

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

Международна
славистична конференция

ЕЗИКОЗНАНИЕ

---

*Пловдив
13–14 октомври 2006 г.*

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 44, кн. 1, сб. А, 2006

Филология

**PLOVDIV UNIVERSITY „PAISII HILENDARSKI“ – BULGARIA
SCIENTIFIC PAPERS – PHYLOLOGY
VOL. 44, BOOK 1, PART A, 2006**

Редакционна колегия:

доц. д-р Жоржета Чолакова – отговорен редактор
проф. д-р Диана Иванова
доц. д-р Любка Липчева
доц. д-р Красимира Чакърва
доц. д-р Елена Гетова
доц. д-р Пеньо Пенев
гл. ас. д-р Юлиана Чакърва

ISSN 0861–0029

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛОВДИВ И БЪЛГАРСКАТА СЛАВИСТИКА	9
<i>Иван Куцаров</i>	
МЯСТОТО НА СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ СРЕД СВЕТОВНИТЕ НА ПРАГА НА ТРЕТОТО ХИЛЯДОЛЕТИЕ.....	18
<i>Богдан Валчак</i>	
SŁOWO W BIBLIJ HEBRAJSKIEJ I SEPTUAGINCIE ORAZ W PRZEKŁADACH PISMA ŚWIĘTEGO	32
<i>Jolanta Szarlej</i>	
КЪМ УСТАНОВЯВАНЕТО НА НОВОБЪЛГАРСКИТЕ СИНТАКТИЧНИ НОРМИ (ПО ДАННИ ОТ ДВА ПРЕПИСА НА КЛИМЕНТОВОТО ПРОСТРАННО ЖИТИЕ)	43
<i>Христина Тончева</i>	
СТАРО ВИНО У МЕХОВИМА НОВИМ (ИНОВАЦИЈЕ НА ЛЕКСИЧКОМ ПЛАНУ У ОМИЛИЈАМА СВЕТОГ НИКОЛАЈА СРПСКОГ).....	54
<i>др Наташа Драгин и мр Гордана Штасни</i>	
SŁOWNICTWO RELIGIJNE POLSKIEGO KALWINIZMU W XVI WIEKU	77
<i>Izabela Winiarska</i>	
ЗА ПРОИЗХОДА НА ОКОЛО 50 ФАМИЛНИ ИМЕНА ОТ ПЛОВДИВ И ПЛОВДИВСКО	95
<i>Людвиг Селимски</i>	
MOHEROWE BERETY, CZYLI O NOWYCH FRAZEMACH W POLSKIEJ I BUŁGARSKIEJ POLITYCE.....	109
<i>Iwona Nowakowska-Kempna</i>	
ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ В ТЕКСТОВЕ ОТ ПУБЛИЦИСТИЧНИЯ СТИЛ	123
<i>Веселина Ватева</i>	
ПРЕВОДНАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ – ИЗТОЧНИК НА ОБОГАТЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА ЛЕКСИКА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕВОДИ НА РОМАНА „АСЕН“ НА ЗИГМУНТ МИЛКОВСКИ)	129
<i>Диана Иванова</i>	

НАЗВАНИЯ ЗА ЦВЕТОВЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ 145

Снежана Александрова

**ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ПРИЗНАЦИ *ОТНОСИТЕЛНОСТ*
И *ОПРЕДЕЛЕНОСТ* КАТО ТИПОЛОГИЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕЗИЦИТЕ..... 152**

Вера Маровска, Мария Милчина

**НЕСТАНДАРТНАТА МОРФОЛОГИЯ НА ГЛАГОЛИТЕ ОТ
ТРЕТО СПРЕЖЕНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК..... 161**

Мариана Лазарова

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СЪВРЕМЕНОТО
ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ДВА ТИПА МОДАЛНИ
КОНСТРУКЦИИ С ДЕСЕМАНТИЗИРАНИ ГЛАГОЛИ 173**

Красимира Чакърова

СЛУЖЕБНИ ДУМИ – МОДИФИКАТОРИ ЗА СЛЕДХОДНОСТ 187

Константин Куцаров

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДЛОЗИ..... 198

Руселина Ницолова

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ АРГУМЕНТНАТА СТРУКТУРА
И СЕМАНТИЧНИТЕ РОЛИ НА НЯКОИ ГЛАГОЛИ В
БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК 210**

Петя Несторова

**ПАРАМЕТРИ ИНТЕНСИВНОСТИ В СРАВНИТЕЛНЫХ
УСТОЙЧИВЫХ ОБОРОТАХ РУССКОГО И ПОЛЬСКОГО
ЯЗЫКОВ (СЛОВА КАТЕГОРИИ СОСТОЯНИЯ)..... 226**

Ева Стрась

**ТАВТОЛОГИЧНИ БИНОМИ В БЪЛГАРСКИЯ
И ЧЕШКИЯ ЕЗИК 238**

Гинка Бакърджиева

STYLOVÉ ROZPĚTÍ SOUČASNÉ ČEŠTINY 249

Eva Minářová

**NACECHOWANE STYLISTYCZNIЕ DERZYWATY NAZW
KOBIEТ I MEŹCZYŹN W JEŹYKU POLSKIM I ROSYJSKIM 254**

Aneta Banaszek-Szapowałowa

SEMANTYCZNE PODSTAWY POLSKIEJ KLASYFIKACJI RODZAJOWEJ	262
<i>Alina Kępińska</i>	
БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ В ИНТЕРНЕТ	277
<i>Йовка Тишева</i>	
ПРОБЛЕМИ ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА ЕЗИКОВИ КОРПУСИ С ТРАНСКРИБИРАНА БЪЛГАРСКА РАЗГОВОРНА РЕЧ	289
<i>Атанас Атанасов</i>	
ЖЕНСКОЕ И МУЖСКОЕ ДОБРАЧНОЕ В СОПОСТАВЛЕНИИ КОРРЕЛИРУЮЩИХ ЛЕКСЕМ	297
<i>Piotr Czerwiński</i>	
БЪЛГАРСКАТА ПРИЧАСТНА СИСТЕМА – СПЕЦИФИКА И ПАРАМЕТРИ	307
<i>Галина Брусева</i>	
ПРИЛАГАТЕЛНИ С ОГРАНИЧЕНА СЪЧЕТАЕМОСТ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК	313
<i>Биляна Кирилова Радева</i>	
PRZYMIOTNIKI ODPRZYMIOTNIKOWE W JĘZYKU POLSKIM I BUŁGARSKIM	320
<i>Joanna Przygocka-Hamrol</i>	
ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА НОРМИРАНЕТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК В СЪПОСТАВКА СЪС СРЪБСКИЯ	329
<i>Славка Величкова-Железчева</i>	
ЗЛОУПОТРЕБА ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ У ПРОЦЕСУ РАЗГРАДЊЕ СРПСКОГА ИЛИ СРПСКОХРВАТСКОГА ЈЕЗИЧКОГ СИСТЕМА (ОСВРТ НА СТАЊЕ У ЦРНОЈ ГОРИ)	340
<i>Драга Бојовић</i>	
CZARNOGÓRCY I ICH JĘZYK.....	349
<i>Robert Bońkowski</i>	
ZMIANY SYTUACJI POLSZCZYZNY W WIELOJĘZYCZNYM REGIONIE KOWIEŃSKIM NA LITWIE W XX WIEKU.....	358
<i>Halina Karaś</i>	

ХИДРОГРАФСКА И ЗЕМЕПИСНА ТЕРМИНОЛОГИЯ В ТОПОНИМИЯТА ОТ САНДАНСКО НА ОБЩОСЛАВЯНСКИ ФОН	370
<i>Румен Сребранов</i>	
ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ГЕНЕРИЧНОСТТА В РАМКИТЕ НА ИМЕННАТА ФРАЗА.....	380
<i>Кунка С. Молле</i>	
ИНФОРМАЦИОННА СТРУКТУРА НА ИЗКАЗВАНЕТО И УПОТРЕБА НА ВРЕМЕНАТА В СЛОЖНИ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С ГЛАГОЛИ ЗА РЕЧ	390
<i>Ласка Ласкова</i>	
АВТОРСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ДУМАТА В ХУДОЖЕСТВЕНАТА СИСТЕМА НА Н. ВАПЦАРОВ	404
<i>Галина Крилова</i>	
ОБОБЩИТЕЛНИ ДУМИ ЗА РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ПРОЕКТА „СЕМАНТИКА НА ТВОРИТЕЛНИЯ ПАДЕЖ В ГОРНОЛУЖИШКИЯ ЕЗИК“	411
<i>Елена Любенова</i>	
КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА РЕГИОНАЛНОТО ДИФЕРЕНЦИРАНЕ НА ПОЛСКИЯ ЕЗИК В НОВОПОЛСКИЯ ПЕРИОД	427
<i>Агнешка К. Пьотровска</i>	
АНТИЧНОСТТА В ПОЛСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ИНТЕРНЕТ	440
<i>Александър В. Миколайчак</i>	
ПОДЛЕЖАТ ЛИ СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ НА ФЕМИНИЗАЦИЯ?	447
<i>Мариола Валчак-Миколайчакова</i>	
INTERNACJONALIZACJA SYSTEMÓW LEKSYKALNYCH JĘZYKÓW ZACHODNIOSŁOWIAŃSKICH NA PRZYKŁADZIE TERMINOLOGII I SŁOWNICTWA OGÓLNEGO UNII EUROPEJSKIEJ	458
<i>Ewa Michalska</i>	
ПРИЧАСТИЯТА – ЕДНА ОСПОРВАНА КАТЕГОРИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ ГРЪЦКИ ЕЗИК.....	468
<i>Стойна Пороманска</i>	

УМАЛИТЕЛНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА В РИМСКАТА ПОЕЗИЯ	479
<i>Станка Козарова</i>	
УСТОЙЧИВИ СЛОВΟΣЪЧЕТАНИЯ С ПРЕДЛОЗИ В ПЕРИОДИЧНИЯ ГРЪЦКИ ПЕЧАТ	487
<i>Величка Симонова-Гроздева</i>	
ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ЕДИНИЦИ С КОМПОНЕНТ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЕ ВЪВ ФРЕНСКИ, АНГЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК.....	494
<i>Соня Мекенян, Ваня Иванова</i>	
IDIOMS EXPRESSING VARIOUS CHARACTER TRAITS IN MODERN ENGLISH.....	512
<i>Rossitsa Pashova</i>	
KONTAKT WERBALNY PIEŁĘGNIARKI Z RODZINAMI POLONIJNYMI W NIEMCZESCH.....	518
<i>Urszula Kokot</i>	
СТРУКТУРНИ И СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА СЛОЖНОСЪСТАВНИТЕ НЕМСКИ МЪЖКИ ЛИЧНИ ИМЕНА	527
<i>Борян Янев</i>	
ХОЛИСТИЧКО СХВАТАЊЕ ПРОЦЕСА ФОРМИРАЊА МОРАЛНЕ ЛИЧНОСТИ.....	554
<i>Драго Бранковић</i>	
THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF TEACHING CULTURE.....	567
<i>Krzysztof Polok</i>	
НОВАТА ПОЛИТИКА ЗА ЧУЖДООЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ И ЕЗИКОВОТО МНОГООБРАЗИЕ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ. АНАЛИЗ И РЕТРОСПЕКЦИЯ НА ЕЗИКОВАТА СИТУАЦИЯ. БЪЛГАРИЯ И НОВИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В СФЕРАТА НА ЧУЖДООЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ	579
<i>Албена Л. Младенова</i>	
РАЗБИРАНЕ НА ДИСКУРСА В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЧУЖД ЕЗИК.....	586
<i>Кристина Чичикова</i>	

**ВРЕДНИ ЛИ СТЕ? ТЕОРИЯТА И ПРАКТИКАТА
НА ПРЕВОДА В ОБУЧЕНИЕТО ПО СРЪБСКИ ЕЗИК..... 597**

Ничка Бечева

**ЗА НЯКОИ ТРУДНОСТИ В НАЧАЛНИЯ ЕТАП
ОТ ИЗУЧАВАНЕТО НА ГРЪЦКИЯ ЕЗИК КАТО ЧУЖД..... 607**

Галина Брусева, Величка Симонова-Гроздева

**ИНТЕРАКТИВЕН МОДЕЛ НА ОБУЧЕНИЕТО
ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК..... 615**

Ваня Кръстановна

ПЛОВДИВ И БЪЛГАРСКАТА СЛАВИСТИКА

Иван Куцаров

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

В настоящия доклад приемам славянската филология като едно от общите проявления на филологията въобще, представляваща съвкупност от науки за културата и бита на славянските народи или пък само за славянските езици и литератури. Схващането за широкия обем на понятието е застъпено още в мащабния труд на патриарха на славистиката В. Ягич: „Славянската филология в обширното значение на тази дума обема съвкупния духовен живот на славянските народи, както той се отразява в техния език и писмени паметници, в индивидуалните литературни произведения или в народното творчество и най-сетне във вярванията, преданията и обичаите. По този начин тя включва в кръга на своите занимания: 1) изследвания на славянските езици, като подлага на разбор както езиковите паметници, така и диалектните особености на живите говори, без да забравя и литературните езици с всичките сложни условия на техния произход и развитие; 2) историята на славянските литератури, като обяснява цели епохи и дава оценка на отделни произведения, откривайки източници или чужди влияния; 3) битова история, която изобразява особеностите на народния живот във всички негови гънки. В този обем славянската филология представлява сложен организъм от различни предмети, обединени в едно цяло“ (Ягич И. В. 1910, стр. 1). За да си отговорим на въпроса, защо още в изгрева на славянската филология, та и до днес, съществува толкова широко разбиране за нейния предмет (вж. Леков Ив. 1976), би трябвало да си дадем сметка, че в действителност не става дума за теоретическа обосновка, а по-скоро за практическо осъществяване на подобно схващане, тъй като мнозина учени с трудовете си из различните области на славянската

филология показват, че могат да работят и като езиковеди, и като литературни историци, и като етнографи. По този начин те дават опора на концепцията, че славянската филология се състои от близки един на друг клонове на славянознанието. Но има и нещо друго. Ако някога, предвид на още ограничения брой изследвания, е могло да се работи с еднаква, почти енциклопедична компетентност във всички дялове на славистиката, днес това е невъзможно, и оттук произтича по-тясната специализация, която намира оправдание в мисълта, че напр. славянското езикознание или славянското литературознание имат свои собствени обекти на изследване.

От друга страна, и до днес в обучението не може да се отдели език от литература, а освен това е ясно, че те не могат да бъдат разглеждани без връзка с историята на народа, който ги е създал и си служи с тях. Така се оформя по-тясното разбиране за обема на славянската филология, включващо езикознанието и литературознанието. На такова мнение у нас е напр. Л. Андрейчин: „Според някои схващания, в обсега на славистиката влизат и етнографията, и историята на славянските народи. Трябва да се приеме, че не случайно организаторите на конгреса (IV международен конгрес на славистите в Москва през 1958 г. – И. К.) са ограничили неговата тематика в рамките на езикознанието и литературознанието, т. е. в рамките на славянската филология в точния смисъл на думата“ (Андрейчин Л. 1958, стр. 307-308). Всички останали дисциплини като фолклористиката, историята, историята на славянската култура и пр. се приемат за сродни, помощни дисциплини на славистиката. Все пак не може да се отрече, че две от тези, така нар. от К. Хоралек сродни науки (вж. Horálek. К. 1975), се свързват много тясно с езика и литературата. Това са славянската фолклористика и славянската етнография. Ясно е, че независимо от тенденциите за обединяване и разграничаване славянската филология продължава да съществува като комплекс от науки. И ако в Москва през 1958 г. тематиката на конгреса наистина е ограничена, още от следващия световен конгрес в София през 1963 г., та до наши дни, тематиката обхваща славянската филология в най-широкия ѝ обем. Не прави изключение и наскоро обявената програма на XIV славистичен конгрес в Охрид през 2008 г. (вж. Ред. 2006).

И още един спорен въпрос, който обаче съществува само в славянските страни – дали могат да се смятат постиженията на отделни-

те филологии на славяните (българска филология, руска филология, чешка филология и пр.) за принос в славянската филология, или пък за славистични ще се приемат само тези изследвания, които засягат всички славяни. Така напр. Д. Ф. Марков пише: „В славянските страни славистиката е обърната „навън“, нерядко я определят като изучаване на историята, културата и езиците на задграничните славяни“ (Марков Д. Ф. 1975, стр. 15). Според него не е естествено да се противопоставят русистика на славистика в Русия, българистика на славистика в България, бохемистика на славистика в Чехия и пр. Разбира се, във всяка страна дисциплините, посветени на родния език и литература, са обект на специално внимание, но не бива да се стига до изолация. Всеки изследовател в областта на даден славянски език и литература трябва да се приема за славист, като една от задачите му е приобщаването на националната култура към общославянската. Такова мнение изказва и Л. Андрейчин: „В обсега на славистиката не могат да не влизат и всички основани на научен (исторически и синхронен) метод проучвания, които се отнасят до отделни славянски езици. Без такива проучвания е невъзможно да се развива по-нататък и сравнителното славянско езикознание, което е част от славистиката (разбира се, централна – по този въпрос има консенсус между славистите – вж. още Милетич Л. 1891, стр. 2 – И. К.), но не се покрива с цялата славистика. Вън от обсега на славистиката остават практическите грижи и трудовете, които се отнасят до езиковата култура и до езиковото строителство в областта на отделните славянски езици, тъй като тези грижи и трудове имат приложно-научен, а не научноизследователски характер“ (Андрейчин Л. 1958, стр. 308). Разбира се, има и противоположни становища. Така напр. за Й. Хам славист е само този специалист, който се занимава със славистика в съпоставителен план. Учените, които работят в областта само на един славянски език и литература, за яснота трябвало да се наричат българисти, русисти, бохемисти, полонисти и пр., а тези, чиято специализация (макар и общославянска) е по-гясна – съответно славянски фонолози, акцентолози, морфолози и т.н. (вж. Хам Й. 1978, стр. 127-128).

Ще се придържаме към умерено широкото разбиране за обема на славянската филология, както и към споменатата по-горе концепция на Л. Андрейчин. Целта на този доклад е да очертае в най-общи линии мястото на Пловдив в историята на българската славистика.

Както и в останалите славянски страни (вж. Куцаров Ив. 1980, стр. 80-105) началото на славянската филология в България следва да се търси през Възраждането, когато за пръв път се проявява интерес към езика, литературата, бита, културата и историята на българския народ и на другите славянски народи. През 1762 г. хилендарският монах **Паисий** завършва своята *История славеноболгарская о народах и царях и святых болгарских...на пользу роду болгарскому*, която остава в ръкопис, но добива широка популярност из българските земи благодарение на големия брой преписи от нея. Първото печатно издание на Паисиевата история е от 1885 г. (Люблина), направено по сравнително късен препис. Малко по-късно излиза друго печатно издание в Одеса, но първото собствено българско печатно издание е в Пловдив (1898 г.).

През Възраждането Пловдив е най-големият град и безспорно най-големият културен център на териториите, населени с българи. Същото се отнася и за първите години след Освобождението, когато градът е столица на Източна Румелия.

Много от възрожденските филолози и просветни дейци са свързани с Пловдив. Тук получава средното си образование основоположникът на българския периодичен печат Константин Фотинов (1790-1858), чиято дейност получава висока оценка от колоси на славистиката като И. И. Срезневски, О. М. Бодянки, П. Й. Шафарик, В. Ханка, тук работи и сътрудникът му Гаврил Кръстевич (1817-1898). В Пловдив разгръща дейността си Йоаким Груев (1828-1912), автор на една от най-популярните български граматики през Възраждането [*Основа за българска граматика*, Белград, 1858], както и забележителният представител на българската лексикография Найден Геров (1823-1900), автор на най-големия и досега български тълковен речник [*Речник на българский язык с тълкувание речити на българский и на руски. Ч. I – V*, Пловдив, 1895-1904], съставен въз основа на народните говори и съдържащ 70 000 думи, над 15 000 пословици и поговорки, около 5000 откъса от народни песни, над 4 000 идиома и други фразеологични единици, над 26 000 израза. С допълнението, излязло под редакцията на Т. Панчев [*Допълнение към българския речник на Найден Геров*, 1908], обемът на речника се увеличава до 80 000. Сред другите филологически трудове на Н. Геров важно място заема *Българския народния песни, соощенния Н. Геровым* (Санктпетербург, 1856). Ръкописната му

сбирка съдържа над 500 народни песни. В Пловдив авторът на първите стойностни български речници [*Българско-френски речник*, Виена, 1871; *Френско-български и българско-френски речник*, Виена, 1869; *Български речник с тълкуване и примери. № 1. Пръв листак А – вдлъбнат*. Виена, 1871; *Български речник. Кн. I – II*. Русе, 1881] Ив. Богоров (1820-1892) редактира *Чистобългарска наковалня за сладкодумство* (№ 1-7, Пловдив, 1878-1879), която поставя началото на българския езиков пуризъм. Би могло да се твърди, че той е сред малцината българи по това време, които имат приноси и в европейската славистика [*Всеобщий славянский язык, сравнен с французкий*, Средец, 1887; *Отговор към Бивалица за гласните знакове в българския език, списана от Ф. Миклошича*, Виена, 1885]. Ученик на Й. Груев в Пловдив е големият български книжовник Атанас Илиев, възпитаник по-късно на Пражката славистична школа, автор на множество качествени фолклористични [напр. *За русалките*, 1871; *Природата в българските народни песни и приказки*, 1872; *Сборник от народни умотворения, обичаи и др. Събрани из разни български покрайнини. I. Кн. I. Народни песни*, 1889; *Калината в българската народна поезия*, 1891; *Българските предания за исполини, наречени елини, жидове и латини*, 1891; *Растителното царство в народната поезия*, 1893; *Растенията от българско фолклорно гледище*, 1919 и пр.] и езиковедски трудове [*Начална практическа граматика с писмени задавки за III и IV отделение*, Пловдив, 1887; *Синтаксис на българския език. За гимназиите, реалките, семинариите, педагогическите и общинските главни училища и за самоука*, Пловдив, 1888; *Българска граматика. За I клас на мъжките и девическите прогимназии*, София, 1910; *Турски изговор на български местни имена*, 1917; *Румънската топонимия от славянски произход*, 1925; продължително време работи над *Речник на чуждите думи в българския език*, от който са отпечатани само няколко свезки]. Венец на неговата учебническа дейност е *Синтаксисът*, отпечатан и апробиран в Пловдив, едно от ярките явления в историята на системното описание на нашия език. По обема на включения материал, по анализа и систематизацията на езиковите факти учебникът на Ат. Илиев е може би най-добрата подобна българска книга до 30-те години на ХХ в. Тя получава много висока оценка от съвременниците на автора (Ст. Панаретов – преподавател по български език в цариградския Роберт

колеж, автор на *Българска граматика*, Цариград, 1881; Л. Милетич, Л. Болъо), както и от филолозите в наши дни (Хр. Първев, Р. Русинов, Ив. Куцаров, К. Станева и др.). Нещо повече, редица моменти от изложението не са загубили стойност и до наши дни (подробно за *Синтаксиса* вж. Куцаров 1988).

Новият етап от развитието на българската славистика се свързва с откриването на Висшето училище в София, където първите две специалности са славянска филология и история. С това българската славистика се превръща и в образователна университетска специалност. Следва да се припомни интересният факт, че около 1985 г. е имало готовност за откриването на университет в Пловдив. Съединението и концентрирането на редица дейности в столицата сменя от дневен ред това значимо мероприятие, което би направило града ни първи университетски център в България. Въпреки съсредоточаването на научния и културния потенциал в София и в годините след Освобождението и Съединението Пловдив си остава силен културен и образователен център. Ще припомним, че именно тук видният български филолог Александър Теодоров-Балан (1859-1959) отпечатва и апробира първите си граматика [*Българска граматика за долните класове на средни училища*, ч. I – Пловдив 1898; ч. II – Пловдив 1899], същото се отнася и до граматиките [*Българска граматика за II клас*, Пловдив, 1902; *Синтаксис на българския език за III клас*, Пловдив, 1905] и други научни трудове на възпитаника на Виенската славистика Манол Иванов (1867-1906), докторант на В. Ягич, в Пловдив вижда бял свят и първата у нас история на славянските литератури [*Славянски литератури*, Пловдив, 1896] на Йордан Иванов.

Важно образователно средище на страната в годините до Втората световна война е Пловдивският учителски институт. Именно преподавателят от този институт Петър Калканджиев (1888-1942) подготвя и публикува в Пловдив първата научна граматика на българския език [*Кратка българска граматика*, Пловдив, 1936], която заедно с разширеното си второ издание [*Българска граматика*, Пловдив-София, 1938] става образец за следващи автори като Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, Н. Костов, Д. Попов, Л. Андрейчин (за граматиките му вж. Куцаров Ив. 1986). В Пловдив, в бившата печатница „Левски“, са отпечатани и редица други негови трудове.

В годините непосредствено след края на Втората световна война Пловдив отново се разминава с откриването на университет. Публи-

куваният през 1946 г. указ за създаването на Пловдивски държавен университет е модифициран под натиска на други региони и в града ни се слага началото на медицинско и селскостопанско висше образование, но не и на хуманитарно. Университетът все пак се открива през 1961 г., но и тогава между специалностите му не присъствува филологията. Нейното начало, а с това и началото на образователната славистика в Пловдив, се поставя през 1973 г., когато се откриват специалностите Българска филология и Руска филология. През 1978 г., благодарение на усилията на забележителните български слависти Емил Георгиев и Светомир Иванчев, е разкрита и специалността Славянска филология (чешки профил), с което славистиката в новото ѝ съдържание (след 1954 г.) прекрочва границите на Софийския университет. След 1991 г. се слага началото на полонистиката и сърбохърватистиката, както и на няколко хибридни специалности с български и руски език. Откриват се и специалностите Етнология, История и Балканистика, с които палитрата на пловдивската образователна славистика се приближава до цитираното в началото Ягичево разбиране за обема на това понятие. Така славистиката става основна част на Филологическия факултет, в който сега работят около 60 хабилитирани филолози-слависти и още тридесетина доктори по филология. Кадровото израстване на преподавателския състав е плод на задълбочената научна дейност в катедрите: пловдивските преподаватели са автори на десетки книги и монографии, те са организатори и участници в редица международни и национални научни прояви, публикации в Научните трудове на университета се цитират у нас и в чужбина, гали слуха споменаването на нова Пловдивска школа във филологията или поне в отделни нейни направления. И ние вярваме, че това е все още началото.

Разгръщат се и международните контакти. Първоначално филолозите се включват в традиционните за Пловдивския университет договори за сътрудничество с университетите в Познан и Шедълце (Полша), Сегед (Унгария), Нови Сад (Югославия), Търнава (Словакия), Бърно (Чехия). За съжаление, някои от тези контакти отмират в периода след 1989 г. Най-голямо развитие имат отношенията с Филологическия факултет на Университета „Адам Мицкевич“ в Познан, където с активно наше участие се създава нов българистичен център – разкрива се специалността Българска филология и два лектората по български език, които неизменно се поддържат от плов-

дивски преподаватели. Сключен беше и договор на равнище филологически факултети с Държавния университет в Санкт-Петербург, който също дава отлични резултати – редовна размяна на студенти и преподаватели, редовно участие в научните прояви, организирани от двата факултета. А няма да разкрия никаква тайна, ако спомена, че два от факултетите на този университет – Филологическият и Източният, са най-значимият филологически център на планетата. От голямо значение се оказва и участието на наши българи и слависти в международни прояви по линията на Факултета за славянски филологии от СУ – договорите с Карловия университет в Прага, с университета в Минск, с университета Париж 7. В най-ново време по линия на Темпус-проекти се създадоха контакти с университета в Лисабон, със Сорбон Новел в Париж, с Лондонския университет, с университета в Гент (Белгия), с университета в Хелзинки (Финландия). По други международни програми сътрудничим с университета в Гьотинген, с Техническите университети в Дрезден и Аахен (Германия), с университетите във Венеция и Флоренция (Италия), с университетите в Берген и Тромсо (Норвегия), с университетите в Лил, Лион и Арас (Франция). Нови договор бяха подписани с Ягелонския университет в Краков, с Варшавския университет, с Люблинския университет и Краковския колеж „Фрич Моджевски“ в Полша; с Карловия университет в Прага, с Масариковия университет в Бърно, с университета в Бая Лука – Република Сръбска в Босна и Херцеговина, с Държавния университет в Минск, с университета Кобленц-Ландау в Германия, Московския държавен педагогически университет, Брянския университет и с държавния университет „Некрасов“ в гр.Кострома – Русия, с университета във Флоренция – Италия; с университета в Серес – Гърция, с Австрийския Институт за Източна и Югоизточна Европа и Института по славистика във Виена – Австрия, с университета в Ниш – Сърбия.

До този момент във факултета са се дипломирали близо 10 000 студенти от изброените специалности. За нас е радостен факт, че почти навсякъде в обществената сфера – в училища, университети, редакции на вестници и списания, издателства, научни и културни институти, политически и обществени организации, в различните модификации на парламента и общинските съвети се срещаме с наши възпитаници, за които в преобладаващия брой случаи оценките са ласкави.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин Л.** 1958: Пред IV международен конгрес на славистите. – *Български език*, № 4-5, стр. 306-308.
- Куцаров Ив.** 1980: *Увод в славянската филология*. София.
- Куцаров Ив.** 1986: Петдесет години от отпечатването на първата системна граматика на българския език. – *Съпоставително езикознание*, № 6, стр. 47-54.
- Куцаров Ив.** 1988: Сто години от отпечатването на „Синтаксиса“ на Атанас Т. Илиев. – *Съпоставително езикознание*, 1988, № 3, стр. 51-56.
- Леков Ив.** 1976: Славянската филология – интеграция на науки с достойно минало и трайно бъдеще. – *Език и литература*, № 5, стр. 3-10.
- Марков Д. Ф.** 1975: Некоторые вопросы истории славистики. – *Práce z dějin slavistiky. II*. Praha.
- Милетич Л.** 1891: *Д-р Франц Миклошич и славянската филология*. София.
- Ред.** 2006: Тематика на XIV-я международен конгрес на славистите. – *Български език*, № 4, стр. 130-131.
- Хам Й.** 1978: О специфике развития славистики в неславянских странах. – *Методологические проблемы истории славистики*. Москва, стр. 119-145.
- Horálek. К.** 1975: Aktuální otázky dějin slavistiky. – *Práce z dějin slavistiky. II*. Praha.
- Ягич И. В.** 1910: *Исторія славянској филологіи*. Санктпетербург.

МЯСТОТО НА СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ СРЕД СВЕТОВНИТЕ НА ПРАГА НА ТРЕТОТО ХИЛЯДОЛЕТИЕ

Богдан Валчак
Университет „Адам Мицкевич“, Познан

Статията ни би трябвало да започне с кратка характеристика на днешната световна езикова ситуация, което, от много гледни точки, е нелека задача. Не е възможно, дори относително точно, да се определи колко езика се употребяват днес в света. В изследванията могат да се намерят много различни цифри¹. По наше мнение, най-достоверната е – 6500-7000 езика². Разногласията в оценките са продиктувани главно от две причини. Първата произлиза от факта, че

---

¹ Като се ограничаваме само в полската литература по въпроса, можем да отбележим имената на Мариан Юрковски и Витолд Мачейевски (M. Jurkowski, *Wstęp*, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. XIV: W. Maciejewski, *Świat języków*, Poznań 1999, s. VII), които посочват повече от: Юрковски – 8000 световни езика, Витолд Мачейевски (цит. съч., с. 3) – 6000-7000; Алфред Ф. Майевич (Alfred F. Majewicz, *Języki wymierające i wyrażone – stan i perspektywy*, [w:] W. Maciejewski, цит. съч., с. 96) – 6500-7000. В Полша Майевич е най-големият специалист по въпроса. Автор е на най-новото полско изследване в тази област (*Języki świata i ich klasyfikowanie*, Warszawa 1989). В подкрепа на мнението си (дадено в книгата на Мачейевски – Maciejewski, 1999) той взема под внимание най-съвременните надеждни трудове по сравнително езикознание (R. E. Asher i in., *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, t. I-X, Pergamon Press, Cambridge 1993 i Ch. Moseley, R. E. Asher, *Atlas of the World's Languages*, Routledge, London-New York 1994) и следователно неговата теза изглежда най-правдоподобна.

² Вж. бел. № 1.

няма критерии, позволяващи различаването – да си послужим със съвременната лингвистична терминология – „[...] на етнолект със статус на отделен език, от етнолект със статус на диалект или наречие на даден език”³. Втората причина за невъзможността да се определи числото на езиците е липсващата ни точна информация за голям брой, т. нар. екзотични етнолекти, които се употребяват в тропическите гори на Амазония или в Югоизточна Азия, в планините на Нова Гвинея, Памир, Хиндукуш, Хималаите или на някои острови в Южния Пасифик. Едва 5% от езиците в света са дочакали задоволителни описания (едноезични и/или двуезични речници, граматика и учебници за тяхното изучаване, 20% (или около 1300) имат частични описания, за 30% разполагаме с трайни текстови корпуси, за 70 % знаем само точно толкова, че съществуват.

Главно две явления характеризират съвременната световна езикова ситуация: растяща, ясно очертаваща се диспропорция на езиковата подялба и непознат досега в световната история, ускорен процес на умирање на езиците.

Диспропорциите в езиковото разделение на света са съществували винаги. Винаги е имало езици на големи (многобройни) общности: племена, народи, общества и др. и езици – с неголям брой носители. Днес обаче диспропорциите достигат направо трудни за разбиране размери. Ето няколко цифри за илюстрация на тази теза (тук не трябва да забравяме, че приемаме като най-правдоподобна цифрата 6500-7000 световни езици).

И така, около половината от населението на света говори само дванадесет езика. Това са: китайски (в пет варианта) – 1 млрд. и 200 млн. носители, или 20,8% от световното население; английски (като майчин, следователно броим само нейтив спикърите (анг. native speakers) – 460 млн. носители, или 8% от световното население; хинди – 433 млн. души; испански – 365 млн.; португалски – 177 млн.; арабски – 160 млн.; руски – 150 млн.; японски – 125 млн.; френски – 123 млн.; индонезийски – 120 млн.; бенгалски – 119 млн. и немски – 98 млн. Може би, още по-поразително е друго разпределение: около 98% от населението на света си служи с 2% от световните езици (2%

---

³ A. F. Majewicz, *Języki wymierające...*, jw., s. 95. Вж. също B. Walczak, *Język, czy dialekt – problem lingwistyczny?* (под печат) и там, *Status etnolektu (problem „język czy dialekt“)* w polskiej literaturze językoznawczej (под печат).

са около 140-150 езика), за сметка на това около 98% от световните езици (цифрата е 6500-7000 езика) се употребяват от едва 2% от населението на света. Ето как коментира това Алфред Ф. Майевич – най-добрият полски специалист в областта: „Тази огромна диспропорция еднозначно показва, че съществува относително малък брой, т. нар. големи езици (да добавим, че едва 11 езика надхвърлят 100 млн. носители, а само 50 езика се говорят от хора, на брой от около 99/100 млн. души; също така, по мнението на Валтер Онг, едва 78 езика имат развита писменост⁴, бел. моя – Б. В.), а големият дял от т. нар. малки езици са малко разпространени езици (англ. lesser-used languages, фр. langues moins répandues)“⁵. „Броят на носителите на много от езиците не превишава 100 000; има обаче и такива, използвани от хора, които могат да се преброят едва в хиляди, в стотици, а дори и в десетки“⁶.

На противоположния полюс на най-големите (като китайски, английски, хинди и др.) стоят такива езици като (данните са от началото на деведесетте години на XX в.): меномини (англ. menonimi language) – 50 носители, тускарора (англ. tuscarora language) – 30 носители, айова (англ. iowa language) – 5, осидж (англ. osage language) – 5 (всички изброени по-горе са северноамерикански индиански езици, а сред тях езикът меномини е един от най-познатите и най-добре описаните – благодарение на изследванията на Чарлз Ф. Хокет), убихски (рус. убыхский язык) (севернокавказки език от азианитското семейство) – 1 носител.⁷

Крайно непропорционално е и географското разпределение на езиците. Нерядко има много големи, относително хомогенни езиково области и други, където на релативно малко пространство се използват много езици. Ще се позовем още веднъж на Алфред Ф. Майевич: „На не големи като територия островчета могат да се изброят няколко десетки различни езика, има и многоезични села, в които границата между обществата, говорещи различни езици преминава по пътеки, вътре в селото. Такива области са преди всичко Нова Гвинея (абсолютен рекорд по езиково многообразие – там се използват око-

---

⁴ Вж. W. Ong, *Oralność i piśmienność*, Lublin 1992.

⁵ A. F. Majewicz, *Języki wymierające...*, jw., s. 96.

⁶ Пак там, с. 98.

⁷ Вж. M. Krauss, *The World's Languages in Crisis*, *Language* 68, 1, 1992, s. 4-10.

ло 100 отделни семейства папуаски езика, бел. моя – Б. В.), подножията на Хималаите, Хиндукуш и Памир, Североизточна Азия (Южен Китай, Северен Виетнам, Северен Тайланд), индонезийските острови и някои островни държави от Южния Пасифик, екваториалните области на Африка, Амазония, Кавказ и тям подобни⁸.

Държавите с най-голямо езиково разнообразие са: Папуа-Нова Гвинея – най-малко 850 езика (по-нататък също, на първо място подаваме минималния брой езици), Индонезия – 670 езика, Нигер – 410, Индия – 380 (според някои източници значително повече, около 1300-1500, но според същите източници в Папуа-Нова Гвинея се използват повече от 3000 езика; и едното и другото мнение са неправдоподобни), Камерун – 270, Австралия – 250 (при все че всички туземски са на изчезване), Мексико – 240, Конго (бивш Заир) – 210, Бразилия – 210, Китай – около 200 и т.н. Около 5000 езика се говорят на териториите на едва 22 държави (от 192 суверенни държави в света според географското положение през 1996 г.), въпреки че често прекращават техните граници.

На противоположния полюс се разполагат, в най-голяма степен хомогенни от езиково гледище, държави като: в Европа – Португалия – 99,5% говорещи португалски португалци и Исландия – 98,5% говорещи исландски исландци, а в Азия – Япония – повече от 99% говорещи японски японци, Корея – повече от 99% говорещи корейски корейци (става въпрос и за двете корейски държави) и, може би изненадващо, Бангладеш – 97,6% говорещи бенгалски бенгалци.

Европа, с изключение на Кавказ [чиято географска принадлежност, както е известно, е спорна – в областта между Каспийско, Черно и Азовско море границата на Европа и Азия преминава през Кумско-маничката низина (по такъв начин целият Кавказ остава извън Европа) или по главния кавказки хребет, или на юг от Кавказ (по този начин целият Кавказ влиза в състава на Европа)], принадлежи към земите с относително неголямо езиково разделение. Използват се около 130 езика, докато в Америка са над 2000 (според най-строгите оценки, най-малко 1230) или в Африка – около 2000 (макар според „най-минималните“ данни са едва 572).

---

⁸ A. F. Majewicz, *Języki wymierające...*, jw., s. 97-98.

Сега би трябвало да посветим поне малко внимание и на второто характерно за съвременната световна езикова картина явление, а именно – на рязкото ускоряване на процеса на умиране на езиците. Разбира се, езиците са умирали винаги. Умирали са езиците на такива големи и великолепни цивилизации като шумерската, акадийската или хититската. В съвременieto ни за Европа разполагаме даже с точни данни по въпроса. През 1777 г. на сто и две години умира Доли Пентрит – последната носителка на корнски език (англ. cornish language) (келтски език от британската група, използван на полуостров Корнуол. На 10.06.1898 г. умира Туоне Удайна (на италиански Антонио Удина) – последният носител на далматинския език (романски език, говорен по далматинското крайбрежие и околните острови). През 1948 г. на грамофонна плоча са записани текстове на езика манкс (англ. manx language) (друго название – манкски – келтски език от гаелската група, използван на остров Ман, разположен в Ирландско море: информатор е, тогава стогодишният, Джон Йозеф Нийн – един от последните носители на този език (техният брой през 1950 г. е 10 души). Могат да се дадат и още примери.

Разбира се, датата на смъртта на последния носител не съвпада с тази на заника на езика. В действителност езикът умира по-рано от последния, говорещ на него – умира по времето, когато прекъсне неговото предаване от поколение на поколение, всъщност, когато езикът престане да бъде предаван на по-младото поколение.

Както вече споменахме, днес процесът на умиране на езиците рязко се ускорява. Понастоящем, според данни на ООН, на всеки две седмици умира по един език, при което не се виждат и най-малки възможности за задържане на този процес, точно обратното – със сигурност той ще се засилва. Според достоверни прогнози, в най-близките двадесет години, следователно още по време на живота на повечето от нас, от лицето на земята ще изчезнат повече от половината, още използвани днес, езици (припомняме, че приемаме съществуването на 6500-7000 езика). Наистина, някои специалисти подлагат на съмнение прогнозираното темпо на процеса (като преместват фаталната дата на смъртта на повече от половината езици към края на настоящия век) обаче за размера на загубите владее пълно разбиране.

Няма възможност да бъде другояче шом споменатата по-горе прогноза е солидно аргументирана с тревожни данни за това, че

много езици не се предават между поколенията. Известно е например, че от двадесет местни езика в Аляска на по-младото поколение се предават само два. Сред 187 туземни езика в Канада и САЩ на 149 (или 80 %) предаването от поколение на поколение е прекъснато. В северните краища на Русия от тридесет туземни езика се предават три и т.н. Езиците, чието предаване от поколение на поколение е прекъснато, независимо от броя на все още живите им носители, са (по точното определение на Алфред Ф. Майевич) „езици в клинична смърт”⁹. Дали живеят (и колко са) последните носители на много езици, не знаем. В Европа това се отнася особено за умиращите угро-фински езици от групата на прибалтийско-финските езици, използвани в Русия, в областите между Санкт-Петербург и Ладожкото езеро като вепски, или чудски (рус. вепский язык), водски (водский язык), ингрийски, или ижорски (рус. ижорский язык) и ливски (рус. ливский язык), който, за разлика от изброените, се използва в Латвия – Рижки залив.

Приема се, че минимум сто хиляди носители гарантират безопасното бъдеще на даден език. При все че изглежда невероятно, едва около 600, или 10% от всички езици в света, отговарят на това изискване. В действителност обаче проблемът е много по-сложен. От една страна, изненадващо стабилен и жив във вековете е броят на носителите на много папуаски, австралийски, австронезийски или кавказки езици, а той не прекрачва стотици души (например на алеутския език (англ. aleut language), използван на Командорските острови, още през 1846 г. се пророкува бърза смърт и такива предсказания се повтарят през 1919 г., 1963 г. и 1983 г. – а същевременно, ако и догарящ, алеутският живее и до днес), от друга – в условията на съвременната цивилизация, например в европейските условия, стохиляден брой носители на даден език не гарантира неговото сигурно бъдеще. В днешните европейски условия език, чийто брой носители, спадайки, достигне положение от рода на, да кажем, няколкостотин хиляди, е обречен на постепенно изчезване. Малките народи или етнически групи, в съвременните условия, по правило – двуезични, не са в състояние да задържат своя етнически език със статус на стандартен език – обслужващ всички области на живота – с пълен

---

⁹ Пак там, с. 103.

профил от функционални парадигми, между които, включително и научната (обхващаща общия спектър от сфери и дисциплини и тяхната специализирана терминология). А отделянето на майчиния език от науката, високите стъпала на просветата, средствата за масово осведомяване и т.н. и ограничаването му до сферата на семейния и личния живот, означава – в двуезични условия – начало на края. Ето защо, дефакто са застрашени всички келтски езици: ирландски с брой носители от 20 000 до 40 000-50 000 (въпреки статуса му на държавен език, редом с английския в Република Ирландия), шотландски, с брой носители малко повече от 90 000, валийски с брой носители, според едни извори – 400 000, а според други – даже 500 000-800 000 (тъй или иначе най-живият днес келтски език) и бретонски (използван в областта Бретан, Западна Франция), за който, поради централизирана френска езикова политика, се знае най-малко (най-вероятно той наброява малко повече от 10 000 носители). Сред славянските езици към застрашените от изчезване се причисляват лужишките, особено долнолужишки, чийто брой носители, изключително двуезични, сигурно не прекрчва няколко хиляди.

На това място ще припомним, че не познаваме случай на възкресяване на език. В този контекст обикновено се дава пример с казуса – иврит, който не може да бъде доказателство за подобна ситуация. Ивритът никога не е бил *stricto sensu* мъртъв език. В интерес на истината, преди повече от две хиляди години се прекъсва естественото му предаване между поколенията в семейството и ивритът излиза от употреба като разговорен език; никога обаче не се прекъсва неговото предаване по пътя на училищното образование, а и през тези две хиляди години той остава език на религията и науката. Следователно, съвременното „възкресяване“ на иврита се основава само на възвръщането на неговата натурална аквизиция в семейството и на разширяването на функциите му (в сферата на употреба) чак до официален език на Израел и разговорен език на по-голямата част от израелското общество.

Единственият, широко известен опит за възкресяване на *stricto sensu* мъртъв език, е този за възвръщането на умрелия през XVIII в. корнски език. Благодарение на издръжливостта и упоритостта на група ентузиаста (днес приблизително няколкостотин души) на корнски език излизат списания, томчета поезия и проза, нови преводи на Евангелието, учебници за изучаването му (с магнетофонни касе-

ти) и др. Най-запалените от тях се стараят да разговарят на корнски в ежедневието и да предават този език на децата си. В по-малка степен и с по-малко въздействащи резултати се правят подобни опити по отношение на умрелия в средата на ХХ в. манкски език. Не липсват и още по-крайни старания. Към най-екстремалните, несъмнено принадлежи предприетия от група лодзки езиковеди (индоевропеисти и класицисти) опит за възвръщането на незасвидетелствания в никакъв текст, реконструиран праиндоевропейски език (споменатите лингвисти пишат оригинални текстове на този език, а вероятно, дори се опитват да говорят на него).

Подминавайки последния пример, който можем да приемем като вид научна забава, трябва да отбележим, че реалните шансове за успех на опитите за възкресяване на мъртвите езици са незначителни. Най-вероятно не може да се направи повече от това, което са постигнали ентузиастите на корнския език и което би могло да се назове, своего рода, вегетация на език със статус на своеобразен музей.

Тук подминаваме въпроса за международните правни актове, свързани със защитата на застрашените от изчезване езици (съответните документи като Атинска декларация за правата на малцинствата, Рамкова конвенция за защита на националните малцинства, Европейска харта за регионалните и малцинствените езици, Декларация на ООН за правата на малцинствата* и др. са лесно достъпни) и преминаваме към мястото на славянските езици на световната езикова карта.

От какво зависи мястото на даден език сред останалите? В литературата, свързана с предмета, се обръща внимание на следните фактори:

„Ранга на езика определят: броят на носителите, тяхното териториално разположение и търговската (по-скоро би трябвало да се обобща – стопанската, бел. моя – Б. В.) им активност, творческият и научният им потенциал, материалното им ниво, доходите им, стойността и ролята на литературата (отново би трябвало да се обобща – културата, бел. моя – Б. В.) им, военното им значение“¹⁰.

---

* Поради факта, че названията на съответните правни актове се твърде дълги си позволяваме да ги представим в съкратен вид.

¹⁰ Витолд Мачейевски (цит. съч., с. 39).

Първият от тези фактори поставя славянските езици много високо. Руският със 150 млн. носители, според някои източници дори и 170 млн. (което, все пак, е малко правдоподобно), се вмести в сред единадесетте най-големи световни езика, говорени от групи индивиди, наброяващи повече от 100 млн. души. Полският, говорен като първи език от 42/48 млн. души – в Полша и зад пределите ѝ, се класира на края на втората или в началото на третата десетка (да припомним още веднъж – на 6500-7000 езика в света). Тук трябва да стане ясно, че точността и достоверността на статистическите данни в много държави са колебливи, което не позволява по-прецизно определяне на мястото на полския език. Сред петдесетте (след челната единадесетка) езика, чиито носители се вмести в пределите на 99-100 млн., освен полския се намират и: украинският, с почти 39 млн. носители, чешкият – 12 млн. носители и сръбохърватският (това название се среща все още в редица трудове, касаещи общото езикознание), с 18/20 млн. носители. Ако, все пак, представяйки реалната езикова ситуация в бивша Югославия го поделим на сръбски, хърватски, босненски и черногорски, то той излиза от групата на петдесетте езика с 99/100 млн. носители.

Останалите славянски езици (в това изложение не вземаме под внимание т. нар. (терминът е на А. Д. Дуличенко¹¹) славянски микроезици като кашубски или лемковски (русински, рус. лемковский язык) се вписват в групата на около 600 езика (по-малко от 10% от световните езици), чийто брой носители надхвърля 100 000: български – 9 млн., сръбски – 8,6 млн., белоруски – 6-7 млн. (цифрата определено е завишена), хърватски – 6,8 млн., словашки – 6 млн., словенски – 2 млн., македонски – 2 млн., босненски – 2 млн. и черногорски – 700 000. Единствено, както споменахме, умиращите лужишки езици не се вмести в тази група: горнолужишки с 55 000 и долнолужишки с 12 000 носители (по мнение на сорабистите и двете цифри са значително завишени).

Освен това (много важно) за всички славянски езици може да се отбележи, *mutatis mutandis*, това което Витолд Мачейевски казва за полския език: „[...] ситуацията на полския е за пример – поляците са

---

¹¹ Дуличенко, А. Д. *Славянские литературные микроязыки. Вопросы формирования и развития*. Таллин, 1981.

народ, който има свой език и няма друг народ, който да приема полския за свой етнически език. [...] това е цялостен и пълноценен език. [...] общонароден кодифициран етнолект е, притежава писменност, с най-малко шествековна традиция, има собствени функционални, социални и териториални парадигми и е официален език на Република Полша”¹².

Между гореизброените фактори, определящи ранга на даден език, най-важни изглеждат два – степента на неговото използване, а най-вече престижът, зависещ от политическата гъвкавост и от териториалното ситуиране на културата на обществото от носители. Това разбира още през XVI в. Лукаш Гурницки и за това изяснява тогавашната позиция на латинския език така: „[...] римският език е разпространен за това, поради щото тия, които са го говорили, са владели всичкия свят. [...] по времето на римските крале, римският говор не е тежал толкова, нито е бил толкова богат; защо? Тъй щото и държавата била още убога и още не я били направили римляните богата с писане на сериозни неща. Чак отпосле, когато римските мъжество и справедливост притежавали света, а ония ми ти учени римляни започнали да пишат на латински туй, що научили от гърците, тогава едва езикът се вдигнал и достигнал до съвършенството, което сега виждаме”¹³.

Не е по-различна и днешната кариера на английския, който в световен мащаб се разпространява и радва на все по-растяща популярност поради и вследствие на политическата, стопанската, културната и цивилизационна роля на Великобритания през втората половина на XIX в. и на САЩ през втората половина на XX в.

Историята на полския език напълно потвърждава тезата на Гурницки. Политическото могъщество по времето на Ягелоните и Държавата на двата народа (Полско-литовската държава), териториалното разширяване на културата и езиковият престиж на обществото, говорещо полски, добре изясняват нейната историческа позиция в Европа, особено в централната и източната част на континента. Външни фактори за тази позиция са такива факти, езикови явления и процеси като: мястото (факт със символичен характер) на полския

---

¹² В. Мачейевски (цит. съч., с. 16-17).

¹³ Цит. по: W. Taszycki, *Wybór tekstów staropolskich XVI-XVIII wieku*, wyd. III, Warszawa 1969, s. 68.

език (преди английския!) в многоезичния ренесансов речник на Амброжи Цалепин; влиянието, което оказва върху други езици на Жечпосполитата, главно на рутенския език, говорен във Великото Литовско княжество и в югоизточните територии на държавата, влияние, което дори прекрачва границите на Жечпосполитата и обема румънските княжества, Молдова, Влахия (през XVII в. – периодът на най-голямо разпространение на полското културно влияние, познаването на полския език сред висшите слоеве на румънското общество става белег за добро образование и висока култура) и Москва (където през втората половина на XVII в., по времето на цар Алексей Михайлович, в двора и в кръговете на заможното болярство полският език става моден). Позицията на полския език в смесените езиково територии, главно в Кралска (първо Княжеска) Прусия и Силезия, през XVI в., XVII в., а дори и през XVIII в., е равностойна на тази на немския¹⁴. Едва отслабването, а след това упадъкът, на Жечпосполитата водят до спадане на престижа на полския, в резултат на което в Прусия и в Силезия връх взема немският. Но и тогава е имало такива случаи като казуса Самуел Богумил Линде – роден в немско-шведско семейство в Торун, по убеждение поляк и лектор по полски език в Лайпцигския университет. При все че майчиният език на Линде не е полски и затова не успява да го говори добре, той влиза в историята като автор на първия голям народен речник, който прави най-значителния пробив в полската лексикография въобще.

През XIX в. в условията на чуждовластничество, позицията на полския език е второстепенна в сравнение с териториалното разпространение на културата и езиковия престиж на носителите му. Въпреки променената политическа ситуация – руска власт (в Галиция – австрийска), все още продължава полското културно и езиково влияние в Рус. От полския, като от най-стария по това време славян-

---

¹⁴ Двуетични там са не само поляците, но и немците, за което свидетелстват множество, печатани в Гданск, Елблонг, Торун, Вроцлав, Бжег, Олешница и др., различни учебници по полски език, предназначени за германци – речници, речничета, граматика, самоучители, разговорници, примерни писма и др. По тази тема вж. В. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, wyd. II, Wrocław 1999.

ски литературен език с непрекъсвана традиция, черпят формиращите се по време на Възраждането съвременни чешки и словашки език¹⁵.

Историята на руския език също потвърждава тезата на Гурнишки. Той дължи своята позиция на световен език на ролята на велика сила, която през втората половина на XX в. (от края на Втората световна война до неговото разпадане) играе Съветският съюз, или в езиков план – Русия.

На другите славянски народи (освен средновековна Чехия в областта на културата) не е било дадено да играят по-голяма роля в общоевропейски мащаб, което отразява международната, историческа и съвременна позиция на техните езици.

Каква е съвременната международна позиция на славянските езици и как се очертават техните шансове и перспективи в бъдеще?

Струва ни се, че на прага на третото хилядолетие можем да гледаме на бъдещето на славянските езици (с изключение на умиращите лужишки езици) с оптимизъм. Такъв оптимизъм позволяват и броят

---

¹⁵ Сигнализираните тук проблеми са описани в широк корпус от изследвания. Тук не е мястото той да бъде представян, дори и подборно. Ще се ограничим до припомнянето на заглавия на учебници по история на полския език: Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, cz. I-III, Warszawa 1961-1972; T. Lehr-Spławiński, *Język polski, Pochodzenie, powstanie rozwój*, wyd. 3, Warszawa 1978; B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, и до посочването на няколко подробни труда, много тясно свързани с международната позиция на полския език в среднополския и новополския период: A. Zęba, *Wpływ polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich*, *Język Polski* XLI, 1961, s. 1-19; E. Linęta, *Wyrazy polskiego pochodzenia w języku rumuńskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974; B. Walczak, *Obcojęzyczny element zachodni i wschodni w rozwoju słownictwa polszczyzny ogólnej*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział Filologiczno-Filozoficzny 102, 1987, s. 67-71; idem *Między Wschodem a Zachodem (Uwagi o leksyce polskiego języka literackiego)*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI, pod red. R. Łuźnego i S. Nieznanowskiego, Warszawa 1991, s. 89-103; idem, *Zachód i wschód w dziejach języka polskiego*, [w:] *Tradycja łacińska i bizantyjska wobec idei jedności europejskiej*, pod red. A. W. Mikołajczaka i M. Walczak-Mikołajczakowej, Gniezno 2003, s. 28-46; idem, *Wpływy ruskie w polskim języku literackim*, [w:] *Polska – Ukraina: partnerstwo kultur*, pod red. B. Bakuły, Poznań 2003, s. 19-31; idem, *Kultura jako czynnik integracji europejskiej – Przykład Rzeczypospolitej Obojga narodów*, [w:] *Kulturowe konteksty integracji europejskiej*, pod red. M. Walczak-Mikołajczakowej, Gniezno 2004, s. 23-33.

на техните носители, и фактът, че всички те (лужишките вече изключихме) имат статус на официални държавни езици (от тази гледна точка, най-слабо се очертава позицията на белоруския). Със сигурност руският още дълго ще се причислява към т. нар. световни езици (макар че, по-скоро, самото понятие световни езици няма бъдеще в досегашния си обем). Към най-големите (когато става въпрос за брой носители) езици на света принадлежат и ще принадлежат полският и украинският. Останалите се характеризират с по-малки общества от носители. Това са (и тук не се наблюдават регресивни тенденции) общества, които без съмнение не позволяват на своите езици да бъдат включени в броя (в световен мащаб, както посочихме по-горе, непрекъснато растящ) на застрашените. Преди всичко трябва да имаме съзнание за това, че позицията на славянските езици на световната карта зависи, до голяма степен, от самите им носители: от мястото, което славянските народи ще успеят да заемат сред европейските и световните, от тяхната гъвкавост и стопанско и културно разположение, както и от съзнатата, и в обществен мащаб организирана, грижа за хармонично развитие на народните им езици. Колко важно е отношението към езика от страна на говорещите го и в каква степен зависи неговото бъдеще от самите тях, е знаел още Лукаш Гурницки, който пише: „Нашият полски език бързо би се извисил, ако го заобичае“¹⁶.

Наистина, не може да се декларира обич към майчиния език, но без всякакво съмнение славянските народи са давали и продължават да дават многобройни доказателства за тази любов¹⁷

---

¹⁶ W. Taszycki, цит. съч., с. 68.

¹⁷ Темата, предмет на настоящия реферат, но свързана с полския език и разполагаща се в по-тесен (европейски) контекст, вече представихме в работите: B. Walczak, *Miejsce języka polskiego wśród języków Europy u progu trzeciego tysiąclecia*, [w:] *Być europejczykiem*, pod red. A. W. Mikołajczaka, Gniezno 2002, s. 82-108 i idem, *Szanse polszczyzny w jednoczącej się Europie u progu XXI wieku*, *Łużyckie Zeszyty Naukowe* 2 (под печат). Мястото на полския език в световен контекст, представихме в реферат, четен на III Конгрес на задграничната полонистика, Познан 2006 (III Kongres Polonistyki Zagranicznej, Poznań 2006). При писането на този реферат използвах много материали, неподавани досега в бележките на предишни наши съчинения. Изброяваме най-важните и тези, които могат да бъдат от най-голяма полза: G. Décsy, *Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft*, Wiesbaden 1973; idem,

---

Statistical Report on the Languages of the Word as of 1985, Bloomington 1996; P. Hajdú, *Narody i języki uralskie*, Warszawa 1971; *Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, t. I-II, Warszawa 1986-1988; W. Mańczak, *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; *The World's Major Languages*, ed. B. Combie, London 1980; B. Walczak, *Uniwersalism or Particularism? (The proces of linguistic unification and differentiation today and tomorrow)*, [w:] *Culture of the time of transformation. II International Congress „The cultural identity of the central-eastern Europe”*, ed. J. Brendel, Poznań 1999, s. 71-76; idem, *Uniwersalizm czy partykularyzm? (Procesy unifikacji i dyferencjacji językowej dziś i jutro)* [w:] *Kultura – Język – Edukacja*, t. 3, pod red. R. Mrózka, Katowice 2000, s. 183-193; A. Weinsberg, *Językoznawstwo ogólne*, Warszawa 1983. Главен източник на представените в реферата статистически материали е трудът на В. Мачейевски (W. Maciejewski, op. cit.).

SŁOWO W *BIBLI* HEBRAJSKIEJ I *SEPTUAGINCIE* ORAZ W PRZEKŁADACH *PISMA ŚWIĘTEGO*

Jolanta Szarlej

Akademia Techniczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała

Życie i śmierć są w mocy języka (Prz 18, 21)¹ stwierdza się w *Księdze Przysłów*, a my jej słowa jesteśmy skłonni traktować jako stwierdzenie hiperboliczne, wyraz poetyckiego kunsztu autora biblijnego. Tymczasem dla Semity sens tego zdania bliski jest rzeczywistości. Różnica interpretacji wynika z odmiennego pojmowania słowa w dwóch odległych od siebie kulturach: europejskiej i semickiej². Do swoistego „spotkania“ pomiędzy nimi dochodzi od wielu już wieków dzięki *Biblii* – *Księdze Ksiąg* stworzonej w swym starotestamentowym rdzeniu w kulturze żydowskiej, a w sposób oczywisty stanowiącej jeden z filarów dawnej i współczesnej kultury Europy. Trudno do niej nie sięgać także dziś, w XXI wieku, smakując dzieła sztuki, obserwując świat, poszukując prawdy o sobie, o wartości ludzkiego życia. Jednak aby ów kontakt z *Księgą* był owocny, konieczne jest poznanie różnic między światem twórców i odbiorców. Na kilka z nich pragnę zwrócić uwagę w tym wystąpieniu.

---

¹ O ile nie podaję innego adresu, cytaty pochodzą z: BT.

² Problematyczne jest istnienie jednolitych wzorców zarówno kultury semickiej, jak i europejskiej. Jestem świadoma różnic, jakie na przestrzeni wieków w różnych regionach geograficznych Bliskiego Wschodu i Europy dzieliły narody. Sformułowanie zawarte w tytule mojego wystąpienia jest wyrazem pragnienia, by dotrzeć w refleksji naukowej do pewnych stałych charakteryzujących słowo w kulturach semickich i kulturach ludów europejskich wyrosłych z pnia praindoeuropejskiego.

Hebrajskim odpowiednikiem polskiego rzeczownika 'słowo' jest דָּבָר (dābār). Ks. Piotr Briks określa jego znaczenie jako: 'to, co powiedziane, słowo, wypowiedź, opinia, sprawa, wydarzenie, czyn' (Briks, 1999:82). A zatem dla Semity nie jest ono wyłącznie zjawiskiem fonicznym, dābār (słowo) to także obraz, przedmiot lub wydarzenie (por. Świderkówna, 1994: 107; Hanelt, 1997:8). Debar Jhwh *jest czymś, co podpada pod zmysł wzroku, co można dostrzec oczami, oglądać, widzieć. Ma więc ono jakieś realne kształty, istnieje w przestrzeni* (Szwarc. 1985:44). *Nie ma dla Semitów, tak jak dla nas, rozdziału między słowem a czynem, wyrażeniem, wypowiedzią, a rzeczywistością, którą ona oznacza* (Dąbek, 2004:100). Od rdzenia dābār pochodzą słowa oznaczające 'tekst, wypowiedź, zachętę, wzór postępowania, Dekalog', tak jest np. w zdaniu z Księgi Powtórzonego Prawa 28, 69: *To są słowa przymierza – hebr. 'ēlle(h) dib^erē habb^erit* (Dąbek, 2004:71).

Moc słowa ludzkiego oraz Jego bliski związek z działaniem wyraźnie można dostrzec w perykokopach z Księgi Przysłów:

*18 Nierozważnie mówić – to ranić jak mieczem,
a język mądrych – lekarstwem (Prz 12, 18).*

*24 Dobre słowa są plastrem miodu,
słodczą dla gardła, lekiem dla ciała (Prz 16, 24).*

*15 Cierpliwość ugnie zwierchnika,
a język łagodny złamie kości (Prz 25, 15).*

*1 Odpowiedź łagodna uśmierza zapalczywość,
słowo raniące pobudza do gniewu.*

*2 Z ust mądrych ludzi wiedza się sączy,
usta niemądrych zioną głupotą.*

*3 Na każdym miejscu są oczy Pańskie:
dobrych i złych wypatrują.*

*4 Drzewem życia jest język łagodny,
złamaniem na duchu – przewrotny.*

*5 Głupi pogardza napomnieniem ojca,
kto rad przestrzega – mądrzeje (Prz 15, 1-5).*

Gerardus van der Leeuw podkreśla, że *Świat pierwotny i antyczny, w ogóle świat religijny, nie wie, co to puste słowa, words, words; nigdy nie mówi: <<dość już słów, przystąpmy wreszcie do czynu>>, a tęsknota, by nigdy już nie <<grzebać się>> w słowach, jest mu obca. Nie bierze się to z mniejszego poczucia realności świata; przeciwnie, to my sztucznie uczyniliśmy słowa pustymi, poniżyliśmy je sprowadzając do rzędu przedmiotów* (Leeuw, 2003:325).

Starożytni mieszkańcy Bliskiego Wschodu pojmowali słowo mówione jako *odrębny byt obdarzony mocą* (Mc Kenzie, 2001:2000). W Egipcie i Mezopotamii boskiemu słowu przypisywano moc stwórczą. Według wierzeń mezopotamskich *boskie słowo było uczestnikiem mocy i wieczności samych bogów* (Mc Kenzie, 2001:2000). W żydowskiej tradycji kabalistycznej litery to podstawowy budulec świata. *To litery właśnie są stwórczym słowem Boga w różnych kombinacjach i różnych permutacjach* (Zwi – Werblowsky, 2003:334).

Ani grecki odpowiednik ‘dābār’ – **λόγος**, ani łaciński rzeczownik ‘verbum’ nie zawierają tego elementu znaczenia słowa hebrajskiego, który wiąże się z praktycznym działaniem, nie mają tego elementu zdarzeniowego, który pozwala utożsamiać słowo i czyn.

Człowiek ukształtowany przez kulturę grecką pojmuje **’o λόγος** w pierwszym rzędzie jako ukonkretyzowaną i wyrażoną przy pomocy znaków myśl ludzką (Kiedzik, 1997:213). *Zapewne ten element znaczeniowy sprawił, że termin – **λόγος** już od czasów Heraklita (ok. 500 r. przed Chr.) wykorzystywany był w filozofii. Dla Heraklita oznaczał rozum kosmosu, powszechną prawidłowość świata (SWO, 2003:662). W materialistyczno – panteistycznym ujęciu Plutarcha z Cheronei (50-125 po Chr.) **λόγος** to idea odzwierciedlająca pierwotną rzeczywistość kosmosu. Arystoteles tym terminem określał rozum, pojęcie. W czasach nowożytnych pojawia się np. w idealistycznej filozofii Hegla, dla którego znaczy tyle, co pojęcie, rozum absolutny (SWO, 2003:662).*

W Nowym Testamencie termin **λόγος** najczęściej bywa używany w znaczeniu słownej wypowiedzi. Jeśli autor pragnie wyrazić jakąś dodatkową treść, używa terminu w połączeniu z innym wyrazem, precyzując znaczenie. Tak dzieje się np. w trudnym, dyskutowanym przez teologów i biblistów fragmencie *Ewangelii według św. Łukasza*, w tzw. perykopie nazaretańskiej. Słowa Jezusa, wypowiedziane jako komentarz do odczytanego tekstu prorockiego, zostały określone przez ewangelistę frazą: **οἱ λόγοι τῆς χάριτος**. Mnogość propozycji oddania tej

frazy w tłumaczeniach polskich najlepiej świadczy o trudnościach, jakich ten krótki fragment przysparza interpretatorom. W Biblii Wujka (NTW, 1966) i w tłumaczeniu Romana Brandstaettera (PŚNT, 1982) odnajdujemy sformułowanie 'wdzięczne słowa', w Biblii Poznańskiej (BP, 1994) oddaje się omawianą frazę jako 'słowa pełne wdzięku', w wydaniu interlinearnym (GPNT, 1993) przyjęto brzmienie 'słowa daru (wdzięku, łaski). Badania egzegetyczne, jakie nad wskazaną frazę przeprowadził ks. Krzysztof Mielcarek, prowadzą do wniosku, że *χάρις dla trzeciego ewangelisty to nie wdzięk czy jakieś formalne piękno, ale przede wszystkim realny zewnętrzny wpływ (...)* Równie istotne znaczenie wydaje się mieć wzajemna więź, jaka zachodzi między *χάρις* a *λόγος*, ponieważ ona dopiero ujawnia głębię teologii słowa zawartej w tym wyrażeniu. (Mielcarek, 1997:207) Zestawienie obu wyrazów jest sposobem oddania *mocy słów Jezus*. (Mielcarek, 1997:211).

Duże różnice w rozumieniu słowa w językach semickich i europejskich wiążą się ze sposobem jego percepcji. Określają ją trzy czasowniki, które charakteryzuje Urszula Szwarc:

Pierwszy z nich: widział /jēre' -pochodzi od rdzenia r'-h, oznaczającego zdolność widzenia przy pomocy oczu/ wskazuje na to, iż debar Jhwh jest czymś, co podpada pod zmysł wzroku, co można dostrzec oczami, oglądać, widzieć. Ma więc ono jakieś realne kształty, istnieje w przestrzeni. Dwa następne czasowniki: słuchał / jišma – wywodzi się od źródłosłowu š-m- i oznacza fizyczną zdolność odbierania dźwięków/ oraz słyszał /hiqšib – pochodzi od rdzenia q-š-b, który wyraża umiejętność koncentrowania się na tym, co ktoś mówi/ przemawiają z kolei za tym, iż słowo Boże, to jakaś rzeczywistość dźwiękowa uchwytna dla ucha, która wymaga uważnego wsłuchania się weń, wewnętrznego skupienia, by ją można usłyszeć, zrozumieć i podać do wiadomości. Zatem debar Jhwh (...) jest taką rzeczywistością, która podpada pod zmysły: wzrok i słuch, a równocześnie dzięki tym właściwościom może być rozumiana i przekazywana (Szwarc, 1985:45-46).

Zatem pobożny Żyd słyszący słowa modlitwy *Szema*, zaczynającej się od słów „Słuchaj, Izraelu!” (*Szema Izrael*), wiedział, iż naprawdę słucha ten, kto wypełnia słowo (por. Dąbek, 2004:116).

„² Będziesz się bał Pana, Boga swego, zachowując wszystkie Jego nakazy i prawa, które ja tobie rozkazuję wypełniać, tobie, twym synom i wnukom po wszystkie dni życia twego, byś długo mógł żyć. (...) ⁴ Słuchaj, Izraelu, Pan jest naszym Bogiem – Panem jedynym. ⁵ Będziesz miłował Pana, Boga twójego, z całego swego serca, z całej duszy swojej, ze wszystkich swych sił. ⁶ Niech pozostaną w twym sercu te słowa, które ja ci dziś nakazuję. ⁷ Wpóisz je twoim synom, będziesz o nich mówił przebywając w domu, w czasie podróży, kładąc się spać i wstając ze snu. ⁸ Przywiążesz je do twojej ręki jako znak. Niech one ci będą ozdobą przed oczami. ⁹ Wypisz je na odrzwiach swojego domu i na twoich bramach“ (Pwt 6, 2.4-9).

Tekst **Szema** to modlitwa powtarzana przez Żyda dwukrotnie w ciągu dnia (rano i wieczorem) od dzieciństwa, a dokładnie od chwili, kiedy potrafi odróżnić nitki w cicit, czyli frędzlach rytualnych – fioletową od białej.

O tym, jak poważnie i jak bardzo dosłownie traktowali Żydzi te nakazy, świadczą chociażby ślady kultury materialnej tego narodu:

talesy – biało-czarne szale nakładane w czasie modlitwy,

cycesy – frędzle, będące elementem wykończenia tałesu, a także odzieży noszonej przez pobożnego Żyda; zgodnie z przepisami powinny zawierać przynajmniej jedną nitkę fioletową. Nakaz używania frędzli rytualnych (hbr. cicit) zapisany jest w *Biblii* (np. Lb 15, 37-41; Pwt 22, 12). Ich zadaniem było ciągle przypominanie o Prawie.

mezuzy – (hbr. „odrzwia”) małe futerały wykonane z drzewa lub metalu zawierające miniaturowy pergamin, na którym zapisywano tekst *Szema*; zawieszano go na framudze drzwi domu; obowiązkiem Żyda przekraczającego próg było dotknięcie mezuzy, a następnie ust;

tefiliny – (hbr. tefila – „modlitwa”) pudełka zawierające ręczny odpis fragmentów *Pięcioksiągu*, w czasie modlitwy pobożny Żyd jedno przywiązywał rzemieniem do czoła, drugie do ramienia na wysokości serca.

W tradycji europejskiej wskazania zawarte w tekście modlitwy są odczytywane w sposób metaforyczny.

Język grecki różni się od hebrajskiego między innymi tym, że osiągnął zdolność precyzyjnego określania najbardziej abstrakcyjnych pojęć dzięki łatwości tworzenia nowych wyrazów w procesie derywacji i złożenia oraz dzięki możliwości substancywizacji różnych morfologicznie postaci czasownika, przymiotnika, a nawet całych wyrażen przyimkowych. Potrafi on wyrażać subtelne odcienie myśli, woli i uczuć

przez użycie licznych partykuł i bogato rozbudowanej fleksji słowa (Popowski, 1993:XIV-XV).

Kolejną wyraźną różnicę między światem semickim i europejskim dostrzec można w podejściu do słowa mówionego i pisanego. W europejskiej tradycji większą wartość przypisuje się słowu pisanemu, czego wyrazem są niektóre paremie, na przykład znane w kilku językach: *Słowo wiatr, karta grunt* oraz *Słowa ulatują, a pismo zostaje*³ (Świerczyński, 1995:177). Dla Semity różnica między ‘słowem’ a ‘kartą’ nie jest tak oczywista. Warto przypomnieć, że na Wschodzie nawet poważne przymierza zawierano, poprzestając na ustnym zobowiązaniu stron do jego przestrzegania. Przyrzeczenie ustne obwarowane było klątwą. Karą dla wiarołomnego kontrahenta za niedotrzymanie danego słowa miał być los zwierząt ofiarnych, zabijanych w czasie zawierania przymierza⁴. Ślady tej tradycji bez trudu odnajdziemy na kartach *Biblii*, np. w opisie przymierza Boga z Abrahamem (por. Rdz 15, 7-21; Jr 34, 18). Przymierze synajskie zawarte zostało według innego ceremoniału – słowo Jahwe spisano na tablicach kamiennych i złożono następnie w Arce Przymierza. Ale to nie martwa litera była gwarantem wierności. Ożywcza moc tego słowa miała wypływać z jego rozlania się w sercu człowieka, by stać się odtąd widzialnym znakiem miłości Jahwe do Jego ludu (por. PSB, 1994:1089-1090). Leszek Kołakowski objaśnia tę kwestię, powołując się na słowa Alexandra Safrana, naczelnego rabina Genewy: *Autentyczne Słowo Boże przechowuje się wśród Żydów, gdy przekazywane jest ustnie, w bezpośrednim kontakcie mistrza z uczniem; przekaz pisemny ma mniejsze znaczenie. Żydzi wierzą (...), że rozumienie Tory jest możliwe jedynie przez udział w życiu ludu żydowskiego; przekaz ustny ma pierwszeństwo przed pismem, a właściwą siedzibą Tory jest pamięć wyznawców; sami prorocy powierzali swój przekaz słowu pisanemu pod przymusem, gdy nie wolno im było występować publicznie* (Kołakowski, 2003:343-344).

---

³ Inne wersje: Words are but wind, the written letter remains; Les paroles s’envolent, les écrits demeurent; Die Rede verfliegt, das Geschriebene bleibt; Verba volant, scripta manent.

⁴ Por. przypis do : Jr 34, 18 [w:] BT.

Istotnych różnic pomiędzy językami semickimi i europejskimi doszukać się można w ich warstwie fonetycznej, morfologicznej i leksykalnej.

Alfabet hebrajski zawiera 22 litery, które od początku były znakami spółgłosek. Niektóre z tych znaków wykorzystywano też dla oznaczenia samogłosek długich na końcu wyrazu (od X w. przed Chr.) i wewnątrz wyrazu (od IX w. przed Chr.) (por. Emerton, 1997:210). *System znaków samogłoskowych, polegający na dodaniu punktacji do spółgłosek, rozwinął się później, między V a X w. po Chr. (...) Różnice między językami hebrajskim (i innymi językami semickimi) a angielskim polegają m. in. na obecności w tym pierwszym spółgłosek gardłowych 'ajin i hēt; spółgłosek emfaticznych tēt i sādeh oraz qōp; spółgłosek syczących śin (...) obok sāmeh (s) i śin (š)* (Emerton, 1997:210). Właściwości fonetyczne języka hebrajskiego sprawiają, że ma on *tonację głosową ciemniejszą, gęstsza od spółgłosek* (Kamieńska, 1990:82), to zaś odciska swoje piętno na brzmieniu tekstu. Psalmi recytowane w języku, w którym powstały, czyli w hebrajskim, są bardziej ekspresyjne, dynamiczne i przejmujące. Łatwiej w nich usłyszeć tę skalę odczuć, o której pisała Anna Kamieńska: *Od rozpaczki – do zachwytu. Od szeptu – do krzyku. Od bólu – do radości* (Kamieńska, 1990:77). Wie o tym każdy, kto słyszał modlącego się na głos (zgodnie z tradycją) Żyda. Trudno zbadać w sposób naukowy siłę oddziaływania tekstu na odbiorców, ale różnicę łatwo usłyszeć (nawet gdy nie zna się języka hebrajskiego), porównując brzmienie np. pierwszych wersów *Psalmu 19* w językach hebrajskim, polskim i łacińskim.

Lamnacejach mizmor l'dawid

Dyrygentowi pieśni Dawidowej

1. *Ha – szamaim msaprim kwod el,
umaase 'jadaw magid ha – rakija*
2. *Jom l'jom jabija omer
w'lajla l'lajla j'chawe daat* (hbr.)

W dosłownym przekładzie:

1. *Niebiosa opowiadają chwałę Boga,
a o dziele jego rąk wieści nieboskłon*
2. *Dzień dniowi zanosi wieść,
a noc nocy wyraża słowo* (pol.)

Wersja łacińska:

1. *Caeli enarrant gloriam Dei*
et opera manuum eius annuntiam firmamentum.
2. *Dies diei eructat verbum*
et nox nocti indicat scientiam (lc.)(Kamieńska, 1990:77-78)

Wersję hebrajską *muzycznie bardziej różnorodną, o jakby bardziej dramatycznym przebiegu* (Kamieńska, 1990:82) trudno oddać w języku polskim pomimo to, że uchodzi on za język spółgłoskowy (por. Sambor, 2001:506). Tekst łaciński wydaje się najbardziej *przejrzysty i jasny* (Kamieńska, 1990:82).

Budowa morfologiczna i semantyczna słów hebrajskich także znacznie odbiega od schematu znanego z języków europejskich, np. polskiego. Nośnikiem znaczenia jest w wyrazach semickich rdzeń zbudowany najczęściej z trzech spółgłosek. Różnicowanie znaczeń wyrazów opiera się na alternacjach samogłoskowych i derywacji afiksальной, procesy te przebiegają jednak odmiennie niż w językach europejskich (por. Terminińska, 2003:228). Np. rdzeń trójspółgłoskowy **כתב** jest podstawą rzeczownika *ketab* (pismo, edykt, księga; spis, przepis) oraz czasownika *katob* – pisać, który przybierać może różne formy: *kātab* – ‘on napisał’; *niktab* – ‘zostało napisane’; *niktīb* – ‘on sprawił, że zostało napisane’ (Emerton 1997:210). Ta właściwość języków semickich pozwala na operacje językowe niedostępne językom europejskim. Ich właściwość i przebieg odśłania Kamilla Terminińska, badając strukturę poematu o stworzeniu świata z *Księgi Rodzaju*:

Autorka jako przykład podobnego zabiegu wskazała grę słów widoczną w 11. wersecie *Księgi Rodzaju*, który brzmi w języku hebrajskim następująco: *tadsze haarec desze esew mazrija zera ec peri ose peri lemino aszer zaro-wo al.-haarec* (Rdz 1, 11). Słowa wywiedzione z jednego rdzenia to *tadsze* – *desze*, *mazrija* – *zera* – *zaro* (cyt. za: Terminińska, 2003:228) Próby tłumaczenia na język polski wskazanego wersetu dowodzą, że właściwości tekstu hebrajskiego nie można oddać wiernie. W tłumaczeniu Jakuba Wujka czytamy: *Niech zrodzi ziemia ziele zielone i dające nasienie; i drzewo rodzajne, owoc czyniące według rodzaju swego, w którym by nasienie jego było na ziemi* (NTW, 1966). Wyrazy pokrewne *ziele-zielone* oraz *rodzajne* – *rodzaj* stanowią próbę oddania gry słów hebrajskich. Współczesne tłumaczenie tego tekstu oddaje dobrze przybliżony jego sens, zatracona została jednak *gra*

podobieństw semantyczno – leksykalnych (Termińska, 2003:228): *Niechaj ziemia wyda rośliny zielone, trawy dające nasiona, drzewa owocowe rodzące na ziemi według swego gatunku owoce, w których są nasiona* (PSSNT, 1975).

Warte przytoczenia są wnioski Kamilli Termińskiej płynące z tej analizy. *Charakterystyczna dla języków semickich zasada morfologiczna derywowania form leksykalnych i wyrazów pokrewnych prosto z rdzenia poprzez alternacje samogłoskowe wspomagane czasem sufiksami umożliwia nieprzetłumaczalną grę językową polegającą na powtarzalności rozmaicie wokalizowanego rdzenia. W ełohistycznym tekście o stworzeniu świata zabieg ten wykorzystywany jest zadziwiająco często. Wydaje się, że jest to jeszcze jeden wyznacznik języka religijnego, który kieruje uwagę na samego siebie, na swą semantyczną nieprzezroczystość, by ukazać, iż dystansu wobec transcendencji nie można pokonać drogą językową* (Termińska, 2003:228).

Poprzestając na wskazaniu kilku różnic w pojmowaniu i funkcjonowaniu słowa w kulturach semickiej i europejskiej, pragnę wyrazić przekonanie, że może choć w części zrealizowałam zalecenie sformułowane przez współczesną hermeneutykę biblijną.

Tylko mały procent studiujących Biblię może być ekspertami w hebrajskim, aramejskim i greckim; pewne jednak oswojenie ze strukturami i sposobem wyrażania myśli w tych językach jest kluczowe dla adekwatnej wiedzy biblijnej (Brown, 2001:1791).

BIBLIOGRAFIA

- Briks P.:** *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu.* Warszawa 1999
- Brown R. E.:** *Hermeneutyka biblijna.* [w:] *Katolicki komentarz biblijny.* Red. R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy. Warszawa 2001
- Dąbek T. M. OSB:** *Mowa w Piśmie Świętym.* Tyniec 2004
- Emerton J. A.:** *Hebrajski (język).* [w:] *Słownik wiedzy biblijnej.* Warszawa 1997
- Hanelt T.:** *Pismo Święte – historią zbawienia.* Gniezno 1997
- Kamińska A.:** *Twarze księgi.* Warszawa 1990
- Kiedzik M.:** *Słowo Boże i człowiek – znaczenie pragmatyczne kompozycji Łk 8, 4-21.* [w:] *W posłudze Słowa Pańskiego. Księga pamiątkowa poświęcona ks. Prof. dr. hab. Józefowi Kudasiwiczowi z okazji 70-lecia urodzin.* Red. Ks. S. Bielecki, ks. H. Ordon SDS. Ks. H. Witczyk. Kielce 1997
- Kolakowski L.:** *Mówić o tym, co niewypowiadalne.* [w:] *Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów.* Warszawa 2003
- Leeuw G. van der:** *Fenomenologia religii.* [za:] *Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów.* Warszawa 2003
- McKenzie J. L.:** *Zarys Teologii Starego Testamentu* [w:] *Katolicki komentarz biblijny.* Red. R. E. B. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy. Warszawa 2001
- Mielcarek K.:** *Natura słów Jezusa według Łk 4,22.* [w:] *W posłudze Słowa Pańskiego. Księga pamiątkowa poświęcona ks. Prof. dr. hab. Józefowi Kudasiwiczowi z okazji 70-lecia urodzin.* Red. Ks. S. Bielecki, ks. H. Ordon SDS. Ks. H. Witczyk. Kielce 1997
- Popowski R.:** Wprowadzenie do: *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi.* Tłumaczenie Remigiusz Popowski i Michał Wojciechowski. Warszawa 1993
- Sambor J.:** *Język polski w świetle statystyki.* [w:] *Współczesny język polski.* Red. J. Bartmiński. Lublin 2001
- Szwarc U.:** *Słowo Jahwe w wyroczniach o narodzie wybranym.* Lublin 1985
- Świderkówna A.:** *Rozmowy o Biblii.* Warszawa 1994
- Świerczyński D. i A. :** *Przysłowia w sześciu językach.* Warszawa 1995
- Termińska K.:** *O tekście, tłumaczeniu i początku świata (Gn 1.1).* [w:] *Z zagadnień literatury, kultury i języka. Studia ofiarowane Profesorowi Edwardowi Możejce.* Red. B. Tokarz. Katowice 2003
- Zwi – Werblowsky R. J.:** *Słowo u mistyków żydowskich.* [w:] *Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów.* Warszawa 2003

WYKAZ SKRÓTÓW:

- BP – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami opracował zespół pod red. Ks. Michała Petera (Stary Testament) i ks. Mariana Wolniewicza (Nowy Testament), Nowy Testament*, t. 4. Poznań 1994
- BT – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich – wersja Biblia Tysiąclecia HTML*. Poznań 1998
- GPNT – *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*. Tłumaczenie Remigiusz Popowski i Michał Wojciechowski. Warszawa 1993
- NTW – *Nowy Testament w przekładzie Jakuba Wujka z roku 1593*, Kraków 1966
- PSB – *Praktyczny słownik biblijny*. Red. A. Grabner-Haider. Warszawa 1994
- PŚNT – *Pismo Święte Nowego Testamentu. Ewangelia świętego Łukasza*, przełożył z greckiego Roman Brandstaetter. Warszawa 1982
- PŚSNT – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Oprac. Komisja przekładu Pisma Świętego. Warszawa 1975
- SWB – *Słownik wiedzy biblijnej*. Warszawa 1997
- SWO – *Słownik wyrazów obcych*. Red. E. Sobol. Warszawa 2003

**КЪМ УСТАНОВЯВАНЕТО НА НОВОБЪЛГАРСКИТЕ
СИНТАКТИЧНИ НОРМИ
(ПО ДАННИ ОТ ДВА ПРЕПИСА
НА КЛИМЕНТОВОТО ПРОСТРАННО ЖИТИЕ)¹**

Христина Тончева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

*Посвещавам на светлата памет на
незабравимия колега и приятел
проф. Йордан Пенчев*

Съвременният български книжовен език е наследил най-съществените синтактични особености на говоримата реч от Възраждането, в която те са пренесени чак от старобългарската епоха чрез силното посредничество на дамаскинската и църковнославянската традиция. В творбите на редица възрожденски писатели се наблюдава съжителство на традиционни синтактични форми и конструкции от многовековната книжовна практика с новобългарски аналитични форми. Остарелите падежни флексии се употребяват последователно във възрожденската писменост, като се предполага, че те не са били основно средство за изразяване на смисловосинтактичните отношения на изреченско равнище, а представят един допълнителен пласт, чрез който се постига по-тясна връзка и обусловеност между националния български книжовен език и предхождащата тра-

---

¹ Настоящата публикация е реализирана благодарение на любезното спонсорство на НФ „Научни изследвания“, поделение НПД при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

диция. Смята се, че утвърждаването на синтактичните особености на говоримата реч в синтаксиса на книжовния език е приключило към средата на XIX век (История 1989: 432), но е известно, че десетилетия след това във възрожденската писменост се наблюдава невероятна синтактична пъстрота, смесица на различни синтактични изразни средства. Възрожденските текстове все още не са достатъчно добре проучени в това отношение, което би осветлило допълнително сложните и продължителни процеси на обработката и усъвършенстването на синтаксиса както на простото, така и на сложното изречение.

Сред малко проучените текстове на Българското възраждане са два новобългарски преписа на Пространното житие на Св. Климент Охридски. Първият е дело на Партений Зографски и е превод от гръцки език – публикуван е в няколко книжки на списание „Български книжици“ от 1858 г. Известно е, че гръцката версия на това житие се приписва на охридския архиепископ Теофилакт (вж. Пенев 2000).

Към превода има добавени уводни думи от Партений, в които той обяснява на читателите, че понеже няма „подръка жизнеописанието на Св. братя Кирил и Методий“, предлага им „житието на техния ученик и сътрудник на нашето първоначално умствено и духовно просвещение – Св. Климент, Архиепископ Охридски, чиято памет не е по-малко свещена и драгоценна за нас“. Това житие се представя от неговия преводач „като един от най-важните и драгоценни исторически паметници“, които са се съхранили дотогава (сп. „Български книжици, ч. I, 1 януарий, 1858 г., кн. 1).

Вторият препис е по-малко известен в науката, досега не е бил проучен цялостно – той е дело на карловския свещеник хаджи Василий Тотев и е включен в четиминей за месец януарий на 1875 г. (вж. Пенев 2001, Тончева 2006). Сега ръкописът се съхранява в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“ под № 113 (112) според Описа на Б. Цонев. Обема 546 листа 4° (24X18), писани бързописно с ударения, има показалци и предговор (Цонев 1920: 163). Преписът на житието от хаджи Василий (нататък: ХВ) следва сравнително точно превода, направен от Партений Зографски през 1858 г. (нататък: Парт), като същевременно се опира здраво на гръцките оригинали. Предмет на настоящото описание са някои новобългарски синтактични норми в житийния текст според съпоставката на данните

от двата извода (Парт и ХВ), с преимуществено акцентирание върху по-слабо проучения – Пловдивския препис (ХВ). В примерите първият посочван винаги е по-архаичният (от Парт), а вторият – от ХВ.

1. Употреба на падежни форми

В ХВ се наблюдава последователна и редовна употреба на старите наследници на богатата падежна система, господстваща в историческия развой на българския език. Книжовникът хаджи Василий се е придържал стриктно към преписването на падежните флексии, употребени в Парт. Едновременно с това в редица случаи се наблюдават колебания и отклонения от антиграфа.

1.1. Употреба на родителни падежни форми

В повечето примери са запазени родително-винителните падежни флексии от антиграфа, но са регистрирани редица случаи на пренебрегване на тези завършеци, както при одушевени, така и при неодушевени обекти, напр: известнаго Светополка-йзвѣстнаго доброжелателя Светополка 18, и по смърт-та Меѳодіева да иматъ живаго противоборца-й подиръ смъртъ та Меѳодіева да йматъ живъ противоборець 24, въ день въздааніа -въ денатъ на въздааніа 22.

В други случаи е използвано генитивно окончание при отсъствието на такова в Парт, напр: не убойте са отъ убивающихъ тѣло-не ѳубойте са ѿ ѳубивающихъ тѣла 22 (Мт 10:28), да гледа другъ да седить на овой престоль-да глѣдамъ дрѹгиго да седи на твѳатъ престѳль 72, грѳбъ-отъ Свети-Климентовъ-грѳбать на сватѳаго Клиймента 77. В други примери е използвана родителна падежна форма очевидно поради неразбиране на облика на личното име *Вихник*: Вихникъ, пощо отна беззаконно епископскій-отъ престоль – Вихника, като ѿнѣ беззаконно епископскіатъ престѳль 25.

Родителните падежни облици при прилагателните имена в ХВ имат архаичното окончание **-аго** вм. **-ого**: и Сего Истога Онъ даде – й Сегѳ йстага онъ даде 27. Запазени са генитивните облици и в стари отрицателни конструкции: кога немаме другега помощника-когѳто нѣмами дрѹгиго помощника 80. В други случаи е променен книжовният облик на старите родителни завършеци при прилагателните имена, като са предпочетени

диалектните форми: И таквoгo чeлoвeкa вoзвeдoхa нa прeстoль-oтъ-й такъви чeлoвѣкa вoзвeдoхa нa прeстoлaтъ 24, a тoгo, щo бeшe oтъ Бoгa призвaнь нaсилствeннo искoшкa-а тoгoвa кoйтo бeшe ѿ Бoгa призвaнь нaсилствeннo ѿпѣди 25. Пoнякoгa гeнитивнитe фoрми сa зaмeнeни с прeдлoжни кoнстpукции: мoлитви-тe трeтъaгo чaсa-мoлитвитe нa трeтъятъ чaсъ 38.

Гeнитивнитe зaвършeци в мн. ч. сьщo сe срeщaт в тpадитиoнния си oблик, нo и при тях нaблюдaвaмe рeдицa кoлeбaния, при кoитo aрхaичнитe фoрми сa oтстѣпили мьстo нa нoвoбългaрският изгoвoр, нaпр: кoихъ бoгъ чудeснo oсвoбoди oтъ узи-тe – тѣа, кoйтo Бoгъ чудeснo ги oсвoбoди ѿ oкoвитe 37. Oсвeн тoвa зaпaднoбългaрскиe диaлeктни oблицe, нaслeдници нa старoтo aнaфoричнo мeстoимeниe, сa зaмeняни с изтoчнoбългaрскиe мoдeли, oфoрмeни с пoмoштa нa старoтo пoкaзaтeлнo мeстoимeниe ть, нaпр: и дa дa слyшaтъ oтъ нихъ дрeвни пoвѣствoвaнїя –й дa слyшa ѿ тѣхъ дрeвнeти пoвeствoвaнїя 48; и сeкoй oтъ нихъ искaшe дa имaтъ нихъ y сeбe си дoмa – й всѣкoй ѿ тѣхъ жeлѣeши й йскaшe дa живeй въ кѣштaтa мy oтъ свeтїитe 49; oтъ нихъ сe oпpeдeлѣвaе чтeци, ипoдїaкoни, дїaкoнии прeзвитeри – oтѣхъ (!) сa oпpeдeлѣвaхa eднї чeтцї, ипoдїaкoни дїaкoнни (!) прeсвїтeри 59.

1.2. Употреба на дателни падежни форми

Нaвсѣкдe в житийния тeкст XV сe нaблюдaвa oчeвиднoтo старaниe нa кнїжoвникa зa зaпaзвaнe нa датeлнитe сингулaрни пaдeжни oблицe в тeхния aрхaичeн вид, нaпр. Aпoстoлъ Пaвлъ, Сaмoмъ Исxъсъ-Апoстoлу Пaвлy, сaмoмy Исycy 22, мїe слyжимe истиннoмy Бoгy- нїe слyжимe йстиннoмy Бoгy 45, нo в гoлям брoй пpимeри и при тях сe нaблюдaвaт рeдицa oткoнoнeния – зaмeствaнe нa бeзпpeдлoжния дaтив с прeдлoжни кoнстpукции. Нaпр: свaтoмъ дхъ-къ свaтoмy дyxу 6, щo мѣ дaвaшe Свeтoпoлкъ – щoтo дaвaшe нa Свeтoпoлкa 21, чтo мѣ прeпaтствувaшe Гoспoдъ дa рeчeтъ – кaквo мy прeпaтствувaшe нa Гoспoдa дa рeчe 30; eщe кaкo сo всeмъ дa бeшe слyжилъ Хpистy – oщe кaкъ чe сoвсeмъ нe бeшe слyжилъ нa Хpїстa 56.

В някои случаи дателните форми са предадени с родителни, очевидно поради неразбиране, напр: или по добре да реча, едного другему поручи, взаимно да си помагаеъ – и́ли по добре да реча, е́динъ дру́гиго поручи́, да си пома́гатъ взаимно. 53.

Плуралните дативни форми в някои случаи също са предадени с предложни конструкции, като източнобългарските облици са предпочитани пред западнобългарските: и така да покажа вѣтъмъ-на всѣкети 3, коимъ-то вѣе съ твърда вера требеть да се противите – на който 22, да се предаватъ имъ самъмъ-са предаваше на самити 33, отдаваещи честь тѣмъ – на тѣа 37, нимъ-тѣмъ 32, 52, 57.

1.3. Употреба на творителни падежни форми

Творителните облици в единствено и в множествено число са запазени в преобладаващия брой примери в XV, задължително в текстовете, които са цитати, напр: Богъ бесѣдуеъ съ „Авраамомъ, и́ Исаакомъ и́ Иаковомъ, и́коже съ живѣими, а́ не мѣртвими 26 (Мт 22:32), велможа именемъ Изяславъ-велможа именемъ Изаславъ 51. Запазени са и архаични творителни конструкции с темпорално значение: и не толко дня, но и нотѣа-не то́лкова денá, но́ и́ но́щá 58. Има случаи, при които синтактични конструкции в творителен падеж ед.ч. са заменени с описателни синтагми: кои толко любовію Христовою бѣха свързани помеждѣ си – който то́лкова любовъ ка́мъ Христа́ има́ха и́ бѣ́ха свѣ́зани помеждѣ си 36.

В много примери творителните множествени форми са предадени с предложни конструкции: възсѣавше ученіемъ и чудесами – възсѣа́ха съ оу́ченіе́ и́ чудеса́ 3, бѣдетъ съ нами во вса дни – ще́ бѣ́ди съ насъ до́ скончаніе́ вѣ́ка во́ свѣ́ дни 3, житіемъ и словомъ благоугодіа Богу – съ житіето́ си и́ слóвото́ благоугодіа́ Бо́гу 3, споръ и разделеніе мегъ вами – борба́, и́ разделѣніе́ междѣ ва́зи 29, тога не е възможно да се согласиме съ ними – тогáва нѣ́ е́ възможно́ да сѣ́ согласиме́ съ тѣ́хъ 30, и се вправи съ ними конъ Дунавъ – и́ сá отп́рави съ тѣ́хъ каде́ Дунаватъ 43, Самъ Борисъ

любеше да се разговаратъ съ ними – Сам сѣ Борисъ обѣчаше да сѣ разговара съ тѣхъ 47.

2. Други синтактични особености

Известни колебания са регистрирани и при предаване на имената, които са наследници на стари съгласкови основи – при тях в някои случаи книжовникът хаджи Василий е запазил архаичните падежни конструкции: се прѣстави на небеси – прѣстави сѣ на небеси 11, а в други ги е заменил с новобългарски: предзнаменъватъ уготованна-та мѣ на небеси слава – предзнаменова оуготованата му на небото слава 12, и тога дойде гласъ како отъ небеси – ѣ тогава са чѹ гласъ ѿ небото 36, сирѣчь би трѣсѣ и гласъ отъ небеси – сирѣчь бы трѣсѣ ѣ гласъ ѿ небото 38.

При употребата на вокативни конструкции се наблюдава известно противоречие и непоследователност – от една страна, стремеж към архаизиране, а от друга, към игнориране на архаичните форми: Видехте ли, о сѣрца мои – Видехте ли, ѿ сѣрдци мой! 22, о князѹ – ѿ княже! 31.

3. Употреба на предложни конструкции

В житийния текст ХВ в старите темпорални конструкции с предлог *по* книжовникът последователно е употребявал *подирѣ*: Но кога, по смѣртъ-та Меѡдѣева – Но подирѣ смѣртѣ Меѡдѣева 20, защо по смѣртъ-та моѣ тѣя влезатъ помеждѣ васъ люти вѣлци – затото (!) подирѣ моѣта смѣртъ щѣ влезатъ помеждѹ ви люти вѣлци 22, и по смѣрт-та Меѡдѣева да иматъ живаго противоборца – ѣ подирѣ смѣртъ та Меѡдѣева да ѣ иматъ живѣ противоборець 24, По три дни послѣ – Подирѣ три дни послѣ 38.

4. Употреба на синтактични конструкции с местоименни клитики

Книжовникът е променял синтактичните конструкции от антиграфа, в които местоименните клитики предхождат глагола (според западнобългарския изговор), с такива, в които следхождат глагола: си имѣ даде последни-те свои наставленїа-даде ѣмѣ последните свои наставленїа 22, имѣ казѣваше онѣ на ученици-те-говѡреше на оученицитѣ си 22, се надееме да му даруватъ Господѣ животъ – надѣваме

са да му подарят Господъ животът му 45, во едно време две работи правеше, се занимаваше со писмо и учеше деца-та – во едно време две работи правеше, занимаваше са съ писмо и оучеши дъцата 58.

5. Употреба на някои типове подчинени изречения

При оформянето на облика на сложното изречение в ХВ се наблюдава последователна употреба и утвърждаване на нови синтактични изразни средства, които осъществяват обусловеността на съответните подчинени изречения. От една страна, новите, книжовни по произход съюзни връзки, увеличават възможностите за изразяване на по-разнообразни и по-нюансирани смислови отношения между действията на отделните предикативни единици, а от друга, синтактичните построения определено пазят архаичния си оттенък, който се подчертава и от многобройните старозаветни и новозаветни цитати с тяхната специфична изреченска композираност.

В Парт трите основни типа подчинени изречения в състава на сложните – допълнителните, определителните и обстоятелствените – са въведени с много по-малко на брой и еднообразни подчинителни връзки. В ХВ се забелязва съзнателен и диференциран подход при употребата на много повече и по-разнообразни синтактични съюзни средства.

5. 1. Подчинените допълнителни изречения, които в Парт са въвеждани предимно със съюза *що*, хаджи Василий е въвеждал чрез съюзите *че*, *защо*, *какво*, *каквото*: Когато Мефодий видя, чи (Парт – да) са приближава кончината на живота му 22; за да ти докажеме, защо не имаме право да са препираме съ франци-те, тръбова много да распространиме и продължиме нашият съ тебе разговоръ 30; която страна ѿ двъти по напредъ са закалнѣ, защо онаа вѣрова по праведно и по вѣрно исповѣдува, тяхната вѣра 32; Понеже бѣше повѣдано, защо ако са нѣкой намѣри, да не вѣрува споредъ изложението на франците, то им са предаваше на самити 33; казоваха какво тѣа съ волшебство и чародѣйско искусство, и съ една особена велзевулова помощ, праватъ чудеса и знаменѣа. 38; защото познаваше, чи той са нуждѣйше

отъ такива чело̀вѣци.47; ѿ сà старайши да ѿмь внуши, каквòто (Парт шо како) благочестивѣать живòтъ бѣзъ здравò оучѣние е̃ мѣртавь 56.

В редки случаи подчинените допълнителни изречения не са въведени чрез съюза *че*, напр: зашòто вѣроваха, гдѣто (Парт шо где) са намираха тѣа, сам сѿ Господь е̃ тамь 49.

5.2. Подчинените определителни изречения, които в Парт са въведени предимно със съюзната дума *що*, в ХВ са въведжани с новобългарските съюзи *който*, *когато*, *каквото* : òчевидно е, зашòто тòа който слѣзи въ Петдесѣтница нѣ е̃ сватѿй 27; какъ мòжемъ нѣе да наречѣме Хрѣстиѣани тѣе, който не преимать Евангелѣето! 30; Нò кой мòже ѿскàза всѣчките мучителни срдѣства, който оупотребѣ е̃ресь та, ко̀то (Парт пошо) са воцарѣ надь православните! 34; А̀ пакъ онѣа който бѣха ѿ тѣхъ оучители църковни, 35; ѿ много дрѹги прочѹти, който (Парт пошо) ѿ заклòчеха въ железѣ ѿ затвòриха въ темница 35; додòха дò темницата ѿ видѣха чѹдòто, ко̀ето са сотвори зарадѣ сватѿй те 37; предаваме тѣхъ на проклѣтѣе, който са занимаватъ въ волшѣбство 45; забележувахме всѣчко товѣ каквòто правеше ѿ оучеше 58; ѿ мѣслеа да е̃ òугòдно Бòгу всѣ товѣ ко̀ето правѣа за нѣго 62; Пòслѣ товѣ Климѣнтъ, ко̀гато (Парт кое-го) го всѣчките почитаха катò бащѣ 62; благоустрòйството на всѣчко ко̀ето са ѿнòсаше дò псалмопѣнѣа та 63; видѣ всѣчко съ свòйте си òчи всѣчко каквòто правеше нѣговѣать блажѣнъ оучителъ 65.

Подчинените определителни изречения в ХВ са въведжани и чрез описателно предаване на причастията, напр: Такѣ е̃динъ ѿ велмòжките който са наричаше (Парт нарицаемѿй) Е̃хѣацъ, ѿскѣ позволѣнѣе да прѣѣми свѣщѣннаго Климѣнта 50.

5.3. Подчинените обстоятелствени изречения в ХВ са въведени с новобългарските съюзни думи *каквото*, *когато*, *защòто*, *като* и др.: зашòто сегѣшнѣать догматѣческѿй спòръ ще гò рѣшѣ, каквòто (Парт како шо) ѿ дрѹгѣти полетѣчески рѣспры рѣшѣвамъ 32; Кòгато (Парт кога) ги вѣче

Њдалечѣха далечъ ѡ градѣтъ, тогава вѡйните ѡстаѡиха за̀прените (сватѣйите) 41; защото̀ а̀ко̀ (Парт за̀що а̀ко̀) разумѣха ѐретѣците намерѣнѣето ѣмъ, непремѣнно шѣха да ѣмъ препѣтствоватъ 42; като̀ (Парт що̀ толко̀) влѣзоха странници-тѣ въ кѣщата, то̀а чѣсъ момчѣто са̀ престѡѡи ѡ̀ то̀а свѣтъ. 43; то̀лко̀ва (Парт толко̀) зѣха ѡ̀ нѐговото приношѣнѣе ко̀лкото (Парт ко̀лко) ѣмъ бѣше потребно̀ за̀ въ пѣтъ 47; ѣ̀ ко̀гато (Парт ко̀га) дудо̀ха до̀ та̀а голѣма река̀ ни са̀ ѡ̀упла̀шиха ѡ̀ бучѣните (!) 47; кнѣзатъ, като̀ (Парт по̀що) ги снабди съ̀ свещѣнически ѡ̀блекла̀, и ѣмъ дозволи да̀ ѣска̀тъ всѣчко̀ 47; голѣмата добродѣтель, ко̀а̀то го̀ воздѣгна по̀вече, ѡ̀ко̀лкото (Парт от̀коли) мѣслеше то̀й 61; ѣ̀ ка̀кто нѣ̀кой ѣ̀ску̀сенъ живописецъ като̀ (Парт по̀що) прѣ̀а̀ житѣето̀ нѐгово ѣ̀ дѡ̀ла̀та му, 65; по̀нѐже (Парт за̀що) то̀лко̀ва са̀ старѣше за̀ да̀ стѡни ѣ̀сцелѣнѣето̀ та̀йно, ко̀лкото та̀а желѣа̀ха да̀ прѣ̀иматъ ѣ̀сцелѣнѣе. 70.

В XV подчинените обстоятелствени изречения са̀ въведѣдени и чрез̀ описателно предаване на сегашните деятелни причастия от̀ Парт, напр: който̀ като̀ прочѣта̀ми ѣ̀ созьрѣѡѡаме (Парт созьрѣѡѡаещи) да̀ мо̀жеме нѝа да̀ са̀ возвишѣме ка̀мъ то̀го̀ва 66.

В редки случаи подчинените обстоятелствени изречения са̀ въведени чрез̀ съюз *да*, напр: а̀ да̀ (Парт за̀ да̀) возблагодарѝ пѣтнецыте за̀ тѣ̀хното благодѣ̀анѣе, да̀ваше ѣмъ всѣ̀чкото си ѣ̀му̀щество. 46.

В някои случаи изреченските конструкции са̀ редактирани чрез̀ съкращаване на архаичната съюзна дума от̀ антиграфа, напр: Тога̀ тѣ се помѡлиа̀ надъ дете-то̀ и Господъ, по̀що чу̀ молитѡѡа-та ѣмъ, воскресе мѣртѡѡѣ-отъ. — То̀гава та̀а са̀ помѡлиха̀ надъ детѣто̀ на̀ Го̀спода, ѣ̀ чу̀ молитѡѡата ѣмъ воскресѣ̀ мѣртѡѡатъ. 45.

6. Други синтактични особености на сложното изречение

6. 1. Архаичните съюзни връзки и предлози от̀ Парт са̀ редактирани в XV с новобългарски: нѐ шѣха да̀ ѣ̀справѡѡатъ крѣ̀вото си ѡ̀учѣнѣе, защото̀ (Парт ѝбо) гордо̀сть та̀ нѐ ги ѡ̀ста̀ваше да̀ по̀знѡ̀атъ нелепо̀сть та̀ 39; зара̀ди то̀ва

(Парт того ради) тѣа горѣшо желѣаха въ Българїа да отидать 42; болестъ тѣ (!), ѿ коѣто мнозина страдаха, ѿ (Парт вследъ) многото мѹки, който бѣха претерпѣли. 39; заради страхатъ (Парт страха ради) бѣха принудени всѣчки да сѧ разделатъ 42; ѿ сѧ отпрати съ тѣхъ кадѣ (Парт конъ) дѹнаватъ 43; ѿ ѿ (Парт конъ) пѣрвети трудовѣ пребави оше много по голѣми 62; тогава возведе молитвенно очите си ѿ рѣцѣте камъ (Парт конъ) небото 70.

Освен това вместо по-архаичните кога, тога редовно са употребявани когато, тогава.

6. 2. Вметнатите изрази и образните стилистични похвати в XV също съдържат новобългарски синтактични изразни средства: така сѹщо са случѣи, както (Парт що) ѿ пѣрвомъ, сѣрѣчь бѣ трѹсъ ѿ гласъ ѿ небото 38; Каквото (Парт – како) слѣнцето ѣ едно, ѿ то ѣ начало не тоѣкова на лучите ѿ на свѣтлината 28.

6. 3. В по-обширни синтактични конструкции, съдържащи няколко подчинени изречения, се наблюдава прецизен диференциран подход към употребата на различните съюзни връзки, напр: Ако ли пакъ и вѣе, подобно Манихѣйте, що преставѣвате нѣкакво ѣвангелїе, оушъ ѿ Апостола Ѳома написано, ѿмате да представите нѣкое подобно, коѣто да съдържава такѡва оучѣнїе за Свѣтѡго дѹха, каквото шѣ проповѣдувате вѣе, дакажете (!) чїѣ това ѣвангелїе каноническо (Богодохновенно), ѿ тогава нѣа да млѣкнимъ. 28; Но ако ли пакъ, ѿ вѣа подобно насъ, ѿ вѣа ѿповѣдувате, чи сѧ четѣре начала (на ѣвангелїето) Матѣово, Марково, Лѹкино, ѿ ѿванново, коѣто напоѡва рѣйатъ цѣркѡвнѣи понѣже всѣчки ѿ ѣдинъ ѿстѡчникъ са ѿзливатъ: слѣдователно проклатъ ѣ, она вносѣщѣй четѣртото ѣвангелїе. 28. В маркираните позиции в Парт се срѣща само съюзът **що**.

В заключение бѣха могли да се направят следните кратки обобщения. В двата житийни преписа на Климентовото Пространно житие от 1858 г. и от 1875 г. са намерили отражение както традиционни, така и разнообразни новобългарски синтактични изразни средства. Партениевият превод на житието е наследил достиженията на

църковнославянската и дамаскинската книжнина от западнобългарските диалектни области. В хаджи Василиевият препис от 1875 г. са намерили отражение източнобългарски диалектни особености, като синтаксисът и на простото, и на сложното изречение е придобил качествено нов облик в съпоставка с предхождащата писмена традиция.

БИБЛИОГРАФИЯ

- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език.* С., 1989.
- Пенев 2000:** Пенев, П. Ст. Партениевият превод на Климентовото пространно житие. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.* Т. 38, кн. 1, 2000 (79-98).
- Пенев 2001:** Пенев, П. Ст. Един възрожденски препис на Климентовото пространно житие в Пловдивската народна библиотека. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.* Т. 39, кн. 1, 2001 (91-114).
- Тончева 2006:** Тончева, Хр. За някои езикови особености на Пловдивския (хаджи Василиевия) препис на Климентовото пространно житие. – В: *По следоу оучителю. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Пеньо Пенев.* Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2006 (98-108).
- Цонев 1920:** Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека.* София, 1920.

СТАРО ВИНО У МЕХОВИМА НОВИМ (ИНОВАЦИЈЕ НА ЛЕКСИЧКОМ ПЛАНУ У ОМИЛИЈАМА СВЕТОГ НИКОЛАЈА СРПСКОГ)

*др Наташа Драгин и мр Гордана Штасни
Филозофски факултет, Нови Сад*

Вишевековна традиција духовног беседништва код Срба, зачета још у средњем веку, у време формирања државности и аутокефалне српске Цркве свој врхунац доживела је управо у 20. столећу.¹ Овај век обележила је мисионарска и проповедничка делатност Јустина Поповића (1894-1979) и недавно канонизованог епископа охридског и жичког Николаја Велимировића (1881-1956), несумњиво, двојице најистакнутијих делатника Српске православне цркве после светог Саве.

Као нешто млађи савременик и велики поштовалац епископа Николаја, Јустин Поповић је записао: «Српска душа је муцала док се није родио Николај да јој нађе израза».² Поводом његове књиге *Молитве на језеру* он ће, називајући га чудотворцем молитвених ритмова, веома надахнуто осликати сву јединственост Николајевог талента: «Он је стил, благодатно-раскошни стил наше душе. Он говори; никада у нас није тако говорио човек. Он се моли; никада се у нас није тако речито молио човек. Он има дар речи јер има дар свеосећања, дар жалостивости, дар свељубави, дар молитве».³ И заиста снагом и јасноћом мисли и лепотом израза текстови и беседе Николаја Велимировића пленили су како учене и образоване тако и неуче и обичне људе његовог доба, од Србије до Америке, где је овај

---

¹ Станојевић и Аврамовић, 2002: 99-100.

² Станојевић и Аврамовић, 2002: 100.

³ Владика Николај, 2001: 5.

врсни духовник и скончао свој земни живот.⁴ У овој 2006. години када се у српској средини обележава троструки јубилеј овог светитеља – 125 година од рођења, 50 година од упокојења и 15 година од преноса моштију из Либертвила у родни Лелић – жеља нам је била да из језичког угла осветлимо његов књижевни и беседнички таленат, али и да страним србистима скренемо пажњу на једног веома даровитог аутора, чији поједини текстови улазе у ред најлепших књижевних остварења на српском језику.

Из веома богатог опуса за ову прилику одабране су његове омилије на недељна и празнична јеванђеља.⁵ Реч је о крајње специфичном књижевном жанру који, као што је познато, представља предмет посебне теолошке дисциплине – омилијике.⁶ У основи црквене проповеди – а то је њена главна особеност – увек је божанска реч, тако да је она «у извесном смислу наставак Св. Писма, његово откривање и објашњавање».⁷ За разлику од осталих врста духовних говора она је неодвојива од култа и по правилу се одржава у цркви, као саставни део богослужења⁸, што у највећој мери одређује не само њену тематику него и стилско-језички израз.

Омилије владике Николаја, иако написане на живом српском језику, садрже доста и црквенословенских језичких елемената. Како је у сфери лексике једна од упадљивих одлика старог црквеног језика била релативно честа употреба сложеница⁹, ова категорија ће

⁴ Живот и рад светог Николаја Српског описан је у књизи: Илић, Н. и А., 2006.

⁵ Епископ Николај, 1976.

⁶ О теоријским и практичним питањима везаним за црквено беседништво в. Таворов, 1924; Пјевници, 1931.

⁷ Драшковић, 1954: 123.

⁸ У Српској православној цркви данас, као што је познато, као богослужбени језици равноправно коегзистирају савремени српски и црквенословенски у својој рускословенској варијанти која је у 18. веку заменила српкословенски језик.

⁹ Већ у старословенском – првом словенском богослужбеном језику сложенице, пре свега под утицајем грчког, постају продуктиван творбени тип (Грковић-Мејдор, 1999: 178; Schumann, 1958: 16-18). У најстаријим сачуваним рукописима овој категорији припадала је свака петнаеста реч (Хабургаев, 1986: 115). Чувајући јединство црквенословенског језика у духовном ареалу *Slavia Orthodoxa* редакцијске писмености ће током свог

у нашем раду бити главни предмет интересовања. Показало се, наиме, да су сложенице¹⁰ веома фреквентне у испитиваним текстовима представљајући иначе само један творбени тип у којем лексичке иновације овог аутора долазе до изражаја.

Из 28 омилија¹¹ ексерпирани су све сложенице према утврђеним творбено-семантичким критеријумима. Из основног регистра¹² издвојене су и анализиране само оне које нису потврђене у РМС.¹³ Све су сложенице разврстане према морфолошком обележју другог сложеничког дела на именичке, придевске, глаголске, прилошке, заменичке. Из анализе су изостављене глаголске, прилошке и заменичке због ниске продуктивности и због творбено-семантичких обележја која их чине сроднијим сраслицама него правим сложеницама.

Анализа материјала, поред дефинисања значења речи, обухватила је следеће аспекте: а) творбена структура сложенице (творбени тип); б) синтаксичко-семантички однос њених саставних елемената

вишевековног трајања наставити са умножавањем композита које ће остати препознатљива одлика како богослужбених текстова (Недељков, Шкорић 1997) тако и других дела писаних књижевним језиком (Родић, 1985:81-82; Стефановић, 1991; Grkovic-Majog, 2003), постајући тако део општесловесног књижевног наслеђа (Сперанский, 1960).

¹⁰ Под сложеницом подразумевамо дериват који у првом делу има творбену основу одређене врсте речи или потпуну реч, а у другом делу је проста реч или лексикализовани пунозначни дериват чији се семантички потенцијал преноси у значење сложенице. Први и други сложенички део је спојен вокалом *o* или *e*, или је без њега. Анализа је обухватила и сложенице настале сложено-суфиксалном творбом под којима подразумевамо дериват који у другом делу има одређену творбену основу и суфикс, при чему такав спој основе и суфикса нема тенденцију ка формалном и семантичком осамостаљивању и није потврђен као лексема у РМС. Исти критеријум важи и за деривате формално потврђене у РМС у чијем опису семантичке структуре није регистровано значење реализовано у сложеници (нпр. *појац* у саставу сложенице *богопојац* или *дејство* у *блудодејство*).

¹¹ Због ограниченог простора и богатог материјала анализа је обухватила само први део књиге који садржи 28 омилија.

¹² Основни регистар садржи 281 сложеницу.

¹³ У ову групу укључене су и посведочене лексеме код којих је присутна семантичка неподударност са значењима описаним у РМС.

(синтаксички тип); в) семантичка функција саставних елемената у односу на значење сложенице као целине (семантички тип). Особена природа жанра наметнула је и потребу укрштања синхронијске и дијахронијске перспективе, како би представа о језичким иновацијама самог аутора била што потпунија и поузданија.

Именичке сложенице

Творбени тип ¹⁴	Дијахронијска перспектива ¹⁵	Значење сложенице ¹⁶	Семантички тип ¹⁷	Синтаксички тип ¹⁸
----------------------------	---	---------------------------------	------------------------------	-------------------------------

¹⁴ За означавање појединих типова именичких и придевских сложеница примењују се следеће скраћенице: И = именица, П = придев, Пр = прилог, ГП = глаголски придев трпни, Ио = именичка основа, Зо = заменичка основа, По = придевска основа, Го = глаголска основа, Ко = основа кардиналног броја и Ро = основа редног броја.

¹⁵ Да би се установило које лексеме представљају део црквенословенског наслеђа, свака је најпре проверавана у речнику класичног старословенског језика (СС). Ако није посведочена у канонским споменицима, консултовани су и остали извори који доносе редакцијски материјал (в. списак на крају рада). Уколико реч није потврђена у структурно истоветној форми као у црквенословенском, наводи се лексема која јој је по творбеним и семантичким критеријумима најближа (у табели је обележена *).

¹⁶ Значење сложенице је изведено на основу семантичког потенцијала творбене основе и семантичке информације садржане у суфиксу или на основу примарног или неког од секундарних значења самосталних речи у њеном саставу. У појединим случајевима реализује се специфично значење условљено контекстом које није регистровано у постојећим речничким дефиницијама.

¹⁷ Подела сложеница према семантичком критеријуму извршена је у складу са Блумфилдовом типологијом (Bloomfield 1962: 235). Дакле, ако композита има исту функцију као и њен управни део, а тежиште значења је у самом изразу она је ендоцентрична. Уколико се поменута функција разликује, а значење не извире из значења лексема које су је мотивисале она је онда егзоцентрична. Специфична тематика испитиваних текстова, међутим, још једном је наметнула питање «да ли и у којој мери треба узимати у обзир метафоричност која је у корену многих сложеница» (Клајн, 2002: 38). Из тог разлога ваља напоменути да су у овом раду у егзоцентричне сврстане све оне сложенице чији семантички опис се изводи

И + И				
дегеубица дете-убица	dytooubiica ^z	Убица детета. ¹⁹	ендо	рексијска
срцезналац срце-зналац	srqđqcevydqđ ^{cc}	Зналац људског срца.	егзо	рексијска
Ио + о + И				
богозаборав бог-о-заборав	-	Заборав Бога.	ендо	рексијска
богоиздајство бог-о-издајство	-	Издајство Бога (Исуса Христа).	ендо	рексијска
Богоматер(а) ²⁰ Бог-о-матер(а)	bogomaterq ^{đj}	Мајка Божја, Богородица.	ендо	детерминативна
богоодрицатељ бог-о-одрицатељ	*bogootst Мрник ^{đj}	<i>Одрицатељ Бога.</i>	ендо	рексијска
домостројитељ дом-о-стројитељ	domostroitelq ^{đj}	Онај који осмишљава и успоставља спасење људског рода (Бог).	егзо	рексијска
богоотпадништво ²¹ бог-о-отпадништво	*bogootmetnQй ^{đj} *bogootst Мрник ^{đj}	Својство онога који се одметнуо од Бога.	ендо	детерминативна

на основу секундарног значења једног или оба сложеничка елемента, које је у већини примера мотивисано одређеним религиозним контекстом.

¹⁸ Синтаксичка класификација сложеница сведена је на две основне групе: координативне и субординативне. Субординативне су оне сложенице у којима је однос делова неравноправан. У њих се убрајају детерминативне и рексијске сложенице. Координативне су оне сложенице у којима саставни делови не делују један на други, него оба директно и равноправно учествују у укупном значењу сложенице (Клајн, 2002: 36).

¹⁹ Значење ове речи одређује се искључиво на основу контекста, будући да је њу могуће схватити и као координативну сложеницу за означавање референта који је истовремено и дете и убица.

²⁰ Поред ове лексеме у текстовима омилија забележени су и творбени дублети *Богомати* и *Богомајка* (уп. Vukićević, 1995: 141).

²¹ У РСМ (I: 235; IV: 235) постоје само лексеме *богоотпадник* (= онај који неће да зна за бога, отпадник од бога) и *отпадништво* (= стање отпадника, одметништво, издајство).

богопослушност бог-о- послушност	*bogoposlou [qlivq ²	Својство онога који је бого- послушан, тј. који испуњава вољу Божју.	ендо	детерми- нативна
богопознање бог-о-познање	bogopoznaniE ^{CC}	Познање Бога.	ендо	рекцијска
богопознавање бог-о-познавање	*bogopoznaniE ^{CC}	Познавање Бога.	ендо	рекцијска
човекопознање човек-о-познање	–	Познање човека.	ендо	рекцијска
звездопоклонство звезд-о- поклонство	–	Својство онога који верује у предсказање звезда.	егзо	детермина- тивна
идолослужење ²² идол-о-служење	idoloslM/enJe ^{LI}	<i>Служење идо- лима.</i>	ендо	детермина- тивна
путеводство пут-е-водство	pMtevodstvo ^{LI}	Предвођење, усмеравање.	егзо	рекцијска
Ио + о + Ио + суфикс				
домостроји- тељство дом-о-стројитељ- ство	*domostroitelq ^{LI}	Божје осмишљавање и успостав- љање спасења људског рода.	егзо	рекцијска
пустиножителст- во пустин-о- жител-ство	*poustQnqno/ itelq ^{LI}	Живот у мана- стиру или на неком пустом месту.	егзо	детермина- тивна
Ио + о + Го + суфикс				
домострој дом-о-строј-Ø	*domostroitelq ^{LI}	Божји план спасења људског рода.	егзо	рекцијска
боговидац бог-о-вид-ац	bogovidqcc ^{CC}	<i>Онај који је видео (спознао) Бога.</i>	егзо	рекцијска
тајновидац тајн-о-вид -ац	tainovidecx ^{LI}	Онај који види божанске тајне.	егзо	рекцијска

²² У РМС (II: 349) је регистрована сложеница *идолопоклоништво* (= обожаване идола, идолатрија).

тајноведац тајн-о-вед-ац	tainovydecx ^U	Онај који зна оно што је тајно.	егзо	рекцијска
животодавац ²³ живот-о- дав-ац	/ivotodavqcq ^Z	Онај који ствара и дарује живот.	ендо	рекцијска
богопојац бог-о-пој-ац	-	Онај који опева славу Божју.	ендо	детерминативна
рукописаније рук-о-писан-ије	r'kopisaniE ^{CC}	Рукопис, писани траг; обвезница.	егзо	рекцијска
богомислије бог-о- мисл-ије	*bogomQslennQй ^U *bogomQslqng ^Z	Мисаона усредсређеност на Бога.	егзо	рекцијска
добротољубије доброт-о-љуб-ије	dobrotol}bJe ^U	Љубав према свему добром.	ендо	рекцијска
сластољубље ²⁴ сласт-о-љубљ-е	slastol}biE ^Z	Љубав према чулним уживањима.	егзо	рекцијска
рукодеље ²⁵ рук -о-дељ-е	rMkodylJe ^U	Ручна израда добара.	ендо	рекцијска
блудодејство блуд-о-деј-ство	*blMdodyAnJe ^U *blMdodyistvovati ^M	Чињење блуда. ²⁶	ендо	рекцијска
прељубодејство прељуб-о-деј-ство	pryl}bodyistvo ^{CC}	Чињење прељубе.	ендо	рекцијска
домостројство дом-о-строј-ство	*domostroitelq ^U	Божје осмишљавање и успостављање спасења људског рода.	егзо	рекцијска
човекохулство човек-о-хул-ство	-	Хуљење на човека.	ендо	рекцијска

²³ У РМС (II: 37) забележени су придеви *животодаван* и *животодајан* (= онај који даје живот, животоран).

²⁴ У РМС (V: 844) забележена је лексема *сластољуб* (= онај који тежи за чулним уживањима).

²⁵ У РМС (V: 580) је потврђена лексема *рукодело* (= ручни рад, рукотворина).

²⁶ У пренесеном значењу реч *блуд* означава непослушност према Богу (Осија 1,2; 3,1) и обраћање другим боговима (Откр. 14,8) (Ракић, 2002: 31).

По + о + И				
високоумље висок-о-умље	vQsokooumiE ^Z	Високо мишљење о себи; супр. смирење. ²⁷	егзо	детермина- тивна
благодјејање ²⁸ благ-о-дјејање ²⁹	blagody]niE ^{CC}	Добро дело; добročинство.	егзо	детермина- тивна
добротетљ добр-о-детљ ³⁰	dobrodytelq ^{СП}	Врлина.	егзо	детермина- тивна
дуготрпељивост дуг-о-трпељивост	*dlxgotrqpyniE ^{CC} *dlxgotrqpylivq ^M	Својство онога који је дуготрпељив (в.). ³¹	ендо	детермина- тивна
смиренопо- слушност смирен-о- послушност	—	Својство онога који је смире- нопослушан, тј. који са сми- рењем исуњава вољу Оца.	ендо	координативна

²⁷ Ова сложеница могла би означавати и високу способност мишљења и сазнања. Њена семантичка интерпретација стога неодвојива је од контекста који у себе укључује особен религиозни поглед на свет: «Смирени никад не пада. Куда ће и пасти онај ко је нижи од свију? Високоумље је велико унижење; а смирење је велика висина, част и достојанство» (Епископ Николај, 1976: 93).

²⁸ У РМС (I: 214) постоји лексема *благодјејање* (= заст. помоћ сиромашним а добрим ученицима, стипендија, помоћ уопште).

²⁹ У сегментацији ове сложенице у обзир је узета дијахронијска перспектива, пошто се ду]ниЕ јавља као самостална реч још у старословенском (СС: 205).

³⁰ И у случају ове лексеме има се на уму историјска равна, будући да је *dytelq* забележено као самостална лексема још у канону (СС: 205).

³¹ У омилијама сложеница *дуготрпељивост* везује се само за Бога, мада се може односити и на човека: «Када се ова реч односи на Бога, исказује се идеја да је он «спор на гњев». Бог не хита да спроведе заслужну казну у нади да се грешник може покајати; Бог је трпељив. Када се израз односи на човека, дуготрпење је једна од врлина, плод Духа (Гал 5,22), особина која помаже учвршћењу заједнице, чувању «јединства Духа свезом мира» (Еф 4,2-3) (Ракић, 2002: 54).

По + о + Ио + суфикс				
маловерије мал-о-вер-ије	malovyгJe ^U	Мала, недовољна вера у Бога.	ендо	детермина- тивна
јединовлашће једин-о-власт-је	edinovlastJe ^U	Власт у рукама једног човека.	ендо	детермина- тивна
маловерство ³² мал-о-вер-ство	*malovyгJe ^U	Мала, недовољна вера у Бога.	ендо	детермина- тивна
јединоначалство једин-о-начал- ство	edinona;Alqstvo ^M	Стање које почива или се заснива на једном човеку.	ендо	детермина- тивна
По + о + По + суфикс				
благообразност благ-о-образн-ост	*blagoobraziE ^M	Својство онога који је благо- образан, тј. који је милог и по- божног лика попут Христа.	егзо	детермина- тивна
Зо + о + И				
саможртвовање сам-о-жртвовање	-	Добровољно жртвовање себе.	ендо	рекцијска
самопри- нуђивање сам-о- принуђивање	—	Принуђивање самога себе на неки поступак или деловање.	ендо	рекцијска

Именичким сложеницама углавном се означавају конкретни, а ређе апстрактни појмови. У мањем броју примера њима се именује биће које врши неку радњу или се одликује одређеним својством које се исказује првим сложеничким елементом. Половина оваквих номинација везује се за Бога: *срцезналац*, *домостројитељ*, *тајноведац*, *животодавац*. Номинације везане за човека или су општег типа или представљају обележја конкретних личности: а) *детубица*, *богоодрицатељ*, *звездопоклоник*; б) *Богоматер* (Дева Марија),

³² У РМС (III: 285) регистрована је лексема *маловерност* (= особина онога који је маловеран; малодушност).

богопојац (псалмист), боговидац (псалмист), тајновидац (јеванђелист Јован).

Другу многобројнију групу чине именичке сложенице којима се изражава људско стање, особина или делатност, нпр. *богозаборав*, *богопослушност*, *богоотпадништво*, *самопринуђивање*, *саможртовање*, *рукодеље*, *високоумље*, *маловерије*. Изузетак су једино лексеме *домострој*, *домостројство*, *домостројитељство* које се доследно везују за Творца и његов промисао о људском роду и његовом спасењу.

У већини примера први део је мотивисан именицом: *Бог* 11 пута, *дом* 4, *човек* 2, *рука* 2, *тајна* 2 и по једанпут *срце*, *дете*, *идол*, *пут*, *звезда*, *слат*, *доброта*, *блуд*, *прељуба*, *живот* и *пустиња*. Ређе је у питању придев (*благ* 2, *мали* 2, *једини* 2, *смирени* 1, *дуг* 1, *добар* 1, *висок* 1), а само по изузетку заменица (*сам* 2).

Као што се може видети у табели, забележене су укупно 44 именичке сложенице, од тога 26 ендоцентричних (= 60%) а 18 егзоцентричних (= 40%). Према синтаксичком типу све су субординативне: рекцијских је 27 (= 62%) а детерминативних 16 (= 37%). Само једна је координативна (= 1%).

Ако се сагледају у аксиолошком кључу, дакле, у одређеном религиозном контексту условљеном жанром текста, може се констатовати да именичке сложенице углавном имају позитивну (нпр. *богопослушност*), а само по изузетку негативну конотацију (нпр. *богозаборав*). Занимљиво је да је занемарљиво мали број сложеница које би се могле окарактерисати као вредносно неутралне (нпр. *рукописаније*) што све на сликовит начин одражава дискурсне особине жанра, односно, показује да се сложенице у њему реализују као језичка средства појачане експресивности.

Следеће лексеме јављају се у истоветној форми као у црквенословенском језику:³³ *Богоматер*, *домостројитељ*, *путеводство*, *добродетељ*, *боговидац*, *тајновидац*, *тајноведац*, *животодавац*, *прељубодејство*, *рукописаније*, *добротољубије*, *благодјејањије*, *маловерије*, *јединоначалство*. У извесном броју примера једина разлика је у фонетском лику суфикса, будући да је књишку варијанту -

³³ Овом приликом у обзир се не узимају фонетске разлике између савременог српског језика и црквенословенског, како у његовом канонском облику тако и у различитим редакцијским варијантама.

ије заменила народна са јотовањем: *богопознање, идолслужење, сластољубље, рукодеље, високоумље, јединовлашће*. Уз маловерије јавља се творбени дублет *маловерство*, док је лексема *детеубица* у писаном наслеђу посведочена једино са спојним вокалом *о*, као творбени тип *Ио + о + И*.

Само по изузетку уочава се разлика у основи једног сложеничког елемента при чему сложеница задржава исто значење као и у црквенословенском језику: *срџезналац*.

У извесном броју случајева спој одговарајућих основа потврђен је у оквиру друге речи или друге категорије: *богопослушност, дугострпељивост, благообразност, домостројитељство, домостројство, домострој, пустиножителство, блудодјејство, богомислије*.

Неподударност основа у једном делу сложенице и врсте речи у оквиру које се јавља присутна је у случају лексема *богоодрицатељ* и *богоотпадничтво*.

Најзад, уочен је и извештан број речи са комбинацијом основа која није потврђена ни у једном од консултованих речника црквенословенског језика:

– *богозаборав*: и зле су и пагубне страсти и пороци, које богатство омогућава и изазива, као блуд, прождрљивост, пијанство, тврдичлук, разметање собом, самохвалисање, сујета, гордост, презирање и подништавање сиромашних људи, *богозаборав*, и остало, и остало (стр. 228); Ево, чујте, до какве гнусобе је било порасло то бестидство *богозаборав*а и богомрскости (стр. 235).

– *богопознавање*: Његов отац био је првосвештеник, те је Јованово *богопознавање* могло бити тиме појачано (стр. 60).

– *богоиздајство*: Јуда издајник био је међу првима, но својим *богоиздајством* постао је последњи (стр. 131).

– *звездопоклонство*: Привукао је к Себи најумније људе са Истока, звездаре, и ослободио их *звездопоклонства*, и научио поклоњењу живоме и свемоћном Богу у Светој Тројици (стр. 55).

– *човекопознање*: Слава нека је Господу Исусу, који нам је дао ову причу, као пуну ризницу мудрости, из које покољење за покољењем црпи за себе Богопознање и *човекопознање*, учећи се отуда љубави кроз стрпење, праштању кроз Божје човекољубље и радости кроз радост Божју у примању покајаних грешника (стр. 103).

– *саможртвовање*: На крсту Он показа како сав ужас људског греха, тако и сву љубав Божју, која иде до *саможртвовања* (стр. 72).

– *самопринуђивање*: Св. Макарије Велики по опиту своје учи, да се човек мора сам дуго вежбати у добродетели, с великим трудом и *самопринуђивањем*, и «најзад Господ долази, у њему пребива, и он пребива у Господу, и сам Господ у њему без труда твори Своје сопствене заповести, испуњујући га духовним плодом» (стр. 131).

– *смиренослушност*: Синовску *смиренослушност* показао је Господ Исус у опште тиме што се одлучио родити се као човек у телу. Јер понижено тело човечје било је за Њега још пониженија пећина од пећине витлејемске. Осим тога, Он је показао Своју *смиренослушност* тиме, што се родио у прескромној средини и ништим условима живота (стр. 24); Оба ова света јеванђелиста теже, да људима јасно представе с једне стране царствену слободу Богочовека, а с друге стране Његову синовску *смиренослушност* (стр. 34).

– *богопојац*: *Небеса казују славу Божију, и дела руку Његових гласи свод небески. Дан дану казује, и ноћ ноћи јавља* (Пс. 19,1-4). Тако говори боговидац и *богопојац*. А како ви говорите? (стр. 159).

– *човекохулство*: Исто тако чини и са срцем својим: пости од сваке мржње и злобе, зависти и гордости, богохулства и *човекохулства*, од сваког греха и грешне жеље, страсти и похоти (стр. 118).

Начињене у духу језика наведене сложенице се у потпуности уклапају у неки од постојећих модела сведочећи тако о отворености и продуктивности одређених творбених образаца. Оне иначе сачињавају 24% од укупног броја анализираних именичких сложеница и за њих се, дакле, са доста вероватноће може рећи да носе печат језичке креативности самог аутора.

Придевске сложенице

Творбени тип	Дијахронијска перспектива	Значење сложенице	Семантички тип	Синтаксички тип
Пр + П				
слабоверан слабо-веран	–	Који слабо, недовољно верује у Бога.	ендо	детерминативна
малозначајан мало-значајан	-	Који има мали значај.	ендо	детерминативна
малопознат мало-познат	-	Који је мало, недовољно познат.	ендо	детерминативна

многпоучан многпо-поучан	-	Који је веома поучан.	ендо	детерминативна
многочиљни многочиљни	-	Који је усмерен на много циљева.	ендо	детерминативна
Ио + о + П				
богомудар бог-о-мудар	bogom\drx ^{CC}	Који поседује мудрост бо-жанске истине.	егзо	детерминативна
богоподобан бог-о-подобан	bogopodobnQй ^{ДЈ}	Који је достојан Бога.	ендо	детерминативна
богопријатан бог-о-пријатан	-	Који је пријатан Богу.	ендо	рекцијска
сунцојасан ³⁴ сунц-о-јасан	-	Који је јасан попут Сунца.	ендо	детерминативна
По + о + П				
благоутробни благ-о-утробни	blagoMtrobnQй ^{ДЈ}	Милостив, милосрдан. ³⁵	егзо	детерминативна
слабовољан слаб-о-вољан	-	Који је слабе воље у извршавању Божјих заповести.	ендо	детерминативна
дуготрпељив дуг-о-трпељив	dlxgotrpylivx ^{CC}	Који трпељиво подноси и не кажњава грешнике.	ендо	детерминативна
скудоуман скуд-о-уман	skoudooumqnq ^Z	Чији је ум затворен да види и прихвати истину.	егзо	детерминативна

³⁴ У РСМ постоје сложенице *сунцобран*, *сунцоглед*, *сунцокрет*, *сунцолик*, *сунцомер*, *сунцостај*, *сунцотрак*, али ниједна није по моделу Ио + о + П. Овај творбени тип са именицом *сунце* у првом сложеничком делу редак је и у црквенословенском, нпр. *solncezra;nQй* (Дј: 635).

³⁵ Значење ове сложенице не може се извести на основу савременог језичког осећаја већ на основу дијахронијске перспективе (Дј: 46). У РСМ (I: 217) јавља се само реч *благоутробије* која има шаљиву и из хришћанског угла негативну семантику: арх. 1. шаљ. трбух. 2. уживање (у јелу и пићу), задовољење телесних прохтева.

Зо + о + П				
самомоћан сам-о-моћан	-	Који је моћан сам по себи.	ендо	детерминативна
самомудри сам-о-мудри	*samoprymoudros tq ^Z	Који верује да је мудар сам по себи.	егзо	детерминативна
Ко + о + П				
једнобитан једн-о-битан ³⁶	*Edqnos\{qnx ^{CC}	Који је исто- ветне суштине.	егзо	детерминативна
Ио + о + ГП				
богодухновени ³⁷ бог-о- духовени ³⁸	bogodMhnovenn Qй ^Д	Који је надах- нут Богом.	ендо	рекцијска
богоданахнут бог-о-надахнут	*bogodxhno- venx ^{CC}	Који је надах- нут Богом.	ендо	рекцијска
Зо + о + ГП				
самообожаван сам-о-обожаван	-	Који обожава самога себе. ³⁹	ендо	детерминативна
самопрезрен сам-о-презрен	-	Који презире самога себе.	ендо	детерминативна
Ро + о + ГП				
првозвани прв-о-звани	pervozvannQй ^Д	Који је први позван да пос- ведочи Христа.	ендо	детерминативна
првостворени прв-о-створени	prqvosxtvorEnx ^{CC}	Који је први створен међу људима.	ендо	детерминативна

³⁶ Придев *битан* у РМС (I : 206) има следећа значења: 1. који чини суштину, основни, главни; карактеристичан. 2. који заиста постоји, који јесте.

³⁷ У РМС (I: 234) јавља се придев *богодух*, -а, -о у значењу божански, богодан.

³⁸ У питању је пасивни партицип претерита црквенословенског глагола *дМhnMti*, који по значењу одговара савременом глаголском придеву трпном.

³⁹ У овој сложеници лепо долази до изражаја примарно значење глагола *обожавати*: сматрати, поштовати кога или што као бога, божанство (РМС, III: 873).

Ио+ е + Ио + суфикс				
крајеуголни крај-е-угол-ни	kraeMgolqnQй ^{Д1}	Који је и крајњи и угаони, тј. који заокружује целину.	ендо	координативна
Ио + о/е + Го + суфикс				
детородан дет-о-род-ан	dytorodqnq ^З	Који је намењен рађању деце.	ендо	детерминативна
домостројан дом-о-строј-ан	*domostroitelq ^{Д1}	Који се односи на домострој (в.).	егзо	детерминативна
звездопоклони звезд-о-поклон-и	-	Који верује у предсказање звезда.	егзо	рексијска
свињољубив свињ-о-љуб-ив	-	Коме је живот свиње вреднији од људског живота.	ендо	рексијска
путеводан пут-е-вод-ан	*pMtevodstvo ^{Д1} *p'tevo/dq ^М	Који предводи, усмерава.	егзо	детерминативна
душегубан ⁴⁰ душ-е-губ-ан	dou[egoubqnx ^{СС}	Који је погубан за спасење душе.	егзо	рексијска
лучезарни луч-е-зар-ни	lM;ezarnQй ^{Д1}	Који исијава светлост.	ендо	рексијска
По + о + Ио + суфикс				
тврдоуст ⁴¹ тврд-о-уст-Ø	tvrqdooustq ^З	Који је шкрт на речима хвале Богу.	егзо	детерминативна
јединовластни једин-о-власт-ни	Edinovlastqnq ^З	Који једини има власт.	ендо	детерминативна
добродетељни добр-о-детељ-ни	dobrodytylqnx ^{СС}	Који се односи на добродетељ (в.).	егзо	детерминативна

⁴⁰ У РМС (I: 813) *душегубан* има значење: који губи душу, живот.

⁴¹ У РМС (VI: 159) овај придев је посведочен, али са веома суженим значењем: који је тврдох уста, који се опире управљању уздом (о коњу).

Зо + о + Ио + суфикс				
самоизворни сам-о-извор-ни	-	Који извире из себе самога.	ендо	детерминативна
Ко + о + Ио + суфикс				
двомилиони дв-о-милион-и	-	Који се састоји од два милиона чега.	ендо	детерминативна
десетострук десет-о-струк-Ø	*desAtogoubqñq ^M	Који је десет пута већи.	ендо	детерминативна
Ро + о + Ио + суфикс				
првоначалан прв-о-начал-ан	prq̄vona;elq̄ñq ^L	Који је први по постању, прво-битан.	ендо	детерминативна

Као и код именица композита, први део придевских сложеница најчешће је мотивисан именицом (14x): *бог* се јавља пет пута, а по једном *сунце*, *крај*, *дете*, *звезда*, *свиња*, *дом*, *душа*, *луч*, *пут*. У приближно једнаком броју примера реализују се придеви (7x), бројеви (6x) и прилози (5x): а) *једини* (1x), *дуг* (1x), *слаб* (1x), *благ* (1x), *скудан* (1x), *добар* (1x), *тврђ* (1x); б) *први* (3x), *један* (1x), *два* (1x), *десет* (1x); в) *мало* (2x), *много* (2x), *слабо* (1x). Као први елемент јавља се и заменица *сам* (5x), која је, као и у случају именичких сложеница, једина лексема из ове категорије.

Од укупног броја придевских сложеница (37), ендоцентричних је 26 (= 70%) а егзоцентричних 11 (= 30%). Према синтаксичком типу све су субординативне: детерминативних је 29 (= 78%) а рекцијских 7 (= 19%). Само једна је координативна (= 3%).

И у овој категорији сасвим је мали број лексема које би се могле окарактерисати као вредносно неутралне (можда једино оне саграђене по моделу Ко+о+Ио+суфикс). Сагледане у одређеном контексту оне најчешће имају позитивну конотацију (нпр. *богомудар*), мада ни постотак оних са негативним значењем није занемарљив (нпр. *свињољубив*) и већи је него у групи именичких сложеница.

Следеће придевске сложенице⁴² срећу се у истоветној форми као у црквенословенском језику: *богомудар* (јеванђелист), *богоподобан* (љубав), *дуготрпељив* (Бог), *благоутробан* (Бог), *скудоумни* (фарисеји и садукеји), *првозван* (апостол Андреја), *првостворен* (човек), *богодухновени* (Андреја Критски), *крајеуголни* (камен палате спасења = Христос), *детородни* (органи), *душегубан* (нагомилавање земаљског блага, опасност, богатство, неблагоприятност), *лучезарни* (архангел Гаврил, војска ангела и праведника), *добродетељни* (прогнани Јосиф), *тврдоуст* (људи), *првоначалан* (вериге), *јединовластни* (Ћесар).

Ретко се јавља и разлика у основи једног сложеничког елемента при чему сложеница чува истоветно значење као у црквенословенском језику: *богодонахнут* (задатак, пророци), *једнобитан* (Света Тројица), *десетострук* (награда).

Придеви *путеводан* (звезда која је водила звездаре са Истока у Витлејем) и *домостројан* (потреба) нису потврђени у црквенословенској грађи, али је спој одговарајућих основа посведочен у категорији именица.

Забележен је и немали број придева који се не јављају ни у једном од консултованих речника црквенословенског језика, што износи чак 43% од укупног броја анализираних придевских сложеница:

– *богопријатан* (усев): Исто тако чини и са срцем својим: пости од сваке мржње и злобе, зависти и гордости, богохулства и човекохулства, од сваког греха и грешне жеље, страсти и похоти, – од свега се тога уздржавај, и пусти Духа Светог нека Он сади по пољу срца твога све врсте божанског и *богопријатног* усева и небеског цвећа (стр. 118).

– *сунцојасан* (пример): И ако будеш разумео поуку, коју ти је Бог оставио у овим *сунцојасним* примерима, ти ћеш радосно узвикнути с дивним Давидом: *Једни се уздају у кола, други у коње, а ми у име Господа Бога свога* (Пс. 20,7) (стр. 250).

– *слабовољан* (Ева): За то је *слабовољна* Ева и родила, као први свој плод на земљи, братоубицу Каина, док је јунакиња Марија ро-

---

⁴² Да би се стекла представа о њиховој контекстуалној употреби у загради се наводе појмови за које се они везују у текстовима омилија.

дила Јунака над јунацима, који је извео из тамнице греха и смрти братоубилачки род људски, род непослушне и нечисте Еве (стр. 6).

– *малопознат* (народ): Осим тога, Он је показао Своју смирено-послушност тиме, што се родио у прескромној средини и ништим условима живота: у *малопознатом* народу, у још мање познатом селу, и од мајке, свету са свим непознате (стр. 24).

– *малозначајан* (све спољашње): За људе који су осетили у души својој положене дарове Божје, све спољашње постаје *малозначајно*: као основна школа за оног ко дође на велику школу (стр. 262).

– *многпоучан* (Христово крштење): О, како је многозначајно и како *многпоучно* Христово крштење погружењем Његова светог тела у воду! (стр. 74).

– *слабоверан* (грешник): И после свију тих дела и чудеса, науке и догађаја, који би могли испунити хиљаду година времена, и као со осолити хиљаде покољења људских, Он наједанпут види, да Његови ученици не могу да излече једнога падавичара, и да истерају једнога злог духа из човека, и ако их је Он примером и речју учио, како да изгоне легионе. И чује једнога *слабоверног* грешника где Му говори: *ако што можеш, помози нам!* (стр. 206 -207).

– *самообожаван* (кућа Августова): За то се Господ није јавио свету из гордога Рима него из Витлејема, и не од *самообожаване* куће Августове него од покајане и смирене куће Давидове (стр. 24).

– *самопрезрен* (човек): Док год човек не осети, да Бог кроза њ дела Своје дело, дотле је он слаб и нејак, неодређен и *самопрезрен* (стр. 20).

– *самомудар* (вођи народа Израилског, књижевници): Демони су познали у Христу Сина Божјег, докле *самомудри* вођи народа Израилског нису Га могли познати. (стр. 179); Докле простосрдачни називају Христа сином Давидовим и Господом, дотле *самомудри* књижевници називају Га великим послаником Велзевула, кнеза ђаволског! (стр. 182).

– *самомоћан* (васкрсење Христово): Царствену моћ Бога над животом и смрћу Господ Исус је показао нарочито Својим славним и *самомоћним* васкрсењем из гроба. (стр. 25).

– *звездопоклони* (Исток): Но од споредне је важности, из које су баш источне земље они дошли; од главне је важности пак то, што они долазе у име целог звездопоклоног Истока, да се поклоне најсјајнијој Звезди на небу историје људске (стр. 36-37).

– свињољубив (Гергесинци): Но не журите, да осудите ове свињољубиве Гергесинце пре него се обазрете по данашњем друштву и пребројите све своје свињољубиве суграђане, који би исто тако као и Гергесинци више волели своје свиње него ли живот својих суседа (стр. 165).

– двомилиони (град Рим): И да на Форуму римском изговори своју славну беседу о Блаженствима, и тиме омекша срца свих грађана двомилионога града Рима? (стр. 23).

– многицилни (ум): Ах, како разрок човек гледајући у две стране не види ни једну! Ах, како је бесциљан живот многицилног ума! Како је неосетљиво подељено срце! Како је безснажна расута снага воље! (стр. 185).

– самоизворан (божанска моћ Христа): Али ипак и овај народ није схватио самоизворну, божанску моћ Христа Спаситеља (стр. 174).

*

Творбено-семантичка анализа целокупног материјала показала је да се креативност и иновативност аутора у текстовима омилија испољила у две равни: а) у увођењу старих, црквенословенских сложеница у савремени језички израз и б) у образовању нових композиција према постојећим творбеним обрасцима. Сложенице преузете из црквенословенског наслеђа по правилу задржавају стара значења и њихова семантика није увек у складу са савременим језичким осећањем (нпр. *прељубодејство* није *дејство прељубе* него *чињење прељубе*). Поред тога што је стилски маркирана и условљена жанром текста, њихова употреба доприноси одређеној сажетости исказа а самим тим и особеној експресивности књижевног израза у целини. Незабележене сложенице које се са мањом или већом вероватноћом могу приписати самом аутору по својим творбено-семантичким одликама у потпуности су компатибилне са већ потврђеним лексемама, сведочећи тако о отворености и продуктивности црквенословенског лексичког система.

У прилог томе говоре и првостепене и другостепене сложенице које заправо представљају деривате већ сложених лексема. Оне, с једне стране, потврђују значај одређене сложенице у овом жанровском типу, указују на природност творбеног модела и вешту уклопљеност у деривациони систем, а са друге, одражавају и

значајан семантички и деривациони потенцијал мотивне речи (нпр. 0 *звездопокло~~н~~-и, -а, -о*; 1<0 *звездопоклон-ство*).⁴³ Најбогатије је деривационо гнездо мотивисано сложеном именицом *домострој*, које поред деривираниог придева и деадјективне именице има и изведеницу агентивног типа *домостројитељ*: 0 *домострој*; 1<0 *домостројан*; 1<0 *домострој-ство*; 1<0 *домостроју-тељ* и 2<1 *домостројитељ-ство*. Сложени придеви у својству мотивне лексеме формирају гнездо са деадјективним именицама као првостепеним дериватима: 0 *малOVERан*; 1<0 *малOVER-ство* и *малOVER-ије* (творбени дублети са истом творбеном основом и различитим суфиксима); 0 *дуготрпељив*; 1<0 *дуготрпељив-ост*.

У грађи су посведочене и сложенице којима се попуњава лексичка празнина у фонду РМС и којима се уједно богати и семантичко-деривационо језгро тих лексема: према *богоотпадник* у РМС јавља се сложеница *богоотпадништво* у омилијама, *животодавац* према постојећим придевима у РМС *животодаван* и *животодајан*, *сластољубље* према *сластољуб* у РМС; *путеводан* и *путеводство* према регистрованом *путевођа* како у РМС тако и у омилијама.

Поједине сложенице допринеле су и богаћењу лексичких парадигматских односа, посебно у домену синонимије и тематски сродне лексике. Тако сложеница потврђена у омилијама образује блискозначни пар са сложеницом из РМС: *идолослужење* : *идолопоклоништво*; *малOVERство* и *малOVERије* : *малOVERност*.

Посебну вредност у представљеној грађи имају лексеме чија значења остварена у омилијама допуњују њихов семантички регистар описан у РМС: *душегубан*: који је погубан за спасење душе / који губи душу, живот; *тврдоуст*: који је шкрт на речима хвале Богу / који је тврдих уста, који се опире управљању уздом (о коњу).

На крају, на основу свега изложеног, може се констатовати да је у испитиваним текстовима присутан значајан број нових, у речницима незабележених речи. Поред тога што сведоче о језичкој креативности самог аутора, непотврђене сложенице од посебног су значаја и за осветљавање природе самог жанра. Наиме, иако сложенице не представљају карактеристичан творбени тип у словенским језицима у анализираним текстовима оне су се показале као продук-

⁴³ Када се деривирание сложенице посматрају у склопу деривационог гнезда, тада им је својствена дата сегментација.

тивна и прилично фреквентна лексичка категорија која се неретко јавља као стилски маркирано језичко средство. Одржавајући тако и на стилско-језичком плану континуитет са црквенословенским писаним наслеђем, омилије владике Николаја на најлепши начин оживљавају традицију старих црквених беседа одевених у ново језичко рухо.

ЛЕКСИЧКИ ИЗВОРИ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ И САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА:

- СС: *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1994.
- СП: Сава Петковић, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци 1935.
- М: Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae 1862 – 1865.
- Дј: Григорий Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1993.
- Д: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 1-3, Београд 1975.
- З: Robert Zett, *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*, Köln – Wien 1970.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I – VI, Нови Сад – Загреб, 1967 – 1976.

ЛИТЕРАТУРА

- Bloomfield 1962:** Bloomfield, L. *Language*, London.
- Владика Николај 2001:** Владика Николај. *Молитве на језеру*, Нови Сад.
- Vukićević 1995:** Vukićević, D. *Imeničke složenice u savremenom srpskom književnom jeziku*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXVIII/1, Нови Сад, 127-174.
- Грковић-Мејџор 1999:** Грковић-Мејџор, Ј. *О приступу испитивању сложенница у српскословенском језику (на грађи рукописа РР I 28)*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књига VII, Акатисти, стихологије, богородичници (редактор Вера Јерковић), Нови Сад, 178 – 188.
- Grkovic–Major 2003:** Grkovic–Major, J. *Compounds in Varlaam and Ioasaph: Hilandar Slavic Manuscript No. 442*, Monastic Tradition. Selected Proceedings of the Fourth International Hilandar Conference (Edited by Charles E. Gribble and Predrag Matejic), Bloomington, Indiana, 129-141.
- Драшковић 1954:** Драшковић, Ч. С. *Увод у основне проблеме омилитике*, Зборник Православног богословског факултета, III, Београд, 121 – 163.
- Епископ Николај 1976:** Епископ Николај. *Омилије на недељна и празнична јеванђеља епископа охридског Николаја*, у: Сабрана дела, књ. VI, Диселдорф, (репродукција оригинала из 1925. Издање Манастирске штампарије, Сремски Карловци).
- Илић 2006:** Илић, Н. и А. *Свети Николај Српски*, Београд-Рас.
- Клајн 2002:** Клајн, И. *Творба речи у савременом српском језику, Први део – слагање и префиксација*, Београд.
- Недељков, Шкорић 1997:** Недељков, Љ., Шкорић, К. *Прилог проучавању српскословенских сложенница*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XL/2, Нови Сад, 193-200.
- Пјевници 1931:** Пјевници, В. Ф. *Црквена речитост и њени основни закони*, Сремски Карловци.
- Ракић 2002:** Ракић, Р. *Библијски речник*, Београд.
- Родић 1985:** Родић, Н. *Крмчија као извор нове лексике*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 14/1, Београд, 79-85.
- Сперанский 1960:** Сперанский, М. Н. *Из наблюдений над сложными словами (composita) в стиле литературной русской школы XV – XVI вв. (из истории византийско-югославянско-русских связей)*. - Из истории русско-славянских литературных связей, Москва, 160-197.

- Станојевић, Аврамовић 2002:** Станојевић, О. и Аврамовић, С. *Ars Rhetorica: вештина беседништва*, Београд.
- Стефановић 1991:** Стефановић, М. *Сложенице у Хиландарском типичу*, Археографски прилози, 13, Београд, 251-261.
- Schumann 1958:** Schumann, K. *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Berlin.
- Таворов 1924:** Таворов, К. *Омилитика или упуство у црквено говорништво*, Сремски Карловци.
- Хабургаев 1986:** Хабургаев, Г. А. *Старославянский язык*, Москва.

SŁOWNICTWO RELIGIJNE POLSKIEGO KALWINIZMU W XVI WIEKU

Izabela Winiarska
Uniwersytet Warszawski

Tak zwany „polski kalwinizm“, czyli inaczej wyznanie ewangelicko-reformowane jest jednym z ciekawszych nurtów religijnych wyrosłych z szesnastowiecznej reformacji w Polsce. Dzisiejszym badaczom jawi się jako ruch o wyrazistym obliczu konfesyjnym, a w początkowej fazie swego rozwoju również jako wyznanie o jednolitym obliczu społecznym. Akces do tego odłamu chrześcijaństwa wielu przedstawicieli szlachty i możnowładztwa pozwolił uznać polski kalwinizm za religię szlachecką (z niewielkim udziałem mieszczaństwa i chłopstwa). Rozwój wyznania przypadł na drugą połowę XVI wieku i trwał do końca tego stulecia, kiedy jego zasięg zaczął się stopniowo kureczyć wraz z postęпами kontrreformacji i rekatolizacją Polski. Dla badacza dziejów języka polskiego zastanawiająca jest zbieżność czasowa między ekspansją polskiego kalwinizmu wśród szlachty a rozkwitem języka polskiego od połowy XVI stulecia – zbieżność zbyt wyrazista, by uznać ją za dzieło przypadku. Rozwój tej konfesji zbiega się bowiem w czasie z tym momentem rozwojowym języka polskiego, kiedy polszczyzna stała się pełnoprawnym, choć wciąż nierównorzędnym w stosunku do łaciny, narzędziem kultury wyższej, powoli stawała się też językiem dyskursu humanistycznego. Jest to również ta faza kształtowania się polskiego języka literackiego, w której obserwujemy większy udział pisarzy pochodzenia szlacheckiego, w przeciwieństwie do lat wcześniejszych (tj. początkowego etapu rozwoju renesansu polskiego, kiedy pośród ludzi pióra przeważali pisarze mieszczańscy, a wśród nurtów reformacyjnych w Polsce – luteranizm, który ideowo bliższy był mieszczaństwu).

Kulturowa rola polskiego kalwinizmu została wprawdzie dostrzeżona przez historyków, o czym świadczą liczne publikacje mu poświęcone, to jednak w językoznawstwie polonistycznym w niewielu pracach podjęto zagadnienie języka religijnego tego odłamu reformacji. Leksyce religijnej kalwinizmu dotyczyła moja rozprawa doktorska, opublikowana jako monografia *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku (na tle terminologii katolickiej)*¹. W innych opracowaniach poświęconych historii języka polskiego problematyka kalwinizmu pojawia się przy okazji rozważań na temat stymulującego wpływu reformacji na rozwój języka polskiego. Zaznaczyć trzeba, że dawniejsi badacze, tacy jak: Zenon Klemensiewicz², Stanisław Rospond³ czy Konrad Górski,⁴ w swoich studiach wielokrotnie podejmowali „wątek” reformacyjny. Koncentrowali się jednak na wpływie reformacji na język ogólny (literacki), zwłaszcza jego normalizację i rozwój poszczególnych podsystemów, przede wszystkim zaś fonetycznego, gdyż rozwój języka ogólnego w tym okresie postrzegali jako powstanie znormalizowanej ponaddialektalnej odmiany języka o wyraźnie ukształtowanych cechach fonetyczno-graficznych. Ostatnio obserwuje się również zainteresowanie protestanckimi przekładami Biblii, o których wzmianki znajdujemy w studiach poświęconych polskiemu stylowi biblijnemu. W polskiej literaturze językoznawczej rośnie również liczba prac poświęconych językowi religijnemu traktowanemu jako specyficzna odmiana funkcjonalna języka ogólnego, jednak sporadycznie pojawiają się rozważania o strukturze języka religijnego polskich ewangelików. Badacze tej odmiany języka skupiają swoją uwagę na języku i stylu religijnym wykształconym w oparciu o dominującą w polskiej kulturze tradycję katolicką i na tej podstawie dokonują uogólnień dotyczących języka i stylu religijnego jako takiego, a – nierzadko też – jako kodu

---

¹ I. Winiarska, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku (na tle terminologii katolickiej)*, Warszawa 2004.

² Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. 1-3, Warszawa, 1985.

³ S. Rospond, *Kościół w dziejach języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1985; *Język renesansu a średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1962, s. 61–181; tenże *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, Wrocław 1949.

⁴ K. Górski, Górski K., *Zagadnienie słownictwa reformacji polskiej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1962, s. 233–279.

pansemiotycznego. Takie uogólnienia, moim zdaniem, dają obraz jednostronny, co prowadzić może niekiedy do uproszczeń. Sądzę, że jedynie wnikliwe badanie języka i stylu odłamów religijnych w obrębie całego chrześcijaństwa (czy też z ewentualnym rozszerzeniem obejmującym kilka religii) stwarza podstawy do orzekania o strukturze i właściwościach języka religijnego chrześcijaństwa oraz o tymże języku traktowanym jako swoisty kod pansemiotyczny, posługującym się również znakami pozawerbalnymi. Dlatego wciąż odczuwa się niedostatek opracowań poświęconych językowi religijnemu wyznań wyrosłych z szesnastowiecznej reformacji, prac poświęconych strukturze tego języka, jego osobliwościom, ale też cechom wspólnym z językiem religijnym innych wyznań.

W nielicznych pracach, które podejmowały zagadnienie słownictwa religijnego niekatolików, akcentowano problem odrębności leksykalnych w porównaniu z terminologią katolicką. W tym nurcie pozostaje studium Konrada Górskiego, które przez wiele lat było podstawowym źródłem wiedzy o języku polskiej reformacji. Autor wybrał z XVI-wiecznej literatury – jak się wydaje – wyraziste przykłady protestanckich terminów religijnych odmiennych niż terminologia katolicka, takich jak *superintendent* / *superattendent* (zam. *biskup*), *zbór* (zam. *kościół*), *minister* (zam. *kapłan*, *ksiądz*) itp. Ponadto badacz skupił swą uwagę na odrębnościach leksykalnych między słownictwem stosowanym przez katolików i protestantów, pomijając słownictwo wspólne (co ważne, wszystkie nurty wyrosłe z reformacji traktował całościowo, bez różnicowania na poszczególne odłamy), omawiał nierzadko okazjonalizmy, określenia emotywnie, które pojawiały się w piśmiennictwie polemicznym, takie jak np. *homouzjańska sekta*, które spotkać można u pisarzy ariańskich w odniesieniu do katolików. Podkreślić trzeba, iż wiele spostrzeżeń i uwag Górskiego nie zatraciło waloru świeżości i odkrywczości, jednak uważna lektura tekstów kalwińskich dowodzi, że ten badacz dziejów reformacji pokazał tylko „część prawdy“ na temat szesnastowiecznego słownictwa polskich protestantów.

Rzeczywistość językowa, w jakiej przyszło funkcjonować leksyce religijnej używanej przez polskie kościoły wyrosłe z reformacji, w tym kalwiński, była o wiele bardziej złożona i wielowymiarowa. Nowymi, typowo protestanckimi terminami, jak np. *superintendent*, *minister*, *zbór* posługiwano się tylko w określonych sytuacjach komunikacyjnych, w

innych zaś używano dawnej terminologii, mającej już ugruntowaną tradycję w języku polskim. Jak wynika z moich ustaleń, protestanci posługiwali się również dawnymi terminami, tj. *biskup*, *ksiądz* czy *kościół*. Pojawiały się one w ściśle określonych sytuacjach komunikacyjnych. Przykładowo, przyswojony z łaciny termin *superintendent* występował wyłącznie jako nazwa funkcji w polskich kościołach protestanckich, jednak w tytulaturze (zwłaszcza od przełomu XVI i XVII wieku) stosowano dawny termin *biskup*, niekiedy też *dozorca*, będący kalką grec. *episkopom*. Ponadto terminu *biskup* (przyswojonego już w średniowieczu za pośrednictwem czeskim) używano w kontekście historycznym, gdy mówiono o tzw. kościele pierwotnym, starożytnym (niespotykane w literaturze jest określenie np. **superintendent antiocheński*). Ewangelicy zachowali również dawny termin *ksiądz* jako określenie duchownego, a zwłaszcza element tytulatury. W XVI wieku używali go wymiennie z zapożyczonym z łaciny rzeczownikiem *minister* oraz jego polskimi odpowiednikami *śluga* / *służebnik* (*słowa Bożego*), najczęściej z elipsą tego ostatniego wyrażenia. Ponadto posługiwali się wyrażeniem *pasterz zboru*. Przekonują o tym m.in. zapiski synodalne, w których omawiane określenia pojawiały się wymiennie, np.:

Ministry [którzy przyjechali – IW] ci: **x.** [*ksiądz* – IW] *Szczęśny Kruciger Szczebrzeszyński* [...], **x.** <Stanisław> *Lutomierski pleban na on czas w Koninie*. [...] *Bracia z Czech* byli ci: **x.** *Jan Czarny starszy a przełożony Jednoty z Bolesławia*, **x.** *Jerzyk Izrael* [...], **x.** *Maciej z Rybitw pasterz zboru Krystusowego w Kamienicy*.⁵

Przykłady te uświadomiamy, że słownictwo religijne powstałego w XVI wieku odłamu chrześcijaństwa zachodniego jest zróżnicowane wewnętrznie, należy je badać z uwzględnieniem różnych sytuacji komunikacyjnych – typu wypowiedzi, gatunku itp.⁶ Obfitość zachowanej

---

⁵ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. I (1550-1559), oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1966, s. 19-20.

⁶ Niesłusznie też akcentuje się odrębności leksykalne między ewangelicyzmem a katolicyzmem. Trzeba też pamiętać, że zanim na mocy postanowień soboru trydenckiego 1545-1563 protestanci zostali wykluczeni z Kościoła katolickiego, nie wysuwali oni postulatów separatystycznych, zwolennicy reformacji dążyli do doprecyzowania i „odświeżenia“ terminologii w duchu sensów, jakie stworzyło chrześcijaństwo pierwotne, nie dążyli zatem do stworzenia odrębnej, właściwej im tylko terminologii kościelnej.

do dziś spuścizny kalwińskiej, obejmującej zróżnicowane gatunkowo i formalnie piśmiennictwo, powoduje, że dorobek piśmienniczy polskich kalwinistów staje się atrakcyjnym materiałem badawczym dla historyków języka. Funkcjonowanie słownictwa religijnego ewangelików w sytuacji pluralizmu religijnego, dodajmy niejako w polemice z katolicyzmem i rodzimym arianizmem, pozwala na ocenę tej warstwy nie tylko z perspektywy rozwoju polszczyzny, lecz także z perspektywy studiów nad językiem religijnym, traktowanym jako odmiana funkcjonalna języka.

Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu w XVI wieku można badać na wiele sposobów, za najbardziej owocne poznawczo należy uznać następujące ujęcia:

a/ – analizę w aspekcie strukturalnym i synchronicznym, gdy leksyka traktowana jest jako w miarę spójny system terminologiczny jednego wyznania (niezależnie od terminologii innych wyznań);

b/ – w aspekcie genetycznym, gdy obserwacja dotyczy pochodzenia i źródeł, powstania słownictwa oraz jego funkcjonowania na tle zastanej, istniejącej już polskiej terminologii religijnej, co pozwala to ukazać wzajemne zależności między tymi systemami terminologicznymi, podobieństwa i odmienności między nimi, w tym nietypowe przeobrażenia leksyki, wynikające ze zmiany stosunku do słowa w komunikacji religijnej, a zatem zmian o podłożu wyłącznie emocjonalnym;

d/ uwzględnienie tego aspektu umożliwia również spojrzenie szersze, mianowicie takie, w którym słownictwo religijne traktowane jest jako jeden ze składników pansemiotycznego kodu religijnego, który za sprawą reformacji uległ przeobrażeniom w chrześcijaństwie zachodnim, a obejmującego obok słownictwa (czy kodu językowego) również inne znaki, takie jak: muzyka kościelna, obraz, gesty liturgiczne, ceremonie, przestrzeń w świątyni itp. składniki, o które toczył się rzeczywisty spór między katolikami a protestantami w XVI wieku.

e/ ujęcie socjolingwistyczne, czyli opis słownictwa w kontekście społecznym – socjolektalnym, gdy słownictwo religijne polskich ewangelików reformowanych traktowane jest jako składnik socjolektu

Ramy artykułu nie pozwalają na wyczerpujące omówienie zagadnień badawczych, przedstawionych powyżej w punktach, dlatego w artykule zamierzam raczej zasygnalizować niż wyczerpać powyższe zagadnienia.

Materiał egzemplifikacyjny i założenia zostały zaczerpnięte z przywoływanej monografii,⁷ tam też znajduje się szersze omówienie kwestii sygnalizowanych w tym miejscu oraz wyczerpujące omówienie źródeł.

Próba materiałowa zaprezentowana poniżej liczy 13 tekstów (w sumie ok. 1000 stron), obejmuje teksty reprezentatywne i ważne dla tradycji Kościoła ewangelicko-reformowanego, takie jak: księgi wyznaniowe zawierające wykład doktryny i organizacji Kościoła, różnego rodzaju traktaty i artykuły wiary, dokumentujące rozwój idei i doktryny kalwińskiej. W celu potwierdzenia wiarygodności zebranego materiału, został on porównany z tekstami pochodzącymi z XVII i początku XVIII wieku. Ze względu na problematykę, źródła dają się podzielić na kilka grup: dokumenty kościelne; symboliczne księgi wyznaniowe, czyli źródła nauki i doktryny, księgi liturgiczne, teksty katechetyczne i polemiczne.

W badaniach słownictwa wiele problemów sprawia zdefiniowanie terminu słownictwo religijne, czyli *de facto* wyznaczenie zakresu badań. Pomijając kwestie definicyjne, przy kompletowaniu słownictwa religijnego kierowałam się potrzebą uwzględnienia takiego słownictwa, które odnosi się do ważnych dla ówczesnego ewangelika reformowanego sytuacji religijnych. Dlatego przyjęto w pracy, że przedmiot analizy stanowi słownictwo używane w sytuacjach, w których przedstawiciele tej konfesji mówili o swojej wierze i religii, kościele, zasadach organizacji własnej grupy wyznaniowej oraz słownictwo, za pomocą którego wyrażali się o przedstawicielach innych wyznań chrześcijańskich. Pomocne było założenie, że religia realizuje się w czterech płaszczyznach; jako kult, doktryna, organizacja i przeżycie.

Istotnym problemem badawczym w analizach słownictwa religijnego jest sposób pojmowania przez badacza znaczenia wyrazów. Koncepcja znaczenia, jak się wydaje, jest sprawą konwencji, jednak ma niebagatelny wpływ na sposób definiowania jednostek leksykalnych, co w opisie leksyki religijnej jest szczególnie istotne. Nierzadko bowiem odmiennosc słownictwa ewangelickiego i katolickiego sprowadza się do subtelnych różnic semantycznych czy tzw. innych odcieni i dominant znaczeniowych, dlatego przy doborze i definiowaniu leksyki w polach

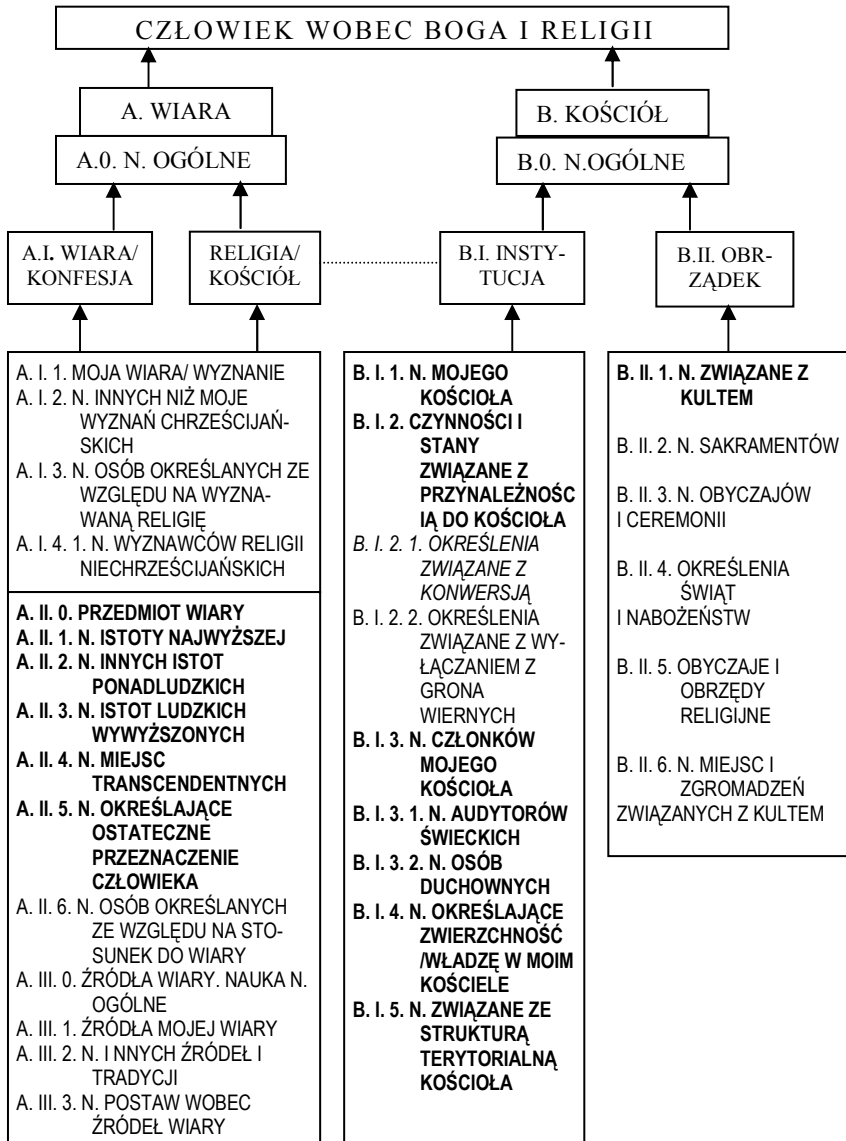
---

⁷ I. Winiarska, op. cit.

warto kierować się sprowadzającą się do formuły zasadą: *Na czym polega to, że wyrażenie X znaczy Z dla Y*, to znaczy dla przedstawicieli określonej grupy wyznaniowej. Tylko takie podejście gwarantuje względny obiektywizm badawczy, pozwoli uniknąć pułapek i ograniczeń, jakie stwarza chociażby własne wyznanie badacza (niekiedy inne niż badane wyznanie), w którym te same terminy mają różną treść, a czasem tylko inny zakres. Przykładowo wyraz *pośrednik* w szesnastowiecznej polszczyźnie miał znaczenie ‘ktoś, kto pośredniczy między kimś w jakiejś sprawie’, w języku religijnym ówczesnych katolików odnosił się do Maryi, i świętych, którzy wstawiając się za ludźmi „pośredniczyli” między Bogiem a człowiekiem. W tradycji kalwińskiej, w której rygorystycznie przestrzegano zasady *solī Deo gloria Chrystus* (tylko Chrystus), termin ten odnoszono wyłącznie do Chrystusa, często zresztą rzeczownik ten występował wraz z przydawką jako sterminologizowane wyrażenie *Pośr(z)ednik Jedyny*.

Wielowymiarowość słownictwa religijnego polskiego kalwinizmu i jego złożoność stylistyczną najlepiej pozwala pokazać analiza polowa. Układ leksyki w polach leksykalnych odzwierciedla siatkę pojęciową całości zgromadzonego materiału leksykalnego, z drugiej strony pozwala pokazać – różnorodne wewnętrzne zależności i uwikłania tej leksyki. Wykaz pól leksykalno-znaczeniowych przedstawia poniższy wykres, przykłady zaś leksyki wypełniającej pola znajdują się w aneksie 1.

Punktem wyjścia przy komponowaniu pól była „oddolna” analiza znaczenia, wychodząca od znaczeń szczegółowych do ogólniejszych, badanie znaczeń otrzymanych jednostek występujących w tekstach, a następnie ich łączenie w większe grupy powiązane znaczeniowo – przyporządkowanie pojęciom ogólniejszym. W wyniku tak prowadzonej ekscerpcji otrzymano leksykę niezwykle zróżnicowaną – ogólną, czyli współnoodmianową (ogólnochrześcijańską – wspólną dla wszystkich bądź większości wyznań), typowo kalwińską, w tym terminologię *sensu stricto*, słownictwo ekspresywne, metaforyczne i erudycyjne, związane z ówczesnym życiem religijnym. Zgodnie z nadrzędnym celem, jakim było „przedstawienie pełnego obrazu” słownictwa występującego w zabytkach kalwińskich badanego okresu, wymagało uwzględnienia w polach nie tylko leksyki swoistej kalwinizmu, ale też wspólnej dla obu wyznań.

Porównanie słownictwa kalwińskiego i wcześniejszego chrześcijańskiego oraz modyfikowanej w tym czasie – terminologii katolickiej pozwala wyróżnić kilka sytuacji. 1. Wprowadzenie do piśmiennictwa ewangelickiego terminów różnych formalnie i znaczeniowo związanych z życiem religijnym ewangelików reformowanych, np. *dystrykt*, *superintendent*, *konsenior*, *Wieczera Pańska*, *konfesyja*. 2. Wprowadzenie terminów tożsamych formalnie, ale różnych znaczeniowo, niekiedy nacechowanych emotywnie, np. *heretyk*. 3. Posługiwanie się terminami tożsamymi formalnie i znaczeniowo, np. *wiara*, *Bóg*, *ewangelik*, *papież*. Analiza polowa pozwala pokazać, że najczęściej określić wspólnych dla obydwu wyznań występuje w polu *wiara*, obejmuje nazwy ogólne, różnice między pojęciami wyrażane są na poziomie tekstu. Tu różnice wyrażane są również za pomocą subtelnych różnic i odcieni semantycznych. Natomiast najczęściej różnic mających wykładniki leksykalne pojawia się w polach, które obejmują słownictwo dotyczące organizacji, struktury Kościołów. Istotne różnice w obrębie kultu wyrażane są natomiast za pomocą znaków pozawerbalnych (np. gestów, przestrzeni, obrazów itp. podobnych elementów), dlatego w tej grupie słownictwa różnice wyrażane są za pomocą słownictwa o charakterze metatekstowym, np. *ceremonie (papieskie)*, *modlitwy głośne* (tj. mówione głośno, w przeciwieństwie do indywidualnych modlitw w myślach).

W tym miejscu wypada jedynie zasygnalizować, że za sprawą reformacji dokonała się znaczna dekompozycja pansemiotycznego kodu religijnego Kościoła zachodniego. Przejawem tego były chociażby zmiana języka w liturgii z łaciny na język narodowy, zaniechanie odprawiania mszy przy ołtarzu (tj. tyłem do wiernych) na rzecz wprowadzenia stołu, przy którym zaledwie kilka razy do roku sprawowano Wieczere Pańską. Ważnym punktem sporu między kalwinistami a katolikami w XVI wieku był tzw. spór o obrazy. Wiązał się on bezpośrednio z przeobrażeniami owego pozawerbalnego języka religijnego. Protestanci wprowadzając zasadę *sola scriptura* (tylko Pismo), dążyli do zbudowania nowego modelu religijności opartego wyłącznie na Biblii, czyli na znajomości świętej księgi i bezwarunkowym kierowaniem się w życiu nauką z niej wypływającą. Mówiąc w uproszczeniu, ów model religijności nastawiony był na inny typ aktywności umysłowej, wymagał też innego typu zaangażowania. Kalwinizm w znacznym stopniu zredukował obrzędowość i ceremonie,

które – zdaniem koryfeuszy reformacji – przesłaniały samego Boga, który wszelką wiedzę o sobie, jak twierdzili, przekazał człowiekowi wyłącznie w Biblii. Kalwinizm, podobnie jak inne odmiany protestantyzmu, stał na stanowisku, iż zadaniem człowieka jest nauczenie się odszukiwania nauki i znaków Boga w tekście biblijnym. Protestantyzm świadomie, niejako programowo, odchodził od religijności opartej na bezpośrednim uczestnictwie w kulcie, a co najważniejsze – czytanie słowa Bożego miało zastąpić posługiwanie się obrazem, przedstawieniem, rzeźbą itp. znakami semiotycznymi, które osłabiały i odciągały człowieka od religijności opartej na Piśmie Świętym. Tym tłumaczyć można znaczne zredukowanie w tradycji protestanckiej leksyki nazywającej różnego rodzaju ceremonie, obrzędowości religijnej. Przejawem tego było również zaniechanie tradycyjnego śpiewu, wprowadzenie nowych pieśni, o niewyszukanej melodii, dalekich od łacińskich hymnów.

Analiza polowa leksyki religijnej ułatwia również wskazanie językowych mechanizmów, za pomocą których wyrażano nowe pojęcia abstrakcyjne, które pojawiły się w wyniku rozłamu uniwersalistycznego świata chrześcijaństwa zachodniego, np. nowe formacje słowotwórcze pojawiają się w grupie nazw wyznań lub doktryn religijnych oraz określeń ich zwolenników, np. *kalwinista*, *waldensi*, *papieznik*, *luterstwo*, *kalwiństwo* itp. Przy czym początkowo określenia te stosowane przez przeciwników wyznaniowych były odbierane jako obraźliwe, miały więc nacechowanie emotywnie. W odniesieniu do pojęć teologicznych i doktrynalnych częściej mamy do czynienia z neosemantyzmami, tj. nadawaniem nowych znaczeń słownictwu ogólnemu lub występującemu w funkcji terminów innych dziedzin, np. *jednacz*, *mediator* (prawo) tu w odniesieniu do Chrystusa. Analiza polowa ułatwia również badania genetyczne omawianej leksyki. W tekstach nierzadko współwystępują zapożyczenia, obejmujące różne typy – formalno-semantyczne *minister (verbi Divini)*, *superintendent*, *audytor* oraz ich rodzime ekwiwalenty semantyczne – *śługa słowa Bożego*, *dozorca zboru*, *śluchacz*, *zbor*, *zgromadzenie (coetus, congregatio)*. Jednostki te wchodzą ze sobą w relację synonimii.

Uzupełnienie, a jednocześnie podsumowanie dynamicznego aspektu badań słownictwa religijnego zawiera systematyzacja opisu z uwzględnieniem kontekstu socjolingwistycznego. Takie ujęcie pozwala pokazać ekstralingwistyczne uwarunkowania leksyki zgromadzonej w polach semantycznych. Schemat opisu tej części pracy został przyjęty za

Ireną Bajerową⁸, a przedstawiony w formie tabeli. Społeczne determinanty oddziałujące na rozwój słownictwa religijnego polskiego kalwinizmu tworzą grupę powiązanych ze sobą zjawisk szczegółowych. Na podstawie analizy materiału językowego za dystynktywne determinanty społeczne uznałam następujące czynniki: 1. Strukturę społeczną (stanową) środowiska ewangelików reformowanych w Polsce oraz – jako jej pochodną – sytuację prawną ewangelików reformowanych w badanych okresach; 2. Strukturę narodową środowiska ewangelików reformowanych w poszczególnych okresach; 3. Wcześniejszą przynależność religijną konwertytów na kalwinizm; 4. Strukturę terytorialną Kościoła ewangelicko-reformowanego w Polsce w badanych okresach; 5. Ustrój kościelny; 6. Instytucje kulturalno-oświatowe Kościoła ewangelicko-reformowanego w Polsce.

Za Ireną Bajerową za kryterium podziału przyjąłam kierunek wpływów na: 1. całość substancji języka; 2. różne poziomy i fragmenty tej substancji; 3. różne odmiany językowe. W zakresie wpływu na całokształt rozwoju i na całość substancji językowej wyróżnia się następujące możliwości oddziaływania:

- a) integracja i normalizacja języka ogólnopolskiego;
- b) podtrzymanie jego użycia;
- c) nowe impulsy i pobudzanie tendencji rozwojowych;
- d) hamowanie rozwoju języka;

2. W zakresie wpływów na poszczególne poziomy i fragmenty substancji językowej:

a) przekształcanie słownictwa i frazeologii przez wprowadzanie nowych wyrazów rodzimych i zapożyczeń lub przez eliminację pewnych wyrazów i zwrotów;

b) różne zmiany znaczeniowe;

c) szerzenie jako wzorcowych określonych form fonetycznych, gramatycznych i słownikowych;

---

⁸ Por. I. Bajerowa, *Wpływ życia religijnego na język ogólnopolski*, [w:] *Język a chrześcijaństwo*, pod red. I. Bajerowej, M. Karpluk, Z. Leszczyńskiego, Lublin 1993, s. 12–14. Autorka przedstawia propozycję systematyzacji opracowania tematu: *Wpływ życia religijnego na język ogólnopolski*, wyróżnia kierunki wpływów i drogi szerzenia się wpływów. W opracowaniu tego fragmentu pracy wyzyskano opracowanie *kierunków wpływów*.

d) podtrzymanie użycia archaizmów (z różnych działów języka) i podtrzymanie użycia zapożyczeń łacińskich oraz internacjonalizmów na nich opartych.

3. Wpływ na różne odmiany języka:

a) na język potoczny;

b) na styl artystyczny;

c) na styl retoryczny (perswazyjny);

d) na język naukowy.

Dla każdego z punktów systematyzacji przewiduje się jeden z następujących rodzajów wpływu: wpływ słaby, wpływ silny, brak wpływu, wpływ prawdopodobny, problem nie zbadany (słabo zbadany, oznaczony ?). Ilustracją tej metody opisu stanowi przedstawienie kierunków i stopni nasilenia wpływów wynikających ze struktury społecznej środowiska ewangelicko-reformowanego w Polsce.

Wśród czynników, które wynikają ze struktury stanowej środowiska ewangelików reformowanych w Polsce oraz jej pochodnej – sytuacji prawnej ewangelików reformowanych w badanym okresie, na podkreślenie zasługują następujące elementy:

1. Początkowe szerzenie się reformacyjnych nowinek religijnych w środowiskach mieszczaństwa zapewnił związek z aktywizującą się intelektualnie i kulturalnie grupą mieszczaństwa, dzięki czemu język religijny reformacji wyzwolił się ze średniowiecznego szablonu, w warstwie leksykalnej nawiązał do żywej mowy i odmiany potocznej języka. Poszerzył się tym samym zakres użycia polszczyzny. Nowe wzory religijne (religijność druku) sprzyjają normalizacji języka pisanego. Tendencja ta obejmuje przede wszystkim lata 1550–1569, utrzymuje się też w okresie 1570–1595. W zakresie wpływu na poszczególne poziomy języka wyróżnia się tendencja do modernizacji słownictwa religijnego i polonizacji (adaptacji) terminologii obcej. Przejawem tego są różne typy zapożyczeń, np.: formalnosemantyczne z łac. (*audytor*, *reliia*, *senior*, *superintendent*, *minister* itp.); kalki strukturalne, np.: *Pośrednik* (*Mediator*), kalki znaczeniowe, np.: *Wieczera Pańska* (*Cena Domini*). Dochodzi też do „odświeżania” pierwotnych znaczeń, przeważnie greckich terminów religijnych, co sprzyjało semantycznemu rozwojowi wyrazów rodzimych, a także wzbogacania wyrazów rodzimych lub wcześniej zapożyczonych o nowe znaczenia religijne, np. *jednacz* używany w stp. najczęściej jako termin prawny stał się określeniem Chrystusa, odpowiednikiem łac. *mediator* i

synonimem formy *Pośrednik*. Daje się zaobserwować wzrost liczby zasobu leksykalnego polszczyzny dzięki wprowadzaniu nowych odpowiedników utartych terminów, np. oprócz stp. *biskup* powstały jego ekwiwalenty *superintendent* i *dozorca*,

2. Wsparcie reformacji przez część elity intelektualnej, polonizujący się patrycjat miejski oraz wykształcone mieszczaństwo przyczyniło się do wytworzenia się w społeczności poczucia elitarności i atrakcyjności języka tej grupy religijnej. W konsekwencji prowadziło to do awansowania języka narodowego. Język polski stał się narzędziem wyższej kultury oraz językiem wymiany poglądów i polemik. W ten sposób zaznacza się silny wpływ na kształtowanie się odmian stylistycznych polszczyzny: stylu artystycznego (rozwój stylu biblijnego), retorycznego oraz naukowego, zwłaszcza tzw. języka humanistyki. Przejawem tego rozwoju była polonizacja terminologii teologicznej, co stymulowało rozwój systemu leksykalnego. Tendencja obejmowała okres I. 1550–1569 i II. 1570–1595. Jednocześnie kontakty międzynarodowe i tradycja studiów humanistycznych sprzyjały podtrzymaniu łaciny i uprawianiu piśmiennictwa łacińskiego, co osłabiało rolę polszczyzny ogólnej w funkcji jedynej narzędzia piśmiennictwa. Przekłady na język polski ważnych dzieł konfesyjnych przyczyniły się do rozwoju polszczyzny ogólnej oraz jej normalizacji, rozwoju stylu humanistyki, doskonaleniu sposobów wyrażania w niej pojęć abstrakcyjnych. Współpraca polskich ewangelików z szermierzami reformacji na Zachodzie Europy spowodowała szersze sięganie po internacjonalizmy, upowszechnienie się nowych modeli słowotwórczych, co skutkowało rozwojem słowotwórstwa (np. nazwy zwolenników i wyznawców, nazwy doktryn itp.).

3. Szerszy akces szlachty do reformacji zapewnił prawną swobodę wyznania w obrębie grupy uprzywilejowanej, w konsekwencji sprzyjał rozwojowi zborów protestanckich. Ułatwiał też dalszą popularyzację doktryny na poziomie bardziej „popularnym” oraz polonizację terminologii łacińskiej.

4. Konwersje szlachty kalwińskiej na katolicyzm rozpoczynające się od przełomu XVI i XVII wieku, przyczyniły się do zawężenia bazy społecznej polskiego kalwinizmu, a co za tym idzie, osłabienia wpływów tego środowiska na polszczyznę ogólną, co w konsekwencji doprowadziło do osłabienia oddziaływania tego środowiska na

polszczyznę ogólną w późniejszych epokach rozwojowych języka polskiego.

Kierunki i stopnie nasilenia wpływów wynikających ze struktury społecznej środowiska ewangelicko-reformowanego w Polsce ilustruje następująca tabela.

Tabela 1.

Okresy	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
O. I. 1550–1569	wpływ silny	wpływ silny	wpływ silny	Brak wpływu	Wpływ silny	wpływ silny	wpływ silny	Wpływ dość słaby	wpływ silny	wpływ silny	wpływ silny	wpływ silny (humanistyka)
O. II. 1570–1595	wpływ silny	wpływ silny	wpływ silny	Brak wpływu	Wpływ silny	wpływ silny	wpływ silny	Wpływ dość słaby	wpływ silny	wpływ silny	Wpływ silny	wpływ silny
Kierunki wpływów	Wpływ na całość substancji językowej				Wpływ na różne poziomy i fragmenty substancji językowej				Wpływ na różne odmiany językowe			

Przedstawiona powyżej propozycja badawcza, z konieczności pokazana w sposób skrótowy nie wyczerpuje zagadnienia. Należy podkreślić jednak, że taka metoda analizy słownictwa religijnego ma wiele zalet, pozwala w miarę przejrzysty sposób zgromadzić i uporządkować obszerny materiał leksykalny, może stanowić punkt wyjścia do analiz bardziej szczegółowych, ułatwia też badania leksyki w aspekcie porównawczym – międzywyznaniowym.

Aneks 1.

Przykłady⁹

A. Wiara:

A. 0. *Wiara* (ogólnoreligijne); *wiara*, ***dufność w Boga***, ***dufanie***, ***ufność komu*** (z akcentem znaczeniowym na postawę wiary, nie zaś uczynki), *wierzyć*, ***dufać***, ***ufać***, ***dufny***, ***dufliwie itp.***

A. I. **Wiara (w aspekcie epistemicznym):** ***konfesyja***, ***wyznanie***, ***nauka w aspekcie kultu: nabożeństwo, religia*** (przyswojone w XVI w.), ***zakon*** (częstsze w dokumentach braci czeskich i dokumentach dotyczących Rusi)

⁹ Wytłuszczonym drukiem podano leksykę typową dla polskich kalwinistów, podkreśleniem zaznaczono wyrazy typowe dla katolicyzmu, które w piśmiennictwie ewangelickim wystąpiły w kontekście polemicznym, pozostałe przykłady, bez dodatkowych oznaczeń, to leksyka wspólna – kalwińska i katolicka.

Antonimy wyrazu wiara – w aspekcie epistemicznym: *niewiara, kacerstwo, niedowiarstwo, heretyctwo* (od XVI w.); w odniesieniu do kultu: *superstycyje, zabobony, bałwochwalstwo*; w odniesieniu do postawy: *bezbożność, ateizm*

A. I. 1. Moja wiara / moja wyznanie ogólne: *krześcijaństwo/ chrześcijaństwo, wiara krześcijańska, wiara powszechna, pospolita, katolicka* (rzadkie w tekstach kalwińskich) nazwy oficjalne: ***konfesja, religia ewangelicka, kalwińska, helwecka, ewangelicko-reformacka*** (od przełomu XVII i XVIII w.) ekspresywne: **kalwiństwo, *kalwinizm* (początkowo stosowane przez przeciwników kalwinizmu, rzadkie)

A. I. 2. Nazwy innych niż moje wyznań chrześcijańskich: *konfesja augustańska, konfesja augsburska/ auszpurska, konfesja waldeńska, wyznanie papieskie, rzymska religia, wiara grecka, wyznanie nowokrześcijańskie* (w odniesieniu do braci polskich)

Słowotwórcze formacje ekspresywne: *nowokrześcijaństwo, papieństwo, katolictwo, luterstwo, heretyctwo, kacerstwo* (często o wyznaniu zwalczanym lub w piśmiennictwie katolickim o protestantyzmie), *odszczepieństwo* (często w piśmiennictwie katolickim o prawosławiu)

A. I. 3. Nazwy osób określonych ze względu na wyznawaną religię chrześcijańską i nazwy zwolenników: nazwy ekspresywne: *papieżnik, papieżnica, luteran, luteryjan, kalwinijan, kalwinita, cwinglijanin, nowokrześcijańszczak, valdenses, calvinistae, thriteite(a)* **nazwy z okresu sporów antytrynitarnych:** *trydeita, trójbożanin, bideita, dwójbożanin, dwójc(z)ak, trójc(z)ak* **nazwy oficjalne:** *ewangelik, katolik*

A. I. 4. Nazwy wyznawców religii niechrześcijańskich:

nazwy ogólne: *niewierny, poganin, ludzie pogańscy*

nazwy narodów wyznających inną religię niż chrześcijańska: *lud izraelski, żydostwo, żyd, Tatarzyn, Turczyn* itp.

A. II. 0. Przedmiot mojej wiary

A. II. 1. Nazwy istoty najwyższej:

Terminy i frazeologia związane z nauką o Bogu, np. określające Trójcę Świętą: *Bóg w istności swej jedyny, a trojaki w osobach, Trzy Jedyne Bóstwa osoby, Trójca* itp.

Określenia odnoszące się do natury Chrystusa: *bóstwo, człowieczeństwo, natura bóstwa, społeczność bóstwa i człowieczeństwa, persona* itp.

Nazwy Istoty Najwyższej w języku kultu: *Pan, Bóg, Bóg O(j)ciec*

Metaforyczne określenia Chrystusa o genezie biblijnej: *Baranek, wrota / drzwi (do raju), Pokarm niebieski* itp.

Określenia Chrystusa ze względu na jego funkcję zbawiciela oraz fundamentu wiary i głowy Kościoła:

Pośrednik Jedyny, Jednacz, Ratownik Jedyny, Pomocnik Jedyny, Przyczyna Jedyna, Przyczyńca Jedyny, Jedyny Fundament Kościoła, Opoka, Powszechny Biskup, Sprawca Kościoła (w tradycji kalwińskiej jest mało przykładów hipokorystycznych określeń Jezusa, typu: *Dziecię Boże, Panię, Jezusek* itp.)

A. II. 2. Nazwy innych istot ponadludzkich: (w tekstach kalwińskich materiał leksykalny jest mniej urozmaicony niż w piśmiennictwie katolickim): *antykryst 'szatan', Szatan, diabeł, nieprzyjaciel duszny, anioł*

A. II. 3. Nazwy istot ludzkich wywyższonych: *Panna Maryja, Dziewica Maryja, święty zmarły, męczennik, chwalić pamiątkę, święty Bartłomiej* itp.

(To pole leksykalne jest bardziej urozmaicone w piśmiennictwie katolickim, w tekstach kalwińskich ograniczenie leksyki związanej z kultem świętym)

A. II. 4. Nazwy miejsc transcendentnych: *niebo, niebiosy, niebo osiągnąć, królestwo niebieskie, raj, piekło, wieczny ogień, czyszciec* (w tekstach kalwińskich tylko w polemikach z katolicyzmem)

A. II. 5. Nazwy określające ostateczne przeznaczenie człowieka:

określenia ogólnochrześcijańskie: *niebieski żywot, zbawienna droga, duszne odrodzenie, żywot wieczny, wieczne potępienie, karanie, wstanie powszechne*

określenia typowe dla protestantyzmu: *przejrzeć, przejrzenie, powołać według predestynaty, spuścić się na opatrzenie Pańskie* itp.

A. II. 6. Nazwy osób określanych ze względu na ich stosunek do wiary:

wierny, dowiemy i niedowierny (w synodaliach braci czeskich), *niezbożny, odstępca, niewiernik, niedowiernik, bogomolca*

A. III. 0. Źródła wiary

W języku religijnym polskich kalwinistów wyraźnie wyróżnia się leksyka i frazeologia eksponująca Pismo Święte jako podstawowe źródło wiary: *Biblia, Nowy i Stary Testament, (szczer) pismo Boże, pismo, pismo główne, Apostolskie księgi, prorockie księgi, słowo Boże albo pismo, święte pismo, nauka ewangelie, Ewanjelija, Ewangelijum Pańskie,*

Stary i Nowy Zakon nazwy związane z interpretacją pisma świętego: *wykładanie pisma, wykladać, wyrozumienie, rozumieć, okazać coś z pism, wykład prosty, wykład figurny a pod podobieństwem rzeczony, podobieństwo 'przypowieść, parabola', figurna mowa, przypowieść, podobieństwo i przyrównanie* itp.

A. III. 2 Nazwy innych źródeł i tradycji

W piśmiennictwie religijnym polskich kalwinistów funkcjonuje także słownictwo związane z tzw. tradycją kościelną, nauką, doktryną: *artykuł wiary, kanon, symbol wiary, Zakon, Testament, Przymierze, obłędne mniemanie, nauka papieża, concilija rzymskie, wymysły, ludzkie, zwody papieskie* (w polemice).

A. III. 3. Nazwy postaw wobec źródeł wiary

Nazwy składające się na to pole są blisko powiązane z leksyką z pola A. III. 2.: *mniemania, wyrozumienie słów, odporna, odpornik (życiu Krystusowemu)*

B. Kościół B. 0.

B. I. 1. Nazwy mojego kościoła:

zakon krześcijański, zbór ku Ewanjeliej Pana Chrystusowej, zbory krześcijańskie, społeczność..., zebranie, Kościół Boży ewangelicki reformowany, zbór ewangelicki, Kościół Ewangelicki, kościoły reformowane słowem Bożym/Ewangelickie, kościół reformacki, zbory małopolskie, zbory wielkopolskie, litewskie

B. I. 2. Czynności i stany związane z przynależnością do kościoła: *dyscyplina albo posłuszeństwo kościołowi krześcijańskiemu, klucze; congregatio albo schadzka* itp.

B. I. 2. 1. Określenia związane z konwersją: *zawiedzione nabożeństwo, przyjęcie nowotnych, nawrócić się z bałwochwalstwa*

B. I. 2. 2. Określenia związane z wyłączeniem z grona wiernych:

napominać, upominać słowem bożym, ganić, oddalać od Stołu Bożego, wyłączyć od świętości, zboru, ekskomunikacja, kłątwa, wywołać z kościoła, wywołańce

B. I. 3. Nazwy członków mojego kościoła B. I. 3. 1. Nazwy audytorów (świeckich): *członek w Kościele Krześcijańskim, brat w zakonie krześcijańskim, wierny, audytor, słuchacz, (posłuchacz Słowa Bożego), senior (świecki), patron zboru, starszy brat (senior), lajik*

B. I. 3. 2. Nazwy osób duchownych:

ksiądz, starszy, diakon, katechista, kaznodzieja, akolita, lektor, osoba duchowna, sługa Boży, sługa kościelny, minister, pasterz, pastor (tylko w łac.), *dozorca, superintendent / superintendent, konsenior, spolstarszy*

B. I. 4. Nazwy określające zwierzchność / władzę w kościele .

Nazwy ogólne: *urząd, rząd, urząd duchowny, ordynowanie, wysadzić na urząd*

Nazwy stanowisk duchowieństwa: *akolut / akolita, diakon, katechista, ksiądz kaznodzieja (zboru), superintendent (zboru), subdiakon, konsenior, starszy, spolstarszy, senior, superattendant / superintendent, presbyter, minister ministerium Chrystusowe, ministrowski urząd, urząd pasterski, pasterz zboru osób świeckich: patron zboru, podawca zboru, fundator, kurator, aktor zboru ‘pełnomocnik prawny w Jednocie Litewskiej’,*

władza kościelna: *brać starsza, synod generalny, (nationalny), synod prowincjalny, synod dystryktowy, dekret synodowy*

B. I. 5. Nazwy związane ze strukturą terytorialną kościoła:

prowincja, dystrykt, zbor, jednota, dystryktowy, prowincjonalny, kościół polski

B. II. 1. Nazwy związane z kultem:

Nazwy ogólne:

Boża chwała, schadzki, służba Boża, nabożeństwo, cześć, ceremonie, zażywać ceremonie, używać ceremonie, porządek, forma kościelna, odprawować służbę, służyć, modlitwa pospolita, modlitwa osobna, ofiara, obiata, kazanie.

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 44, КН. 1, СБ. А, 2006 – ФИЛОЛОГИЯ
PLOVDIV UNIVERSITY „PAISII HILENDARSKI“ – BULGARIA
SCIENTIFIC PAPERS, VOL. 44, BOOK 1, PART A, 2006 – PHYLOLOGY

ЗА ПРОИЗХОДА НА ОКОЛО 50 ФАМИЛНИ ИМЕНА ОТ ПЛОВДИВ И ПЛОВДИВСКО

Людвиг Селимски
Шльонски университет, Катовице

В тази статия се анализират откъм произход, словообразователен строеж и първоначално значение 34 фамилни имена от Пловдив и/или Пловдивско, които се явяват в 54 варианта. Тя е продължение на представените по-рано, пак на конференция в Пловдивския университет, „Щрихи“ (Селимски 2006б). Десет от разглежданите тук фамилни имена са включени в речника на Илчев (1969), но са получили неправилно обяснение. Всички останали тук се анализират за първи път. Надявам се, че с тези редове „антропонимичният пейзаж“ на великолепия град ще изглежда малко по-плътен, както и че ще се затвърди впечатлението за голямата етнолингвистична пестрота на изграждащите го единици.

Бабиков, по данни от „КА“ от 1909 г., е отбелязано 77 пъти, от които 8 на ЮИ (Сл, Хс 7), 9 на СИ (Вн 8, ВТ), а 60 на ЮЗ (Пз, Пд 55, Сфг 4). То е от същата основа, от която е и арм. ФИ *Бабикян*, образувано с арм. патронимична наст. *-ян*, а носено от няколко телефонни абоната в Пд с лични имена, като *Ара*, *Левон*, *Мелкон*, *Михрон*, *Онник*, *Сукияс*, *Харутюн* и др., чиято арменска етнолингвистична принадлежност не подлежи на съмнение. Срв. арм. ЛИ *Бабик* (*Патик*), „от перс. *баб* ‘баща’ и галвовната наставка *-ик*. Употребява се и като фам. име *Бабикян*, *Бабикенц*“ (Орманджян 2000: 34).

Бляндова (ж. р.), по данни от „КА“ от 1940 г., е отбелязано само 2 пъти на ЮЗ: Пд. Относно произхода му срв. молд./рум. ФИ *Бляндэ* / *Bleandă*, от *bleândă*, тълкувано като „om fără energie, bleg“ (Iordan

1983: 66), т. е. ‘слаб, бледен човек’, а известно и със значенията ‘вид ястреб; плашило, чучула; дрипа’ и др., също подходящи за прозвища.

Бутков(а), от 1897 г., отбелязано 14 пъти на ЮЗ: Пд 13, Сфг. Относно произхода му срв. рум. ФИ *Butcă*, от *butcă* ‘каляска’ (Jordan 1983: 91).

Вагашев(а), от 1912 г., отбелязано 36 пъти на ЮЗ: Пд 34, Пз 2. Относно произхода му срв. рум. ФИ *Făgaș*, от *făgăș* (Jordan 1983: 195) ‘коловоз, следа’, известно и в диалектния облик *văgăș*, от който тъкмо е и обосноваващото прозвище *Vagănu.

Варушев [Варушев], което отбелязва в Пд, Илчев (1969: 103) обосновава с нелокализирано (и непотвърдено у Ковачев 1995) ЛИ *Варуш*, извеждано уж „от *Var(o) + уш*“. По данни от „КА“ то е от 1912 г., с 5 отбелязвания на ЮЗ: Пд. Основава се на арм. ЛИ *Варуш*, съкр. от *Варужан* (Орманджян 2000: 39).

Гагосв(а), от 1900 г., е с 2 появи на ЮЗ: Пд и Сфг. Обосноваващото ЛИ *Гагòс* е получено със синкопа от арм. *Giragos*, което – с озвучаване на преградните съгласни – е застъпник на класическото арм. *Kirakos*, заето от грц. *Kurikos*, *Kirikos* (Buczyński 1993: 25; Napusz 1886: 567). От него е и лат. *Cyriak* и съответстващото му бълг. *Киряк*. Значението му – на гръцки – е ‘господен’, а не ‘държавен’, както се струва на Орманджян (2000: 42).

Дехтерьов(а), по данни от „КА“ от 1937 г., е с 3 появи: 2 на ЮЗ (Пд), 1 на ЮИ (Бс). Относно произхода му срв. рус. ФИ *Дехтярëв* / *Дегтярëв*, от прозвище според професионално название (Унбегаун 1989: 97) със значение ‘катранджия’, образувано с помощта на наст. *-ар* от рус. *дëготь* ‘катран’.

Зозиков [Зозиков], което Илчев (1969: 215) отбелязва в Долна махала (Карл.) и Пд, авторът извежда „от *Зозев* с вмъкнато *ик*“, а *Зозев* обосновава с ЛИ *Зозьо*, което според него е „от *Зойо* с детско повтаряне на първата сричка“, в крайна сметка сведено до жен. *Зоя*. По данни от „КА“ то е от 1901 г., с 41 появи: 3 на ЮИ: (Кж), 1 на СИ (Вн), 9 на СЗ (Лч 4, Пл 5: Брест), 26 на ЮЗ (Пд 23, Сфг 3), Чуж 2. Според мене обосноваващото лично име представлява влашка формация с умалителен суф. *-ică* (рум. *Zozică). А колкото до изходната спрямо *Zozică форма, отнася се за съкращение от *Zărze*, *Zorza*, *Zorzi*, *Zorže*, *Zuze*, *Zuza*, които представляват форми на ЛИ *Gheorghe*, еволюирало на арумънска почва, с промяна на дакорум. *g*’ в позиция пред *e* и *i* в *dz* или *z* (Constantinescu 1963: 68; Rosetti 1966: 57–58).

Срв. и макед. **Зози**, считано също за „влашка форма от *Георги*“ (РПМ 1: 463), макед. *Зерзе*, свеждано до рум. *Zorze*, също производно от *Георги* (РПМ 1: 455). Отпадането на звука *p*, за което точен паралел имаме в ЛИ *Джоджо*, вм. *Джордже*, от *Георги* (Илчев 1969: 167–168), е особеност на детската реч, откъдето водят началото си множество съкратени и/или умалителни имена.

Китарова (ж. р.), по данни от „КА“ от 1976 г., е с 2 появи на ЮЗ: Пд и Сфг. Относно произхода му срв. рум. ФИ *Chitari*, *Chitar(i)u*, от регионалния вариант *chitar* на общонародното рум. *pitar* ‘хлебар’, с преход на *k’* в *n’* (**chi-* > *p’i-*), както и с меко *r* (Jordan 1983: 119).

Китаровски(а), по данни от „КА“ от 1920 г., отбелязано 13 пъти на ЮЗ (Пд), е с наст. -ски от родово прозвище **Kumar(ov)u*, еднакво по произход и значение с *Kumарова* (вж.).

Костенков [Костѐнков], Измаил, 1857, Илчев (1969: 272) помещта при нелокализирано ЛИ **Костѐнко**, тълкувано като „умалит. от Костен“. Обаче у Ковачев (1995) не е отбелязано мъжко ЛИ *Костѐнко. По данни от „КА“ ФИ *Костенков(а)* е от 1920 г., отбелязано само 3 пъти: на ЮЗ (Пд) и на ЮИ (СтЗ 2). Може да се отнася за адаптация с бълг. суф. -ов на укр. ФИ *Костѐнко*. И при тълкуването на рум. ФИ *Costenco* се прибъгва до бълг. *Костѐнко* (Jordan 1983: 150), за което няма основание – както стана ясно, не е убедително предположението за наличието му в българския език. При рум. ФИ *Costenco* може да се отнася за укр.-рум. (или укр.-молд.) формация с помощта на наст. -енко (за наставка вж. Constantinescu 1963: LVIII) от основа *Coste*, което е съкратено от *Constantin* (Constantinescu 1963: 34, 36).

Кръпов, което липсва у Илчев (1969), по данни от „КА“ е от 1922 г., с 29 появи: 5 на ЮИ (Кж), 24 на ЮЗ (Пд 21, Сфг 3). То е сродно с *Кръпчев*, „от диал. *кръпчо ‘нисък човек’“ (Илчев 1969: 280), известно и във варианта *Кръпчев* (Илчев 1969: 276, 280). И така, пловдивското *Кръпов* е на базата на прозвище по общ външен изглед (телосложение), обосновавано от прилагателното *кръп* ‘къс’, от стб. *кръпъ* (БЕР 3: 49), което за човек би означавало ‘нисък, дебел’, както се тълкува прасл. *krarpъ* ‘къс, нисък, но набит’. Към същото етимологично гнездо спадат още две неотбелязани у Илчев (1969) фамилни имена: 1) **Кропов**, по данни от „КА“ от 1912 г., с 9 появи на ЮЗ (См), срв. *Крòп* Метю от Левочево (Барбов [и др.] 1993: 172); 2) **Крòпчев**, от 1929 г., с 25 появи на ЮЗ: Пз 23, См 2. Корен-

ното *o* в тези формации е книжовна и/или общобългарска субституция на родопското акцентирано широко *o* ($\hat{o}$), което в тези случаи застъпва стб. ж.

Лавтаров(а), от 1904 г., отбелязано 25 пъти: 1 на СИ (Гб), 24 на ЮЗ (Пд 23, См), е с консонантизация на *у (> $\ddot{y}$) > *в* от *Лаутаров*, което е от прозвище според професионалното занятие *лаутър* ‘който свири на лаута’, обяснено на друго място (Селимски 2006а: 109) като влашко образуване.

Магарянов(а), по данни от „КА“ от 1914 г., е отбелязано 6 пъти на ЮЗ: Пд. То представлява словообразователна адаптация на арменското ФИ *Магарян*, образувано с помощта на суф. (арм.) *-ян* от ЛИ *Магър*, което пък е арменски – с озвучаване на *к (> ζ) – вариант на името *Макър*, произхождащо от грц. *μακάριος* ‘щастлив’, а получило широко разпространение като християнско.

Мухчиев, което отбелязва в Пд, Илчев (1969: 348) не тълкува. По данни от „КА“ е от 1910 г., с 44 появи: 18 на ЮИ (Бс 11, СтЗ 2, Хс 3, Яб 2), 1 на СИ (Дч), а най-много – 25 – на ЮЗ (Пд). То е на базата на прозвище, представляващо деятелно название, което е образувано с помощта на наставката *-чия* (*-джия*). В основата му е залегнало тур. *muş* ‘малко параходче (за разходка)’, в турски заето от френски, подобно на бълг. *муш*, документирано „в съчет[анието] *електрически муш* книж. остар. ‘трамвай’ (Ал. Константинов)“ и правилно извеждано „от френски, срв. *mouche* (*d’escadre*) (19 в.) ‘малък плавателен съд’, *bateau mouche* ‘плавателен съд за разходки по Сена; речен трамвай’“ (БЕР 4: 362). Не бива да ни смущава това, че от тур. *muşçi се очаква бълг. *мушчия. Обосноваващото в дадения случай *мушчия може да бъде застъпник и на тур. диал. *мушчи, с дисимиляция *şç* > *hç*, настанала направо на турска почва, както при тур. диал. *ahçı* (> бълг. *ахчия*), променено от книжовното турско *aşçı* ‘готвач’, което речниците представят като синхронно производно от *aş* ‘ястие, ядене’. Фонетичната промяна *шч* > *хч* е твърде възможна и на българска диалектна почва, срв. *нохче* вм. *ношче*, от *ножче* (Стойков 1961: 158). Във варианта *Мушджиев*, в който е запазено непроменено основното *муш*, а наставката се явява в облика *-джиев*, то се среща единично (1907) в близко съседство с Пд – на ЮЗ: Пз.

Небиалиев(а), по данни от „КА“ от 1918 г., е отбелязано 25 пъти на ЮЗ (Пд). То се състои от две основи от турски произход: от тур.

nebi ‘пророк’, което обосновава и срещаното на други места ФИ *Небиев*, и от тур. ЛИ *Али*.

Неболов(а), от 1932 г., отбелязано 3 пъти на ЮЗ (Пд), е словообразователно – посредством суф. *-ов* – приспособено турско фамилно име. От втория компонент на основата му е останало само *-ол-*, застъпващо *-овлу/-оглу/-оолу/-олу/-оулу-* (на мястото на тур. *-oğlu*, което представлява изафетна форма на тур. *oğul* ‘син’). На СИ (Рс) се срещат паралелни форми като *Небовлуев*, *Небоглуев*, които са по-малко отдалечени от турския прототип **Neb(i)oğlu*. А първата му съставка е прозвище, основаващо се на тур. *nebi* ‘пророк’, което в пълния си облик се явява в разгледаното по-горе *Небиалиев* (вж.).

Нухов, което отбелязва в Рз, Илчев (1969: 363) неправилно счита „вм. **Евнухов*, от *евнѹх* ‘скопен мъж’ (гр. *ευνουχος*)“ . По данни от „КА“ то е от 1906 г., отбелязано 58 пъти: 26 на СИ (Вн 10, Рз 9, Рс 3, Тщ, Ш), 32 на ЮЗ (Бл 7, Пд 6, См 12, Сфг 7). Всъщност се обосновава от турското ЛИ *Nuh*, липсващо у Тахир (2004), но включено в някои преводни речници (напр. Ванчев [и др.] 1962: 416), а съответстващо на евр. (библ.) *Ной*. С турския облик на това лично име се свързва и отбелязаното в Прилеп нарицателно название *нух* (// *нуф*) ‘потоп’ (Геров 6: 231), заето „чрез тур. *Nuh*, име на библейския *Ной*...“ (БЕР 4: 710).

Обаджиева (ж. р.) по данни от „КА“ е отбелязано единично (1919 г.) на ЮЗ (Пд). Относно произхода му срв. рум. *obăgiu* (истор.), *iobăg* (истор.) ‘крепостен селянин’. Колкото до варирането в румънски език *o-* // *io-* срв. *ortoman* // *iortoman* ‘юначен (и пр.)’. Действително, не е отбелязано рум. ФИ **Obăgiu*, което би могло да бъде точен прототип на въпросното *Обаджиев*-. Обаче към същото етимологично гнездо спадат рум. ФИ *Obaciu*, *Obacu* и *Obangiu*, както и разширеното с помощта на суфикса *-ilă* ФИ *Obăgilă* – в основата и на четирите формации се предполага все нарицателното *obac* // *obag*, представляващо „вариант на *iobag*“ (Jordan 1983: 339), което се счита заето от унг. *jobbágy* ‘крепостен селянин’ (Cioranescu 439).

Окадаров(а), от 1918 г., е документирано 9 пъти: 1 на ЮИ (СтЗ) и 8 на ЮЗ (Бл, Пд 7). То е от прозвище според обичайна, често повтаряна реплика *òkadâr*, отбелязана в Еленско като наречие ‘горедолу; приблизително’, от турското наречие за количество и степен *okadar* ‘толкова, в такава степен, дотолкова’ (БЕР 4: 828).

Окадаров(а), от 1942 г., е документирано 2 пъти на ЮЗ (Пд). Доколкото не се отнася за погрешен запис или неправилно разчитане в м. *Окадаров* (вж.), може би се отнася за форма с родопско широко *o* (*ô*), която застъпва диалектния изговор *кадър* на тази съставка (употребена в м. правилната *кадар*). Относно предполагаемото смесване на двете турски заемки срв. *кадар*¹ ‘(нареч.) колкото; тъкмо’, от тур. *kadar* също, и *кадар*² ‘(диал.) годен, способен’, в м. *кадър*, от тур. *kadir* (БЕР 2: 129, 134). Тъкмо върху диалектния изговор *кадър* в м. *кадар* се основава и идентичното ФИ *Окадаров*, сполучливо изведено у Илчев (1969: 367) „от ар.-тур. *okadar* ‘толкова, дотолкова’ – поради често и неправилно повтаряне на тая дума“.

Ортамаров(а), от 1940 г., е документирано 2 пъти на ЮЗ (Пд). То е с уподобяване (**o – a > a – a*) или разподобяване (*o – *o > o – a*) от *Ортомаров* (вж.). Основното *òртома* ‘дебело въже’ е документирано и в променения облик *ортама* (БЕР 4: 928).

Ортоманов е отбелязано единично (1935 г.) на ЮЗ: Пд. Относно произхода му срв. рум. *ortoman* ‘1. юначен, храбър, снажен, красив; 2. богат с овце; юнак’, обаче у Й. Йордан (Jordan 1983) не е отбелязано такова фамилно име.

Ортомаров(а), от 1910 г., е с 28 появи на ЮЗ: Бл 23, Пд 3, Сфг 2. То е от прозвище според занятие *ортмар* ‘въжар’, образувано с помощта на наст. *-ар* от *òртома* ‘дебело въже’ (от грц. *φόρτωμα* ‘товар, бreme, тежест’), което се употребява на някои места като оскърбителен епитет или с преносното значение ‘висок човек’, ‘голям, едър, но мързелив човек’, ‘безделник’ и др. под. (БЕР 4: 928). Срв. и синонимното ФИ *Ортомджийска* (за ж. р.), също единично (1910 г.: Бл), от прозвище, което е образувано от същата основа, но с наст. *-джия*.

Папанов [Папанов], което отбелязва в Лещен (ГД) и Вел, Илчев (1969: 379) извежда „от па Пано“, а *па-* / *Па-* счита „съкрат[ено] от *papa* ‘поп’“ (Илчев (1969: 372). По данни от „КА“ от 1903 г., то е отбелязано 117 пъти: 50 на ЮИ (Бс 5, Сл, СтЗ 42, Хс, Яб), 1 на СИ (Вн), 66 на ЮЗ (Бл 15, Пз 10, Пд 21, Сфг 20). Дори относно отделни случаи Илчев и да е прав, за много други то трябва да е идентично с арум. *Părană*, от арум. *părîn* „bunic, parinte“ (Constantinescu 1963: XVI, 344), т.е. ‘дядо; баща’.

Папилов, по данни от „КА“ от 1981 г., е отбелязано само 2 пъти: на ЮИ (Бс) и ЮЗ (Пд). В най-пълния речник на лични имена (Кова-

чев 1995) не е отбелязано ЛИ *Папила*. А все пак въпросното фамилно име се обосновава от ЛИ *Папила*, за което са възможни две обяснения: 1) като укр. ЛИ *Папила*, от лат. *Papillus*, с умалит. суф. *-illus* от *papa* ‘баша; татко’, от грц. *παππας* също (Трийняк 2005: 286); 2) като арменско ЛИ *Папила*, получено закономерно чрез обеззвучаване на звучните съгласни от *Бабила*, представляващо западноевропейско (*Babila / Babilas*) съответствие на грц. *Βαβύλας*, от което е източноправославното християнско мъжко ЛИ *Вавила*.

Парфьонов(а), по данни от „КА“ от 1931 г., е отбелязано 4 пъти на ЮЗ: Пд 2, Сфг 2. То съответства точно на рус. ФИ *Парфёнов*, обосновавано от рус. ЛИ *Парфён*, съкратено от *Парфёний*, което от своя страна субституира грц. *Παρθένιος* (Унбегаун 1989: 205). Прегласът на *e (> рус. *ё* > бълг. *-ьо*) в това християнско име е ярка фонетична черта, която го характеризира тъкмо като руско. В правописния си вариант *Парфеонов*, който се среща във Вн (по данни от „КА“ от 1954 г., с 2 отбелязвания), то се свързва с некрасовците (старообрядци от Казашко / Казашка махала), а в Пд – вероятно се носи от потомци на белогвардейски емигранти.

Пархоменков(а), по данни от „КА“ от 1902 г., отбелязано 13 пъти на ЮЗ (Кд 3, Пк 4, Пд 5, Сфг), също спада към руската (или източнославянската) съставка на българската антропонимия. То е словообразователна адаптация на руското от украински произход (или направо украинско) ФИ *Пархóменко*, образувано с наст. (укр.) *-енко* от ЛИ *Пархóм*, обосноваващо рус. ФИ *Пархóмов*. А рус. ЛИ *Пархóм* е получено по контаминация на *Пахóм* (от грц. *Παχόμιος*) и някое име с начално *Пар-*, като *Парамóн*, *Парфёний*, *Пармён*“ (Унбегаун 1989: 42, 55, 205).

Поляков [Пол³/аков], което отбелязва в Брацигово (1893 г.) и Трявна, Илчев извежда „от диал. *пòл³/ак* ‘пъдар по нивите’“, което не е неприемливо. То е разпространено на различни места в страната, но с най-голяма концентрация в Сфг и Пд. По данни от „КА“ е от 1895 г., а е отбелязано общо 226 пъти: 21 на ЮИ (Бс 2, Ст3 14, Яб 5), 69 на СИ (Вн 14, ВТ 2, Гб 25, Рз 13, Рс 4, Сс, Дч, Ш 9), 5 на СЗ (Лч 2, Мт, Пл 2), 128 на ЮЗ (Бл, Кд, Пз 17, Пк 7, Пд 40, Сфг 59, Сф 3; Чуж 3). Има възможност за обяснение и като руско, от онзи тип, към който спадат редица „фамилии на *-яков*, *-аков* [...] от етнически названия, а също от названия на жители на някакъв регион или град на *-як/-ак*“ (Унбегаун 1989: 112–112). За руски свещеник Степан Н. *Поляков*

(отец Стефан) – белогвардейски емигрант в България – съобщава негов потомък във в. „Демокрация“ (27 дек. 1994 г., с. 3).

Поралов, единично (1954 г., ЮЗ: Пд), е може би вм. *Poràrov, с хиперкоректно *o* (<* *y*), дисимиляция ($p - *p > p - л$) и редукция от влашко (арумънско) прозвище, каквото е залегнало в основата на рум. ФИ *Epuraru*, от *iepuràr* ‘ловджийско куче; вид орел; скален орел’ (Jordan 1983: 190). Обосноваващото *Poràr е с афереза, както сродните ФИ *Поранов*, *Пороев* и *Пурашки*, в чиято основа се предполага рум. (*i*)*epure* ‘заек’ (Селимски 2006а: 131, 135).

Приходков(а), от 1923 г., е отбелязано 13 пъти: 3 на ЮИ (Сл), 5 на СИ (ВТ 4, Гб), 5 на ЮЗ (Пд). То е словообразователна адаптация на руското от украински произход ФИ *Приходько*, основаващо се на прозвище с умалит. суф. *-ко* (Унбегаун 1989: 219).

Пьотровски(а), от 1945 г., отбелязано 3 пъти на ЮЗ (Пд 2, Сфг), представлява субституция на пол. ФИ *Piotrowski* или фонетична адаптация на руското от полски произход *Пиотровский* (срв. Унбегаун 1989: 249). Единично (1969) е отбелязано на ЮЗ (Пд) и във варианта *Пьотревски*, с необоснован фонетично облик с *-е-* на суфикса (с *-евски* вм. *-овски*).

Радченков(а), от 1900 г., е отбелязано 17 пъти: 1 на ЮИ (Хс) и 16 на ЮЗ (Карлово). То е словообразователна адаптация на руското от украински произход ФИ *Радченко*, образувано с помощта на укр. наставка *-енко* от агентивното название *радця* ‘съветник’ (Унбегаун 1989: 214).

Решетникова (за ж. р.), единично (1959 г., на ЮЗ: Пд), е идентично с рус. и белорус. ФИ *Решетников* / *Раиётнікаў* (Унбегаун 1995: 93, 228) (Унбегаун 1995: 93, 228), от прозвище според занятие *реиётник* ‘решетар, майстор на решетки, скари’. Относно значението срв. бълг. *Решетаров*. Срещу много деятелни названия в руски език с наст. *-ник* няма български формални съответствия с наставка *-ник* (срв. Walczak-Микоłajczakowa 2000: 22–24), а доколкото такива все пак се намират, голяма част от тях са заемки от руски (като *стрелочник*, *чертоужник* и др.).

Рубцов, у Илчев (1969: 430) без локализация, „може би руско име“. По данни от „КА“ е от 1929 г., отбелязано 17 пъти на ЮЗ: Пд. То представлява словообразователна адаптация на рус. ФИ *Рубец*, споменавано сред фамилни имена от прозвища „някои от които могат да бъдат от украински или белоруски произход“ (Унбегаун 1989:

161), а *рубѣц* в руски означава '1. Белег от рана или подгъв на дреха; 2. Шкембе'. Пак с Пд се свързва и единично (1936 г.) отбелязаният фонетичен вариант *Рубцев*.

Рупцов(а), по данни от „КА“ още от 1913 г., а отбелязано 47 пъти на ЮЗ (Пд 19, См 27, Сф), е с обеззвучаване на *б (> п) от *Рубцов* (вж.).

Рънков(а), от 1941 г., е отбелязано 8 пъти на ЮЗ: Пд. Относно произхода му срв. рум. ФИ *Rîncă*, от *rîncă*, вариант на *rancă* „porcușor“ (т.е. 'прасенце; риба блескун; вид птица') или *Rîncu*, от *rînc* „castrat“, т.е. 'скопец' (Jordan 1983: 395).

Сойторов, единично (1959 г., ЮЗ: Пд), е идентично със *Сойтаторов* (по данни от „КА“ от 1921 г., отбелязано 12 пъти на ЮЗ: Пд), което Илчев (1969: 457) извежда „от диал. *сойтарà* 'смешник, шут' (тур. *soytari*)“. Появата на *o* във втората сричка в м. очакваното *a, ако не е правописна грешка, може да се дължи на преразлагане в морфемния състав на основата, настъпило на влашка (или арумънска) почва, при което изгласното *-tar*, представляващо иначе интегрална част на основата, е било схванато като агентивен суфикс *-tor* (= рум. *-tor*). В подкрепа на това предположение е и наблюдаваното тук изоставяне на изгласното *-ъ* (от тур. *-i*) или *-a* от състава на турската основа, което е характерно за румънския облик на тази балканска заемка (срв. рум. *soitâr* остар. 'смешник, шут, сойтара').

Суетаров(а), от 1935 г., е отбелязано 6 пъти на ЮЗ: Пд. То е в м. *Суитаров* (вж.), с редукция на *o (> *y*) и хиперкоректно *e* в м. *и*, при известна намеса на психологическия фактор – подвеждане под правописа на думата *суетà*, с която това име няма нищо общо.

Суитарев, от 1959 г., отбелязано 2 пъти на ЮЗ (Пд), е с хиперкоректно правописно *и* в м. *Суитарев* (вж.).

Суитаров, единично отбелязано (1922 г., ЮЗ: Пд), е със свърхстарателно правописно *и* (в м. *й*) от *Суитаров* (вж.).

Суитарев(а) е от 1906 г., отбелязано 13 пъти на ЮЗ: Пд 13. То е идентично със *Суитаров* (вж.). Прегласеният облик *-ев* на суфикса *-ов* създава проблеми. В паралелни облици, като срещаното на други места *Сойтарйев*, той се обосновава с вокалния звършък на основата *-ъ* (за тур. *-i*). При облика *Суитарев* не е изключено да се отнася за оформяне на влашка (арумънска) почва, т. е. като се излиза от основа с мек изглас, както в рум. ФИ *Soitariu*, мотивирано от *soitariu* 'смешник, шут, палячо, клоун, глумец' (Jordan 1983: 419).

Суйтаров(а), от 1917 г., отбелязано 4 пъти на ЮЗ (Пд), е с редукция на *o (> *y*) в началната сричка в м. *Сойтаров*, което Илчев (1969: 457) извежда „от диал. *soytarà* ‘смешник, шут’ (тур. *soytari*)“. Може и да е влашко или арумънско, срв. рум. ФИ *Suitaru*, също с редукция на *o и на базата на рум. *soitâr* остар. (Jordan 1983: 430), означаващо ‘смешник, шут, сойтара’ (от тур.).

Шекеримов, което Илчев (1969: 554) отбелязано в Пд, авторът неправилно счита „видоизменено от Шекеринов“, обосновавано според него от ЛИ *Шекерин*, каквото не е документирано, срв. анализираното по-долу *Шекеринов* (вж.). По данни от „КА“ то е от 1912 г., а е отбелязано 21 пъти: 1 на ЮИ (Кж), 20 на ЮЗ (Пд 19, Сфг). За легналото в основата му *Шекерим* представлява не лично име, а прозвище *Шекерим (или – с членна морфема – *Шекерима), получено поради обичайно обращение *шекерим, от тур. *şekerim* ‘захарчето ми; бонбончето ми’.

Шекеринов, без локализация, Илчев (1969: 554) обосновава със също нелокализирано ЛИ *Шекерин*, считано от него за „нещо като «превод» на *Захарин* (?)“. В най-пълния речник на личните имена (Ковачев 1995) не се намира мъжко *Шекерин*, а жен. *Шекерина*, отбелязано само 5 пъти, е засвидетелствано едва в 1908 г. Докато, по данни от „КА“, ФИ *Шекеринов*, с 11 появи на ЮЗ (Бл, Пд 3, Сфг 5, Сф 2), датира още от 1902 г. Обстоятелството, че срещу ФИ *Шекеринов* въобще няма мъжко ЛИ *Шекерин*, а жен. *Шекерина* възниква по-късно, отколкото ФИ *Шекеринов*, позволява да се търси друго обяснение за това фамилно име. Според мене то се базира не върху лично име *Шекерин, а върху същото онова прозвище, което е залегнало в основата на разгледаното по-горе *Шекеримов* (вж.). В този случай то е с промяна в изгласа (*-*m* > -*n*), каквато се наблюдава и при *Кардашинов*, в м. *Кардашимов*, *Кузунов*, в м. *Кузумов* и др. под. (Селимски 2005: 135–136), които впрочем спадат към същия семантичен тип фамилни имена.

Шекиримова (за ж. р.), от 1990, с две появи на ЮЗ (Пд), е с редукция на гласната от втората сричка (*e > *i*) в м. *Шекеримов* (вж.).

Разгледаните общо 54 – с фонетичните и словообразователни варианти – формации, 7 от които (*Кропов*, *Крѝпчев*, *Муиджиев*, *Небиев*, *Небовлуев*, *Небоглуев*, *Ортомджийска*) не се отнасят за Пд, се свеждат до 34 основни фамилни имена.

От гледна точка на значението на мотивиращите основи разгледаните фамилни имена образуват 2 групи:

1. По-малка е групата фамилни имена (12, в общо 16 варианта), които се базират върху собствени лични имена: *Бабиков*, *Варушев*, *Гагосов*, *Зозиков*, *Костенков*, *Магарянов*, *Небиалиев* (и *Неболов*, *Небовлуев*, *Небоглуев*), *Нухов*, *Папилов*, *Парфъонов*, *Пархоменков*, *Пьотровски* (и *Пьотревски*)

2. По-голяма група образуват фамилните имена (22, в общо 38 варианта), които са се формирали на базата на прозвища от няколко семантични групи:

а) според физически черти: *Бляндова*, от рум. *bleàndă* ‘слаб, бледен човек’, ‘вид ястреб; плашило, чучула; дрипа’; *Кръпов* (и *Кропов*, *Крòпчев*), от бълг. диал. *кръп* ‘нисък, дебел’; *Рубцов* (и *Рубцев*, *Рупцов*), от рус. *рубéц* ‘белег’ или ‘шкембе’;

б) според занятие: *Дехтеръов*, от рус. *дегтяр* ‘катранджия’; *Китарова* (и *Китаровски*), от рум. диал. *chitar* ‘хлебар’; *Лавтаров*, от рум. *lăutar* ‘свирач на лаута’; *Мухчиев* (и *Муиджиев*), от тур. *muşçi* (> *мушчия) > *мухчия* ‘който превозва с малък параход’; *Ортомаров* (и *Ортамаров*, *Ортомджийска*), от *ортомар* ‘въжар’, с наст. -ар от *òртома* ‘дебело въже’ (от грц. *φόρτωμα*); *Радченков*, от укр. *ра́дця* ‘съветник’; *Решетникова*, от рус. *решетник* ‘решетар’;

в) в зависимост от душевна черта: *Ортоманов*, от рум. *ortoman* ‘юначен, красив; юнак’; *Суйтаров* (и *Сойторов*, *Суетаров*, *Суитарев*, *Суитаров*, *Суйтарев*), от тур. *soytarı* ‘смешник, шут’;

г) според обичайна реплика: *Окадаров* (и *Окадоров*), от тур. *okadar* ‘толкова’; *Шекеримов* (и *Шекеринов*, *Шекиримова*), от тур. *şekerim* ‘бонбончето ми’;

д) от етнично название: *Поляков*, от рус. *поляк* ‘поляк’;

е) от названия на животни: *Поралов*, от рум. *ierigâr* ‘ловджийско куче; вид орел; скален орел’; *Рънков*, от рум. *rińcă* ‘прасенце; риба блескун; вид птица’ или *rińc* ‘скопец’;

ж) според положението в обществото или семейството: *Обаджиева*, от рум. *obăgiu* ‘(истор.) ‘крепостен селянин’; *Папанов*, от арум. *părin* ‘дядо; баща’;

з) от други названия: *Бутков*, от рум. *butcă* ‘каляска’; *Вагашев*, от рум. *făgâș* / *văgâș* ‘коловоз, следа’.

Според езиковата принадлежност на основата им разгледаните фамилни имена съставят 8 групи:

- 1) българско (1, в 3 варианта): **Кръпов** (и *Кропов, Крòпчев*);
- 2) върху базата на заемка от гръцки (1, в 3 варианта): **Ортомаров** (и *Ортамаров, Ортомджийска*);
- 3) полско или полско-руско (1, в 2 варианта): **Пьотровски** (и *Пьотревски*);
- 4) украинско-руски (4): **Костенков, Пархоменков, Приходков и Радченков**);
- 5) арменски (5): **Бабииков, Варушев, Гагосов, Магарянов и Папилов**);
- 6) руски (5, в 7 варианта): **Дехтерьов, Парфьонов, Поляков, Решетникова, Рубцов** (и *Рубцев, Рупцов*);
- 7) турски (6, в 18 варианта) : **Мухчиев** (и *Мушджиев*), **Небиалиев** (и *Неболов, Небовлуев, Небоглуев*), **Нухов, Окадаров** (и *Окадоров*), **Суйтаров** (и *Сойторов, Суетаров, Суитарев, Суитаров, Суйтарев*), **Шекеримов** (и *Шекеринов, Шекиримова*);
- 8) влашки (11, в 12 варианта): **Бляндов, Бутков, Вагашев, Зозиков, Китарова** (и *Китаровски*), **Лавтаров, Обаджиева, Ортоманов, Папанов, Поралов и Рънков**).

Освен разнообразната етнолингвистична принадлежност на изучаваните фамилни имена, което е естествено за българската действителност, особено за Пловдив и околностите му, може би прави впечатление по-големият брой влашки и турски по произход антропонимични единици. Това се обяснява с простия факт, че за обект на изследване са приети фамилни имена, които за българина са неясни, а тълкуванията им в науката могат да се окажат спорни. А такива са най-често тъкмо имената, обяснявани като влашки или турски, при които и формалното вариране поради различни звукови промени е най-значително. При една част от имената се предполага пряка връзка между езиковия им произход и етничната принадлежност на носителите им (арменски, влашки, руски, украински и др.). При фамилните имена от турски произход с по-голяма увереност може да се говори за етнична и/или вероизповедна принадлежност на носителите им (турци, цигани, помаци) само в случаите, когато в основата е залегнало турско лично име (макар че са известни и фамилни имена у българи, възхождащи към турски лични имена). Голям брой фамилни имена тълкувани като турски се основават на прозвища от нарицателни, представляващи повече или по-малко известни на българина лексикални заемки от турски език.

Съкратени названия на имена на окръжни селища и др.

Бл		
Благоевград	Пд Пловдив	Сф София окръг
Бс Бургас	Пз Пазарджик	Сфг София град
Вн Варна	Пк Перник	Тщ Търговище
ВТ Велико Търново	Пл Плевен	ФИ фамилно име
Гб Габрово	Рз Разград	Хс Хасково
ГД Гоце Делчев	Рс Русе	Чуж чужбина
Дч Добрич	СЗ северозапад	Ш Шумен
Кд Кюстендил	СИ североизток	ЮЗ югозапад
Кж Кърджали	Сл Сливен	ЮИ югоизток
ЛИ лично име	См Смолян	Яб Ямбол
Лч Ловеч	Сс Силистра	
Мт Монтана	СтЗ Стара Загора	

БИБЛИОГРАФИЯ

- Барбов, Манолова, Ставракев 1993:** Барбов Ст., Манолова М., Ставракев Ив. *Левочеве – селище от древността. Историческа част.* Пловдив.
- БЕР:** *Български етимологичен речник. Т. 1–6.* София 1971–2002–.
- Ванчев, Гълъбов, Класов, Попов, Шанов 1962:** Ванчев Н., Гълъбов Г., Класов Г., Попов Тр., Шанов В. *Турско-български речник*, БАН, София.
- Геров 1–6:** Геров Н. *Речник на българския език.* Т. 1–6. Фототипно изд. София 1975–1978.
- Илчев Ст. 1969:** Илчев Ст. *Речник на личните и фамилни имена у българите.* Изд. на БАН, София. 627 с.
- „КА“:** База данни от компютърен архив-картотека на фамилните имена у българите през ХХ век в Центъра за българска ономастика „Професор Николай Ковачев“ при ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ във Велико Търново.
- Ковачев Н. 1995:** Ковачев Н. *Честотно-етимологичен речник на личните имена в съвременната българска антропонимия.* Изд. ПИК, Велико Търново, 1995. 620 с.
- Орманджян 2000:** Орманджян А. *Арменски именник.* Изд. на „Армен Тур“, Пловдив.

- РПМ 1–2:** *Речник на презимињата кај македонците*. Ред. Т. Стаматоски. Скопје. Том I: А – Љ, 1994; Том II: М – Ш, 2001.
- Селимски 2005:** Селимски Л. Петнаесет фамилни имена от чужд проиход *Състояние и проблеми на българската ономастика. Том 7. Посветен на годишнината от смъртта на проф. Николай Ковачев. Материали от Национална кръгла маса и национална дискусија*. Ред.: М. Ангелова-Атанасова, С. Семова. Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново 2005, с. 133–141
- Селимски 2006а:** Селимски Л. *Фамилни имена от Северозападна България. Влашки елемент. PNUŞ nr 2411*. Red. H. Fontański. Wyd. UŚ, Katowice. 184 s.
- Селимски 2006б:** Селимски Л. Щрихи към антропонимичния пейзаж на Пловдив. // *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – България Научни трудове. Том 41, кн. 1, 2003 – Филология*. Унив. Изд. „Паисий Хилендарски“, с. 307–320.
- Стойков 1961:** Стойков Ст. *Увод в българската фонетика. Второ преработено издание*. ДИ „Наука и изкуство“, София. 204 с.
- Тахир 2004:** Тахир М. *Речник на турските лични имена в България*. „Наука и изкуство“, София. 132 с.
- Унбегаун 1989:** Унбегаун Б. О. *Русские фамилии*. Пер. с англ. (Общ. Ред. Б.А. Успенского). „Прогресс“: Москва. 441 с. (Изд. 2: 1995, 447 с).
- Buczyński 1993:** Buczyński M. Patronimika ormiańska w XVII-wiecznym Zamościu. // *Acta Universitatis Łodziensis, Folia Linguistica*, z. 27, с. 23–30.
- Cioranescu = Cioranescu 1958–1960:** Cioranescu = Cioranescu A. *Dizionario etimologico romano*. Laguna.
- Constantinescu 1963:** Constantinescu N. A. *Dicţionar onomastic românesc*, Bucureşti: Editura Academiei RPR. 469 с.
- Hanusz 1886:** Hanusz J. O nazwiskach Ormian polskich. // *Muzeum II*, 1886, с. 565–573.
- Iordan 1983:** Iordan I. *Dicţionar al numelor de familie româneşti*. Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti. 502 с.
- Rosetti 1966:** Rosetti Al. *Istoria limbii Romîne*, IV–VI, Bucureşti, 1966.
- Walczak-Mikołajczakowa 2000:** Walczak-Mikołajczakowa M. *Słowotwórstwo agentywnych nazw osobowych w języku polskim, rosyjskim i bułgarskim*. PTPN. Wydział Filologiczno-Filozoficzny. Prace Komisji Językowej. Tom 31, Poznań.

МОHEROWE BERETY, CZYLI O NOWYCH FRAZEMACH W POLSKIEJ I BUŁGARSKIEJ POLITYCE

Iwona Nowakowska-Kempna
Akademia Techniczno-Humanistyczna, Bielsko-Biala

Aby poddać analizie mechanizmy i zjawiska językowe, charakterystyczne dla współczesnych środków masowego przekazu typu radio, prasa, telewizja, internet, trzeba przyjąć na wstępie, iż są to mechanizmy skomplikowane a zjawiska wielostronnie i wielorako wpływające na kształt komunikacji językowej. Spośród wielu wybieram *frazematykę*, czyli *nową frazeologię*, *frazeologię nadawcy*, lub inaczej mówiąc – *frazeologię pragmatyczną*, (Chlebda 2003a, b, c), rozwijającą się dynamicznie w ostatnich czasach. Komentując obraz frazeologii i jej różnorodny rozwój, wybitny znawca przedmiotu, A. M. Lewicki (2003, 1974) pisze o różnym spojrzeniu na frazeologię, ze względu na cele i sposoby badania materiału językowego, a W. Chlebda (2003a, b, c) wydziela frazeologię *nadawcy*, którą nazywa *frazematyką*, czyli *nauką o frazemach* – zwykle nowych jednostkach struktury języka kodowo utrwalonych jako wielowyrazowe całości. Stwarza to możliwość badań nad łączliwością wyrażen językowych, także metodami np. kognitywnymi, które otwarte są na przyjęcie tezy o nieostrzych granicach kategorii, w tym – między leksykalnymi jednostkami językowymi: leksemami, frazeologizmami i frazemami.

Można przyjąć wstępnie, że frazemy (Chlebda 2003a, 1993: 328) to takie związki wyrazowe, w których wyrażenia występują najczęściej razem i w tej samej kolejności, kojarzone są z określonym doświadczeniem, a chociaż ich stopień spoistości jest znaczny i znaczący, to znaczenia poszczególnych wyrażen się zachowały i całość nie podległa lub podlega częściowo leksykalizacji w nowe, skonwencjonalizowane

znaczenie np. *wejść w koalicję, a do koalicji, być w koalicji, wyjść z koalicji* (por. uwagi Bąby 1995: 10, Skorupki 1967: 7, 1982: 7, Lewickiego 1992: 25-33, Mrhačovej 2004: 9). S. Bąba (1995: 10) i S. Skorupka (1967: 7) określają je jako związki łączliwe. S. Skorupka (1974: 7) włącza tutaj określenie: wyrażenia *gatunkujące*, czyli takie, w których wyraz określający uwypukla istotną gatunkowo cechę przedmiotu, zawartego w wyrażeniu określanym, np. *koń wyścigowy, kampania wyborcza, starostwo powiatowe, rada nadzorcza*. Odznaczają się znaczną stabilizacją, czego dowodem jest reprodukowalność.

Takie podejście do problematyki łączliwości charakterystyczne jest m.in. dla W. Chlebdy (2003a, b, c, 2001a, b, 1991, 1993, 1998), który objął zjawiska wyrażen łączliwych wspólnym mianownikiem *frazematyka*, nadając jej funkcję hiperonimu dla wielu pojęć gatunkowych: przede wszystkim – frazeologizmu klasycznego oraz idiomów, przysłów, porzekadeł, gnom, sentencji, terminu złożonego, skrzydlatego słowa, formuły etykietalnej, formuły gatunkowej, wyrażenia funkcyjnego, sloganu itp. W ten sposób frazematyka miała się stać wspólną, całościową płaszczyzną oglądu wszelkich odtwarzalnych wielowyrzowców, bez uwzględnienia ich struktury, statusu semantyczno-pragmatycznego i specyfikacji gatunkowej, obejmując wszystkie te jednostki wspólnymi, jednorodnymi kategoriami opisowymi (Chlebda 2003a: 12). Jednakże od czasu ukazania się studiów nad *frazemem*, który został uznany za jednostkę analizy frazematycznej, znaczenie terminu frazematyka uległo zawężeniu do określonej grupy wyrażen o nieswobodnej łączliwości, ale nie – frazeologizmów (Chlebda 1993, 2003a). Pozostała więc ogólna idea prac W. Chlebdy (2003a, b, c, 2001a, b, 1993) mówiąca o tym, iż frazeologizmy, a szerzej: ustabilizowane połączenia tworzą continuum, gamę wyrażen o rozmaitym spectrum utrwalenia. Spectrum to tworzą – na dwóch biegunach – z jednej strony luźne związki wyrazowe (Skorupka 1967: 7, Bąba 1995), z drugiej zaś idiomy (Lewicki, Pajdzińska 2001, Bąba 1985, 2005, Čermák 1982, 1983, 1988, Filipec Čermák 1985: 10). Luźne związki wyrazowe W. Chlebda (2003a: 12) określa jako doraźne kombinacje jednostek językowych, czyli produkty językowe, które należąc do form mówienia, są tekstotwórcze i nie związane z kodem językowym, a tym samym przekładalne na inny język, natomiast idiomy stanowią najbardziej specyficzną grupę frazeologizmów, najbardziej nieregularną semantycznie (Lewicki, Pajdzińska 2001, Bąba 1985, Filipec Čermák

1985: 10), odnosząc się do anomalnej kombinatoryki pod względem formalnym i semantycznym i opartej na formalnej stabilizacji (Bartmiński 1985: 49-52) np. *zjeść z kim beczkę soli, biały kruk*. Przynoszą globalnie nowe znaczenie, inne od znaczeń poszczególnych wyrazów, zmianę desygnatu i muszą być tłumaczone jako całość. Istotnymi punktami owego spectrum są frazeologizmy i frazemy.

O ile frazeologizmy cechuje większe uporządkowanie a więc wyrazy występujące zwykle w nich pojawiają się w ustalonym porządku i kolejności oraz silniejsza ekspresja, związana również z uruchomieniem konwencjonalnego obrazowania, a efektem tych mechanizmów językowych jest *asumaryczność semantyczna* (Nowakowska 2005), związana z globalnością znaczenia i jego nierozkładalnością, o tyle porządek i kolejność wyrazów współtworzących frazem są luźniejsze, ekspresja i wykorzystanie obrazowania – mniejsze a *asumaryczność semantyczna* – o wiele rzadsza i mniej nietypowa dla frazemów. Frazemy częściej bywają oparte na relacjach metonimicznych np. *moherowe berety ≤ kobiety, które noszą moherowe berety ≤ uboższe kobiety, które noszą moherowe berety i mają staroświeckie, zaściankowe poglądy, tradycyjnie związane z kościołem katolickim negatywnie oceniane przez media*. *Asumaryczność semantyczna* charakterystyczna jest przede wszystkim dla idiomów, które odznaczają się tym, że ich znaczenie jest zupełnie inne, niż to wynika ze znaczenia wyrażeń składowych. Daje to w efekcie nieprzekładalność idiomu i ukazanie go w innym języku narodowym poprzez odpowiedniki o podobnym znaczeniu, podczas gdy frazemy są na ogół przekładalne, a osiągnięte znaczenie w przekładzie, tak w języku oryginału, jest utrzymywane i zrozumiałe, nawet gdy jest to przekład dosłowny np. *rewolucja goździków, rewolucja „solidarności“, aksamitna rewolucja, pomarańczowa rewolucja bułg., karamfilowa rewolucja, rewolucja na „Solidarnostta“, ale bułg., frazemy: neżna rewolucija, oranżeva rewolucija*.

O frazemach możemy powiedzieć, że są naturalne i powstałe spontanicznie, odnoszą się do świata polityki, mediów, codziennego życia, natomiast frazeologizmy są konwencjonalizowane i związane ze specyficznymi warunkami historycznymi i kulturowymi życia danego narodu oraz doświadczeń fizycznych i psychicznych człowieka. Wśród nich szczególną grupę stanowią profesjonalizmy, określające zawody, prace i narzędzia typowe dla danej profesji (Wysoczański 2005: 43).

Obie grupy: frazemy i frazeologizmy są otwarte na zjawiska nieregularności i fakultatywności (Lewicki 2003, Chlebda 2003a). Ponadto frazemy są to wyrażenia powstałe niedawno, często związane jeszcze z osobą nadawcy – twórcy frazemu, jak te: *niechcem, ale muszem, jestem za, a nawet przeciw, puścić w skarpetkach, czuj się pan odwołany* czy *moherowe berety*, stąd też W. Chlebda (2003a: 9-32) zwracając uwagę na ich nowość i świeżość, używa określenia „*frazeologia nadawcy*“.

Trzeba ponadto podkreślić ważną cechę frazemów, jak i niektórych frazeologizmów, chociaż jest ona ważniejsza dla frazemów, jako wyrażen powstałych w nieodległej przeszłości, bądź nawet: terażniejszości, jaką jest uruchomienie *mechanizmu kolokacji* przy ich tworzeniu.

Kolokacja, rozumiana jest za A. Szulcem (1984: 238) jako „*semantyczna łączliwość wyrazów*, determinowana nie tylko sytuacją (...), lecz z systemem leksykalnym“. E. Lotko (1997: 33) wiąże łączliwość semantyczną z syntagmatyczną. Trzeba by tutaj uściślić, iż warstwa syntagmatyczna łączy się ściśle z gramatyczną. W niniejszym artykule przyjmuję szerszej nierozdzielność parametrów semantycznych, gramatycznych i pragmatycznych, które współtworzą jednostkę językową i dlatego trudno je omawiać oddzielnie. Stanowisko takie reprezentuje również w swoich pracach R. Langacker (1988a: 49, 1988b), przyjmując, iż pragmatyka należy do podstawowego modelu gramatyki, a opis języka w działaniu musi uwzględnić wszelkie uwarunkowania kontekstowe i gramatyczne. Owa potrójna zgodność: semantyczna, pragmatyczna i gramatyczna staje się cechą charakterystyczną frazemu – kilkuwyrazowego połączenia, którego elementy pozostają wobec siebie w owej zgodności i łączliwości.

Tym samym kolokacyjność jako mechanizm łączenia wyrazów w całość stanowi o specyfice frazemu (i frazeologizmu), powodując nie tylko jego wewnętrzną spójność i charakterystyczną postać w danym języku narodowym, a tym samym nieprzekładalność słowo po słowie w procesie tłumaczenia, chociaż dany frazem może nie mieć metaforycznego znaczenia, w przeciwieństwie do frazeologizmu, który zwykle je posiada. K. Lipiński (2000: 89-90) pisze: „osoba ucząca się języka, a także niedoświadczony tłumacz przyjmują za pewnik, że każdy obcojęzyczny odpowiednik danego wyrazu będzie tworzył w języku docelowym analogiczne kolokacje. Tak jednak nie jest“.

Charakteryzując frazeologizmy, A. M. Lewicki (1992: 27) uznał, iż są one nieciągle w stosunku do wyrazów (gdyż są połączeniami wyrazów, a nieciągłość oznacza możliwość zmiany szyku), nieregularne i wyjątkowe (znaki językowe wieloelementowe mogą być bowiem regularne/nieregularne semantycznie i zbudowane zgodnie z regułami składniowymi lub z częściowym ich pominięciem) i są gotowymi znakami utrwalonymi społecznie i reprodukowanymi w przeciwieństwie do luźnych połączeń wyrazowych – fraz oraz zdań. A. M. Lewicki (1992: 27) zakłada, że zespół tych właściwości związku frazeologicznego wyznacza łącznie zakres uznania czegoś za związek frazeologiczny. W przeprowadzonych przeze mnie badaniach ujawniła się metaforyczność frazeologizmu jako kolejna jego charakterystyczna cecha → frazeologizmy bowiem są najczęściej rezultatem procesów metaforycznych, w których metafory eksploatują gotowe wzorce (Kövecses 1986: 2-14, Langacker 1987, 1991a, b, 1995), w efekcie czego powstają skonwencjonalizowane jednostki językowe – frazeologizmy właśnie. Można przyjąć, że i ten wskaźnik należy do kanonicznych wyznaczników związku frazeologicznego. On też przesądza o globalizmie, globalnym znaczeniu związku, poza sumę znaczeń wchodzących w jego skład wyrazów. Fakt, że w składni związku frazeologicznego występują wyrazy lub formy wyrazów nie wchodzące w swobodne związki składniowe, a jego znaczenie nie wynika ze znaczenia wyrażeń składowych i naruszone bywają zasady łączliwości wyrazów (Lewicki, Pajdzińska 2001: 315-333) przesądza o tym, że związki takie trzeba traktować jako zakrzeplę struktury językowe, powtarzalne i odtwarzalne jako całość strukturalno-znaczeniowa. Frazemy z jednej strony powielają cechy frazeologizmów takie, jak odtwarzalność całej kompozycji wyrazowej, trwałość i powtarzalność w nowych sytuacjach dla nazwania nowego elementu rzeczywistości, o którym chcemy mówić. Frazemy są również gotowymi znakami utrwalonymi społecznie w określonej postaci strukturalno-semantycznej, reprodukowalnymi (Chlebda 1993: 327-330, 2003a: 177-255), ale równocześnie zachowują zwykle znaczenie poszczególnych wyrażeń wchodzących w skład frazemu, co powoduje, iż on sam jako całość może być jednostką słownikową języka, a zachowanie znaczenia poszczególnych wyrażeń daje w efekcie (lub przynajmniej częściowo) sumę znaczeń całości. Metaforyczność frazemu jest o wiele mniejsza i zwykle odnosi się do jednego z wyrażeń, podczas gdy pozostałe zachowują nadal podstawowe

znaczenie, por. *powołać* na stanowisko, *zdyć* ze stanowiska, *odwołać* ze stanowiska, *zawiązać* a. *rozwiązać* koalicję, *wejść* a. *wyjsć* z koalicji, *złożyć* dymisję z urzędu np. wojewody. W związku z czym cała konstrukcja nie jest traktowana jako metaforyczna i poddana znaczeniu globalnemu.

Frazemy noszą znamiona konwencjonalizacji i są produktem konwencji językowej jako „werbalna kondensacja owych mentalnych konstruktów wyższego rzędu“ (za: Chlebda 1993: 328), kulturowo utrwalonych i przywoływanych, opartych na stereotypie myślowym i micie.

Reasumując, można przyjąć, iż w słowniku frazem to odtwarzalny wielowyrzowiec zawierający powtarzalny układ leksemów, będący ponadjednostkowym intertekstem związanym z intencją mowną w dyskursie społecznym, stały symbol kodowo utrwalony, oparty na kolokacji, a więc względnie gotowy i odtwarzalny w danej sytuacji jako całość w procesie tworzenia tekstu, przywoływany we względnie trwałej postaci ukształtowanej pod względem struktury i znaczenia, chociaż nie w pełni tożsamej ze znaczeniami poszczególnych wyrażen tzw. frazeoschematu (Mokijenko 1980: 13) niejako cytowany z pamięci, względnie oparty na stereotypie społecznym lub utartym i powtarzanym przez innych micie (za: Chlebda 1993: 320-330, 2003a: 9-30) np. *uchylić immunitet poselski, cofnąć immunitet* a nie: *odebrać, zabrać, zdjąć immunitet* (te ostatnie są luźnymi połączeniami wyrazów, tworzącymi związki syntaktyczne || frazy). Definicja ta stanowi przykład myślenia przynoszącego w efekcie *idealny przykład* tj. abstrakcyjny przypadek idealny frazemu (Lakoff 1987: 87-89), podczas gdy W. Chlebda (2003a: 126-142) ukazuje złożony schemat funkcjonowania frazemu w przestrzeni komunikacji społecznej między nadawcą, odbiorcą i obserwatorem, w dwuprzestrzeni semantycznej uczestników rozmowy, wyzwalający z jednej strony wieloznaczność kontekstową a z drugiej – względną daność i gotowość. Z punktu widzenia frazeologii nadawcy jest to raczej *gotowość do czegoś* (Chlebda 2003a: 175-176) w procesie tworzenia znaczeń niż zakrzepla językowo forma. Zrekonstruowana na podstawie uwag W. Chlebdy (2003a, b, c) definicja frazemu w kategoriach idealnego przykładu || ideału odnosi się zdecydowanie do frazemu umieszczonego w słowniku i traktowanego jako ustabilizowana jednostka słownika a nie jako wyrażenie in statu nascendi zaczynające funkcjonować w danym akcie komunikacji między nadawcą i intencją

jego wypowiedzi a odbiorcą (a także obserwatorem) i jego potencją semantyczno-pragmatyczno-kulturową odbioru tekstu (Chlebda 2003a: 61-62, 64-93, 111-162). Autor podkreśla również, iż definicja frazemu (tutaj: oparta na przypadku idealnym), może być potraktowana jako inwariant będący podstawą realizacji tekstowych i zarazem wypadkową takich realizacji służących jego stworzeniu (Chlebda 2003a: 180), przy czym rozróżnienie inwariant – wariant wydaje się autorowi niecelowe. Ze względów metodologicznych wygodnie wszakże było przyjąć tak, jak na początku rozważań o frazemie, postawę kognitywną i podać – jego definicję w kategorii ostro zarysowanych granic o charakterze *prototypu* (Rosch 1977, 1978, 1981), aby odróżnić go od frazeologizmu i luźnych połączeń wyrazowych. Ostatecznie można mówić o *stabilności elastycznej frazemu* (Mokijenko 1980: 38).

W stosunku do sześciu cech, którymi odznaczają się zwykle związki odtwarzalne – frazeologizmy takie, jak: 1. „wyrazistość obrazowania“, 2. „eliptyczność“, 3. nasycenie emocjonalno-ekspresywne, 4. terminologiczność, 5. ograniczenie łączliwości jednego z komponentów, 6. pojęciowe walory uogólniające“. (Gavlin 1974: 25, Chlebda 2003a: 184), odtwarzalność frazemów może się ograniczyć do jednej – dwóch cech, którymi najczęściej są:

1. terminologiczność np. *organ rządowy, organ samorządowy, klub parlamentarny, starosta powiatowy, wójt gminy X, gmina miejska, gmina wiejska, urząd wojewody, eurodeputowany, burmistrz miasta, prezes firmy, prezes NBP, prezydent miasta X, służby specjalne || spec służby, wywiad wojskowy, kontrwywiad wojskowy, kampania wyborcza, kampania samorządowa; bułg. kmet na grada X, parlamentarni izbori, mestni izbori, mestna vlas, parlamentaren kontrol, šokova terapija, păt kăm Europa, bălgarskijat păt kăm Europa, oranževa revolucija, češka prolet, nežna revolucija, uednakvjavane na zakonodatekstvoto.*

2. ograniczenie łączliwości jednego z komponentów np. *zawiązać koalicję, rozwiązać koalicję, wejść do koalicji, być w koalicji, wyjść z koalicji, rozmowy koalicyjne, a koalicjantów, zwołać prezydium sejmu, obrady sejmu, a. senatu, zwołać posiedzenie klubu parlamentarnego, objąć urząd wojewody a. premieria a. prezydenta, złożyć dymisję z urzędu X, X przyjął a. nie przyjął dymisji Y, rozpocząć kampanię wyborczą, zakończyć kampanię wyborczą, działalność agenturalna, X był tajnym współpracownikiem służb specjalnych, a. X był świadomym tajnym współpracownikiem s.s. bułg. otivam na izbori, partija X otiva na izbori,*

snemam immunitet, javjavam se na izbori, pravja koaliciona, vlizam v Europejskija sājuz a. Eurosājuz, vāvezdam evroto, itp.

Funkcjonowanie frazemu opiera się na powtórzeniach, przy których W. Chlebda (2003a: 190) proponuje wyróżnić stopień a) świadomości powtarzania, b) dokładności, c) jawności powtarzania (za kimś), dzieląc powtórzenia na bezpośrednie (cytacje, parafrazy, nawiązania i odniesienia) oraz pośrednie (dokładne tj. odtworzenia formalne bez skutków a. ze zmianami semantycznymi oraz niedokładne – neosemantyzmy), przy czym frazemy łączą się przede wszystkim ze sferą odtworzeń oraz cytacji cudzego słowa z zaznaczeniem tego faktu w wypowiedzi np. *że tak powiem: nie chcem, ale muszem* lub bez: *nie chcem, ale muszem*.

We współczesnym języku polskim i bułgarskim bardzo bogato jest reprezentowana przestrzeń frazemów, dlatego warto o nich mówić. Coraz to pojawiają się nowe grupy frazemów w związku z nową sytuacją polityczną (np. dawniejszy: *zawiązać koalicję* nowszy: *wejść do koalicji*), gospodarczą (np. *sytuacja gospodarcza, biznes-plan*) lub finansową (np. *zalożyć konto, stopa procentowa, konto osobiste*). Nowe aspekty sytuacji polityczno-gospodarczej wzmagają aktywność językową, albowiem nowe zjawiska wymagają nazwania „nowego“ w języku, a ekspansywność nowych nazw: terminów, pseudoterminów czy określeń sytuacji jest wielka i zaspokojona przede wszystkim poprzez frazemy. Zwykle nowa sytuacja czy zjawisko obsługiwane jest określenie opisowe np. rzeczownik z przymiotnikiem lub przydawką rzeczowną bądź też rzeczownik z czasownikiem, przy czym pojawiają się tutaj różne określenia np. *immunitet poselski został odebrany x-owi, zdjąć a. zabrać a. odebrać immunitet* do czasu, aż jedna z form nie zostanie utrwalona i powtarzana przez wszystkich w prasie, radio, telewizji i internecie, por. *uchylić immunitet poselski*.

Zjawisko to, tak typowe dla współczesnych mass mediów, zgodne jest z *postawą naśladowczo-przystosowawczą*, w przeciwieństwie do postawy analityczno – ekspresywnej, typowej dla środowisk twórczych. Postawa taka rozpoznana już przez A. Martineta, a także opisana przez A. M. Lewickiego (1976: 22) polega na przejęciu „konwencjonalnie (lub arbitralnie) ustalonego szablonu zachowania się językowego w takich sytuacjach“ (Lewicki 1976: 22, Chlebda 2003a: 195) i chociaż nie wiąże się z naśladowaniem zachowań dobrze widzianych w danej sytuacji, w tym – zachowania językowego tak, jak to było w realnym socjalizmie, to posługiwanie się modną w danym

okresie konwencją językową, najczęściej przybierającą postać frazemu, jest nadal obowiązującym wzorcem. Jeśli tylko jakiś frazem utrwali się w jednym ze środków masowego przekazu, jest powielany i powtarzany przez pozostałe. Dzięki takiemu obrotowi sprawy, dyskurs polityczny, gospodarczy czy finansowy przeciętnych obywateli powiela wypowiedzi dobrze widziane i obecne w mediach i frazemy stają się powszechne, np. nie można mówić o współczesnej Ukrainie bez frazemu *pomarańczowa rewolucja* buł. *oranżeva revolucija*, a po prezydencie tego państwa spodziewamy się pomarańczowego szalika na garniturze lub płaszczu. Konwencja językowa, odcisnięta we frazemie, jego gotowość (względna) w treści i formie (Chlebda 2003 a : 196), ułatwiają komunikację, są dane i mogą być przywołane bez wysiłku kognitywnego (Rosch 1978: 29). To przesądza o częstotliwości użycia, gdyż wynika z łatwości przywołania, gotowości mediów i społeczeństwa do posługiwania się odtwarzalnymi jednostkami, przywoływanymi jako całość klisza z pamięci. O ile w fazie powstawania frazemy nazywają nowe zjawiska, ułatwiają rozpoznanie mechanizmów politycznych, rynkowych, gospodarczych czy bankowych, to później – poprzez wielokrotne użycie – stają się kliszami użytymi automatycznie, bezmyślnie, bez zastanowienia jako formy obsługujące daną sytuację. Należą do językowej sztampy, por. bułgarskie:

a) polityczne

vnasjam vot na nedoverie, publična ličnost, vnasjam zakonoprojekt, proveždam protestni dejstvija, naboljal problem na obščestvoto, rozrabotva se nacionalen plan za, x ima političeska volja za ..., svaljam pravitelstvo, vlizam v parlamenta, obščestveno mnenie, predsročni izbori, socialni osigurovki, uslovija na členstvo v Evrosąjuza,

b) gospodarcze

iztočvane na sumi, puskam akcii na borsata, proveždam tårğ, cenni kniža, knižata se tårğuvat, kapital na družestvo, predmet na dejnost, razmer na danåka, danåci se pogasjavat, plaštam po elektronen påt, dålžimi sumi, strategija za upravljenje, finansiram projekt, ustojčivo razvitie, časten sektor, usvojavane na evrofondovete, nedvižimi imoti, elektronna tårgovija, pogasjavane na danåci.

Wstępny ogląd przytoczonych frazemów języka polskiego i bułgarskiego uświadamia nam, jak bardzo są one związane z *językowym obrazem świata* (skrót: JOS), będącym w istocie *obrazem konceptualizacji świata w języku* (Grzegorzczukowa 2001). R.

Grzegorzycykowa (1999: 43) definiuje JOS jako „strukturę pojęciową utrwaloną (zakrzeplą) w systemie danego języka, a więc w jego właściwościach gramatycznych i leksykalnych (znaczeniach wyrazów i ich łączliwości) realizującą się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów (wypowiedzi)“.

J. Bartmiński (1999: 104-105) podkreśla, iż JOS przynosi interpretację rzeczywistości obecną w języku, opartą na przywołaniu cech percepcyjnych, relacyjnych i funkcjonalnych ujawniających stosunek człowieka do danej rzeczy / zjawiska, a tym samym związany z wartościowaniem i hierarchizacją (por. także Tokarski 1999: 65-70). Pojęcia ‘utrwalenia’ i ‘łączliwości’ odnoszą się bezpośrednio do frazematyki i stają się podstawą do rozumienia frazemów jako utartych zwrotów, zakrzeplonych w języku form, klisz, cytacji itp. Jeśli popatrzymy na podobne frazemy: pol. *aksamitna rewolucja* i buł. *neżna* ‘delikatna’ *revolucija*, zauważamy od razu różnicę w profilowaniu *aksamitny* (j. polski) – *nežen* ‘delikatny’ (j. bułgarski), będącą podstawą specyficznego dla naszych języków obrazu świata. Zauważyć to można również na kolejnym przykładzie, w którym ‘*pomarańczowa rewolucja*’, gdzie *pomarańcza* i *pomarańczowy* funkcjonują jako baza i derywat w stosunku do bułgarskiego ‘*oranżeva revolucija*’, w którym *portokal* ‘pomarańcza’ i *oranżev* (ang. orange) ‘pomarańczowy’ oparte są na różnych pniach i nie motywują się wzajemnie. Jeszcze większa trudność istnieje przy przekładzie pol. frazemu ‘*moherowe berety*’, gdyż frazem taki nieznanym jest w Bułgarii, a moher i beret są rzadko używane jako rzeczy i słowa. Dosłowny przekład ‘*moherovi bāreti*’ jest martwy semantycznie i wymaga opisowego, dokładnego wyjaśnienia. Ale wówczas wchodzi w niebezpieczną korelację znaczeniową z bułg. *červenite babički*, który to frazem oznacza ‘starsze kobiety o poglądach komunistycznych, (gdzie czerwony kolor – symbol komunizmu), stanowiące najbardziej stabilny i wierny, a konserwatywny i ortodoksyjny w poglądach elektorat partii socjalistycznych, a dokładnie: skrajnej lewicy’. Ponadto frazem ‘*moherowe berety*’ został rozszyfrowany kulturowo, socjologicznie i językowo w środkach masowego przekazu, zdyskredytowany społecznie jako określenie nietrafne, bo łączące osoby o różnych poglądach i głoszące np. na PiS w związku z aferami korupcyjnymi poprzedniej ekipy, po czym partia, która go użyła, złożyła przeprosiny, a jej przywódca przyznał, że jego matka, emerytowana nauczycielka, także

nosi moherowy beret. Sytuacja ‘*moherowych beretów*’ jest więc znacząco różna od bułg. ‘*červenite babički*’.

Należy podkreślić, iż oba frazemy nie tylko różnią się znaczeniowo i kulturowo, ale wskazują wyraźnie na idiomatykę języka, która nierozzerwalnie związana jest z językowym obrazem świata.

W podsumowaniu mówiąc o nowych frazematyzacjach w polskiej i bułgarskiej polityce, należy podkreślić ich następujące cechy:

1) stanowią przykład *nowej frazeologii*, czy, jak kto woli, nowej frazematyki, gdyż pojawiły się w ostatnich latach i pojawiają się nadal. Są nowością językową;

2) w ich tle pojawiają się frazemy związane ze sferą gospodarki wolnorynkowej, handlu i finansów, tworzące wspólnie nową frazematykę po przełomie lat 1989-1990;

3) nowa sytuacja polityczno-gospodarcza z jednej strony wzmogła aktywność i kreatywność w języku i jego otwarcie na nowe nazwy przedmiotów, zjawisk i procesów, a z drugiej – szybko wyzwoliła postawę naśladowczo-przystosowawczą, która okazała się silniejsza od lansującego ją niegdyś realnego socjalizmu, ze względu na konwencjonalizm języka i brak wysiłku kognitywnego tj. wygodę językową w przytaczaniu nowych określeń;

4) frazemy związane z polityką czy gospodarką zakorzenione są w językowym obrazie świata, profilowaniu i innych procesach konwencjonalnego obrazowania (Langacker 2001, 1995, Tabakowska 1995) a w następstwie tego – w idiomatyce języka;

5) ze względu na powszechność frazemów w dyskursie politycznym i potocznym, możemy powiedzieć, że „mówimy frazematyzacjami“, a procesy tworzenia nowych pojęć, opartych na frazematyzacjach, są powszechne w użyciu, a tym samym – w kodzie językowym.

BIBLIOGRAFIA

- Bartmiński J.**, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, Red. J. Bartmiński, Lublin, s. 169-183
- Bartmiński J., 1985:** *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, Red. M. Basaj, D. Rytel, t. III, Wrocław, s. 25-53.
- Bartmiński J., 1999:** *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, Red. J. Bartmiński, Lublin, s. 103-120.
- Bąba S., 1995:** *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej*, Poznań.
- Bąba S., Dziamka G., Liberek J., 2005:** *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Chlebda W., 1991:** *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Wyd. I, Opole.
- Chlebda W., 1993:** *Frazematyka* [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski*, red. Bartmiński J., Lublin, s. 327-335.
- Chlebda W., 1998:** *Propozycje terminologiczne do opisu skrzydlatych słów*, „*Stylistyka VII*”. Red. S. Gajda, Opole, s. 189-220.
- Chlebda W., 2001a:** *O specyficzności ustalenia ekwiwalentów przekładowych w dwujęzycznym słowniku skrzydlatych słów*, [w:] *Frazeologia słowiańska*, Red. M. Bakowski, W. Chlebda. Opole, s. 245-302.
- Chlebda W., 2001b:** *Frazeologia polska minionego wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*. Red. S. Dubisz, S. Gajda. Warszawa, s. 155-164.
- Chlebda W., 2003a:** *Elementy frazematyki, wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Wyd. II rozszerzone, Łask.
- Chlebda W., 2003b:** *Frazeologia polska przelomu wieków XX na XXI*, [w:] *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa. Sodobni jezиковni položaj na Poljskem i v Sloveniji*. Red. S. Gajda, A. Vodovič Muha. Opole, s. 251-279.
- Chlebda W., 2003c:** *Frazematyka: skąd przyszliśmy? Gdzie jesteśmy? Dokąd zmierzamy?* [w] *Frazeologia i frazematyka polska w komunikacji*, Red. G. Habrajska Łódź (w druku).
- Chlebda W., 2003c:** *Frazeologia* [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Język polski. Opole, s. 178-206.
- Čermák F., 1982:** *Idiomatika a frazeologie češtiny*. Praha.
- Čermák F., 1983:** (red.) *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání*. Praha.

- Čermák F., 1988: (red.): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha.
- Filipec J., Čermák F., 1985: *Frazeologie a idiomatika* [w:] *Česká lexikologie*. Praha.
- Gavrin S. G., 1974: *Frazeologija sovremennogo ruskogo jazyka (v aspekte teorii otraženija)*, Perm.
- Grzegorzczkova R., 1999: *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, Red. J. Bartmiński, Lublin, s. 39-46.
- Grzegorzczkova R., 2001: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa
- Kövecses Z., 1986: *Metaphors of Angels, Pride, and Love. A Lexical Approach to the Structure of Concepts*, [w] *Pragmatics and Beyond, An Interdisciplinary Series of Language and the Cognitive Construal of the World*, Berlin/New York, s. 181-196.
- Lakoff G., 1987: *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago.
- Langacker R., 1987: *Foundations of Cognitive Grammar*, vol. I, Stanford.
- Langacker R., 1988a: *A View of Linnquistics Semantics*, [w] B. Rudzka-Ostyn (red.), *Topics in Cognitive Linnquistics*, Amsterdam, s. 49-98.
- Langacker R., 1988b: *An Overview of Cognitive Grammar*, [w] B. Rudzka-Ostyn (red.), *Topics in Cognitive Linnquistics*, Amsterdam, s. 3-48.
- Langacker R., 1991a: *Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin – New York.
- Langacker R., 1991b: *Foundations of Cognitive Grammar*, vol. II, *Descriptive Aplication* Stanford.
- Langacker R., 1995: *Wykłady z gramatyki kognitywnej*, Lublin.
- Langacker R., 2001b: *Wykłady z gramatyki kognitywnej*, Lublin.
- Lewicki A. M., 1974: *O pojęciu łączliwości frazeologicznej*, „Prace Filologiczne“ t. XXV.
- Lewicki A. M., 1976: *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*, Katowice.
- Lewicki A. M., 1992: *Zakres frazeologii* [w] *Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców* 4, Łódź, s. 25-34.
- Lewicki A. M., Pajdzińska A., 2001: *Frazeologia*. [w:] *Współczesny język polski*, red. Bartmiński J., Lublin, s. 315-333.
- Lewicki A. M., 2003: *Studia z teorii frazeologii*. Łask.
- Lipiński K., 2000: *Vademecum tłumacza*, Kraków.
- Lotko E., 1997: *Synchroni konfrontace češtiny a polštiny (soubor statí)*. Olomouc.
- Mokijenko V.M., 1980: *Slavjanskaja frazeologija*, Moskva.

- Mrhačová E., Pončova R., 2004:** *Lidske telo v česke a polske frazeologii a idiomatice. Česko- polsky; a polsko- česky slovník.* Ostrava.
- Rosch E., 1977:** *Human Categorization*, [w:] *Studies in Cross-Cultural Psychology*, Red. N. Warren, London, vol. I, s. 1-49.
- Rosch E., 1978:** *Principles of Categorization*, [w:] *Cognition and Categorization*, pod red. E. Rosch, B.B. Lloyd, New Jersey, s. 1-49.
- Rosch E., 1981:** *Prototype Classification and Logical Classification: The Two systems*, [w:] *Trends in Cognitive Representation: Challenges to Piaget's Theory*. Red. E. Scholnick, Hillsdale, s. 73-86.
- Skorupka S., 1982:** *Klasyfikacja jednostek frazeologicznych I jej zastosowanie w leksykologii*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, Red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław-Warszawa, s. 7-16.
- Skorupka S., 1967:** *Wstęp do słownika frazeologicznego języka polskiego.* Tom I-II. Warszawa. Wyd. I, Wyd. II.
- Skorupka S., 1967, 1974, 1985:** *Słownik frazeologiczny języka polskiego.* Tom I-II. Warszawa.
- Szulc A., 1984:** *Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego*, Warszawa.
- Tabakowska E., 1995:** *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*, Kraków.
- Tokarski R., 1999:** *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] *Językowy obraz świata*, Red. J. Bartmiński, Lublin, s. 39-46.
- Wysoczański W., 2005:** *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych na materiale wybranych języków.* Wrocław.
- Nowakowska A., 2005:** *Świat roślin w polskiej frazeologii.* Wrocław.

ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ В ТЕКСТОВЕ ОТ ПУБЛИЦИСТИЧНИЯ СТИЛ

Веселина Ватева
Бургаски свободен университет

Текстовете от публицистичния стил се характеризират в съдържателен план с фактологичност, аналитичност, емоционална оценка и експресивност. Те изпълняват не само информационна функция – да предават вярно и обективно събитията, но имат за цел и въздействието върху мисълта, чувствата и поведението на адресата. Някои от стилистичните похвати за постигане на образност и експресивност са думите с метафорично значение, разговорните лексеми, фразеологичните единици.

В теоретичния увод към Фразеологичен речник на българския език К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова отбелязват, че фразеологичната единица е самостоятелна езикова единица със свои специфични признаци: сложна, разделно оформена структура, образувана от две или повече лексеми; единно, цялостно значение, възникнало от семантичното преобразуване на съставлящите го елементи, чието значение повече или по-малко се е десемантизирано; емоционално-експресивна оцветеност. Тези признаци са в основата на дефинициите на фразеологизмите и при Ст. Георгиев, Р. Русинов (1979), Т. Бояджиев (1986, 2002), В. Въртов (1998).

Т. Бояджиев класифицира фразеологизмите според степента на семантичната мотивираност на цялото в зависимост от значенията на отделните компоненти на следните видове: 1) фразеологично срастване (идиом) – лексикално и семантично неделимо и неразложимо словосъчетание с обобщено цялостно значение, което не се определя от значението на съставлящите го думи (*ни в клин, ни в ръкав*); 2) фразеологично единство – общото му значение може частично да бъде

мотивирано от преносната семантика на отделните елементи (*хвърлям ръкавицата*); 3) фразеологично съчетание – общото значение е мотивирано от семантиката на съставлящите го компоненти (*търпя критика, обръщам внимание*) (Бояджиев 2002, с. 320–321).

За нас представлява интерес употребата в публицистичните текстове на фразеологичните сраствания (идиомите) и фразеологичните единства, тъй като те са носители на образност и експресивност, изразяват по-емоционално авторовата оценка, а някои от тях са авторски преосмислени и преработени и могат да се приемат за неологизми. Повечето от фразеологичните съчетания са се превърнали в клишета и не са признак на добър стил.

В зависимост от сферата на употреба и принадлежността им към определен стил Т. Бояджиев разделя фразеологизмите на общоупотребими (общостилови), разговорни, жаргонни, книжни, народно-поетични (Бояджиев 2002, с. 322–324). В нашия анализ ще обърнем внимание и на тези техни характеристики. Ще разгледаме също така и особеностите на формата им – дали функционират с промяна, или без промяна.

Материалът за изследването е ексерпиран от вестниците „Стандарт“, „Монитор“, „Труд“, „24 часа“, „168 часа“.

По-малка част от употребените фразеологизми са общостилови, те са неутрални от експресивна гледна точка (*Що се отнася до откритата демонстрация на политическа безпардонност от страна на близките съратници на Доган, тя има едно предимство – подмани от недосегаемостта си, те категорично свалят маската; Внезапната акция в един от големите хотели на Сандански прелива чашиата; Удивително е, че нито водачите на СДС и ДСБ, нито техните колективни ръководства усещат самоизолацията си от народа, за да се стреснат, че вървят в глуха линия*).

Много по-често се срещат разговорните фразеологизми, които внасят експресивността на разговорната реч и най-вече изразяват отрицателна емоционална оценка (*Първанов забърка тая каша и се опасява, че тя ще се отрази на преизбирането му за президент; Факт е, че когато властта сгази лука, това лъсва от страниците на вестниците и от телевизионния екран; Вечерта общинските първенци ядат и пият на воля, а на сутринта всеки си хваща пътя; Дори само думата да се чуе покрай нечие име – и гемииите му потъват; От два дни е главсек на сините и вече уся да уволни Тодор*

Кръстев, на когото Стоянов отдавна беше вдигнал мерника; За месец Германия ще удари къравото; Защото европейците няма да запретнат ръкави и да свършат нашата работа).

Също така експресивни са и жаргонните фразеологизми, които са свързани с непринудеността и неподчинеността на нормите на младежката реч (*Тези мрачни прогнози няма как да не надуют перките на опозицията; Сегашният столичен кмет е независим и не му пука; Ще се рови в документи със стогодишна давност, ще се заплита в процедури, докато на всички им писне).*

Най-характерни за публицистичния стил са книжните фразеологизми, които придават на текста официалност, приповдигнатост, тържественост (*Войната между Борисов и Първанов ще завърши с пирова победа; Другарите от левицата, дето само знаят как се харчат готови пари, да не леят крокодилски сълзи за нищетата, в която живеят българските пенсионери; Третият вариант е Борисов да не подкрепи никого, а той да чака подходящото време, в което ГЕРБ ще излезе на сцената; Предпазната клауза остава да висе като дамоклев меч; Нормално е опозицията да се опитва да вбива клин в отношенията между управляващите; Темата за разделението на постове не слиза от дневния им ред; Останаха на произвола на съдбата стотици творци; Станишев започна да усеща, че с него ще си измият ръцете; България се надява ЕС да изрине Авгиевите ни обори).*

Ще обърнем внимание и върху формата на фразеологизмите в публицистичните текстове. Те може да са употребени без промяна, т.е. каквато е речниковата им форма, или с промяна, така че да се получат техни варианти. Т. Бояджиев посочва, че вариантите на фразеологизмите могат да бъдат лексикални – чрез замяна на една дума с друга; парадигматични – чрез граматически изменения на компонентите; синтактични – чрез промени в словоредата или съкращаване (Бояджиев 2002, с. 308–309).

По-рядко фразеологизмите се употребяват без промяна, авторът ги вмъква в текста си с тяхната речникова форма (*А европроектите къде са? Без тях обаче европари ще видим на куково лято; Сините пък се засуетиха и измъдриха ни в клин, ни в ръкав специална декларация; Едва ли Борисов ще иска да участва в съревнование, в което успехът не му е в кърпа вързан; Единственият аргумент за съществуването на този кабинет, да се доведе до успех еврочленст-*

вото ни, продължава да виси на косъм; И ето тук се връщаме на унизителното чувство, че измамените граждани могат да си останат с пръст в устата).

По-често се срещат варианти на фразеологизмите, в които се забелязват лексикални или граматични промени:

- **Лексикални варианти** – една дума е заменена със синоним или с друга дума от същата лексико-семантична категория (*Така те получиха на тепсия свободен пазар у нас* вместо **Поднасям на тепсия**; „Атака“ беше създадена случайно, но неслучайно ще си замине от политическата сцена вместо **Слизам от сцената**). По-особен случай е, когато думата е заменена с архаизъм (**Вдигаме белия байрак** пред престъплението вместо **Вдигам бялото знаме**).
- **Парадигматични варианти** – постигнати са чрез граматически изменения на някои компоненти (*Не сме се съмнявали за миг, че висшите магистратски среди са се превърнали в един Авгиев обор* вместо **Авгиеви обори** – промяна по число; *Засега столичният кмет не е пуснал фитили само на царистите* вместо **Пускам фитили**; *Разликата е, че при политиките идва Видовден* вместо **Ще дойде Видовден** – промяна по вид и време на глагола).
- **Синтактични варианти** – получени са чрез промени в словоредата или чрез съкращаване (*Тон даде първият демократичен премиер Ф. Димитров* вместо **Давам тон** – промяна в словоредата, а също и парадигматични изменения по вид и време; *Следващите четири месеца до октомври са своеобразен Рубикон* вместо **Минавам Рубикон** – съкращаване).

Много по-оригинални, по-впечатляващи, по-експресивни и емоционални са индивидуалните фразеологизми, при които речниковият фразеологизъм е претърпял значителна авторска преработка, като е заменена една дума с друга, допълнена е дума, компонентите на фразеологизма са разложени и са разположени на различни места в изречението, обединени са части от два фразеологизма или са направени други трансформации (Бояджиев 2002, с. 332).

В сравнение с другите видове по-малко са тези фразеологизми, при които една дума се заменя с друга, частите са разложени и са на различни места в изречението (*Ив. Костов се нахвърли срещу медитите и им препоръча да свалят черните си очила* вместо **Гледам**

през черни очила; Движението върза на флъонга обръчите от фирми вместо *Връзвам си езика на флъонга; През всичките тези 16 години родна демокрация всички винаги са се измъквали сухи от най-големите бъркотии* вместо *Измъквам се сух от водата; Просто звездата на госпожа Етем ще започне да залязва* вместо *Залязва ми звездата* (с разместване); Третият вариант е *Сакско-бургготски и приближените му да спрат да се въртят като пиле в кълчища и да се чудят от колко кладенеца вода да донесат, за да се изкарат чисти* (чрез контаминация и замяна на думи).

По-чести са случаите, когато авторът допълва фразеологизма с нова дума, свързана с контекста (*Когато държавният глава се третира като последно упование, подтекстът е, че властта в България виса на един президентски косъм; Голям шегобиец е другарят Станишев! Да се чуди човек майски бръмбари ли му влязоха в главата?; Тръбват ни и воля, и решимост да изпием горчивата чаша на реформите; Ако изгуби, бившият президент Стоянов ще слезе окончателно от политическата сцена в България*).

Най-оригинални са тези авторски фразеологизми, при които се наблюдава комбинация на няколко трансформации, така че се получават значителни промени на първоначалния фразеологизъм (*Петър Стоянов толкова го сърби да се кандидатира за президент, че чак го боли – прибавени са нови думи и частите на фразеологизма са дистантно разположени; В края на краищата отново се връщаме към приказката за това, кой е по-луд – този, който яде зелника, или този, който му го дава – променена е формата на целия фразеологизъм, от съобщително изречение в отрицателна форма (*Не е луд който яде зелника, а който му го дава*) е превърнат във въпросително изречение. В следващия пример същият фразеологизъм е напълно трансформиран, авторът е развихрил въображението си, за да изрази ирония и отрицателна емоционална оценка – *Мъдрият иначе български народ е казал, че не е луд, който яде два зелника, а онзи, който си счува краката от тичане, за да му донесе на уж лудия трети зелник* – допълнени са не отделни думи, а цели изрази, които придават нови смислови нюанси и засилват въздействието от иначе познатата поговорка.*

Според нас поднесенят материал показва, че фразеологизмите се срещат в публицистични текстове не със строго информационна функция, а в коментари, анализи, които целят и емоционално въз-

действие върху адресата. Когато те са употребени с мярка, когато са повече книжни, а не разговорни или жаргонни, когато са авторски преработени, фразеологизмите в текстовете от публицистичния стил създават образност и експресивност и чрез тях могат да се постигнат стилистични ефекти, а не дефекти на стила.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 1986:** Т. Бояджиев. *Българска лексикология*. С., 1986.
- Бояджиев 2002:** Т. Бояджиев. *Българска лексикология*. С., 2002.
- Вътов 1998:** В. Вътов. *Лексикология на българския език*. В. Т. 1998.
- Георгиев, Русинов 1979:** Ст. Георгиев, Р. Русинов. *Учебник по лексикология на българския език*. С., 1979.
- Ничева, Спасова- Михайлова, Чолакова 1974–1975:** К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. I – II, С., 1974–1975.

**ПРЕВОДНАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ СЛАВЯНСКИТЕ
ЕЗИЦИ – ИЗТОЧНИК НА ОБОГАТЯВАНЕ
НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА ЛЕКСИКА ПРЕЗ
ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК
(Върху материал от българските преводи на романа
„Асен“ на Зигмунт Милковски)**

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Зигмунт Милковски (с литературен псевдоним Теодор Томаш Йеж, 1824–1915 г.) е изтъкнат полски писател, приятел на южните славяни, сред които прекарва част от своя бурен живот на политически емигрант (за живота и творчеството на писателя в Полша има обширна литература – подробна библиография вж. в докторската дисертация на В. Ратайчак – Ратайчак 2000). Романите му на балканска и българска тематика се посрещат с интерес и още с излизането им през XIX в. са преведени на сръбски, хърватски и български (вж. Буняк 1999, Шлизински 1971, 1972).

Поради революционния си сюжет романът на З. Милковски „Асен“¹ се радва на голяма популярност на Балканите – най-напред е преведен в Сърбия от Дж. Попович-Даничар през 1863 г. и отпечатан в сп. „Даница“² (Нови Сад) със заглавие „Асен. Приповетка из бу-

---

¹ Написан през 1862 г. и публикуван в „Dziennik literacki“, Lwów. За първи път романът е отпечатан като отделна книга през 1869 г. в Лвов – „Asan. Ustęp z Dziełów Słowian Bałkanskich. Powieść historyczna“, а през 1906 г. във Варшава под заглавие „Asen a Petr“.

² Вж. „Даница. Лист за забаву и књижевност.“ Издаје и уређује Ђорђе Поповић. У Новом Саду. Преводът се отпечатва от бр. 17 (28 .04.) до бр. 27,

гарски повестнице“ (с полскога), а по-късно излиза и в самостоятелна книга: „Асен. Приповедка из бугарске повеснице“. Панчево, 1882 г. (вж. Буњак 1999).

В България романът е преведан от двама преводачи – от Б. Димитров³ (псевдоним на известния възрожденски книгоиздател Хр. Г. Данов⁴) и от Н. Първанов във в. „Въсток“⁵ (излизал в Белград от 11.05. до 11.09.1865 г.). Съществува още едно издание⁶ на романа на З. Милковски от 1898 г. с издател, подписал се само с инициалите си – Х. М. („Асен – повест из миналото на българите“ – превод от полски), за което в предишна моя публикация доказах, че текстът не е пряк превод нито от полски, нито от сръбски, а осъвременена версия на Дановия превод.

1863 г. (год. IV): с. 257–263; 274–281; 295–300; 308–316; 325–333; 344–351; 358–365; 374–382; 389–397; 406–414; 422–431. (У П. Буњак заглавието на превода е дадено непълно – „Асен“; посочено е, че началото на превода започва от кн. 18, с. 274 – вж. Буњак, 1999: 135; всъщност то е поместено в кн. 17, с. 257–263).

³ Ясен I. Приказка из българската история (прев. Б. Димитров, публ. в Болград 1864, в печатницата на Болградската гимназия, Бесарабия). За живота и делото на Хр. Г. Данов вж. Барутчийски 1905, Данов 1968, Таринска 1969, Парижков 1986, Димитров 1988, Годорова 2001 и др.

⁴ Най-напред това сведение се споменава в Юбилейния сборник, посветен на 50-годишнината от издателската (и книжовната) дейност на именития възрожденец (вж. Барутчийски 1905:121). В Книгописа на А. Т-Балан книгата е отбелязана с информация, че под псевдонима Б. (Благой) Димитров се крие книгоиздателят Хр. Г. Данов (Балан 1909). Това сведение се потвърждава и у М. Стоянов (Стоянов 1957). С псевдонима *Б. Димитров* преводачеството на Хр. Г. Данов е отбелязано и в „Речник на българските псевдоними“, С., 1989 (съст. И. Богданов).

⁵ Асень I. Приказка от Българската история – в. „Въсток“, 11 май, бр. 1, год. I, 1865, Белград. Както пише Н. Първанов, преводът е бил изпратен най-напред във в. „Бранител“: „Тая приказка се даде на йедин Български родолюбец за да я извести в вестник „Бранител“ в Букурещ и защото от този вестник не излезна нито йедин брой и тази приказка остана не (не се чете), нийе, като ни замоли учредителат на „Въсток“ чрез йедин писач, я признах нему да я отпечати.“ (прев.).

⁶ Т. Т. Йеж (З. Милковски). „Асен – повест из миналото на българите“ (превод от полски, изд. Х.М.), София, печ. на Т. Пеев, 1898.

За отбелязване е, че Хр- Данов първи издава романа на З. Милковски като отделна книга – пет години преди полският оригинал да бъде отпечатан в едно книжно тяло и осемнайсет години преди сръбския превод (полският оригинал и сръбският превод най-напред са публикувани в периодичния печат). Това още веднъж показва добрата ориентация на Данов в книжовните дела и светкавичния му рефлекс на книгоиздател – романът се е отпечатвал през IV годишнина на сръбското списание „Даница“ (от април 1863 г. до юли 1863 г.) и вероятно той още същата година го е превел, за да го издаде през 1864 г.

Преводните творби на З. Милковски с български сюжети са били предмет на литературен анализ в редица книги, студии, статии както в България, така и в Полша. Най-широко изследване на романите на З. Милковски на българска (и балканска) тематика представлява монографията на В. Смоховска-Петрова (Смоховска-Петрова 1955), където в отделна част се разглеждат българските преводи на романа „Асен“ в литературен аспект и с оглед на преводните им особености. Езиковедските изследвания обаче се броят на пръсти. В отделни публикации на авторката на този доклад са разглеждани въпроси, свързани с източниците на българските преводи, техните текстологични особености и проблеми на превода (вж. Иванова 2003).

Тук ще спрем вниманието си върху проблема за процеса на обогатяване на книжовната лексика посредством българските преводи от славянски езици, като източници на конкретния лексикален материал са трите посочени български издания на романа „Асен“. Сравнителният анализ с полския оригинал и сръбския източник, от който фактически са направени двата първи превода, дава възможност да се проследи рецепцията на лексикално равнище: на състава на лексиката, нейният характер и произход; подходите на усвояването ѝ, механизмите на адаптиране. Посочените преводни текстове са огледало на състоянието на лексикалната система от началото на 60-те до края на 90-те години на XIX в., т.е. един период от около 40 години, когато динамично се развива и усъвършенства изразните си средства, а лексиката се обогатява особено интензивно.

Чрез преводаческата практика в книжовния език попада значителен пласт чужди заемки от международната културна лексика (сред тях най-широко е представена западноевропейската лексика), която разширява състава на българския речник, обогатява го семантично и

словообразователно, същевременно стабилизира употребата на по-често срещаните думи. Обстоятелството, че българските преводи са правени от текст (и от език посредник – в случая сръбски) внася допълнителни влияния, дава информация за паралелни тенденции в двата съседни славянски книжовни езика. Всичко това прави изследването интересно както за историята на българския книжовен език, така и за славянските езикови контакти.

Поради това, че двата превода са правени от сръбски, в езика на Дановия превод проникват и доста сръбски заемки. Наблюдава се и влияние от църковнославянски и руски, нормално за възрожденската ни книжнина, както и присъствие на турски и гръцки заемки.

Една част от тази лексика е била позната на възрожденския читател и не е било необходимо нейното специално обясняване. За полесното възприемане на друга част от чуждите заемки в превода си Хр. Данов дава пояснения в скоби на 42 думи. Най-често поясняваните думи са с гръко-латински произход (лексика, свързана с административни понятия, с исторически реалии, географски названия и др.). Обикновено на първо място се дава чуждата дума, а в скобите – българското ѝ съответствие: *Пропонтида (Мраморно море 46)*, *Магистры (управители 7)*, *Патрицији (началници 7)*, *тогы (господарствены дрехы 7)*, *пергамѣнтъ (кожна хартия 15)*, *привилегія (своинж 33)*, *меценати (учени 37)*, *клиенты-ты (ржководители 65)*, *кариерж (честь, кжметъ 65)*, *морала (нравственность-тж 70)*, *маневруваше (упражняваше ся 75)*, *дворскы етикетъ (рядъ 62)*, *атрибути (принадлежности 119)*, *идея (мысль 78)*. На други места първо се дава българският еквивалент, а в скобите – чуждата заемка: *изречение (фраза 3)*, *болярството (аристократіѣ-тж 12)*, *средж (клубъ, дружество 63)*. Понякога в скобите се дава по-познатата турска или гръцка разговорна дума: *сводъ (кубе 18)*, *сводове (кубета 89)*, *грънцы (сакіи 89)*, *ружи (трандафили 96)*, *градцие (кула 25)*.

В отделни случаи според субективното усещане на преводача домашната лексика се пояснява с нейни български синоними: *мжмеше (привличаше 58)*, *раздрънкано (поколебано 64)*, *играехж на книги (карты 90)*, *сждбж-тж (урисници-ты 125)*.

В романа си З. Милковски употребява значително количество културна западноевропейска лексика (с гръко-латински произход), която сръбският преводач в повечето случаи оставя неprevедена.

Като интелектуализиращ пласт тази лексика е усвоена във формиращите се тогава сръбски и български книжовен език. Хр. Данов и Н. Първанов⁷, имайки за образец сръбския текст, а и поради факта, че тя е позната на българския читател, също я възприемат в преводите си. От полския оригинал посредством сръбския превод редица заемки от западноевропейските езици проникват в българските преводи и утвърждават своето присъствие в книжовния език. Те са от различни сфери, главно обществено-политическа, историческа, военна, битова и др. лексика: *ironia, symetria, panorama, propaganda, moralność, literatura, historja, polityka, sympatja, moda, mechanizm, struktura, sfera, triumf; pandekty, kodeksi, kompilacija; agenty, kawaler, dami, ekskwestor; togi, tuniki, kolumny; atributy, kantory; systematycznie, moralnie, chemicznie, elegancko* и мн. др. (вж. полския оригинал).

По-голяма част от западноевропейската лексика е представена от съществителни имена, главно с абстрактно значение, образувани със суфикс *-изъм, -ция* и др., срвн: *патриотизъм (14/262), диспотизъм (262/12) институция (34), аудиенция (62, 71), комбинация (71), спекулация (119), администрация (67), провинция (72), интелигенция (112), сентенция (117)*; а също: *панорама (257/4), пирамида (258/4), Магистры и Патриция, тогж (259/7), префекти-ти (261/10,11), ирония на сждбж-тж (262/12), систематически (17), патрицијство (430/152) (у НП – благородство), монопол (298/33), каса (298/33), система, компилация (299/34), сфери (345/67), химни, мелодия (363/89).*

В романа са използвани широко военни и административни термини: *фалангы, легионскы (36), баталіоны, каре (36), копие (146), катапулты, балисты (150), шлемъ (258/6), маневръ (75); магистръ, префектъ, квесторъ, патрицій (56), сенаторъ (61), роялисть (60).*

Лексика, свързана с архитектурата и строителството: *колумны (47), пияца (49),obelискъ (52), капитулы (89)*; търговия: *канторы (58)*; вид игри на карти: *банка (94), понитаръ (94), преферансъ* (заемства немската заемка от сръбския превод – *олберцвелфе 374*).

⁷ Първата цифра означава страницата, на която се среща думата в сръбския превод, цифрата след наклонената черта – страницата от Дановия превод.

Светски и дворцов живот: *кодикси, пантекты (36), иподрома (49, 51), порфира (54, 56), туники (63,85), мантіи (96), кесарь (65,69), нимфи (91,95), аксамитъ (107), атрибути (119), преферансъ (94), дама, кавалеръ (93), манеръ и добръ тонъ (62), фактове (117), амбизи (313/46).*

Гръцките заемки най-често изразяват религиозни понятия от византийската епоха (употребени и в сръбския превод): *литія (34, 106,107), лавор (34), амвонъ (81), литургія (82), клисаръ, патриаршія (97), патриархъ (109), екхзархъ (110), кандило (97), икона (103), архангели (142).* Наред с тях в българския превод се използва и гръцка разговорна лексика, навлязла чрез сръбския превод, но срещана и в българската разговорна реч: *крамола (55), властаръ, триандафилъ, ламбады (89), камилавка (34) калугеръ (363/90) клисарница (83).*

От съществителни с гръко-латински корени се образуват прилагателни имена: *морално, материално (34), републикански, практично, теоретично (117), материалны (117), лаконическыя (127), елегантенъ (140)* и др. Някои от прилагателните Хр. Данов възприема в такава форма, в каквата са употребени в сръбския превод: *хармонийска (274/14), скандалозно (74), преторіянскы халабарды (274/15).*

Една част от посочената лексика е била позната на възрожденския читател от 60-те години на XIX в. и не е било необходимо специално да се обяснява. Но поради характера на жанра и сюжета на историческата повест, отнасящ се към събития от XII в. (въстанието на Асен и Петър), текстът е наситен с историческа и архаична лексика. Усвояването на тази лексика става главно по два пътя: чрез запазване на съответната чужда лексема (особено ако тя вече е влязла в книжовна употреба) или търсене на адекватни и точни български съответствия. За по-лесното възприемане на друга част от чуждите заемки в превода си Хр. Данов дава пояснения в скоби – често прилаган подход, особено в преводните произведения през Възраждането. За по-лесното ѝ осмисляне той се придържа към поясняване на чуждата дума, а в скобите дава българското ѝ съответствие: *тогы (господарствены дрехы), пергамѣнтъ (кожна хартія), морал (нравственностъ), атрибути (принадлежности), идея (мысль), маневруваше (упражняваше ся), дворскы етикетъ (рядъ).* На други места обратно – първо се дава българският еквивалент, а в скобите – чуждата заемка: *изръчєніе (фраза), болярството (аристократія), среда*

(*клубъ, дружество*). Най-често поясняваните думи са с гръко-латински произход (лексика, свързана с административни понятия, с исторически реалии и др.). Обикновено в скобите се дава познатата турска или гръцка разговорна дума, но това се прави рядко: *сводъ (кубе), сводове (кубета), грънци (саксии), ружу (трандафили), градище (кула)*.

За отбелязване е, че по отношение на формата, с която се възприема дадената заемка, с оглед на съвременната книжовна норма тя е напълно адаптирана. Това показва, от една страна, че процесът на адаптация в лексикалната система на българския език е в доста напреднал стадий; и второ, че двамата преводачи са наясно с актуалното състояние на речниковия състав. Разбира се, наблюдават се и някои несъответствия с общите тенденции на адаптация (фонетична, граматична, словообразователна), дължащи се най-вече на влиянието на изходния текст, както и поради това, че книжовните норми са все още в процес на устройство. Такива колебания се засичат при морфологичната категория род, напр. *парада-та* – ж.р., *манерь* – ж.р., *палата* (ж.р. както в сръбски); *маневрь* вм. маневра; често се срещат фонетично неадаптирани форми: Хр. Данов запазва гръцкия фонетичен облик на думата *аристократия*, както е в сръбски (в пол. *Aristokracja*), навсякъде употребява *иподром* (в сръб. *хиподром*, пол. *chipodrom*), *абсолютно* (но от др. страна *економия* заменя с *икономия, махину – с машини*). Има и промъкнали се през сръбския превод полонизми: *колумны*.

В други случаи заемката се предава описателно, напр. вм. *серепада* Н. Първанов използва *нощна свирка*; или пък тя се пояснява с неологизъм: *привилегія (своин.ж Хр.Д)*. Също така невинаги се предлага най-точното съответствие на дадената заемка: *мецена-ти* се обяснява с (*учени*), *Магистры (управители)*, *Патрицији (началници)*, *клиенты-ты (р.жководители), карьер.ж (честь, к.жметъ)*.

Прилагателните, образувани от съществителни с гръко-латински корени, са адаптирани към българското словообразуване: *морално, материално, елегантенъ, републикански, практично, теоретично, лаконически, митологически, преториянскы* и др. Само при отделни прилагателни се чувства колебание в избора на съответния суфикс: *балски салонъ, дипломатскы, фамилиарны (вм. фамилни)* или пък преводачите приемат формата, в каквато са употребени в сръбския превод: *хармонийска, скандалозно* (Хр. Данов). Побългаряването

като своеобразно литературно явление, намерило широко място в преводната белетристика през Възраждането, не е присъщо на преводите на Хр. Данов и Н. Първанов. Двата преводачи запазват оригиналността на сюжета, образите и композицията на романа, както са представени в сръбския превод на Дж. Попович-Даничар, съответстващи и на полския оригинал.

Побългаряването не е засегнало дори и собствените имена – характерна практика във възрожденските преводи, при която чуждите имена се заменят изцяло с български или им се прибавят домашни суфикси (или окончания), с което ги адаптират към българската словобразователна или морфологична система. Така напр. имената на средновековните български владетели у Хр. Данов са предадени според историческите свидетелства: *Петръ, Иваница (Калоянъ), Радомиръ, Давидъ, Мойсей, Ааронъ, Самуилъ, Георги Сурсувулъ*. Единствено името на *цар Асен* у Хр. Данов е *Ясенъ*. Имената на византийските и на европейските владетели, древногръцките и римските богове, както и имената на исторически лица също не са побългарени: *Цимисхий, Юстинианъ, Дука, Алексей II*. Изключение прави името *Андроникъ I Комненович* (посърбено, получава суфикс **-ич**) (за отбелязване е, че в сръбския превод е Комнен), *Белуиш III* (вм. Бела III); вм. *Бахус* употребява *Бах*. Географските наименования (на селища, местности, реки, планини и др.) не се отличават от съвременните: *Дамаскъ, Силврия, Римъ, Капуа, Босфоръ, Дунавъ, Панония*. Някои от наименованията се предават и с българския им вариант: *Константинопол/ Цариград, Пропонтида (Мраморно море), Емъ – Балканъ – Стара планина*. Планинското наименование *Беласица* се предава с формата, която е използвал сръбският преводач: *Балатиста* (в полски *Walatysta*), а също така и *Дрифта* вм. *Дръстър*. С изключение на *Енглези* и *Чеси*, останалите етноними у Хр. Данов се употребяват в същата форма, каквато имат и днес: *Авары, Арабы, Поляци, Хървати, Нѣмци, Испанци* (в диалога употребява и *шпанюлецъ*), *Арменци, Евреи* (в сръб. *Чифуте*), *Италиянци*.

За степента на развитие на един книжовен език говори и фактът, доколко в превода се избягва влиянието на изходния текст и доколко преводачите съумяват да запазят чистотата на езика. Въпреки че и в двата превода проникват редица **сърбизми** (по-често те се срещат в Дановия превод), все пак тяхното присъствие е в допустимите граници. Едни от тях са с прозрачна словообразователна структура и пре-

водачът ги оставя с увереността, че те няма да затруднят читателите: *подвици* 'възглас', той *ще се старае* за насъ (он ће се за нас *старати*, вм. грижи), *освоители* 'завоеватели, поробители', *обноса*, *отважност* ('смелост'), *отважни* 'смели', Петръ погледнѣ брата си *позорно* – вм. внимателно – Петар погледи брата *позорно* –, *позорище* 'театър, представление, зрелище', *позорност* 'публика', *складност* 'подреденост', да ни го *поклони* великодушно 'подари' (да нам е *поклони* великодушно), *дружественост*, *дружественный* животъ 'обществен', *званично*, *званичный* животъ.

Поради близостта на двата езика между сръбския и българския превод се наблюдава един общ пласт лексика или близкозвучащи думи, който безпроблемно влиза в българския превод. В процеса на превода обаче точно близкозвучащите думи (пълни или частични омоними) представляват известен капан за преводача, който в някои случаи се заблуждава, защото сръбските думи невинаги имат същите значения, както в български език, и невинаги са подходящи за контекста. Тези примери можем да отнесем към проблемите на превода, които изискват специално внимание, но тук само бегло ще споменем някои: *подвика*, *подвицама* – *подвыка*, *подвици* 'възглас' (258/5) *ишли* (259/ 7), *збіе силы* (260/8); *корист* 'полза' (пол. *korzyść*) (261,262/10,12), устанакъ *покушавао* се толико пута – *покушавано* въстаніе (261/10), *постаје* робъ (262), *постае* робъ (12), *сукно* (262/13), *лиственатъ яворъ* (275/16), *мѣховинѣ* (275/16), *поверење* (278) – *повѣреніе* 'доверие' (22), – он ће се за нас *старати* (125) – той *ще се старае* за насъ, вм. грижи (144), се *заклони* щитовима (426) – *заклони* съ щитовы-ты (145); *гъечише* (427) – *угнѣчихѣ* (146) (НП – угнетиха), *палата* (148) (ж.р. както в сръбски), *очајност* и *беснило* (430) – *отчаяност* и *бѣснило* (152), *освојења* (427) – *освоеніе* (147), *освоители*, *освоителивы* (309/37), 'завоеватели, поробители', *одметнике* – *отмѣтници* 'който се отмята' (309/37), *отмите* их (427) – *отъмнѣте* гы (147), *оклопу* (299) – *оклопника* (34), *обноса* – *обносишь*, *обносяніе* (136); *високи достојанственици* (298) – *высокы-ты достоинственници* (32), *стоваришта* (329) – *стоварища* (58), *народно порекло*, *славянско порекло* (329/59), *българско порекло* (330/60) (произход), *постидно* – *постидно*, *отважност* 'смелост' (330/60), *отважни* (78) 'смели', *отважност* (69); *доказъ* (375/ 97); *запрещење* (375) – *запрѣщеніе* (97), Петар погледи брата

позорно (312) – Петръ погледнѣ брата си *позорно* – внимателно (44), *позорище* 'театър, представление, зрелище' (52), общата *позорност* 'публика' (52), *слика – слика* (258/5) 'прилика', *доволна* лепота (258) – *доволна* красота-та (5), *ишли* (259/7), *механични устрој* (298) – *механичний устрој* (32), *немарно* (345/68) 'небрежно', *сръѣлаиство* (345/68), *у излогу* дуѣанском (348) – въ дѣогянски *излогъ* (74), *задатъкъ*, *користъ* 'полза', *мари* 'стреми се, желае' (349/76), *иште* – *ище* (349/76) *дверникъ*, *лѣствици* (424/141), *подгорје* – *подгоре* (274), *постаде Капуа* (362) – *постана* (88) 'стана', *жуборенье* (363/89), *землякиѣе* (375) – *землякины* (95), *складностъ* (414/27) 'подреденост' – да нам е *поклони* великодушно – да ни го *поклони* великодушно 'подари' (261/10)(пол. *simetrua* 20), *дружествености* (262) – *дружественостъ* (13), *дружественный животъ* (61) 'обществен', *званично* (299/34), *званичный животъ* (329/60), *отважни* (78) 'смели', *отважностъ* (69), *екняше* (22), азъ ти ся *емчѣж* (101) 'казвам, говоря', *особно* (58), *врядностъ* 'полезност' (62).

Лексика, повлияна от сръбския превод, срещаме и у Н. Първанов: *околина* (местност) (1/257), *посади* (стража)(426/16); като *горостасен челенк* (1) – као *горостасна челенка* (258), *војничка чета* (426) – хаїдушка *чета*; Такива подобности и прилики бѣха *без конца* – Таких *слика* и *прилика* бѣха *без конца* (258); *пуковникъ* – *плѣковникъ*, *тежко* е да се отговори = трудно; *породица* (фамилия), *лѣствица*, *палила*, *сламни навитки* (сноп от навита слама), *најдраговен* залог, *грозно* гледаше (страшно), *жуборенье*, *озбилно* лице (мѣдро) – (озбилни 427), *независтност*, *милувам* (обичам), *другче* (другояче), *шулицѣи*, *прозор* и др. *озбилни прозор* (16/427-8), но и *прозорец*, *обично* (429), *булване* (балвани 429).

Въпреки че в текста на превода не се забелязва никакъв строг пуризм (значителният брой чужди заемки показват точно обратната тенденция), Данов заменя някои чужди заемки в сръбския превод с българските им съответствия: *инстинкт* (258, 259) с *нагонъ* (6,7), *пуковника* (298) с *войводи* (32), *ишемпла* (299) с *печатъ* (пояснява с тур. мюхюръ 33), *солдати* (300) с *войници* (36), *губернатор* (310) с *управителъ* (40), *контрастујући* (311) – *противяцицъ* ся (42), живели у *највишим сферама* (330) – *живѣяхъ* въ *най-горны-ты крѣгове* (61), *симпатија* (331) – *състрадаіе* (62), *ваханалије* (362) – *блуд-*

нищи, блуднически обряды (88), контраст (362) – противоположност (89).

Употребява едновременно и *пѣяца* (сръб. *пиџацама*) и *тържищата* (146) (търговете НП), а *плаштад* (428) превежда с *равнище* или *равнина*: *главно-то равнище* (144), на сръбдъ *равнина-та* (50), *равнина* (50), като последната дума пояснява с *мегданлък* (в другите два превода се предпочита заемката: *плоштади-те* НП, *площада* ХМ, която се утвърждава в книжовния език).

Хр. Данов употребява около 120 сложни думи, които за текст в обем от 154 страници не са много. Една част от тях съответстват на композитумите в сръбския превод и принадлежат обикновено към книжовната лексика: *иконобораца*, *светотатство* (351) – *иконоборцы*, *святотатство* (81), очевидно (358/81), *чудотворна* (359/ 81), *благословъ* – *благословія*, *дародаянія* (359/82), *лаковерност* (362) – *лъжковѣрност* (87), *двоеличност*, *доброволно* (375/96), *чудотвореца* (375/96), *летописаца* (257) – *лътописцы* (6), *доброчинство* (308 /42) и др.

Сред композитумите най-широко се използват съществителните и прилагателните, от които значителен дял се пада на лексеми, свързани с вековната книжовна традиция, образувани с първи компонент **благо-**, **добро-**: *благоговѣніе* (23), *благополучіе* (23), *благословія* (82), *благовонній* (14), *благообразенъ* (11), *благообразни* (91), *благородный* (120), *благоговѣіно* (124), *благословеніе* (100,101), *благодарни* (22); глаголи: *благоволи* (104), *облагородявать* (137); *добродобродѣтель* (57,74), *доброволно* (132).

Една част от съществителните означават абстрактни и отвлечени понятия: *великодушност* (10), *простосърдечност* (130), *самостоятелност* (133), *двоеличност* (97), *лъжковѣрност* (87), *лъжкоумност* (104), *хладнокръвност* (99), *богослуженіе* (18), *родолюбіе* (64,73,112), *милосърдіе* (117), *користолюбіе* (129), *злочестія* (29), *гостепріемство* (22,43), *твърдоглавство* (44), *домородства* (37), *отечествоманія* (45), *жьртвоприношенія* (102), *оживотворяваніе* (118), *скотовѣдство* (133), *земледѣліе* (118), *лътопись* (130).

Друга част са за лица: *стоначалникъ* (21), *родолюбци* (39,72), *кръстоносци* (41), *чудотворецъ* (83,101,103,107), *великодостойници* (60), *иконоборци* (81), *рѣководители* (65), *рѣководѣлци* (125); за пред-

мети: *троеножникъ* (51), *саморастъ* (4). Към народно-разговорната лексика се отнасят *браточедъ* (8) и *нехрани-майка* (55).

Сложните прилагателни също са широко застъпени: *равнодушни* (3), *едностайна* (4) *непрекъсната*, *плодороденъ* (8), *вѣрозаконнитѣ* (19), *всевишній* (21), *чудотворна* (80,81), *лѣскоумень* (105), *очевидна* (46), *многоразлични* (103), *правовѣрни* (82), *православенъ* (108), *новомодни* (63), *кръстоносни* (40), *четверо̀жлена* (84), *старовремски*, (19), *бѣлобрадъ* (22), *мѣстоописателни* (113), *рабочорни* (146); глаголите, наречията и причастията са рядкост: *великодушно* (10), *грѣмогласно* (57), *самоволно* (105), *тысящекратно* (151), *дѣлготра̀жцыа* (29).

С малки изключения сложните думи се повтарят и в изд. от 1898 г., като някои от тях с по-стари форми са коригирани: *братовчедъ* (8), *триножникъ* (65), *двуличность* (122), *нехранимайко* (71), *гостоприемство* (27).

Сложните думи обаче в превода от 1898 г. са с 1/3 повече от тези, които употребява Данов. Това може да се обясни с по-свободното отношение на преводача към текста, докато Данов е подхождал към източника професионално и обикновено е търсил точност и адекватност при предаването на словообразователни модели – деривати и композитуми.

В превода от 1898 г. се употребяват следните композитуми, съответстващи на деривати от Дановия превод: *своеволие* (11), *простодушие* (43), *главоболие* (51), *честолюбие* (96), *сърцеболие* (137), *краснорѣчие* (147), *простосърдечность* (165), *картоиграние* (115); *чернокаци* (107) (*у ХД – попове*, *прѣстолонаследникъ* 51), *пѣлководци* (11), *доброжелатели* (51), *мѣсоядни* (159), *великолѣпни* (60), *тъмносиньо* (108), *облагородени* (112), *нископѣлзящи* (87), *колѣнопреклонно* (88), *хладнокрѣвно* (122), *богобоязливо* (135); *лицемѣря* (132).

В словообразователно и фонетично отношение влиянието е незначително: *Јованичинъ-тъ* (11) – сръб. *Јованичин* (261), *Јованица* (12/262), *ся начаяках* (16) – сръб. *начекашесе* – *paczekali się* (22).

На някои места предлогът *у* (вм. *в*) се употребява под влияние на сръбския източник: *црѐпи моралну силу и храброст у жѐђу за добитком* (349) – *черпеше моралнѣ силѣ и храбрость у желаніе за добивѣ* (76); *нарочито у први мах* (349) – *особено у първия часъ* (77); да

га сами правимо у очишћеним од њега пределима – да си го правимъ у очистените отъ него прѣдѣлы (78), плуваше у огромно царско богатство (96) – плуваше у огромном, царском благу (375).

В превода от 1898 г. лексикалните сѣрбизми (лексикални, фонетични и словообразователни) са заменени с българските им съответствия: *освоителя* (26) – *завоевателя* (33, ХМ), *претвори в пепель* (141) – *преобърна в пепель* (178, ХМ), *обузимаше* (141) – *обземаше* (178, ХМ), *палила* (141) – *палива* (178, ХМ), *позорище* – *представление*, *позорность* – *внимание* (52/66), *мятежъ* (сѣрб. *метеж*) – *глѣчка* (52/67), *дружство* (76) – *общество* (96, ХМ) *наоржжани* (23) – *въоржжени* (29, ХМ); *уходы* (шпіоне) (23) – *съгледвачи* (ХМ,29); *уходъ* (26) – *шпионинъ* (33, ХМ), *человѣческо-то дружство* (12,67) – *човешкото общество* (15,85, ХМ), *тишмата* (145,146) – *навалицата* (183, ХМ), *тишмата* (146) – *тъпната* (184, ХМ).

Фонетичните църковнославянизми обикновено се побългаряват: *насуцный хлѣбъ* (12) – *насициния хлѣбъ* (15), но Хр.Данов използва различни фонетични варианти *лъвъ/левь*, които се запазват и в превода от 1898: *левь* (26/46,76/96). Църковнославянските форми и заемки се заменят със съвременни български думи: *человѣкъ* – *човѣкъ*, *конеча* (136) – *края* (172), *вълхвы* (102) – *крадци* (141). Това се отнася и за русизмите: *тягота* (138) – *тѣжина* (166), *свѣзка* (132) – *свързка* (167), *окна-та* (139) – *прозорцитѣ* (176), *дверника* (140) – *вратаря* (180), *купеца* (100) – *търговеца*, *тяготы-ты* (26) – *тегобата* (32). Една част от русизмите обаче остават: *постыдно* (60), *касяяха* (60), *мятежъ* (48, 52), *такожде* (65), *всади* (6), *лѣсове* (8), *обвязвай* (73). Запазени са и руските заемки: *исполинь* (150/192), *острожность* (112) – *осторожность* (141), *прѣдострожность* (112) – *остороженъ* (141).

В превода на романа „Ясен I“ Хр. Данов употребява неголям брой турски думи (около 60 на брой) (Й. Русек им отделя съществено място – вж. Русек 2004). Част от тях са вкоренени в българския език думи, които са свързани с определени реалии и нямат български синоними: *килимъ* (4), *джебъ* (33), *торби* (3), *гайтанъ* (30), *гергевъ* (124), *капакъ* (4), *кадифе* (124), *керванъ* (107), *канапъ* (141), *герданъ*, *кючекъ* (96), *кула* (149), *кесия* (93), *пазаръ* (47), *пари*, *синджиръ* (39), *товаръ* (72), *чувалъ* (103), *ямурлукъ* (52) и др.

Друга част имат съответници и са употребени под влияние на сръбския превод (*доксатъ* (балкон), *чардацы*, *дерецы*, *балваны* (141), *челенкъ* (4), *будала* (148), *лешове*, *ярем* (25), *кесия – кесе* (298), *зеръ* (96) – *зар* (375), *баремъ* (96) – *бар* (375); *леventъ* (363/90, 364/91) се употребява паралелно с *кавалер* (364/92).

Често пъти Хр. Данов замества турските думи от сръбския превод с българските им съответствия: *будаласте мисли – глупавы мысли*, *будалаштина – глупость*, *вилаіет* (333) – *мѣсто* (66), *подъ челикомъ – подъ мечъ* (260/9), *будале* (426) – *простаці* (144), *циде* (426) – *копія* (145) (у НП *острина*), *ни мукајет* (428) – *не погледна* (148), *конакъ – лѣгловище* (275/17), *бадава* (279) – *напраздно* (24), *душманинъ* (279) – *непріятель-тъ* (25), *никаква файда* (250) – *не ползува васъ* (26), *одмах* (тур.) *педепсали* (гр.) – *тутакси наказваха* (298/32), *одаіе* (362) – *стаи* (89);

Трети са използвани като пояснения на домашна лексика с по-разпространена турска дума: *низъ* (*синджиръ* (34), *плоци* (*кръстоптища*, *мегданлъци*) (47), *ваятелны искусства* (*маряngoзъ*) (47), *нападание* (*юришь*) (75), *отдѣленія* (*тайфи*) (77), *сводове* (*кубета*) (89), *грънци* (*сакши*), *тържище-то* (*чаршиѣ-та*) (139), *сѣнника* (*чаджра*) (139), *четвѣрогленъ равнинъ* (*мегданлъгъ*) (50), *градища* (*кули*) (25), *кѣцошкѣ* (*чапкѣнскѣ*) (80), *плѣсници* (*юмруцы*) (131), *върлины-ты* (*сарѣка*) (138), *печяты* (*мюхюръ*) (33).

В някои случаи турските думи в скоби се поясняват с други познати в български език лексеми: *кандѣжи* (*ногты*) (18), *кѣцошкы* (*чапкѣнскы*) (88).

На много места паралелно употребява турската заемка с нейния български синоним: *тояза* и *сопа* (152) *дуваръ* и *стена* 74; много по-често използва *градища* (34, 35), отколкото *кули*. За разлика от Н. Първанов, който използва *маждраци*, Данов предпочита думата *копія* (146); *другаръ* вм. *ортакъ* (ХМ, 43). На някои специални наименования обаче не намира подходящото съответствие: сръб. *парохијани* (359) – от pol. *parafiani* (112) – *енориаши* Хр. Данов превежда с *махалене* (82).

По отношение на турцизмите практиката на Н. Първанов е сходна с тази на Хр. Данов; също под влияние на сръбския използва някои от посочените думи, други служат само като пояснения: *соба*,

чардаци, доклат, пироне, булване, зейтин, м.жждраци, будало, ченк, кула и др.

Турцизмите в превода от 1898 г. са сведени до двадесетина: дуганъ (149) – дюкяни (186), белкимъ (180), лешове (32), гайтанъ, гайтаня (38,39), синджиръ, яремъ (50), джобоветъ (109), джамия (61), керванъ (134), калдъръма (62), кубе, кубета (2), кесията (42), кула (177), джелатинътъ (173), дирекя (64, 66), дирекитъ (68), кадърностъ, кадърна (77, 173), чакънски дрехи (110). Употребяват се и думи, които не се срещат у Данов: та аслж другоаче не може (147), Петръ аслж нищо не знаеше (136), ортакъ (43), бирникъ (40), магазини (74), сандъци (134), хазна (164), юмрукъ (173). По-голяма част от тях са утвърдени в съвременния книжовен език.

Думи като баш (97, 142), зер (94, 96), кираджия (107), кат (114), мермер (114), мюлк (47), топузъ (36), джясна (99), които Данов употребява, в превода от 1898 г. не се срещат.

Трябва да се отбележи фактът, че тясно диалектна лексика в Дановия превод се среща рядко, използваните думи покриват широк ареал от Централния Балкан и Подбалкана: прустъ (16), оклопници (16), мъска, кабаница (13), мъскы (107), напалатиха (25), везано 'свързано' (69), гудишиъ, гуди (98), гудиль (104), пристаяшиъ (100), негли (120), сѣкна огънь (140). Част от тая лексика е само фонетично обогарена: начнаха да стаятъ (81), неперуга (85), спусти (86), пазуха (88), помръзна-замръзна (99). В повечето случаи тя е заменена в изд. от 1898 г. (вм. гудишиъ – туришиъ (123), мъски – мулета (130), вм. на-турници – на-трапеници (76), буна – завера (39), бардаци – публични домове (110)), където диалектна лексика почти не се среща: гаче ли (124), догади (81), зайде (18), втеляваше (95), тадесъ (29), тогисъ (149).

От полския оригинал посредством сръбския превод редица заемки от западноевропейските езици проникват в българските преводи и утвърждават своето присъствие в книжовния език. Те са от различни сфери, главно обществено-политическа, историческа, военна, битова и др.: *ironia* (17), *symetria* (20), *panorama* (6), *propaganda* (43), *moralność* (43), *literatura*, *historja*, *polityka* (84), *sympatja* (85), *moda* (86), *mechanizm* (91), *struktura*, *sfera* (91), *triumf* (103); *pandekty*, *kodeksi*, *kompilacija* (48); *agenty* (41), *kawaler*, *dami* (66), *ekskwestor* (83); *togi* (10), *tuniki* (22), *kolumny* (48); *garnizon* (44), *halabardy*

pretoryjańskie (21), *katapulty, falangi, legion* (49), *atributy* (107), *kantory* 67; *systematycznie* (24), *moralnie* (41), *chimicznie* (80), *elegancko* (194) и мн. др.

Българските преводи през Възраждането са важен източник, чрез който книжовната лексика се обогатява с нови думи и с нови значения. Чрез преводите от полски проникват както западноевропейска интелектуализираща лексика, така и преки заемки от полски език (вж. Иванова 1999). Славянските езици, посредници при превода, предлагат езикови образци и преводачески решения, също допринасят за обогатяване на значенията със смислови нюанси, подтикват българските преводачи да търсят лексикално разнообразие в родния си език, да разширяват синонимните редици, полисемията и по този начин да обогатяват изразните средства на формиращия се книжовен език.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Буњак 1999:** Буњак, П. *Преглед полско-србских књижевних веза. (До II светског рата)*. Славистичка библиотека (IV). Београд 1999.
- Иванова 1999:** Иванова, Д. Полонизми в българския книжовен език през възрожденската епоха. (в:) *IV Kolokwium Slawistyczne polsko-bułgarskie*. Poznań, 1999, s. 49-55.
- Иванова 2003:** Иванова, Д. За рецепцията на полски автори в България през XIX в. чрез сръбско посредничество. (Още един прочит на българските преводи на романа „Асен“ от З. Милковски). – *Славистика II. По случай XIII Международен конгрес на славистите в Люблина*. Пловдив, 2003, с. 59–72.
- Ратайчак 2000:** Ratajczak, W. *Problematyka współczesna w powieściach Teodora Tomasza Jeża (Zigmunta Milkowskiego)*. Praca doktorska. Poznań 2000 (407 str. maszynopis + bibliografia).
- Русек 2004:** Rusek, J. Uwagi o języku bułgarskiego przekładu powieści T. T. Jeża „Asan“. (w:) *Slavolinguistica 3. V. Lehmann/ L. Udolph. Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag*. München 2004, p. 469–476.
- Смоховска 1955:** Смоховска-Петрова, В. *България в творчеството на Зигмунт Милковски. (Теодор Томаш Йеж)*. София, 1955.
- Шлизински 1971:** Ślizieński, J. *Stosunki literackie polsko-bułgarskie* (pod red. J. Ślizieńskiego), Wrocław, 1971.
- Шлизински 1972:** Ślizieński, J. *Polsko-jugosawiańskie stosunki literackie* (pod red. J. Ślizieńskiego), Wrocław 1972.

НАЗВАНИЯ ЗА ЦВЕТОВЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

Снежана Александрова
Институт за български език – БАН

Цветовото присъствие се възприема като постоянен визуален и определящ знак за системата на облеклото. В българските говори езикът на цветовете функционира в съответствие с обективната реалност. Диалектните названия за цветове показват съотношението между езика и народната култура, взаимодействието им и различните видове кореспонденции между тях. Показателно е, че основната делитба на българското традиционно облекло се изгражда въз основа на преобладаващия му цвят: *белодрешно* /западни говори/ и *чернодрешно* /източни говори/ (Вакарелски 1977:196).

Названията за цветове се разглеждат като означения на качества за обекти от материалната култура, т.н. артефакти. Лексикалните единици се групират тематично и могат да се съотнасят както към единиците от цялостния комплект облекло (напр. бяла сая), така и към неговите съставни части от тъкани, прежда, накити и кожа, от които се изработват принадлежности за обличане, обуване и украса. Класифицирането на цветовата лексика показва, че при нея „номинацията има избирателен характер, степента на детайлизация зависи в значителна степен от важността на тези или онези елементи на реалната действителност за носителите на даден диалект или на група диалекти“ (Клепикова, 1974 : 33). Въз основа на зрително-възприятинни или образни представи за едни и същи прототипи в българските говори се създават наименования за означаване за цветове с рязко индивидуални признаци и ограничен ареал на разпространение, напр. **бакам** ‘морава, виолетова боя, такъв цвят’ /Павелско, Хвойна, Орехово, Ропката/; **ряшниково** ‘лимоненожълто’ /Неделино, Мд/; **кникат** ‘червен’ /Странджа/ и др.

Освен основните езикови средства за назоваване на цвят с жива обща и диалектна употреба – *бял, черен, червен, зелен, син, жълт, кафяв, розов и бежов*, в макродиалектната система на българския език се наблюдава сравнително многообразие от цветоозначения, свързвани с облеклото и формирани чрез различни номинативни похвати.

В българските говори чрез различната номинация на една и съща реалия са засвидетелствани повече лексеми при общите названия, съотнесени към понятието за цвят като „качество, свойство на предметите да предизвикват определени зрителни усещания в зависимост от отразяваната или излъчваната от тях светлина“. Най-разпространеното общо название **цвят**, което е и книжовно, се свързва с развоя на праславянската форма *kvěť. Широка употреба имат турските заемки **боя** ‘цвят; вещество за оцветяване’ /Плетена, Гайтаново, ГДелч.; Върбина, Мд; Велгр.; Ново село, Вид.; Ръждавица, Кюст.; Долно Луково, Ивайлгр.; Пещер.; Разл.; Костур./ и **ренк** ‘цвят, окраска, боя’ /Панаг.; Комщица, Годеч.; Свищ.; Самоков; Кукуш, Слив.; Калояново, Пд; Търн.; Странджа; Смолско, Пирдоп.; Енина, Казанл.; Кукуш/. Единични общи названия за цвят са **багра** в говора на Бостиня, Смолянско, **краска** в Жеравна, Сливенско, **вапсалка** в Солунско и **вапсилка** в Твърдица, Молдова.

Несъмнен интерес предизвикват названията за цветове, които не задържат само установените си значения. На диалектно равнище допълнително се разширяват означенията, свързани с червения цвят, неговите оттенъци или участие в неговата основа за получаване на друг цвят. Името *червен* битува като цветоозначение с различен фонетичен облик във всички славянски езици и се извежда от праслав. *čьgvъenъ < *čьgviti ‘оцветявам в червен цвят’ < *čьgvъ ‘червей’ (Фасмер 4 : 334). В зависимост от старинния развой на съчетанието чръ-(чръ-) лексемата почти компактно се разпределя на българската езикова територия с формите **червен, чървен** в източните и **цървен** в западните и югоизточните говори (БДА, 1988, карта 15).

Част от названията за червен цвят имат за основа десигнати (предмети или природни субстанции), които притежават такъв цвят, напр. **кървен** ‘червен’ /Граово; Костел, Елен./, **кървав** ‘червеникав’ /Странджа/, **кръвена** ‘червена’ /Яврово, Асеновгр.; Бойково, Пд/ от кръв; **бажуроф** ‘яркочервен’ /Разл./ от божур ‘вид цвете с едри червени цветове, *Raeonia officinalis*’; **брожгиен** ‘червен с кафяв отте-

нък'/СрР/ от брожд < брощ 'растение с червен корен и елипсовидни листа, с което багрят оранжечервено; *Rubia tinctoria*'; **бакърян** 'меденочервен' /балкански говор/ и 'кафяв'/Шиликовци, Елен./ от тур. *bakır* 'мед'. Имената **винен** или **виненочервен** 'с цвят на червено вино' от лат. *vinum* повсеместно се разпространяват по цялата българска езикова територия, а неговият съдържателен еквивалент **бордо** като по-ново название, получено по името на едноименния град във Франция, известен с производството на червено вино, се локализира в района на Широка лъка с формата **бордово**. Продължение на праславянското цветоозначение **румен** > *ruměpъ < *rudměpъ, произв. от **rud-* 'червен' се открива във формите **руменлие** 'светлочервен' /Черничево, Крумовгр./ и **руменина** 'румен цвят, румена багра' /Асеновци, Асеновгр./ за разлика от общобългарското значение за *румен* 'естествена червенина (за лице на човек)'

Някои от навлезлите ориенталски заемки за означение на червен цвят притежават висока степен на усвоеност в българската езикова система като **ален**; **алян** 'ясночервен'/Кортен, Твърдица, Слив./, **алав** 'червен, яркочервен' /Трън./ от тур. *al* ; **пембе** 'силенорозов, светлочервен' с широки ареали и многообразие от фоно-и фонеморфологични форми (вж. БЕР 5 : 145). Названието **пембе** разширява границите си на разпространение, прониква в сръбски < пембе, пембелија и румънски < *rembe*, *rembei* и може да се определи като балканизъм. Друга част от заетите названия се отличават с поредуцирана си употреба в лексикалния състав на диалектите. Имената **кармъзен** , **кърмъзов** /Пд/ 'червен' от тур. *kırmızı* 'червен' и **гевезен** 'тъмновишнев' /Българи, Бург./, **гевзиен** 'тъмночервен'/ШЛР/, **гювезно** 'червено' /Дебър./ от тур. *güvez* 'виолетов, лилав' или вероятно с ие. произход (срв. БЕР 1 : 307; 221; Фасмер : 380; Младенов, Ст.: 95) се срещат и като единични означения за кафяв цвят < **кармъзен** /Бояново, Елхово, Винница, СтЗ/ и **гавезен** /Кривня, Разгр./.

Интересен семантичен развой се наблюдава при названията **шалиен** 'светлочервен' /ШЛР/, **шелен** 'червен' /Неделино, Мд/, **шелиен** 'тъмночервен'/СрР/; **юнево** 'светломорав, червеникаво-син' /Бабяк, Разл./; **богасиена** 'лилава'/Странджа/. Посочените имена са деривати от ориенталски заемки с означения за шал < чрез фр. или нем. от англ., а то от перс. *šâl* (Фасмер 4 : 401), вълна < тур. *yün* и подплата < тур. *bogası*. Развитият им към цветоозначения е от понятието за предмета към придобития и възприет цвят за този предмет до опре-

делен и самостоятелно заявен цвят. Подобен процес се осъществява и при някои думи, които основно се свързват с цветовете на естествената вълна или кожа, от които се изработват принадлежности или допълнения за облекло и обувки, напр. **тифтичен**, **тъфтичен** 'светлокафяв, цвят на естествена вълна' /СрР/, **тифтичев** 'кафяв' /Гроян/, **тифтичав** 'кафяв' /Смолско, Пирд./ чрез тур. *tiftik* 'ангорска вълна, пух; вълнена шапка' от араб. *teftik*; **карабашеста** 'естествено сива (за вълна) /Горна и Долна Василица, Ихт./ от тур. *karabaş* 'с черна глава; монах, калугер/; **бозав** 'сиво-кафяв', **бозуч**, **-ва**, **-ву** 'светлокафяв, цвят на естествена вълна' /Кортен, Твърдица, Слив./, **бозинев** също /СрР/, **боза** 'сива (за коза, овца), такъв цвят вълна' /Корово, Велгр/от тур. *boz* 'сив'; **сур** 'светлосив, бозав' > първобългарска заемка с широко разпространение (Младенов, М. 1981: 62-64; Рачева 1995: 325).

Интегрирането на една и съща лексема в различни езикови системи може да стане пример за семантична нееквивалентност. Възприетата опосредствана заемка **мор** 'черен' /Чепино, Велгр./ и производната форма *морав* 'виолетов' чрез тур. от гр. съществува и в някои други балкански езици: сръб. *мор* 'тъмносин', словен. *мог* 'черен', алб. *мог* 'тъмносин, виолетов' (БЕР 4:237). В българските народни говори думата **морав** развива специализирани цветоозначения, съотнасящи се към различни предмети от материалната култура (БЕР 4 : 239, 242). Названието **морено** освен с разпространеното си значение за виолетов, теменужен или червеникаво-син цвят включва в семантичния си обем и 'тъмен, черен' в диалектите на Вардун, Лияк, Певец, Търг.; Черноглавци, Шум.; Нови пазар; Разгр.; Горазд, Белен.; Дервент, Дедеаг.; Марно поле, Петрич.; Златоград; Лъкавица, Асеновгр.; Банат. Променено значение на *морав* регистрират форми **моран** 'черен' /Чепеларе, Проглед, Орехово, Асеновгр.; Мугла, Девинско; Соколовци, См./; **морав** 'кафяв' /Щръклево, Рус.; Враца; Вражино, Добрич./; **морин** 'кафяв' /Жорница, Благоевгр./; **моръф** 'кафяв' /Гърмен, ГДелч./; **моръен** 'кестенявочервеникав' /Чепинци, См/. Интересно название за лилав цвят е **мортопрачена**, локализирано в Странджа и образувано от тур. *мог* 'морав' и *торгак* 'земя, почва, пръст'. Словоформата *mortoprak* не съществува в турски. Вероятно активно употребяваната в турския език *mogumtirak* 'оттенък на морав цвят' се е видоизменила и така е преминала в странджанския говор като цветоозначение.

В българските диалекти общославянската дума **плав** 'светъл' се отличава с висока степен на вариативност за цветоозначения (БЕР 5 : 286-287). За вид специализация на основното значение 'светъл' > 'ярък' > 'червен' свидетелстват названията **плаву** 'цвет между бяло и червено' /Копривец, Беленско/, **плаво** 'червено' /Ярославци, Перн.; Конска, Брезн./, **плаво** 'силночервено' /Дивотино, Перн./, **плаво** 'тъмночервено' /Радуй, Перн./. Значението 'червен' става основа за възникването на думата **плав** като означение за кафяв цвят в говорите на Главановци, Лешниковци, Трънско и Чепино, Велинградско (Рачева 2003 : 52).

Въз основа на аналогови съдържателни връзки за цветоата представа 'светъл оттенък на червен цвят, розов' са заведетелствани названията **белясто** /Коприна, Лов./, **блед** /Бабяк, Разл./, **блядоу** /ГДелч./, **русо** /Малка Арда, См./, **блак** /Костандово, Велгр/.

Семантични отклонения отбелязва и праславянското и общославянското значение за син цвят думата **модър** (БЕР 4 : 203). Значението 'червен' /Шишковци, Уши, Кюст./ на названието **модър** вероятно се е развило в резултат на семантичен развой 'син' < 'синьочервен' < 'червен' (БЕР 4 : 202-204). Засвидетелстваното диалектното значение 'зелен' за **модър** в говора на Врана стена, Пернишко и 'зеленикав' в говора на Алдомировци, Софийско, може да се обясни със смесване на цветовете представи за син и зелен цвят, които са продължени и в засвидетелстваните значения, назовани чрез цветоозначение **син**, срв. *синя миродия* 'раст. копър' /Ново село, Вид./, *синек* 'зелен гушер' /Славейно, Смилян, См.; Мд; Ард./ (Рачева, 2003 : 56). Диалектното значение 'зелен' покрай основното значение 'син' за названията **модър** и **син** е без известен аналог в другите славянски езици.

В тематичната група за названия на цветовете влизат и лексикални единици, означаващи наличието на повече от един цвят. Наред с единичните наименования **разликата** 'разноцветна, с различни багри', **качури** 'шарени, пъстри, хубави' /Странджа/, **писан** 'разноцветен (за тъкан)' /См.; Дев.; Мд.; Ард.; Асеновгр.; Кортен, Твърдица, Слив./ и **сипан** 'шарен, шит с шарени конци' /Геров/, **сипън** 'пъстър, шарен' /Войнягово, Карл./ в народните говори най-активно се употребяват общобългарските названия **шарен** /по цялата българска езикова територия/ и **пъстър** /североизточни говори; См.; Мд./.

Един от номинативните похвати за образуване на названия за цветовете, които в значението си изразяват степента на наситеност на цвета, е словообразуването. Заедно с общославянските морфологически средства *въз-*, *-ест*, *-ав*, *-ив*, *-ен* < **въскафяв** ‘с отенък на кафяв’ /Абланица, Лов./, **маслинест** ‘с преобладаващ цвят на маслина’ /западни говори/, **синкаст** ‘синкав’ /Л. Каравелов/, **орешиняв** ‘по-светло кафяв’ /Ярославци, Перн./, **зеленив** ‘отенък на зелен цвят’ /източни говори/, **синилчено** ‘тъмносин цвят’ /Добр./ и корените *светло-*, *тъмно-*, в диалектите се използват и словосъчетания с турцизмите *ачик* и *дюс*, напр. **ачик червено** ‘съвсем червено’, **дюс зелено** ‘съвсем зелено’ и др. За констатиране на значението ‘съвършено, съвсем същият цвят’ се използват и домашните съчетания **бело бел** ‘съвсем бял, чистобял’ /ШлР/, **син синеничак** ‘съвършено син’ /Тетевен/ и др. В Родопската област думите светло- и тъмно- са заменени с названията **русо** и **черночко**, които могат да съществуват самостоятелно, да се степенуват и образуват сложни съчетания за означения на различни видове цветовете, напр. **русо синьо** ‘светлосиньо’, **по черночку** ‘по-тъмно’.

Някои заети названия за означаване на различни тонове на определен цвят онаследяват в различна степен особеностите на езиците източници и посредници. В говора на Габрово, Ксантийско се среща названието **сутмеву** ‘тъмносиньо’, което произлиза от тур. словосъчетание *süt mavisi*, използвано с редовна употреба за светлосин цвят. Засвидетелстваната дума **синомавие** ‘тъмносиньо’ в Дебърско показва, че е калкирана само едната част от посоченото сложно название в турски. Името **галазен** ‘небесносин’ в говора на Тетевен се оказва дублираща форма на гръцката дума за небесносин, светлосин цвят > *γαλάζιος*. Лексикалната миграция онаглеждава подвижния характер на названията за цветовете в диалектната система.

Представената цветова лексика е тематично съотнесена към лексикосемантичната група за облекло. Многообразието от названия за цветовете показва различните тенденции в принципите на номинация на едно и също качество, спецификата на езиковото обяснение и географското разпространение в българските говори. Голяма част от диалектните цветоозначения са по-податливи на промени и попадат в пасивния речник на българския език. Независимо от динамиката на лексикалната система цветовете показатели със съхранени или по-

нови значения остават идентифициращ код на облеклото, възприемано като културно сътворен двойник на човека.

БИБЛИОГРАФИЯ

- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. I – VI. С., 1971 – 2002.
- БДА:** *Български диалектен атлас*. Обобщаващ том. Встъпителна част. С., 1988.
- Вакарелски 1977:** Вакарелски, Хр. *Етнография на България*. С., 1977. *Диалектен архив при Института за български език към БАН*.
- Клепикова 1974:** Клепикова, Г. П. *Славянская пастушеская терминология*. М., 1974.
- Младенов 1981:** Младенов, М. Географско разпространение на прабългарски лексикални елементи. // *Съпоставително езикознание*, VI, Кн. 3 – 5, 1981.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. С., 1941.
- Рачева 1995:** Рачева, М. За произхода на диалектното цветоозначение суруен ‘сив, бозав’. // *Бълг. език*, Кн. 4, 1995.
- Рачева 2003:** Рачева, М. Семантични проблеми на българските цветоозначения от праславянски и индоевропейски произход в контекста на техните славянски съответствия. // *Славянска филология*, кн. 23, 2003.
- Русек 1999:** Русек, Зб. Названия за кафяв цвят в българските говори. // *Бълг. език*, Кн. 4 – 5, 1999/2000.
- Фасмер 1986-1987:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т I -IV. Москва, 1986-1987.
- Фрумкина 1978:** Фрумкина, Р. М. О методе изучения семантики цветообозначения. // *Семиотика и информатика*, № 10, 1978.
- Яков 1972:** Яков, Я. За някои названия на цветове в българския език. // *Бълг. език*, Кн. 4, 1972.
- Büyük Lügat ve Ansiklopedi*. Meydan Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu. Ankara, 1988.

ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ПРИЗНАЦИ ОТНОСИТЕЛНОСТ И ОПРЕДЕЛЕНОСТ КАТО ТИПОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕЗИЦИТЕ

Вера Маровска, Мария Миличина
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Обект на статията е малка част от обширна разработка, посветена на понятийната връзка между категориите **таксис** и **определеност : неопределеност**. Мотивировката на тази връзка сме доказвали в ред предишни изследвания (вж. напр. Маровска 2002; 2003; 2004) и затова сега няма да се спираме подробно на нея. Ще я очертаем само в най-общ вид, доколкото това ще допринесе за яснотата на изследването.

В теоретично отношение особено функционален за темпоралното описание се оказва терминът *момент на референцията*, на който се признава статут на отправен момент за ситуиране на действието във времето, наред с момента на говоренето и на относителността, т. е. със сегашния и миналия ориентационен момент. Разсъжденията си за темпоралността по-определено свързват с референцията (*момент на референцията, реферирана ситуация*) Р. Ницолова (Ницолова 1976: 7-21; 1984) и Й. Пенчев (Пенчев 1987). Идеята за референциалността е необходима при обясняването не само на темпоралните семантични признаци, но също и на преизказната семантика и относителността. Т. нар. *зависим таксис* или относителните глаголни форми, както и преизказните и конклузивните, имат способността да отразяват събития от реферирана ситуация, която е предходна на изказването или просто различна от комуникативната, чиято езикова съставка е изказването. В интерпретацията на времето се диференцират референциални и неререференциални употреби на темпоралните форми, като за неререференциални се приемат всички, неотразяващи

конкретна събитийна ситуация и имащи общ характер (което проличава напр. при абсолютната, гномическата употреба на презенса в пословици, поговорки, максими, т. е. при отразяване на неопределена събитийна ситуация). Отношението *референциалност* ~ *нереференциалност* е преводимо чрез отношението *определеност* ~ *неопределеност*, а също и *локализираност* ~ *нелокализираност* (за локализираността вж. Бондарко 1987: 210-233). Аналогична е опозицията, с която се свързва морфологичната именна категория *определеност* ~ *неопределеност* в съвременния български език. Еднородността на *относителността* при глаголите и на *определеността* при имената нерядко получават тълкование, основаващо се на отношението *референциалност* ~ *нереференциалност*, като *референциалността* се тълкува и като конкретизиране в миналия план.

Както показват използваните при изследване на *определеността* термини, членуваните форми на имената навеждат мисълта към установяване на някаква пространствена конкретност, макар и нерядко фиктивна, а тя може да се приеме за определяща и по отношение на глаголната относителност и обвързаност на събитията с реферирана ситуация, различна от тази на изказването, т. е. с някакво друго място, за което разказваме, чиито събития и субстанции назоваваме – с локализиране. Всичко това е уточняване на пространствени отношения, които в логически аспект винаги са се разглеждали като обвързани с времето. С други думи, морфологичните категории *таксис* (за глагола) и *определеност* ~ *неопределеност* (при имената) отразяват все пространствени абстракции. В. Станков свързва *определеността* с признака „известност на обекта за двамата комуниканти едновременно“, т. е. обект, фигурирал и в друга комуникативна ситуация, обект, за който вече е било говорено. Не е изключено обаче семантичните възможности да са по-усложнени, както сочат някои от новите изследвания, посветени на явлението. Следователно, имперфектните форми в българския език са морфологично средство за изразяване на **пространствено уточняване на глаголното действие** – (там, а не тук), откъдето произлиза и идеята за *относителността*; а членуваните форми са морфологичното средство за **пространствено уточняване на имената** (там, в друга комуникативна ситуация, а не само тук, в тази на изказването), на което пък се основава *определеността*. На тези въпроси са посветени и някои от работите на И. Савицка, която пише: „Както всяка философска система прие-

ма за основни параметри време и пространство, така и езикът, като една от тези системи, се нуждае от квантификация от гледище на тези две семантични категории. Въпросът се състои в това – до каква степен времевата и пространствената квантификация са граматикализирани“ (Савицка 1978: 55).

Разбирането на *относителността* като референциалност, конкретност, определеност сигурно е свързано и с преосмислянето на маркираните с морфемите *-x/w-* относителни форми като свидетелски спрямо реферирана ситуация. Голяма част от цитираните автори приемат за достоверно, че в старобългарския период както аористът, така и имперфектът са можели да предават действия, ненаблюдавани от говорещия (Мирчев 1958: 210-211).

Историята на *определеността* показва развитие, осъществявало се паралелно с промените в глаголната система. Следователно възможността те да са били взаимно свързани е реална, макар че по традиция историческият развой на глаголната и именната система се разглеждат поотделно. Възникването на днешната категория *определеност ~ неопределеност* вероятно е много по-старо (от около 11 век), отколкото се смята обикновено. Праобразът на *определеността* историците на езика обикновено виждат в противопоставеността на праславянските дълги и кратки прилагателни имена. Както са убедени мнозинството от изследователите, този процес има по-стар произход, защото е присъщ и на балтийската езикова група. В старобългарски той е редовен, обичаен и системен, както е било и в праславянски. От днешните славянски езици най-близо до това състояние са южнославянските. В източнославянските езици дългите и кратките форми на прилагателните не са равнопоставени – кратките не могат да имат атрибутивна употреба, но и те, както и дългите могат да бъдат в състава на сказуемото. Затова дългите форми са продуктивни, докато кратките се оценяват като предикативни елементи и някои езиковеди ги обособяват в граматическа категория за състояние. В по-стари руски паметници употребата на постпозитивните местоимения стои функционално в много по-голяма близост до членуването в българския език, отколкото е тази употреба в съвременните северноруски говори. Разликата се състои в това, че в северноруските говори прибавянето на показателното местоимение е непоследователно, те често пазят показателното си значение и могат да се явят не само след съществителни, но и след глаголи и лични

местоимения (Мирчев 1953: 131). „В южнославянските езици, в които употребата на прости и сложни прилагателни е най-близка до праславянската, съществува специализация на простите форми за израз на *неопределеност* и на сложните – за *определеност*“ (Леков 1958: 49). Аналогично е положението и при числителните и някои местоимения; а също и при показателните местоимения за близост и за отдалеченост (Леков, цит. съч. с. 107).

С развоя на членната форма българският език прилича на балканските езици – по-точно на румънски и албански. Тя е следствие от общобалкански тенденции, които обаче са били специфично-различни за отделните балкански езици. Така че развоят на членната форма в български изключва външно, механично въздействие от някой от тях. Тя е резултат от функционирането не на показателното местоимение изобщо, а именно на слабите енклитични показателни местоимения и затова е задпоставена. К. Мирчев преценява като неубедителни опитите на Л. Милетич да докаже, че българският е познавал и притежава и сега по диалектите си и предпоставени членни форми. **Впрочем именно Л. Милетич открива наченки на българската членна форма още в славянския език основа – схващане, което не се споделя, тъй като не може да обясни защо останалите славянски езици не формират членувани форми.** Ако позицията ни обаче не е погрешна, едно от възможните обяснения е именно в обвързаността между таксиса и *определеността* – *определеност* съществува обикновено там, където има и таксис (така е в български, но не и в останалите славянски езици). Критикувайки позицията на Л. Милетич, К. Мирчев същевременно не е съгласен и с много разпространеното квалифициране на членуването като новообразуване, развило се след XV – XVI век (Мирчев 1953). Според него българската членна форма е била „не в зачатъчно, а в доста напреднало състояние още през X век“.

Ако споменатите явления – имперфектът и определеността – са взаимнообвързани, те би следвало да съществуват заедно и в други езици. Този въпрос е в центъра на вниманието ни сега, макар че е свързан с ред усложнения, които трябва да уточним. На първо място, семантичната (логико-философската) връзка между И и О не е дължително да се проявява в равностепенна граматикализация и на двете явления. Не е изключено едното да е граматикализирано, а второто – частично, както и да се изразява по други, лексикални,

лексикално-граматични или словоредни начини, или пък комбинирано. Следователно тук става въпрос основно за тенденция в езиковия развой при съществуването на едното явление, да се формализира или поне да е в процес на граматикализация и второто, от една страна, а от друга – за процентно преимущество на равностепенната граматикализация. Оказва се, че това е именно така. В индоевропейските езици по-често съществуват и двете категории. Така е в английски, френски, италиански, испански, български (и македонски естествено), румънски, шведски, датски. В датския език напр. определеността се граматикализира в резултат от развойни процеси, при които езикът от фузионен тип преминава към флективен. Както се вижда, езиците са от различни групи на индоевропейското семейство. Сред тях има южнославянски, западногермански и северногермански (скандинавски), от италийската група са латинските езици, като че ли най-съществено представени, също албански, гръцки, арменски (задпоставен). В синтетичните езици *определеността* често се изразява посредством падежите, в тези случаи по-рядко се наблюдава нейната граматикализация, макар че това по принцип е възможно, може би главно когато е разколебана и редуцирана в някаква степен падежната система. Така напр. е в шведски, който притежава номинатив и генитив, в немски и др. Впрочем в немски, макар да няма имперфект, значенията на имперфекта се превеждат по специален начин, за да се запази семантиката на продължителност или обичайност. Така е и в полабски, отрял славянски език от западната подгрупа. По данни на А. Е. Супрун, склонението там е отчасти загубено, но се съхраняват аористът и имперфектът (Супрун 1989). Подобно е положението в наследилите го лужишки езици, които притежават и днес имперфект, но с доста ограничена употреба и само от глаголи от несвършен вид (Любенова 2003: 134-140).

В турски съществува падеж акузатив дефинит, чрез който може да се изразява определеност. По принцип в тюркските езици (с изкл. на якутски) има 6 падежа. В развитието им постоянно се проявява тенденцията за създаване на минало време с „видово значение“ (тюркските езици са ирелевантни към аспектиалността), особено за обозначаване на продължително действие в миналото (срв. термина неопределен имперфект) (Гаджиева 1990: 527-529). В турския език например се говори само за аорист, но т. нар. отрицателен аорист на

–*mez* се предава на английски с типично имперфектното значение за обичайни действия в миналото (*didn't used to ...*) (Shetter 2004).

Трябва да подчертаем, че в случая не ни е интересувал характерът на категорията *определеност* : *неопределеност* (дали и дву- или триграмежна, т. е. има ли маркиран неопределителен член или само определителен; дали е пред- или задпоставен и каква е степента на граматикализацията ѝ. В още по-малка степен е съществен въпросът за различните функции на *определеността* в езиците, в които съществува, и отликите между тях – от значение е единствено наличието на семантичния инвариант.

В славянските езици ситуацията е твърде показателна. Изгубването на падежите при имената е свързано с граматикализацията на *определеност* и трансформиране на темпоралния имперфект в таксис (*относителност*). Така е в български.

В латински има имперфект, но не е имало членуване. Съвременните френски, испански, италиански развиват категорията под влияние на „вулгарния латински“ и показателното *ille* за определеност и *one* за неопределеност, а това означава по-скоро, че книжовният език се е „опазвал“ дълго време от членуването, обсебващо осезателно говоримия народен език, подобно на изкуственото съхраняване на склонението в български.

Някои езици като суахили рядко използват членна морфема, *определеността* се изразява описателно.

Други, вкл. персийски, латински, руски, санскрит, китайски, фински, корейски, японски, словашки, тамил, нямат изобщо *определеност* – изразяването е описателно с *един* и *този* или чрез реда на морфемите в думата (or by word order). Други езици като уелски, библейският и модерният иврит, арабски, македонски и изкуствените есперанто и идо имат определителен член, няма експлицитна *неопределеност* (естествено е предпочетен по-икономичният вариант на експлициране).

Много европейски езици, притежаващи граматичен род, обикновено имат и членна морфема, която се съгласува с рода на съществителното, както и в български.

В старо- и новогръцки, както и в испански и каталонски собствените имена също може да се членуват.

В скандинавските езици определителният член може да бъде суфикс, както в шведски, и е възможно дублирането му, като суфикси-

те се използват заедно. Задпоставени са членните морфемии и в балканските езици румънски, български.

В арабски определителният член е префикс и не е постоянна съставка на думата; неопределителен член няма. Ако има прилагателно, то възприема определеността на съществителното – както в български.

Забележително е, че генеалогичната връзка между езиците е ирелевантна за възможността им да изразяват *определеност* : *неопределеност* и таксис. Относно това се наблюдават изключително подобни езикови явления между доста далечни по произход езици. Така беше в последния споменат случай – за членната морфема в арабски с „енклитикоподобен“ характер, както и в български. По изследваните особености в една група попадат езици като български от славянските, някои романски и германски, докато други неродствени езици (като персийски, латински, руски и останалите славянски езици, санскрит, китайски, фински, корейски, японски, словашки, тамил) са в отделна група, обединени от ирелевантността на посочените граматически признаци в тях. Имперфектът в езика малаялами (от индийската група) например е учудващо подобен на английския.

Вместо заключение ще подчертаем, че изследването е още в съвсем начален стадий и вероятно задълбочаването му ще бъде свързано с някои промени. Не е съвсем сигурно, че въобще ще е възможно да се доведе до аргументиран финал, тъй като работата е особено затруднена от следните фактори: нееднаквата теоретикотерминологична база на различните публикации, които трябва да бъдат използвани (не е сигурно, че под имперфект, перфект, имперфектив и перфектив различните изследователи разбират едно и също); не е сигурно, че в описанието на по-неизвестните езици авторите са били достатъчно обективни и компетентни (напр. индианските атапаски или атабаски езици в Северна Америка, чието описание започва Е. Сепир). Това изисква използването само на авторитетни издания с енциклопедичен характер, достъпът до които е много ограничен.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексеев 1990:** М. Е. Алексеев. Атапаские языки. – *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, 1990: 50-51.
- Бенвенист 1963:** Е. Бенвенист. Классификация языков. – *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 3. Москва, 1963: 36-55.
- Бондарко 1987:** А. В. Бондарко. *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Временная локализованность. Таксис*. Ленинград, 1987.
- Гаджиева 1990:** З. Гаджиева. Тюркские языки. – *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, 1990: 527-529.
- Леков 1958:** Ив. Леков. *Общност и многообразие в грамматическая строй на славянските езици*. София, 1958.
Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
- Любенова 2003:** Е. Любенова. *Грамматика на голнолужишкия език*. Пловдив, 2003.
- Маровска 2002:** В. Маровска. Понятийната взаимозависимост на езиковите явления – предпоставка за езиковия развој (за категоријата време в славянските езици). – *IV славистические чтения памяти проф. П. А. Дмитриев и проф. Г. И. Сафронова (Материалы международной научной конференции 12 – 14 сентября 2002 года)*. Санкт-Петербург, 2003.
- Маровска 2003:** В. Маровска. Темпорална и пространствена квантификација и тјакното граматикализиране (развој на категоријата време в славянските езици). – *Международен славистичен конгрес*. Любляна, 2003.
- Маровска 2004:** В. Маровска. Категориите време и пространство и темпоралните системи в славянските езици. – *Сборник от X полско-български колоквиум*. Познан – Обжицко, 2004.
- Мирчев 1953:** К. Мирчев. Кога възниква членната форма в българския език. – *Христоматия по история на българския език*. София, 1983: 130-136.
- Мирчев 1958:** К. Мирчев. *Историческа граматика на българския език*. София, 1958.
- Ницолова 1976:** Р. Ницолова. Българският глагол (обзор). – П. Пашов. Р. Ницолова. *Помагало по морфология*. Глагол. София, 1976: 7-21.
- Пенчев 1987:** Й. Пенчев. Перфект и превръщане в перфект. – *Доклади от Втория международен конгрес по българистика*. Т. 3. София. С. 468-474.

- Савицка 1978:** I. Sawicka. Referencijalna kvantifikacija rečenice. – *Зборник за филологију и лингвистику*. Нови Сад. XXI/I. 1978: 55-61.
- Славянски езици. Граматични очерци*. Изд. на БАН. Софија, 1994.
- Супрун 1989:** А. Е. Супрун. Полабский язык. – А. Е. Супрун. *Введение в славянскую филологию*. Минск. 1989: 93-99.
- Супрун 1989:** А. Е. Супрун Серболужицкие языки. – А. Е. Супрун. *Введение в славянскую филологию*. Минск. 1989: 76-81.
- Шегър 2004:** W. Z. Shetter. *Language Miniatures: A selection of Essays with illustration by the author*. 203 p. 2004.
- Тодоранова 1985:** В. Тодоранова. *Учебник по старогръцки език*. Софија, 1985.

НЕСТАНДАРТНАТА МОРФОЛОГИЯ НА ГЛАГОЛИТЕ ОТ ТРЕТО СПРЕЖЕНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Мариана Лазарова
Бургаски свободен университет

Формалните класове, наричани още формални разреди, са група лексеми, обединени и противопоставени на други групи лексеми по ясно изразени формални белези, срещу които не може да се открие никакво семантично съдържание (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999; Куцаров 1997). В съвременния български език I, II и III спрежение на глаголите са формални класове.

Формирането на съвременното първо и второ спрежение е резултат от реструктурирането на старобългарските спрежения от първо до четвърто и глаголите от тези две новобългарски спрежения днес пазят връзката си с морфологията на старобългарските глаголи. Глаголите от групата на несъществуващото в старобългарски трето новобългарско спрежение проявяват морфологична нестандартност: липса на разлика между основите за презенс, аорист и имперфект; поява на окончание –м за първо лице единствено число и –ме за първо лице множествено число; връзка между вид и време при глаголи от трето спрежение, които образуват видова двойка; атрибутивна употреба на минало несвършено деятелно причастие и пр.

Ст. Младенов (Младенов 1935), Б. Цонев (Цонев 1934) и К. Мирчев (Мирчев 1978) отбелязват, че измененията в областта на българското спрежение нямат такова голямо значение, каквото имат промените в склоненията. Според тези български лингвисти промените в спреженията са свързани или с фонетични промени, или са резултат от действието на морфологична аналогия (Цонев 1934). Това е така, но веднъж станали езиков факт, промените в системата на

спрежението започват да влияят върху формоизменението на българския глагол, влизат във връзка с аспектуалността, дори налагат синтагматични особености.

Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ (1949) приема обособените от предшествениците му три спрежения и отбелязва, че в трето спрежение не се отделят разреди, тъй като сегашната и аористната основа съвпадат, но поради многобройността на глаголите е добре „да ги делим на групи според наставките, с които са образувани“. По-късно в колективно издадените учебници по български език за гимназиите (1947) и за учителските институти (1957) Андрейчин разделя глаголите от трето новобългарско спрежение на два разреда (*гледам – гледах; стрелям – стрелях*). Тази класификация е приета и от Ст. Стоянов (Стоянов 1964).

Ю. С. Маслов (Маслов 1956) предлага различна класификация на българските глаголи. Изтъквайки различията между глаголите от първо и второ спрежение, от една страна, и глаголите от трето спрежение, от друга страна, по маниера на някои неславянски езици той предлага „новото *a*-спрежение“ да се нарича слабо, а другото – силно, с подразделяне на първо силно *e*-спрежение и второ силно *и*-спрежение. Новото слабо *a*-спрежение той не дели на разреди, но в зависимост от ударението в аористните форми обособява две акцентни групи – в едната ударението в аорист е подвижно – (гледах, гледах), а в другата – с неподвижно ударение (ядосах, боядисах). Върху подвижното ударение в аорист при някои глаголи от трето спрежение обръщат внимание и други чуждестранни българисти (Леон Бوليو, Роже Бернар), но тези дублетни форми не проявяват стабилност. Формите с ударение върху последната сричка губят активност и затова в „Нов правописен речник на българския език“ (2002) не са признати за дублетни.

В книгата си „Българският глагол“ П. Пашов (Пашов 1966) дели глаголите от трето спрежение на две групи според словообразователните суфикси. Много ценни в това изследване са количествените данни за разпределението по спрежения на глаголите (основни и префигирани). За първо спрежение са посочени 770 основни и 6115 основни и префигирани глагола; за второ спрежение – 1164 основни и 8730 основни и префигирани глагола; за трето спрежение – 1594 основни и 6005 основни и префигирани глагола. Очевидно е, че най-многобройни са глаголите от трето спрежение, а това, че производ-

ните от тях префигирани глаголи са по-малко в сравнение с тези от първо и от второ спрежение, може да се обясни с факта, че много глаголи от трето спрежение са биаспектуални, т.е. не могат да се префигират [за разликата между видово асиметрични и биаспектуални глаголи (виж Лазарова 1999: 46 – 50)].

В „Речник на чуждите думи в българския език“ (1982) от общо 2 300 думи 900 са глаголи, т.е. 40 % от чуждите са с вербален характер. 83 % от глаголите са образувани с наставката *-ира* или с разширения ѝ вариант *-изира*, а останалите 17 % са образувани с: а) с наставки *-ува-* или *-ва-* (най-много) – *мизерствам, икономисвам, ухажвам, пробвам, кандидатствам, боксувам, пазарувам, хонорувам, практикувам* и пр.; б) с наставки *-а-* и *-ава-* (*наваksam, харесам, обозначавам* и пр.). Единици са глаголите, при които наставки *-а-* и *-ава-* се предшества от меки съгласни (*оформям, взривявам*). Причината е най-вероятно фонетичната тенденция към „втвърдяване“ на съвременния български език, т.е. все по-ограничената употреба на меки съгласни, особено на междусловна и междуморфемна граница. От всички глаголи в този речник само 0,2 % не са от трето спрежение (*доносничка, зубря, калъня, капризничка, карауля, кахъря се, квася, кокетничка, майтаня се, маскаря, оригиналничка, пазаря се, пелтеча, пердаша, пишманя се, пудря, сервилничка, споря, тормозя, учредя, уважа, сурна*). Тези количествени данни дават основание да се твърди, че в съвременния български език глаголите с корен от чужд произход са с малки изключения предимно от трето спрежение. Несъществуващо в старобългарски, възникнало в среднобългарската епоха, днес това спрежение агресивно разширява обема на включените в него глаголи. Тенденцията е жива и активна, а това прави въпросите, свързани с глаголите от трето спрежение, актуални.

Количествените наблюдения сочат, че преобладаващата част от глаголите от трето спрежение са от чужд произход и броят им продължава да нараства. Специфична граматическа характеристика на глаголите от новобългарското трето спрежение е, че те в голямата си част са биаспектуални (Лазарова 2002), т.е. не могат да се префигират и да образуват вторични глаголи от свършен вид, а след суфигиране от тях да се произвежда глагол от вторичен несвършен вид (*абдикирам, автоматизирам, адвокатствам, банкрутирам, гравитирам, дебаркирам, реституирам, конституирам, телепортирам* и пр.). Само 15 % се групират във видови двойки по признака несвър-

шен/свършен вид (*харесвам, харесам; сватосвам, сватосам; боядисвам, боядисам; икономисвам, икономисам, орисвам, орисам; сколасвам, сколасам; глаголите, производни от питам – опитвам, опитам, разпитвам, разпитам; производните от гледам – разглеждам, разгледам, наглеждам, нагледам, оглеждам, огледам* и пр.). Малка част са асиметрични от несвършен вид, т.е. чрез префигиране от тях се образува глагол от свършен вид, а след прибавяне на суфикс се получава глагол от вторичен несвършен вид (*копирам – прекопирам, прекопиравм; блокирам – разблокирам, разблокиравм*).

За разлика от глаголите от другите две спрежения в съвременния български език, глаголите от трето спрежения проявяват тематичната си гласна още в първо лице единствено число и в трето лице множествено число сегашно време.

След появата на глаголи със сегашна тематична гласна *-а-*, много съществена формална отлика на глаголите от трето спрежение става окончание за първо лице единствено число *-м*. За да се избегне омонимия, пречеща на комуникацията, окончанието за същото лице в множествено число става *-ме*, т.е., ако се приеме, че окончанието на глаголите от трето спрежение за първо лице сегашно време е *-м*, то опозицията единствено/множествено число се реализира чрез противопоставянето нулева морфема : *-е* (*стартирам, стартираме*).

В праславянски окончание *-м* за първо лице единствено число сегашно време е било типично за всички глаголи (*nessom – нося*). По-късно, в резултат от действието на закона за отваряне на сричката и други промени, това окончание изчезва, но след време отново се връща в някои северозападни славянски езици като чешки, полски, словашки.

През ранния период на Българското възраждане в творчеството на Н. Рилски, Хр. Павлович, К. Фотинов, Н. Бозвели се срещат редовно глаголни форми с окончание *-ме* за I лице единствено число. В творбите на български литературни класици като Л. Каравелов, Хр. Ботев, П.Р.Славейков също се наблюдава смесена употреба на глаголни окончания за I лице единствено и множествено число: „*И не знаем, не можеме, не щеме да работим за себе си със време; Само знаем, и можеме и щеме един друг злобно да се ядеме*“ (П.Р. Славейков, „Не сме народ“)

Страстни защитници на глаголни словоформи с окончание *-ме* за първо лице единствено число независимо от спрежението са Ст.

Младенов (Младенов 1943), Ал. Теодоров-Балан (Теодоров-Балан 1940) и Б. Цонев (Цонев 1937). Ст. Стойков обаче е категоричен: „Предимствата, които някои български езиковеди сочат (за окончание –ме), са само външни, формални и затова няма изгледи то да се върне и затвърди в практиката на книжовния език“. (Стойков 1955) За Ал. Теодоров-Балан (1952) появата на окончание –ме за 1 лице множествено число при глаголи от първо и второ спрежение е по аналогия с окончанието на глаголите от трето спрежение и на окончанията за аорист и имперфект. Ел. Георгиева (Георгиева 1982) освен „...непреодолените навици в речта на хората от западните български земи“ вижда причина и във влиянието на трето новобългарско спрежение, „тъй като неговият относителен дял спрямо глаголите от първо и второ спрежение е съществен“. За В. Радева (Радева 1987) причината за появата на окончание –ме за 1 лице множествено число е не само тенденцията към унифициране на глаголните форми за първо лице множествено число, но и проява на свръхстарание. Ив. Леков (Леков 1943) смята, че окончание –ме се е появило през XII век по аналогия с окончанието –ете за второ лице множествено число. К. Мирчев (Мирчев 1978) и Ив. Добрев (Добрев 1982) доказват, че окончание –ме се е срещало първоначално само при атематичните глаголи, но през среднобългарския период с възникването на –а-спрежението се разпространява широко. Тетовска-Троева (Тетовска-Троева 1996) на основата на обобщение от лингвогеографски данни твърди, че „...окончание –м за 1 лице множествено число сегашно време при глаголите от първо и второ спрежение е характерно за сравнително малко български говори, но сред тях са всички балкански диалекти, а те са в основата на книжовната норма“. Според същата авторка широката географска опора на окончание –ме за 1 лице единствено число спомага за разширяване на употребата му в конкуренция с окончание –м, което въпреки опората си в книжовната норма като че ли е в отстъпление. Изказаната догадка сигурно има основание, но книжовната норма не бива да се пренебрегва и аргументите нямат нищо общо с доктриниерско придържане към отживели времето си постулати. В съвременния български език има разлика между глаголните словоформи *сядам* и *сядаме*, *влизам* и *влизаме*, *репетирам* и *репетираме*. Между формите *ходим* и *ходиме*, *говорим* и *говориме* разлика няма, т.е. наличието на две форми с едно и също значение е излишество, което с нищо не обогатява езика, подс-

казва диалектно влияние или свръхстарание (дори може би маниерно подражание) и влиза в конфликт с всеобщия закон за икономия на средства.

В аспектуално отношение и по-точно във връзка с групирането във видове двойки, глаголите от трето спрежение могат да се разделят на две групи. Едната група включва глаголи, които са от втори-чен несвършен вид (*изкрещявам, засушавам, изработвам, пробождам* и пр.) и малка група глаголи от несвършен вид, образувани чрез суфигиране на свършени по вид глаголи – *купувам, давам, казвам* и пр. Характерно за всички глаголи от тази група е, че съответният им глагол от свършен вид не е от трето спрежение. Втората група включва глаголи от трето спрежение, които образуват видова двойка: производни от корен –пит- – *опитвам/опитам, разпитвам/разпитам, възпитавам/възпитам*; производни от корен –глед- – *разглеждам/разгледам, оглеждам/огледам, преглеждам/прегледам*; производни от корен –иск-: *поисквам/поискам, разисквам/разискам, изисквам/изискам*; производни от корен –вяд- – *заповядвам/заповядам, изповядвам/изповядам* и пр; *орисвам/орисам; коронясвам/коронясам; сватосвам/сватосам; здрависвам (се) /здрависам (се); боядисвам/боядисам; опитвам/опитам; брадясам/брадясам; типосвам/типосам; икономисвам/икономисам; калайдисвам/калайдисам; скопосва/скопосам; сколасвам/сколасам; тревясвам/тревясам; кръстосвам/кръстосам; сапунисвам/сапунисам; назлъндисвам/назлъндисам* и пр.

Сред глаголите от свършен вид във втората група се среща суфикс –а-, който обаче сигнализира не за вид, а за спрежение. Например при глагол като *слаг-а-м* морфема –а- сигнализира и спрежение, и вид (несвършен). При някои от описаните във втора група глаголи морфема –а- не сигнализира вид, а само спрежение. Това особено ясно личи при глаголи, образувани от именна основа без лексикален суфикс (*орис-, опит-, скопос-*). Следователно не трябва да се абсолютизира твърдението, че един от суфиксите за образуване на глагол от несвършен вид е –а-, наред с –ва-, –ава-, –ува-. При глаголите от трето спрежение свършен вид морфема –а- е носител на граматична информация за спрежение и няма видова натовареност. При глаголите от първо и второ спрежение морфема –а- е само видово натоварена.

Принципът за икономията е всеобщ и сравнително последователно прокаран на морфологично равнище. Във формалния клас спрежение този принцип обаче не се реализира, т.е. няма значещо отсъствие, всяко спрежение е белязано със съответната тематична гласна. Това е много силно доказателство за факта, че макар да е формален клас, т.е. не е семантично натоварено, спрежението като структурна единица на морфологията е от голямо значение, защото е в основата на глаголното формоизменение.

Една от най-специфичните граматически особености на глаголите от трето спрежение е, че сегашната, аористната и имперфектната основа съвпадат. Това значи, че формите за първо лице в единствено и за трите лица в множествено число за аорист и имперфект съвпадат; еднакви са и формите на миналите деятелни причастия, което води до уеднаквяване на редица аналитични глаголни словоформи, съдържащи тези причастия. В по-ранен период от развитието на съвременния български език (до средата на 50-те години) е имало словоформи на глаголи от трето спрежение, чиято аористна и имперфектна форма са се различавали – *боядисах* (аорист), *боядиших* (имперфект) по подобие на *писах*, *пиших* – но днес имперфектните форми на *-ших* са архаични. Следователно тенденцията към уеднаквяване на основите е трайна и се задълбочава.

Важен е въпросът дали трябва да се говори за аористни и имперфектни омоформи, или за загуба на разликата между аорист и имперфект при глаголите от трето спрежение. Тези от тях, които образуват видова двойка, несъмнено образуват аорист от свършения вид, а имперфект от несвършения. Граматическата семантика на аориста е да означава действие, извършено и завършено преди настоящия момент, а на имперфекта – действие, едновременно с момент, отнесен в миналото. В този смисъл не може да се говори за опозиция аорист/имперфект. Имперфектът е в опозиция със сегашно време по признака абсолютност/относителност. От друга страна, не бива да се пренебрегва итеративността, която може да се определи като периферия на лексикално-граматическата категория аспектуалност (Маровска 1998; Чакърва 1999). На основата на итеративността аорист/имперфект са в опозиция, защото аористните форми означават еднократно извършено в миналото действие, а имперфектните го представят като многократно. Както се отбеляза, при глаголите от трето спрежение аористната основа съвпада с имперфектната. Ко-

гато видовата двойка е образувана от глаголи от трето спрежение, аорист се образува от глагола от свършен вид, а имперфект – от глагола от несвършен вид. Следователно не бива да се говори за омоформи, а за липса на аорист при глаголите от несвършен вид и липса на имперфект при глаголите от свършен вид трето спрежение, които образуват видова двойка. Ако трябва да се изрази процесност на глаголно действие в минал момент (което е граматична семантика на имперфекта), се използват глаголи от несвършен вид, а ако трябва да се означае еднократност или пределност (приключеност) на действие в определен минал момент (което е граматична семантика на аориста) се използват глаголи от свършен вид: *В тази зала се коронясваха* (имперфект от глагол от несвършен вид) *кралете на Франция*. *Коронясаха* (аорист от глагол от свършен вид) *краля в тази зала*. *Здрависваха се сърдечно*. *Здрависаха се сърдечно*. *Аз боядисвах портата*. *Аз боядисах портата*. При глаголите от първо и от второ спрежение тази връзка между вид и време не съществува – аорист се образува и от глаголи от несвършен вид, както и имперфект се образува от глаголи от свършен вид (*ям – ядох, ядах; спя – спах, спях; дам – дадох, дадах; получа – получих, получех*).

При биаспектуалните глаголи от трето спрежение не може да се говори за разлика между форми за аорист и за имперфект, а просто за някакво комплексно минало време, комплексно, защото не се прави разлика между процесност и приключеност на действие спрямо минал момент, нито между еднократност или многократност на действието в миналото. В тези случаи, за да се изрази идеята, са необходими лексикални експликатори:

<i>Често нощувах там.</i>	<i>Снощи нощувах там.</i>
<i>Видях го в момента, когато го арестувах.</i>	<i>Вчера го арестувах.</i>
<i>Винаги щом беседвах с този човек, се чувствах обнадеедена.</i>	<i>Преди няколко дни беседвах с този човек.</i>

Нощувах там. – Често или само снощи?

Арестувах го. – Докато беше с него или след това?

Ако се допусне, че примерите в колоната вляво съдържат глаголи в имперфект, а от колоната вдясно – в аорист, то ще е на основата

на лексикалните маркери за еднократност или многократност, пределност или процесност на действието в минал момент. Лексикализацията не е морфологично средство за изразяване, затова може да се допусне, че биаспектуалните глаголи имат една комплексна форма за минало време. Уточняващите въпроси доказват, че лексикалните експликатори са нещо в голяма степен задължително при биаспектуалните глаголи от трето спрежение, което се превръща в особеност на тяхната съчетаемост в синтагматичен план.

При формите за причастно-страдателния залог отново се налага диференцирането по признака итеративност или кратност (еднократност / многократност). При глаголи, които образуват видова двойка, глаголът от несвършен вид е от трето спрежение и няма разлика между аористна и имперфектна основа. Съответният глагол от свършен вид, който не е от трето спрежение, запазва разликата между темпоралните основи. Страдателното причастие се образува от аористната основа. При липса на лексикална разлика между глаголите от несвършен и от свършен вид, които образуват видова двойка, формите на причастно-страдателния залог за еднократни действия се образуват от глагола от свършен вид, а формите за причастно-страдателния залог за многократни действия – от глагола от несвършен вид. Значението се запазва при страдателните причастия, употребени самостоятелно като съгласувани определения: *осъждам – осъждан, осъдя – осъден (Той е осъждан многократно. Той е осъден само веднъж); измивам – измиван, измия – измит (Повърхности, измивани с този препарат, запазват цветовете си. Повърхност, измита с този препарат, не променя цвета си.)*

Твърдението, че минало свършено деятелно причастие се образува то аористна основа, а минало несвършено деятелно причастие – от имперфектна основа, е валидно само за глаголите от първо и второ спрежение. При липса на разлика между темпоралните основи на глаголите от трето спрежение и минало свършено, и минало несвършено деятелно причастие се образуват от едно и съща основа:

боядисва + л,-а,-о,-и

боядиса + л,-а,-о,-и

кръстосвал + л,-а,-о,-и

кръстосал + л,-а,-о,-и

икономисва + л,-а,-о,-и

икономиса + л,-а,-о,-и

харесва + л,-а,-о,-и

хареса + л,-а,-о,-и

Темпоралната разлика се заличава и остава аспектиалната. Следователно при глаголи от трето спрежение минало свършено деятел-

но причастие се образува от глагол от свършен вид, а минало несвършено деятелно причастие – от глагол от несвършен вид.

В почти всички български граматики може да се срещне твърдението, че минало несвършено деятелно причастие няма атрибутивна употреба. Отнася се за този вид причастия, образувани от глаголи от първо и от второ спрежение. Образуваните от глаголи от трето спрежение минали несвършени деятелни причастия са изключение от твърдението, тъй като разликата между тях и миналите свършени деятелни причастия е аспектиална, а не темпорална:

замърсявам (III спрежение, несвършен вид) – *замърсявал, -а, -о, -и* (минало несвършено деятелно причастие)

замърся (II спрежение, свършен вид) – *замърсил, -а, -о, -и* (минало свършено деятелно причастие). Безспорно се приема, че причастията са нелични глаголни форми. Миналото несвършено деятелно причастие от глаголи от първо и второ спрежение (*замърсял, четял, ходел*) няма атрибутивно употребление, а се среща като градивен елемент на форми за преизказване (*замърсял съм; замърсял си; замърсял; четял съм; четял си; четял* и пр.). Щом е елемент от глаголна парадигма за преизказване, така нареченото минало несвършено деятелно причастие не е никакво причастие, а глаголна форма. За минало несвършено деятелно причастие може да се говори само при глаголи от трето спрежение, несвършен вид, защото само тогава то има атрибутивна употреба.

На собственик на кораб, замърсявал (многократно, минало несвършено деятелно причастие) *акваторията на Средиземно море, се налага разоряваща глоба.*

обещавам (III спрежение, несвършен вид) – *обещавал, -а, -о, -и* (минало несвършено деятелно причастие)

обещая (I спрежение, свършен вид) – *обещал, -а, -о, -и*; така нареченото минало несвършено деятелно причастие *обещаел* няма атрибутивна употреба

Не бива да се разчита на обещавал (минало несвършено деятелно причастие, изразяващо идея за многократност), *но несвършил нищо човек.*

Не разчитам на обещал (минало свършено деятелно причастие, изразяващо идея за еднократност), *но несвършил нищо човек.*

Тези примери отново илюстрират идеята, че при глаголите от трето спрежение реализацията на идеята за итеративност (или крат-

ност) се реализира не на темпорална, а на аспектиална основа и това с абсолютна точност важи за глаголите от трето спрежение, които образуват видова двойка.

Съществува твърдение, че за биаспектуални глаголи от трето спрежение, които са от чужд произход, са недопустими форми, образувани с наставките –ава, -ва. Според мене, правилното е да се твърди, че не бива да се образуват биаспектуални глаголи с тези наставки, но синтетични форми за условно наклонение се образуват: *Абонирам се за всички издания, но откъде толкова пари = Бих се абонирал за всички издания.*, т. е. видова двойка от типа абонирам/абонирам е несъществуваща, но форма *абонирам* в съвременния български език може да изразява условност в съответния контекст.

В съвременния български език глаголите от трето спрежение се оформят като най-многобройни. При съвременните активни научно-културни и икономически интеграционни процеси броят на тези глаголи поразително бързо нараства, затова изучаването на тяхната специфична и нестандартна в някои отношения морфология представлява интерес.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин, Иванов, Попов 1957:** Андрейчин Л., Иванов М., Попов К. *Съвременен български език*, ч. II. София, 1957.
- Андрейчин, Костов, Николов 1947:** Андрейчин Л., Костов Н, Николов Е. *Българска граматика*. Помагало за езиково-граматично обучение в гимназиите. София, 1947.
- Бояджиев, Куцаров, Й. Пенчев 1999:** Бояджиев. Т, Куцаров. Ив., Й. Пенчев. *Съвременен български език*. 1999
- Георгиева 1982:** Георгиева Ел. *Граматика на грешките*. София, 1982.
- Добрев 1982:** Добрев Ив. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София, 1982.
- Куцаров 1997:** Куцаров Ив. *Лекции по българска морфология*. Пловдив, 1997.
- Лазарова 1999:** Лазарова М. *Морфемното равнище – динамичният консерватор на езиковата система*. В. Търново, 1999.
- Лазарова 2002:** Лазарова М. Биаспектуални и видово асиметрични глаголи – критерии за различаване. В: *Езикът – история и съвременност*. Шумен, 2002.

- Леков 1943:** Леков Ив. *Праславянските глаголни форми и отражението им при днешните славянски езици*. Сп. На БАН, 1943, кн. 1.
- Маслов 1956:** Маслов Ю.С. *Очерк болгарской грамматики*. Москва, 1956.
- Маровска 1998:** Маровска В. Славянските словообразователни и формообразователни аргументи за интерпретацията на категорията вид на глагола като триграма. В: *Славистика*. Пловдив, 1998
- Мирчев 1978:** Мирчев К. *Историческа граматика на българския език*. София, 1978.
- Младенов 1935:** Младенов Ст. *История на българския език*. София, 1935.
- Младенов 1943:** Младенов Ст. *Съвременният български книжовен език и народните говори*. София, 1943.
- Нов правописен речник на българския език*. Българска академия на науките. София, 2002
- Пашов 1966:** Пашов П. *Българският глагол*, ч. I. София, 1966.
- Радева 1987:** Т. Бояджиев, В. Радева, М. Младенов. *Между диалектното и книжовното*. София, 1987.
- Речник на чуждите думи в българския език*. София, 1982.
- Стойков 1955:** Стойков Ст. Глаголното окончание –ме в съвременния български книжовен език. – В: *Сборник в чест на акад. А.Т.-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина*. София, 1955.
- Стоянов 1964:** Стоянов Ст. *Грамматика на българския книжовен език*. София, 1964.
- Тетовска-Троева 1996:** Тетовска-Троева. Окончания за 1 лице, множествено число, сегашно време на глаголите от първо и второ спрежение в българския език. // *сп. Български език*, 1996, кн. 1
- Теодоров-Балан 1940:** Теодоров-Балан Ал. *Нова българска граматика*. София, 1940.
- Теодоров-Балан 1952:** Теодоров-Балан Ал. *Из недрата на българския правопис*. Известия на ИБЕ, кн. 1, 1952.
- Цонев 1934:** Цонев Б. *История на българския език*, т. II. София, 1934.
- Цонев 1937:** Цонев Б. *История на българския език*, т. III. София, 1937.
- Чакърова 1999:** Чакърова Кр. *За същността на вторичната имперфективация в съвременния български език*. Юбилейна конференция 25 години филологии в ПУ „Пасий Хилендарски. Пловдив, 1999.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СЪВРЕМЕННОТО ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ДВА ТИПА МОДАЛНИ КОНСТРУКЦИИ С ДЕСЕМАНТИЗИРАНИ ГЛАГОЛИ

Красимира Чакърова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Обект на лингвистичен анализ в настоящата статия са два типа български модални конструкции, образувани с десемантизираните глаголи *дай* (*дайте, давай, давайте*) и *чакай* (*чакайте*) – срв.: *дай да направим, дай да изпее, дайте да решим, давай да тръгваме, чакай да каже, чакайте да видим* и др. под.

Още в началото се налага да уточним, че интересът ни към споменатите съчетания не е случаен. От една страна, той се вписва в контекста на нашите изследвания върху микрополето на волитивността в съвременния български език, а от друга, се мотивира от факта, че независимо от наличието на разработки, фокусиращи вниманието си върху същите образувания (срв. у Петрова, Кралева 1990; Маринова 1991; Маринова 1994; Тишева 1994 и др.), редица важни въпроси, свързани със статута им в езиковата система, с тяхната формално-семантична реализация, все още остават открити. Тук ще представим накратко разсъжденията си по два основни проблема:

1. Какъв е характерът на изследваните модални съчетания (синтактични конструкции или аналитични императивни форми на глагола, респ. ядрени или периферийни повелителни модификатори)?

2. Съществуват ли формално-семантични, функционални и типологически отлики между двете групи конструкции? Може ли да се твърди, че те се намират на различни етапи в хода на своето развитие, респ. в процеса на утвърждаването си в езиковата си система?

Опитвайки се да потърсим задоволителен отговор на поставените въпроси, обработихме внушителен обем текстови корпуси, публикувани в електронното пространство, от които експерирахме таксономичния фонд на изследването. Използвахме такива популярни сайтове за класическа и нова българска литература като <http://liternet.bg>; виртуалната литературна библиотека <http://www.slovo.bg>; сайта за българска разговорна реч <http://bgspeech.net>, корпуса с българска разговорна реч, събран от Кр. Алексова (вж. <http://www.hf.uio.no>); електронни издания на вестниците „Сега“, „Труд“ и др., както и различни интернет форуми¹. В крайна сметка ни направи впечатление, че поставен на толкова широк текстов фон, броят на регистрираните примери от интересуващия ни тип е сравнително скромнен. По наше мнение най-вероятната причина за това е силно изразеният им колоквиален характер, ограничаващ употребата им в официалните делови стилове². Противно на предварителните ни очаквания се оказа, че е спорадично и използването на *дай*- и *чакай*-съчетанията в художествена литература.

При обобщаване на резултатите от нашите наблюдения използвахме три основни метода – дескриптивен, сравнителен и статистически, – с помощта на които достигнахме до следните изводи:

I. Не съществуват достатъчно основания разглежданите модални конструкции да се приемат за самостоятелен ред форми в императивната парадигма на българския глагол. И макар че по някои показатели те се оказват „гранични“ образувания, все още не може да се прогнозира бъдещият им развой в езиковата система. Достигнахме

---

¹ Струва ни се, че именно форумите в електронното пространство дават най-точната представа за съвременното състояние на всеки естествен език; те са ресурсът, който може да даде най-надеждните резултати при проучване на актуални езикови процеси и тенденции.

² Използваме понятието *делови стилове* за означаване на **практическите, нормативни функционални разновидности на езика**, различни от художествения стил – срв. у В. Маровска: „Деловият език е този, който се различава на функционално детерминирани разновидности – научен, административен, разговорен подезик [...]“ /вж. Маровска 1998:25/. Под **официални делови стилове** разбираме най-строго нормираните езикови разновидности, които имат представителен характер и се използват в официалните сфери на общуване (административен, научен и публицистичен стил).

до това заключение след прилагането на няколко критерия за разграничаване на сложните глаголни форми от синтактичните конструкции, формулирани в предишна наша публикация (вж. Чакърова 2001).

Кои са нашите аргументи?

1. Първо, съгласни сме с онези изследователи³, които посочват, че началният елемент в разглежданите съчетания е десемантизирана (т.е. лексикализирана) повелителна глаголна форма (*дай*, *чакай* и техните формални варианти). При това прави впечатление фактът, че в случая процесът на десемантизация невинаги е съпроводен от паралелния процес на „деимперативизация“. Тъкмо напротив – има редица примери, в които избледняването на лексикалното значение на *дай* и *чакай* (в т. ч. и на техните варианти) довежда до частична (а някъде и пълна) граматикализация – от пълнозначна дума глаголт се трансформира в специализирана повелителна частица, подобна на употребяваните в системата модификатори *нека*, *дано* и др., която обаче притежава и допълнителния маркер „разговорно“ – срв. напр. ...*викам дай* (= нека) *да \видим зла\тарските а\телиета//; викъм/\няма дъ \нийъ \нищо// \няма дъ ям \нищо// дай* (= нека) *да си \ходим//* /http://bgspeech.net/; *Аз вече / аз го включих и после / нали пипам вътре и викам **чакай** (= нека) **да изключа** // Щяхте да ядете шаран //*; *А / кажи ми / къде ще го намериш? //* /www.hf.uio.no/ и др.

Съществува обаче и друга група примери, които ни дават основание да заключим, че началният компонент в структурата на разглежданите форми не е изгубил напълно първоначалната си семантика. Срв. напр. следния диалог между двама герои на А. Каралийчев: *Дай* бе, дядо Цвятко! *Дай да си купя* едно теле, че ни умря волът и нивата ми остана незасята. / – *Дай* нещо за училищната трапезария – молеха го учителите. / – *Дай да купя* едно букварче за наш Радулча, че е много паметно момче и очите му все в книгата гледат! – куцукаше подире му съседът Лазар. / Но дядо Цвятко изпроваждаше всички с празни ръце. / – *Да се махате от главата ми! Аз не съм банка! На никого пари не давам.* Тук повелителната форма *дай* съхранява изцяло лексикалната семантика на изходния глагол. Аналогична е ситуацията и в примерите, когато началният вербален

³ Срв. напр. у Петрова, Кралева 1990; Тишева 1994 и др.

компонент в конструкцията е в отрицателен статус – срв.: *Събудете се! Не давайте да ви правят на маймуни! Те идват, пият кафе в Шератон или Хилтън и си отиват, щастливи, взели командировъчните и попътували в бизнескласа на ваша сметка /форум в www.minedu.government.bg/; Добре де корупцията... вярно има я и Карбовски е прав, че както навсякъде и тук овцете ги „стрижат, доят и бият“, но „не им давайте да го правят“ /moshenik.orbitel.bg⁴; „Нов живот“ гостува на кърджалийско семейство, което вече трето лято се връща в село Черничево: Богат от земеделие не чакай да станеш /www.eunet.bg/ и др. Преместването на отрицателната частица преди втория глагол променя семантичната рецепция – срв.: *Обаче чакай да не го пиша наново, ще ти копирам началото на урока: „В този урок ще видите...“ /forum.studio-bg.com/; Имаме своите големи образци, имаме и активно пишещи съвременни колеги, дай да не си късаме, обзети от nihilистичен бяс, дрехите Иво Беров, интервю с Деян Енев, www.liternet.bg/ и др.**

Не може да не се отбележи, че процесът на десемантизация е значително по-слабо изразен при компонента *чакай* в сравнение с *дай* (и неговите варианти). Пряко следствие от това е ограничената „валентност“ на този глагол по отношение на следходната вербална форма. Така например свързването е трудно осъществимо, ако вторият (пълнозначният) глагол е несвършен или итеративен⁵ в аспектиално отношение, както и ако той представя действие с динамичен характер, влизащо в противоречие със статалната семантика на *чакай* – Срв.: **чакай да тръгваме; *чакай да ходим, *чакайте да пеем, *чакайте да мисля*, но: *Чакай да тръгнем веднъж и ще видиш какво ще стане; Чакайте да изпеем онази песен, Чакайте да помисля* и пр. Достатъчно е да споменем, че само в два от всички ексцерпирани примери с начален елемент *чакай (чакайте)* следходният глагол е от несвършен вид, при това в транспозитивна употреба – срв.: *Чакай да пием* (= изпием) *по една* /<http://bgspeech.net/>; *Я чакай бре! Чакай да те питам* (= попитам) *нещо!* /Ив. Вазов/. Обяснението за подобна ограниченост в съчетаемостта трябва да се търси именно в семан-

---

⁴ Примерите от интернет източниците са цитирани в оригиналния им графичен вид.

⁵ За същността на итеративните глаголи вж. у Чакърова 1998.

тиката на глагола **чакай** – той иницира извършването на действие, на което „волитивният адресат“ (терминът е на В. С. Храковски, А. П. Володин 1986) трябва да стане свидетел (или съучастник)⁶; самата идея за „изчакване“ е свързана с презумпцията за цялостно извършване на иницираното действие⁷.

Съществен аргумент в полза на нашето твърдение, че елементите **дай** (**давай**) и **чакай** в състава на изследваните конструкции не са напълно десемантизирани (подобно на глаголната частица **нека** напр.), е фактът, че те могат да се употребяват и самостоятелно, без задължително свързване със следходна **да**-конструкция в рамките на общо фразово единство, а и без да бъдат „разчитани“ от предходния контекст⁸ – срв.: **Чакай, чакай, Тинке, аз да кажа! Не че не видя, ами от големство го направи. ... Чакай сега. Не ме прекъсвай, аз да кажа** /Чудомир/; **Чакай, по-напред да разберем каква е работата! А бре! Това да не е магия?** /Ив. Вазов/; **...давай му / парите / да тръгва** /<http://bgspeech.net/> и др. под.

---

⁶ Сполучливо описание на типа комуникативна ситуация, свързана с подобни изказвания откриваме у Й. Тишева – срв.: „За пълноценното реализиране на комуникативния акт е необходимо участниците в него да възприемат слухово предаваната информация (да се чуват, да се изслушват). В „класическия“ си вариант речевата ситуация предполага и визуален контакт между говорещия и слушателя (**те да се виждат един друг** /курсивът е мой – К. Ч./). Изходният, първичният модел за употребата на посочените глаголи в абсолютното начало на изказването може да се свърже със streмежа на говорещия да даде определени указания за поведението на слушателя в хода на речевия акт. Императивната форма придава категоричност на тези указания“ /Тишева 1994:115/.

⁷ Срв. у Й. Тишева: „В изказвания от типа **Чакай да ти кажа нещо; Чакай, ще ти кажа всичко** с въвеждащата конструкция говорещият отново дава указания на слушателя какво трябва да бъде поведението му – **чакай** = не предприемай нищо, не прави нищо друго, а съсредоточи вниманието си върху моето съобщение“ /Тишева, цит. съч.:113/.

⁸ Поначало всички маркери на повелителността в структурата на аналитичните форми от ядрото на функционално-семантичното микрополе могат да се употребяват и самостоятелно, но в такива случаи незаетата позиция на пълнозначния глагол се „разчита“ от предходния контекст – срв. **Дано да го направи / дано** // <http://bgspeech.net/> и др. под.

При това итеративът *давай* съвсем не е еднозначна лексема – наред с прякото си значение (‘слагам в ръката на някого или поставям край него’) той може да се реализира и като концесивен (‘разрешавам’), а също и като фазов глагол (‘продължавай’, но и ‘започвай’). Що се отнася до участието си в конструкции от интересувания ни тип, *давай* (*давайте*) експлицира (и то в пряка зависимост от лицето и числото⁹ на следходната вербална форма) предимно хортативна, порядко пермисивно-концесивна семантика (вж. анализа в II).

Едва ли е необходимо да доказваме, че наблюдаваното стесняване на смисловия диапазон при реализацията на споменатия глагол е убедително свидетелство за процеса „десемантизация“, което обаче в никакъв случай не сменя показанията на предходните ни наблюдения. Поначало прави впечатление, че в много от ексцерпираните примери служебният елемент *да* не загубва финалното си значение, което позволява амбивалентно тълкуване. Тази констатация се отнася преди всичко до съчетанията с *чакай* (*чакайте*) – срв.: *Чакай да те питам* (= за да те питам) *нещо!* /Ив. Вазов/; *Чакай, чакай да ти разправа* (= за да ти разправа) *отначало* /free.hit.bg/. До същия извод достига и Й. Тишева: „*Въвеждаща конструкция* (курсивът е мой – К. Ч.) с *чакам* може да се свърже със следващото я изречение безсъюзно или чрез подчинителния съюз *да*, който носи обаче известна финална семантика – *Чакай да ти кажа нещо* = *Чакай, за да ти кажа нещо*; *Чакай. Ще ти кажа нещо*“ /Тишева 1994, стр. 111/.

Ще посочим и други важни аргументи в подкрепа на схващането за периферен характер на изследваните конструкции.

---

⁹ Важно е да отбележим, че семантичната диференциация според нас зависи не толкова от лицето (както вече споменахме, то е преди всичко първо), колкото от **числото** на втория вербален компонент в съчетанието – срв.: *Давай да тръгваме* (хорт.), но: *Давай да тръгвам* (перм.-концес.); *Давайте да тръгваме* (хорт.), но: *Давайте да тръгвам* (перм.-концес.). Аналогична е ситуацията при образуванията с *дай* (*дайте*) – срв.: *Дай да довърши песента* (перм.-концес.), но: *Дай да довършим песента* (хорт.), *Дайте да довърши песента* (перм.-корнцес.), но: *Дайте да довършим песента* (хорт.), – а също и с *чакай*: *Чакай (чакайте) да кажа* (перм.-концес.), но: *Чакай (чакайте) да кажем* (хорт). Подобни примери хвърлят сянка на съмнение върху твърдението на И. Б. Долинина, че при изразяването на императивно значение в естествените езици информацията за число е нерелевантна /вж. Долинина, цит. по Типология 1992/.

2. Липса на системност при изразяването на граматичното значение.

Нашият анализ показва, че употребата на *дай-* и *чакай-* съчетанията се ограничава преди всичко до 1 л. ед. и мн. ч. и много по-рядко до 3 л. на пълнозначния глагол. Използването му във второ лице е почти сведено до минимум, с явна тенденция към идиоматизация на подобни изрази (срв.: *Чакай да видиш / какво ще стане; Чакай да я вземеш / таа / диплома / пък ще те видя* /<http://bgspeech.net/>)¹⁰. Както споменахме в предходното изложение, специално при конструкциите с *чакай* е налице и допълнителна семантично-аспектуална рестрикция. Следователно може да се заключи, че генерирането на разглежданите образувания в системата не следва механизма на свободната съчетаемост между компонентите, характерен за ядрените аналитичните форми за императив.

В контекста на горните разсъждения бихме възразили срещу становището на Т. Кирова, че в българския език „няма императивни форми за 1 л. ед. ч. с частицата *давай*“, аналогични на руските – срв. напр.: *Давай я пойду в магазин.* и **Давай аз ще отида до магазина*¹¹. Според авторката българският вариант от споменатия тип е възможен само тогава, когато десемантизираният глагол *давай* бъде употребен като „функционално самостоятелна частица за изразяване на отстъпка“ /Кирова, пак там/. Нашите наблюдения върху илюстративния материал обаче ни убеждават в обратното: такива примери се срещат, макар и спорадично – срв.: *...хората са едно стадо овце (или повечето от тях) / един направи нещо и давай аз да го направя / да не остана по-назад // та не е ли това отказ от индивидуалност?* /forum.kefche.com/; *Давай пак да хвърлям старата пара / кой да е новия слуга* /www.dianapopfolk.com/; *Давай тъкмо ще разбера нещо и за него защото нямам представа какъв е* /forum.all.bg/ и др. От

¹⁰ В един от интернет форумите открихме и интересен пример за употреба на второлична конструкция с начален компонент *дайте* – срв.: *Няма ли да ви загорчат градинските екологични домати? Всички са дайте да дадем, или по скоро дайте да дадете, но никой не казва от къде.* /forum.segabg.com/. Струва ни се обаче, че тук авторът на съобщението употребява тази конструкция по-скоро като „огледална“ на предходната. Извън контекста тя би звучала неграматично (**дайте да дадете*).

¹¹ Примерите са на Т. Кирова 1996:61.

друга страна, като се има предвид всичко казано дотук, едва ли подобни български съчетания могат да бъдат наричани „морфологични форми“, като се изхожда единствено от структурната им аналогия със съответните руски форми.

Допълнителен аргумент в полза на нашето становище е и констатацията на Т. Кирова, че при превод на руски форми с компонент **давай** като аналози се предпочитат „българските съчетания на **да-конструкции с частиците нека, хайде, чакай**, понякога с частицата **я** в препозиция“ /Кирова, цит. съч., стр. 61/ вместо напълно идентичните в структурно отношение съчетания с **давай**, срв. напр.: *Давайте я вам помогу уложитъ костюмы.* (Парнов). – *Чакайте да ви помогна...*¹². Авторката подчертава специално, че всички варианти на руските повелителни форми с **давай** в българския език са факултативни – „те се явяват само една от възможните синонимни замени сред различните начини за предаване на смисъла“ /Кирова, пак там/, докато в руския език използването на частицата **давай** е закономерно, тъй като тя се схваща като модификатор на императивното значение, „член на руската императивна парадигма в качеството на част от словоформата, а не усилителна частица“ /Кирова, цит. съч., стр. 62/.

3. Структурна задължителност и взаимна обусловеност на съставлящите елементи.

Наблюденията ни показаха, че изследваните конструкции не отговарят на изискването за структурна облигаторност и взаимна обусловеност на изграждащите компоненти, присъщо на всички аналитични форми. В болшинството от примерите десемантизираните глаголи могат да отпаднат или да бъдат заменени с други лексеми, без това да повлияе съществено на цялостния смисъл – срв. напр.: *(Дай) да ставаме вече = Хайде да ставаме вече = Нека да ставаме вече; (Чакай) да дръпнем по глътка от бирата.* /Б. Балчев, www.bulgaria.com/ = *Хайде да дръпнем по глътка = Нека да дръпнем по глътка* и др. под.

4. Възможност за съчетаване на нефлективния формален показател (частица или спомагателен глагол) с флективни граматични маркери (маркери на синтетичната форма), носители на същото значение.

---

¹² Примерът е на Т. Кирова, пак там.

Както вече сме имали повод да отбележим /вж. Чакърова 2001/, съчетаването на типологически различни, но тъждествени в семантично отношение формални показатели би означавало две неща: или избледняване на граматичното значение на флексията (напр. в конотативно натоварената елативна форма *най-височайше*), или наличие на субординационно отношение между идентичните по значение маркери: единият от тях (обикновено показателят на аналитичната форма) допълва значението на другия, т.е. налице е синтактично съчетание.

С оглед целите на настоящото изследване е важно да отбележим, че при анализа на ексцерпирания материал бяха открити отделни примери (основно от интернет източници), в които десемантизиращият вербален компонент е съчетан със синтетична повелителна форма – срв.: „*Чакай спри*. / *Къде забрави любовта ми и всичките ми сълзи?* / *Къде остана пламъка на нашата любов?*“ /www.teenproblem.net/; ...*чакай спри се, малко по спокойно, Бременна си – да това е факт, толкова по-добре, ето сега ще са две сладички братленца, какво по хубаво от това* /www.bghelp.co.uk/; *Всичките пари не света не могат да ме купят / давай лъжи ме* /forum.gimly.com/; *Давай кажи* отпреди една седмица а аз ще напиша утре за днес /forum.fishing-mania.com/; *Давай мисли*, че ми е интересно как ще селектираш? /www.con-text.org/forum/; *Ти добре отваряш очите на мъжете, дай отвори* и на жените, че да видим реалността такава каквато е... /www.kaldata.com/forums/; *Ами хайде, давай мисли* /tmnt.14.forumer.com/; *В такъв случай дай покажи ми как става правенето им и да ти помогна отново да ги направим* /www.acmilan-bg.com/forum2/; *Е как иначе? Дай покажи нещо де!* /forum.slavishow.com/ и др. Подобна комбинация с флективен граматичен маркер на императивността би била невъзможна, ако се приемат, че елементите *дай* (и варианти) и *чакай* са напълно граматикализирани за изразяване на същото значение – срв. напр. *нека пиши, *дано пиши, *да пиши и пр. /по-подробно за това вж. у Чакърова 2001/. И обратно – ако въпросната комбинация е осъществима, би трябвало да се говори за синтактична конструкция, а не за аналитична морфологична форма – срв. напр.: *иди вземи, хайде стани* и др.

Разбира се, доказателствената стойност на посочените примери би могла сериозно да се оспори, като се има предвид, че публикуването на текстове в интернет (и особено във форумите, откъдето са болшинството цитати) обикновено не следва стриктно правописните и пунк-

туационни норми, т.е. в случая би могло да се предположи, че поради небрежност или незнание авторите са пропуснали запетая след глаголите **чакай** и **дай** (*давай*). Любопитно е обаче, че подобна некоректност не се забелязва при съчетаването на синтетичен императив с безспорните повелителни частици **нека**, **да** и **дано**, следователно може да се допусне, че дори в неофициалните си писмени изяви носителите на езика осъзнават неграматичността на такива комбинации¹³.

5. Влияние на контекста.

Важно е да се отговори на въпроса дали разделянето на компонентите в изследваните конструкции влияе върху семантичната им реализация. Смятаме, че това безспорно е факт, като се имат предвид следните примери: **Дайте да направим това!** (= нека да направим, т.е. подкана); но: **Дайте ни само няколко минути да направим чудеса** (= за да направим чудеса); **Чакайте да кажа!** (= нека кажа, разрешете ми), но: **Чакайте най-после и аз да кажа** (= изчакайте, за да чуете какво ще кажа); **Тъй като не познавам никой от вас, дайте един телефон да се чуем** (= за да се чуем) *къде сте като ... Освен това почти всички се отказаха. Дайте да го отложиме* (= нека да го отложим, хайде да го отложим) *за друго време* /forum.mazdabg.com/ и др.

Едва ли е необходимо да доказваме, че подобна тясна зависимост от контекстовите условия не е присъща на същинските аналитични форми (срв.: **Щях твърде дълго да чакам** = **Щях да чакам твърде дълго**; **Нека ме погледне поне за малко** = **Нека поне за малко ме погледне** и др. под.). Следователно имаме още едно основание да заключим, че на този етап от развитието на българския език разглежданите съчетания с десемантизирани глаголи функционират като синтактични конструкции, а не като морфологични форми, членове на императивната парадигма.

II. Заслужава специално внимание въпросът за семантико-функционалните прилики и разлики между конструкциите с глаго-

---

¹³ Небрежността при споменатите употреби се проявява по-скоро като орфографична, резултат от диалектни влияния (напр. изписване на редуцирана гласна **И** вм. **Е** в глаголният компонент на някои аналитични форми – срв.: *Ако някой знае за доставчик нека кажИ* и *каде му се намира офуса* /www.kaldata.com/forums/).

лите **чакай**, от една страна, и **дай (давай)**, от друга. В хода на нашите наблюдения достигнахме до следните изводи:

1. И двата типа конструкции не се използват за изразяване на категорична заповед, пожелания или проклетия (оптативно значение). Отличителни за тях са две значения: **хортативно** (подкана за съвместно действие)¹⁴ (срв.: *Другарю Божилев, дайте да превъзмогнем собственото ви нежелание да плащате* /dnevnik.bg/show/; *Едни казват, че шансът на България е в развитието на туризма. Други – че България е селскостопанска страна, дайте да развиваме земеделие. Трети казват: оставете тия работи, дайте да се захващаме с новите технологии, както го направиха в Ирландия* /из слово на Георги Първанов, www.president.bg/; *Имах едно предложение – вместо да сменяме управители, различни председатели на бордове, дайте да облекчим фирмата например от управителното ѝ тяло!* /www.infovarna.com/; „*Абе чакай да почакаме, ще ни напои човека с чай*“ – възрази бай Ганьо /А. Константинов/; **Чакайте да видим** *тоя дългокрачко къде ще ни влачи!* /Ран Босилек/; **Чакай да дръпнем** *по глътка от бирата. Давай сега, извади и душата.* /Б. Балчев, www.bulgaria.com/ и др.) и **пермисивно-концесивно** (за изразяване на разрешение или позволение) – срв.: *Но чакайте да видя поне мутрата ви. Свиная!* – *И светнала другата лампа. Американецът съвсем се объркал* /Н. Вапцаров/; *В кои отсечки, чакайте да разворя картата. Моля за извинение, не ви познах, господин полковник!* /Й. Вълчев/; *Ама чакай да кажа, чорбаджи...* – *Ще кажеш, зер! Ще кажеш. Казвай!* /Чудомир/; **Дай да те заместя** *на срещата!* /Бл. Димитрова/; – *Той ли? Я дай да видя* /А. Константинов/; *Кат взеха да се редят многознайковци, дай и аз да кажа* *нещичко* /forum.kefche.com/; **Дай ми да вдигна** *ръката си / и да удрям стени-те пред тебе, / дай да отбуля съдбата си – / да видиш стрелите зад тебе!* /www.stih4e.com/; ...*видело се , че днеска ше се пита дай-те да ви дам* *още 1 въпрос* /форум в www.download.bg/ и др.¹⁵. Не

¹⁴ Като се има предвид липсата на синтетични форми за 1 л., мн. ч. с хортативно значение в съвременния български език, честата употреба на разглежданите съчетания /и особено на тези с **дай (давай)**/ за изразяването на това значение изглежда напълно обяснима.

¹⁵ Семантичната близост между двата типа конструкции намира потвърждение във факта, че при превод на руски език българският глагол

може да се отрече, че поради изолираността от по-широк контекст в някои от примерите (напр. когато първият глагол е в единствено число, а вторият в множествено) конкретното значение не се откроява така отчетливо (срв.: *Тате / дай да купим тая кола = Нека да я купим* (покана за съвместно действие), но и *Разреши ни да я купим* (перм.-концес. значение).

2. И двата типа конструкции са конотативно натоварени със стиловия маркер [+ **разговорно**]. По това се различават например от хортативните и пермисивно-концесивни употреби на аналитичните повелителни модификатори с частиците *да* и *нека*, които са характерни за всички стилове на езика.

3. И двете конструкции експлицират волеизява най-често при непосредствен контакт между адресата и адресанта. Когато такъв контакт фактически липсва, той се „симулира“ езиково именно чрез употребата на глаголите *чакай* и *дай (давай)*, чиято специфична семантика по своеобразен начин модифицира опосредствения комуникатор в пряк „събедедник“; скъсява се комуникативната дистанция. Не може да не отбележим обаче, че отнасянето към непосредствено протичаща ситуация е присъщо основно на съчетанията с *чакай*, докато при тези с глагола *дай (давай)* не е изключено и иницирането „по принцип“ (срв. *Дайте да вярваме повече в доброто!*).

4. Конструкциите с *дай (давай)* са по-вариабилни от тези с глагола *чакай (чакайте)*: при тях се наблюдава не само промяна по число (и при двата структурни компонента) и лице (само при втория компонент), но и по вид. Освен това за разлика от *дай (давай)* елементът *чакай* е рестриктивен и по отношение семантиката на следходния глагол (вж. по-горе в изложението).

Поради ограниченията в обема на настоящото изследване в него не се разглежда интересният въпрос за появата на *дай-* и *чакай-*съчетанията в българския език. Като се има предвид, че първото от тях се среща и в други славянски езици¹⁶, би могло да се допусне, че генерирането му в системата се дължи не толкова на вътрешноези-

---

чакай нерядко се заменя с *дай (давай)* – срв. напр.: *Стефан гони кошутата, чакай да го излъжа* /Й. Йовков/ (*Стефан пошел искать серну. Дай его подразню* /Й. Йовков. *Старопланинские легенды*. Изд. „Захари Стоянов“, София, 1998 (превод М. Михелевича)/.

¹⁶ Срв. напр. *дай попробую, давайте споем* /рус./, *daj vzet* /слов./ и пр.

кови механизми, колкото на чуждо влияние. Подобно предположение обаче ни изглежда неубедително, тъй като изследваните конструкции се откриват както в преводни произведения (като резултат от търсенето на преки формални аналози на съответната чужда конструкция /вж. за това у Кирова 1996/), така и в естествена колоквиална среда, респ. в съвременни художествени творби, издържани в стилистичния диапазон на разговорната реч (срв. произведенията на Н. Хайтов, Й. Радичков, Д. Цончев¹⁷). Погледнато от друга страна, дори и да се допусне, че появата им е по аналогия на чужди структурни модели, за нас по-важно е друго: че самата езикова система на езика приемник, по силата на своята вътрешна логика и съобразно нуждите на човешкия колектив, интегрира и адаптира тези модели и постепенно ги утвърждава като изразни средства в спонтанната речева практика. Този процес е пряко свързан с една от актуалните тенденции в развитието на славянския императив – стремежа на отделните езикови системи да генерират нови (аналитични) образувания, изразяващи най-разнообразни оттенъци на понятието „воля на говорещото лице“¹⁸, който е следствие от относително бързото „износване“ на граматичните средства за изразяване на повелителност и безспорно предопределя „неравномерността при историческото развитие на различните форми от императивната парадигма“ /Типология 1990, стр. 199/. От друга страна, това е и проява на естествения стремеж към формално обезпечаване състава на т. нар. „универсална парадигма“¹⁹ на повелителното наклонение.

---

¹⁷ Срв. у Т. Кирова: „на пръв поглед може да се допусне, че формите от указания тип са се появили в българския език под руско влияние. Определено съмнение обаче предизвиква фактът, че подобни конструкции се срещат в диалога на обикновените хора в произведенията на Н. Хайтов, Й. Радичков и Д. Цончев, тези безспорни познавачи на българския език в неговата изконна форма“ /Кирова 1996:60/.

¹⁸ Вж. у Чакърова 2003.

¹⁹ Понятието „универсална парадигма“ е въведено от В. С. Храковски и А. П. Володин, които се опитват да „моделират“ теоретически възможните реализации на императива в естествените езици и заключават, че по силата на редица ограничения максималната реална парадигма, която може да бъде открита в кой да е конкретен език, включва осем възможни форми за лице и число /вж. Храковски, Володин 1986, а също и коментара у Чакърова 2006: 175-176/.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Кирова 1996:** Т. Кирова. Некоторые периферийные способы для выражения императивного значения в русском и болгарском языках. – *Съпоставително езиковедие*, 1996, № 3.
- Маринова 1991:** Й. Маринова. Непълнозначна лексика в българската книжовно-разговорна реч (за някои употреби на частиците). – *Проблеми на българската разговорна реч*. В. Търново, 1991.
- Маринова 1994:** Й. Маринова. Морфологични особености на книжовно-разговорната реч. – *Стилистика на съвременния български език. Учебно помагало*. В. Търново, 1994.
- Маровска 1998:** В. Маровска. *Стилистика на българския език*. Пловдив. 1998.
- Петрова, Кралева 1990 :** Ст. Петрова, М. Кралева. Специфичната употреба на повелителните форми на някои глаголи в разговорната реч. – *Проблеми на социолингвистиката*. III, София, 1990.
- Типология 1990:** *Типология императивных конструкций*. Ленинград, 1990.
- Тишева 1994:** Й. Тишева. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. – *Проблеми на българската разговорна реч*. В. Търново, 1994.
- Храковски, Володин 1986 :** В. С. Храковский, А. П. Володин. *Семантика и типология императива. Русский императив*. Ленинград, 1986.
- Чакърова 1998:** Кр. Чакърова. За същността на вторичната имперфективация в съвременния български книжовен език. – *Научни трудове на ПУ*, т. 36, кн. 1, 1998.
- Чакърова 2001:** Кр. Чакърова. Към въпроса за парадигматичната природа на някои спорни вербални съчетания в съвременния български език, или за „граничните“ зони в граматиката. – В: *10 години Бургаски свободен университет. Юбилейна научна конференция с международно участие „Университетът през третото хилядолетие“*, т. IV. Бургас, 2001.
- Чакърова 2003:** Кр. Чакърова. Опит за сравнително-типологичен анализ на императивните парадигми в славянските езици. – В: *Научни трудове на ПУ*, т. 41, кн. 1, 2003, Филологии.
- Чакърова 2006:** Кр. Чакърова. Към въпроса за взаимодействието на императива с глаголните категории *лице, време, залог* и *вид* на изказването. – В: *По слъдоу оучителю. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Пеню Пенев*. Пловдив, 2006.

СЛУЖЕБНИ ДУМИ – МОДИФИКАТОРИ ЗА СЛЕДХОДНОСТ

Константин Куцаров
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Ако погледнем назад в българската езиковедска литература, ще установим, че класът на т.нар. служебни думи остава в периферията на системните описания на езика. На пръсти се броят и специализираните изследвания, посветени на някоя от неизменяемите части на речта. Поне от морфологична гледна точка фактът е обясним и оправдан. Формално константният характер на служебните думи и респективно липсата на граматично съдържание в тях ги прави индиферентни за това ниво на езика. Следва да се допълни и тяхната непълноценност в лексикален план, което вече ги категоризира като несамостоятелни думи, с приоритетни организационни (конституентни) функции.

Изтъкнатите обстоятелства обаче не бива да омаловажават тяхната роля в езика. Освен строго конституентните си задачи служебните лексеми изпълняват и модифицираща функция. Тя се състои в допълване, уточняване или видоизменяне на семантиката на пълнозначните думи, с които е в синтагматични отношения. Така на практика модификаторите се превръщат в нещо като контингент (запас) свободни морфеме, които активират значението си при употреба с една или повече самостоятелни думи. Настоящото съчинение ще се опита да опише и илюстрира само една малка част от функционално-семантичния им обхват, а именно – *сигнализирането на следходност*.

За **предлозите** например се знае, че се употребяват винаги пред съществително име (или пред субстантивирани прилагателни имена, числителни имена, местоимения и наречия) и изразяват синтактично

отношение между него и останалите пълнозначни думи в словосъчетанието или изречението. Релациите са разнообразни, но за нас представляват интерес само темпоралните. Предлозите за време, особено за следходност, не са много – *следствие*, *подир*, *после*, *след*. Това се дължи на факта, че се съчетават само с имена, а е ясно, че далеч не всички имена носят темпорални значения. Изразяването на следходност чрез предлози е възможно, ако името фиксира определен момент от хронологията на събитията, спрямо който предлогът да сигнализира темпорално отношение.

При темпоралния модификатор *следствие* отношението е причинно-следствено и проектира бъдещо събитие.

ПРИМЕР: „*Следствие* направените промени работата потръгна добре“ (в. „Сера“).

Друг темпорален предлог е *подир*. Модификаторът предполага следходно действие спрямо фиксиран момент.

ПРИМЕРИ: „Вземам аз първия трен за Сливница (там обикновено аз откривах лова си) и *подир* един час пристигам на мястото“ (Е л и н П е л и н). „*Подир* малко те излязоха от хана и тръгнаха към къщата на Линовски“ (Г. С т а м а т о в). „*Подир* туй, като видя, че мълча, продължи“ (Б. Р а й н о в).

Темпоралният модификатор *после* има повече разговорен характер (среща се и в езика на автори от по-стари поколения). Той е синоним на *след* (вж. по-долу) и носи значение на последователност на нещо, което ще следва, ще настъпи.

ПРИМЕР: „*После* дъжда се появи цветна дъга“ (З. С т о я н о в).

Темпоралният модификатор *след* също изгражда темпоралното си отношение на основата на признака последователност и е може би най-фреквентният предлог за следходност.

ПРИМЕРИ: „*Коли...Пътуване навсякъде: Судан, Алжир, Мадагаскар. След* уволнението хубава работа, добра заплата“ (Б. Р а й н о в). „*Още след* първите пет минути разбрах каква ще бъде тая почивка“ (Б. Р а й н о в). „*След* свършване на обяда Димо отиде в къщата на поручиковата годеница“ (Г. С т а м а т о в).

Съюзи. Наименованието на тази част на речта подсказва функциите, които изпълнява като езикова единица – да свързва еднородни части на просто изречение или прости изречения в състава на сложното изречение. Все пак съюзът не се ограничава само в рамките на служебните си функции. Освен че има важна структурообразу-

ваша роля при оформянето на изреченията, той може да „обслужва“ и определени семантични отношения между свързаните компоненти. Така например темпорална семантика индикират подчинителните съюзи за време, а също и някои съчинителни съюзи за последователни събития. Следходност сигнализируют и подчинителни съюзи, които на пръв поглед не са свързани с темпорално значение.

Съчинителни съюзи, сигнализатори на следходност, са **на**, **та**, **че**, **пък**, **и**.

Темпоралният модификатор **на** изразява последователност на събитията в хронологичен план – всяко действие след **на** е следходно по отношение на предишното.

ПРИМЕРИ: „Богат е“ – казва, **на** го не пита колко е души изгорил живи...“ (Хр. Ботев). „**На** слезем язе да я земем, а ветаро духне пак, **та** ме събори на Вутови зад плевнико, **на** ми дигне дрехите чак до главата“ (Елин Пелин). „Оня помълча, повъртя се, **на** вика: Вярно е“ (Б. Райнов).

При съчинителните съюзи **пък**, **та**, **че** се долавя повече причинна последователност.

ПРИМЕРИ: „Кажми ми, **пък** ми вземи душата – аз искам, сестро, тук да загина!“ (Хр. Ботев). „**Пък** тогаз...майко, прощавай!“ (Хр. Ботев). „За Великден Гюро си капа купува, **та** трябва да е имал глава“ (Елин Пелин). „Обърнах се, **та** погледнах още веднъж живописното селце“ (Елин Пелин). „**Че** като се нахвърлиха от всички страни върху ми, **та** бой, **та** бой“ (Б. Райнов). „Върви, **че** уйдисвай майонезата с чесновия лук!“ (Н. Хайтов). „Хакне се в единия бряг, а **че** литне към обратния и не гледа дали няма ръцете ни да се пречупят“ (Н. Хайтов).

И е най-фреквентният съюз в българския език. Обикновено служи за прибавяне или обединяване на равностойни компоненти. В повечето случаи сигнализира едновременни събития. При разказ в минало време обаче, когато фактите се представят в същата последователност, в която са се извършили, съюзът **и** осъществява връзката между протичащите едно след друго събития, най-често в края на изречението. Такава последователност срещаме при повествование в сегашно историческо време, сегашно репортажно време и сегашно предсказно време.

ПРИМЕРИ: „**И** плеснат с ръце, **на** се прегърнат **и** с песни хвъркат те в небесата – летят и пеят, дорде осъмнат, **и** търсят духа

на *Караджата...*“ (Хр. Ботев). „Той се прехвърли през оградата **и** изчезна **и** тя изведнъж почувствува своята самотност“ (Е. Станев) „Качвам се на камбанарията **и** като бивши клисар изчуквам три-четири камбани на умряло. **И** пак през градината се връщам **вкъщи**“ (Н. Хайтов).

При **подчинителните съюзи** като сигнализатор на следходност се отличава **да**. Ще го квалифицираме като най-универсалния лексикален модификатор за изразяване на бъдещност в съвременния български език. Полифункционалният му характер, свързан с многообразието на значения и отношения, които „управлява“, налага необходимостта от по-обстойното му описание (вж. Куцаров 2000). Все пак тук ще отбележим следното.

В служба на съюз **да** въвежда подчинени изречения, поясняващи смисъла на сказуемото в главното изречение. След **да** в подчиненото изречение се употребява глагол в сегашно време, който означава желано, предполагаемо или възможно действие. На практика съюзът фиксира темпорално съотношение на следходност на събитието в подчиненото изречение спрямо това в главното. В по-редки случаи (например при условните изречения) посоката на сигнализиране на следходност е обратна. Изразяването на следходност от съюза **да** в сложни съставни изречения е отбелязано още в ранните трудове на Л. Андрейчин. Според него „финалният съюз **да** посочва, съвсем точно взето, бъдеще действие спрямо главното изречение“ (Андрейчин 1944, стр. 222). Същото становище се долавя и в извода на П. Пашов: „Въведените с **да** подчинени допълнителни изречения означават желани, предполагаеми, възможни и пр. действия“ (Пашов 1989, стр. 349). Сигнализирането на следходност от **да** личи и от факта, че никога не се съчетава с глаголни форми за предходност, употребени във въвежданото от него изречение. Доколкото пък самият той изразява следходност, не се съчетава и с форми за бъдеще време.

ПРИМЕРИ: „Замолих го – *ординарец бех на Челбов – да не е пред цялата рота наказанието, ами на закрито, в палатката, да не осрамотяваме момчето – все пак самичко е дошло да мре за доброто на България*“ (Н. Хайтов). „*А ние двамина седиме един до друг и ужска сме турили в огъня тиква да се изпече и чакаме да я изровиме из жаравата и да я ядем*“ (Л. Каравелов). „*А тоя сега на*

всичките им е запушил очите **да** го не гледат като краде!“ (Н. Х а й т о в).

Когато съюзът **да** функционира заедно с относителни местоимения, с местоименни наречия или с подчинителния съюз **че**, сигнализирането на следходност се запазва.

ПРИМЕРИ: „Който и **да** го види, ще ви каже, че е мъжко“ (В. Д а в е р о в). „Търсех място, където **да** си почина на спокойствие“ (Ив. В а з о в). „Каквото и **да** обещаеш, няма да го повярвам“ (Б. Р а й н о в). „Може би силата на Православието да не е порасла чак дотам, че **да** се събере...“ (Е. К о н с т а н т и н о в). „Какво лошо съм направила аз, че **да** се крия?“ (Хр. К а л ч е в).

Да е модификатор за следходност и когато въвежда подчинени обстоятелствени изречения за условие. Тук обаче бъдещите действия са няколко. Първо събитието в подчиненото изречение имплицира следходност по отношение на изказването, а събитието в главното изречение е следходно (като следствие на условието) спрямо това в подчиненото изречение и съответно пак спрямо изказването.

ПРИМЕРИ: „**Да** съм министър – бих изгорил библиотеките заедно с авторите, преводачите и читателите“ (Г. С т а м а т о в). „**Да** знаеше Маришка по-добре Колча, тя...би му разправила, каква е работата“ (Ив. В а з о в). „**Да** би знал обаче каква щеше да бъде тази полчиба, не би се шегувал!“ (Е. К о н с т а н т и н о в). „**Да** съм аз на твое място и на твоите години, че да видиш какво става!“ (Н. Х а й т о в). „**Де да** съм знаел, позлатил го бих“ (В. М у т а ф ч и е в а). „**Да** бяха те намерили оная нощ, нямаше да убегнеш съдбата на баща си“ (В. М у т а ф ч и е в а). „**И** булдог **да** ми беше поискал, щях да ти го доставя!“ (Ч у д о м и р).

Съюзът **ако** е най-характерният за въвеждане на подчинени обстоятелствени изречения за условие. Негови синоними са **ако би**, **ако (и) да**, **в случай че**, **да**, **дори да**, **ли**, **при условие че**, **при мисълта че**, **след като**, **стига да**, **ха**, **че**, **щом**, **щом като** и др. Функционирането им се свързва с изразяване на възможност, необходимост от извършване на действието, означено в главното изречение. Именно то е следходно по отношение на условието, фиксирано в подчиненото изречение.

ПРИМЕРИ: „Има ли брадвар в гората, **ако** се е премерил на сурово, оставя го и тръгва да намери сухо“ (Н. Х а й т о в). „Хайде, сбогом, че **ако** ме видят тука, свършен съм и аз“ (Н. Х а й т о в).

„Метнал се на майка си, бог да я прости: каже **ли** едно – не се помества от това, което ти е казал“ (Н. Х а й т о в). „Но каже **ли** му на сина, той едно си знае...“ (Н. Х а й т о в). „Всъщност, **щом** настоявате, **ако** не ви затруднява, бих се покрил с нещо“ (В. Д а в е р о в). „**Само да** му сменя яката и ще стане бомба!“ (В. Д а в е р о в). „**Само да** се измъкна, виках си, веднага се връщам в България“ (Б. Р а й н о в). „Обичаше той да го слушат и да му се умилкват, на **ако** ще **би** и фалшиво“ (Б. Р а й н о в). „Къде ще идеш, навсякъде караули, военна полиция, **дори да** стигнеш брега, пак не можеш да се измъкнеш“ (Б. Р а й н о в). „**И дори** Белев да изгореше, аз щях да бъда запазен, за да мога да поема риска на следващите епизоди и да стигна до финала“ (Б. Р а й н о в). „**И в случай че** това е действително агент на ЦРУ, аз съм изправен пред възможно най-неприятния вариант: мрежата ще бъде използвана като оръдие за политическа провокация“ (Б. Р а й н о в). „**Щом** ти не искаш хляба ми, аз пък не те искам в къщата си“ (Г. К а р а с л а в о в). „После може и това да стане...**стига да** има изгода...“ (Е. К о н с т а н т и н о в). „Виждаш ли тоя ключ? **Ха** съм го въртнал, ха Чехословакия се е изпарила от лицето на земята“ (Г. А с ъ о в). „Разбира се, **след като** получа онава, което ми се полага, без кръв – допълни Йоан“ (Е. К о н с т а н т и н о в). „**При условие че** тимът от „Герена“ участва за „Прокъл“, първата среща от този турнир ще бъде на 10 август“ (в. „Меридиан Мач“). „Дума да не става – уплаши се той, – такова нещо не повтарям, та **ако** ще **би** да си остана без жена цял живот“ (Н. Х а й т о в).

Темпорален модификатор **щом**. Негова характерна особеност е, че фиксира момент от времето, спрямо който събитието в главното изречение е следходно.

ПРИМЕРИ: „**Щом** я видя, трепна и се изправи да я посрещне“ (Е. С т а н е в). „Чу и сподавен говор зад себе си – людето скришом я следяха и показвах на портите си, **щом** тя отминеше“ (Д. Т а л е в). „Но **щом** се явеше Миловидов, вестовоят изчезваше“ (Г. С т а м а т о в). „Опитвах да хвана струята с уста, но **щом** я улучех, мръсникът преместваше манерката и почваше да налива в окото ми“ (Б. Р а й н о в).

Сложните съюзи **откакто**, **откогато**, **след като** изпълняват сходни функции с **щом** и фиксират начална граница за започване и извършване на бъдещо действие, фиксирано в главното изречение.

ПРИМЕРИ: „А бедният роб търпи и ние без срам, без укор броиме време, **откак** е в хомот нашата шия, **откак** окови влачи народът, броим и с вяра в туй скотско време чакаме и ний ред за свобода!“ (Хр. Ботев). „Стана лошо, **откогато** го подигнаха“ (Ив. Вазов). „Когато изпращаха Миловидова на гарата, **след като** тренът изчезна с младоженците, офицерите заговориха за тях“ (Г. Стаматов).

Темпорални модификатори **като, когато**. Могат да изпълняват същите функции, но при условие, че сказуемото във въведеното от тях подчинено изречение сигнализира минало действие или актуализира резултат от минало действие. Само в такъв случай събитието в главното изречение е следходно на събитието в подчиненото изречение.

ПРИМЕРИ: „**Когато** много сме се смели, всякога сетне става по нещо“ (Н. Хайтов). „**И когато** един ден намери въшка на дрешките му, тя го изгони от къщи“ (Г. Стаматов). „**Когато** свършиха, той отново допълни чашиите с вино, хвърли остатъка от кренвириша си на котето и се облегна“ (В. Даверов). „**Като** усетих, че мечката не е около мене – рипнах и се въздърпах на една чепата ела“ (Н. Хайтов). „**Когато** кочията спряла и Йоан слязъл в двора, посрещнала го Белослава“ (Е. Константинов). „**Когато** дойде по път, влязох при него в олтара“ (Н. Хайтов). „**И като** замахна с всички сили, стовари ме в лицето със сандъчето“ (Б. Райнов).

Темпорален модификатор **преди да**. Въпреки че по същество модификаторът е за предходност, той косвено сигнализира следходност на събитието в подчиненото изречение по отношение на събитието, фиксирано в главното изречение.

ПРИМЕРИ: „Едно бълбука, друго шумоли, трето поблява – ярета имах, **преди да** дойда, две белобарзи, дяволи!“ (Н. Хайтов). „**Преди да** си отидем, погледнах в кафеза“ (Н. Хайтов). „Нямам досие. Унищожих го, **преди да** напусна“ (Хр. Калчев). „Откъде можеш да знаеш колко плащат, **преди дори да** си отишъл...“ (Б. Райнов). „**Преди да** излезе, той отвори вратата и махна с ръка“ (В. Даверов).

Подчинителните съюзи **ако, докато, както, като, когато, който, ли, след като, щом, щом като** са лексикални модификатори за следходност, когато въвеждат подчинено изречение за време или

условие със казуемо в сегашно време (най-често от свършен вид), отнасящо се към главно изречение, чието казуемо е в бъдеще време или в повелително и условно наклонение. Тук наблюдаваме употреба на сегашно време вместо бъдеще в подчиненото изречение. Същественото в случая е, че се изразява следходност по отношение на изказването, докато в разгледаните по-горе употреби ставаше дума за най-общ тип следходност на събитие по отношение на друго събитие. Модификаторът обуславя употребата на презентни форми във функцията на футурни по пътя на неутрализацията.

ПРИМЕРИ: „*Ние разбрахме, че ще направим по-добре, ако се оттеглим*“ (Е. С т а н е в). „*Той ще си отиде, когато разбере*“ (Е. С т а н е в). „*А когато се върнем победоносни, ще решим каква да бъде съдбата ти!*“ (Е. К о н с т а н т и н о в). „*Като те завърти веднъж, ей такива дупки ти отваря в душата!*“ (Н. Х а й т о в). „*Туй е – казвам, – сине, истината: да умираш, както си хвърчиш*“ (Н. Х а й т о в). „*Защо да пъдим тия нещастници, не е ли така? Който иска, ще даде, който не иска, няма да даде?*“ (Б. Р а й н о в). „*Тя няма да предаде полицята, докато не чуе моя отговор, и на тая среща ще отида аз, не ти*“ (Е. С т а н е в). „*Излезе ли някой от легиона, ако дъската не му хлопа, най-малкото ще е пияница*“ (Б. Р а й н о в). „*Щом видим, че всичко е в ред, боляринът щеше да ни прати коли да вдигнем оръжието*“ (С т. З а г о р ч и н о в).

Частиците, заедно с наречията, са най-многообразните лексикални модификатори в езиците. Съпоставителните изследвания, базирани на функционално-семантичната граматика, категорично показват, че почти всеки език притежава специализирани частици за изразяване на значения, които не е граматикализирал, а в много случаи и за граматикализирани значения. По този път лексикалните модификатори могат да се превърнат и в съставка на нови аналитични форми. Може би неслучайно през последните години се заостри вниманието на изследователите върху статута на този клас думи. Така например В. Зидарова, правейки уговорката, че не съществува задължително условие морфемата да е свързан елемент, достига до становището, че „има достатъчно структурни, функционални и семантични основания традиционно определяните като частици конституентни единици...да се интерпретират като единици на морфемиката, а не на речника“ (вж. Зидарова 2004).

Емблематичен пример за исторически развой от лексикален модификатор до формообразуваща морфема е частицата *ще*. От бивш личен глагол в старобългарския език днес *ще* е морфема за образуване на положителното бъдеще време. Казаното е в сила обаче само за неотносителните (абсолютните) бъдещи времена – т.н. бъдеще време и бъдеще предварително време. При относителните футурни форми (бъдеще време в миналото и бъдеще предварително време в миналото) модификаторът е все още личен глагол – *щях да пиша, щеше да пишеш* и т.н.; *щял съм да пиша, щял си да пишеш* и т.н. По наше мнение развойт към неизменяемо *ще* е необратим и той ще засегне и разглежданите конструкции по посока към форми от типа *ще пишеш, ще пишеше...*; *ще съм пишел, ще си пишел, ще пишел...* Ще приведем и няколко новоткрити примери, които, макар и в преводен текст от испански, са достатъчно показателни: „**Ще станело светъл град, с големи стъклени къщи, където и помен нямало да има от коляното на Буендиновци.**“; „...**глашатаят оповестяваше, че ще бъдело изложено най-баснословното откритие на назияниците**“ (Румен Стоянов, превод от Г. Г. Маркес).

За да сме последователни, към частиците морфемите за бъдеще време включваме и неизменяемата дума *няма*, с която се образуват отрицателните футурни форми. Лексемата е силно десемантизирана (в системните описания на българския език обикновено е отнасяна към безличните глаголи) и изпълнява същите формално-семантични функции като *ще*. Нещо повече – безусловно можем да твърдим, че формите на отрицателното бъдеще време са по-напред в еволюцията си към граматикализация от положителните, тъй като при относителните свидетелски и преизказни форми бившият модален глагол *нямам* е вече неизменяем: *нямаше да пиша, нямаше да пишеш, нямаше да пише...*; *нямамо да пиша, нямамо да пишеш, нямамо да пише...*

Да, нека, нека да, недей, недейте са частици, с които се образуват формите на аналитичния императив. Тъй като в неговата семантика имплицитно се съдържа информация за следходно събитие, което трябва да се извърши по волята на говорещото лице, то сигнализиращите това значение частици морфемите следва също да отнесем към лексикалните модификатори за следходност.

Частиците *а, дано, на, ха, хайде, я* са повелителни, подбудителни или пожелателни. Употребяват се с императивна или изявителна

глаголна форма, допълвайки или засилвайки значение за подкана, желание, очакване, волеизявление. Тъй като посочената семантика предполага бъдеща събитийност, включваме изразяващите я частици към лексикалните модификатори за следходност. Има становища, според които някои от тях, напр. **дано**, могат да се категоризират като формообразуващи модални частици за императив или конюнктив (Ю. С. Маслов, Ст. Георгиев, Кр. Чакърлова и др.)

ПРИМЕРИ: „**Я** виж ти, Шарл! Откога си станал публика? **Хайде** с нас!“ (Б. Р а й н о в). „**Я** се поотмести малко към края, да си сложа и другия крак. **Ха** така! Браво!“ (А. К о н с т а н т и н о в). „Дотогава **дано** не проверят в пощата!“ (Е. С т а н е в). „Ох, господ **дано** ги убие макар тези джелати...“ (Г. К а р а с л а в о в). „**Хайде** – викам на невестата, – **хайде** сега да вървиш с нас да те направим ей на тоя апатин жена“ (Н. Х а й т о в). „**Хайде**, мари Емине, недей се впира!“ (Н. Х а й т о в). „Дядка, запей! – настояваше Марко. **Ха**, дядко! – рече Гаврил“ (Е л и н П е л и н)...” **А** ставай да си ходиш!“ (А. К а р а л и й ч е в). „**Я** да минем по булевард „Фердинанд“ (Г. С т а м а т о в). „**На**, гледайте – тържествено показваше тя, гледайте, моята червена корделка, дантели и воал, какво търсят те тука?“ (Г. С т а м а т о в).

След направения функционално-семантичен анализ можем да заключим, че в спектъра на изразяване на следходност в съвременния български език действат значим брой лексикални модификатори – служебни думи. Традиционно най-голямо разнообразие наблюдаваме при частиците, но в случая и при съюзите. При повечето от тях изразяването на следходност е косвено (имплицитно) на базата на друга семантика. При съюзите механизмът на сигнализиране на следходност се допълва и от логиката и закономерностите на синтактичните връзки в българския език. След останалите служебни думи обаче се открояват частиците **ще** и **няма**, които са се развили до такава степен, че днес вече могат да се квалифицират като формални показатели (граматични морфемни, част от формата) на грамемата бъдеще време.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин 1944:** Л. Андрейчин. *Основна българска граматика*. София, 1944.
- Зидарова 2004:** В. Зидарова. *Частници и / или морфемни*. Сборник славистични студии. София, 2004.
- Куцаров 2002:** К. Куцаров. *Да като константен сигнализатор на следходност*. Езикът: история и съвременност – сборник от Юбилейна научна конференция в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Шумен, 2002.
- Пашов 1989:** П. Пашов. *Практическа българска граматика*. София 1989.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДЛОЗИ

Руселина Ницолова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Предлозите са част на речта, на която в българската граматика все още не е отделено подобаващото на важността и фреквентността ѝ внимание, особено като се вземе предвид засилената роля на предлозите в строежа на българското изречение след установяване на аналитизма в българската именна система. Обзор на проучванията за предлозите вж. у Константинова (Константинова 1982).

Предлозите представляват относително затворена група за определен исторически период. Ето техния списък днес:

без, в, вместо (наместо), сред (сред), въз, връз, въпреки, върху, до, за, зад, заради, из, извън, иззад, измежду, изпод, като, колкото, към, край, кръз, между, на, над, наоколо, напреде, наспроти, насред, насреца, низ, о, около, освен, от, отвъд, отгоре, отзаде, откъм, относно, отсам, отсреца, оттатък, по, под, подир, подире, покрай, помежду, поради, посред, посредством, пред, преди, през, при, пряко, против, с, свръх, след, според, спрямо, спроти, срещу, у, чрез и др.

От днешна гледна точка според етимологията на предлозите различаваме два вида: *първични*, и *вторични (производни)* предлози.

Произходът на първичните предлози, които обикновено са едносрични и неударени, днес е неясен, напр. *без, в, въз, връз, до, за, зад, из, към, на, над, о, от, по, под, пред, през, при, с, у, чрез*.

Вторичните предлози, които първоначално може да носят ударение, нерядко се превръщат в клитики (вж. по-долу). Вторичните предлози са образувани чрез конверсия (напр. конверсия на имена, често в стара падежна форма – *край, върху, между, след, срещу*,

сред, конверсия на наречия – *отвъд, отсам, оттатък, спрямо, против* и др.) и от съчетания на следните видове думи:

а) предлог + предлог, напр. *иззад, изпод, откъм, покрай*;

б) предлог + име, често в стара падежна форма, напр. *всред, наред, посред, около, подир, покрай, помежду, според*;

в) предлог + наречие, напр. *извън, оттатък, отсам* и др.

Като резултат от процеса на интелектуализация в книжовните езици в редица славянски и неславянски езици се наблюдава процес на превръщане на словосъчетания от вида предлог + име + предлог, име + предлог или наречие + предлог в сложни предлози, като крайният предлог може най-накрая и да се изпусне, напр. *без оглед на, с оглед на* или *към, благодарение на, вследствие на, независимо от, съгласно с* (*с* – вече не се използва), *съобразно с* (*с* почти не се употребява), *относно до, към (до, към не се употребяват вече), по отношение на, въз основа на* и др. За да можем да говорим за граматикализация на такива съчетания, които означават само логически отношения, т.е. за превръщането им в предлог, е необходимо не само съчетанията да имат някаква честота през определен по-дълъг период, но и името или наречието да имат абстрактно значение, което да се вписва в семантичната подсистема на съществуващите предлози и да я дообогатява. Напр.

без оглед на раса, пол, образование; съгласно изискванията; вследствие на направените проверки; независимо от причините и др.

Предлозите означават отношения между разнородни части на изречението и свързват различни класове думи, като имат и свойството управление (рекция). Тук ще посочим класовете думи, свързани от предлозите, за да покажем колко богата е комбинаториката на съчетанията с предлози. Ив. Куцаров предлага такъв списък, който тук малко е разширен (Куцаров 1999: 354-355):

а) глаголи (финитни и нефинитни форми) + съществителни, местоимения и субстантивирани части на речта (прилагателни, причастия, числителни, неизменяеми части на речта), напр. *говоря с Марина; срещнаха се със синаите; помогнахме на новопристигналите; дойдох с първите; без него няма да заминем; говорете, моля, без акó; танцуващ с вълци; разказвайки за баща си*;

б) глаголи (финитни и нефинитни форми) + наречия, напр. *от вчѐра те чакаме, мисля за утре, заминал за там, тръгвайки за никъде*;

в) съществителни + съществителни, местоимения и субстантивирани части на речта (прилагателни, причастия, числителни, неизменяеми части на речта), напр. *билѐт за опера, награда за него, конгрѐс на зелѐните, срѐща на завърналите се, финала на двамата, шурм с ура*;

г) съществителни + наречия, напр. *билѐт за утре, програмата за днѐс, път за нагоре*;

д) прилагателни + съществителни, местоимения и субстантивирани части на речта (прилагателни, причастия, числителни, неизменяеми части на речта), напр. *богат с нефт, горд с него, доволен от първите, плен с новите, недоволен от незнаещите, недоволна от вечното му щѐ*;

е) прилагателни + наречия, напр. *проклѐт за винаги, плен до утре*;

ж) числителни + съществителни, местоимения и субстантивирани части на речта (прилагателни, причастия, числителни, неизменяеми части на речта), напр. *двама от учениците, трима от нас, десѐтина от недоволните, стотина от новопристигналите, два на три, двѐ от неговите* браво;

з) числителни + наречия, напр. *трима от вчѐра, първият за днѐс*;

и) местоимения + съществителни и субстантивирани части на речта (прилагателни, причастия, числителни, местоимения, неизменяеми части на речта), напр. *ние с Иван, вие с нея, някои от нас, всеки от новите, никой от дошлите, всяко от нейните ах и ох*;

й) местоимения + наречия, напр. *ние от вчѐра, някои от долу*;

к) наречия + съществителни, местоимения и субстантивирани части на речта (прилагателни, причастия, числителни, местоимения, неизменяеми части на речта), напр. *далеч в полѐто, близо до тях, горе до първите, далеч от посветените, вляво от младите, направо към нейното да*;

л) наречия + наречия, напр. *по-далѐч от вчѐра, по-високо от днѐс, от тогава до сегѐ*.

Посочените по-горе основни видове съчетания с предлози могат да бъдат и разширени с други видове думи, напр. *рота с трима ранени войници, купен с малко пари, билети за Виенската опера*, и то

гава предлогът, който най-често е проклитика, образува фонетична дума с думата, която стои до него.

Фонетични особености. Фонетичните особености на предлозите играят важна роля не само при образуването на синтагми с тях, но и при означаване на информационната структура на изказването, както и при тяхната рекция. Повечето от предлозите са неударени, проклитики, които могат да получат ударение в два случая:

а) ако съчетанието с предлог представлява комплексен фокус, като именно предлогът е същинският фокус, най-често при контрастен фокус, срв. *Ще се видим НЕ преди, а СЛЕД лекцията;*

б) ако предлогът е употребен сам, без свързана с него дума, и също е фокус, контрастен или информационен, напр. *СЪС или БЕЗ?* (захар – в кафето) – *БЕЗ*. Тази употреба на предлозите е доста рядка.

Управление (рекция) на предлозите. Важна особеност на предлозите е, че те са *управляващи (региращи)* думи, т.е. изискват след себе си днес определени *падежни форми* на местоименията. В старобългарски синтактичните и смисловите отношения между думите са се означавали чрез падежно окончание или от съчетаването на падежна форма с предлог, като предлозите са се свързвали с форми на различни падежи. Когато падежната флексия е отпаднала, предлозите са станали единствените изразители на тези отношения, като изключим случаите на употребата на обща форма. Развоят към аналитизъм обаче не е просто промяна в морфологичната техника, т.е. използване на предлози в съчетание с общата форма на името вместо падежни окончания за родителен, дателен, творителен и местен падеж (местният падеж без предлог още в старобългарски е рядкост и се конкурира с други падежи и с предложни съчетания), а *дълбока промяна в семантичната мрежа* на означаваните отношения. Тази промяна има паралели с общи семантични и формални процеси в балканските езици (вж. Асенова 1974, 1975). При тази промяна се изменя и отношението между предлог и глагол – лексикалното значение на глагола започва да играе по-голяма роля при означаване на отношенията, отколкото в синтетичните славянски езици, а при предлозите се наблюдава семантична компресия (вж. по-подр. Станишева 1997: 177). Този сложен процес все още не е проучен в цялост.

В резултат на пълното изчезване на падежната система при съществителните имена днес предлозите се съчетават само с общи и членувани форми на съществителните имена, напр. *оплаках се на полицай*, *оплаках се на един полицай*, *оплаках се на полицая*. При това наличието на различните артикли е създадо в някои случаи определени противопоставяния между предложни групи, напр. свързани с глаголи за движение. Срв.

отивам на кино, т.е. 'отивам да гледам филм' – *отивам в киното/ в едно кино* – т.е. 'отивам в сградата на определено за говорещия и слушателя кино/ отивам в сградата на определено за говорещия, но неопределено за слушателя кино' ;

отивам на опера – *отивам в операта/ в една опера*;

отивам на ресторант – *отивам в ресторанта/ в един ресторант*;

отивам на дискотека – *отивам в дискотеката/ в една дискотека*;

отивам на пазар, т.е. 'отивам да пазарувам, може и не на пазара' – *отивам на пазара/ на един пазар*, т.е. 'отивам на мястото, където е разположен пазарът'.

Във всички тези случаи предложните съчетания с нулев член означават преди всичко като цел на движението не толкова достигане до място, назовано с името, а извършване на дейност, характерна за това място, докато предложните съчетания с имена с артикли означават само достигане до мястото, назовано от съществителното.

Предлозите се съчетават с общи форми на местоименията, които са загубили падежната си флексия, напр. *от какво*, *с коя*, *за кой*, *от нещо*, *от всичко*, *за нищо* и др., и със съществуващите днес местоименни падежни форми. Запазени падежни форми (за винителен и дателен падеж) днес има при личните и при възвратното местоимение. Запазени форми за винителен падеж ед. ч. имат и въпросителното местоимение *кой*, когато означава лице, и образуваните от него форми на други местоимения, срв. *с кого*, *с никого*, *с всекиго*, *с някого*, *с когото* и др. Понеже тези форми днес са в упадък, предлозите се съчетават и с именителни форми на въпросните местоимения, когато означават лица, напр. *с кой*, *с никой*, *с всеки*, *с някой*, *с който* и т.н.

Сложната старобългарска система за съчетаване на предлозите с определени падежни местоименни форми днес се е опростила изк-

лючително, като изборът на местоименна форма се определя до голяма степен от фонетичния фактор. В зависимост от акцентните си особености и съчетаването си с форми на личните и на възвратното местоимение, както и с общите форми на имената и субстантивирани части на речта, предлозите се делят на четири групи:

1. Клитични предлози, повечето първични, които образуват една фонетична дума с ударените пълни винителни форми на посочените местоимения: *без, в, вместо, сред (сред), въз (въз), върху, до, за, зад, заради, из, иззад, измежду, изпод, като, към, край, кръз, между, на, над, о, около, от, откъм, по, под, подир, покрай, поради, пред, преди, през, при, против, с, след, според, срещу, у, чрез* и др. Тези предлози могат да се съчетават и с имена, и с ударени местоименни форми, и с други субстантивирани части на речта, напр. *до_нѐго, до_Иван, през_гoрата, през_нея, зад_новодошлите, зад_тях, пред_сѐбе си* и др.;

2. Малка група предлози (*вместо, въпреки, извън, колкото, освен, отвъд, посредством* и др.), които имат собствено ударение, може би по-слабо от ударението на името. Тези предлози подобно на клитичните предлози от предходната група се съчетават с ударени винителни форми на личните и на възвратното местоимение, както и с имена и субстантивирани части на речта, напр. *вместо Мария, вместо нея, освен доклада, освен себе си, въпреки обвиненията, въпреки тях* и др.;

3. Малка група ударени вторични предлози с локативно значение образуват фонетична дума само с клитични дателни форми, които служат и като притежателни местоимения. Тези предлози, които в по-голямата си част са с отименен произход, се отличават от горните две групи предлози по това, че *не могат да се свързват с имена и именни групи* и че в повечето случаи се използват и като наречия. Напр. *нао̀коло_ни, на̀преде_им, на̀преде_си, на̀срѐща_ни, от̀горе_му, от̀преде_й, от̀заде_им, поди́ре_ни, поме́жду_им, поме́жду_си* и др. Сръ. *Аз се огледах на̀о̀коло.*

За възникването на тази група предложни съчетания, които липсват в старобългарски, има две хипотези – за гръцко влияние – на М. и К. Костови (Костови 1976) – и за турско влияние – на М. Младенов (Младенов 1985). Мисля, че хипотезата на М. Младенов за турско влияние, подкрепена от данните на лингвистичната география, е по-правдоподобна, като трябва да се има предвид, че въпросните съче-

тания се срещат и в гръцки, и в румънски език, т.е. става дума за балканизъм. Типологическият ареал на тези конструкции е доста широк – освен в балканските езици те се срещат в в тюркските езици, в персийски и класическия арабски, в унгарски, старохетски, юкагирски, кетски, адигейски и др. (вж. Александров 1983, Иванчев 1983, Qvonje 1983, Иванов 1989).

Интерес представлява въпросът, защо именно кратките дателни форми, а не кратките винителни се свързват с разглежданите предлози в новобългарски, след като в старобългарски вторичните предлози имат предимно родително управление, а пък в новобългарски пълните винителни форми стават общи форми в съчетанията с предлози на мястото на всички други старобългарски падежни форми.

Наличието на двойки примери като *подире_ни – подир_ нас, от_преде_ ѝ – пред_ нея, помежду_ им – между_ тях, отзаде_ им – зад_ тях* показва, че и в двата случая са налице фонетични думи с разменени по място ударени елементи. Защо тогава и след вторичните предлози не се използват кратките винителни форми? Това е невъзможно, защото още в късния старобългарски тези форми престават да се съчетават с предлози (за разлика напр. от словенски, сръбски и хърватски език), стават клитики и започват да означават само пряко допълнение. Кратките дателни форми пък разширяват много своя функционално-семантичен спектър, заместват родителните форми и се превръщат в притежателни местоимения в посесивните конструкции, където се свързват вече с имена. Тази им функция позволява да се свържат и с разглежданите предлози, които са отименни в по-голямата си част (по-подр. вж. Ницолова 1986: 46-48, 1997).

4. Малка група вторични предлози с локативно значение, които са ударени, се съчетават с имена, но съчетаемостта им с местоимения (пълни винителни форми) или е силно затруднена, или е невъзможна. Това се дължи преди всичко на ограничения при прономинализацията. Тези предлози са: *въпреки, отсам, оттамък, пряко, свръх*, напр. *въпреки закъснението, * въпреки него, отсам реката, (?) отсам нея, оттамък пътя, * оттамък него, пряко сили, * пряко тях, свръх очакванията ми, * свръх тях*.

От посочените факти могат да се направят следните твърде важни изводи: от една страна, опозицията между дат. и вин. падеж в предложните групи е напълно неутрализирана, а от друга – загубата

на ударение на вторичния предлог води до това, че съчетаемостта му става като на клитичен (първичен) предлог.

Съчетания от два и три предлога. Както и в други славянски езици, в българския език се срещат доста съчетания от два предлога и рядко – и съчетания от три предлога. Върху широк материал от писмената и разговорната реч, включително и от детската реч, тези предложни съчетания са проучени от Баракова (Баракова 2003), вж. също и Ликоманова (Ликоманова 1994). Баракова установява, че 20 предлога влизат в съчетанията: *без, в, върху, до, за, из, към, на, над, около, от, по, под, пред, преди, през, при, с, след, у* (към тях можем да добавим и *като*), като в най-много съчетания участват предлозите *за, от, по, в, на*. Обикновено първият предлог в разглежданите съчетания чрез значението си определя основното отношение между първия и втория член на предложното съчетание, а вторият означава някакво допълнително отношение, в което влиза вторият член в отношението. Поради това най-често словоредът на предлозите е фиксиран. Напр.

Влязохме там за по едно кафе; Бях там до към полунощ; Машината (...) ще пуска бомби от над 95 километра („Труд“); ... в училищата с до 100 ученици (mediapool.bg); Това е като за тебе.

Съчетанията с три предлога се срещат сравнително рядко. Напр. *Дрехи като за пред хора; Тръгнахме за към къщи; Структури с по над 60 души; Как са вдигнали къщи за по над 100 000 лева?* [Последните два примера са от Баракова (Баракова 2003)]

Значение на предлозите. В по-голямата си част предлозите са многозначни. Те са по значение непредикативни (формални) и предикативни. Първият вид предлози, чието значение се определя от предиката, свързват аргументи с предикат. Тези предлози са управлявани от предиката (лична глаголна форма, причастие, деепричастие, прилагателно, наречие), напр. *говоря с момчето; загрижен за здравето си; радвайки се на хубавото време; богат с идеи; далеч от университета.*

Предикативните предлози свързват адюнкти (т.е. обстоятелствени пояснения) с предикатите. Предлозите се наричат предикативни, тъй като предполагат наличие на някакъв друг предикат в семантичната структура на изказването, който не е изразен в синтактичната структура, напр. *говорим на гарата* ‘говорим и се намираме на гарата’; *Детето пише с грешки* ‘детето пише и неговите текстове (резул-

тат от писането) съдържат грешки‘ ; *При хубаво време ще отидем на екскурзия* ‘ако времето е хубаво, ще отидем на екскурзия ‘, *къща в планината* ‘къща, която се намира в планината‘(вж. по-подр. Nicolova 2003, 2004).

Един и същ предлог може да се използва като формален и като предикативен. Да вземем за пример най-често употребявания български предлог *на*, който, от една страна, е заменил падежната флексия за дателен падеж и за родителен падеж – при означаване на притежание (*учебник на детето*), а от друга, се използва и за означаване на различни обстоятелствени отношения, срв.

Формален предлог   Предикативен предлог
Пиша на брат си – адресат   *Книгата е на масата* – място
Давам ябълка на детето – реципиент   *На другия ден заминах* – време

Свиря на пиано – инструмент   *Режа листа на ивици* – начин
Детето прилича на майка си – екватив

Още преди половин век големият български езиковед А. Т.-Балан предхожда съвременните семантични теории, като открива различието между формалните и предикативните предлози. Като разглежда примера *на главата на детето муха*, Балан нарича предлога *на* в съчетанието *на главата същински* предлог за външна обстоятелствена относба, а *на* в съчетанието *на детето – облик* (*формов*) предлог, който означава *вътрешна относба* и „прави падежен облик, равностоен на руския прост „дитяти (малого дитяти)“ (Балан 1978, 1954: 273).

В съвременната езикова практика предлогът *на* започва да се превръща в универсален предлог, като в нарушение на книжовната норма се използва вместо други предлози. Напр. на гарите се обявява *Влакът тръгва на 6 часа* вместо *Влакът тръгва в 6 часа*, спортните журналисти в последно време масово използват изречения като *Отборът води на „Локомотив“ с 3: 0* вместо *Отборът води срещу „Локомотив с 3: 0* и др.

Първоначалните значения на предлозите са пространствените – предложната група означава местоположение в пространството или точка от движение, най-често финална. Постепенно пространствените предлози започват да се използват и за означаване на време, а и на различни други обстоятелствени и логически отношения, като се десемантизират и започват да служат и като формални предлози.

Затова повечето предлози имат множество различни значения в зависимост от свързаните с тях елементи. Тук ще набележим само основните видове значения на предлозите, тъй като предстои огромна работа за една цялостна семантична класификация (вж. и Куцаров 1999: 356):

1. Пространствени значения. В старобългарски е имало ясно формално разграничение в предложните групи с окончания на различни падежи на място и посока на целенасочено движение (вин. пад. – посока, местен или творителен падеж – място). След загубата на склонението предлозите не поемат просто ролята на падежните окончания, а променят значението си, и то не към спецификация, а към разширяване, както доказва това Станишева (Станишева 1997: 177). Предлозите *към* и *до*, които преди са означавали само посока, започват да се съчетават и със статични глаголи, напр. *отивам към реката, живее някъде към площада; стигнах до гарата, живея до гарата*. Статичните предлози *към* у, *срещу*, *край*, *пред*, *зад*, *под*, които са означавали само местоположение, започват да се свързват и с глаголи за насочено движение, напр. *намирам се срещу НДК, завивам срещу НДК; стоя пред паметника, ще мина пред паметника; ще те чакам зад пощата, ела зад пощата* и др. Единственият предлог днес, който означава само посока, а не и местоположение е *за*, напр. *пътувам за Видин*. Тъй като предлозите днес „не различават“ място от посока, лексикалното значение на глагола остава единственият показател за това различие.

Други предлози с пространствено значение са: *в*, *всред*, *въз*, *върз*, *до*, *за*, *зад*, *из*, *извън*, *иззад*, *измежду*, *изпод*, *между*, *на*, *над*, *наоколо*, *напреде*, *насред*, *насреща*, *низ*, *около*, *от*, *отвъд*, *отгоре*, *отзаде*, *откъм*, *отсам*, *отсреща*, *оттатък*, *по*, *под*, *подир*, *подире*, *покрай*, *пomeжду*, *посред*, *през*, *при*, *след*, *у*.

2. Темпорални значения. Много от предлозите с пространствено значение се използват и с темпорални значения, срв. *в*, *до*, *за*, *на*, *от*, *подир*, *преди*, *след* и др. Напр. *Ще замина във вторник и ще остана там до неделя*.

3. Други обстоятелствени значения:

а) начин и сравнение – *с*, *без*, *на*, *като*, *при* и др., напр. *Това се прави без пари; Работи като бесен*.

б) количество и степен – *колкото, до, към, над, от, върх, на* и др., напр. *Той е висок колкото мене; От хиляда до три хиляди евро струва един компютър.*

в) цел – *за, на, в*, напр. *Отивам за хляб; Заминавам на почивка.*

г) причина и следствие – *от, заради, поради, благодарение на, вследствие на* и др., напр. *Заради тебе закъсняхме; Премълчал от смущение.*

д) условие – *при, без, в случай на*, напр. *При добро желание се стига по-лесно до съгласие; В случай на пожар позвънете на 166.*

е) отстъпка – *въпреки, без оглед на, независимо от* и др., напр. *Въпреки лошото време ще отидем на екскурзия; Взето е решение без оглед на възможните възражения.*

Формалните предлози, които са най-десемантизирани, свързват предикат с аргументи с различни семантични роли – експериенцер – *на* (*На детето му се спи*), реципиент – *на, за* (*Дадох бонбонче на детето*), източник – *от* (*Взех куклата от детето*), инструмент – *с, чрез, посредством, на* (*Разрязах плика с ножица*) и много други.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Александров 1983:** Ал. Александров. Една типологическа особеност на български и унгарски език. – *Съпоставително езикознание* 1983, 4.
- Асенова 1974-1975:** П. Асенова. Предлогът за и неговите съответствия в балканските езици. – *Български език* 1974, 5, 1975, 3.
- Балан 1978/ 1954:** Ал. Теодоров – Балан. Българско склонение. – В: П. Пашов (съст.). *Помагало по българска морфология. Имена*, София, 1978.
- Баракова 2003:** П. Баракова. Наблюдения върху полипредложните конструкции. – *Српски језик*, књ. 8, 2003.
- Иванов 1989:** Вяч. Вс. Иванов. Синхронна и диахроническа типология на посесивности. – В: *Категория посесивности в славянските и балканските езици*. Москва, 1989.
- Иванчев 1983:** Св. Иванчев. По повод на статията „Една типологична особеност на българския и унгарския език“ от Александър Александров. – *Съпоставително езикознание*, 1983, 4.
- Квоне 1983:** J. I. Qvonje. *Книгата ми – to biblio toi – cartea mea – libri im.* – *Zeitschrift für Balkanologie*, 1983, I.

- Константинова 1982:** В. Константинова. *Предлозите в българската граматична литература*. София, 1982.
- Костова, Костов 1976:** М. Kostov, К. Kostov. Zur Dativrektion bulgarischer Präpositionen. – *Zeitschrift für Slawistik*, 21, 1976.
- Кударов 1999:** Ив. Кударов. Морфология. – В: Т. Бояджиев, Ив. Кударов, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. София, 1999.
- Ликоманова 1994:** И. Ликоманова. Опыт структурного описания двухпредложных конструкций (на материале болгарской разговорной речи). – *Јужнословенски филолог*, L, Београд, 1994.
- Младенов 1985:** М. Младенов. Още за конструкциите от типа (*върви подире му*). – *Съпоставително езикознание*, 1985, 4.
- Ницолова 1986:** Р. Ницолова. Българските местоимения. София, 1986.
- Ницолова 1997:** Р. Ницолова. Един случай на влияние на фонетичния фактор върху българската граматика. – В: *Общност и многообразие на славянските езици. Сборник в чест на проф. Ив. Леков*. София, 1997.
- Ницолова 2003:** R. Nicolova. Semantik der präpositionalen Phrasen im Bulgarischen. In: *Etudes linguistiques romano-slaves offertes a Stanislav Karolak*, Cracovie, 2003, също и в : За значението на предложните съчетания в българското изречение. В: *Съвременен български език. Синтаксис. Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение* (съст. доц. Св. Коева), София, 2005.
- Ницолова 2004:** R. Nicolova. Distributionsspezifiek der Präpositionen im Bulgarischen. In: Lehman, Volkmar, Ludger Udolph (Hrsg.), *Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag*. München, 2004.
- Станишева 1997:** Д. Станишева. Лексикалният фактор в механизма на падежните изменения в българския език. – В: *Общност и многообразие на славянските езици. Сборник в чест на проф. Ив. Леков*. София, 1997.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ АРГУМЕНТНАТА СТРУКТУРА И СЕМАНТИЧНИТЕ РОЛИ НА НЯКОИ ГЛАГОЛИ В БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК

Петя Несторова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Българският WordNet¹ е създаден в рамките на европейския проект BalkaNet – многоезична семантична мрежа на балканските езици, който е насочен към изграждането на синхронизирани семантични бази от данни за следните балкански езици – български, гръцки, румънски, сръбски, турски, и разширяване на чешката лексикално-семантична мрежа.

Проектът BalkaNet е по поръчка на Европейската комисия.

Лингвистите от Чешката академия на науките решават да включат към основната работа по речника и изработване на аргументната структура и посочване на семантичните роли на аргументите на глаголите в чешкия WordNet.

В работата върху българската база данни за WordNet също бяха включени подобни изследвания². Целта беше да се определи аргументната структура и семантичните роли на аргументите на глаголи от всички семантични класове. Поставена беше задачата това изследване на глаголите в българския речник да бъде съобразено с възможностите за бъдещи сравнителни изследвания между синтактичната и семантичната структура на българските и чешките глаго-

---

¹ За повече информация виж: http://dcl.bas.bg/wordnet_bg.html.

² За допълнителна информация във връзка с работата по проекта виж: Калчева, Несторова 2006а; Тотков, Донева, Милев, Калчева, Несторова 2004.

ли. По този начин беше решен и въпросът какъв да бъде нашият подход към избора на семантични роли. Когато започвахме, чешките лингвисти бяха готови с първата си извадка от 2000 глагола с определена аргументна структура и семантични роли на аргументите, така че ние възприехме техния списък от семантични роли³. Благодарим на проф. Карел Пала и на д-р Дана Хлавачкова от Масариковия университет в гр. Бърно затова, че ни предоставиха техните рамки и семантични роли, както и затова, че ни дадоха позволение да ги публикуваме.

В края на нашата работа направихме сравнение между рамките на чешки и съответстващите им български глаголи от WordNet, като подбрахме примери от всички семантични класове. Съпоставката показва, че при една голяма част от тях аргументната структура съвпада напълно, същото се отнася и до семантичните роли. Еднаквостта беше свързана и със съпадението на граматичните характеристики на съпоставяните глаголи в двата езика, а регистрираните разлики се отнасяха до глаголи с различен граматичен статус или до липса на лексикализация на съответното значение в един от двата езика. Имаше и разлики, които бяха свързани с различното разбиране (от авторите) за приписване на една или друга роля за определен аргумент при определен семантичен клас глаголи.

За избора на глаголи от всички семантични класове възприехме семантичната класификация на глаголите от Ст. Георгиев, тъй като засега тя е единствената цялостна обща класификация в българската лингвистика, като съществуват и доста изследвания на отделни семантични класове или подкласове.

Ст. Георгиев разпределя глаголните лексеми в следните шест групи: *глаголи за дейност, за движение, за състояние, за самоизява, за положение и за протичане*.

Глаголите за дейност според автора са най-обемните по лексикален състав, тъй като понятието *дейност* обхваща широка денотативна сфера и търпи допълнителни субективни промени при своята семантизация, при превръщането от логическа в семантична езикова същност.

---

³ Пак там.

Авторът предлага за ключова дума при това семантично поле глагола *правя*, който със своето каузативно значение може да обобщава лексикалното значение на всички глаголи за дейност. Или „значението за дейност може да се представи по трансформационен път чрез глагола *правя*: *тракам с юзда* (юздата трака) или [*правя* действие (юздата трака)], *снема кобилищата* (кобилищата не е на рамо) – [*правя* положение (кобилищата не е на рамо)]“ (Георгиев 1993:129).

Основният признак в значението на **глаголите за движение** за С. Георгиев е преместването, означаващо отделяне от определено място, предмет и др., които са ориентационни. Ключова дума е глаголът *движва се* [заемам положение (не съм тук)]. В тази група влизат глаголи като *вървя, отивам, идвам, спирам се, изкачвам, затичам се, летя* и т.н. (Георгиев 1993:130).

Глаголите за състояние изразяват такава действеност на нещата, при която съществува субектна затвореност на извършването, разкриващо отделни страни и моменти на тяхното съществуване и изменение, на тяхното преобразуване или статичност. Общото значение за състояние се изразява от съчетанието *в състояние съм*, например *готов съм* [в състояние съм (имам готовност)] и т.н.

Според автора „субектната затвореност и самоизвършване“ на глаголите в тази група „засилва употребата на възвратни и безлични глаголи“ (Георгиев 1993:131), а корпусът от лексеми е твърде голям, проучването им има принципен характер и затова проучвателната работа трябва да продължи.

Глаголите за самоизява се разпознават „според едно твърдо правило – действието, означено с глагола, да представя действено същността на предмета или явлението, негово естество или промени, да го разкрива. Това са специфични прояви, които са присъщи на предмета по природа или поради някакво въздействие и чрез които той се представя като такъв, например *слънцето грее, вятърът вее, реката тече, човекът говори, диша* и т.н.“ (Георгиев 1993:132). Според С. Георгиев особено важно е да се разграничава значението за самоизява от значението за състояние. Състоянието е съществуване и изменение, а самоизявата е разкриване на вътрешната природа на нещата чрез техни типични действия. Общото значение е *само-разкривам се чрез*, например *синея се* (небе) [саморазкривам се чрез (имам син цвят)] и т.н. (Георгиев 1993:132).

Глаголите за положение изразяват значения във връзка с разположението на предмети и явления и промените в тях. Започва се от тяхното наличие и поява и се стига до форма и поза, която те заемат или придобиват (*лежа, премествам се, изтълвам, навлизам*). Общото значение *в положение съм* или *заемам положение* се съчетава с различно съдържание и така се разкрива действителното значение на глаголите, например *премести се* [в положение съм (заемам друго място)] и т.н. (Георгиев 1993:133).

Авторът смята, че **глаголите за протичане** „са малко на брой, но са силно субективирани, тъй като не означават самостоятелни действия, а прояви, които са в сферата на друго действие, и представят неговото протичане като започване и приключване, количественост, етап, възможност и необходимост, осъществимост и т.н (*почвам, продължавам, успявам*)“ (Георгиев 1993:133).

Използвайки тази класификация, ще направим сравнителни наблюдения между чешки и български предикати.

Тъй като в някои семантични класове не могат да се открият достатъчно еднакви предикати⁴, ще наблюдаваме само тези, които са в наличност⁵.

Информацията за аргументната структура на глаголите е представена по еднакъв начин и на двата езика, като аргументите са назовани с неопределителни местоимения на български език и с въпросителни местоимения на чешки. Знакът = замества съответния глагол. Например: {будя} нещо/някой=някого; {budit} co=кохо; kdo=кохо. Семантичните роли стоят непосредствено след местоимението, като ролята с главни букви принадлежи към списъка с избрани за работа роли, а малките букви в скобите представляват уточне-

⁴ Еднаквостта идва от това, че всеки глагол с конкретното си значение съществува в английския вариант на WordNet с уникален номер. Със същия номер във всеки друг език трябва да съществува предикат, който отговаря на точно същото значение, каквото е в английския речник. Това е много добра база да бъдат сравнявани предикатите на всички езици, на които е преведен речникът.

⁵ Преводът на лексемите заедно със значенията им в българския WordNet беше започнал преди изработване на аргументната структура, което ограничаваше възможностите да изберем предикати, готови в чешкия WordNet, тъй като в българската база бяха обработени част от глаголите.

ние. Избраните роли са взети от WordNet, като главните са хиперними, а малките са по-конкретни понятия и са техни хипоними. Например ролята **AG** е една от малкото главни понятия в речника (хиперним) и стои най-отгоре в дървовидната му структура, а останалите понятия като *entity:1, person:1, donor:1, animal:1, organization:1, institution:1, machine:1* я конкретизират и стоят под нея, като са нейни хипоними⁶. Номерът след всяка дума показва с кое поред значение от WordNet е употребена лексемата.

1. Глаголи за дейност

1. {будя, събуждам, събудя, пробуждам, пробудя, разбудявам, разбудя}⁷ нещo*CAUSE(cause:4)|някой*AG(person:1)= някого*PAT(person:1) %виковете го пробуждат
{budit, vzbudit, probudit}

co1*CAUSE(cause:4)=ko4*PAT(person:1) %probudil mě hluk
kdo1*AG(person:1)= ko4*PAT(person:1) %matka vzbudila děti

В този случай е ясно, че аргументната структура и семантичните роли на глаголите *будя, събуждам, събудя, пробуждам* и т.н. в българския и чешкия речник съвпадат напълно. Разликата е единствено в това, че в чешкия WordNet рамките са две, а в българския двете рамки са обединени в една. Граматичните показатели на глаголите също съвпадат.

2. {реша, средам, среша, разредвам, разреши}
някой*AG(person:1)=нещo*(OBJ(hair:1)|SUBS(substance:1))
%средам косата на мама {rozplést, rozčesat, rozsukovat}

kdo1*AG(person:1)=co4*SUBS(substance:1) %rozpletla vlnu
kdo1*AG(person:1)=co4*PART(hair:6)? komu3*PAT(person:1)
[čím]*INS(comb:1) %rozčesala jí vlasy hřebem

При глаголите *реша, средам* и т.н. се откриват известни разлики. Във втората чешка рамка са добавени два аргумента – *някой=нещo на някого с нещo; kdo1=co кому [čím]*. При чешките гла-

---

⁶ Повече за семантичните роли в българския WordNet виж при Калчева, Несторова 2006а.

⁷ Преводът на глаголите и техните дефиниции в WordNet е дело на езиковеди от Секцията по компютърна лингвистика в ИБЕ при БАН. За повече информация на адрес: http://dcl.bas.bg/wordnet_bg.html.

голи *rozplést, rozčesat, rozsuchovat komu* е действително техен вътрешен аргумент, докато *на някого* на български език реално не е аргумент на глагола, тъй като не пояснява него, а съществителното, което ще се употреби на мястото на аргумента *нещо*. Сrv.: *Мама реши косите на Мая с гребен*. В този пример предложната група *на Мая* пояснява съществителното *косите* и не се възприема като аргумент в структурата на глагола *reša*. Що се отнася до аргумента *с нещо* – *čím*, който в чешкия синсет има семантична роля „инструмент“, ние смятаме, че това не е аргумент (задължително пояснение, което се предполага от семантиката на даден предикат,) а адюнкт, т.е. незадължително пояснение към предиката. Квадратните скоби, в които е сложен аргументът [*čím*] в чешкия вариант, показват, че той е под въпрос, т.е. може и да бъде махнат от рамката при следваща редакция.

3. {*давам, дам*} *нещо**AG(organization:1)|*някой**AG(person:1)=*нещо**ANY(anything:1) *на някого**REC(recipient:1) %*майката дава на децата си нежност и грижа*

kdo1*AG(person:1)=co4*ANY(anything:1)
komu3*REC(recipient:1) %*dát peníze bratrovi*⁸

В този синсет разликите са единствено във външния аргумент, където в българската рамка присъства и аргументът *нещо* със семантична роля *agens* – *organization*, т.е. група хора.

4. {*пробвам, изпробвам, меря, премервам, премеря*} *някой**AG(person:1)=*нещо**ART(garment:1) %*жената пробва роклята*
{*zkusit, ozkoušet*} kdo*ENT(person:1)=co*ART(garment:1)
%*zkusit, vyzkoušet kalhoty*

При глаголите *пробвам, изпробвам, меря* и т.н. разликите са в главната роля на външния аргумент. Нашето мнение е, че при цялата семантична група глаголи (за дейност), когато подлогът е човек – вършител на действието, то той трябва да получи семантична роля

⁸ На места в чешката база рамките са сложени без глаголите, тъй като това беше първият вариант, предоставен ни от чешките лингвисти. Пълният краен вариант не е достъпен на този етап. Всяко специфично значение на даден глагол присъства в системата на WordNet с уникален номер, който е еднакъв за всички езици, и това улеснява работата ни.

agens, понеже е активен и съзнателен действащ. Ролята *entity* според нас не се отнася до активен подлог, който поема инициативата за извършване на определено действие, както е в случая. Със сигурност и чешките колеги имат своите доводи относно избора, който са направили.

5. {*задържам, задържа, залавям, заловя, арестувам, прибирам, прибера*} *някой**AG(*person:1*)|*нещо**AG(*organization:1*)=*някого**PAT(*person:1*)|*нещо**GROUP(*group:1*) %*полицията задържа престъпната група*

kdo1*AG(*person:1*)=koho4*PAT(*person:1*) %*policista zajistil podezřelého*

co1*AG(*organization:1*)=koho4*PAT(*person:1*) %*policie vzala vraha do vazby*

При това сравнение отново рамките на глаголите съвпадат.

Изводите, които се налагат (макар и при малко на брой глаголи), показват, че външният аргумент на една част от глаголите за дейност в двата езика обикновено е *person* или *organization* (група хора) и получава семантична роля *agens*. Останалите аргументи съвпадат почти напълно в рамките на отделните глаголи и зависят от конкретното значение на всеки предикат. Примерът с *rešiš* показва, че разликата във вътрешните аргументи произтичат от различия в граматичната характеристика на предикатите в двата езика.

II. Глаголи за движение

Глаголите за движение обикновено имат доста разнообразни подкласове, но основно движението може да извършва човек, животно или машина⁹, при определени условия и някои природни сили (като вода, вятър, слънце и под.). А самото движение се характеризира с начална точка, път и крайна точка, но тези особености се проявяват при определени глаголи и са свързани конкретно с тяхната семантика. Изключително подробна семантична класификация с много важни наблюдения върху характера на движението е направена от В. Ватева.

---

⁹ По-подробно за глаголите за движение виж: Несторова 2006б; Ватева 2005; Костова 2005.

1. {придружавам, придружа, съпровождам, съпроводя} някой*AG(person:1)=някого*PAT(person:1) %секретарят придружи делегацията

{doprovázet, provázet} kdo1*AG(person:1)=
 ko4*SOC(associate:1) %jeho přítelkyně ho provázela celým životem

Глаголите *придружавам*, *съпровождам* изразяват специфично движение, което се извършва от външния и вътрешния аргумент, и то в една и съща посока¹⁰. Вероятно поради тази причина в рамката на чешките глаголи вътрешният аргумент получава семантична роля *associate* (присъединен), докато в българската рамка ролята е *patient* и се отнася до човек, който е подложен на някакво действие.

2. {пристигам, пристигна, стигам, стигна, дохождам, дохождам, дойда} някой*AG(person:1)=някъде*LOC(destination:1) %делегацията пристигна в Пловдив

{přijít, dojít} kdo1*AG(person:1)= [odkud]*LOC(location:1) [kam]*LOC(destination:1) %přišel z práce domů

{dostat se, přijet, dorazit} kdo1*AG(person:1)= [odkud]*LOC(location:1) [kam]*LOC(destination:1) [čím]*MEANS(vehicle:1) %na hory dorazil autem, přijel z domu do práce, ze školy se dostal domů autobusem

Глаголите *пристигам*, *стигам*, *дохождам* и т.н. имат само един вътрешен аргумент, който е свързан с крайната точка на движението, тъй като значението на всички глаголи в синсета акцентува върху това. Чешките рамки съдържат аргументи с *location* (място) **odkud**, *destination* (крайна точка) **kam** и *means* (средство) **čím**. Квадратните скоби, в които са поставени аргументите, показват (по обясненията, които получихме от авторите на чешката база), че чешките автори не са сигурни аргументи ли са това, или адюнкти. Двата глагола **přijít** и **přijet** се различават точно по това, че първият глагол означава движение пеша, а вторият глагол означава движение задължително с превозно средство. Затова и при него аргументът **čím** е напълно логичен.

¹⁰ Ватева 2005.

3. {падам, падна, свличам се, свлека се, смъквам се, смъкна се, отпускам се, отпусна се} нещо*PART(body part:1)|някой*AG(person:1)=някъде*LOC(place:1) % тя се свлече на пода

kdo1*AG(person:1)=[kam]*LOC(position:1) %dopadl na zem

При тези глаголи рамките отново съвпадат. Изключение прави външният аргумент в българската рамка, където освен човек деятел като семантична роля се явява и *part* (част), в частност *body part* (част на тялото). Разликата се явява поради факта, че това понятие не е с хиперним *agens*, а се намира в друга структура и няма как да бъде сложен заедно с *person* (човек).

4. {пълзя, лазя} някой*AG(animal:1|person:1)=някъде*LOC(location:1) %детето лази по пода

{lězt, plazit se, plí'it se} kdo*ENT((person:1)|(animal:1))=po čem*LOC(location:1) %dítě leze po zemi, řelva leze po písku

Двете рамки съвпадат. Главната роля при външния аргумент е различна, но това се наблюдава и на други места и зависи от решението на авторите на базата, а не от разлики в предикатите.

Изводите относно глаголите за движение са следните:

Външният аргумент и в двата езика има семантична роля *agens*, с изключение на последната рамка. Ние смятаме, че при цитираните глаголи не можем да мислим за главна роля *entity* за подлога, тъй като той е активен в извършване на действието, а ние свързваме ролята *entity* с подлог, който не поема инициатива.

И чешките, и българските лингвисти смятаме, че *location* е аргумент, а не адюнкт при глаголите за движение, както и *начална* и *крайна точка*, в зависимост от това, дали семантиката на съответния глагол го предполага.

III. Глаголи за състояние

1. {болен съм} някой*ENT(person:1)=@(болен) от нещо*STATE(illness:1) %момчето е болно от заушка

{být nemocný} kdo1*AG(person:1)=s čím7*STATE(illness:1)% být nemocný se spálou

Рамките при този предикат за състояние са близки. В българската рамка неглаголната съставка се отбелязва с този знак @, докато в чешките рамки това не се отбелязва, тъй като е въпрос за техническо решение. В българските рамки решихме да въведем този запис, по-

неже улесняваше следващата компютърна обработка и разграничаването на предикатите, които съдържат само глаголна лексема, от предикатите, съдържащи две или повече лексеми. В случая лексемата *болен* не е аргумент, а е съставна част на предиката. Главната роля за подлога при нас е *entity*, докато при чехите е *agens*. Ние смятаме, че този тип предикати (за състояние) нямат активен подлог, и поради тази причина не приемаме семантична роля *agens* при него, поне не и при цитираните предикати.

2. {боледувам, страдам} някой*ENT(person:1)=от нещо*STATE (illness:1) %детето боледува от грип

{mít, mívat} kdo1*AG(person:1)= co4*STATE(illness:1) %má chřipku, mívá často angínu

Тук разликата в граматичните характеристики на чешките и българските глаголи променя лика на аргументите. В българската рамка вътрешният аргумент е предложна група *от нещо* на мястото на прякото допълнение *co* в чешката рамка, което се изисква от глаголите **mít, mívat** (имам). В двете рамки са употребени глаголи с различна граматична характеристика. Българските глаголи *боледувам, страдам* се непреходни, докато чешките глаголи **mít, mívat** са преходни. Отново главната роля на подлога се различава. От днешна гледна точка при предикатите *боледувам, страдам* бихме предпочели друга главна роля за външния аргумент *patient*, тъй като тя съответства най-добре на семантичната му характеристика.

3. {cum съм} някой*ENT(person:1)=@(cum) %той е cum

kdo1*AG(person:1)=čeho2*SUBS(food:1) %má dost

Отново има разлика в рамките, тъй като и предикатите се различават в граматиката си. Българският предикат е едноместен, докато чешкият е двуместен.

4. {в покой съм} някой*ENT(person:1|animal:1)|нещо*ENT(plant:2|vehicle:1)=@(в покой) %птиците са в покой

{nehýbat se, být v klidu} kdo1*AG(person:1|animal:1)|co1*ENT(plant:2|vehicle:1) =X %mul' byl v klidu, %strom se nehýbal %auto se nehýbalo

При тези предикати разликата отново е само в главната роля на подлога *entity* или *agens*. Останалите характеристики съвпадат за двата езика.

5. {влошавам се, влоша се} *някой*ENT(person:1)|нещо*ANY(anything:1)=X %болният се влоши, състоянието му се влоши*
(kdo1|co1)*ENT(entity:1)=X

Както се вижда, чешката рамката е все още в работен вариант. Приликите са в това, че предикатите са едноместни.

Нашето решение е свързано с идеята, че в кръга на нещата, които могат да се влошат, не е достатъчен обемът на главната роля *ENT*, затова прибавихме и по-общата роля *ANY*.

6. {боли ме, заболява ме, заболи ме} *нещо*PART(body part:1)=X %боли ме коляното*
co*BODYP(body part:1)=koho*PAT(organism:1)

Тук срещаме пример, в който също има разлика между глаголите. Тя произтича от това, че в българската база глаголите влизат в състава на предиката заедно с винителните си допълнения, докато в чешката база винителното допълнение е вторият аргумент.

Основни изводи за глаголите за състояние. Когато подлогът на този семантичен клас глаголи не е **човек, който е подложен на някакво действие**, неговата роля трябва да бъде *entity* и в никакъв случай *agens*. А при глаголи като *боледувам*, *страдам* подлогът би трябвало да бъде *patient*, тъй като се отнася до човек, който е подложен на някакво действие. Предикатите с глагол *съм* в нашите примери реализират значение само на регистрация на определено състояние, докато глаголните предикати в тази група се отнасят към подлог, за когото не просто се регистрира дадено състояние, а който се променя под някакво въздействие. В първия случай ролята трябва да бъде *entity*, във втория – *patient*.

IV. Глаголи за самоизява

1. {раждам, родя, добивам, добия} *някой*AG(woman:1)=някого*PAT(child:2) %тя роди син*

kdo1*AG(woman:1)= koho4*PAT(child:2) %porodila dvojčata, má dva synu

В тези рамки има активен външен аргумент и вътрешен аргумент, подложен на някакво действие, така че семантичната роля *AG* е логична.

2. {раста, вирея, пораствам, порасна, пораста, израствам, израсна, израста} нещо*ENT(plant:2)=на нещо*LOC(place:1)|в нещо*LOC(place:1)|из нещо*LOC(place:1)|по нещо*LOC(place:1) %пшеницата израства на полето

{раста, вирея, пораствам, порасна, пораста, израствам, израсна, израста} някой*ENT(animal:1)=някога*TIME(time:2) някак*MAN(manner:1) %агнетата израстват за една година, малките лъвчета растат много бързо

{růst} со*ENT(plant:2)=(на чeм|v чeм)*LOC(place:1) %houby rostou v lese

{vyrůst, vyrůstat} kdo*ENT(animal:1)=X %medvíďata ul' vyrostla

В рамките на глаголите *раста*, *вирея*, *пораствам* и т.н. разликата е във вътрешните аргументи. В нашата рамка сме приели при подлог животно два вътрешни аргумента със семантични роли *time* (време) и *manner* (начин на провеждане), докато чешкият предикат е едноместен.

3. {изгрявам, изгрея} нещо*OBJ(celestial body:1)=X %слънцето изгрява

{vyjít, vycházet} со*PHEN(natural phenomenon)= ([kde]||[kam])*LOC(position:1) [kdy]*MEAS(time unit:1) %slunce vyało ráno na oblohu, měsic vychází nad lesem, hvězdy vycházejí na východě

Тези предикати се различават доста в двете бази. По наше мнение *kde|kam* и *kdy* са адюнкти, а не аргументи. Освен това българските глаголи *изгрявам*, *изгрея* се свързват с подлог, който назовава *celestial body* (небесно тяло), в чешката рамка има по-обща роля, *natural phenomenon* (природен феномен), и съответно подлог с по-голям кръг от денотати.

4. {водя} нещо*OBJ(object:1)=нанякъде*LOC(direction:1) %пътят води към църквата

со*OBJ(object:1)=[kam]*LOC(location:1) %cesta jde na sever, dveře vedou do zahrady

Тук рамките съвпадат напълно. Глаголът *водя* в това значение (с подлог път, врата и под.) изисква вътрешен аргумент *някъде* – *direction* (посока, направление).

5. {*вия се, извивам се, извивам, криволича*} *нещо**
(*ART(way:6)|ENT(water:2)=някъде*LOC(location:1) %пъттеката криволичи зад хълма, реката се виеше сред хълмовете*

col1*ENT(water:2, way:6)= kde*LOC(location:1) jak*(MANN (meander:1) %řeka se vine v meandrech, %cesta, silnice se klikatí mezi horami

При предикатите *вия се, извивам се, извивам* рамките съвпадат, като чешките автори приемат за аргумент **jak** (как) със семантична роля *meander* (извивка, завой). Смятаме, че **jak** е адюнкт при българските предикати, тъй като значението ‘извивка, завой’ се съдържа в семантиката на българския глагол.

Предикатите за самоизява са изключително нехомогенна група, що се отнася до семантичните роли на външните им аргументи. Това е така, защото техни денотати са хора, животни, предмети от бита и от природата, много разнообразни и неподлежащи на уеднаквяване.

V. Глаголи за положение

1. {*съм, намирам се, разположен съм*} *някой*ENT (person:1)|нещо*ENT(entity:1)= някъде*LOC(position:1) %той е в колата, Айфеловата кула се намира в Париж*

kdol|col1*AG(person:1)|OBJ(object:1)= kde|v čem6|na čem6* LOC(position:1) %zaujímout, zaujímat vhodnou polohu, dobré místo

Предикатите *съм, намирам се, разположен съм* регистрират местоположението на предмета, затова и главната роля, която сме избрали е *ENT*. В чешката рамка са сложени глаголите *zaujímout, zaujímat* (заемам позиция), които са активни, и логично при тях подлогът човек да има семантична роля *AG*.

2. {*простирам се до, простра се до, достигам, достигна*} *нещо*(OBJ(object:1)|SUBS(substance:1))=до нещо*LOC(boundary:1) %водата се простира до първите къщи, слънчевите лъчи се простираха до прага на къщата*

{*dosahovat, dosáhnout, dospět*} *col1*(OBJ(object:1)| SUBS(substance:1))=@(al’)&(k čemu3|do čeho2)**

LOC(boundary:1) %voda dosahovala ať k oknům, řebřík dosahuje ať do 10. patra

Граматичните характеристики на българските и чешките предикати са еднакви, логично съвпадат и рамките.

3. {стоя, заставам, застава} някой*AG(person:1)=на нещо*PART(body part:1)/някак*MAN(manner:2) %клоунът стои прав, тя стои на колене

{stát} kdo1*AG(person:1)=na čem6*PART(body part:1) ?kde* LOC(place:9) ?jak*MANN(?rovně?) %stát na nohou %stát v koutě

В българския синсет само глаголят *стоя* е за положение, той е статичен предикат. Докато глаголите *заставам*, *застава* означават движение, което предполага и някаква инициатива от страна на подлога, логичната роля за тях е избраната – *AG*. Но за *стоя* ролята би трябвало да бъде *ENT*.

Общото между предикатите за положение в двата езика е, че не изискват активен подлог, понеже регистрират положението на предметите от живата и нежива природа в пространството.

VI. Глаголите за протичане

1. {започвам да, започна да, почвам да, почна да, тръгвам да, тръгна да} нещо*AG(organization:1)|някой*AG(person:1)=\$C(да) %започвам да пиша

Липсва съответен чешки синсет. Тук подлогът е активен, а предикатите изискват като задължителен вътрешен аргумент пълнозначен глагол.

2. {започвам, започна, почвам, почна} някой*AG(person:1)=нещо*ACT(act:2) %критикът започна нова статия

{začít, začínat} kdo1*AG(person:1)= со4*ACT(act:2) %začít jednání, schůzi, výuku, mluvit

Значението на глаголите се реализира еднакво в двата езика.

3. {започвам, започна} нещо*AG(organization:1)|някой*AG(person:1)=нещо*(ACT(act:2)|EVEN(event:1)) %Америка започва война

со*ACT(human:2|people:1)=со*ACT(act:2)

Рамките имат доста различия, но те произтичат от решението на авторите им.

Предикатите за протичане са много малко, но когато имат еднакви граматични показатели, има голяма вероятност техните рамки да са еднакви.

Обобщение:

Предикатите в българския и чешкия WordNet имат много допирни точки. Близостта поради славянското родство между двата езика предопределя очаквания за доста съвпадения във валентността и семантичните отношения на предиката и аргументите. Изводите са следните:

Първо, когато граматичните характеристики на предикатите в двата езика съвпадат, обикновено те имат еднаква аргументна структура и почти еднакви семантични роли на предикатите.

Второ, когато граматичните характеристики на предикатите в двата езика не съвпадат, същото се отнася до аргументната им структура и до семантичните им роли.

Трето, по отношение на външния аргумент можем да групираме предикатите в три групи. Първа група включва предикати **за дейност, за движение и за протичане**. При тях главната роля на подлога и в двата езика е *agens*. Втората група включва предикати **за състояние и за положение**. При тях главната роля на подлога в българския език е *entity*, а в чешкия – *agens*. Третата група включва предикатите **за самоизява**. Техните подлози са много разнообразни, оттам и семантичните им роли също.

Сравнението между предикати в българския и чешкия WordNet показва, че аргументната структура и семантичните роли на предикатите в двата езика са много близки, а понякога и съвпадат. Това би улеснило много работата на специалистите, които работят върху компютърната обработка на текста и създаването на компютърни преводачи.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ватева 2005: Ватева, В. *Българските глаголи за движение в семантичен и стилистичен аспект*. Бургас, 2005, 148 с.

Георгиев 1993: Георгиев, С. *Българска семасиология*. В. Търново, 1993, 272 с.

Калчева, Несторова 2006: Т. Калчева, П. Несторова. *Компютърни речници, Bulgarian WordNet – тематични роли*. В: Отвъд думите: превращенията на смисъла. Сборник доклади от Националните конференции за студенти и докторанти, Пловдив, 2004 и 2005 г. Пловдив, 2006, с. 317-324.

Костова 2005: Костова, Н. *Основни глаголи за движение в българския език*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“, София, 2005, 32с.

Несторова 2006а: Несторова, П. *Проектът BalcaNet – субкатегоризационни рамки на предикатите* – Международна научна конференция, 25-27 април – Бърно 2005, Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, Svadek2., Brno 2006, 1115-1126

Несторова 2006б: Несторова, П. *Семантични роли на подлога при глаголи за движение*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“, Пловдив, 2006, 35 с.

Тотков, Донева, Милев, Калчева, Несторова 2004: *Towards Bulgarian Verb Net*, G. Totkov, R. Doneva, L. Milev, T. Kaltcheva, P. Nestorova, International Conference „Automatics and Informatics’04“, Sofia, Oct. 6-8, 2004, 1-4.

ПАРАМЕТРЫ ИНТЕНСИВНОСТИ В СРАВНИТЕЛЬНЫХ УСТОЙЧИВЫХ ОБОРОТАХ РУССКОГО И ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКОВ (СЛОВА КАТЕГОРИИ СОСТОЯНИЯ)

Ева Стрась
Силезский университет, Катовице

В большинстве учебников по грамматике русского языка категория состояния описывается как самостоятельная часть речи, при этом обычно подчеркивается широкое и узкое ее понимание (Важинчик, Змажер 1987: 151–152). Анализ в настоящей статье производился с учетом узкого понимания, при этом обоснованность выделения самой категории, различия в подходах при ее определении не затрагивались. Рассматривались к тому же только такие слова категории состояния, которые, как наречия-предикативы, представляют собой производные от прилагательных и являются компонентами устойчивых сравнительных оборотов. Предметом анализа в этих конструкциях (с наречиями-предикативами как опорными компонентами) были параметры (признаки) градуального проявления семантической категории интенсивности. Суть указанной категории состоит в увеличении количества признака, уже содержащегося в компоненте. Речь, тем самым, идет о возможности и о степени возрастания, усиления исходного, т.е. уже имеющегося, значения. Интенсификации может быть подвержено также значение конструкции в целом, что означает, что актуализируемую ею оценку можно выразить в большей или, напротив, меньшей степени проявления. В рассматриваемых конструкциях, отвлекаясь от значения входящих в их состав в качестве компонентов наречий, можно и нужно говорить,

прежде всего, об оценке, т.к. сравнение опирается на суждения говорящего, выступающего в сравнениях в качестве экспириенцера .

Очень важным для семантики интенсивности является базовый уровень, точка отсчета, создаваемая образностью и эмоциональностью, сохраняющимися в устойчивых сравнениях (Федоров 1969: 21). Каждая такая единица, тем самым, исходно имеет определенный заряд интенсивности. Однако не все сравнительные конструкции интенсивны в равной и одинаковой степени. В настоящей статье будут представлены механизмы и способы увеличения интенсивности в некоторых русских и польских устойчивых сравнениях

Сравнительные конструкции строятся по определенной схеме, которая предполагает тему (компонент А), образ (компонент В) и основание для сравнения (компонент С) (Огольцев 1978: 34). На примере выражения *бледный как скатерть* это можно показать следующим образом: компонент А – (человек), компонент В – *скатерть*, компонент С – *бледный*. Сравнительный союз *как* выступает в качестве формального показателя сравнения. В конструкциях, содержащих слова категории состояния, компоненты А и С оказываются тождественными, т.е. неразличимыми. Так, в сравнительном обороте *хорошо как в раю* предикативное наречие *хорошо*, с одной стороны, выступает обозначением состояния и одновременно оценкой его с точки зрения экспириенцера, а с другой, – основанием для сравнения. Устойчивые сравнения, как отмечает В. М. Огольцев, могут быть и односоставными (*как в раю*), в виду присутствия компонента С в коллективном сознании говорящих (Там же: 80). Рассматриваемый далее языковой материал в основном сохраняет все необходимые элементы, однако компонент С (основание сравнения) будет определяться только один раз – в начале синонимического ряда.

1. Выражение состояния в русском языке

1. 1. Признак „тепло – холодно“

Значение высокой или низкой температуры заключается в семантическом пространстве, ограниченном парами наречий *жарко – холодно* и *тепло – холодно* (СА). В синонимическом ряду *жаркий – горячий – теплый* наибольшим количеством признака обладает прилагательное *жаркий*, в то время как во фразеологических единицах (ФЕ) чаще всего выступает наречие *жарко*. В связи с тем, что эти сочетания предполагают в первую очередь обозначение темпера-

туры воздуха, в них может употребляться и существительное *жара*. Часть ФЕ содержит в своем компоненте В (образ) географически маркируемые определения – *тепло (жарко) как в джунглях неодобр.* ‘о большой и влажной жаре...’, *жарко как в пустыне* (Ссп). В ряде случаев это могут быть также и имена собственные: *жарко (жара) как в Африке* ‘о невыносимой жаре’, *как в Сахаре* (Ссп).

Другие сравнения содержат в своем составе названия мест или предметов, предполагающих проявление большого количества обозначаемого признака, иными словами воспринимаемых как *жаркие*: *жарко как в аду, как в бане, как в духовке, как в парилке, как в печке, как в сауне*. Суть интенсивности рассматриваемых конструкций состоит в сопоставлении с теми местами, для которых типична температура обычно выше той, к которой привык человек в зоне умеренного климата, или указание на места и предметы, отмеченные высокой температурой в связи с самим характером их предназначения – для печения, купания и т.п. Интенсивность выражений подобного рода связана с наречием *жарко*, которое в сопоставлении с *тепло* характеризуется большей насыщенностью обозначаемого признака.

В свою очередь состояние холода выражается только одним, семантически очень емким наречием *холодно*: *холодно как в леднике, в холодильнике* – с указанием на лед или приспособление, производящее лед, как источник низкой температуры, а также *как в колодце, в могиле, в погребке, в подвале, в подзелье, в склепе* (Ссп) – с указанием на место холодное по причине своего положения, т.е. нахождения под землей. Интенсивность является здесь результатом образности данных конструкций.

1. 2. Признак „душно“

Выражениями, характеризующими температуру, а точнее температуру и отсутствие воздуха, невозможность дышать, могут быть следующие: *душно как в бане, как в парилке, как в парной, как в аду, как в пекле, как под землей, как в душегубке* – прост. неодобр. ‘об очень большой духоте в каком-л. очень тесном, неудобном помещении’ (Ссп). Большинство из представленных комноетов тождественно или синонимично тем, которые употреблялись при определении состояния *тепло (жарко)*, что позволяет сделать вывод о том, что духота сопутствует восприятию тепла. Исключение в этом случае составляют два последних примера, не содержа-

щие семы, указывающей на температуру. Они определяют состояние *душно* через представление об отсутствии воздуха. То же самое состояние передается выражением, содержащим другой показатель сравнения [*хоть*] *топор вешай* ‘невыносимо душно’ (Мол). Интенсивность сравнений достигается посредством образности. Рассматриваемое наречие занимает крайнее место в лексической парадигме и не имеет синонимов. На противоположном полюсе никакой лексической единицы не наблюдается, поскольку наличие воздуха и возможность дышать являются нормой, т.е. состоянием, которое как обычное не отмечается и не всегда отражается в языке, прежде всего во фразеологии.

1. 3. Признак „светло – темно“

Значение «света», с учетом разной степени качества, ограничено в семантическом пространстве указанной антонимической парой наречий. В составе сравнений первый элемент этой пары встречается реже – *светло(видно, видать)* прост. *как днем* ‘о ярком свете в ночное время’ (Сср). Способность видеть, воспринимать органом зрения окружающие предметы, является ситуацией естественной, нормальной, и потому не находит фразеологического отображения, в то время как невозможность увидеть что-либо вследствие темноты имеет большое количество способов передачи: *темно как в жопе, как в заднице, темно как у кого в желудке, как в бочке, как в могиле, как в колодеце, как в мешке* (Сср). Интенсивность вызвана здесь ограничением поля зрения каким-то закрытым объектом, лишенным доступа дневного света. В некоторых выражениях интенсивность повышается за счет помещения объекта в объекте: *темно как у арапа в брюхе* прост. (*в заднице*, грубо-прост., *в жопе* вульг.); *темно как у негра в брюхе* (Сср). Темнота имеет здесь два источника представления: человек с темной кожей и часть тела, куда не доходит свет. Если сравнить получаемое такими средствами количество признака с содержащимся в выражении *темно как в могиле*, то усиление признака становится очевидным. Примером компаративной единицы, представляющей собой следствие эллипсиса, может быть выражение *хоть глаз выколи* ‘совершенно ничего не видно’ (Мол). Определяемая ею степень темноты содержит предположение повреждения глаза и невозможность увидеть что-нибудь, а интенсивность создается посредством образности.

1. 4. Признак „тихо – громко“

Данная антонимическая пара содержит характеристику признака, воспринимаемого органом слуха. Поскольку наличие звуков является состоянием обычным, то свое отражение в сравнениях получает только тишина в виде предикатива *тихо* ‘о полной тишине, безмолвии где-л.’ (Ефр). Необходимо добавить, что звуки, не издаваемые содержащимися в следующих выражениях в качестве компонентов объектами, могут рассматриваться как своего рода показатели нормы тишины: *тихо как в [пустой] церкви [ночью], как в храме, как в гробе / в гробу, как в могиле, как на кладбище, как в склепе* (Ссп). Обозначенные здесь места тихи по самой своей природе или требуют соблюдения тишины. Трудно не заметить, к тому же, что тишина связана с понятием смерти. Только в случае выражения *тихо как перед бурей* ‘затишье перед чем-л. неприятным, грозным, страшным’ (Ссп) коннотация страха опирается на представление об атмосферном явлении. В большинстве случаев наречие *тихо* заменяется существительным *тишина*. Наречие, находящееся на противоположном полюсе (*громко*), не образует устойчивых сравнений. Интенсивность основывается здесь, как и ранее, на образности.

1. 5. Признак „чисто – грязно“

Состояние, содержащее элементы оценки по данному основанию, отражают наречия *чисто – грязно*. Существенное значение для оценки степени нечистоты (поскольку только она находит свое воплощение в рассматриваемых устойчивых оборотах) имеют черты объектов, используемых при сравнении. Состояние чистоты во фразеологии выступает как то, что не требует выражения, что исходно и существует как бы аргіогі, поэтому интенсифицируются только определения грязных мест: *грязно как в конюшне, как в помойной яме, как в хлеву* (Ссп). Интенсивность базируется на создаваемом образе, на этом же основании возникает оценка, при этом трудно, с учетом используемых при сравнении лексем, говорить о различиях в степени характеризваемого признака.

1. 6. Признак „хорошо – плохо“

Названное состояние также выступает оцениваемым, с точки зрения внутреннего, психологического отношения субъекта. Это заметно, к примеру, в таком выражении, как *хорошо как в лесу* ‘об ощущении приволья, полной свободы, свежести где-л.’ (Ссп). Возможно, есть и другие места, где человеку хорошо, но они не содержат указания на какой-то конкретный признак, напр.: *как в раю* ‘об

очень благожелательной, теплой, безопасной и уютной атмосфере, среде' (Срр). Наличие признака для определения интенсивности необходимо. Антонимическое значение (*плохо*) не находит своего отображения в устойчивых сравнениях.

Заключение (для единиц русского языка)

В проанализированном материале встретились предикативы, передающие состояние, являющееся результатом восприятия некоторых ощущений органами чувств – зрения, слуха, осязания (*темно, светло, тихо, громко, жарко, холодно*). При сопоставлении значений лексем, расположенных на противоположных полюсах, наблюдается некоторая асимметричность. Один из признаков интенсифицируется разными способами, в то время как другой лишь в незначительной степени (*темно – светло, чисто – грязно*). Признаки, представляющие состояние, воспринимаемое как обычное и нормальное, как правило, интенсификации не подвергаются, поскольку фразеологически не выражаются (*чисто, громко*).

Некоторые наречия имеют синонимы, выражающие большую или меньшую степень меры проявления признака, интенсивность значения оборота при этом осуществляется путем их замены (*тепло, жарко*). Значение интенсивности может возникнуть также в результате своеобразного усиления, нагнетения (*темно как у негра в брюхе*). В ситуации, когда выражения **темно как у негра*, или **темно как в брюхе* не существуют, можно говорить об усилении признака путем наложения проявляемых свойств. Сходное явление можно отметить и для конструкции *тихо как в [пустой] церкви [ночью]*, при этом для нее характерна и своего рода градация: *тихо как в церкви → тихо как в пустой церкви → тихо как в пустой церкви ночью*. Таким образом, можно выделить два способа усиления степени качества – наложение и градацию.

Достижение интенсивности посредством образности можно увидеть на основании примера *грязно как в конюшне*, где мера признака увеличивается в сравнении с немаркированным предикативом *грязно*.

Если нет возможности определить, какой конкретный признак интенсифицируется, такого типа выражения анализу не подлежат (*как в раю*).

2. Выражение состояния в польском языке

2. 1. Признак „ciepło – zimno“

Ощущение высокой температуры ограничивается пространством, определяемым следующими парами наречий: *gorąco – zimno*, *upalnie – zimno* и *ciepło – zimno*. В синонимическом ряду: *upalnie – gorąco – ciepło* наибольшее количество признака выражает *upalnie*, однако в сравнительных конструкциях чаще всего выступает *gorąco*. В польских компаративных единицах компонент В (образ) чаще всего называет вместилище или место, ассоциируемые с жарой: *gorąco jak na patelni, jak w piecu, jak w piekarniku, jak w piekle* ‘очень жарко’ (SP). В одном случае – *gorąco jak diabli* – существительное выступает в роли модификатора. Наречие *ciepło* наблюдается в сравнении *ciepło jak w uchu* ‘очень тепло, укромно’ (SfE), где понятие тепла шире, чем только ощущение соответствующей температуры.

В свою очередь, значение холода соотносится с помещениями, в которых холодно постоянно: *zimno jak w psiarni* ‘очень холодно’ (SfE) и *zimno jak w lodowni* (Skor), *zimno jak w kostnicy* (SP). В следующих сравнениях существительные выступают в роли модификаторов: *zimno gdzieś jak cholera, jak diabli* (SP). Как видно, понятия тепла и холода реализуются в локативных соотношениях, с использованием пространства, близкого к полюсам „zimny“ – „ciepły“, передаваемых производными от них наречиями. Интенсивность возникает в этом случае в основном как следствие образности. Только некоторые примеры используют структуру сравнения для выражения отрицательных эмоций, то есть функционируют как экспрессивы.

2. 2. Признак „duszno“

С выражениями характеризующими температуру, точнее, восприятие температуры, связано определение недостатка воздуха, духоты: *powietrze ciężkie choć, (że można by) siekierę powiesić* ‘о сильно спертом воздухе’ (Skor).

2. 3. Признак „jasno – ciemno“

Противопоставление света и темноты основано на контрасте, получаемом естественным делением суток на день и ночь: *jasno (jest, zrobiło się itp.) jak w dzień* ‘совсем светло’ (SP) і *ciemno jak w nocy*(SP). Суть интенсивности определяется именно данным контрастом. Освещенность, как интенсивность света, выступает в компаративных единицах относительно редко, в то время как значение темноты воплощается в следующих единицах: *ciemno jak w grobie*,

jak w garnku, jak w lochu, jak w piekle ‘совсем темно’ (Skor), *jak u Murzyna (w d...)* pot. ‘очень темно’ (SP), воплощаясь в соответствующем вместилище или помещении. Представленные примеры содержат в компоненте В (образ) названия мест, которые реально или традиционно находятся под землей. Исключение представляет *ciemno jak w garnku*. Последнее сравнение из приведенного ряда нуждается в дополнительном пояснении, т.к. ощущение темноты, связанное с восприятием темнокожего человека, вместе с обозначением части тела, внутри которой темно, интенсивнее по своему значению, чем, напр., *ciemno jak w grobie*. Кроме того ‘негр’ *Murzyn* является в сравнениях удобным средством создания эвфемизмов, содержащих известное неприличное слово (*w dupie*) – *ciemno jak u Murzyna w kieszeni* (SP), или вульг. *ciemno jak w gębie u Murzyna po czarnej kawie* ‘совсем темно’ (Skor). Увеличение количества признака интенсифицирует значение темноты. К компаративным выражениям следует отнести также такие, которые содержат показатель сравнения *choć*, напр.: *ciemno choć oko wykol* разг. ‘так темно, что ничего не видно’ (SfE) или прост. *ciemno, choć w pysk daj* ‘очень темно, совершенно темно’ (SF), *ciemno, choć w łeb strzel* ‘совсем темно’ (Skor).

Образность основывается здесь на возможном повреждении органа зрения, или невозможности увидеть противника. Она же оказывается и источником интенсивности.

2. 4. Признак „*cicho – głośno*“

Антонимическая пара *cicho – głośno* ограничивает семантическое пространство разного уровня звуковых эффектов, точнее, разной степени напряженности звуков. Человеку во внеязыковом пространстве всегда сопутствуют какие-то звуки, потому понятие «громко», как естественное, натуральное, не находит особого отражения среди сравнительных конструкций, в то время как «тишина» интенсифицируется в выражениях: *cicho jak makiem zasiał, jak w kościele, jak w grobie* ‘очень тихо’ (SP). Места, отмеченные в сравнениях, как правило, характеризуются тишиной. Вместе с тем здесь, как и в русском материале, тишина сопутствует смерти. Тишина, воспринимаемая слухом, с указанием на соответствующий орган, получает свое выражение в конструкциях: *cisza dzwoni, aż dzwoni w uszach* и *można słyszeć brzęczenie muchy* ‘очень тихо’ (Skor). Единицей с неясной мотивировкой выступает *cisza jak makiem zasiał* ‘нет ни шороха,

очень тихо, спокойно' (SFWP). Речь, по-видимому, идет о неподвижности воздуха, о спокойствии без какого-либо, даже самого малейшего, шороха или движения. Интенсивность базируется здесь на образности.

2. 5. Признак „*czysto- brudno*“

Антонимическая пара *czysty – brudny* в виде предикативов *czysto – brudno* получает отражение в сравнительных конструкциях. Первый член оппозиции реализуется в выражении – *czysto jak w pudeleczku* ‘очень чисто и опрятно’ (SP), где акцент падает, скорее всего, на уложенность и порядок, т.к. имеется в виду коробка из-под конфет. Второй член оппозиции – *brudno jak w chlewie* неодобр. ‘очень грязно’ (SP) входит в состав выражения, где в качестве образа сравнения выступает помещение для скота. Интенсивность этих конструкций основывается на образности.

2. 6. Признак „*dobrze – źle*“

В польском языке наречия передают чаще всего состояние окружающей среды, природы, либо внутреннее состояние человека. Такие наречия являются, несомненно, оценочными. Первый член обозначенной антонимической пары выступает в таких выражениях: *dobrze jest komuś gdzieś jak w niebie* ‘кому-л. исключительно хорошо’ (SP); *dobrze jest komuś gdzieś jak u Pana Boga za piecem* ‘кому-л. удобно или уютно’ (SP). Глагольные выражения, которые в данной работе анализу не подвергались, обладают несколько отличительной структурой. В них появляется упоминавшийся в самом начале экспириенцер, и с его точки зрения происходит оценка переживаемого самочувствия: *czuć się gdzieś jak w raj, jak w niebie* ‘чувствовать себя где-н. великолепно’ (Skog). Основу интенсивности составляет традиционная образность – представление о пребывании в раю или в небе.

Второй член рассматриваемой антонимической пары в устойчивых сравнительных конструкциях в функции предикатива не выступает.

Заключение (для единиц польского языка)

В польских грамматиках категория состояния как отдельная часть речи не выделяется, но это не может быть препятствием для выделения наречий, обладающих семантикой состояния и выполняющих предикативную функцию.

В ходе анализа были выявлены пары антонимов соответствующие определенным отрезкам семантического пространства (*ciepło – zimno, jasno – ciemno, cicho – głośno, czysto -brudno, dobrze – źle*). При попарном рассмотрении их значений в составе устойчивых сравнений обнаружился несимметричность, вызванная тем, что некоторые члены оппозиции не образуют соотносительных к своей паре конструкций (*głośno, źle*). Отдельные же представлены единичными только примерами (*jasno*).

Указанное явление обусловлено тем, что состояние, которое воспринимается исходно не отмечаемой во фразеологии нормой, интенсификации не подвергается, а если и подвергается, то в незначительной степени. Некоторые наречия, составляющие синонимический ряд, обладают способностью приобретать большую степень интенсивности посредством замены опорного компонента другим, семантически более интенсивным (*gorąco* вместо *ciepło*). Явление усиления признака заметно в выражениях *ciemno jak u Murzyna w kieszeni*, где сема 'темный' повторяется дважды (*Murzyn, kieszeń*), и *ciemno jak w gębie u Murzyna po czarnej kawie*, где сема 'темный' повторяется трижды (*gęba, Murzyn, czarna kawa*). Необходимо добавить, что ни один из рассматриваемых компонентов, как носитель значения интенсивности, не существует самостоятельно, приобретая его лишь в составе устойчивого сравнительного сочетания. Значение интенсивности в большинстве случаев появляется вследствие образности.

Русско-польское сопоставление

Устойчивые сравнительные конструкции в обоих языках в значительной степени сходны, хотя заметны и некоторые отличия. Проведенный анализ позволяет прийти к следующим выводам:

– Во многих случаях в обоих языках наблюдается несимметричность, она видна и на уровне эквивалентности некоторых единиц: *тихо как перед бурей / cisza przed burzą* – в польском языке значение состояния передается именем существительным.

– Основным фактором, предопределяющим интенсивность, является образность выражений.

– Каждое сравнение обладает образностью и, тем самым, является интенсивным, на каком-то начальном (исходном) уровне.

– Интенсивность может увеличиваться за счет:

а) замены «обычного» наречия экстремальным (предельным) русс. *тепло* → *жарко*; поль. *ciepło* → *gorąco*

б) нанизывания лексических единиц, что с точки зрения семантики обусловлено квантификацией (*тихо как в церкви* → *тихо как в пустой церкви* → *тихо как в пустой церкви ночью*) или повторением семы непроцессуального признака *ciemno jak w gębie u Murzyna po czarnej kawie*; сравнивая действующий здесь языковой механизм следует определять соответствующий русский пример как более интенсивный, вследствие градуального усложнения, в то время как польский пример – как сложение.

в) эмоциональности выражений, получающих объяснение своей экспрессивности в виде стилистических словарных помет; эмоциональность эта непосредственно связана с соответствующей окраской слов, выступающих в компоненте В, определяемым как образ (*жона, задница, брюхо; dupa, gęba*);

г) большинство предикативов, встречающихся в устойчивых сравнениях, содержит отрицательную оценку, т.е. выражение в целом определяется как «неодобрительное». Даже в том случае, если оно лексикографически не отмечается, оценка следует из передаваемого единицей образа: *жарко как в аду, холодно как в леднике; gorąco jak w piekle, zimno jak w psiarni* ит.п. Данное положение подтверждает общую тенденцию отражения во фразеологии фактов, не одобряемых, неприятных и отрицательных, негативное превалирует над позитивным в ФЕ.

Все представленные единицы пронизаны антропоцентризмом. И хотя человек непосредственно не присутствует в составе сравнений, воспринимаемые в них состояния передаются с помощью органов его чувств. Холодные, теплые, грязные, темные и т.п. места сравниваются и оцениваются с теми, которые ему известны, состояние удовольствия связывается с оптимальным для говорящего состоянием. Иными словами, человек в них отображается имплицитно.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вавжинчик, Змажер 1987:** Wawrzyńczyk J., Zmarzer W.: *Gramatyka opisowa współczesnego języka rosyjskiego*, t. 3. Warszawa 1987.
- Федоров 1969:** Федоров А. *Семантическая основа образных средств языка*. Новосибирск 1969.
- Огольцев 1978:** Огольцев В. М.: *Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии*. Ленинград 1978.
- Ефр = Ефремова Т.Ф.: *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, т. 1-2, Москва 2000;
- Мол = *Фразеологический словарь русского языка*. Ред. А.И. Молотков. Москва 1978;
- СА = Львов М.Р.: *Словарь антонимов русского языка*. Москва 1984;
- Ссп = Мокиенко В.М.: *Словарь сравнений русского языка*. Санкт-Петербург 2003.
- SfE = *Słownik frazeologiczny*. Wydawnictwo „Europa“. Wrocław 2003;
- SP = Bańko M.: *Słownik porównań*. Warszawa 2004;
- Skor = Skorupka S.: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa 1987

ТАВТОЛОГИЧНИ БИНОМИ В БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК

Гинка Бакърджиева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Предмет на настоящото изследване са *биномите* като своеобразен тип синтаagma със специфична структурно-семантична характеристика. Отличават се със системност на построението си, така че въз основа на определена структурна матрица се създават поредици от аналогични образувания, при които се наблюдават различни случаи и степени на устойчивост. Не всички от тези образувания са лексикализирани (поради което само част от тях присъстват в речниците), но функционират като открояващо се цяло в езиковия текст и са ефектно стилистично средство, присъщо за много езици¹.

Отчитайки различните изследователски позиции относно същността, обхвата и класификацията на този тип съчетания, тук приемаме по-широкото схващане за ключовото понятие: под *бином* се разбира неизреченско единство, включващо две еднородни пълнозначни думи, свързани съчинително или с помощта на предлози².

---

¹ При интерпретацията им в други езици се срещат означенията: *парные сочетания* (рус.), *Wortpaare* (нем.), *binomials* (англ.), *binomiály* (чеш.). В българската лингвистика пръв обръща внимание на този тип словосъчетания В. Вапорджиев (1974: 64–69), наричайки ги *двойки думи*.

² Срв.: Вапорджиев 1980: 30; ЕРЧ 2002: 53. В други изследвания се приемат за биноми „само онези ФЕ, които са възникнали в резултат на семантично преобразуване на съчинителни съчетания, включващи две еднородни морфологично думи... Бинарните ФЕ, свързани с предлози, са други структурни типове ФЕ, за които в литературата няма засега специално терминологично наименование“ (Ничева 1986: 163).

Изразите, при които е налице повторение на една и съща пълнозначна дума или на еднокоренни лексеми, се определят като тавтологични (Ничева 1986: 176–192). Тъй като целта на изследването е да се представят в съпоставителен план само тавтологичните биноми (съобразно с приетата по-горе дефиниция), тук няма да се разглеждат бинарни структури от типа на: *figura etymologica* (*живот си живея*), компаративи (*град като град, деца като деца*), *superlativum hebreica / vanitas vanitatum* (*суета сует, чудо на чудесата*), засилване степента на признака (*луд полудял, патил и препатил, от лош полош, гол-голеничък*) и др. под. В изследванията си К. Ничева (1982: 29–44) ги отнася към фразеосхемите, които представя в система, респектираща с обхвата си. Именно върху тази основа ще бъде проведена формализацията и ще бъде направен опит за изясняване на значенията при тавтологичните биноми. Наред с това се взема под внимание констатацията на В. Вапорджиев относно тяхната семантика. А именно, че тя е „резултат от взаимодействието на две величини: постоянното значение на структурата (модела) и конкретното значение на съответните компоненти. При това на структурата се пада първостепенно значение, защото именно тя допринася за обединяването на компонентите в единно цяло и тяхната идиоматизация в някои случаи. Това означава, че всяка структура притежава еднакъв семантичен елемент, който не зависи от използваните думи, а само от семантиката на свързващите звена“ (Вапорджиев 1977: 51).

В езиковедската литература вече е прието схващането, че фразеологичните биноми са резултат от обединяването на две представи и преосмислянето им в трета по пътя на логическото обобщаване (Ничева 1978: 99). Решаващо значение в този процес има семантиката на свързващото звено (съчинителен съюз или предлог/предлози), което запазва значението и функцията си в рамките на ФЕ. По такъв начин фразеологичната семантика възниква на базата на общата семантика на съответната синтактична структура и се наславя върху нея. Ще се опитаме да докажем това въз основа на структурно-семантичните модели в български и съответствията им в чешки.

I. Биноми, свързани със съюз

Lex₁ + съюз + Lex₁

съюз + Lex₁ + съюз + Lex₁

Чрез съчинителните съюзи (съединителни или разделителни) се образуват устойчиви изрази посредством свързване на две близки или противоположни по значение понятия, срв.: **и** (*куцо и сакато; надлъж и нашир; със зъби и нокти; кожа и кости; врял и кипял*), **или** (*рано или късно; малко или много*), **и – и** (*и тако, и вако*), **ни – ни** (*ни вест, ни кост; ни се води, ни се кара; нито риба, нито рак, ни ума, ни дума*), **я – я** (*я камилата, я камиларя; я има, я няма*), **или – или** (*ил мечката, ил мечкаря*), **хем – хем** (*хем сърби, хем боли*). Както посочва К. Ничева (1986: 24, 27), най-голям брой от компонентите на тези ФЕ са съществителни имена, следвани от глаголи (вкл. и причастия), прилагателни и наречия. Сравнително редки са случаите с компоненти междуметия, числителни, местоимения. Най-многобройна е групата със съединителен съюз **и**, следвана от структурите с двоен съюз **ни – ни**.

Поради по-особения си характер тавтологичните биними се оказват рядък тип сред тези фразеологични единици:

така и така (тъй и тъй) нарч.; част. // **tak jako tak, (ať) tak nebo tak, tak a tak**

1. Представя действието в подчиненото изречение като свършен факт и основание, причина за извършване на действието в главното изречение (и без друго; и без това // *stejně; beztoho; beztak*). *Ще си останем вкъщи, така и така вече е късно. Zůstaneme doma, už je tak jako tak pozdě.* За да се подчертае безразличието към алтернативните възможности, в чешки се използва изразът **(ať) tak nebo tak** (така или иначе // *(ať) tak či onak*): *Ať tak nebo tak, zabloudit nepřijmete. Така или иначе, няма да се загубим.*

2. За означаване, че се цитират, преразказват чужди думи. *Така и така, казва, аз съм дошъл за пари. Tak a tak, prý já jsem přišel pro peníze.*

3. В чешки изразът **tak a tak** замества конкретния начин, по който трябва да се извърши действието: *Udělej to tak a tak. Направи го по този начин (така, а не иначе)*. Аналогично: **takový a takový** – замества конкретно описание. *Má takové a takové vlasy, takovou a takovou barvu očí. Има такава и такава коса, очите му са такъв и такъв цвят.* Срв. също: **tolik a tolik** – замества конкретно количество. *Stálo to tolik a tolik. Струваше толкова и толкова.*

4. Като вариант (вж. 1) в български се употребява изразът **и така, и така (и тъй, и тъй)**. Наред с това двойният съюз съхранява

семантиката си и в комбинация с наречието означава: и по един, и по друг начин; и с добро, и с лошо; всякак. *И така, и така опитвах, но нищо не излезе. Ať jsem to zkoušel tak nebo tak (všelijak), nic z toho nevyšlo.*

само и само нарч. // jen aby, jen a jen, jenjen

Изразява силно желание, действие с една-единствена цел. *Ще направя всичко, само и само детето да оздравее. Udělám všechno, jen aby se dítě uzdravilo.* Изразът **jen a jen** се превежда на български с **единствено и само**: *Má na mysli jen a jen svůj prospěch.* Мисли единствено и само за себе си. Редупликатът **jenjen** изразява крайна степен на действието: *Byl spokojen jenjen zřít.* Беше доволен, направо/просто сияеше (от щастие); *V penězích se jenjen topil.* Беше направо червив с пари.

било и небило като същ. ср.

Обикновено като коментар на споделени преживявания, впечатления и пр. *Разправят било и небило* (най-различни, всякакви неща, както действителни, така и измислени // *všelicos, všechno možné*). Чешкият израз *bylo nebylo* може да се окаже подвеждащ при превод, тъй като се използва като начална формула в приказките, срв. *имало едно време...*

за щяло и (за) нещяло същ. ср.; за нищо и никакво; с повод и без повод // pro nic (a) za nic

Без сериозна причина, основание и пр.; по всякакъв повод. *Karaha se za щяло и нещяло. Hádali se o koží chlup.* Вдигна се врява за нищо и никакво. *Zdvihl se povyk pro nic za nic.*

Разбира се, налице са и случаи, при които се наблюдава размиване в равнището на преводните единици, т.е. устойчивото съчетание се предава на равнище лексема или свободно словосъчетание. Ето и няколко примера от чешки и български:

под път и над път – 1. навсякъде; 2. постоянно, непрекъснато;

нямам ни рода, ни порода (рода и порода) – 1. нямам никакви близки, съвсем сам съм. 2. с неясен произход;

я камилата, я камиларя – не се знае какво ще стане, кой ще загуби и кой ще спечели;

dost a dost ust. sp. v *naprosto dostačující míře, mnoho, jen což*: naprosit se někoho *dost a dost*; naříkal se toho dětem až *dost*; naplakat se co *dost* // предостатъчно;

stůj co stůj (děj se co děj) нарч. на всяка цена (РЧФИ 1988: 465, 506).

С оглед на последния пример е необходимо да се обърне внимание и на един по-особен случай на тавтологични съчетания, които са своеобразен преход между съюзно и безсъюзно свързаните повтарящи се лексеми (вж. III. Асиндетични биноми). При този тип тавтологични биноми, чиято основна функция е емфатична, свързващото звено за български е частица (*ли, та*), а за чешки – съюз (*a*):

вали **ли** вали // **prší a prší**; пише **ли** пише // **jen píše a píše**; чете, **та** чете // **jen čte a čte**; кино, **та** кино // **kino a kino**; не, **та** не // **ne a ne**.

II. Биноми, свързани с предлог

1. С един предлог

S₁ + по + S₁

Общо значение: разпределение, последователност, непрекъснатост.

стъпка по стъпка // (*jít*) **krok za krokem; krok co krok; píd' za pídí**

Постепенно, но с постоянство; бавно, но сигурно; в бълг. вж. също: **капка по капка; малко по малко**; в чеш. ритмизиран израз: **lážo plážo** (бавно; едва-едва).

час по час // **chvíli co chvíli**; *každou chvíli*

С преосмислено значение: непрекъснато, постоянно, много често.

дума по дума // 1. *rozbírat něco slovo za slovem* – анализирам нещо дума по дума, подробно; 2. *opakovat slovo za slovem, od slova k slovu, slovo od slova* – повтарям дума по дума, точно, дословно, буквално и *прен.* срв.: **едно към едно** // **jedna ku jedné** по схема: Num₁ + към + Num₁ точно, директно, без заобиколки.

S₁ + за + S₁

Общи значения:

1. Място на хващане.

ръка за ръка // *postupovat s někým ruku v ruce*

С преосмислено значение: действам с някого единно, в съгласие.

гуша за гуша

С преосмислено значение: сбивам се с някого, влизам в разпра.

2. Равностойност при размяна или преценка.

око за око, зъб за зъб // **oko za oko, zub za zub** *погов. библи.*

услуга за услуга (танто за танто) // пѐсо за пѐсо

3. Времетраене с отсянка на предназначение.

ден за ден – (живея, работя) без мисъл, без грижа за бъдещето, без перспектива // *být živ ze dne na den; žít z ruky do úst/huby* (разг. каквото изчукам, изпукам; едва свързвам двата края).

S₁ + до + S₁

Общо значение: близост, един до друг.

рамо до рамо // bok po boku (bojovat po boku někoeho – воювам рамо до рамо с някого). Срв.: *obracet se / převracet se z boku na bok* – въртя се ту на едната, ту на другата страна.

глава до глава // lidí tam bylo hlava na hlavě – имаше толкова народ, че яйце да хвърлиш, няма къде да падне.

Num₁ + на + Num₁

сто на сто // na sto procent, stoprocentně, редуликам jistojistě

С преосмислено значение: със сигурност.

всичко на всичко // všeho všudy

1. само; за подчертаване малобройността на елементите от дадено множество, с отсянка на недостатъчност: *Ne znam dali izobico ťe go poznaj, viždajl sьm vsičko na vsičko dva пьти. Nevím zda ho vůbec ještě poznaj, viděl jsem ho všeho všudy dvakrát. Имам всичко на всичко 2 лв. Mám u sebe všeho všudy 8 korun. Cf jen a jen); 2. se vším všudy* подчертава се общата сума, включваща всичко: *Objadyt v restauraci ni izleze vsičko na vsičko 150 kрони. Platili jsme v restauraci za oběd 150 Kč se vším všudy.*

първо на първо // za prvé – акцентира се върху поредността, изброяване по важност.

S₁ + в (с, срещу) + S₁

Общо значение: непосредствена близост, противопоставяне.

лице в лице // tváří v tvář někomu. Срв.: *hledět skutečnost tváří v tvář* – изправен съм пред (самата) действителност, гледам действителността в лицето (като предл. *пред*).

очи в очи // z očí do očí

гърди срещу гърди

S₁ + след + S₁

Общо значение: последователност, непрекъснатост.

удар след удар // rána za ránou

Съдбата ѝ нанасяше удар след удар. *Stihala ji jedna rána osudu za druhou.*

беда след беда (разг. кутсуз след кутсуз) // smůla na smůlu

Срв.: *Musela to ale být smůla na smůlu, že to nevyšlo.* Малшанс, лош късмет, не ни провървя.

грешка след грешка // chyba za chybou/na chybě

Срв.: *Dělal chybu za chybou. Ppraveshе грешка след грешка. V diktátu měl chybu na chybě.* Диктовката му беше пълна с грешки.

ден след ден // den po dni, den za dnem (с всеки изминал ден); **den co den (dennodenně)** – всеки ден, ежедневно.

2. С два предлога

от + S₁ (Adv₁) + до + S₁ (Adv₁)

Общо значение:

1. Определяне пределите на разстояние в пространството, като се посочват изходният и крайният пункт;

2. Определяне пределите на разстояние във времето с посочване на началния и крайния момент.

от край до край (от конец до конец) // **od začátku do konce; od A do Z** – изцяло, всичко, напълно, от начало до край, от игла до конец. Изразът **от кора до кора** има същото значение, но се употребява за печатни издания: книга, списание и др. под.

от тъмно до тъмно (от мрак до мрак) // **od tmy do tmy; od slunka do slunka; od klekání do klekání.** Срв. също нетавтологичните изрази: **od rána do noci** – от зори до здрач; **ve dne v noci, dnem i noci** – денем и нощем.

от + S₁ + на (в) + S₁

Общо значение: последователно преминаване в пространството, времето или от един обект на друг.

от ръка на (в) ръка // **dát, vyměnit něco z ruky (ručky) do ruky (ručky)** – предавам (лично), разменям нещо.

от къща на къща // **od domu k domu; od čísla k číslu** – обикалям, ходя.

от ухо на ухо // **od ucha k uchu** – 1. разпространявам тайно някаква вест, мътва, слух; 2. в чешки развива допълнителни значения,

срв. в съчетанията: *usmívat se od ucha k uchu* – усмихвам се до ушите; *ústa (huba)od ucha k uchu* – много голяма уста.

от уста на уста // od úst k ústům (zpráva letěla ~) – 1. бързо се разпространявам (вест, слух, мътва, напр.: вестта се носеше от ~); 2. много се говори за някого или нещо.

от дума на дума (в течение на разговора, постепенно) // *slovo dalo slovo* (се разбраха, скареха).

от време на време // čas od času; *jednou za čas* – без точно установен интервал; с преосмислено значение: рядко. Срв. също: *ot čas na čas* – 1. от време на време, рядко; 2. непрекъснато, с всеки изминал час.

от ден на ден // den ode dne, den ze dne – с всеки изминал ден; срв.: *ze dne na den to odkládá* – отлага го всеки ден, от ден на ден все отлага.

III. Асиндетични биними

Образуват се чрез непосредствено прилагане на компонентите: *горе-долу*; *чат-пат*, *криво-ляво*, *има-няма*, *напред-назад*, *вреди-некидели*: При тавтологичните биними се наблюдават следните случаи:

1. Антонимна двойка (положителна и отрицателна форма на лексемата в юкстапозиция):

S₁/Adv₁/V₁ + не + S₁/Adv₁/V₁

Общо значение: независимо, въпреки обстоятелствата.

ща не ща // chtě nechtě, chtěj nechtěj, chtíc nechtíc нарч.

Независимо от желанието, въпреки волята ми. *Щем не щем – трябва да вървим. Chtě nechtě musíme jít. Щеш не щеш – ще ядеш.*

волю неволю // volky nevolky

Ať se vzprouzel jakkoliv, nakonec musel volky nevolky poslechnout. Кolkото и да се дърпаше, накрая ще не ще / волю неволю се подчини, кандиса.

Вж. също в български: **срам не срам; студено не студено; пениш се, не пениш**, (ще те ям, ще вървим и др.); в чешки: **bít někoho hlava nehlava** – бия, удрям, където свърна; **jít cestou necestou** – където ми видят очите; без да избирам средствата; през огън.

Характерен за български е моделът с префикс *недо-*, чрез който се сигнализира недовършеност на действието (Ничева 1982: 41):

разбрал-недоразбрал; чул-недочул; клан-недоклан; шит-недошит и др.

2. Редупликати (повторение на една и съща лексема в юкстапозиция):

Adv₁/Num₁ + Adv₁/Num₁

отгоре-отгоре // halabala

ще има **пет-пет** // dostat výprask, bití

křížem krážem // нашир и надлъж; надлъж и нашир

едва-едва // jít co noha nohu mine (в чеш. тавтологично, но субординация) – вървя бавно, едва-едва, едва си влача краката **jenjen**

Поради неустановения си статус с оглед на това дали са сложни думи или словосъчетания (вж. ЧГ 1986: 506) към този тип условно могат да бъдат отнесени и получените чрез словообразователни средства редупликати, които имат интезифицираща функция: *един-единствен, един-едничък* // *jeden jediný, jeden jedinký*; *нов-новеничък* // *nový novičký*; *сам-самичък* // *samojediný, sám a sám*.

Интерес представляват и т. нар. ритмизирани редупликати (образувани чрез фонетични средства), които също се нуждаят от специално проучване. Наблюдават се най-вече при междуметията: *хък(ама)-мък(ама), тинтири-минтири, шушу-мушу, алабала, джаста-праста; halabala, hatlamatla, hatlapatla, na cimprcampr* и др. под.

IV. Изводи

При повечето от разгледаните тавтологични биноми е налице семантично преосмисляне и идиоматизация на изразите (*от ухо на ухо, от време на време, час по час*).

При съчетанията, чиито компоненти запазват своята лексикално-граматическа самостоятелност, се създава ново лексикално значение, което служи за изразяване на различни нюанси в протичането на действието (продължителност, периодичност, начало и край), така и в обстоятелствата, т. е. преобладаващата част от разглежданите изрази имат адвербиален характер. Семантиката на структурата позволява и при съчетания, където липсва преосмисляне на значението на компонентите, да се говори за ново значение на съчетанието като цяло (срв. напр.: *От ден на ден се чувстваше по-добре. Отлагаше решението ден след ден. Живееше ден за ден.*).

Наблюденията върху тавтологичните биноми дават материал както за съпоставителна характеристика на самите словосъчетания, които проявяват сходни с присъщите за фразеологизмите черти (експресивност, семантично-функционална еквивалентност с различни части на речта), така и за по-общи заключения във връзка с теорията на превода (като единици на превода) и с обучението по чужд език (като своеобразно проявление на валентността).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вапорджиев 1974:** Вапорджиев, В. *Двойки думи в българския език като фразеологични единици*. – Език и литература, 1974, кн. 3, с. 64–69.
- Вапорджиев 1977:** Вапорджиев, В. За някои фразеологизми с повторения в български, руски и немски език. – *Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици*, 1977, № 3, с. 49–57.
- Вапорджиев 1980:** Вапорджиев, В. Фразеологизми с *ни* – *ни* в българския, руския и немския език. – *Съпоставително езикознание*, 1980, кн. 6, с. 46–51.
- ЕРЧ:** Binomiály – In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Kol. aut. Praha: Lidové noviny, 2002, s. 53.
- Ничева 1978:** Ничева, К. Семантично-функционална характеристика на биномните фразеологизми в българския език. – *Български език*, 1978, кн. 2, с. 99–111.
- Ничева 1982:** Ничева, К. Фразеосхеми (фразеологизирани конструкции) в българския език. – *Език и литература*, 1982, с. 29–44.
- Ничева 1986:** Ничева, К. Към характеристиката на биномните фразеологизми в българския език. – В: *Въпроси на съвременната българска лексикология и лексикография*. С.: БАН, 1986, с. 23–39.
- Ничева 1987:** Фразеологизми със специфична структура и семантика. – В: *Българска фразеология*. С.: Наука и изкуство, 1987, с. 160–210.
- Носек 1994:** Nosek, J. Binomiály a příbuzné útvary v moderní angličtině. (Na podkladě jazyka Winstona S. Churchilla). – *Časopis pro moderní filologii*. Praha 1994, roč. 76, č. 2, s. 65–70.
- ЧГ 1986:** *Mluvnice češtiny*. Díl I. Academia. Praha 1986, s. 506.

ИЗТОЧНИЦИ

- БТР 1994:** *Български тълковен речник*. Авт.: Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, И. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. 4. изд. Доп. и прераб. от Д. Попов. С.: Наука и изкуство, 1994.
- РЧФИ 1988:** *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Fr. Čermák a kol. Academia Praha 1988.
- ЧБР 2002:** *Чешко-български речник*. Т. 1 и 2. Под ред. Св. Иванчев. Труд & Прозорец. София 2002.
- ФРБЯ 1974:** *Фразеологичен речник на българския език*. Авт.: К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. Т. 1 и 2. София 1974.

STYLOVÉ ROZPĚTÍ SOUČASNÉ ČEŠTINY

Eva Minářová
Masarykova univerzita, Brno

Posuzujeme-li stylové rozpětí současné komunikace v češtině (ostatně i v kterémkoli jiném jazyce), je zřejmé, že můžeme vycházet z různých aspektů a v důsledku toho pak dospívat k rozličné stylové klasifikaci. Je rovněž nesporné, že styl je vždy záležitostí komplexního pojmání vyjadřovacích kvalit celého textu a vyjevuje se nám posouzením stylové podoby konkrétní komunikace z hlediska tematického a obsahového, textového (neboli kompozičního), ale především jazykového, stylizačního neboli formulačního.

Stylistiky už tradičně přinášejí klasifikace textů ve vztahu k jejich stylu a teorie o stylech se povětšinou odvíjejí od objektivních stylotvorných faktorů (se zdůrazněním funkce), které utváření stylu ovlivňují.

Klasifikace objektivních stylů, které jsou obvykle uváděny jako funkční styly spisovného jazyka, je jedna z možných teorií vedle teorií jiných. Např. rozlišujeme ještě diferenciaci na styly subjektivní proti objektivním, kterou nastínil např. M. Jelínek v Příruční mluvnici češtiny (Jelínek, M., 1995:705 – 706, 717 – 718). Dále lze dělit styly na sdělovací a esteticky sdělné, na styly primární a sekundární, styly komunikace mluvené nebo psané, připravené nebo nepřipravené atd., popř. v návaznosti na antiku rozlišujeme styly vysoký, střední a nízký.

Výsledná klasifikace textů na jednotlivé dílčí styly a rovněž pak jakékoli členění textů záleží na tom, jakou míru abstrakce sledujeme a přijímáme, při jaké míře zobecnění k jakékoli stylové či jiné typologii textů přistupujeme.

Texty lze, jak bylo uvedeno, sledovat především z hlediska tradiční funkční stylové diferenciaci a posléze v komunikaci odhalovat a

popisovat ustálená nebo ustalující se schémata vyjádření, opakující se výrazové prostředky a celé modely nebo vzorce, textové struktury, druhy textů, typy, formy nebo žánry a útvary. Uvedená terminologie je rozkolísaná, mnohdy se termíny překrývají, neboť text je jev interdisciplinární povahy a o jeho posouzení usiluje více vědních oborů a jejich disciplín.

Jako základní funkční styly spisovného jazyka bývaly v tradicích české funkční stylistiky a v návaznosti na dědictví pražské funkční lingvistiky uváděny tyto: odborný (původně vědecký jazyk), umělecký (původně uváděný jako jazyk básnický) a hovorový. Hovorová forma spisovného jazyka bývala uváděna jako jazyk konverzační, a to pro odlišení od užívaného pojmenování lidový jazyk). Rovněž býval uváděn jazyk pracovní (věcný) jako protiváha jazyka vědy. Připomínáme-li přínos funkční lingvistiky a myšlenky z prací B. Havránka a V. Mathesia a jiných členů Pražského lingvistického kroužku z 20. a 30. let 20. století, činíme tak proto, že na jejich odkaz navazují mnohé myšlenky současné české stylistiky (Čechová, M. a kol., 2003).

V českých stylistických pracích bývají nyní uváděny nejčastěji tyto funkční styly: odborný, administrativní, publicistický, umělecký (styl umělecké literatury), řečnický a hovorový neboli běžně dorozumivací. Právě jeho vymezení mezi ostatními funkčními styly spisovného jazyka se jeví do jisté míry problematické, neboť hovorovost neboli běžná komunikace s vlastností hovorovosti většinou nebývá spisovná. Proto nelze o spontánních komunikátech, které jsou bezprostřední a nepřipravené, mluvit jako o hovorovém stylu spisovného jazyka. V neoficiálních (soukromých) komunikačních situacích je nespisovná komunikace těsně spjata se zvyklostí individuálního vyjadřovacího stylu autora a nespisovnost se očekává. Ostatně s přesahy do nespisovné komunikace počítáme také v jiných stylových sférách, např. v mluvené populárně odborné komunikaci (zvl. v polooficiální), dále v mluvené publicistice, při záměrné stylizaci hovorovosti v uměleckém textu atd.

Uváděná funkční stylová diferenciacce češtiny je ve stylistické systematice pouze jednou z možných teorií stylové klasifikace vedle teorií jiných.

Nabízí se diferenciacce s přihlédnutím k jiným slohotvorným faktorům, např. už jako stěžejní se jeví, jak bylo uvedeno, odlišení objektivních stylů od stylů subjektivních. Od základních stylů jako jejich modifikace se odvíjejí další styly jako styly sekundární, např. ke stylu

odbornému se přimyká odborný styl učební. Diferenciace rozlišuje také styly sdělovací (věcné) a esteticky sdělné, styly komunikace mluvené a psané, připravené a nepřipravené, spontánní atd., popř. v návaznosti na myšlenky Josefa Jungmanna a antickou rétoriku jsou připomínány texty vysokého, středního a nízkého stylu.

Stylové rozpětí v učebnicích češtiny ani ve stylistických monografiích nepředstavuje absolutní výčet stylů, ale pouze jeden z možných zobecňujících pohledů na mnohotvárnost stylového rozpětí češtiny a autoři učebnic a stylistických monografií zdůrazňují dynamičnost a neustálé proměny stylů. Vznik a vývoj stylů je třeba chápat jako nepřetržitý proces, neboť nové komunikační potřeby a jim odpovídající a postupně se ustalující úzus vyjadřování jsou faktory, které podmiňují vývoj nových stylů. V souvislosti s rozvojem společnosti dochází k novým komunikačním situacím a v důsledku toho také k novým stylovým proměnám, k modifikaci tradičně uváděných stylů. Vznikají styly odvozené, pomezí, označované jako styly sekundární. Např. je obecně známo, že na pomezí stylu odborného a uměleckého nalézáme esejistický styl, jehož pojetí v tradicích české esejistiky je přesně vyhraněné, dále pak ze stylu odborného se odvíjí a specifikuje styl učební, nově se v posledních letech vyvíjí styl reklamy jako osobitý stylový typ manipulativního textu se silnou funkcí persvazivní (ovlivňování, získávací, působící). Zcela novou komunikací po stránce jazykové i stylové představuje styl emailových zpráv a opět osobitý se jeví styl krátkých zpráv v mobilních telefonech – tzv. styl „esemesek“. Zkoumá se jazyková a stylová podoba soukromé korespondence mladých lidí, a to jak styl dopisů, tak elektronických zpráv.

Dlužno rovněž dodat, že v českých stylistických teoriích nebyla v minulosti věnována náležitá pozornost církevní neboli náboženské komunikaci a teprve v posledních letech vznikají o jazyku a stylu této specifické komunikační sféry odborné studie a časopisecké články. (Bayerová, N., Grygerková, M. a kol., 2005).

A pokud jde o popis stylu a o žánry církevní komunikace, tak současné české stylistiky ani jiné teorie se o nich nijak systematicky nezmiňují, ba dokonce ani církevní komunikace se v lingvistických bádáních v minulosti neobjevovala.

Osobitý styl církevní komunikace, náboženský styl nebo styl sakrální je však nesporný a bývá už v české odborné literatuře uváděn, i když jeho podrobná jazyková, stylizační a textová analýza se zřetelem k funkční a

jiné rozmanitosti církevní komunikace, jak už bylo uvedeno, donedávna chyběla.

I přesto existenci stylu církevní komunikace v českých stylistických teoriích připomínají např. M. Jelínek, M. Krčmová, o stylu náboženském opakovaně píše N. Kvítková, K. Komárek aj. J. Kraus v Encyklopedickém slovníku češtiny pod heslem styl náboženský (styl sakrální) uvádí, že jde o styl „dosud těžko vymežitelný a definovaný, obtíže vyplývají jednak z významové plurality pojmu náboženství, jednak z různorodosti forem náboženské komunikace“ (Encyklopedický slovník, 2002:453). Z uvedeného plyne, že se sice počítá s osobitým stylem, ale v učebnicích stylistiky dosud chybí.

Při nejvyšší míře zobecnění se u stylu těchto textů církevní komunikace užívá některého z vyskytujících se přívlastků, tj. styl církevní, náboženský, sakrální nebo duchovní, teologický, religiózní.

Závěr: Styl textu, především funkční styl, byl v duchu dědictví pražské funkční stylistiky přijímán jako integrační činitel textu a jeho jednotící princip. Nejinak je tomu i v současné stylistické teorii, ale styl bývá nověji chápán jako jev komplexní textové povahy, nikoli jen jazyková a stylová podoba textu. Vždy je třeba vycházet z toho, že text je předmětem zájmu více oborů a jejich disciplín.

V současnosti se proto zdůrazňuje interdisciplinární povaha stylu a jeho výrazná dynamika pak odpovídá dnešnímu obrazu komunikace v různých komunikačních situacích. Navíc jako charakteristický stylový jev naší komunikace stále sílí prolínání prvků různých stylů. Tyto stylové přesahy a neostře hranice mezi texty různých stylových sfér souvisejí rovněž s míšením žánrů a se vznikem hybridních slohových útvarů. Tento proces je třeba chápat jako důsledek porušování dosavadních konvenčních stylových norem v komunikační praxi. Častá je intertextualita, popř. nový jev – vnášení subjektivity do odborného vyjadřování, ekonomičnost komunikace vedoucí k nekontextovosti. Navíc je třeba uvést, že i v češtině sledujeme vliv modelovosti komunikace jiných jazyků apod. Stylistické teorie současnosti připomínají také pohled na styl textu i z hlediska adresáta, tj. jeho percepci a interpretaci.

LITERATURA A POZNÁMKY

- Bayerová, Grygerková a kol. 2005:** Bayerová, N, Grygerková, M. a kol. *Specifika církevní komunikace*. Grygerková, M., ed. Ostrava, OU, 2005.
- Čechová, Chloupek, Krčmová, Minářová 2003:** Čechová, M., Chloupek, J., Krčmová, M., Minářová, E. *Současná česká stylistika*, Praha, ISV, 2003.
- Jelínek 1995:** Jelínek, M.: Stylistika. In *Příruční mluvnice češtiny*. (Karlík. P. et al., eds.) Praha, NLN, 1995, s. 705 – 706, 717 – 718.
- Karlík, Nekula, Pleskalová (eds):** *Encyklopedický slovník češtiny*. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, eds. Praha: NLN 2002:453.
- Jazykové a stylové jevy církevní sféry sledují v posledních letech v české lingvistice např. N. Kvítková, O. Müllerová, K. Komárek, N. Bayerová, Jar. Hubáček, M. Laštovičková, E. Minářová, I. Bogoczová, Z. Kovalčík, M. Grygerková, N. Bayerová aj.

NACECHOWANE STYLISTYCZNIE DERYWATY NAZW KOBIET I MEŹCZYŻN W JĘZYKU POLSKIM I ROSYJSKIM

Aneta Banaszek-Szapowalowa

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Uniwersytet Śląski

Działalność badawczą lingwistów w ostatnich latach cechuje zainteresowanie człowiekiem. „А поскольку предметом исследования современной лингвистики объявляется человек во всем богатстве его свойств и качеств, то изучение обозначений лица является, несомненно, актуальным. Антропологическая направленность современной науки и лингвистики в частности обуславливает интерес лингвистов к различным сторонам функционирования личных номинаций.“ – zauważa I.O. Jeremienko. (Еременко 2004)

Jednym z podstawowych problemów paradygmatu antropocentrycznego wydaje się współistnienie nacechowanych stylistycznie nazw osób płci męskiej i żeńskiej. Oprócz stylistyki i słowotwórstwa wpisuje się on w aktualne badania takich dziedzin, jak gender studies, aksjologia i pragmatyka, a także odpowiada ukierunkowaniu współczesnej nauki na podejście kognitywne. Nacechowane stylistycznie derywaty nazw osób według wieku w dwóch blisko spokrewnionych językach są przyczynkiem do badań nad kategoryzacją osób obu płci.

Rozróżnienie płci pojawia się już w nazwach osób wieku dziecięcego, nie dotyczy tym samym nazw osób w wieku niemowlęcym. Jako element dyferencjalny wchodzi w znaczenie nazw osób wszystkich następujących okresów ich życia, pozwalając tym samym łączyć słowa w komplementarne pary. Dla wszystkich etapów życia charakterystyczna jest obecność stylistycznie nacechowanych derywatów tworzonych często w sposób asymetryczny względem par słów będących bazami derywacji.

Nacechowane stylistyczne motywowane słowa nie tylko sygnalizują styl wypowiedzi, ale przede wszystkim przekazują informację o emocjonalnym nastawieniu mówiącego i wartościowaniu desygnatu. Wybór konkretnego nacechowanego derywatu ma charakter pragmatyczny – zależy od zmiennych sytuacji komunikacyjnej. Przy pomocy wieloznacznych lub wyspecjalizowanych wykładników formalnych realizowana jest cała gama intencji i odpowiadających im kategorii emocjonalno-ekspresywnych.

Zbiór kategorii wytworzonych w języku odzwierciedla fragment konceptualizacji nazywanych osób. Ostateczne znaczenie i właściwą intencję możemy jednak odgadnąć tylko przy analizie słowa w kontekście. Charakter nacechowanych stylistycznie derywatów, znajdujących się w izolowanym położeniu, może być trudny do zdefiniowania. Świadczą o tym m.in. przypadki różnych stylistycznych charakterystyk, zamieszczanych przy jednym i tym samym słowie przez poszczególnych autorów słowników i gramatyk.

Zarysowany problem nie jest jeszcze dostatecznie zbadany. Potwierdzają to słowa Z. Nagórko: „ujęcia strukturalistyczne, choć pozostają do dziś metodologicznym wzorem analizy synchronicznej w słowotwórstwie, nie radziły sobie z takimi zjawiskami, jak na przykład ekspresywność, wyrażanie ocen i emocji nadawcy środkami słowotwórczymi, stylistyczne efekty derywacji itp., ponieważ nie odróżniały jeszcze semantyki od pragmatyki¹ (rozwój pragmatyki przypada dopiero na lata 70.).“ (Nagórko 2003: 214)

Nowe możliwości otwiera dla językoznawców także podejście kognitywne. „Макроединицы словообразования (словообразовательные типы, словообразовательные категории, словообразовательные гнезда), представляющие собой системную организацию производной лексики, в рамках когнитивной парадигмы должны быть осмыслены как разные способы хранения ментальных моделей, как «хранилища» неких предельно обобщенных представлений, образов.“ (Крючкова 2004)

---

¹ Z. Nagórko zwraca też uwagę na próby wyodrębnienia dziedziny zwanej morfopragmatyką, w skład której weszłoby przede wszystkim tworzenie derywatów ekspresywnych jako wyrażnie różne od zwykłej funkcji semantycznej.

Propozycja nowego metodologicznego podejścia do badań stylistycznie nacechowanych motywowanych jednostek wybranej grupy tematycznej w języku polskim i rosyjskim ma na celu określenie modeli słowotwórczych konceptualizacji mężczyzn i kobiet na różnych etapach ich życia. Materiał badawczy został wyselekcjonowany ze słowników. Jego zakres określają semantyczne parametry wiek i płeć, złożony charakter jednostki leksykalnej oraz właściwe jej nacechowanie stylistyczne.

Analizowane emocjonalno-ekspresywne derywaty nazw osób według płci i wieku w większości utworzone zostały przy pomocy sufiksów np. *kobiec-in-a*, *chłop-isko*, *bab-sztyl*, *дев-ч-онк-а*, *парн-иц-е*, *старуш-ени-ца*. Na danym tle wyróżnia się złożenie *babochłop*. Szczegółowa analiza dotyczyć będzie całych formacji niosących sumę znaczeń poszczególnych środków słowotwórczych.

Derywaty rozpatrywane będą według schematu uwzględniającego semantyczne parametry systematyzacji jednostek wybranej grupy nazw osób, t.j. wiek i płeć. Nadrzędnym kryterium będzie kryterium języka – jako pierwsze zbadane zostaną derywaty języka polskiego, następnie języka rosyjskiego, po czym nastąpi porównanie rezultatów obu analiz.

Pierwsza tematyczna grupa słów zawiera określenia dzieci. Do męskich derywatów emocjonalno-ekspresywnych należą pieszczotliwe: *chłopczyk*, *chłoptaş*, *chłoptys* i *chłopyş* oraz wyrażające sympatię, współczucie lub politowanie: *chłopaczyna*, *chłopczyzna*, a także mające odcień pogardy i niechęci lub współczucia i politowania: *chłopaczysko*, *chłopczysko*.

Wśród nazw żeńskich do nacechowanych stylistycznie zaliczają się derywaty: *dziewczątka*, *dziewuszka* – pieszczotliwe i z sympatią, *dziewczynina*, *dziewczynisko* – z odcieniem politowania, życzliwie lub żartobliwie, *dzieweczka* – dziś rzadko i z odcieniem podniosłości lub żartobliwie.

W analogicznej tematycznej grupie słów w języku rosyjskim od centralnych dla danego ideograficznego pola wyrazów *мальчик*, *девочка* tworzone są potoczne pieszczotliwe określenia czasami niosące odcień pogardy: *мальчишка*, *мальчишечка*, *мальчонок*, *мальчонка*, *мальчуган*, *девчурка*, *девчушка*, *девчонка*, *девчоночка*. W języku rosyjskim

istnieje także bardzo potoczne² określenie chłopca – *пацан*, które tworzy derywaty: *пацанёнок*, konotujący pogardę lub politowanie oraz *пацанка*, określający dziewczynkę.

Do ideograficznego pola osób młodych należą potoczne *chłopak* i *chłopiec*, a także żartobliwe lub ironiczne *chłoptaş*, *chłoptys*, *chłopyś*. Derywaty te w odniesieniu do osoby płci męskiej w wieku dziecięcym są neutralne, jak dwa pierwsze, lub mają inne nacechowanie stylistyczne, jak wszystkie pozostałe. Warto zwrócić też uwagę na formację *chłopczyca* – słowo rzadkie, używane jako określenie dziewczyny podobnej do chłopca, zachowującej się jak chłopiec.

Osoby młode płci żeńskiej, oprócz jednostek wspólnych także dla tematycznej grupy słów nazywających dzieci, określane są przy pomocy słów: *dziewczynka* – żartobliwe, z odcieniem poufałości, funkcjonujące jednocześnie jako neutralne określenie dziecka płci żeńskiej oraz *dziewucha* – rubasznie, czasem życzliwie i serdecznie, przeważnie o wiejskiej dziewczynie.

Oprócz omówionych derywatów w ramach tematycznej grupy słów znajdują się niesymetrycznie względem parametru płci tworzone nazwy osób. Dla pary *kawaler* – *panna* tylko od ostatniego można utworzyć nazwy emocjonalno-ekspresywne: *panienka*, *panieneczka*, mające odcień sympatii oraz *pannica* i *pannisko* pogardliwie, niechętnie, ostatnie także z odcieniem politowania. Natomiast od podstawy *młod-* większą ilość derywatów stanowią nazwy osób płci męskiej: *młodzieniec*, *młodzian*, noszące znamiona stylu książkowego, *młodzik*, *młokos* z lekceważeniem i tylko jedna formacja żeńska – *młódka*.

Nazwy osób młodych w języku rosyjskim tworzą należące do stylu potocznego derywaty słowa *парень*. Są to pieszczotliwe lub mające odcień niechęci: *парнишка*, *парнишечка*, *паренёк* i bardzo potoczne: *парняга*. Osoby płci żeńskiej określane są przy pomocy potocznego lub poetycznego, a czasem żartobliwego derywatu *девушка* oraz derywatów „zapożyczanych“ z tematycznej grupy słów nazywających dzieci.

Spośród neutralnych nazw osób dorosłych w parze *mężczyzna* – *kobieta* tylko ostatnie jest podstawą derywacji określeń mających odcień

² Styl potoczny ma w języku rosyjskim inny zasięg i terminologiczne oznaczenia – przez „bardzo potoczny“ rozumiemy „просторечный“, a „potocznemu“ odpowiada „разговорный“.

politowania i serdeczności: *kobiecina, kobiecinka, kobieciątko*. Słowa *pan* i *pani* derywują nazwy osób o charakterze ironicznym: *paniusia, panek, paniczyk*. Należące do stylu potocznego *chłop* i *baba* w znaczeniu mężczyzna i kobieta stanowią bazę dla derywacji emocjonalno-ekspresywnych słów takich, jak: niosące odcień politowania i współczucia: *chłopina*, wyrażające uznanie, czasem też niechęć i pogardę: *chłopisko*, pieśczośliwie: *babka, babeczka* i pogardliwe: *babsko, babsztyl*.

W rozpatrywanej tematycznej grupie słów należy umieścić także złożenie *babochłop*, będące po omówionym już derywacie *chłopczyca* drugim już przykładem konceptualizacji osoby płci żeńskiej jako nosiciela także cech męskich. Na poziomie słowotwórstwa jest to zjawisko charakterystyczne tylko dla języka polskiego, w obu omawianych językach na poziomie leksykalnym mamy do czynienia z przenośnym używaniem nazw osób jednej płci na określenie osób płci przeciwnej.

W języku rosyjskim centralne jednostki ideograficznego pola osób dorosłych tworzy para słów *мужчина* i *женщина*, z których tylko pierwsze tworzy nacechowany stylistycznie derywat *мужчинка*, który może wyrażać zarówno pieśczośliwość jak i pogardę. Potoczne nazwy osób dorosłych *мужик* i *баба* oraz *дядя* i *тётя* tworzą szereg emocjonalno-ekspresywnych derywatów. Dorosłe osoby płci męskiej określają pieśczośliwie: *дяденька, дядечка, дядюшка* oraz pogardliwe *дядёк* i *дядька*, a także bardzo potoczne i pogardliwe *мужичонка*. Do żeńskich emocjonalno-ekspresywnych derywatów należą pogardliwe *тётка* i pieśczośliwie *тёменька*, a także bardzo potoczne *тетёха* i *бабёнка*.

Stylistycznie nacechowane nazwy osób wieku podeszłego tworzone są od podstawy *star-* dla nazw osób obu płci. Bogatszy inwentarz derywatów reprezentują określenia przedstawicieli płci męskiej: *staruszek* – z odcieniem sympatii, życzliwości, *starowina, starowinka* – z sympatią, współczuciem, *staruch* – z odcieniem niechęci. Dwóm z nich odpowiadają ekwiwalenty rodzaju żeńskiego: *staruszka, starucha*, utworzone przy pomocy tych samych sufiksów.

Określenia osób w podeszłym wieku stanowią także nacechowane derywaty utworzone od pary słów *dziad* i *baba*, wśród których więcej jest tym razem nazw żeńskich: *babka, babcia* – pieśczośliwie, *babula, babulenka* – z politowaniem lub żartobliwie, *babina, babinka* – ze

współczuciem i politowaniem. Do emocjonalno-ekspresywnych nazw osób płci męskiej należą *dziadyga* – pogardliwie, czasem z politowaniem, *dziedzisko* – pogardliwie i z niechęcią, *dziadowina* – z politowaniem lub pieścizotliwie.

Podobnie jak w języku polskim także w rosyjskim ostatnie ideograficzne pole danej klasyfikacji reprezentują jednostki derywowane od podstawy *стар-* dla osób obojga płci oraz od bazowych słów *дед* i *баба*. Mężczyźni w podeszłym wieku nazywani są także przy pomocy derywatów: *дедушка*, konotującego życzliwość i szacunek, pieścizotliwie *дедуля*, a także bardzo potocznych *дедка* i *дедок*. Do żeńskich derywatów zaliczają się pieścizotliwe *бабушка*, *бабуля*, *бабуленька*.

Wspólna dla nazw mężczyzn i kobiet podstawa stanowi bazę dla derywacji następujących określeń osób płci męskiej: *старичок* – pieścizotliwie, *старичонка*, *старикашка* – pogardliwie, *старикан* – familiarne, *старец* – z szacunkiem oraz dla derywatów żeńskich: *старишка* – pieścizotliwie, *старишонка* – pieścizotliwie, czasem pogardliwie, *старишенция* – żartobliwie, ironicznie.

Na podstawie zestawienia nacechowanych stylistycznie derywatów męskich i żeńskich danego pola ideograficznego można stwierdzić, że konceptualizacja kobiet i mężczyzn przebiega według różnych schematów. Wśród motywowanych słów nie znaleziono wielu par mogących stanowić ekwiwalenty, gdzie różnicującym byłby tylko parametr płci. W większości są to nierównoległe formacje niosące inny potencjał emocjonalny, por. np. derywaty od słów *дзiewczyна* i *хлопие*.

Mamy także przykłady tworzenia derywatów ekspresywnych tylko od jednego z pary słów stanowiących komplementarną parę określeń osób według wieku. Przykładem niech posłużą centralne dla całej omawianej tematycznej grupy słów pary jednostek *mężczyzna-kobieta*, czy w języku rosyjskim *мужчина-женщина*, z których tylko jedna tworzy nacechowane stylistycznie derywaty. W języku polskim tym wyrazem-bazą jest słowo *kobieta*, w rosyjskim, z kolei, słowo *мужчина*.

Asymetryczność w tworzeniu derywatów od par słów wyrównywana jest często w ostatecznym podsumowaniu wszystkich formacji emocjonalno-ekspresywnych w ramach danego pola ideograficznego (zachowanie równowagi w systemie). Na to zjawisko zwrócono uwagę przy opisie formacji w tematycznej grupie nazw osób w podeszłym wieku w języku polskim. Nierównoległe procesy derywacji są rezultatem takiej kategoryzacji świata, w której pewne cechy kobiet i inne zaś mężczyzn

uważane są za najważniejsze i stają się punktem odniesienia przy tworzeniu nacechowanych stylistycznie derywatów.

Porównawcza analiza emocjonalno-ekspresywnych formacji danych tematycznych grup pozwoliła spojrzeć na materiał słowotwórczy bardziej globalnie, wyjawiając uniwersalne i różnicujące elementy kategoryzacji osób według płci i wieku w obu językach, które mogą stać się podstawą dla dalszych badań i stworzenia modeli potencjału słowotwórczego wykorzystywanego w procesach poznawczych charakterystycznych dla nosicieli danego języka. Najciekawszym różnicującym oba języki zjawiskiem jest charakterystyczne dla języka polskiego tworzenie nazw osoby płci żeńskiej mającej także cech płci przeciwnej w języku polskim (*chłopczyca, babochłop*).

Analiza emocjonalno-ekspresywnych derywatów nazw osób według płci i wieku w języku polskim i rosyjskim wyjawiała wiele ciekawych, nie tylko dla językoznawców, faktów dotyczących konceptualizacji mężczyzn i kobiet na różnych etapach ich życia i potwierdziła zarazem, że motywowane słowa oraz sposoby ich organizacji systemowej są wartościowym materiałem do badań językoznawczych w paradygmacie pragmatycznym i kognitywnym.

LITERATURA

- Bańko 2000:** M. Bańko. *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Grabias 1981:** S. Grabias. *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*. Lublin.
- Kreja 1999:** B. Kreja. *Słowotwórstwo polskie na tle słowiańskiego*. Gdańsk.
- Nagórko 2003:** Z. Nagórko. *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa.
- Szymczak 1999:** M. Szymczak. *Słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Waszakowa:** K. Waszakowa. *Kategorie słowotwórcze z perspektywy semantyki kognitywnej (zarys problematyki)*. [In:] *Kategoryzacja w języku*. Pod. red. Bartmiński. s. 285-295.
- Еременко 2004:** О.И. Еременко. Основные тенденции развития категории номина femina в современном русском языке. [In:] *Тезисы докладов секции „Словообразование русского языка“ II Международного конгресса исследователей русского языка „Русский язык: исторические судьбы и современность“*
<http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/abstracts/?id=12&type=doc>
- Ефремова 2000:** Т. Ф. Ефремова. *Новый словарь русского языка (толково-словообразовательный)*. Москва.

- Журек 1997:** М. Журек. *Словообразовательные синонимы в сфере наименования лица в современном русском языке*. Кельце.
- Кадькалова 2004:** Э. П. Кадькалова. О перспективах словообразовательного анализа производных слов. [In:] *Тезисы докладов секции „Словообразование русского языка“ II Международного конгресса исследователей русского языка „Русский язык: исторические судьбы и современность“*
<http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/abstracts/?id=12&type=doc>
- Космеда 1999:** Т. Космеда. *Выражение категорий ласкательности и уничтожительности суффиксальными производными в русском и украинском языках*. [In:] *Słowotwórstwo, semantyka i składnia języków słowiańskich*. Т. 1. Pod red. M. Blicharskiego i H. Fontańskiego. Katowice. s. 16-23.
- Космеда 2000:** Т. Космеда. *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*. Львів.
- Котлярова 2004:** Т. Г. Котлярова. Деривационная сфера языка и проблемы прагматической компетенции. [In:] *Тезисы докладов секции „Словообразование русского языка“ II Международного конгресса исследователей русского языка „Русский язык: исторические судьбы и современность“*
<http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/abstracts/?id=12&type=doc>
- Крючкова 2004:** О.Ю. Крючкова. Деривационные подсистемы как носители концептуальной информации. [In:] *Тезисы докладов секции „Словообразование русского языка“ II Международного конгресса исследователей русского языка „Русский язык: исторические судьбы и современность“*
<http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/abstracts/?id=12&type=doc>
- Лопатин 1988:** В.В. Лопатин. *Синонимия мотивированного и мотивирующего слов в русском словообразовании*. [In:] *Язык: система и функционирование*. Отв. ред. Ю.Н. Караулов. Москва, с. 151-158.
- Ожегов Шведова 2000:** С.И. Ожегов, Н.Ю., Шведова. *Толковый словарь русского языка*. Москва.

SEMANTYCZNE PODSTAWY POLSKIEJ KLASYFIKACJI RODZAJOWEJ

Alina Kępińska
Uniwersytet Warszawski

Artykuł traktuje o sposobie patrzenia na kategorię rodzaju rzeczowników, oraz uwzględnia ten sposób w definicjach poszczególnych wartości rodzajowych. Chodzi o to, by nie definiować rodzaju rzeczowników tylko poprzez diagnostyczne konteksty (biernikowe i mnogie mianownikowe), tak jakby poszczególne rodzaje były wydzielane wyłącznie na podstawie łączliwości z formami fleksyjnymi przymiotników czy czasowników. Wprawdzie do zdefiniowania rodzajów rzeczowników wystarczy odwołanie tylko do składniowych wykładników rodzaju (tak jak wystarczy podanie jedynie samej charakterystyki morfologicznej rzeczowników danych rodzajów), ale polska kategoria rodzaju to nie tylko kongruencyjnie zorganizowane syntagmy. To, jak zachowują się rzeczowniki w związkach składniowych, nie jest bowiem ich podstawową cechą rodzajową, lecz pochodną ich właściwości semantyczno-morfologicznych. Rodzaj rzeczowników wynika z ich uogólnionego znaczenia, powiązanego z charakterystyką morfologiczną. I dopiero mając tak ustalony rodzaj każdego z rzeczowników, dobieramy do niego odpowiednie formy pozostałych zróżnicowanych rodzajowo wyrazów. Kategoria rodzaju rzeczowników identyfikuje zarówno wzorzec odmiany samego rzeczownika, jak i wyznacza składniowe reguły jego łączliwości z pozostałymi zróżnicowanymi rodzajowo składnikami wypowiedzenia; i to nie tylko w kontekstach biernikowych, lecz również innych, bo zgoda rodzajowa między składnikami syntagmy dotyczy przecież całego paradygmatu, wszystkich przypadków gramatycznych.

Klasyfikacja rodzajowa rzeczowników to wynik kategoryzacji w ramach systemu leksykalnego, jakim jest cały zbiór polskich rzeczowników. Zgodnie z nią każdy rzeczownik jest przyporządkowany do określonej grupy znaczeniowo-morfologicznej, a jego przynależność do tej, a nie innej grupy (także znaczeniowej, uwzględniającej najbardziej ogólne, minimalistyczne odwołania semantyczne, często na zasadzie negacji do członu nacechowanego) jest wyrażana odpowiednimi środkami systemowymi, tj. morfologicznymi i składniowymi. Są to wykładniki kategorii rodzaju, takie jak: charakterystyka morfologiczna, czyli rodzajowy wzorzec odmiany, który w wypadku rzeczowników już w M. lp. współidentyfikuje (łącznie z uogólnionym znaczeniem) odpowiedni jego rodzaj¹, oraz kongruencja jako typ związku składniowego, decydująca o doborze odpowiedniej rodzajowej formy takich części mowy, których rodzaj jest kategorią fleksyjną w wąskim rozumieniu, czyli odmieniających się przez rodzaje. Do nich dołącza drugi składniowy wykładnik kategorii rodzaju, mianowicie reguły łączliwości z niektórymi typami liczebników głównych bądź zbiorowych.

Definicje wartości rodzajowych rzeczowników, oparte tylko na kontekstach diagnostycznych – biernikowych i mnogich mianownikowych – są nie tylko niezręczne, ale i niepełne, nieoddające sposobu używania języka, por. następującą definicję, ustaloną na podstawie kontekstu: „Zobacz tego chłopca i innych chłopców, którzy tam byli“:

rodzaj „męskoosobowy (mos) mają rzeczowniki, w których otoczeniu składniowym występują formy typu: <tego, innych, którzy, byli>“ (Derwojedowa, Gałczyńska, Gruszczyński, Kopcińska, Linde-Usiekniewicz, Winiarska-Górska, 2005, 177).

Unikając niezręcznego przywoływania kontekstów testowych, informacje zawarte w powyższej definicji można przekazać poprzez wskazanie łączliwości rzeczowników danego rodzaju z przymiotnikami tożsamymi pod względem rodzaju w sformułowaniu:

rodzaj męskoosobowy mają rzeczowniki łączące się z przymiotnikami tożsamego rodzaju, czyli mającymi oba bierniki synkretyczne z dopełniaczami.

---

¹ W tym sensie kategoria rodzaju rzeczowników jest kategorią semantyczno-fleksyjną.

Aby w definicjach wartości rodzajowych rzeczowników było możliwe uwzględnianie łączliwości składniowej rzeczowników z przymiotnikami, wartości rodzajowe obu tych części mowy winny być takie same – mimo bardzo prostych paradygmatów przymiotników, z niewielkimi różnicami wyłącznie rodzajowymi, z wieloma synkretyzmami, a przede wszystkim z wyraźną asymetrią w liczebności zestawów końcówek lp. i lm., mianowicie z czterema rodzajami: męskożywotnym, męskonieżywotnym, żeńskim i nijakim – w lp., a tylko męskoosobowym i niemęskoosobowym – w lm. Kongruencję wprawdzie można (a nawet trzeba – w wypadku związków składniowych z czasownikami i liczebnikami) traktować jako związek między składnikami o wartościach rodzajowych nie tylko tożsamych, ale także komplementarnych względem siebie, por. np. w frazie *student przyszedł* – rzeczownik męskoosobowy w kongruencji z czasownikiem w rodzaju męskim, czy *trzy studentki przyszły* – formy liczebnika i czasownika odpowiednio w rodzaju niemęskoosobowym, podczas gdy rzeczownik w rodzaju żeńskim². W wypadku jednak niektórych rzeczowników, a dotyczy to zwłaszcza rodzaju męskozwierzęcego i męskonieżywotnego, najprostszym testem nie tyle na ustalenie rodzaju konkretnego rzeczownika, co jego sprawdzenie, jest przywołanie łączliwości z przymiotnikami, dlatego wartości rodzajowe obu tych części mowy winny być nie tylko jednakowe, ale także takie same w całym paradygmacie, bez podziału na liczbę pojedynczą i mnogą.

Istnieje też propozycja klasyfikacji rodzajowej, w której nawet dla rzeczowników są ustalane rozłączne wartości rodzajowe: osobne dla liczby pojedynczej, z rodzajami męskim, żeńskim i nijakim, osobne – mnogiej, z rodzajami męskoosobowym i niemęskoosobowym; tak w artykułach I. Bobrowskiego (2006), oraz J. Głowackiego (2003). Rozłączna dla obu liczb klasyfikacja rodzajowa, z wyżej wskazanymi

---

² Wzajemne zależności rodzajów nie tylko tożsamych, lecz również komplementarnych względem siebie dotyczą nie tylko kongruencji, ale także typowego liczebnikowego schematu składniowego, np. *pięć studentek przyszło* – zawsze z czasownikiem w 3 os. lp. r.n., bez względu na rodzaj pozostałych form konstrukcji, ale z niemęskoosobową formą liczebnika we wzajemnej zależności z dopełniaczową postacią rzeczownika rodzaju żeńskiego; podobnie w wypadku rzeczowników r.mzw., r.mnżyw. i r.n. Wartości rodzajowe rzeczowników i liczebników tożsame jedynie w konstrukcji typu: *pięciu studentów przyszło*.

wartościami rodzajowymi, właściwa jest jedynie czasownikom, bo nawet przymiotniki i liczebniki³ – choć liczebność ich rodzajowych wykładników morfologicznych także jest różna w obu liczbach gramatycznych – mają w liczbie pojedynczej nie trzy, lecz cztery rodzaje: męskożywotny, męskonieżywotny, żeński i nijaki, co wynika z podziału rodzaju męskiego na podstawie form B.; takie cztery rodzaje w lp. mają też rzeczowniki. Przyjęcie rozłącznej dla obu liczb klasyfikacji rodzajowej jest trudne. Po pierwsze dlatego, że dany, konkretny rzeczownik wcale nie zmienia rodzaju w zależności od liczby, bo go ma (jest on mu przypisany jako jednostce słownikowej), po drugie: na podstawie charakterystyki morfologicznej samych rzeczowników również w liczbie mnogiej wydzielają się nie dwa rodzaje męskoosobowy i niemęskoosobowy, lecz trzy: męskoosobowy, nijaki (z własną charakterystyczną końcówką *-a*) oraz rodzaj obejmujący pozostałe rzeczowniki, czyli żeńskie i męskie nieosobowe. Podział rzeczowników na różne rodzaje w każdej z liczb gramatycznych jest możliwy nie z punktu widzenia ich morfologii, lecz wyłącznie na podstawie kryterium składniowego, czyli łączliwości z pozostałymi zróżnicowanymi rodzajowo wyrazami.

Definiowanie wartości rodzajowych rzeczowników poprzez biernikowe konteksty sugeruje, że w klasyfikacji rodzajowej najważniejszy jest biernik. Porównując konteksty biernikowe, uzyskujemy wprawdzie największą liczbę rodzajów, bo w bierniku jest najwięcej różnic, ale dla kategorii rodzaju równie ważny, a nawet ważniejszy jest mianownik, i to obu liczb. To na podstawie M. lp. od razu znamy rodzaj rzeczowników, a M. lm. wyraziście wyodrębnia formy męskoosobowe od pozostałych, co nie dotyczy jedynie rzeczowników z końcówką *-e*, por. *żołnierze* oraz *talerze*, *konie* czy *granice*. W definicjach wartości rodzajowych trzeba uwzględniać M. lp., bo – jak podkreślają badacze zachodni nie tyle kategorii rodzaju, co fleksji w ogóle, a co podają w ładnym cytacie polskim z artykułu Th. Menzla – to „M. lp. jest formą zakodowaną w słowniku mentalnym, funkcjonuje on w pamięci jako forma wyjściowa do tworzenia wszystkich innych form

---

³ Tu za liczebnik uznaję też wyraz *jeden*, który ze względu na odmianę i wy-maganie składniowe może być traktowany jako przymiotnik.

paradygmatycznych“ (Menzel, 2001, 124)⁴; jest też formą wyjściową do ustalania typu związków składniowych z pozostałymi wyrazami. Niezręczne jest zatem przywoływanie związków składniowych w definicji formy, od której te związki zależą. To zasada błędnego koła⁵.

Użytkownicy polszczyzny stosują klasyfikację rodzajową rzeczowników, przywołując M. lp.; tak właśnie wszyscy myślimy i tak – w sposób możliwie najprostszy – klasyfikujemy wszelkie formy językowe. Definicje zaś rodzaju uwzględniające tylko uwarunkowania składniowe są połowiczne⁶, a protesty przeciwko klasyfikacji rodzajowej opartej jedynie na łączliwości rzeczownika z odpowiednią rodzajową formą przymiotnika (lub zaimka *ten*, który w tego typu definicjach pojawia się zamiast przymiotnika) – słuszne⁷.

W klasyfikacji rodzajowej rzeczowników nie uniknie się odwołań nie tylko do postaci M. lp., ale również do semantyki. Już u podstaw tej klasyfikacji tkwi niewątpliwie semantyczny związek z rzeczywistością pozajęzykową, uwzględniający różnicowanie płciowe osób i niektórych

---

⁴ Por. też dalsze uwagi: „w ciągu rozwoju historycznego języków słowiańskich zwiększyło się znaczenie formy mianownika liczby pojedynczej jako „formy podstawowej“ całego paradygmatu (...). W ten sposób mianownik liczby pojedynczej przejął rolę punktu orientacyjnego dla wszystkich zakodowań ikonicznych – zarówno segmentalnych, jak i strukturalnych“ (Menzel, 2001, 128).

⁵ Nie jest tak, że najpierw mamy teksty i dopiero na ich podstawie dochodzimy do wniosku, jaki jest rodzaj tworzących je wyrazów. Wprost przeciwnie, możemy tworzyć teksty, bo znamy rodzaj rzeczowników, wynikający z ich właściwości semantyczno-morfologicznych.

⁶ Por. np.: „Kategoria **rodzaju** służy uzgadnianiu form rzeczowników z formami przymiotników, liczebników i czasowników występujących w wypowiedzeniu“ (Derwojedowa, Gałczyńska, Gruszczyński, Kopcińska, Linde-Usiekiewicz, Winiarska-Górska, 2005, 176). W przywołanym opisie nie ma mowy o tym, że ta kategoria ma sobie właściwe wykładniki morfologiczne. Zresztą gdyby nie były one różnicowane, nie musiałyby zachodzić żadne uzgadnianie form.

⁷ Por. oprotestowane przez M. Preyznera (1999, 130-131) sformułowanie, ale przecież jednak nie definicję: „Że rzeczowniki mają różny rodzaj, poznajemy z tego, iż przymiotnik dodawany do rozmaitych rzeczowników, zmienia swą formę“ (Lehr-Splawiński, Kubiński, 1952, 52), oraz uwagi samego autora: „Okazuje się, że rzeczownik rodzaj już ma, zanim połączy się z przymiotnikiem – a przymiotnik jest (nam) tylko potrzebny, żeby ten rodzaj wykryć i określić – jak papiererek lakmusowy“.

zwierząt, ważnych ze względów hodowlanych. To ono stało u podstaw rodzaju żeńskiego i męskiego (traktowanego jako całość, bez jego współczesnych wewnętrznych podziałów), a rodzaj nijaki był zapewne wyodrębniany jako taki, który odnosił się do dzieci, dlatego ich płęć nie miała jeszcze dużego znaczenia; sygnalizował niedojrzałość płciową, czyli niedorosłość. Semantyczne jej uwarunkowania dziś najlepiej są widoczne w polskiej kategorii męskoosobowości, i ogólniej: we wszystkich trzech męskich rodzajach, wydzielających się w ramach opozycji człon nacechowany (rodzaj męskożywotny z podziałem na męskoosobowy i męskozwierzęcy) wobec człon nienacechowany (męskonieżywotny, inaczej męskorzeczowy). Trudniej dziś doszukiwać się semantycznych podstaw rodzaju żeńskiego i nijakiego, skoro tych rodzajów są rzeczowniki, takie jak: *kobieta*, *gospodyni* i *dziecko* (**dodać** : **piskłę**) – z jednej strony, a *szafa* i *pole* (**pominąć**: czy *piskłę*) – z drugiej⁸. Semantyczne odesłanie do płci (i niedorosłości) może bowiem dotyczyć tylko rzeczowników osobowych i niektórych nazw zwierząt, takich jak rzeczowniki żeńskie i nijakie: *suka* i *szczenię* czy *lwica* i *lwią* lub męskozwierzęce *ogier* bądź *pies*, jeśli ten ostatni wyraz oznacza osobnika płci męskiej⁹. To oczywiste, że nazwy gatunkowe, takie jak np. (**zamiast**: **krowa**) *koza*, *pies* czy *wrób* są w tym sensie asemantyczne, nie odsyłają do płci zwierzęcia. Jednak same rzeczowniki *pies* i *wrób* są rodzaju męskozwierzęcego, bo oznaczają zwierzę oraz mają taką, a nie inną postać M. lp., która sytuuje je właśnie we wskazanym rodzaju, jednocześnie przywołując synkretyzm B. i D. lp. oraz B. i M. lm., a także decydując o łączliwości składniowej zarówno z przymiotnikiem

⁸ Por. emocjonalne, ironiczne, ale słuszne uwagi M. Preyznera (2001, 272): „dla każdego czytelnika *Słownika poprawnej polszczyzny* jest oczywiście jasne, że *mężczyzna* i *stół* mają wspólną cechę znaczeniową – dlatego się jej nie wymienia; tak samo jak nie nazywa się tego, co łączy *kobietę* i *gospodynię* z *szafą*; dla każdego jest oczywiście, co wspólnego mają *dziecko* i *pole*; tak samo zresztą, jak *pole* i *piskłę*.” W *Słowniku poprawnej polszczyzny*, pod red. W. Doroszewskiego i H. Kurkowskiej jest wydzielony jeden rodzaj męski.

⁹ Taki rodzaj M. Kucala (1978, 17) nazywa leksykalnym. Współcześnie poświadczą on wyraziście związki między semantyką a fleksyjnie i składniowo wyrażaną kategorią rodzaju (odpowiednie: zestaw końcówek i reguły łączliwości składników zdania), ale nie w pełni ukazują funkcjonowanie systemowej kategorii rodzaju.

tożsamego rodzaju, jak i odpowiednim liczebnikiem, i rodzajową formą czasownika.

Oba te czynniki (semantyka i morfologia) sygnalizują zatem rodzaj rzeczowników. I w tym sensie kategoria rodzaju dla wszystkich trzech rodzajowych grup rzeczowników męskich, nie tylko dla przywołanych tu rzeczowników męskozwierzęcych, wciąż ma semantyczne podstawy. Wobec braku wewnętrznych zróżnicowań na klasy rodzajowe wśród rzeczowników żeńskich i nijakich ich rodzaj jest z pozoru wyłącznie gramatyczny, asemantyczny. Choć wyodrębniamy tylko po jednym rodzaju żeńskim i nijakim¹⁰, to **(zamiast: jednak) na ogół** już same tylko mianownikowe końcówki większości żeńskich, męskich i nijakich rzeczowników osobowych wyraźnie wzajemnie się między sobą różnią, a to powoduje, że postać morfologiczna wyrazu od razu wskazuje na jego rodzaj. A skoro tak, to wartość semantyczną ma właśnie ta różnica morfologiczna między rzeczownikami osobowymi różnych rodzajów, rozpatrywana na tle całego systemu paradygmatycznego rzeczowników. I dla tej grupy rzeczowników można mówić jednak o powiązaniu semantyki (w wąskim rozumieniu znaczenia jako odsyłającego do pozytywnych wyróżników, a nie do negacji) z wykładnikami morfologicznymi. Wpływ semantyki widać zatem nawet w systemie gramatycznym, w nacechowaniu semantycznym niektórych przynajmniej morfemów gramatycznych, na co wskazują też badania Z. Zaron (2004, 84)¹¹. Jednak wspomniany już brak w rodzaju żeńskim i nijakim klas semantycznych, różniących się choćby tylko na zasadzie opozycji członów – nacechowany : nienacechowany, np. osobowy (lub ogólniej: żywotny) wobec nieosobowy (nieżywotny), powoduje, że rodzaj nieosobowych rzeczowników żeńskich i nijakich nie ma podstaw

---

¹⁰ Nie uwzględniam tu dwóch rodzajów nijakich, wydzielanych przez Z. Salonię (1976) na podstawie jednego tylko kryterium – łączliwości z liczebnikami; por. dalej.

¹¹ Por.: „Uważam, że w odniesieniu do morfemów gramatycznych *-a* i *-o* możemy śmiało mówić o nacechowaniu semantycznym. Stwierdzenie takie jest uzasadnione, gdyż w zbiorze nazw ‘LUDZIE’ końcówka *-a* w 73 wypadkach na 100 pozwala zidentyfikować osoby płci żeńskiej; a końcówka *-o*, niczym nie wsparta (składnią czy pragmatyką) pozwala na identyfikację osób płci męskiej w 70 (na 100) wypadkach, a w konstrukcjach z uzgodnieniem składniowym – w 84 wypadkach”.

semantycznych, jeśli każdy z nich rozpatrujemy tylko w ramach własnych grup rodzajowych. Chyba, że całe grupy rodzajowe zarówno żeńską, jak i nijaką, każdą z osobna rozpatrywać będziemy jako człon nienacechowany względem nacechowanego, męskiego. A to jest już jakąś wartością semantyczną. I w tym najogólniejszym sensie, bez wymieniania szczegółowych klas semantycznych rzeczowników danego rodzaju gramatycznego, można mówić o semantycznych podstawach kategorii rodzaju także i dla tych rzeczowników. Kryterium semantyczne może być zatem uwzględniane w klasyfikacji rodzajowej rzeczowników, bo można je zastosować do wszystkich elementów klasyfikowanego zbioru. Odniesienie – na zasadzie negacji – do rzeczowników męskich, zwłaszcza osobowych, tkwi zatem we współczesnych semantycznych kryteriach wyodrębniania pozostałych rodzajów. (**zamiast:** Kategorię męsko- i niemęskoosobowości) **Męsko- i niemęskoosobowość** można rozpatrywać w wąskim rozumieniu, jako – wydzielającą się na podstawie kryterium składniowego – **kategorialną** właściwość liczby mnogiej, ale też można spojrzeć ogólniej, i traktować ją jako podstawę całej polskiej klasyfikacji rodzajowej, skoro rodzaj żeński i nijaki, każdy z osobna, może być określany na zasadzie opozycji do rodzaju męskiego, zwłaszcza męskoosobowego. W relacji do rodzaju męskoosobowego – jako takiego, który ma semantyczne podstawy, odsyłające do pozytywnych właściwości, a i najwięcej swoistych, sobie tylko właściwych, morfologicznych wykładników rodzajowych – mogą być bowiem rozpatrywane rzeczowniki pozostałych rodzajów. Takie podwójne przywołanie cechy *niemęskie* w definicjach rodzaju żeńskiego i nijakiego to jednak uwzględnianie nie tylko semantyki. Jest ono możliwe dzięki morfologizacji rodzaju, czyli przypisaniu odpowiednim grupom rodzajowym właściwych im paradygmatów fleksyjnych. Dzięki temu nie tylko o rodzaju męskoosobowym, lecz także o pozostałych czterech podstawowych rodzajach możemy mówić, że wydzielają się na podstawie kryterium semantyczno-morfologicznego, choć odwołania semantyczne są minimalistyczne, określane w ramach opozycji do członu nacechowanego klasyfikacji.

Zatem również współcześnie semantyczna, lepiej: semantyczno-morfologiczna – nie tylko jako wyraziście odsyłająca do znaczenia leksykalnego męskich rzeczowników osobowych (czy szerzej żywotnych) – kategoria rodzaju realizuje się na płaszczyźnie składniowo-morfologicznej, tzn. wszystkie podlegające jej składniki zdania dzięki

swoim zróżnicowanym końcówkom tworzą dane rodzajowe schematy składniowe.

Nie uniknie się uwzględniania semantycznych podstaw klasyfikacji wszelkich zróżnicowanych form językowych, w tym kategorii rodzaju, por. na ten temat: „Ze ścisłego gramatycznego punktu widzenia jest więc rodzaj kategorią składniową bardzo istotną, która podobnie jak większość kategorii języka pozwala się zsemantyzować, lecz w istocie jest (podobnie jak one) z natury swej arbitralną nieumotywowaną (poza aktem wypowiedzenia) kategorią, przybierającą konkretne znaczenie dopiero w mówieniu (w tekście)“ (Kloch, 2000, 145). Nie do końca zgadzam się z drugą częścią przywołanych poglądów, bo kategoria rodzaju rzeczywiście konkretyzuje się w akcie wypowiedzenia, ale dotyczy to tylko tych części mowy, dla których rodzaj jest kategorią fleksyjną w wąskim rozumieniu, czyli odmieniających się przez rodzaje, a więc przymiotników, liczebników oraz tych osobowych form czasowników, w których skład wchodził lub dotąd wchodzi imiesłów lub przymiotnik, a więc atrybutywna część mowy. W wypadku rzeczowników ich rodzaj ani nie konkretyzuje się w akcie wypowiedzenia, ani nie jest arbitralny i nieumotywowany, bo każdy rzeczownik ma – już jako jednostka słownikowa – tylko jeden rodzaj gramatyczny¹², który jest wypadkową zarówno jego ogólnego znaczenia, jak i charakterystyki morfologicznej; w tym sensie kategoria rodzaju rzeczowników jest umotywowana. Nieumotywowane i arbitralne jest jedynie samo nazwanie danych desygnatów rzeczownikiem takiego a nie innego rodzaju.

Dla pięciu podstawowych wartości rodzajowych rzeczowników, wydzielonych przez W. Mańczaka (1956), uwzględnianych w klasyfikacji R. Laskowskiego (1984, bez zmian w wydaniach późniejszych) proponuję następujące definicje, zawierające istotne dla kategorii rodzaju parametry: semantyczno-morfologiczny i podstawowy składniowy, czyli kongruencję, przywołaną tu jako łączliwość składniową z przymiotnikami odpowiedniego rodzaju. I tak:

---

¹² Pomijam tu marginalne w systemie rzeczowniki dwurodzajowe, takie jak *sierota*, których rodzaj na płaszczyźnie tekstu sygnalizuje tylko odpowiedni typ kongruencji, a w rzeczywistości pozajęzykowej – płeć tak nazwanych osób. Ich obecność poświadcza, że rodzaj wciąż ma odniesienia semantyczne.

▪ **rodzaj męskoosobowy** mają nazwy mężczyzn i chłopców, w M. lp. zakończone na: $-\emptyset$, $-a$, $-\text{o}$ lub $-y$, $-i$, których B. lm. jest synkretyczny z D. lm.

W wypadku r.mos. nie trzeba nawet mówić o podstawowym składniowym wykładniku rodzajowym, czyli o kongruencji z przymiotnikami tożsamego rodzaju, bo rzeczowniki tego rodzaju wystarczająco wyodrębnia własny synkretyzm B. i D. lm. Tę samą jednak cechą r.mos., która jest dotąd definiowana poprzez biernikowe i mnogie mianownikowe konteksty diagnostyczne, oddaje następujące sformułowanie, którym można uzupełnić zaproponowaną definicję:

rzeczowniki r.mos. łączą się z przymiotnikami tożsamego rodzaju, czyli mającymi oba bierniki synkretyczne z dopełniaczami.

Przywołanie w definicji rodzaju męskoosobowego tylko nazw mężczyzn i chłopców jest bardzo ogólne i może zbyt wąskie, bo ten rodzaj mają także rzeczowniki o tożsamej postaci morfologicznej, które odnoszą się nie tylko do mężczyzn, ale również do kobiet, jak np. *człowiek*¹³ lub *gość*, oraz wyrazy takie, jak np. *bóg* czy *nieboszczyk*. Mają go też te nieliczne spośród pozostałych rzeczowników męskich, które – używane zwykle metaforycznie, i przede wszystkim w liczbie mnogiej, jak np. męskożywotny *satelita* ‘o państwie’¹⁴ – mają te same wykładniki morfologiczne oraz spełniają te same warunki składniowe, czyli łączą się z przymiotnikami r.mos., tj. mającymi oba bierniki synkretyczne z dopełniaczami.

▪ **rodzaj męskozwierzęcy** obejmuje rzeczowniki, zakończone w M. lp. na $-\emptyset$, $-a$ lub $-y$ ¹⁵, dziś już tylko umownie nazywane jako całość męskimi zwierzęcymi, wchodzące w związki składniowe z

¹³ O specjalizacji płciowej (męskiej) leksemu *człowiek* – por. M. Łaziński (2006, 217-218).

¹⁴ W rodzaju męskoosobowym bywają różne męskie rzeczowniki nieosobowe, użyte właśnie metaforycznie na oznaczenie osób, np. cytowany przez J. Zieniukową (1981, 77) w M. lm. wyraz *odpowiednicy*. Tak nawet w wypadku rzeczowników rodzaju żeńskiego, por. np. niedawno w wiadomościach telewizyjnych: *Gwiazdy NBA przyjechali* już na zawody do Moskwy; w tym ostatnim wypadku można mówić o konstrukcji *ad sensum*, czyli o zgodzie rodzajowej realnoznaczeniowej, a nie formalno-gramatycznej.

¹⁵ Końcówki inne niż zerowa są b. rzadkie, por. np. w nazwach tańców *chodzony* czy *goniony*.

przymiotnikami r.mzw., czyli takimi, które cechuje synkretyzm B. i D. lp. oraz B. i M. lm.

▪ **rodzaj męskonieżywotny** mają takie męskie rzeczowniki nieżywotne, które wchodzą w związki składniowe z przymiotnikami tożsamego rodzaju, czyli mającymi oba bierniki synkretyczne z mianownikami.

▪ **rodzaj żeński** mają rzeczowniki żeńskie, czyli niemęskie, z końcówkami M. lp. *-a*, *-i* lub *-ø*, pozostające w związku zgody z przymiotnikami rodzaju żeńskiego.

▪ **rodzaj nijaki** obejmuje rzeczowniki nijakie, czyli niemęskie, zakończone w M. lp. na: *-o*, *-e*, *-ę* lub *-um*¹⁶, łączące się z przymiotnikami rodzaju nijakiego¹⁷.

W definicji rzeczowników żeńskich i nijakich pojawia się to samo sformułowanie. Jednak nawet tak ogólne, przywołane dwukrotnie kryterium semantyczne, sygnalizowane wyrazem *niemęskie*, w powiązaniu z różną mianownikową charakterystyką fleksyjną, pozwala wyodrębnić obie te klasy rzeczowników. W powyższych definicjach rodzaju żeńskiego i nijakiego wyraz *niemęskie* odnosi się zarówno do semantycznych, jak i morfologicznych właściwości rzeczowników, co jest możliwe dzięki morfologizacji rodzaju. (**zamiast:** Dotyczy ona) **Morfologizacja rodzaju dotyczy** nie tylko rzeczowników¹⁸, ale także – a może nawet przede wszystkim – przymiotników, osobowych

---

¹⁶ Ten rodzaj mają też rzeczowniki nieodmienne – zwykle zapożyczone – o nietypowych zakończeniach, takie jak np. *etui*, *kombi* czy rodzime, np. *widzimi się*.

¹⁷ Dopiero w ramach rodzaju nijakiego proponuję wydzielać dwie grupy rzeczowników, typu *kocię* i *kociątko* – różniące się łączliwością z liczebnikami bądź głównymi, bądź zbiorowymi, co może spotkać się z zarzutem hierarchizowania wykładników rodzajowych. Jednak główne są wykładniki: semantyczno-morfologiczny i podstawowy z wykładników składniowych, czyli kongruencja. Oba te wykładniki są też wspólne obu wskazanym grupom rzeczowników nijakich.

¹⁸ Morfologizacja rodzaju rzeczowników nie jest aż tak istotna, jak morfologizacja pozostałych zróżnicowanych rodzajowo części mowy, bo dany rodzaj rzeczowników sygnalizuje także ich znaczenie. Dlatego w danym rodzaju są rzeczowniki należące do kilku różnych typów odmiany, a niektóre ich końcówki, nawet przypadków nacechowanych w klasyfikacji rodzajowej, czyli mianownikowe i biernikowe, są niezróżnicowane, ponadrodzajowe.

rodzajowych form czasowników oraz liczebników głównych, których paradygmaty różnią się wyłącznie ze względu na kategorię rodzaju. To właśnie zróżnicowanie rodzajowe paradygmatów wyrazów odmieniających się przez rodzaje decyduje o tym, że w polszczyźnie w ogóle występuje kategoria rodzaju. Gdyby go nie było, mielibyśmy tylko różne typy odmiany rzeczowników; por. J. Tokarski (1949). Dlatego tak wielką wagę przywiązuje się do podstawowego składniowego wykładnika kategorii rodzaju, jakim są kongruencyjnie zorganizowane syntagmy. Relacje składniowe w ich obrębie porządkuje jednak rzeczownik; to jego rodzaj jest w nich dany, to od niego jest zależny rodzaj pozostałych wyrazów, a nie odwrotnie. Właśnie dlatego wartości rodzajowe rzeczowników nie powinny być definiowane wyłącznie poprzez konteksty diagnostyczne. Już sama charakterystyka morfologiczna rzeczowników w powiązaniu z ich uogólnionym znaczeniem pozwala na wydzielenie wartości rodzajowych. Granice rodzajów męskozwierzęcego i męskonieżywotnego są jednak rozmyte, dlatego najprościej definicje wartości rodzajowych rzeczowników uzupełnić o łączliwość z przymiotnikami tożsamych rodzajów.

Do pięciu podstawowych wartości rodzajowych rzeczowników dołączają dwa tylko rodzaje rzeczowników defektywnych w zakresie kategorii liczby. Wydziela się dla nich osobne, kolejne rodzaje, bo jak przykładowy niemający lp. rzeczownik *wrota* można traktować jako rzeczownik r.n.blp, to rzeczowniki typu *roraty* – traktowane jako r.mnżyw.blp lub r.ż.blp – pozostawały w istocie nieokreślone. Do pięcioelementowej klasyfikacji rodzajowej rzeczowników dołączają zatem dwa kolejne rodzaje¹⁹:

- rodzaj męskoosobowy bez liczby pojedynczej (skrót r.mos.blp)

¹⁹ Ostatnio, nawet na użytek szkolny, proponuje się 7 wartości rodzajowych, por. M. Derwojedowa, A. Gałczyńska, W. Gruszczyński, D. Kopcińska, J. Linde-Usiekiewicz, I. Winiarska-Górska (2005, 164, 177). Swoją propozycją nawiązuje do zawartej tam klasyfikacji, unikam jednak niezręcznego definiowania rodzajów poprzez biernikowe konteksty. Uwzględnianie wyrazów: *męskoosobowy* i *niemęskoosobowy* proponuję już w nazwach rodzajów – określonych jako blp1 i blp2, a scharakteryzowanych jako: męskoosobowy w liczbie mnogiej oraz niemęskoosobowy w liczbie mnogiej.

▪ rodzaj niemęskoosobowy bez liczby pojedynczej (skrót r.nmos.blp)²⁰.

Powyższe nazwy uwzględniają – wyodrębniające się w liczbie mnogiej w zgodzie z kryterium składniowym – dwa tylko rodzaje, mianowicie męsko- i niemęskoosobowy, a defektywność w zakresie kategorii liczby rzeczowników należących do tak scharakteryzowanych rodzajów sygnalizuje uwaga: bez liczby pojedynczej (blp). Takie rzeczowniki, jak *wrota*, *roraty*, *pomyje*, *skrzypce*, *drzwi* czy *rajstopy* mogą być opisywane jako rzeczowniki r.nmos.blp, należące do różnych podtypów morfologicznych, ale mające wspólną cechę – łączliwość z przymiotnikami o synkretyzmie B. i M. lm. Rzeczowniki zaś typu *państwo*²¹, a przede wszystkim – jeśli je wydzielamy – *studenci* ‘o studentach i studentkach’, są r.mos.blp. Od rzeczowników rodzaju męskoosobowego o pełnym paradygmacie różni je tylko łączliwość z liczebnikami nie głównymi, lecz zbiorowymi²².

* * *

Klasyfikacja rodzajowa rzeczowników polskich jest realizowaną środkami morfologicznymi i składniowymi kategorią genetycznie semantyczną, oddającą naturalną komplementarność kobiet i mężczyzn, a w wypadku rodzaju nijakiego – niedojrzałość płciową, czyli niedorobłość. Dziś jednak – mówiąc o semantycznych podstawach klasyfikacji rodzajowej – odesłanie do płci uwzględniamy tylko w ograniczonym zakresie, mianowicie wydzielając rodzaj męskoosobowy. Dzięki jednak morfologizacji rodzaju także dla pozostałych rzeczowników rodzaj jest kategorią nie tyle asemantyczną, co wydzielającą się na podstawie opozycji do członu nacechowanego, którym stał się rodzaj męskoosobowy, współcześnie jako jedyny scharakteryzowany na podstawie pozytywnych właściwości semantycznych. (**zamiast: Kategorie męsko- i niemęskoosobowości) Męsko- i niemęskoosobowość**

---

²⁰ Te rodzaje określane są też następująco: przymnogi męskoosobowy oraz przymnogi niemęskoosobowy, por. W. Gruszczyński, Z. Saloni (2006, 205).

²¹ To rzeczownik wyjątkowy; trzeba dla niego wydzielać odrębną wartość rodzajową. Dziś są rzadko używane, mające podobne właściwości, co rzeczownik *państwo*, nazwy par małżeńskich typu *generalostwo*, *wujostwo*.

²² Szerzej na ten temat w: Kępińska (2006).

traktuję zatem dwojako: jako właściwość liczby mnogiej, oraz jako podstawę całej klasyfikacji rodzajowej. (**zamiast:** Kategoria) **Cecha** ta, uważana tu za podstawę współczesnej klasyfikacji rodzajowej rzeczowników, poświadcza językową asymetrię, bo człony nienacechowane klasyfikacji wydzielają się wyłącznie jako nienacechowane, niemające żadnych wspólnych cech semantycznych. Dzięki morfologizacji rodzaju, czyli przypisaniu poszczególnym wartościom rodzajowym właściwych im typów morfologicznych i wzorców odmiany, w ramach negacji do członu nacechowanego klasyfikacji może być rozpatrywany nie tylko jeden rodzaj. Dlatego na pytanie o semantyczne podstawy klasyfikacji rodzajowej rzeczowników polskich odpowiadam: tak, są, ale wyłącznie jako powiązane z charakterystyką morfologiczną samych rzeczowników.

BIBLIOGRAFIA

- Bobrowski 2006:** I. Bobrowski. *Pejoratywizacja*, w: I. Bobrowski, K. Kowalik (red.): *Od fonemu do tekstu. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu*, Kraków, s. 89-93.
- Derwojedowa i kol. 2005:** M. Derwojedowa, A. Gałczyńska, W. Gruszczyński, D. Kopcińska, J. Linde-Usiekniewicz, I. Winiarska-Górska. *Język polski. Kompendium*, pod red. M. Derwojedowej, H. Karaś, D. Kopcińskiej, Warszawa, 2005.
- Głowacki 2003:** J.Głowacki *Szkolne kłopoty z rodzajem gramatycznym rzeczownika*, „Język Polski“ LXXXIII, s. 312-315.
- Gruszczyński, Saloni 2006:** W. Gruszczyński, Z. Saloni. *Notowanie informacji o odmianie rzeczowników w projektowanym „Słowniku gramatycznym języka polskiego“*, w: I. Bobrowski, K. Kowalik (red.): *Od fonemu do tekstu. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu*, Kraków, s. 202-213.
- Kępińska 2006:** A. Kępińska. *Kształtowanie się polskiej kategorii męsko- i niemęskoosobowości. Język wobec płci*, Warszawa (w druku).
- Kloch 2000:** Z. Kloch. *Język i płeć: Różne podejścia badawcze*, „Pamiętnik Literacki“, 2000, z. 1, s. 141-160.
- Kucała 1978:** M. Kucała. *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław, 1978.
- Laskowski 1984:** R. Laskowski. *Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna*, w: R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski,

- H. Wróbel (red.): *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa, 1984, s. 121-169.
- Lehr-Splawiński, Kubiński 1952:** T. Lehr-Splawiński, R. Kubiński. *Gramatyka języka polskiego. Podręcznik dla wszystkich*, Wyd. 6, Warszawa.
- Łaziński 2006:** M. Łaziński. *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo- płciowa*, Warszawa, 2006.
- Mańczak 1956:** W. Mańczak. *Ile rodzajów jest w polskim?*, „Język Polski“ XXXVI, 1956, s. 116-121.
- Menzel 2001:** Th. Menzel. *Zasady rozwojowe fleksji polskich rzeczowników i przymiotników*, w: Z. Krazyńska i Z. Zagórski (red.): *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. VII, Poznań, 2001, 117-129.
- Preyzer 1986:** M. Preyzer. *Rodzaj w języku polskim*, „Prace Filologiczne“ XXXII, 1986, s. 221-228.
- Preyzer 1999:** M. Preyzer. *Dlaczego synchronia (?) Nie ma tragedii! Odpowiedź na list szefowej – czyli jak tu Maryśce nie ulec?*, [w:] *Synchronia – diachronia. Materiały z konferencji „Problematyka historycznojęzykowa we współczesnym językoznawstwie i jej miejsce w dydaktyce“ Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, Kielce 17-18 listopada 1997*, pod red. M. Wojtyły-Świerżowskiej, Kielce, 1999, s. 121-144.
- Preyzer 2001:** M. Preyzer. *Rodzaj i płeć w drzewie, czyli stosunek obrazu kategorii gramatycznej do stereotypu drzewa*, „Język a Kultura“, t. 16. *Świat roślin w języku i kulturze*, pod. red. A. Dąbrowskiej i I. Kamińskiej-Szmaj, Wrocław, 2001, s. 269-281.
- Saloni 1976:** Z. Saloni. *Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim*, w: R. Laskowski (red.): *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim. Materiały konferencji Pracowni Gramatyki Współczesnej Polszczyzny Instytutu Języka Polskiego PAN. Zawoja, 13-15 XII 1974*, Wrocław, 1976, s. 43-78, 96-106.
- Tokarski 1949:** J. Tokarski *Sposoby oznaczania płci w języku a rodzaj gramatyczny*, „Poradnik Językowy“, 1949, z. 4, s. 8-16.
- Zaron 2004:** Z. Zaron. *Aspekty funkcjonalne polskiej kategorii rodzaju. Charakterystyka fleksyjna*, Warszawa-Puńsk, 2004.
- Zieniukowa 1981:** J. Zieniukowa. *Rodzaj męski osobowy we współczesnych językach zachodniosłowiańskich*, Wrocław, 1981.

БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ В ИНТЕРНЕТ

Йовка Тишева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В последните години в резултат на все по-масовото навлизане на интернет технологиите в живота на различни възрастови групи съвременният български език получи трайно представяне и във виртуалното текстово пространство. Това важи както за писмените текстове от различни стилове, сфери на употреба и жанрове, така и за спонтанната неподготвена реч. Устната форма на съвременния български език получи специфична реализация в интернет чрез форуми, чат, различни групи по интереси, виртуални клубове и под. Наред с това вече са направени и успешни стъпки за публикуването на транскрипции и аудиофайлове на спонтанна устна реч в неофициална среда. Тези нови реалности, свързани с функционирането на българския език, променят не само представата за написан и произнесен текст. При анализите на езиковите явления наред с позоваването на класическите литературни текстове все по-често езиковедите търсят данни и от сферите на устната реч. Необходимостта от задълбочено представяне на българската разговорна реч е свързана на първо място с разширяване и стандартизиране на данните за нея.

В тази работа¹ ще бъдат разгледани някои спорни въпроси, свързани с представянето (публикуването) на данни за българската разговорна реч в интернет – структуриране на данните, избор на формат за визуално представяне, подбор и йерархия на елементите, които да

---

¹ Анализите, представени в статията, са част от работата по научноизследователския проект „Поддържане и обновяване на базата данни за съвременния български език“, етап II (договор № 95 от 14. 04. 2006 г. на СУ).

бъдат анотирани. Създаването на езикови корпуси се прави и с идеята те да подлежат на компютърна обработка. Оказва се, че създадените компютърни средства за работа върху стандартни корпуси (от писмени текстове) не са приложими при транскрипции на записи „жива“ реч. По-приемливо е, вместо да се разработват специални средства за обработка на данни, представящи българската разговорна реч, в транскрипциите – в една или друга степен – да се прилагат начини на записване, близки до кодифицирания правопис, до записването в стандартните корпуси.

При представяне на особености на разговорната реч трябва да се вземат предвид не само ярките ѝ отлики от стандартния език на равнището на фонетиката и граматиката. Тъй като устната реч се реализира предимно в диалогична форма, тя притежава специфични особености и на равнището на диалога и дискурса, на прагматиката и комуникативните стратегии. В корпусите на българската разговорна реч тези отличителни характеристики задължително трябва да бъдат запазени.

ЗАЩО БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ ДА СЕ ПРЕДСТАВЯ В ИНТЕРНЕТ

Преди лингвистичните анализи на тази форма на езика ни обаче все пак трябва да се потърси мотивацията за създаването и поддържането на подобни текстови ресурси. Макар въпросът за това, защо българската разговорна реч да се представя (и) в интернет, да звучи вече почти риторично, тук ще бъдат посочени само някои от възможните приложения на публикуваните в интернет данни за устната реч. На първо място, те представляват задължителният паралел на корпусите от писмени (стандартни) текстове. Така ще се допълва и обогатява информацията за съвременния български език чрез представяне на най-динамичната му форма. В групата на потенциалните потребители на тези корпуси най-голям, разбира се, ще е броят на тези, които се нуждаят от надеждни данни за лингвистични изследвания както в областта на съвременния български език, така и за съпоставителни изследвания в по-широк – в балкански, славянски, типологичен – план. Подобни корпуси (особено ако в тях са включени освен транскрипции и аудио- и видеофайлове) могат да подкрепят обучението по български език като чужд с представяне на реалното „битие“ на изучавания език, различните езикови стратегии, някои от невербалните средства за комуникация. Метаинформацията, която се

включва към транскрипциите – социолингвистични данни за говорещите, за условията, при които протича комуникацията и под. – правят корпусите на разговорната реч приложими в редица области на хуманитаристиката и в обществените науки – социология, психология, теория на комуникацията. Данните биха могли да се използват и за целите на езиковото моделиране, синтез на реч, машинен превод и др.

При създаването на подобен тип корпуси идеята за представителност на данните, които ще бъдат включени, е водеща. От друга страна, макар че „нито един корпус не е може да се разглежда като „представителен модел“ на целия език, подобни ресурси се създават с идеята да представят максимален брой езикови особености“ (Стъбс 2001: 305). Постигането на баланс между стремежа за натрупване на максимално количество транскрипции (часове записи) и търсенето на разнообразие както в речевите ситуации, така и в чисто лингвистичен аспект би довело до създаването наистина на надеждна и представителна база данни. Началният етап от създаването на корпус на българската разговорна реч е свързан, разбира се, със събиране на текстове, без да са поставяни определени условия за мястото, участниците, темите на разговорите. Това, което обединява събраните данни, е, че те представят устната форма на съвременния български език в спонтанното всекидневно общуване предимно в неофициална обстановка.

В настоящия момент вече са натрупани и достатъчно теоретични знания за граматиката на устната форма на българския език, затова от съществено значение се оказва въпросът за това, кои черти на разговорната реч задължително да бъдат илюстрирани с текстове (и дори синхронизирани със аудиозаписите). Следващата стъпка към обогатяване на корпуса е аотирането му. То отново налага предварителен теоретичен анализ, чрез който да се систематизират езиковите особености, които да бъдат специално отбелязани, така че да са достъпни при автоматично търсене и обработка. Аотирането на данните, маркирането на определени морфосинтактични значения на думите (тагирането) обикновено е мотивирано от конкретните изследователски цели. Корпусът, разработван от екип от Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“, не е свързан строго специализирани цели (изследване само на определено езиково равнище или на определен езиков феномен). Броят и видът на

езиковите особености, които да се анотират, както и последователността, в която това да се прави, се подчиняват на идеята, че устната реч се реализира в диалогична форма и затова обработката може да започне от равнището на прагматиката, а не да следва структурата на езиковата система и да започва от фонетичното равнище.

ДАНИИ ЗА БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ, ДОСТЪПНИ В ИНТЕРНЕТ

Публикуването в интернет на текстове, представящи българската разговорна реч, вече има своята сравнително дълга история. Преди анализите на някои от специфичните характеристики на устната форма на езика, които трябва да се отразят в транскрипциите, ще бъде направен кратък преглед на съществуващите ресурси.

– **www.hf.uio.no/east/bulg/mat**

На този адрес се намира първата публикация на данни за българската разговорна реч в интернет. Там са представени данни за устно-то общуване в софийски семейства – архивът на Кр. Алексова, събиран в периода 1989-90г.; част от транскрипциите на Цв. Николова, записите за които са от периода 1975-77; транскрипции на заседания на Великото народно събрание от октомври 1990 (в този период все още няма практика самата институция да публикува материали за работата си или подобни записи; днес такъв тип информация е достъпна на сайта на Народното събрание); IRC (Internet Relay Protocol) – материали, предоставени от М. Джонова, 2001, които дават информация за развитието на българската разговорна реч в условията на компютърно опосредствана комуникация.

– **www.ling.gu.se/~leifg/sofia**

Данните, публикувани на този адрес, представят резултатите от международния проект „Multimedia and Research on Multimodal Social Interaction“, разработен от изследователи от Факултета по славянски филологии на СУ и от Университета в Гьотеборг, Швеция. Там са събрани освен транскрипции на аудиофайлове и транскрипции на видеофайлове. Целта е да се изследват по-голям брой елементи на устната комуникация, като чрез видеоинформацията се отчитат и невербалните елементи. За съжаление, обработката и екстракцията на данни от този архив става с помощта на програмите TRASA и TRACTOR, които не са отворени за свободно ползване.

– www.bgspeech.net

Хронологически последният опит за публикуване на данни за българската разговорна реч съдържа материали, събирани и транскрибирани от различни екипи от Факултета по славянски филологии на СУ – студенти от бакалавърските и магистърските програми, докторанти, преподаватели. Информацията е структурирана според това, с каква речева ситуация се свързва (по фактора място). Там са представени и част от публикациите в областта на българската разговорна реч на някои от участниците в екипа.

Прегледът на съществуващите ресурси в интернет за българската разговорна реч показва, че те в голямата си част вече са с исторически характер. Материалите са събирани отдавна и не отразяват най-актуалното състояние на най-динамичната форма на българския език. С изключение на публикацията на Факултета по славянски филологии на СУ записите не се обновяват. От друга страна, наличните ресурси могат да се определят по-скоро като бази данни, а не корпуси, тъй като липсва аотиране на публикуваните текстове. По-точно би било да се представят като текстови архиви, а не като корпуси.

ОСОБЕНОСТИ НА РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

На равнището на фонетиката, граматиката и текста в разговорната реч последователно действат две основни тенденции: тенденция към съкращаване (елизии, прекъсвания) и към натрупване (удвояване, многократност). Специфичните особености на устната реч на различните езикови равнища до голяма степен са резултат от тези тенденции. При транскрибиране и на по-късен етап – при аотиране на записите, се регистрират резултатите от действието на едната или другата тенденция, а интерпретацията на съответния факт е по-скоро задача на изследвателя, а не на транскрибиращия (анотиращия).

Тъй като проблемът за елизиите и елипсите е дискутиран многократно при анализите на разговорната реч, тук тези явления няма да бъдат обект на коментар. Важно е обаче да се посочи, че те имат устойчив характер и постоянно функционират като маркери на разговорност и спонтанност, означават желанието на говорещия да сменят стила или регистъра в хода на комуникацията.

На равнището на граматиката на разговорната реч като устойчиво явление трябва да се посочи унификацията на граматически средства, стремежът да се намали разнообразието или вариативността на маркерите за определено граматическо значение. Така се стига до

намаляване на средствата за изразяване на определено граматическо значение; генерализира се маркерът, който е бил по-широко използван, а тези, свързани с ограничена група думи или с някои изключения, естествено отпадат. Така може да се интерпретира „продуктивността“ на окончанието за 1 л. мн. ч. сегашно време –*ме* и засилената му употреба и при глаголи от I и II спрежение:

(1) *не може да го превръщаме в ученически туризъм само защото трябва да пестиме²*

По същия начин се преразпределят граматическите показатели за изразяване на минало свършено време – окончанията с гласна –*о*- се свързват с малка група глаголи, затова те постепенно започват да се изместват от по-честотните с гласна –*а*-. В примера в (2) промените продължават със силната редукция на гласната:

(2) *отидъх на старт и като отидъх на старт се появи тва*

Като проява на тенденция към изравняване на изговора на маркерите за определеност за мъжки и женски род единствено число може да се анализират случаите, които следват модела на пример (3):

(3) *до минус 6 са паднали температурите през нощтъ*

Промени се наблюдават и в групата на местоименията. Те са свързани не само с изразяване на определени граматически значения, например при местоименията подлози *кой*, *който* и т.н. и местоименията допълнения *кого*, *когото* и т.н. Може да се говори за конкуренцията между местоимения от различни групи – притежателни вместо възвратно притежателни местоимения, както е в (4), въпросителни вместо относителни, както е в пример (5):

(4) *вярвам само на мең си; братовчедка ми, децата ѝ католици си ги направи*

(5) *пише във вестика къде го четох вчера*

Разбира се, употребата на въпросителни вместо относителни местоимения е системно регистрирана в българските диалекти, но при съвременното състояние на устната реч и намаляващото влияние на диалектните маркери явлението би могло да получи и друга оценка.

В групата на служебните думи една от най-съществените промени е свързана със системата на комплементизаторите. „Неутралният“

---

² Анализираните примери са от базата данни за българската разговорна реч на Факултета по славянски филологии на СУ, достъпна на адрес www.bgspeech.net.

комплементизатор *дето* може да замени *че*, както е в (6), а освен това и системно да се употребява вместо относителните думи:

(6) *той сега го е яд дето тя яде*

(7) *на тая спирка дет слизаме ли*

При изразяване на непряко допълнение доста често предлогът *на* се изпуска. Ако в предложната фраза е включена пълна местоименна форма, липсата на предлога пред нея води до многозначност. В такива случаи като средство за снемане на многозначността на местоименната форма се прилага механизмът на удвояване на допълнението. Кратката местоименна форма показва как трябва да се интерпретира пълната в примери като (8) и (9):

(8) *Ø него пуфи ли му викат*

(9) *Ø мен тък ми е хубаво*

Грамматическата природа на механизма на удвояване на допълнението е обект на редица самостоятелни разработки. Тук е важно да отбележим отново, че то е проява на тенденцията към многократност в разговорната реч. По същите причини в устното общуване доста системно се удвоява и подлогът. Процесът, илюстриран в примерите в (10), също е получил своята лингвистична интерпретация във връзка с означаването на елементите на информационната структура на изказването.

(10) *те нали католиците така правят*

тя ми обясняаше женатъ// понежи нямам дискетки

Тенденцията към повторения, натрупвания на елементи, които носят един и същ тип информация, се реализира и при многократното изразяване на граматически значения. Това се наблюдава при многократното маркиране на определеността в рамките на една именна група. Механизмът може да се реализира чрез членуване и на опората, и на определението, както е в (11), или с употребата на показателно местоимение и членувано име, както е в (12):

(11) *седалката предната ниска/ колкото и напред*

да я дърпам не виждам

(12) *зорке/ у тая тенджерата мининката какво е тва*

При транскрибиране на разговорна реч езиковите особености, коментирани тук, би трябвало да намерят съответно означаване (отбелязване в системата за транскрибиране). Това ще улесни значително работата на следващия етап – по тагиране на морфологичните и синтактичните значения на езиковите единици в текстовете.

СТРУКТУРА НА КОРПУСА

При публикуването на текстове, в които се отразява ситуация на реално устно общуване, наред с въпроса за избор на система за транскрибиране се налага да се определят и начините, по които ще се организират както отделните текстове, така и целият корпус. За сравнение стандартните писмени текстове се организират в глави, параграфи, абзаци, редове. Практиката при транскрипциите на български език показва приложението на два модела. При транскрибиране на диалектни текстове се записва само речта на информатора, затова резултатът е текст, доста близък по структура до наративните (монологични) текстове. При транскрибиране на разговорна реч от значение е речевото поведение на всички участници в общуването, затова се запазва диалоговата структура. Такава структура е избрана за текстовете във всички публикувани досега бази данни за българската разговорна реч.

Следващата стъпка по обработка на текстовия масив е линеаризацията на диалога. Така се означава процесът на сегментиране на речта на всеки говорещ на по-малки единици, подредени по определен начин (вж. Едуардс 2001). Речевата продукция се организира в реплики (turns), изказвания (utterances) и интонационни единства (фрази).

Репликата се състои поне от едно изказване, произведено от един говорещ. Проблематичен е въпросът как да се представят няколко последователни реплики на един и същ говорещ, разделени например от паузи, смяна на мястото и под., но без смяна на ролите (без включване на изказвания на нов говорещ). В наложилата се система за записване на данни за българската разговорна реч такива реплики се представят последователно, като цяло, в един абзац, а не всяка нова реплика на същия говорещ като нов ред или абзац.

В практиката са известни два формата за подреждане на репликите на говорещите. Възможно е за всеки говорещ да се въведе отделна колона, в която да се записват репликите му. Така може лесно да се проследят смените на говорещите, относителният дял на репликите на всеки от тях. Основните критики срещу този начин на записване са свързани с факта, че подреждането задава модел на доминиране на един от говорещите, а това противоречи на идеята за сътрудничество в диалога и прогресивно развитие на темата. За данните за българската разговорна реч се е наложил формата на после-

дователното записване (подобно на текста на драматургично произведение с означените действащи лица). Така се представя нагледно постъпателното развитие на комуникацията (за организацията на дискурса вж. и Schiffrin 2001).

Репликите са изградени от изказвания на един говорещ. Изказването се определя като последователност от думи на един говорещ, произнесени с минимална намеса от страна на друг говорещ. Важно е да се отбележи, че едно изказване може да съдържа повече от едно изречение.

На пръв поглед въпросът за определянето на границите на изказванията изглежда несъществен. Това е така, ако към текстовия файл има и съответната „звукова илюстрация“ с включването на различните гласове в диалога. Сравнително еднозначно може да се определи началото на изказването на даден участник в комуникацията. Проблемите възникват при точното определяне на края на изказването поради непълнота (елипси) или интонационна, синтактична, семантична незавършеност.

Една от основните причини за нееднозначното определяне на границите на изказванията е свързана със случаите на едновременно говорене. То води до застъпване на различни части от репликите на различни говорещи (overlaps). В класическия случай край на репликата на първия говорещ съвпада с началото на репликата на втория говорещ³:

(13) В: *марио ено високо[русоляво момче]*

Б: *[дето тупаше в] контакта (Ф-смях)*

По-сложен случай е илюстриран в (14), където край на първата реплика на единия от говорещите съвпада с началото на репликата на втория говорещ, а край на репликата на втория говорещ съвпада с второто включване на първия говорещ:

(14) Н: *ми точно затва /пихах съ // дълги шъ [мога дъ ги продавам]*

Р: *[а идеята е]/да си стуйш ф стайъта и хоръта
дъ идват дъ ги[купуват ли]*

Н: *[Нъе]*

Записването на застъпванията по представения начин вероятно е най-ефективно при транскрибиране на разговор с двама участници.

³ Фразите, които се застъпват, са записани в квадратни скоби.

При включването на повече говорещи е трудно да се определи само от текстовия файл кой кога се включва и чии реплики се застъпват. Така в (15) не е ясно дали втората реплика на Б. съвпада по време с началото на репликата на А или с края ѝ. Не може да се определи и с коя реплика се застъпва втората реплика на В.

(15) Б: *//(Ф-ъ-ъ) тва го знам (Ф-смях)//*

В: *та такива работи да се разберем/[хората]*

А: *[а не като] американците имат само [една]*

Б: *аз [сега]*

В: *[да]*

При означаването на застъпване на реплики в транскрибирани текстове може да е приложи и друг модел. В (16)а. Примерът е представен по „класическия“ начин със скоби. Началото на репликата на втория говорещ съвпада с част от репликата на първия говорещ:

(16) а. Б: *аз толкова трудно казвам не че [направо]
не мога да се понасям*

В:*[да] //а аз съм мека maria и оттам идват моите проблеми*

За такива „вътрешни“ застъпвания се прилага и т.н. многолинеен формат. Застъпващите се реплики са изписани една под друга:

(16) б. Б: *аз толкова трудно казвам не че
[направо] не мога да се понасям*

В: *[да] //а аз съм мека maria и оттам идват*

Този формат е доста по-експлицитен, но отново създава неудобства, тъй като след фазата на застъпване репликите на двамата говорещи не са произнесени едновременно, а са изписани паралелно. Много по-ясно представяне може да се постигне с маркиране на времето на застъпване и синхронизиране на текстовете.

За устните текстове е типична високата фреквентност на непълни (незавършени, прекъснати) изказвания или фрази. Често такива изказвания са резултат от желанието на говорещия да промени начина, по който ще структурира репликата си. Явлението се представя чрез термина корекции (speech repairs); в примерите е отбелязано с (ФС) – фалстарт. Промяната може да е свързана с предлагане на ново начало на фразата, както е в (17) и (18):

(17) А: *и между другото аз (ФС) ъ: той има са имен ден*

(18) Р: *така ли/ чакай да ги...(ФС) поне да го...// а не / не не беше така да се сканира*

Ако говорещият коригира своето изказване, като предлага нова фраза непосредствено след коригираната фраза, говорим за модификационни корекции. При съкратените корекции се променя само отделна дума след пауза или запълващ елемент, както е в (19) (за видовете корекции вж. Хиймън и кол. 1997, 1999):

(19) Р: // *амъ тва ще ... (ФС)/ тва не е: болка за умирање/ най-малкото тукъ могат да се сложат по-неизползваеми дре-хи // и приключва проблема//*

П: // *ама е страхотно че://*

Модификациите на фразите и автокорекциите от различен тип се запазват при транскрибиране. Словоредните модели на такива фрази не следват „класическите“ структури и това би затруднило използването на такива примери за целите на автоматичното генериране на синтактично дърво например. Коригираните фрази обаче са един от най-ярките маркери за разговорност на текста – те показват, че той е реализиран спонтанно в ситуация на неподготвено общуване. Устната форма позволява в потока на речта говорещият да редактира, уточнява и допълва изказването си.

ИЗВОДИ

Публикуването на корпуси (бази данни) за българската разговорна реч представя най-динамичната форма на езика ни за най-широк кръг потребители, с различна степен на осведоменост и познаване на славянските и балканските езици и на българския език в частност. Затова от съществено значение е корпусът да бъде надежден и представителен. Доброто познаване на особеностите на устната форма на съвременния български език, теоретичната обоснова-ност на избраната методика за транскрибиране и представяне на данните в корпуса са основата за високата му надеждност.

Избраната дилогова структура за представяне позволява данните да се използват както за изследвания на равнището на синтаксиса, морфологията и лексиката, така и на по-високите равнища – на дискурса и прагматиката на речта.

За да бъде корпусът лесен за използване от потребители с различни (невинаги и не само изследователски научни) цели, форматът и визуализацията на данните трябва да са ясни, удобни и достъпни, както и да се поддават на машинно търсене и обработка с достъпни програми.

ЛИТЕРАТУРА

- Едуардс 2001:** Edwards, J.A. „The Transcription of Discourse“. *The Handbook of Discourse Analysis*. ed. by D. Schiffrin, D. Tannen & H. Hamilton. 54-75. Oxford: Blackwell, 321-347.
- Хиймън и кол. 1997:** Heeman, P. A. and Allen, J. F. „Intonational boundaries, speech repairs, and discourse markers: Modeling spoken dialog.“ *Proceedings of the 35th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, 254–261.
- Хиймън и кол. 1999:** Heeman, P. A. and Allen, J. F. „Speech repairs, intonational phrases and discourse markers: Modeling speakers' utterances in spoken dialog“. *Computational Linguistics*, 25(4). 527-572.
- Шифрин 2001:** Schiffrin, D. „Discourse Markers: Language, Meaning, and Context.“ *The Handbook of Discourse Analysis*. ed. by D. Schiffrin, D. Tannen & H. Hamilton. 54-75. Oxford: Blackwell. 54-75.
- Стъбс 2001:** Stubbs, M. „Computer-assisted Text and Corpus Analysis: Lexical Cohesion and Communicative Competence“. *The Handbook of Discourse Analysis*. ed. by D. Schiffrin, D. Tannen & H. Hamilton. 54-75. Oxford: Blackwell. 305-319.

ПРОБЛЕМИ ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА ЕЗИКОВИ КОРПУСИ С ТРАНСКРИБИРАНА БЪЛГАРСКА РАЗГОВОРНА РЕЧ

*Атанас Атанасов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

Един от основните проблеми при създаването на езикови корпуси е свързан с тяхната стандартизация, т.е. с превръщането на необработения текст архив в анотиран корпус. През последните години в областта на компютърната лингвистика и т. нар. „компютърна обработка на естествения език“ (Natural Language Processing – NLP) при работата с големи текстови архиви все повече се налагат езиците за маркиране (markup languages). XML (Extensible Markup Language) е един от тези езици. Той е базиран на езика SGML (Standard Generalized Markup Language), чието основно предназначение е да се използва като универсален начин за форматиране на произволен тип данни. Тъй като SGML е прекалено усложнен и тежък език, XML е създаден като негово подмножество, което е значително опростено, но също така изключително мощно средство при описването на данни. Повечето компютърни лингвисти се насочват именно към XML заради голямата му гъвкавост и възможността да бъде описана езиковата структура на абсолютно всички нива (в зависимост от конкретната задача).

Целта в настоящата статия е да бъдат представени някои от трудностите при обработването на транскрибирана разговорна реч и да бъде направен опит за тяхното адекватно разрешаване. Както беше посочено по-горе, за да бъде превърнат един текстов архив в анотиран корпус, е необходимо да бъде следван определен стандарт. Спряхме се на спецификацията, предложена от консорциума TEI (Text Encoding Initiative), тъй като тя съдържа специален модул за

обработка и аотиране на транскрибирана реч и през последните години се е утвърдила като един от водещите световни стандарти. За съставянето на дефиницията на документния тип (DTD) беше използван разработеният от TEI софтуер „Pizza Chef“ (<http://www.tei-c.org/pizza.html>).

Първият важен въпрос е какъв тип информация е необходимо да бъде включен в анотацията. В нашия корпус (<http://bgspeech.net>) тя е разделена на две основни части – „метаданни“ (съдържащи общи сведения за текста, описание на участниците, продължителност на записа и т.н.) и информация, описваща лингвистичните явления (на различни равнища – фонологично, морфосинтактично, прагматично и дискурсно).

Основната структура на документа съдържа следните елементи:

```
- <TEI.2>
  - <teiHeader>
    + <fileDesc></fileDesc>
    + <profileDesc></profileDesc>
    + <revisionDesc></revisionDesc>
  </teiHeader>
  - <text>
    + <body></body>
  </text>
</TEI.2>
```

В елемента <teiHeader>, където се намират метаданните, има три главни елемента: <fileDesc>, <profileDesc> и <revisionDesc>. Първият съдържа информация за файла (заглавие, автор, продължителност на записа, място и дата на публикуване, информация за източника и т.н.). Вторият дава информация за текста (език, дата и място на осъществяване на записа, описание на участниците, характеристика на текста и т.н.). Третият съдържа информация за верификацията на транскрипцията.

В елемента <body> се намира самият корпус. Той ще бъде разгледан по-подробно, тъй като основните трудности са именно тук. Текстът е конструиран от изказвания, като всяко от тях е включено в елемент <u>. Той има атрибут „who“, който осигурява идентифика-

тор на говорещия, като неговата стойност съвпада с тази на атрибута „*id*“ на елемента <person> (намиращ се в частта, описваща участниците). Понякога изказванията могат да бъдат прекъсвани от паузи. Елементът <pause> е празен и има атрибут „*dur*“, показващ приблизителната продължителност на паузата – кратка, средна или дълга (символът „\“ отбелязва ударението):

```
- <u who="AA">
  \ти та̀ка ше разбѐреш \кой ле
  <pause dur="short"/>
  разбѐра ли бѐлбона ?
</u>
```

По-надолу ще бъдат разгледани някои екстралингвистични явления и ще бъде показан начинът за разрешаването на някои трудности при тяхната анотация.

НЕПЪЛНИ ИЗКАЗВАНИЯ

Често говорещият е прекъсван от друг участник в разговора, като възможностите тук са три:

```
- <u who="BA">
  \ох
  <pause dur="short"/>
  \ужас
  <pause dur="short"/>
  <seg part="I">о̀твиваме ле \са в \петък прѐди \да </seg>
</u>
<u who="AA"> на \следващия \ден ? </u>
```

Този пример демонстрира изказване, което е непълно (незавършено). Говорещият започва репликата си, но е прекъснат, т.е. само началната част на неговото изказване е налице. Елементът <seg> обозначава част от изказването, а неговият атрибут „*part*“ показва коя точно част е изпусната и коя е налична. Например <seg part="I">...</seg> означава, че даден фрагмент е „начален“ (initial), т.е. не е завършен; <seg part="F">...</seg> означава, че даден фрагмент

мент е „краен“ (final), т.е. изпуснатата е началната част, както в този случай:

```
<u who="AA"> е какво \нищо ? </u>
- <u who="BA">
  <vocal desc="ъ"/>
  <seg part="F">и я зап\лашвал с то\ва </seg>
  <pause du="short"/>
  \тя \да си о\тиде на \костинброд и нак\рая \тя си о\тиде на \костинброд
</u>
```

Следващият пример илюстрира по-сложен случай на частично изказване – първият говорещ започва изказването си, вторият го прекъсва, след което първият довършва изречението си:

```
<pause du="medium"/>
<seg part="I"> \снощи </seg>
</u>
- <u who="BA">
  <seg part="M"> в \оцем </seg>
</u>
- <u who="AA">
  <seg part="F">в \девет си си \легнала </seg>
  <pause du="medium"/>
```

Изказването на втория говорещ е маркирано като фрагмент, чийто атрибут има стойност „M“ – междинна част от непълно изказване, т.е. не са налични нито началната, нито крайната част. Всъщност в конкретния случай те се намират в репликите на първия говорещ, а репликата на втория е вмъкната между тях, така че трите фрагмента заедно образуват една синтактична единица.

ФАЛСТАРТ

С този термин са означени един вид непълни изказвания – когато някой от участниците започва да говори, но решава да смени темата, преди да е завършил изказването си; фрагментът в елемента <seg> е незавършен (затова стойността на неговия атрибут винаги е „I“ – initial):

```

</u>
- <u who="AA">
    сак\сията \е
    <seg part="I">със </seg>
    стра\жотна
    <pause dw="medium"/>
    \имама \нарове
</u>

```

КОРЕКЦИИ (SPEECH REPAIR)

Това явление е подобно на фалстарта. Разликата е, че тук темата на разговора не е променена; говорещият се връща към предходна част от собственото си изказване, за да го прецизира или коригира:

```

<seg part="I"> \чак накрая се запоз\нава </seg>
<pause dw="short"/>
\деси \най - накрая се запоз\нава със \нея
<pause dw="short"/>

```

„ПРЕКЪСНАТИ“ ДУМИ

Корекциите, фалстартът или просто повреден запис могат да бъдат причина и за наличието на непълни думи в корпуса. Тъй като те не образуват синтактични единици, елементът <seg> не е подходящ при тяхното аотиране; вместо това е използван елементът <w>. Когато причината за прекъсването е прагматична (а не повреда в записа), единствената възможна стойност за атрибута „part“ е „I“ (initial):

```

- <seg part="I">
    на \другия \ден теле\фона му е \цял
    <w part="I">д </w>
</seg>
\ге не из\лизат вечер\та на \другия \ден му \е \цял \ден теле\фона из\ключен
<pause dw="short"/>

```

НЕЯСЕН ТЕКСТ

Когато в записа има неясни части (повредена лента, шум и т.н.), се използва елементът <gap>. Неговият атрибут „reason“ обяснява конкретната причина за неяснотата:

```
- <u who="BA">
    ше му се о\бада и ше му \кажа
    <gap reason="unclear"/>
</u>
- <u who="AA">
    \даже \тряше \по - \раничко \да му \звъннеш
    <pause dur="short"/>
    спо\ред \мен
</u>
```

ФОНЕТИЧНИ ПАРАЛИНГВИСТИЧНИ СРЕДСТВА

В спецификацията на ТЕИ с елемента <vocal> се означават фонационни паралингвистични средства, като значението им и приблизителната им звукова стойност се обясняват в аргумента „desc“:

```
- <u who="AA">
    \ти \кво ше \режеш се\га
    <pause dur="short"/>
    <vocal desc="м - въпросително"/>
</u>
```

КИНЕМИ

С елемента <kinesic> се обозначават паралингвистични жестови и мимически кинематики, чиято семантика се отбелязва в стойността на атрибута „desc“:

```
- <u who="OB">
    \слави \трифонов ха\ресваш ли го ?
    <pause dur="short"/>
</u>
- <u who="BA">
    <kinesic desc="изкривява устни в израз на отрицание"/>
</u>
```

ЗАСТЪПВАНЕ (OVERLAPPING)

Понякога отделни части на изказванията, продуцирани от говорещите, могат да се застъпват. Едновременното говорене на двама (или повече) от участниците представлява една от най-големите

трудности при аотирането на транскрибирани текстове. Тук е избрано много удобно решение – елементът <anchor> дава възможност да се поставят темпорални точки в текста:

```
- <u who="AA">
    \ми \да \де \именно
    <pause dur="short"/>
    <anchor id="t09"/>
    \те от то\ва се получават
    <anchor id="t10"/>
</u>
- <u who="BA">
    <anchor synch="t09"/>
    не \знам от \кво
    <anchor synch="t10"/>
    се получиха \теа \мравки ?
</u>
```

По този начин могат да бъдат представени не само най-често срещаните случаи, когато краят на изказването се застъпва с началото на следващото, но и много по-сложни ситуации:

```
- <u who="AA">
    \дай \дай
    <anchor id="t19"/>
    \аз ще си ги
    <anchor id="t20"/>
    на\режа
</u>
- <u who="BA">
    <anchor synch="t19"/>
    \по - \едро
    <anchor synch="t20"/>
</u>
```

Тук например цялото изказване на втория говорещ се застъпва с междинна част от изказването на първия говорещ.

КОМУНИКАТИВЕН СТАТУС НА ИЗКАЗВАНИЯТА

Когато изказването не е индикативно, е маркирана и неговата илокутивна сила (напр. когато е интерогативно или императивно):

```
- <u who="OB">  
    <seg type="interrogative">\да \не \са със \заешки \луж </seg>  
</u>
```

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Статията представя основните трудности, които се срещат при опитите да бъде създаден електронен аотиран корпус с българска разговорна реч. Главната цел при бъдещата работа върху корпуса е да бъде направена по-прецизна анотация на текстовете, да се даде по-детайлна информация за морфологичната характеристика на думите и за синтактичните единици (конституентните групи NP, VP, AP и т.н.). Важно е също да бъдат открити основните характеристики, които отличават лингвистичните данни в корпусите с българска разговорна реч от тези в корпусите с писмена (или стандартизирана) реч.

БИБЛИОГРАФИЯ

<http://bgspeech.net>
<http://bultreebank.org>
<http://www.tei-c.org>

ЖЕНСКОЕ И МУЖСКОЕ ДОБРАЧНОЕ В СОПОСТАВЛЕНИИ КОРРЕЛИРУЮЩИХ ЛЕКСЕМ

Piotr Czerwiński
Uniwersytet Śląski w Katowicach

В лексемных обозначениях женского и мужского добрачного обращает на себя внимание довольно явная несоотнесенность значений и форм. На материале русского языка эта особенность себя проявляет, в первую очередь, в том, что, если обозначения женского в основном группируются вокруг единиц с корнем *дев-*, а суффиксы, присоединяемые к корню, имеют как слово-, так и формообразовательное значение, то параллельные обозначения для мужского передаются словами разных корней. Вторая особенность состоит в семантических несоответствиях, характере не сходящихся коннотаций и, что из этого следует, в различиях функциональной природы. И третья особенность, касающаяся только женских обозначений, определяется ролью суффиксов, присоединяемых к корню *дев-*. По природе своей это суффиксы субъективной оценки (*-ушк*, *-очк*, *-иц*), и таковыми они в отношении других лексем выступают. Здесь же они создают синонимы – различающиеся оценочно и узуально лексемы, часто не соотносимые с точки зрения производящего -производного с другими подобными парами слов.

Единицы с названным корнем *дев-* представляют собой как самостоятельно функционирующие лексемы – *дева*, *девка*, *девица*, *девица*, *девушка*, *девочка*, формы, в отдельных случаях (в диалектах, в просторечии, в простонародной речи) лексикализующиеся, приобретающие самостоятельное значение – *деваха*, *девуля*, *девуня*, так и формы субъективно-оценочные и стилистические – *девчонка*, *девчоночка*, *девчушка*, *девонька*, *девчурка*, *девчурочка*, *девчура*, *девчуха*,

девушка, девоня, девонька, девонечка, девунечка, девоха, девуха, девча, девица, девчица, девчиница и т.п. Черта эта, равно как и множественность суффиксальных образований наблюдается не только в русском, но и в других славянских языках. Еще одну общеславянскую особенность составляет и то, что непроемное слово *дева* либо вышло из употребления и устарело (*dziewa* в польском, к примеру), либо является редким, книжным, поэтическим и устарелым (в чешском, словацком, болгарском, русском). Основным и нейтральным обозначением женского молодого добрачного становится производное слово – *девушка* в русском, *dziewczyna* в польском, *dívče* в чешском, *dievča* в словацком, либо, как, напр., в болгарском, наряду с производным *девойка*, слово иного корня – *мома* (ср. *holka, holčička* в чешском, наряду с *děvčátko*, в значении 'девочка').

Из этой особенности следует специфическое соотношение значений и форм у лексем с корнем *дев-*, а также их суффиксальных формантов, отличающее их от таких же других – обозначающих женское и лицо и относящихся к той же тематической группе половозрастных и социально-ролевых отношений в родовом коллективе. Интересующее нас применительно к корню *дев-* в своих проявлениях (*дева – девка – девушка – девица – девочка*) суффиксальное соотношение *-0-* / *-к(а)* / *-ушк(а)* / *-щ(а)* / *-очк(а)* там, где оно возможно в словах указанной тематической группы, при других корнях дает далеко не всегда совпадающие, с точки зрения словообразовательного значения, результаты. Представим сказанное в таблице:

<i>дева</i>	<i>девка</i>	<i>девушка</i>	<i>девица</i>	<i>девочка</i>
<i>баба</i>	<i>бабка</i>	<i>бабушка</i>	–	<i>бабочка</i>
<i>мама</i>	<i>мамка</i>	<i>мамушка</i>	–	<i>мамочка</i>
<i>тётя</i>	<i>тётка</i>	<i>тётушка</i>	–	<i>тёточка</i>
<i>мать</i>	<i>матка</i>	<i>матушка</i>	–	<i>маточка</i>
<i>дочь</i>	<i>дочка</i>	<i>дочушка</i>		<i>дочечка</i>
<i>сестра</i>	<i>сестёрка</i>	<i>сеструшка</i>	<i>сестрица</i>	<i>сёстрочка</i>
<i>дама</i>	<i>дамка</i>	<i>дамушка</i>	–	<i>дамочка</i>

Более или менее сходные экспрессивные соотношения суффиксов субъективной оценки, такие, как, скажем, в формах слов *лапа – лапка – лапушка – лапочка, рука – ручка – ручушка – ручечка, голова – головка – головушка – головочка, река – речка – речушка – речечка* или

Вая – Ванька – Ванюшка – Ванечка, Катя – Катька – Катюшка – Катечка и т.п., можно усматривать в формах с корнями *мам-*, *доч-*, *дам-*. Слова с корнем *сестр-*, при оценочносемантическом сходстве, потребуют стилистического комментария: *сестёрка, сеструшка, сёстрочка* – редкие и ограниченные в употреблении, *сестрица* прежде всего 'монашенка'. Слова с корнем *тёт-* отличаются в паре *тётя* и *тётка*, представляя различие разговорно-бытовой и официально-нейтральной форм (подобное паре *бабушка – бабка*). Слова и формы с корнем *баб-* и *мам-* представляют ряды семантических и стилистических проявлений, имеющих индивидуальный характер, не повторяющийся у других. *Баба* – в первую очередь женщина из простонародья, как форма обращения к бабушке (матери матери или отца) характеризуется стилистической сниженностью. *Бабка* – если то же, что бабушка, то официально и отстраненно, а в речи близких неуважительно. *Бабушка* – то же, что бабка, но неофициально. *Бабочка* (прежде всего насекомое) – шутивно по отношению к бабе, применительно к бабушке неупотребительно. Показательно, что экспрессивные формы от *бабки-бабушки* представляют собой в основном образования от корня *баб-*: *бабуля, бабуся, бабаля, бабуня* и т.п., объясняясь обычно как суффиксальные формы от слова *бабушка* с усечением основы. Соответственно, *мать* – основное и официальное обозначение женщины по отношению к детям; *матка* (если в том же значении)

– областное, простонародное и устарелое; *матушка* – народно-поэтическое и устарелое; *маточка* – устарелое и простонародное.

Тем самым, рассматриваемые суффиксальные морфы, действуя в группе слов, обозначающих лиц либо реже предметы (одушевляемые или атрибуты лица – *лапушка, речушка, ручечка, головушка*), в первую очередь, являются морфами субъективной оценки, и только в отдельных и редких случаях произведенные с их участием формы способны, лексикализуясь, создавать семантические и стилистические проекции, значительно отстоящие как друг от друга, так и от форм, получаемых с помощью тех же суффиксов, но от других корневых основ. В наибольшей мере сказанное касается слов с корнем *дев-* и *баб-* – основных и противопоставляемых проявлений женского в русском языке (как и в других славянских): женского добрачного (*дев-*) и женского в браке (*баб-*). Суффиксы, о которых речь (*-к(а)*, *-ушк(а)*, *-очк(а)* \ *-иц(а)* для *дев-*), присоединяясь к корню, создают различные и не совпадающие между собой в результатах семантические и стилис-

тические последствия, как в отношении каждого из двух этих корней, так и в отношении этих корней ко всем прочим. Особенность, которая позволяет говорить об изолированной позиции обозначаемых корнями *дев-* и *баб-* представлений, отнюдь не случайной и связанной с моделью устройства своего родового мира-социума (в языковой картине мира соответствующий фрагмент). Тех представлений, которые внутри себя дают возможность раскрыть родовые и этнокультурные представления о женском – добрачном и брачном (закрепленные и сохраняющиеся в языке), их отношении между собой, а через коррелирующее сопоставление с лексемами мужского добрачного и послебрачного отразить отличия гендерного характера. На сопоставительном материале с лексемными формами-соответствиями в других славянских языках такое отличие было бы еще более показательным.

Имеет смысл обратить внимание на одну существенную особенность противоположения женского брачного в *баб-* и добрачного в *дев-*, отображаемую в представленных формах. Значимые отличия форм с первым корнем проходят между попарными соотношениями *баба* – *бабочка* (замужняя женщина из простонародья и ласково-уменьшительно или шутливо о ней) и *бабка* – *бабушка* (мать матери или отца). Суффикс *-очк-*, иными словами, имеет формообразующее значение, а суффиксы *-к-* и *-ушк-*, давая семантически соотносимые пары, действуют в отношении к *баб-* как суффиксы словообразовательные, проецируя в отношении к женскому в браке смысл статусно-ролевой: *баба*, *бабочка* – замужняя женщина как таковая; *бабка*, *бабушка* – старшее родовое свое, как старшая мать, мать матери или отца. Применительно к формам с *дев-* картина выглядит по-другому. *Дева* – *девка* -*девушка* – *девица* выступают как разные в узуальном, контекстном, оценочном и стилистическом обозначении одного – незамужней женщины, прежде всего молодой. В то время как *девочка*, в первом и основном значении, ребенок женского пола, т.е. лицо, воспринимаемое как бы вне отношения к браку, вне связи с ним. Противопоставление проходит, тем самым, между суффиксами *-О-* / *-к-* / *-ушк-* / *-иц-*, с одной стороны, и *-очк-*, с другой. Таким образом, если для *баб-* противопоставление в соотносимых парах *баба* – *бабочка* / *бабка* -*бабушка* предполагает признак статусно-ролевого различия и воплощаемого суффиксом *-к* перехода {*баба* > *бабка*}, то для *дев-* таким отличием будет отличие возрастное, а основной соотносящейся парой, воплощающей его для современного языка, бу-

дет пара, представленная двумя суффиксальными производными – *девушка* / *девушка* (-ушк / -очк).

Синонимия лексем с корнем *дев-*, различающихся между собой суффиксально, дает возможность поставить вопрос, с одной стороны, о признаках, закрепляемых в этих формах, дифференциальных и релевантных для женского молодого добрачного, а с другой, о роли и значении участвующих в их образовании суффиксальных морфем (-0- / -к- / -ушк- / -иц- / -очк), с предполагаемым переносом смысла их действия на другие лексемы. Толковые словари современного языка, указывая на то, что *дева* – это то же, что *девушка*, определяют данное слово как устаревшее, поэтическое, подчеркивая, тем самым, его стилистический и периферийный характер. В древнерусском языке, где это слово использовалось наряду со словами *девка* и *девица*, значение определялось как женское не вступившее в брак, с особым подчеркиванием, как следует из контекстов, признака девственности, т.е. внебрачное^{TM}, вне физической близости и полового контакта с мужским. Этот же признак, как основной у данного слова, подчеркивается и в словаре Вл. Даля¹ (XIX век), причем без каких-либо дополнительных стилистических характеристик. По замечанию Даля, *дева* более употребляется в значении 'девственница'. Отсюда вполне допустимое, с точки зрения смысла, и существующее в современном языке как устойчивое выражение *старая дева*, т.е. женщина немолодая, не вышедшая замуж. Равным образом как вполне возможны, осмысленны и существуют в поэтическом языке сочетания *юная дева*, *молодая дева*. В то время как сочетания определений, указывающих на возраст, с другими словами того же корня не так привычны, могут иметь иное значение или быть коннотативно отмеченными. *Старая девка* может указывать либо на немолодую работницу в барском доме (как устар.), либо на немолодую и опытную проститутку. *Юная девка*, *молодая девка* – первое словосочетание будет избыточным, второе подчеркивать возраст, возможно работницы (устар.). *Старая девица* – то же, что *старая дева*, но разговorno. *Юная девица*, *молодая девица* – в целом избыточны, но могут акцентировать возраст, имея в виду особенности проявления (незре-

¹ Даль В.И. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. I, Москва 1955: 508.

лость). *Старая девушка* – выражение необычно и иронически, в особом контексте, будет синонимом *старой девы*. *Юная девушка, молодая девушка* – выражения, особо подчеркивающие возраст.

Тем самым, если в слове *дева* признак возраста (молодая, не старая) не акцентирован, но важно отношение к браку, к мужскому – вне значимой социально связи и отношения физической близости с ним (в современном языке это последнее не акцентируется), то другие слова, оставаясь в пределах того же смысла, будут иметь в качестве ведущего признака какой-то свой. Поскольку *дева* – слово непроизводное и устаревшее, а все остальные, являясь суффиксальными образованиями от него, современные, смещение, перенос, акцентация смысла с того, что обозначалось исходно, на то, что обозначалось впоследствии, в производных и закрепилось для более позднего состояния языка, может иметь значение для представления в нем женского молодого добрачного.

Обратимся для выяснения сказанного к определениям словарей. Слово *девка* толкуется в современных толковых словарях как стилистический (устар. и разг., прост.) синоним нейтрального слова *девушка* в значении 'лицо женского пола, достигшее физической зрелости, но не состоящее в браке' (т.е. в общем значении для всех слов с этим корнем), а также как устар. 'крестьянская девушка', 'служанка, горничная' либо груб. 'развратная женщина, проститутка'. Данное слово, тем самым, акцентирует признаки социальной позиции низа, зависимости, несамостоятельности, подчиненности (ср. устар., до начала XX века: *дворовая девка, крепостная девка, крестьянские бабы да девки, купить /продать девку*; у Вл. Даля: *девка* низшего сословия). В Словаре древнерусского языка² (XI–XIV вв.) контексты, приводимые для иллюстрации, представляют девку как объект брачно-торговых манипуляций (за деньги, за плату, дары) и сексуальных воздействий со стороны мужчины (растление, нарушение девства, внебрачный ребенок). Второе значение – дочь, которая также оказывается по отношению к родителю той, кого он отдает или кого у него берут себе в жены, причем ее желание или нежелание в этом вопросе значения не имеют: *Аще девка не въсхоцеть замужь: то оцъ и мти*

---

² *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Гл. ред. Р.И. Аванесов. Т. 3, Москва 1990: 149.

*силою дадоуть*³. *Девка*, тем самым, то женское, достигшее физической зрелости, не состоящее в браке, которое не полноправно, зависимо, подчинено, объект волевых, физических и социально-статусных манипуляций со стороны обладателя, прежде всего мужчины, старшего по положению и возрасту.

Девица, нар.-поэт, *девица*, также дается как стилистический (устар. и разг.) эквивалент нейтрального и современного *девушка*, никакими другими значениями и пометами не сопровождаясь. Акцентируемые в данной лексеме признаки позволяют вывести устойчивые выражения с данным словом, типичные контексты употребления, а также, косвенно, данные древнерусского словаря. В качестве примеров устойчивых выражений приводятся следующие: *скромная девица*, *бойкая девица*, *невинная девица*, *красная девица* (о скромном молодом человеке); *сидеть в девицах*, *оста(ва)ться в девицах* и производные - *девичья память* (короткая), *девичий стыд*. К этому можно добавить также устойчивые и типичные сочетания *веселая девица*, *разбитная девица*, *вести себя как девица*, *вспыхнула (зарумянилась, покраснел(а), пошла пятнами от стыда) как девица*, *(вполне) современная девица*, *девица как все*, *ничем не примечательная девица*, *вот уж девица* (скромник), *наивная девица*, *глупая девица* и т.п. Вл. Даль дает в своем словаре такие пословицы: *Сиди, девица, за тремя порогами (запорами). В клетках птицы, а в теремах девицы. Не смейся, братец, чужой сестрице: своя в девицах! По девице и тряпица (тафтица) Господи помилуй, чтоб девицы любили – он уж и бабы не сладят! Девичья память да девичий стыд – до порога, а переступила, так и забыла. У тебя память девичья. Девичьи (женские) думы изменчивы. Орехи – девичьи потехи*. Из всего этого следуют признаки, связываемые в первую очередь с поведением и проявлениями женского молодого добрачного, обуславливаемыми положением и возрастом (воля в определенных границах, свобода от обязательств, накладываемых браком, но подчинение воле родительской) -клетка, терем, орехи, короткая память, скромность, веселость, незнание, глупость, наивность, неумение себя вести и т.п. В Словаре древнерусского языка специфичность употреблений со словом *девица* определяется из контекстов позицией в родовом коллективе-социуме в ряду *жены, вдовы, чер-*

³ Здесь и далее цит. без сохранения буквы *ять* и титл.

ницы, матери (также сь младенци), сестры, дочери, попады, в противоположении мужскому – сыновья (как те, с кем девиц надлежит *сочетати* браком), юноши (как равное, хотя и первое, по социальному положению), *отроки, старцы, юноты* (юноши), / *женимья сь двцями*. Девицы также объект растлевания, творения блудного, те, к которым не должно *въходитьи*, те, кого должно либо не должно *видети* (в зависимости от намерений по отношению к ним), яко *дъщерши, краснамъ соуцемъ зело двцамъ*. Но при этом девица – *даешся на блоддь, хранить дв(с)тво, погубить то* и, тем самым, в отличие от *девки*, не просто объект, мнения и желания которой не спрашивают. *Девица*, скорее, субъект, пусть неразумный, воспитываемый, в доме хранимый и наблюдаемый, т.е. не полностью самостоятельный, однако же наделенный волей, способный к поступкам и действиям, проецируя в своем значении в первую очередь социально-ролевое и поведенческое женского молодого добрачного.

Девушка, как уже отмечалось, слово нейтральное и основное для современного русского языка. К тому же и относительно позднее (в словарях отмечается с 1731 г.⁴). В Русском семантическом словаре, дающем наиболее полную его дефиницию, оно определяется в составе пяти значений⁵, которые можно представить как своего рода параметры. 1) Возраст: «Лицо женского пола в возрасте между отрочеством и юностью»⁶; 2) Ролевая позиция, состояние (через социально, а также физически значимое отношение к мужскому и браку): «Лицо женского пола, достигшее половой зрелости, но еще не вступившее в брак, сохранившее девственность»; 3) Отношение близости, интимный и личный контакт (освоенная пара мужскому и равному): «Возлюбленная, любимая или невеста (разг.)»; 4) Зависимость, подчиненность (социально-правовая позиция) «Молодая горничная, служанка в барском доме (устар.)»; 5) Сфера коммуникативных вза-

---

⁴ Черных П.Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Т. I, Москва 1999: 235.

⁵ Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. Под общей ред. Н.Ю. Шведовой. Т. I, Москва 1998, с. 188, 310, 327,334,347.

⁶ Что, кстати сказать, не совсем точное определение: не между отрочеством и юностью, а в отроческом и юном возрасте.

имодействий: «Обращение к молодой женщине, вообще упоминание о таком лице (разг.)». Необходимо добавить, что в первую очередь – со стороны мужчин(ы) и старшего (старших), женского в том числе, либо с его ролевой позиции.

Будучи для современного русского языка наиболее емким, поскольку нейтральным, обозначением молодого добрачного женского, *девушка*, как следует из устойчивых словосочетаний и типичных употреблений данного слова, может быть воспринята как объект любования, наблюдения, оценивания и, тем самым, любви: *милая девушка, красивая девушка, приятная девушка, хорошенькая девушка, забавная девушка, веселая девушка, любимая девушка, девушка моей мечты (из названия фильма), девушки любят (не любят) кого (парня), чтоб девушки любили, нравиться (не) нравиться девушкам. Девушка* – объект ухаживания и интереса со стороны мужского, самостоятельный, своевольный, себе на уме, которому необходимо понравиться, который необходимо освоить, завоевать, подчинить. Пословицы с этим словом из словаря Даля внутренне отмечают указанный признак: *Все девушки красны, все хороши, а отколь берутся злые жены? Девушка не травка, не вырастет без славки. Чего девушка не знает, то ее и красит. Лакома овца до соли, коза до воли, а девушка к новой любви.* Обобщая и сопоставляя с выведенным для слов *девка* и *девица*, можно было бы заключить, что в качестве основного признака *девушка* воспринимается как потенциальный объект освоения в отношении мужского, в первую очередь равного, т.е. незанятого и ищущего.

Объем не дает возможности показать проекции признаков у других лексем данного корня, а также их отношения к мужским коррелятам. Ограничимся лишь короткими замечаниями, прежде чем сделать выводы. Признак возраста в слове *девочка* ('ребенок или подросток женского пола') закрепляется за этим словом, по-видимому, как явление более позднее. Даль в своем словаре отмечает данное слово как экспрессивную форму, наряду с *девчура* (умалит.), *девчонка* (презрит.). Интересно, что в словацком языке в лексеме *dievča*, общей для 'девушка, девочка', возраст не отражается. В современном языке, в качестве синонима к слову *девушка*, *девочку* отмечает юность, неопытность и ту незрелость, которая требует заботы, защиты, опеки, сочувствия со стороны старшего (старших), в том числе и мужского. (Ср. проекцию подобного сочувствующего отношения, но накладывающегося на другой семантический компонент, и

не в лексемах, а в формах слов: *деточка, Ванечка, Любочка, мамочка, нянечка, папочка, тётка*, и потому невозможную в значении женского или мужского старшего в роде – *бабочка* от *бабы*, не *бабушки*; *дедочка* – не привычная и специфичная форма от *деда*).

Мужские лексемные соответствия {*парень, юноша, мальчик, молодец, детина*}, в первую очередь, не однокорневые слова. Значения мужского молодого добрачного в своих проявлениях предстает не как общее, а как разные состояния. Соответствия женскому на семантическом уровне не наблюдается, пары *юноши* и *девушки*, *парни* с *девками*, *девица* с *молодцем*, *мальчик* и *девочка* ~ объединения внешнего соположения родовых социальных ролей, не симметричных для женского и мужского значений. В лексемах *парень, детина, молодец* в качестве основного отображается волевой компонент способности проявления в действии, характеризуем признаками не социально-структурного, родового, семейного, а своего, т.е. мужского добрачного (импульсивность, спонтанность, сила, неуправляемость, потенциальная деструктивность). В лексемах *юноша, мальчик* – позиция социальной роли и знания либо незнания, умения / неумения. Мужское молодое добрачное, тем самым, воспринимается внутренне как агент обретающего себя родового начала, способного к проявлению в разных формах (своего рода поиск), что выражается в разности не однокорневых лексем. В отличие от такого же женского, воспринимаемого как единое и оборачивающегося к мужскому разными сторонами. С этим последним связано, по-видимому, отчасти и то, что оформляется эта аспектуальность по отношению к называемому субъекту (позиция *Я* языка, антропоцентрический принцип) не в виде разных изначально лексем, а в виде оценочно-экспрессивных форм, оформляемых с помощью суффиксов *-0-* / *-к-* / *-иц-* / *-ушк-* / *-очк-* (*дева, девка, девица, девушка, девочка*). Формы эти становятся самостоятельными лексемами, только впоследствии, с развитием языка. Лексикализации экспрессивных форм могут подвергаться в отдельных случаях и другие слова той же тематической группы (ср.: *мамка* 'нянька', *дядька* 'воспитатель', *бабка, бабушка* и *баба, бабочка, тетенька, дяденька, девонька* чаще при обращении к посторонним или о них). Но далеко не так последовательно, многообразно и выразительно, что еще раз подчеркивает особую позицию рассмотренных слов с корнем *дев-* в их не случайных и значимых соответствиях.

БЪЛГАРСКАТА ПРИЧАСТНА СИСТЕМА – СПЕЦИФИКА И ПАРАМЕТРИ

Галина Брусева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Развитието на динамични процеси в българската причастна система показва специфики, които предопределят съкращаването, изливането извън нейните предели или възстановяването на някои нелични форми. В настоящата разработка обект на изследване е системата от нелични глаголни форми в съвременния български език.

Становищата в съвременната българската граматична литература са сравнително единни при дефинирането на партиципиалните форми, които се квалифицират като **нелични** и трябва да бъдат отнасяни към парадигмата на глагола (ГБЕ 1977: 191; ГСБКЕ 1983: 215; Пашов 1989: 166; Георгиев 1991: 352; Стоянов 1993: 313; Куцаров, Ив. 1997: 64). Кр. Чакърова въз основа на направения анализ върху инфинитността в статията си „За дефинирането на инфинитните глаголни форми в съвременната българска граматична литература“ предлага класификационния модел от термините **лични** и **нелични** вербални форми да бъде заместен с по-точните **спрегаеми** и **неспрегаеми** (финитни/инфинитни).

В изложението сегашно деятелно причастие (СДП), минало свършено деятелно причастие (МСДП), минало страдателно причастие (МСП) и сегашно страдателно причастие (ССП) се разглеждат като нелични глаголно-именни форми, без да са представители на определена морфологична категория. Деепричастието като неизменяема нелична глаголна форма участва като противочлен в опозицията с причастията поради отсъствието на инфинитива в българския език.

Като се отчитат историческите състояния и проучвания, могат да бъдат изведени най-важните синхронни характеристики на българската причастна система, които показват отпадане на старобългарските сегашни причастия – деятелно и страдателно, както и на миналото деятелно (т.нар. първо), появяване на ново сегашно деятелно причастие на **-щ** под влияние на черковнославянски и руски език, на деепричастие на **-йки** под влияние на западните български говори и на така нареченото минало несвършено деятелно причастие, което има източнобългарска основа.

Историята на неличните глаголни форми е експлицитен критерий при разгръщането на синхронните формално-семантични характеристики на причастията. Наблюдаваният развой при неличните форми от старобългарския до съвременното езиково състояние показва една редуцирана и същевременно обновена причастна система, която в значителна степен е зависима от новата темпорална схема в българския език.

Непременна част от дефиницията на причастията е, че те притежават особеностите на прилагателното име и глагола. От глаголните категории притежават време, залог и вид, а от именните – род, число и положение. Причастията не изразяват определено глаголно време, а предават в общ вид временни отношения като предходност, едновременност и следходност във връзка с личната глаголна форма. Валидността на притежаваните от причастията категории показва, че всички те запазват рода и числото, а отсъствието на лична флексия при СДП, МСДП, МСП и ССП е основният принцип, по който се различават от спрегаемите форми. В аналитичните глаголни словоформи, образувани с причастия, лицето се сигнализира от персоналните морфемии в спомагателните глаголи, напр.: **писал съм**, **биваш** **назован** (Кущаров, Ив. 1997: 95).

Процесите на адекватация са един от факторите, които запазват причастията в системата от нелични форми. За разлика от МНДП и деепричастието всички останали нелични форми притежават адекватна употреба.

Сравнително късното включване на МСДП в атрибутивна употреба показва разрастването на неговите функции и специфичния му развой в българския език. Внушителното участие в аналитични глаголни форми и силните процеси на адекватация не нарушават кате-

гориалната самостоятелност на МСДП и МСП в системата от нелични форми.

Завършената адективация на ССП редуцира мястото му от причастната система, но не напълно, защото то изразява морфологичните категории, характерни за причастията. ССП непосредствено граничи с функционалния клас на прилагателните, но получава висока продуктивност в стиловете на езика, като съвременните му употреби открояват неговите езикови значения, които трудно биха могли да бъдат заместени от други типове форми. Модалният характер на ССП в изразяването на признака „възможност“ може да се приеме като следствие от липсата на положителен маркер за темпоралност и резултативност (Куцаров, Ив. 2001: 131). Мястото на ССП може да бъде заемано при определени условия от минали страдателни или сегашни деятелни причастия (СДП), като се получават конкуриращи форми. Тенденцията вместо ССП да се употребява главно МСП от вторични несвършени глаголи запазва значението за продължителност и непрекъснатост на действието или състоянието, като по този начин МСП стават потенциални ССП (Георгиева 1968: 625).

Неличната глаголна форма, която поддържа задължителната залогова опозиция между причастията, е МСП. В семантично отношение образуваните от непреходни глаголи МСП, повечето от които възвратни, изгубват пасивния си признак и се използват в аналогична функция с миналите деятелни причастия. В изследването на Е. А. Захаревич се прави изводът, че макар и страдателни по форма причастията със суфикси **-ен**, **-н** и **-т** от възвратни глаголи притежават деятелно залогово значение, което съвпада със значението на еловите причастия и в езика се използват като синоними, напр.: *изправен* и *изправил се* (от *изправя се*), *облегнат* и *облегнал се* (от *облегна се*), *спрян* и *спрял се* (от *спра се*) и др. (Захаревич 1968: 126–133).

В актуализираната структура на изречението МСДП, МСП и депричастиято активно участват в обособени конструкции като второстепенна предикация със зависима темпорална стойност от главния предикативен център.

Видово-временната съотнесеност на миналите причастия в темпоралните отношения на изреченската структура показва, че в контекстови условия основният семантичен компонент при определена част от минали свършени причастия и минали страдателни, образувани от непреходни глаголи, е значението за състояние с различна

фазовост (началност, продължителност), като действието, провокирало това състояние, не се акцентира. В. В. Бородич изразява становището, че в българския език глаголите от свършен вид развиват ново значение във формите си, което изразява състояние, създадено в резултат на минало някога действие, като на преден план се откроява само даденото състояние (Бородич 1954: 77). При паралелен анализ между проявите на МСДП и техните преводни варианти в руски авторката установява, че най-употребяваните форми за изразяване на състояние като резултат от действие са образувани от глаголни основи със суфикс **-на** и от глаголи с представка **за-**, **на-** и **раз-**, напр.: „А по-късно, когато горите потъмняваха и долищата се пълнеха с мрак, други бяха я видели *седнала* (рус. *сидящей*) самия край на скалата на Куков-вир“ (Й. Йовков, Божура); „Или пак се преструваше на *заспала* (рус. *спящей*)“ (Г. Караславов, Татул), (Бородич 1954: 77–96).

В причастната система нововъзприета категория е деепричастие, което има разширена употреба в западнобългарските диалекти и може да се определи като езиков факт, фиксиращ процесът адвербиализация. Деепричастието е неизменяема нелична форма, която функционира само като еквивалент на изречението в полупредикативни конструкции.

Попълването на причастната система с така нареченото МНДП е един от сериозните аргументи за наличието на динамични процеси в нея. Макар и ново езиково явление в българския език, с единствената си глаголна употреба в състава на умозаключителните и преизказните форми, то се самоизключва от причастната система, като изкуственото му задържане в известна степен се основава на несполучливия термин, несъответен на съдържанието и езиковата му реализация. В историята си МНДП е отнасяно както към причастията, така и към темпоралната система като ново глаголно време. Ив. Куцаров обосновава, че нарастването на категорията време с други нетемпорални значения си остава твърде характерно за българското езикознание в миналото и днес. Авторът припомня, че в категорията време са включвани преизказни и страдателни форми, а в по-ново време и умозаключителното наклонение (Куцаров 1997: 99). Характерното „битуване“ на причастията в две категории (прилагателно име и глагол) за МНДП е непознато. МНДП има само глаголен характер и не е хибридно по семантика. Всички граматични изследва-

ния в СБЕ потвърждават тази негова особеност, но въпреки това не изключват мястото му от причастната система (ГБЕ 1977: 284; ГСБКЕ 1983: 380; Маслов 1982: 235; Стоянов 1993: 412; Пашов 1989: 173; Куцаров, Ив. 1997: 66). Причините може би се коренят както в терминологичното несъответствие на съдържанието на МНДП, така и в неединните становища за темпоралния състав, включваните опозиции в парадигмата на наклонението и нееднозначното тълкуване на преизказността в българската глаголната система.

Морфологичните, функционално-семантичните и синтактичните критерии дават възможност да се определят параметрите на причастната система. Причастията като резултат от препокриването на две разнородни категории (прилагателното име и глагола) заемат различни позиции спрямо тях. ССП се е приближило към прилагателното име и в значителна степен изравнява с него функциите си, СДП заема следващото място, центростремително насочено към прилагателното име. МНДП не е пресечено в системата от нелични форми, тъй като езиковите му проявления са само в глаголната система. Единствените причастия, които запазват симетрични позиции спрямо прилагателното име и глагола са МСДП и МСП, притежаващи родова и числена променливост, глаголна валентност и атрибутивност. Очерганите периферни и централни зони не илюстрират изцяло причастната система. В инвентара от налични средства се включва начинът на образуване на причастията и техният дистрибутивен и семантичен аспект.

В СБЕ българската причастна система показва своеобразно пресструктуриране, като се отличава с редуцирането и възвръщането на ССП, възстановяването на СДП, съхраняването на наследените МСДП и МСП, изключването на МНДП и възникването на деепричастие.

След направения обзор на неличните глаголни форми и тяхното описание във формално-структурно и функционално-семантично отношение може да се установи, че българската причастна система е напълно симетрична и съществува в оптималния си вариант с функционирането на четири типа причастия – сегашно деятелно, сегашно страдателно, минало деятелно и минало страдателно.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бородич 1954:** В. В. Бородич. Об одной особенностях болгарского глагола. – В: *Славянская филология*, выпуск второй, МГУ, 1954, с. 76–96.
- ГБЕ 1977:** Л. Андрейчин, К. Попов, Ст Стоянов. *Граматика на българския език*. С., 1977.
- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология*. С., 1983.
- Георгиев 1991:** Ст. Георгиев. *Българска морфология*. В. Търново, 1991.
- Георгиева 1968:** Ел. Георгиева. За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език. – В: *ИИБЕ*, кн. XVI, 1968, с. 617–626.
- Захаревич 1968:** Е. А. Захаревич. Причастия с суффиксами –ен, –н и –т от возвратных глаголов на болгарском языке. – Във: *Вестник Ленинградского университета*, 14, история, язык, литература, выпуск 3, 1968, с. 126–133.
- Куцаров 1997:** Ив. Куцаров. *Лекции по българска морфология*. Пловдив, 1997.
- Куцаров 2001:** К. Куцаров. Сегашно страдателно причастие в съвременния български език. – В: *Научни доклади на Бургаския свободен университет*, 2001, т. 4, с. 127–132.
- Куцаров 2007:** К. Куцаров. *Има ли минало несвършено деятелно причастие*. – (под печат).
- Маслов 1982:** Ю. С. Маслов. *Граматика на българския език*. С., 1982.
- Пашов 1989:** П. Пашов. *Практическа българска граматика*. С., 1989.
- Първев 1976:** Хр. Първев. Морфологични особености на причастията в съвременния български книжовен език. – В: *Помагало по българска морфология. Глагол*. С., 1976, с. 396–403.
- Първев 1976-б:** Черти от семантичната характеристика на причастията в съвременния книжовен български език. – В: *Помагало по българска морфология. Глагол*. С., 1976, с. 404–414.
- Стоянов 1993:** Ст. Стоянов. *Граматика на българския книжовен език*. С., 1993.
- Чакърва 2000:** Кр. Чакърва. За дефинирането на инфинитните глаголи в съвременната българска граматична литература. – В: *Помагало по българска морфология*. Пловдив, 2000, с. 97–101.

ПРИЛАГАТЕЛНИ С ОГРАНИЧЕНА СЪЧЕТАЕМОСТ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Биляна Кирилова Радева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Езиковите елементи функционират в речта в състава на различни съчетания, което от своя страна насочва лингвистичния интерес към изследване на взаимодействието на езиковите елементи, на техните отношения и връзки, на тяхната съчетаемост.

Както е известно, в лингвистичната литература се различават лексикална, морфологична, синтактична и семантична съчетаемост. В тази работа интересът е насочен към семантичната съчетаемост на прилагателните имена и по-конкретно към ограниченията в тяхната съчетаемост. Това е един проблем, по който е работено сравнително малко у нас. Обект на изследване са прилагателните, които се свързват с ограничен брой съществителни имена. Така например прилагателното име *чип* се съчетава предимно със съществителното *нос*. Срещат се, разбира се, и съчетания като *чипо дете*, *чипо лице*, но в парафразата отново се появява съчетанието *чип нос* – 'дете с *чип нос*', 'лице с *чип нос*'. От друга страна, съществителното име *нос* може да бъде определяно от широк кръг прилагателни – *дълъг*, *крив*, *тумбест*, *гърбав*, *пъпчив*, *прав*, *гръцки*.

Целите, които си поставя тази работа, са да класифицира прилагателните имена според съчетаемостта им; да определи прилагателните имена с тясна съчетаемост и да ги класифицира на базата на общите семантични признаци, съдържащи се в значението им, и да изследва ограниченията в парадигмата на прилагателните имена с тясна съчетаемост.

За да бъдат постигнати оптимални резултати, при осъществяването на това изследване бяха комбинирани няколко метода на рабо-

та. Беше използвано лексикографското проучване при тълкуване и дефиниране на думите. Информация за значенията на прилагателните имена, а в някои случаи и за тяхната съчетаемост, беше почерпена от дванайсетте тома на *Речник на българския език*, излезли в периода 1977 – 2004 г. , и от четвъртото издание на *Български тълковен речник* със съставители Л. Андрейчин, Л. Георгиев и др.

Методът на лингвистичното проучване беше съчетан с метода на интроспекцията (интроспективно-логическия метод), т.е. на лингвистичната интуиция на изследователя. Известна е теорията на Н. Чомски, че всеки човек има вродена езикова компетентност, поради което при своите изследвания лингвистът може да се опира на лингвистичната си интуиция.

Но за да бъде едно изследване надеждно, е необходимо то да бъде базирано на голям текстов материал, както беше доказано през последните десетилетия. Ето защо в тази работа при определяне на значенията и съчетаемостта на прилагателните имена беше използван обширен корпус, а именно корпусът за българския език, разработен по проекта *bultreebank*, който съдържа 90 млн. словоформи, от които 50 млн. са морфологично анотирани.

Както отбелязва Т. Бояджиев (2002: 42), като значими единици думите не съществуват изолирано. Значенията им зависят в една или друга степен от значенията на думите, свързани с тях по смисъл, определят се от способността на думите да се съчетават една с друга по смисъл. Ето защо изследването на съчетаемостта дава възможност да се определят семантичните отношения между съвместно функциониращите думи. Именно в съчетанията думите проявяват присъщите им семантични признаци (Дапчева 1999: 61).

Информацията за това, какви семантични признаци трябва да има думата, за да бъде синтактично свързана с друга дума, се дава от семантичната съчетаемост. Според руския учен В. Г. Гак (1971: 375), семантичната съчетаемост се свежда до следното правило: „за да образуват правилно съчетание, две думи трябва да имат освен специфични и различаващи ги семи и една обща сема“.

Както е известно, прилагателните имена означават статични признаци на предмети, поради което обикновено се употребяват заедно със съществителните имена, които поясняват. В граматичната литература се говори за *семантична зависимост* на прилагателното име от определящото съществителното име. За да се съчетае прила-

гателното име със съществителното, трябва да съществува *семантична съвместимост*, т.е. в значението на съществителното да се съдържа семантичен компонент, който можем да свържем със значението на прилагателното име (Баракова 1995: 245).

В определени случаи езиковата система налага ограничения в съчетаемостта както на синтактично, така и на семантично равнище. Откъде произтичат тези ограничения в съчетаването на прилагателните имена? Дали от реализацията на потенциално съчетателните семи, от определянето на семантичен параметър за дадено прилагателно, който не допуска реализирането на други прилагателни (Лазарова 1990: 29), от сходствата или различията между свързаните елементи, от комуникативно-функционалните параметри на имената, от референтните пресупозиции, фиксиращи правилата за съчетаемост (Телия 1976: 263), или от други фактори. Това изследване не си е поставило за цел да отговори на този въпрос, но той може да бъдат предмет на бъдещи проучвания. Тук ще отбележим само, че възникналите *семантични блокади* могат да бъдат преодолени чрез преносни употреби, като това води до формирането на изразителни езикови метафори и до обогатяването на кръга имена, с които дадено прилагателно може да се свърже.

Според съчетаемостта им прилагателните имена могат да бъдат класифицирани по следния начин:

1). *прилагателни с широка съчетаемост* – *нов, хубав*

2). *прилагателни с ограничена съчетаемост*, които могат да се подразделят на:

а) прилагателни с минимална съчетаемост (сведена до едно съществително):

- **фразеологични съчетания, образувани от собствени имена:** *авгиеви обори, анибалова клетва, ахилесова пета, сизифов(ски) труд, танталови мъки, кански рев и др.*
- **терминологични съчетания:** *аскорбинов палмитат, асонантен звук, бертолетова сол¹, мравчена киселина, милиарна туберкулоза, препинателен знак, палатален звук, небен съгласен, копривна треска, лютиково растение*

---

¹ Нужно е да се отбележи, че това терминологично словосъчетание също произлиза от собствено име.

в) прилагателни с тясна съчетаемост:

- **прилагателни с изключително тясна съчетаемост:** *руйно вино (руйно питие), чип нос (чипо носле)*
- **прилагателни с ограничен обхват на съчетаемост:**
  - **свързващи се със семантично близки думи** – *гранясала (мас, сланина), дорест (кон, жребец), надомен (бизнес, надомна работа), орна (земя, почва), питателен (обяд, питателна храна) и др.*
  - **свързващи се с разнотипни думи** – *апелативен (съд, прокурор, съдия, орган, инстанция), дъмтингов (внос, цена, среда, политика, продажба, пакет, разлика), евин (плаж, одежди, дъщери, облекло), настолен (компютър, пепелник, план, часовник, фраза), октанов (число, бензин, гориво), пленарен (ден, доклад, банка, състав, време), румен (цвет, отблясък, петно, лице, момък) и др.*

Вниманието в тази статия ще бъде насочено към прилагателните с тясна съчетаемост, т.е. прилагателните с минимална съчетаемост (терминологичните и фразеологичните съчетания) няма да бъдат обект на по-детайлно наблюдение. Както забелязва и П. Баракова (1995: 246), оказва се, че прилагателните с тясна съчетаемост са доста ограничен брой. В тази работа е предложен следният списък² от прилагателни с тясна съчетаемост: *апелативен, апоплектичен, апортен, апретурен, безирен, бенгалски, бенефисен, бременен, бъден, високосен, гледен, гранив, гранясал, давностен, двуйчен, доен, дорест, дъмтингов, евин, еднотайчен, изкупен, износен, кестеняв, ковък, крут, лобен, луничав, малокалибрен, момчан, мургав, мултиплексорен, октанов, орен, надморски, надомен, наклонен, настолен, насъщен, нетен, отточен, пайдушки (пайдушко хоро), паметлив, питателен, пленарен, плешив, повиквателен, подставен, поен, пороен, посадъчен, прегракнал, преживен, прелетен, пресипнал, принадлеен, пъпен, прозоречен, риж(ав), руен, румен, рус, чип, телна/стелна (крава), червендалест, смугъл.*

---

² Това е преработен списък на този, който дава П. Баракова в статията си „Прилагателни с минимален колокационен обхват в съвременния български книжовен език“. – БЕ, 1995, 3

Естествено, този списък не претендира за изчерпателност, но дава относително ясна представа относно състава на прилагателните с тяхна съчетаемост. Разгледани в тяхното основно значение, тези прилагателни могат да бъдат класифицирани според общия семантичен признак (обща сема), съдържащ се в значението им, по следния начин:

1) Прилагателни, които притежават семантичен признак **време**: бьден, високосен, давностен;

2) Прилагателни, които притежават семантичен признак **място**: лобен, надморски, надомен, прозоречен, пъпен;

3) Прилагателни, които притежават семантичен признак **предназначение (функция)**: апелативен, апретурен, бенефисен, дъмплингов, доен, изкупен, износен, настолен, отточен, орен, повиквателен, поен, посадъчен, пленарен, принадлеен;

4) Прилагателни, които притежават семантичен признак **състав (вещество)**: октанов, безирен;

5) Прилагателни, които притежават семантичен признак **качество**:

- **положително**: ковък, насъщен, руен, паметлив, питателен;

- **отрицателно**: гранив, гранясал, подставен;

6) Прилагателни, които изразяват **количество**: малокалибрен, нетен, пороен;

7) Прилагателни, които притежават семантичен признак **цвет**:

- **на косъма**: дорест, кестеняв, риж(ав), рус;

- **на кожата**: мургав, румен, смугъл, червендалест;

8) Прилагателни, които притежават семантичен признак **принадлежност**: бенгалски, евин, момчан, пайдушки (пайдушко хоро);

9) Прилагателни, които изразяват **физически характеристики**: бременна, луничав, плешив, прегракнал, пресипнал, чип;

10) Прилагателни, които характеризират само **животинския свят**: преживен, прелетен, поен, телна (стелна).

Голямата семантична зависимост на прилагателното име от съществителното води съответно и до граматическата му зависимост. Неговата парадигма се определя от парадигмата на съществителните имена, които то определя, като измененията му на парадигматичната ос най-често се обуславят от неговата съчетаемост, от синтагматичната ос; те са несамостоятелни (Чоролеева 1997: 282). Ето защо тясната

съчетаемост на разглежданите прилагателни имена е довела до дефективност в парадигмата на някои прилагателни. Така например, прилагателното име *стелна/телна* (крава) се среща само в ж.р.; прилагателното име *пайдушко* (хоро) – само в ср.р.; липса на словоформа за ср.р. има при прилагателното име *високосен* (но при преносната му употреба – *високосно* слънце, *високосно* щастие), а при прилагателното име *бременен* липсва словоформа за м.р.; неизменяемо според *Речник на българския език* т. I е прилагателното име *бъдни* в съчетанието *Бъдни вечер*.

Важно е да се отбележи, че дефективността в парадигмата на тези прилагателни имена в случая се дължи не на прилагателните, взети сами за себе си, а на тясната им съчетаемост, т.е. „дефективна е реализацията на парадигмата“ (Чоролеева 1997: 282). В случая върху нея оказва влияние семантиката на съществителните имена, с които се съчетават разглежданите прилагателни.

В заключение могат да се посочат две тенденции при употребата на прилагателните имена с тясна съчетаемост. Първата е отпадането на някои съчетания като *момчана* рожба, *непразна* жена (примерите са по П. Баракова), които се считат за остарели. Същевременно се наблюдава и разширяване на възможностите за съчетаемост на някои от посочените прилагателни. Това се осъществява по два начина – чрез поява на нови съчетания (*надомна* работа – *надомен* бизнес; *настолна* книга, *настолна* лампа, *настолен* часовник – *настолен* компютър, *настолна* клавиатура) и чрез преносни употреби (*гранясали* политически тези, *апоплектичния* квартален месар, *поройна* тишина, *поройна* щедрост, *пресипнал* двигател, *принадени* хора, *пълна* чакра, *преживни* четци, *руса* безотговорност, *малокалибрен* шурмовак, *бременен* компромат). Необходимо е да се отбележи, че често тези словосъчетания са оказионални и не се налагат в речевата практика.

Възникването на нови съчетания на прилагателните, предмет на проучване в тази работа, довежда съответно и до запълване на парадигмата на тези от тях, които се свързват обикновено с точно определени съществителни имена, т.е. имат единична съчетаемост. Така например в *Речник на българския език* т. II е отбелязано, че прилагателното име *високосен* се среща *само в съчетание* с година; *гледен* – *само в съчетание* с точка. Непълна парадигма според *Речник на българския език* т. 10 има и прилагателно като *надомен*, което в речниковата статия е съпроводено от бележка *обикновено в съчетание с 'работа'*. В

използвания от нас корпус обаче могат да бъдат открити съчетанията: *високосен ден, гледна позиция, гледен вид, надомен бизнес* (в случая лексемата *бизнес* е синоним на *работа*), *надомно заработване*.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. **Баракова, П.** Прилагателни с минимален колокационен обхват в съвременния български книжовен език. – БЕ, 1995, кн. 3
2. **Български тълковен речник**, София, 1993
3. **Дапчева, Й.** Семантични отношения на прилагателните за интелектуални способности. – БЕ, 1999/2000, N 2
4. **Лазарова, М.** Опит за характеристика и класификация на потенциалните семи, БЕ, 1990, кн. 1
5. **Лазарова, М.** Експериментално изследване на семантичната съчетаемост. – БЕ, 1989, кн. 5
6. **Лазарова, М. 1988:** За семантичната структура на някои многозначни качествени прилагателни. – БЕ, кн. 3
7. **Речник на българския език**, т. 1-12, София, 1977-2004
8. **Телия, В. Н.** Семантический аспект сочетаемости слов и фразеологическая сочетаемость. – Принципы и методы семантических исследований, Москва, 1976
9. **Чоролеева, М.** Прилагателни имена с дефективна парадигма (Отсъствие на форми за единствено или за множествено число), БЕ, 1997, кн. 4
10. **Vibovič, L.** Značaj istraživanja kolokacija u strucnom jeziku. – Godišnjak saveza drustava za primjenjenu lingvistiku Jugoslavije, Broj 6, Zagreb, 1982

PRZYMIOTNIKI ODPRZYMIOTNIKOWE W JĘZYKU POLSKIM I BUŁGARSKIM

Joanna Przygocka-Hamrol
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Niniejszy artykuł zawiera analizę polskich i bułgarskich derywatów odprzymiotnikowych. Moim celem jest wskazanie podobieństw i różnic w zakresie tworzenia tego typu formacji, zarówno pod względem formy, jak i treści.

Przy zbieraniu polskiego i bułgarskiego materiału korzystałam ze źródeł słownikowych poszczególnych języków. W przypadku języka polskiego były to: *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (1963-1969), *Słownik języka polskiego* pod red. M. Szymczaka (1988-1989), *Słownik współczesnego języka polskiego* pod red. B. Dunaja (1996) i *Indeks a tergo do Słownika języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego* w oprac. R. Grzegorzycowej i J. Puzyriny (1973), w przypadku języka bułgarskiego: *Речник на българския език БАН* pod red. K. Czołakowej (t. 1–11, Sofia, wyd. od 1977–), *Речник на съвременния български книжовен език* pod red. S. Romanskiego (1955-1959), *Български тълковен речник* pod red. D. Popowa (Sofia 1999), i *Обратен речник на съвременния български език* pod red. L. Andrejczyzna (1975). Źródła słownikowe uzupełnione zostały przykładami z najnowszej prasy codziennej polskiej i bułgarskiej (głównie internetowej).

Wyekscerpowane zostały derywaty proste, modyfikacyjne, których podstawę słotwórczą stanowią również przymiotniki. Poza obszarem mojej analizy pozostają natomiast odprzymiotnikowe derywaty złożone, które stanowią odrębny problem i wymagałyby osobnego opracowania. Poza tym słowniki nie notują wszystkich potencjalnych jednostek.

Jak pisze Halina Krukowska, istotną cechą przymiotnika jest jego zależność od rzeczownika, a znaczenie przymiotnika determinuje zawsze jakiś rzeczownik¹. Jednak, jak stwierdza Krystyna Kallas, aby ustalić funkcję semantyczną formantu, za pomocą którego tworzone są tego typu derywaty, nie musimy sięgać do nadrzędnego rzeczownika, ponieważ ich znaczenie nie jest uzależnione od kontekstu rzeczownikowego. Wystarczy zestawić parę derywacyjną i w jej obrębie zbadać relację semantyczną między wyrazem pochodnym i podstawą. W rezultacie opisujemy znaczenie słowotwórcze leksemu, a nie jego użycia w kontekstach².

Zarówno w języku polskim, jak i bułgarskim derywaty odprzymiotnikowe powstają w wyniku prefiksacji, np. pol. *niedobry* ← *dobry*, *przemądry* ← *mądry*, *arcydoskonały* ← *doskonały*, *przygłuchy* ← *głuchy*; bułg. *пребогат* ← *богат*, *възголям* ← *голям*, *нелоялен* ← *лоялен* lub sufiksacji, np. pol. *białawy* ← *biały*, *grubiuteńki* ← *grubiutki* ← *gruby*, *cichuteńki* ← *cichutki* ← *cichy*, bułg. *зеленикав* ← *зелен*, *бедничък* ← *беден*, *слабоват* ← *слаб*. W języku bułgarskim istnieje również możliwość utworzenia derywatów w wyniku derywacji prefiksально-sufiksальной, np. *въздебеличък*, *възслабичък*. Grupa tych formacji jest jednak nieliczna.

Za Kallas jako kryterium podziału derywatów odprzymiotnikowych przyjąłem funkcję semantyczną formantu, dzięki czemu wyróżnione zostały trzy główne typy derywowanych przymiotników. Zatem przymiotniki modyfikacyjne można podzielić na trzy klasy: formacje negacyjne, gradacyjne i ekspresywne³.

NEGACYJNE

Podstawowe cechy charakteryzujące grupę derywatów negacyjnych są zbieżne w obu językach. Funkcję negacyjną, zarówno w języku polskim, jak i bułgarskim pełnią wyłącznie formanty prefiksalne, głównie rodzime, ale również obce.

W obu językach podstawowym formantem o funkcji negacyjnej jest rodzimy prefiks *nie-/не-*: pol. *nienormalny* ← *normalny*, *nieczysty* ←

¹ Krukowska H., *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*, s. 11-13.

² *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. t. 2: *Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1999, str. 501.

³ Tamże, s. 501.

czysty, niedostateczny ← dostateczny; niedoskonały ← doskonały; bułg. *ненормален* ← *нормален*, *нечист* ← *чист*, *необикновен* ← *обикновен*. Nie sposób podać dokładnej liczby wszystkich derywatów z prefiksem nie-/ *не-*, ponieważ polskie i bułgarskie słowniki nie notują wszystkich potencjalnych jednostek.

Kolejnym wspólnym rodzimym afiksem jest przedrostek *bez-/без-*: pol. *bezdeszczowy* ← *deszczowy*, *bezbiałkowy* ← *białkowy*, *bezglutenowy* ← *glutenowy*; bułg. *безкритичен* ← *критичен*, *безсъвестен* ← *съвестен*. Przymiotniki utworzone za pomocą tego prefiksu stanowią odrębny problem i należałoby je uzupełnić o kontekst. W przypadku części z nich mamy do czynienia ze zjawiskiem dwumotywacyjności np. derywat *bezprecedensowy* motywowany przez przymiotnik i wyrażenie przymikowe. Dodatkowy problem polega na tym, że najczęściej nie możemy poprzestać na analizie samych derywatów. W większości przypadków ich znaczenie jest uzależnione od kontekstu rzeczownikowego, np. kobieta *bezimienna* to ‘kobieta, której imienia nikt nie zna’, czy też turysta *bezwizowy* ‘turysta, który nie musi mieć wizy’. Wtedy też nie możemy mówić o dwumotywacyjności, należy przyjąć w tym wypadku motywację rzeczownikową.⁴ O ile Kallas niektóre z derywatów z prefiksem *bez-* rozpatruje jako odprzymiotnikowe, o tyle w tradycji bułgarskiego słowotwórstwa językoznawcy, np. Vasilka Radeva, są raczej skłonni zaklasyfikować je do formacji utworzonych tylko od wyrażenia przymikowego, co uwidocznione zostało w przyjętych parafrazach, np. *безмоторен* ‘който е без мотор’.⁵ Jednak nie do końca można się z taką klasyfikacją zgodzić, gdyż w języku bułgarskim występują również przymiotniki z przedrostkiem *без-*, w przypadku których motywację przymiotnikową uznamy za podstawową, np. *безкритичен*, *безопасен*.

Wspólnymi dla obu języków prefiksami pochodzenia obcego są: *a-*: pol. *amoralny* ← *moralny*, *aspoleczny* ← *spoleczny*, bułg. *асиметричен* ← *симетричен*, *аполитичен* ← *политичен* i *анти-/анти-*: pol. *antydepresyjny* ← *depresyjny*, *antyseptyczny* ← *septyczny*; bułg. *антисептичен* ← *септичен*, *антиамерикански* ← *американски*. W języku polskim derywaty odprzymiotnikowe tworzone są dodatkowo za pomocą

---

⁴ Rzemiykowska A., *Derywaty przymiotnikowe z prefiksem bez-* (w druku).

⁵ Радева В., *Словообразуването в българския книжовен език*, София 1991, s. 178.

zapożyczonego prefiksu *ir-*: *irracjonalny* ← *racjonalny*. Można jeszcze wspomnieć o rodzimych odpowiednikach tych prefiksów o funkcji negacyjnej, a mianowicie o prefiksoidach *przeciw-/противо-*: pol. *przeciwpancerny*, *przeciwrakietowy*, *przeciwśłoneczny*, *przeciwbólowy*; bułg. *противозаконен*, *противонароден*. Jednak podobnie jak w przypadku derywatów z prefiksem *bez-/без-*, trudno tutaj mówić o motywacji przymiotnikowej. Większość z nich ma znaczenie ‘chroniący, zabezpieczający przed czymś’, dlatego należy je uzupełnić o kontekst, np. pol. *przeciwśłoneczny* to ‘taki, który chroni, zabezpiecza przed słońcem’. Nie możemy więc tych formacji rozpatrywać jako derywatów odprzymiotnikowych, jak np. przymiotnika *niesłoneczny*⁶ ← *śłoneczny*. Podobnie wygląda sytuacja w języku bułgarskim, np. *противоревматичен* to ‘който служи за лекуване на ревматизма’.⁷ W związku z tym pozostają one poza obszarem mojej analizy.

GRADACYJNE

Do tej grupy należą przymiotniki, które oznaczają intensyfikację lub osłabienie cechy nazwanej przymiotnikiem stanowiącym podstawę słowotwórczą. Kallas wyróżnia dwa typy derywatów gradacyjnych: stopnia względnego i bezwzględnego⁸. Jako przykład formacji stopnia względnego wymienia przymiotniki w stopniu wyższym i najwyższym, ale moim zdaniem stopień jest kategorią morfologiczną, którą należy omawiać w ramach zagadnień związanych z fleksją. Analizowane będą więc tylko derywaty stopnia względnego.

1. OSŁABIENIE CECHY:

Formacje, które wyrażają osłabienie jakiejś cechy w stosunku do postawy słowotwórczej, zarówno w języku polskim, jak i bułgarskim, mogą być utworzone w wyniku derywacji prefiksальной (np. pol. *przygłuchy* ← *głuchy*, *niedokrwisty* ← *krwisty*; bułg. *възкисел* ← *кисел*),

⁶ Przymiotnik ten nie jest co prawda notowany przez źródła słownikowe, ale na polskich stronach internetowych występuje dość często, np. *niesłoneczny dzień*, *niesłoneczny poranek*, *niesłoneczny wieczór*.

⁷ *Речник на съвременния български книжовен език* pod red. S. Romanskiego, Sofia 1958, t. II, s. 893.

⁸ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. t. 2: Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1999, str. 502.

jak i sufiksальной (np. pol. *żółtawy* ← *żółty*, *ciemnawy* ← *ciemny*, bułg. *грубоват* ← *груб*, *зеленикав* ← *зелен*).

Zarówno w języku polskim, jak i w bułgarskim tego typu formacje tworzone są za pomocą rodzimych przedrostków. W języku polskim można wymienić prefiksy *przy-* (np. *przyciasny*, *przydługi*, *przyciężki*), *niedo-* (np. *niedorozwinięty*, *niedokrwiasty*) i *pod-* (np. *podświadomy*). W języku bułgarskim formacje wyrażające osłabienie cechy są tworzone za pomocą przedrostka *въз-* (np. *възголям*, *възгорчив*, *въздебел*).

W języku polskim wśród formacji wyrażających osłabienie jakiejś cechy są derywaty na *-awy* (np. *burawy*, *chłodnawy*, *chudawy*, *ciasnawy*) i *-owity* (np. *słabowity*), a w języku bułgarskim: *-ичък* (*киселичък*, *слабичък*), *-икав* (np. *червеникав*) i warianty rozszerzone: *-еникав* (np. *жълтеникав* ← *жълт*, *белезникав* ← *бял*), a także przyrostek *-оват* (np. *грубоват*, *слабоват*).

Należy dodać, że w języku bułgarskim od jednego przymiotnika często istnieje możliwość utworzenia dwóch synonimicznych derywatów wyrażających osłabienie cechy, a mianowicie za pomocą przedrostka *въз-* i za pomocą przyrostka *-икав* (*-никав*) lub *-ичък*. W celu zilustrowania tego zagadnienia przytoczę kilka definicji przymiotników na *въз-* ze słownika *Речник на съвременния български книжовен език* pod red. S. Romanskiego, np.

- *възголям* – не много голям, *големичък*;
- *възкисел* – не много кисел, *киселичък*;
- *възнисък* – не много нисък, *нисичък*;
- *възжълт* – не много жълт, *жълтеникав*;
- *въззелен* – не много зелен, *зеленикав*.⁹

2. INTENSYFIKACJA CECHY:

Formacje, które wyrażają większy stopień intensyfikacji cechy w stosunku do postawy słowotwórczej, zarówno w języku polskim, jak i bułgarskim, mogą być utworzone w wyniku derywacji prefiksальной, np. pol. *hiperkrytyczny* ← *krytyczny*, *arcyciekawy* ← *ciekawy*; bułg. *премъдър* ← *мъдър*, *ултраляв* ← *ляв*.

Do najbardziej produktywnych wspólnych przedrostków należą: rodzimy prefiks *pre-/npe-* (np. pol. *przemądry*, *przesympatyczny*,

---

⁹ *Речник на съвременния български книжовен език* pod red. S. Romanskiego, Sofia 1955, t. I, str. 152-162.

przezabawny; bułg. *преголям, пребял*) oraz prefiksy pochodzenia obcego: *super-/ супер-* (np. pol. *supernowoczesny, superszybki*; bułg. *супермодерен, супермоцнен*) i *ultra-/ултра-* (np. pol. *ultralewacki, ultraczyły, ultraklerykalny*; bułg. *ултраляв, ултрамодерен*). Charakterystyczne dla języka polskiego są natomiast prefiksy: *nad-* (np. *nadpobudliwy, nadczuły, nadwrażliwy*), *przed-* (np. *przedwczesny, przedagonalny*), *hiper-* (np. *hiperkrytyczny, hiperpoprawny*), *pra-* (np. *pradawny, prastary*), *arcy-* (np. *arcybanalny, arcybystry, arcyciasny*) i *ekstra-* (np. *ekstramocny*). W języku bułgarskim derywaty, wyrażające większy stopień intensyfikacji cechy tworzone są za pomocą prefiksu *свърх-* (np. *свърхчувствителен, свърхмоцнен, свърхпланов, свърхестествен*).

EKSPRESYWNE:

Grupa trzecia przysporzyła najwięcej problemów klasyfikacyjnych. Głównym wyznacznikiem przynależności do niej jest charakteryzujące derywaty zabarwienie emocjonalne. Tego typu formacje najczęściej wyrażają pozytywne emocje (choć nie zawsze, jak wykażę w dalszej części pracy). Formacje ekspresywne tworzone są w języku polskim, jak i bułgarskim w wyniku sufiksacji, np. pol. *bladziutki* ← *blady, maleńki* ← *mały, calusieńki* ← *caluśki*; bułg. *бледничък* ← *бледен, височък* ← *висок*. Dodatkowo w języku bułgarskim tego typu derywaty mogą być tworzone w wyniku derywacji prefiksально-sufiksальной, np. *възслабичък*.

Język polski charakteryzuje się bogatym inwentarzem formantów ekspresywnych. Do najbardziej produktywnych należą:

- *utki*: *bliziutki, błękitniutki, bladziutki* (lub *bledziutki*), *chudziutki, ciałśniutki, cieniutki*;
- *uśki*: *bledziuski, caluśki, chytruśki*;
- *uchny*: *bladziuchny* (lub *bledziuchny*), *ciaśniuchny, cieniuchny, ciepłuchny*;

Spośród mniej produktywnych można wskazać następujące:

- *eńki*: *maleńki*;
- *aśki*: *grubaśki*;
- *usi*: *cieniusi, bielusi*;
- *uni*: *maluni*;
- *achny*: *długachny, wielgachny*;
- *aśny*: *długaśny, grubaśny, wielgaśny*.

W przypadku dwóch ostatnich formantów i derywatów utworzonych za ich pomocą, powinniśmy raczej mówić o zabarwieniu pejoratywnym, a już na pewno nie możemy ich określić jako spieszczenia. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku formacji, których podstawa słowotwórcza jest nacechowana pejoratywnie, np. *glupiutki*, *pijaniutki*, *brudniutki*¹⁰.

Dodatkowo w języku polskim występują zdrobnienia przymiotnikowe trzeciego, czy nawet czwartego stopnia, tworzone za pomocą rozszerzonych wariantów wyżej wymienionych sufiksów:

– *uteńki*: *bliziuteńki*, *bladziuteńki* (lub *bledziuteńki*), *caluteńki*, *ciemniuteńki*, *cieniuteńki*

– *usieńki*: *calusieńki*, *ciemniusieńki*, *cieniusieńki*, *mokrusieńki*;

– *uteczki*: *cichuteczki*;

– *utenieczki*: *malutenieczki*, *cichutenieczki*;

– *usienieczki*: *bielusienieczki*;

W rezultacie powstają formacje ekspresywne, które tworzą w języku polskim długie łańcuchy derywacyjne: *biały* → *bieluśki* → *bielusieńki* → *bielusienieczki*, *cichy* → *cichutki* → *cichuteńki* → *cichutenieczki*, *czysty* → *czyściutki* → *czyściuteńki*.

W języku bułgarskim występuje tylko jeden produktywny sufiks o podobnej funkcji ekspresywnej: *-ичък* (np. *бледничък*, *веселичък*, *глупавичък*, *голичък*, *слабичък*). Oprócz tego sufiksu można wymienić jeszcze kilka nieproduktywnych, za pomocą których utworzone są derywaty zabarwione emocjonalnie, dodatkowo opatrzone w słowniku kwalifikatorem: rzadki lub dialektalny, np. *-ки* (np. *хубавки* ← *хубав*, *глупавки* ← *глупав*) i jego warianty: *-инка* (*добринка*, *тънинка*)¹¹ i *-ици* (np. *големици* ← *голям*) oraz *-ък* (np. *дълбочък* ← *дълбок*, *широчък* ← *широк*, *височък* ← *висок*) i jego wariant *-иък* (np. *големииък* ← *голям*).

Oprócz zabarwienia emocjonalnego, formacjom polskim, utworzonym od przymiotników stopniowalnych, towarzyszy wysoki stopień intensywności danej cechy, np. *bielusieńki* to derywat który możemy sparafrazować jako ‘bardzo, bardzo biały’. W języku bułgarskim

---

¹⁰ *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. t. 2: *Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczukowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1999, str. 507.

¹¹ Митев Д., *Словообразовательная структура и семантика отименных суффиксальных прилагательных в русском и болгарском языках*, Шумен 2001, с. 54.

formacje ekspresywne na *-ичък* są odnotowane jako spieszczania, jednak w przeciwieństwie do polskich derywatów tego typu, większość z nich osłabia daną cechę. Wskazuje na to Radeva¹². Również autorka tego artykułu wspomniała o tym wyżej, przy omawianiu derywatów gradacyjnych. Niektóre przymiotniki na *-ичък* są synonimami formacji utworzonych z prefiksem *въз-* np. *киселичък* i *възкисел*, *дребничък* i *въздребен*.

Dodatkowo w języku bułgarskim niektóre przymiotniki na *-ичък* są częścią złożień: *гол-голичък*, *гол-голеничък*, *здрав-здравеничък*, *зелен-зеленичък* oraz opatrzony kwalifikatorem archaiczny i dialektalny *бос-босненичък*¹³. Znaczenie tych derywatów odpowiada polskim przymiotnikom ekspresywnym – inaczej mówiąc, mamy tu do czynienia z intensyfikacją cechy. Na potwierdzenie swej tezy dodam, że złożenia te definiowane są przez słownik Bułgarskiej Akademii Nauk, jako odpowiednio: *съвсем гол*, *съвсем здрав*, *съвсем зелен* czy *съвсем бос*.

Uderza różnica liczby środków słotwórczych tworzących w języku polskim i bułgarskim tego typu formacje ekspresywne. Damian Mitev, porównując bułgarskie i rosyjskie przymiotniki odprzymiotnikowe, wskazuje trzy przyczyny ograniczenia sufiksacji przymiotników w języku bułgarskim, a wnioski te możemy odnieść również do derywatów ekspresywnych. Pierwszą przyczyną jest produktywność prefiksalnych typów przymiotników wartościujących, np. *въззелен*, *възкисел*, *възтъмнен*. Drugim czynnikiem jest rozwinięty i bogaty system konstrukcji analitycznych z przysłówkami: *много*, *малко*, *твърде*, *съвсем*, *извънредно*, *страшно*, *ужасно*, *адски* (potoczne) i in. (np. *chytruški* = *много*, *страшно хитър*, *grubiutki* = *извънредно дебел*), trzecim zaś występowanie konstrukcji typu „przymiotnik + rzeczownik utworzony za pomocą sufiksu (zdrabniającego lub zgrubiającego) o zabarwieniu emocjonalnym“ i „rzeczownik o zabarwieniu emocjonalnym + rzeczownik“¹⁴ np. *прясно хлебче*, *дебело женище*, *як мъжага*; *здравеняк селянин*.¹⁴

¹² Радева В., *Словообразуването в българския книжовен език*, София 1991, с. 179.

¹³ Inne też powinny już mieć kwalifikator.

¹⁴ Митев Д., *Словообразователната структура и семантика отименных суффиксальных прилагательных в русском и болгарском языках*, Шумен 2001, с. 70.

Dodatkowo należy wspomnieć, że w języku bułgarskim występuje jeden formant tautologiczny *-ав*: *злунав* ← *злуп*, *лошав* ← *лош*. Utworzone za jego pomocą przymiotniki nie różnią się swym znaczeniem w stosunku do podstawy. Sufiks ten jest nieproduktywny.

Gdy po przeanalizowaniu zgromadzonego materiału słownikowego, sięgniemy do polskiej i bułgarskiej prasy codziennej, szczególnie internetowej, możemy zauważyć, że znacznie wzrosła produktywność prefiksów: przede wszystkim *anty-/анти-* (pol. *postawa antyunijna*, *rozwiązanie anty-szpiegowskie*, *praktyki anty-dopingowe*, *plakat anty-dyskryminacyjny*, *protesty anty-rządowe*; bułg. *антикризисен център*, *антибръчков крем*, *антистресов тренинг*, *антимафиотски групи*) i *super-/супер-*: *super tanie miejskie lokale*, bułg. *супер амбициозен човек*, *супернов клип*, *супер грозна* или *супер красива жена*). Zupełnie niezrozumiały wydaje się problem zapisu nowych derywatów z tymi prefiksami (część wyrażen pisana jest z łącznikiem, a część rozdzielnie), co świadczy o braku znajomości zasad ortografii.

Wśród odprzymiotnikowych derywatów sufiksalnych nie odnotowałam neologizmów, co w zestawieniu z ilością nowych formacji prefiksalnych po raz kolejny potwierdza tezę o wzroście znaczenia prefiksacji w języku polskim i bułgarskim. Natomiast większość formacji ekspresywnych jest coraz rzadziej używana, część z nich możemy określić jako nacechowane gwarowo, a niektóre są charakterystyczne dla języka dzieci i rodziców.

Analizowany materiał dość łatwo pogrupować, jedynym wyjątkiem są przymiotniki z prefiksem *bez-/без-*. Analiza przymiotników odprzymiotnikowych w języku polskim i bułgarskim poza derywatami ekspresyjnymi nie wykazała znaczących różnic. Możemy mówić więc o analogicznym tworzeniu derywatów negacyjnych i gradacyjnych w obu językach.

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА НОРМИРАНЕТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК В СЪПОСТАВКА СЪС СРЪБСКИЯ

*Славка Величкова-Железчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

В книжовните езици често се наблюдават различни граматични и лексикални явления (понякога неразчленими, лексикално-граматични), които биват определяни от съответната стандартноезикова норма най-общо като редундантни. Целта е постепенно да бъдат изтласкани от книжовноезиковата система поради преценка за излишно претоварване, отежняване и в крайна сметка – затрудняване на нейната комуникативна функция.

За съвременния сръбски езиков стандарт пример за такова отношение представлява отрицателната оценка на една от формите за бъдеще време (образуваната с участието на да-конструкция), която обикновено бива обявявана за субстандартна и поради това граматиките и учебниците (с незначителни изключения) дори не я включват сред останалите начини за образуване на това глаголно време. Известни наблюдения показват обаче, че формата е придобила значително разпространение дори сред образовани среди и то в най-престижния за съвременния книжовен език белградски културен център. Някои сръбски лингвисти отбелязват тази особеност на посочената форма, включвайки я сред останалите употреби на да-конструкцията вместо или наред с инфинитива. Интересно е да се отбележи, че такова развитие намира пълен паралел с минали състояния в българския език, свързани с разпадането на инфинитива. Става дума за процеси, протичащи в двата езика в различни хронологически рамки, но съвпадащи по своя резултат.

По сходен начин българската книжовна норма оценява деепричастията. Твърди се, че те са книжни и не бива да се прекалява с употребата им. Това твърдение по традиция се повтаря в граматиките, вследствие на което нормативната прескрипция е възприета от поколенията чрез обучението по роден език в училището. В резултат на това днес е възпрепятствана по-широката употреба на деепричастните форми в повече функционални стилове и особено – в устната форма на книжовния език. Няма основателни причини за такава прескрипция, защото деепричастието отговаря напълно на книжовноезиковите потребности, което се потвърждава и от мястото му в останалите славянски езици. При сръбския език може да се говори за сходство с описаното отношение на българската книжовна норма например при конструкциите със страдателни причастия. В недалечното минало тези конструкции биваха ограничавани съзнателно в духа на радикалната реформа на Вук Караджич като чужди на „народния език“. Но потребностите на модерния сръбски езиков стандарт наложиха тези конструкции и днес те се срещат все повече в различни негови функционални стилове.

Процесът на нормиране при част от прилагателните имена представява особен интерес най-вече поради своята актуалност. Имат се предвид прилагателните имена на -ичан(-ични)/-ички в сръбски(с) и съответно – -ичен/-ически в български(б). Тук няма специално да се разграничават чистите суфикси от онези, при които една част принадлежи на основата, защото това в случая не се налага. При необходимост ще се използва по-широкото название формант. Това са модели и форманти, които по произход са общославянски, но най-често имат различна реализация и честота. Различават се и по нормативните изисквания към тях в двата разглеждани езика, а и в други славянски езици. Тази част от прилагателните привлича внимание също така с наличието на вариатни форми в двата езика, а следователно и с тъждествения стремеж на съответните книжовни норми към изтласкване на онези от тях, които не се поддават на преосмисляне.

Интересът към прилагателните на –ичен/-ически в българското езикознание продължава повече от век. По повод активността им и във връзка с употребата на прилагателните „демократичен“ и “ демократически“ в началото на миналия век проф. Л. Милетич достига до извода, че наставката „-ичен“ има изгледи да стане продуктивна.

През 60-те и 70-те години на тази проблематика се спират също М. Георгиева, проф. К. Попов, проф. Л. Андрейчин, проф. Ив. Леков, Е. Георгиева. Проф. Леков разграничава и систематизира в синхронен план релевантните и неутралните опозиции между двата суфикса – ичен, -ически и трихотомията –ически, -ичен, -ски (-жки, -шки) в категориалната разлика като прилагателни и наречия. (Вж. по-подробно у Викторова 1980: 100). Същата проблематика се засяга частично и от други автори, без да бъде тя в центъра на вниманието им (напр. Спасова 1978: 369; Пернишка 1978: 380 и др.).

На наставките -ичен и -ически се отделя значително място и в академичната граматика на българския език (Грамматика 1983, св. 156-157). Обръща се внимание на ролята им при адаптирането на заемки най-вече от гръцки и латински произход към морфологичната система на българския език, при което се подчертава, че в чуждия съставен елемент -ич- е извършена промяна по първа палатализация, т.е. –ик(лат.-icus) + -ен > -ич(-ен/-е-ски). Наред със словообразователните особености предмет на внимание са смисловата и стилистичната им характеристика, както и нормативната им оценка.

В сръбската лингвистика темата за прилагателните на –ичан/(-ични) /-ички се актуализира напоследък чрез изследвания на И. Грицкат и И. Клайн (Клайн 2006: 257). Този интерес по всяка вероятност се свързва с новата ситуация в сръбския езиков стандарт след сърбохърватския период, по времето на който двете групи прилагателни бяха третираны от тогавашната вариантна езикова норма като равноправни.

Данните от обратните речници на двата езика потвърждават наравените в граматиките и в специалните проучвания констатации, че посочените форманти са характерни най-вече за прилагателни, възприети от други езици, преди всичко от интернационалната лексика, която, както е известно, се основава на гръко-латинското лексикално наследство. В тази област тези словообразователни елементи проявяват голяма продуктивност. Все пак има и славянски, домашни по прозход думи, съдържащи тези суфикси (или по-общо – форманти), напр., воденичен, краставичен, царевичен; девически, езически, вьстанически – (б); белогоричан, правичан, неприличан; воденички, кукавички, удовички, устанички; хрскавични, богородични, породични – (с). Вижда се и от изброените немногбройни примери, че най-често това са производни прилагателни от съществителни на -

ица или на -ик, напр. от воденица (в двата езика, с различия в предпочетения суфикс), въстаник(б) и съответно – устаник(с) и др.

При съпоставянето на интересуващите ни суфиксални образувания трябва да се отбележи, че състоянието в сръбския стандарт при тях се усложнява от наличието понякога на 2, 3, дори 4 разновидности на прилагателните само при един от конкуриращите се форманти. Това се дължи на особеностите на съвременната книжовна норма, свързани с допускане на двойк изговор на ятовата гласна и на акцентни дублети. Наред с това поради запазването в някои случаи на определени форми при прилагателните независимо от колебанията при конкретни случаи, се появяват три форманта: – ичан и/или –ични и –ички(без да смятаме аломорфите). Поради това броят на тези думи в обратните речници на двата езика се различава чувствително. В сръбския език те са повече от 3000 (Николич 2000). В същото време в българския език тези прилагателни са не повече от 1700 (Речник 1971).

1. Една част от българските прилагателни на –ичен/-ически се разграничават по критерия качественост-относителност, докато данните от т.нар. Речник на Матица сръбска (Речник 1967) най-често показват идентичност на сръбските им съответствия на –ичан (-ични)/-ички. Напр.срещу двойката прилагателни естетичен(вкус): естетически(норми), противопоставени като качествено и относително в български, в сръбски откриваме равнопоставените в смислово отношение естетичан,-чна = естетички,-а, като в тази поредица словообразователни, но не и смислови варианти, се включва и естетски,-а. Същото по форма прилагателно(естетски) съществува и в български, но то е развило нюанс на допълнителна негативна конотация на известна прекаленост, префиненост. Тълкуванията в посочения по-горе Речник (по-нататък – РМС)експлицират липсата на каквато и да било разлика в смислово отношение, което се вижда както от обясненията на всяко прилагателно чрез останалите, така и от казаното и за трите члена на вариантния ред – ко и одговара законима естетике; ко и се отнася на естетику. Прилагателните са взаимнозаменими и носят в себе си както представата за качественост, така и за относителност.

В българския език пак като качествено и относително се противопоставят прилагателните икономичен,-чна (икономична машина) и икономически, -а (икономическа политика). В РМС са дадени съот-

ветно економичан, -чна и економички, -чка, с бележката в. економичан, посочваща тяхната идентичност в смислово отношение по посока на качественост, засвидетелствана от примерите „Ми смо економични људи“, „економички смисао“. За разлика от българския тук присъства и по-стегнат в словообразователно отношение вариант – економски, -а. Именно този вариант представлява относително прилагателно – според РМС: који се односи на економику, привреду (економски систем, проблем, економска криза, теорија).

Сред таква по-често цитирани в българските граматика двойки прилагателни (поради тяхната по-висока фреквентност в езика) е и практичен, -чна (практична стопанка): практически, -ска (практическа задача). Вижда се, че първото е качествено, а второто – относително. На тях в сръбския, пак според РМС, съответстват практичан, -чна и практички, -а (второто придружено от в.практичан), които съвместяват значенијата на качественост и относителност (који се односи на праксу – практични знача; који даје предност ономе што доноси резултате – практичан човек, както и практички сељачки дух, практичке науке).

Трябва да се отбележи обаче че при сръбските съответствия на разглежданите прилагателни, които в български език показват сравнително отчетливо разграничение на качествени и относителни, понякога се забележава сходно развитие. Напр. на лиричен, -чна (лирична натура) (б) доста точно съответства лиричан, -чна (којије прожет лириком, пун осећајности. „Поезија Јакшићева је лирична“) (с). Съответно на лирически, -а (лирически жанрове) (б) отговаря лирички, -а (који се односи на лирику) (с), макар че РМС все пак насочва и към лиричан. Тук важно значење има и третиот вариант – лирски, -а, каквато словообразователна реализација в български в случај отсъства. Този вариант съвместява в себе си представата и за качественост, и за относителност (РМС – који се односи на лирику, осећајан, чувствен; лирска алузија). Подобно съвместявање на качественост и относителност откриваме и при прозни, -на (с), докато по данни на двуезичните речници прозаичан, прозаична (с) запазва за себе си само значењето свакодневан, обичан, баналан, триви алан, т.е. јавва се само качествено прилагателно. В български пак откриваме доста по-јасната диференциација на качествено и относително прилагателно – прозаичен, -чна (прозаичен събеседник): прозаически, -а (прозаически видове).

2. В българския език съществуват и двойки прилагателни с колебливи диференциални признаци качественост-относителност, като напр. академичен – академически, критичен – критически, поетичен – поетически и др. Като се спира конкретно на формите академичен и академически, проф. Андрейчин изтъква, че академически е по-правилна форма от академичен в словосъчетанието, назоваващо ръководния колективен орган на университета, т.е. академически съвет, вместо предпочитаното от някои академичен съвет. Обосновава се с това, че тук определението има смисъл на относително прилагателно, което се извежда от съществителното академия. А формата академичен според него тук би означавала качеството на неговите членове (по неговия израз – висококвалифициран персонал) или на тяхната работа (академичен труд). Авторът изтъква също, че в миналото правилно се е използвало названието академически съвет, обаче по-късно, под влияние на общата тенденция да се предпочитат форми на –ичен, употребата на академичен се е разширила неоправдано. (Андрейчин 1973:177) За съжаление този опит за съзнателно регулиране на употребата на двете прилагателни в този конкретен случай не довеждат до никакви резултати. Книжовноезиковата практика се определя за употреба на израза академичен съвет, като прилагателното академически се използва все по-рядко. Интересно е, че РМС определя съответната сръбска академички, -а за остаряла и насочва към академски, -а. Последното прилагателно от своя страна, подобно на академичен, -чна в българския език, означава – ко и се односи на академике, ко и одговара академику; високоучен и др. За разлика от български обаче в сръбски съществуват и относителните прилагателни академијин, -а(који припада академији) и академијски, -а (који се односи на академије), които усложняват картината, но правят и възможностите за избор по-богати. Според нас въз основа на данните преди всичко от РМС може да се направи извод за до известна степен сходни колебания и при прилагателните критичан, -чна: критички, -чка, докато при поетички, -а и поетичан, -чна се забелязва като че ли по-определена смислова диференциация, отколкото в български (поетичан – који у себи има поезије, којије склон поезији – поетична жена; поетички, -а који се односи на поете и на поезију, в което се преплита с поетски, песнички – поетски стил, занос, мишљење).

3. И в двата езика има прилагателни само във формата на – ичен(б)/ичан(-ични)(с). Както в сръбски, така и в български в по-голямата си част те са както качествени, така и относителни прилагателни, образувани от многобройните интернационализми, много от които са термини от различни науки, но и от други думи. Списъкът им в двата езика поотделно се отличава с голяма степен на сходство, без да съвпада напълно. Ако вземем под внимание приведените напоследък примери за прилагателни само на –ичан(-ични)за сръбския език (Клайн 2006: с.259) и ги съпоставим с българските им съответствия, почти пълно съвпадение ще намерим при прилагателните със значение, свързано с физиологията, психологията, патологичните състояния : рахитичан (с) – рахитичен (б), склеротичан- склеротичен, неуралгичан – невралгичен, флегматичан – флегматичен, апатичан – апатичен, параноичан – параноичен, носталгичан – носталгичен, с известно колебание при съответствието на хроничан – възможни са както хроничен, така и хронически (б).Голямо е съвпадението при качествените прилагателни: фантастичан (с) – фантастичен (б), аутентичан – автентичен, хаотичан – хаотичен, архаичан – архаичен, фотогеничан – фотогеничен, проблематичан – проблематичен и под., като известно изключение представлява карактеристичан с двете съответствия в български – карактеристичен, но по-често – характерен. Производните прилагателни от съществителните на –и а(с)/-ия(б) и в двата езика са предимно с форми на –ичан (с) и съответно –ичен(б): мелодичан(с) – мелодичен(б), хармоничан – хармоничен, ироничан – ироничен, хистеричан – истеричен, енергичан – енергичен, алергичан – алергичен, симетричан – симетричен. Тук могат да се отнесат и някои прилагателни, образувани от съществителни от мъжки род на съгласен, напълно съвпадащи по словообразователния си формант в двата езика: типичан(с)- типичен(б), симболичан-символичен, цилиндричан – цилиндричен. Но само за сръбския език са характерни прилагателните, изведени от наречия на –це от типа хотимичан, дјелимичан, мјестимичан, летимичан, наизменичан, насумичан, нехотичан, цитирани в същото изследване. Те биха могли с право да се отнесат към културно-националната лексика, национално обогрнената, лексиката с културно-национална специфика, която е същевременно и безеквивалентна лексика.

4. Срещу прилагателните, които в сръбски се извеждат почти само на –ички (от съществителни на -ика), в български откриваме

също реципрочни съответствия на –ически, напр. технички(с) – технически(б), физички – физически, гимнастички – гимнастически, ботанички – ботанически. Обаче има и случаи, когато на едно прилагателно от този тип в сръбски отговаря двойка български съответници, напр. клинички(с) – клинически/клиничен(б), оптички – оптически/оптичен. Освен това често на споменатия словообразователен модел на -ички в сръбски, в български може да съответства или прилагателно със суфикс –ичен, или по друг начин оформена дума, като музички(с) – музикален(б), фабрички – фабричен, керамички – керамичен. Откриваме разнообразие в българските съответствия на две форми, които в сръбски по изключение се произвеждат с -ичан (макар и от същите съществителни – на –ика). Така на паничан(с) съответства панически(б), на лиричан – лиричен. В същото време се наблюдава интересно паралелно развитие при отонсителните прилагателни политички (с)- политически(б) , като съответно при качествените намираме формите аполитичан(с) – аполитичен(б). Според направените наблюдения за сръбския език покрай традиционното граматички(който се отнася до граматиката) се появява и качественото граматичан с антонима неграматичан, което само външно напояня ситуацията в български, тъй като тук дублетите граматически/граматичен не са напълно разграничени според критерия качество/относителност и се употребяват поне засега смесено, с лек превес на граматичен.

5. В сръбски при прилагателните от други основи се явява ту – ички, ту –ичан според това дали са предимно относителни или описателни. И в български е така – съответно –ически, – ичен, без обаче да съвпадат винаги конкретните реализации със сръбски: католички(с) – католически(б), свещенички – свещенически, но при арктички(с) се появява дублетната двойка арктически и арктичен(б). Ако продължим съпоставителния преглед с производните от –ист(а), които в сръбски по правило са на –ички, ще открием същата пъстрота при българските съответствия: туристички(с) – туристически(б), хуманистички – хуманистичен, феминистички – феминистичен, но и феминистки, а срещу будистички, фашистички в български се появява будистки, фашистки, а срещу урбанистички(с), както и в други случаи, се открива недиференциран смислово дублет урбанистически/ урбанистичен. Тук трябва да се подчертае едно интересно и креативно наблюдение за сръбския, включително и за нашата практи-

ческа работа по преподаването на сръбски език на български студенти, че почти всички прилагателни от съществителни на –ища са относителни и се появяват само в определената си форма – ту на –ички, ту на –ични. Тук вече е трудно да се прави съпоставка с български не само поради фактическото отпадане на определените форми на прилагателните имена, но и поради различия в мотивиращата основа, често и в цялата лексема, не само в суфикса, което сме си поставили за цел да проследим. Предложеното изреждане на фреквентни форми (избеглички, подморнички, морнарички ... породични, гранични, последични, станични, пшенични, заедно с изключенията безграничан, правичан, кривичан) са наистина една ценна нормативна насока.

6. И все пак от нормативна гледна най-интересни са процесите, които протичат сред онази част от суфиксалните образувания на –ичан/-ички(с) и съответно – на –ичен/-ически (б), които се извеждат от една и съща основа. Макар че с тях започнахме, като взехме за основа на сравнението българския език (1., 2.), ще се върнем отново към тях, защото именно тук има най-много случаи, при които се вижда как в двата книжовни езика се върви към освобождаване от напълно взаимозаменимите „истозначници“, нефункционални дублети, ненужни на езика. Един от пътищата е семантичната диференциация, при която разликата в суфиксите подразбира и разлика между качествено и относително прилагателно. Тук вече, въз основа на корпуса, използван от проучването на Комисията по стандартизация на сръбския език, (а не на РМС) може да се направи заключение за една много широка зона на съвпадение между сръбския и българския език при прилагателните на -ичан/-ички(с) – ичен/-ически(б), при които разликата в суфиксите означава и разлика между качествено и относително прилагателно. При това най-често белег за относителност е –ички/-ически, а за качественост – ичан/-ичен. Сега на свой ред изходна база ще бъдат сръбски примери, при които е извършена смислова диференциация, които на свой ред ще бъдат съпоставени със съответните български прилагателни в българския език. При някои случаи и в двата езика откриваме идентично развитие по посока на качествено-относително прилагателно, напр.

Логички – који се односи но логику (сръбски)

Логически – който се отнася до логиката като философска наука: логически закони(български)

Логичан – који нужно произлази из нечега(србски)

Логичен – който е съгласен с логиката в значение на смисъл – смислен, закономерен – логична последица(български)

Но при следващия пример диференциацията обхваща само сръбските прилагателни, докато в българския става дума за дублети с изравнено съдържание:

Акустички – који се тиче акустике /Акустичан – који добро при-ма и преноси звук, звучан (с)

Акустически и акустичен – който е нагоден според или се отнася до законите на акустиката(б)

При етички/етичан и българските съответствия етически/етичен данните от речниците, а и практиката посочват незавършен процес на противопоставяне по критерия качество/относителност.

В случая реалистички/реалистичан(с) в български вече откриваме почти винаги съответник на –ичен (реалистичен) със значение и на качествено, и на относително прилагателно, подобно е и при статички/статичан (статичен, статически само в терминологичен смисъл – при съчетанието с електричество).

Добре са разграничени по смисъл в сръбския езикјезички(који се односи на језик као говор) и језични (који се односи на језик као орган). На тях в български съответстват по смисъл езиков(езикови бележки, езиков усет) и езичен (езична кост, езичен нерв). Съвсем различно значение в сравнение с останалите сродни прилагателни носи (б.) езически – пагански(с).

Наблюденията от различна перрспектива показват, че и в двата езика семантичната диференциация при тези прилагателни не е завършила напълно. Направените опити в миналото за налагане на едно или друго решение при определени прилагателни довежда до различни резултати. Ясна е тенденцията в български език при напълно съвпадащите по значение нефункционални дублети да се предпочита прилагателното на –ичен. В сръбски се предпочита –ички. Но процесът на проверка в практиката ще бъде най-важен.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин 1973:** Андрейчин Любомир. Университетът има *академически*, а не „академичен“ съвет. – *Езикови тревоги*. С., 1973.
- Викторова 1980:** Викторова Калина. Белези на неравномерност в развоя на книжовния език. – *Проблеми на езиковата култура*. С., 1980.
- Граматика 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2/ *Морфология*. С., 1983.
- Клайн 2006:** Клайн Иван. Боље ћирилички и латинички него ћирилични и латинични. – *Српски језик у нормативном огледалу*. Б., 2006.
- Леков 1970:** Леков Иван. Динамично функционално съотношение на някои синонимни наставки в българския език според статистически данни за предвиждане. – *Български език*, 1970, кн.1-2. С.,1970.
- Николич 2000:** Николић Мирослав. *Обратни речник српскога језика*. Б., 2000.
- Пернишка 1978:** Пернишка Емилия. Словообразователни и семантични тенденции при относителните прилагателни в съвременния български книжовен език. – *Помагало по българска морфология*. Имена. С., 1978.
- Речник 1967:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књ.1- 3. Нови Сад*Загреб, 1967 – 1969.
- Речник 1971:** *Обратен речник на българския език*. С.,1971.
- Спасова 1978:** Спасова Ана. За относителните прилагателни в съвременния български книжовен език. – *Помагало по българска морфология*. Имена. С., 1978.

**ЗЛОУПОТРЕБА ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ
У ПРОЦЕСУ РАЗГРАДЊЕ СРПСКОГА ИЛИ
СРПСКОХРВАТСКОГА ЈЕЗИЧКОГ СИСТЕМА
(Осврт на стање у Црној Гори)¹**

Драга Бојовић

Одсек за српски језик Филозофског факултета у Никшићу

---

¹ Идеје о „црногорском језику“ у равни „стандардологије“ први је у Црној Гори понудио самозвани лингвиста Војислав Никчевић. Узимајући у обзир вриједност тога штива, оно би најпросто пало у заборав, а самим тим и идеја о новоме језику, да није владајућа државна машинерија и шачица називи културне елите Црне Горе, у налету помахниталих идеолошких страсти „црногорчења и оцрногорчења“ свега и свачега наслијепо прихватила ту идеју, јер ниједан захтјев, или критериј, нити друштвене (двје трећине грађана Црне Горе говори српским језиком), нити лингвистичке природе није се појавио ваљаним и оправданим. Напротив, сваки називи аргумент уносио је располућеност духовног и културног бића народа у Црној Гори, најприје збуњивањем о увођењу непостојећег језика непостојећег имена у наставно-образовни систем преко безличног назива матерњи језик који нема везе с именом језика, а затим продором у идеолошки обојеним медијима самог назива – црногорски језик и подржавањем Никчевићевих накарадних и самом језику туђих идеја, – па све до најновијих захтјева о уписивању у устав тог назива. Општа беспотребна конфузија и обезглављеност и о томе питању представљају покушај да се исполитизује и инструментализује народна свијест у чијем памћењу и постојању је уписан српски језик. Мудрим државницима то би послужило као подршка прецима и покољењима кроз очување језичког бића, али Црна Гора, на жалост, нема политичара државничке мудрости који би питању језика вратили углед и мјесто које му припада, без обзира на националистичке и друге фобије. Такозвана демократска рјешења, компромиси о којима се сада говорка „ниоткуда“ типа српски или црногорски, што је верзија назива српско-црногорски јесу и формална, тј. у називу мијешања „баба и жаба“. Таква рјешења би представљала гријех и усуд једног историјског тренутка, јер црногорски језик, било како било, не постоји јер на њему нити је ико проговорио, нити ишта ваљано написао.

0. Нигдје се, мислимо, тако и на тај начин није манипулисало у процесу „изградње“ једнога језичкога система као што је то случај са српским, па и српскохрватским језиком. Манипулисало се, тј. злоупотребљавале су се научне чињенице везано за разне језичке дисциплине и нивое, лингвистичка терминологија, сходно личним виђењима и научних ауторитета, и нестручњака, а све у служби пролазних политичких, тачније политиканских идеологија.

1. Углавном се у лингвистичкој и називи лингвистичкој литератури распознају двије линије: *једна*, од стране лингвиста чији се садржај ставова може распознати по каквој-таквој, углавном исполитизираној, кореспонденцији са лингвистиком, и *друга*, нелингвистичка – чији је најизразитији репрезентант у Црној Гори самозвани лингвиста Војислав Никчевић, творац „лингвистичких“ идеја које се, на неки начин, почињу спроводити у називи културној дјелатности Црне Горе. Тако је, без икаквог ваљаног разлога, на нивоу изградње српског језика као суштинског феномена идентитета у култури Црне Горе, наметнута атмосфера и нове, стерилне називи културе у језику, у којој се истинска култура настоји потиснути.

1.1. Међу областима лингвистике које су се добро злоупотребљавале посебно мјесто има дијалектологија, а самим тим и акцентологија српског језика. Ненаучно, бескритеријално издвајање појединих дијалекатских особина и њихова промоција као језичких елемената некаквог „новог“ језика урушава и принцип „еластичне стабилности“, а да не говоримо о томе колико таква стихија разграђу језичку супстанцу, и домену науке о језику, и на институционално-друштвеном плану.

1.1.0. Па, пођимо редом. Наш преглед овдје мора бити овлашног карактера, и то оним редоследом како је долазило до преименовања, тј. доименовања српског језика, тј. српскохрватског (Вуковог и Вуковског) у *хрватски*, *босански/бошњачки*, и на помолу, *црногорски*.

1.1.0.1. Сазријевајући као филолог, у својој мисији изградње књижевног језика, Вук Стефановић Карацић не задовољава се постигнутим и прошавши кроз неколико фаза, путујући неуморно по свим крајевима српског говорног подручја, 1836. приклања се

ијекавштини, али не њеном рустичном варијетету из претходне фазе изградње језика, него оној која надилази по својој структури било који дијалекатски идиом и постаје *наддијалекатска*. Природно је, дакле, да се овај језик, кодификован и унифициран, одвојио од своје матице – говора Источне Херцеговине. То је заправо она компонента у његовом раду која има обиљежје реформаторског, али и најзначајнија фаза у изградњи књижевног, српског стандардног језика – фаза *селекције*, тј. одабирања.

1.1.0.1.1. Свако касније „превредновање“ дијалекатске базе водило је дестандардизацији српскога језика. Српскохрватски (Вуков језик), тј. српски, штокавски промовисан је у хрватски, тј. *новохрватски* који данас на комуникацијском плану вјероватно не одговара ни самим Хрватима, управо са разлога што је насилно, тј. вјештачки кодификован и наметнут и то само зато да би се показала некаква „етничка“ особеност тога језика², која је у модерном свијету, засно-

---

² „На питање да ли су Срби и Хрвати у далекој прошлости говорили једним језиком или једним наречјем, ставови филолога нису усаглашени: Став је најугледнијег филолога 19. вијека Вука Караџића да су Срби и Хрвати у најдаљој прошлости можда и били један народ али да су се на основу језика раздвојили. Срби су, по Вуку, без обзира на веру, сви који говоре штокавски. Хрвати су они који говоре чакавски, односно кекавски (кајкавски), назив за језик којим говоре Срби јесте српски језик. То Вуково мишљење није било само његово: слично, или различито у детаљима, мислили су и други слависти прве половине 19. века.

Став је најугледнијег хрватског слависте 19. и 20. века Ватрослава Јагића да су Срби и Хрвати један народ, које је само историја раздвојила. Они се не разликују по језику него по вјери. Хрвати су католици, а Срби су православци. Назив језика једног народа, Срба и Хрвата са две вере и две историје, треба да буде двочлан српски или хрватски, односно српскохрватски. После Вукове смрти све је више било лингвиста, и хрватских, и српских, који су прихватили Јагићеве тезе. И оне су биле такоређи важеће све до распада Југославије. Већ између два светска рата победило је схватање да Срби и Хрвати нису један него два народа. После се константно инсистирало, и то са хрватске стране, да Срби и Хрвати имају два језичка израза, односно два језика, све док се називи језика нису потпуно раздвојили.

Тако смо у свести о језику поново дошли на време пре илираца. У то време су Срби писали својим језиком (штокавским), а Хрвати својим језиком

ваном у комуникацијском смислу у добром смислу на језичком идентитету, – непожељан остатак романтичарских идеја.

1.1.0.1.2. У процесу разградње српскога или српскохрватског језичког система видна је бескритеријална употреба термина: *књижевни израз и говор/говори* (бркање термина *језик – говор*), који су територијалне ознаке књижевног стваралаштва и живог, народног говора и њихова политичка³ промоција у језике, што се на неки начин десило са *босанским/бошњачким* језиком.

(Кајкавским и чакавским). Да су тако наставили да пишу, дубљих спорних проблема, бар око језика, не би било између Хрвата и Срба.

Али су неке политичке снаге схватиле да ће простор Хрвата бити изузетно мален уколико се ограниче само на чакавско и кајкавско наречје. Зато су и бацили око на једно много раширеније наречје – штокавско...

Теза о томе да је народни језик Срба и Хрвата један језик, неодржива је. Нема Срба (сем у занемарљивом броју) који говоре чакавски и кајкавски; Срби говоре само штокавски. Став да су Хрвати били и чакавци и кајкавци и штокавци такође је неодржив јер је у време пре илирског покрета само мали проценат Хрвата говорио штокавски. Таква теза могла се вештачки одржати само на политичким, а не и филолошким темељима.“ (Петар Милосављевић, *Срби и њихов језик*, хрестоматија, Требник, Београд, 2002, 46.)

³„Кад је већ ријеч о утицају политике на науку о језику у подручју дијалектологије и разграничењу блискородних јужнословенских језика на том плану, треба поменути занимљиву и изазовну тезу Павла Ивића, изнесену у једном од последњих његових радова (Ивић, 1989), да схватање о заједници кајкавског, чакавског и штокавског наречја, тј. о њиховом припадању једном дијасистему ранга језика, како би рекао Далибор Брозовић, не почива на чисто дијалектолошкој аргументацији. Оно, заправо, према Ивићу, „никад није почивало на правим дијалектолошким мерилима, него политичким, или, ако хоћете, социолингвистичким“, који се огледају у чињеници да је постојао заједнички српскохрватски стандардни језик. Након раскидања стандарднојезичког заједништва, што је била директна последица националнополитичких одређења, отпали су разлози „за оперисање појмом дијалекатске заједнице“, тј. за схватање да штокавско, чакавско и кајкавско наречје припадају једном језику, утолико више што се кајкавско наречје, које је само хрватско, „од чакавског и кајкавског разликује више него од словеначког језика“. Ако је ова Ивићева тврдња тачна, а изгледа да јесте, јер је нико досад није оповргао, онда се може рећи

2. Захтјев за промовисање „црногорскога језика“ у контексту промоција политичких језика (што је појава јединствена у свијету) најапсурднији је управо зато што књижевно-језичко јединство Србије и Црне Горе никад кроз историју није доведено у питање, без обзира на политичка и државна уређења.

Наиме, „разградња“ Вуковског наддијалекатског идиома као идеалног за надоградњу српскога језичког система одвијала се и одвија и на негирању источнохерцеговачког наддијалекатског неорганског идиома као потке стандардног српског језика, као и стварање утиска о некој дводијалекатској бази српскога језика (уз источнохерцеговачки и шумадијско-војвођански)⁴.

Та тзв. дводијалекатска основа злоупотребљава се и у доказивању неких тобожњих структурно-генетских разлика између српског и хрватског (Стјепан Бабић, Марио Грчевић)⁵. Најекстремније, а и сличне ставове имају Војислав Никчевић и Марио

да се Брозовићево даље инсистирање на једном (кајкавско-чакавско-штокавском) дијасистему не темељи на лингвистичким, него управо на политичким критеријумима који произилазе из политичке потребе да се тронарјечно дијалекатско јединство потврди и сачува, сада у оквиру самосталне хрватске државе, у којој функционише посебан хрватски стандардни језик. И сама дисолуција заједничког (варијантски разуђеног) стандардног језика, на коме се темељило схватање о једности тронарјечног дијасистема, последица је, у крајњој линији, политичких сукоба и разлика. Иако су у дугом временском периоду, још од заснивања тога стандарда, у правцу националног раслојавања дјеловали и други социолингвистички фактори, ипак су фактори политичке нарави били одлучујући.“ (Милан Шипка, *Језик и политика*, Београдска књига, Београд, 2006, 13–14.)

⁴ „Иако се замјена „јата“ узима као један од битних критерија класификације штокавских дијалеката, екавски и ијекавски изговор као разликовна црта не значи нити може значити и дводијалекатску основицу Вуковског српског књижевног језика, који – како каже проф. Симић, што на најбољи начин одражава мишљење Стојана Новаковића – „толерише једино неуједначеност при изговору рефлекса „јата“, а у свему другоме захтијева једнообразност. А темељ те једнообразности или, како би Вук рекао, њена „опћа правилност“ јесу главне особине источнохерцеговачког дијалекта.“ (Милош Ковачевић, *Говор Херцеговине као једина основа српског књижевног језика у: Списи о стилу и језику*, Бања Лука, 2006, 291.)

⁵ Исто 293–294.

Грчевић који негирују и сам назив источнохерцеговачки, јер „ако је (ту основу, Д. Б.) зовемо источнохерцеговачком било би примјерено звати је црногорском“.

О тој „примјереној“ произвољности јасно говоре размишљања о граматици црногорскога језика⁶.

2.1. Превредновање историјско-језичких дијалектолошких ставова, на рачун промоције националног идентитета кроз нови језички, налазимо у Хрватској дијалектологији⁷ гдје се на самом почетку поставља питање о критеријима односа **штокавско нарјечје-хрватски штокавски говори** јер ако се „хрватски штокавски говори јасно разликују од осталих говора истога нарјечја својим посебним западним значајкама и својим везама с чакавским и кајкавским говорима“⁸ како је онда могуће да се и они који се не разликују „јасно“ зову хрватским на удаљеним подручјима од чакавских и кајкавских говора?

2.2. На лингвистичком, пак, плану видна је одлична потпора за промовисање и црногорскога језика преко „нагласка“, тј. препоруке хрватског лингвисте Ива Прањковића⁹ да се у „стандардном говору“ треба водити рачуна и о „утјецају нагласка“ црногорских центара –

⁶ „Другијем ријечима Граматика црногорскога језика, за разлику од српскога, хрватскога и босанскога ијекавског књижевног језика вуковског типа, какви се сријећу у ранијим нормативнијем граматицама, којима је новоштокавски „источнохерцеговачки“ идиом, а у ствари црногорски језик, *дијалекатска основица* (ист. Д. Б.) не полази од традиционалне Караџић-Белићевске структуре и кодификоване књижевно-језичке норме „српскога/српскохрватског стандардног језика стога што их сматра погрешнијем, заснованим тако да су Црногорци, Срби, Хрвати, Бошњаци, (Муслимани) и други јединствен народ и нација.“ (Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska gramatika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, 7)

⁷ „Štokavskim narječjem govori se približno u polovini naselja u Hrvatskoj, također u cijeloj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori pa i Srbiji izvan njezinoga jugoistočnoga prostiranja. Hrvatske štokavske govore nalazimo u veliku broju u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini manje ih ima u Crnoj Gori i u Srbiji, pa i na drugim područjima...“ (Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija*, 15).

⁸ *Isto*, 15.

⁹ Ivo Pranjković, *Za demokratizaciju hrvatske ortoepske norme u: Jezik i demokratizacija*, Sarajevo, 2001, 304.

Цетиња и Подгорице. Тога се, међутим, није досјетио ни Војислав Никчевић, вјероватно услед одсуства „стручности“ него му је акценатски систем „преписан“ источнохерцеговачки. Заиста не чуди од „лингвисте“ оваквог кова поистовјеђивање источнохерцеговачког идиома са црногорским језиком када на другом мјесту каже да се „његова особитост као општијега и проширенијега ...састоји управо у томе што му је норма кодификована и у граматичкој структури и у лексичком благу. Према тој норми формиран је **језички осјећај** (ист. Д. Б.) као психолошка категорија о његовој неповрједивости у говорној и писаној пракси његовијех корисника¹⁰“. Или, „*језик црногорски попут сваког другог језика (говора) (ист. Д.Б.) је сачињен од реченица (као мисли израженијех ријечима): Црногорци су народ и нација, ријечи су састављене од слогова ...*¹¹“.

2.3. Никчевић уводи у тај свој црногорски језик, без икаквих критерија три гласа из дијалеката, а који нијесу особеност само говора у Црној Гори него и говора Босне и Херцеговине и Србије, што је само једна од „новина“ у огромном преписаном штиву из граматика српскога и хрватскога језика, гдје, на пример, за глас „dz“ каже : „Сугласник „dz“ звучни је парњак консонанту „c“ и **општи је (sic!)** глас у црногорскоме говорном, односно књижевном језику и то не само при брзом изговору ријечи „*подзид*=*nodzid*“ и у ријечима и њиховим везама: „*предзадњи*=*predzadњи* и „отац га је-*otadzgaje*“ као у српскоме, хрватскоме, босанскоме језику ...¹², а он је (тај глас, Д.Б.) „**доспио** (ист. Д.Б.) у црногорски из прасловјенског посредством „dz“ у билингвалнијем контактима словјенскога и романскога далматскога, односно позније из талијанскога и венецијанског језика...“¹³

2.3.1. Његово лингвистичко штиво углавном се препознаје по тим фонетским минијатурама које уназађују језичко ткиво стандардног језика и систем живог језичког организма. То нипошто не значи

---

¹⁰ Vojislav Nikčević, *nav. djelo*, 8.

¹¹ Исто, 18.

¹² Vojislav Nikčević, *nav. djelo*, 31.

¹³ Исто, 38.

да ови гласови немају достојно мјесто у дијалекатским системима.¹⁴ Несистемске „ексхибиције“ у изналажењу „лингвистичких“ посебности огледају се у навођењу примјера фонолошких опозиција¹⁵ као и реконструкцији јекавског најновијег јотовања¹⁶ као и „јотовање“

¹⁴ „За писање староцрногорских дијалектизама, који се ријетко употребљавају и у тим дијалектима и не налазе своје мјесто ни у иоле значајнијим књижевним дјелима нема потребе уводити ново слово, довољно је увести ортоепско правило: гласовна група дз у ријечима бидза, брондзин, и сл. изговара се сливено као африката. (У књижевном језику: отац би – у вези с енклитиком). У најпрогресивнијим говорима српскога језика; тј. оним који чине основицу стандардног српског језика ријечи из староцрногорских (биза, бронзин) изговарају се са з и простонародне су, а књижевн ликови су: кучка. лонац. Никчевићев квалификовани рецензент Ј. Силић ништа не говори о фонолошкој опозицији ц:дз, он је заправо не прихвата.“ (Радмило Маројевић, *Српски књижевни језик и његови историјски и регионално професионални варијетети* у: *Српски језик*, X/1–2, 435.)

¹⁵ „Спорни су парови којима се илуструје фонолошка опозиција: женица: з`еница и шеница:с`еница: шеница је у српском језику у Црној Гори само дијалектизам (књижевни лик је пшеница) док су сјеница, р. беседка, сјеница, р. синица, па и топоним Сјеница – књишке ријечи и у њима у живом језику (бар у црногорским говорима) не долази до појаве најновијег јотовања. Фонолошка опозиција ж: з` јесте спорна чак и на дијалекатском нивоу „док је палатално з` чувало своју палаталност није могла да опстане комбинација двају меких сугласника у непосредном сусједству, па је з` ѓ мимоишавши фазу \*з`је , директно прешло у з`е (касније је з` отврдло). Тако смо добили у ијекавским говорима е-рефлекс у ријечи зеница, и тиме се објашњава његова раширеност у црногорским и другим говорима“ (Радмило Маројевић, о.с., 432).

¹⁶ „Неоснована је и реконструкција најновијег или јекавског јотовања у облицима *изјести* : *изјелица*, поготову што се у данашњим говорима срећу, поред јотованих и нејотовани облици придјева *козји*, па чак и лик *кођи*. Ово је забиљежио и Данило Вушовић у источнохерцеговачким говорима никшићког краја, а овај се лик среће и на ширем простору црногорских говора. Осим тога, постоји и варијантни лик *козији*, а *из`ести* је стилски обојена као простонародна, онда се лако може закључити да није рационално уводити ново слово за двије ријечи ријетке употребе, него је рационално увести ортоепско правило једноставне формулације, о изговору гласовне групе *зј* у ријечима *козји* и *изјести* и њиховим изведеницама у разговорном језику“ (*Исто*, 434).

које и не постоји нигдје у говорима српског језика: „glasovi pošceduju **šljedeća** (ист. Д.Б.) akustička obilježja...¹⁷“

2.3.2. Говори Црне Горе, иначе дијалекатски подијељени на најпрогресивније и архаичније, и у погледу јекавског јотовања, које се проглашава за „црногорску особеност“¹⁸ показују шароликост типа: *ћед, ђевојка, ћерати* и сл. и *дјед, дјевојка, тјерати*¹⁹.

А што се тиче и овог питања, Вук Карацић, изграђујући српски књижевни језик, као врстан стилиста, ослушнуо је говор вароши Дубровника, Црне Горе, Босне. Иначе, ијекавско јотовање гласовних група *тѣ, дѣ*, постоји као стилски обојена варијанта, као дио локалног народног израза.

3. Сада већ, уз осталу политиканску аргументацију за увођење „црногорског језика“, имамо и књиге са „новим“ гласовима *с`* и *з`*²⁰ као и у вокабулару одабраних водитеља, спикера и њихових гостију. Тиме се, вјероватно, ствара „књижевна“ потпора за кодификацију црногорског језика.

На тај начин би се завршила најневјероватнија драма политичких и политиканског црногорског језика и изневјеравање Вукових начела управо на простору који је основица Вуковског књижевног и стандардног језика.

Можда још има наде да се овдје питање језика постави приоритетно као истински научно у здравој државничкој и друштвеној атмосфери?

---

¹⁷ Војислав П. Никчевић, *наведено дјело*, 31.

¹⁸ Рајка Биговић-Глушица, *Нека колебања у нашим правописним приручницима у односу на ијекавску норму*, Трећи лингвистички скуп Бошковићеви дани, ЦАНУ, 1997.

¹⁹ Према нашим истраживањима говора Потарја.

²⁰ *Љетопис попа Дукљанина*, у издању Conteko, Вар, као и у неким књигама које издају *Vijesti* (дневне новине у Црној Гори).

CZARNOGÓRCY I ICH JEZYK

Robert Bońkowski
Uniwersytet Śląski, Instytut Filologii Słowiańskiej

Poprzez decyzję większości obywateli Czarnogóry w referendum niepodległościowym 21. maja 2006 roku w postaci odnowionej niezależności państwowej znalazła swój finał historia ruchu zapoczątkowanego rozpadem byłej Jugosławii. Wówczas to czarnogórcy politycy skupieni w znacznej mierze w Związku Liberalnym (*Liberalni savez*), Partii Socjalistycznej (*Sacijalistička partija*), Socjaldemokratycznej Partii Reformatorów (*Socijalemokratska partija reformatora*), wspólnie z partiami mniejszościowymi i intelektualistami (związanymi głównie z pismami *Krug* i *Monitor* oraz organizacjami pozarządowymi takimi jak PEN-Club, Matica crnogorska, Niezależny Związek Literatów DANU) zaczęli promować idee niepodległej Czarnogóry. Należy zaznaczyć, iż świadomość narodowa samych Czarnogórców na początku lat dziewięćdziesiątych procentowo znacznie odbiegała od świadomości narodów republik opuszczających właśnie struktury Jugosławii. Podczas gdy w referendum niepodległościowych przeprowadzonych jeszcze w strukturach Jugosławii, w Słowenii za uzyskaniem samodzielności 23 grudnia 1990 roku opowiedziało się 88,5 %¹ jej obywateli, w Chorwacji 19 maja 1991 roku 94 %², w Bośni i Hercegowinie w pierwszych dniach marca 1992 roku, przy bojkocie przez bośniackich Serbów, 99,4 %³ 1 marca 1992 roku Bośnia i Hercegowina ogłosiła niepodległość oraz Macedonii (IX 1991) to w

---

¹ <http://www.oddd.org/pl>

² http://www.greendevils.pl/polityka/wojna_w_jugoslawii_cz2/sondej_2.html

³ http://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_w_Bo%C5%9Bni

czarnogórskim referendum z 1 marca 1992 r. opowiedziało się za niepodległością około 15%⁴ mieszkańców republiki. Należy jednak zaznaczyć, iż pytaniem zadany obywatelom na ówczesnym referendum było nie to ...*Czy chcesz, aby Czarnogóra była państwem niepodległym, lecz ... Czy chcesz, aby Czarnogóra, jako suwerenna republika, wchodziła w skład wspólnego państwa – Jugosławii, jako podmiot równoprawny z innymi republikami, które będą sobie tego życzyły.* Aby zrozumieć tak zadane w referendum pytanie warto przybliżyć specyfikę tej republiki i jej mieszkańców. W wydanej ostatnio monografii *Istorija Crne Gore*⁵, zdaje się pierwszej tak obszernej pozycji książkowej dotyczącej historii Czarnogóry i napisanej przez Czarnogórców, traktującej również o historii współczesnej, jej autorzy zwracają uwagę, iż sytuacja Czarnogóry i związanego z nią referendum zasadniczo odbiegała od tych w pozostałych republikach. Badacze najnowszej jej historii łączą tę współczesną specyfikę m.in. z innym rozwojem formy i treści paradygmatu ideologicznego, po upadku Muru Berlińskiego, niż pozostałe europejskie systemy komunistyczne. Upatrują ją w kwestiach: gospodarczych, politycznych i socjalnych.

W listopadzie 1991 r., Komisja Arbitrażowa Unii Europejskiej, składająca się z pięciu przewodniczących sądów konstytucyjnych państw europejskich, na czele z przewodniczącym Sądu Konstytucyjnego Francji, Robertem Badinterem, postanowiła, że w zaognionej sytuacji sześć republik Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii posiada prawo do samookreślenia się i niezależności państwowej. Jako pierwsza jej decyzją było stwierdzenie, iż zaistniała sytuacja w owym okresie nosi znamiona rozpadu SFRJ i w konsekwencji powstawanie jej republik konstytucyjnych jako państw niezależnych. Europejscy ministrowie spraw zagranicznych 16. grudnia 1991 r. na spotkaniu w Brukseli wydali tzw. „Deklarację o Jugosławii“, w której nakreślono procedury dla republik SFRJ odnośnie gotowości do uznania na arenie międzynarodowej.

Jak wskazuje się dzisiaj w Czarnogórze, ówczesna władza, lojalna Miloszewiciowi, odrzuciła taką gotowość, uzasadniając swoje stanowisko

---

⁴ *Vijesti*, 30.05.2006.

⁵ Por. Ž. M. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, cz. II Š. Rastoder, *Crna Gora u XX vijeku*, Podgorica 2006, s. 486-489.

w komunikacie z 24. grudnia 1991 roku faktem, iż światowe mocarstwa na Kongresie w Berlinie w 1878 roku uznały niezależność i suwerenność Czarnogóry. Stwierdzono także, że w przypadku rozpadu Jugosławii niezależność i suwerenność Czarnogóry będą kontynuowane w swojej treści i formie.

W styczniu 1992 roku zaczynają obowiązywać postanowienia Komisji Badintera, w myśl których SFRJ przestała istnieć, były republiki – jednostki federacyjne – są pełnoprawnymi spadkobierczyniami SFRJ i mają prawo do uznania przez społeczność międzynarodową. W konstytucjach nowopowstałych podmiotów jako język w nich urzędowy, w miejsce wcześniejszego serbsko-chorwackiego, wpisuje się nazwę języków narodowych.

W samej Czarnogórze coraz bardziej narasta świadomość narodowa, konsekwencją czego jest oficjalne potwierdzenie 4 lutego 2003 roku oficjalne uformowanie wspólnoty państwowej Serbii i Czarnogóry, podstawą której jest równouprawnienie dwóch państw – członków: państwa Republika Serbia i państwa Republika Czarnogóra, a następnie przeprowadzone 3 lata później wspomniane referendum niepodległościowe. Z łącznej sumy 419.236 obywateli biorącej udział w referendum, 230.711 z nich było za odnowieniem niezależności państwowej, a 184.954 przeciw. Tym czynem swoich obywateli Czarnogóra wróciła na mapę Europy i świata.

KWESTIE JĘZYKOWE

Sytuacja społeczno-polityczna po przeprowadzonym referendum 21. maja zeszłego roku, jak też chęć Czarnogórców do integracji z Europą nasiliły dążenia do uznania języka czarnogórskiego za odrębny język, podobnie jak stało się to np. wcześniej w Polsce w przypadku kaszubszczyzny. Istotną rolę odgrywa tu także Europejska Karta, która ma na celu m.in. promowanie języków regionalnych lub mniejszościowych, a nie dialektów.

W czasach powszechnej globalizacji coraz bardziej widoczne stają się tendencje glokalizacyjne, obserwujemy to zwłaszcza w społeczeństwach lokalnych, których tożsamość nieskrępowanie się rozwija. Istotną częścią tej tożsamości (a może i najistotniejszą) jest język, który jest niezbędny dla utrzymywania tradycji i kultury narodów. Dzisiejsza sytuacja społeczno-polityczna w Europie zmierza do zjednoczenia wszystkich narodów żyjących na tym kontynencie w sferze ekonomicznej,

politycznej i wojskowej przy jednoczesnym zachowaniu zróżnicowania kulturowego, językowego i etnicznego (ogólnie mówiąc tożsamościowego).

Była Jugosławia od czternastu lat należy do przeszłości. Ten nienaturalny, z punktu widzenia historycznego i kulturowego, twór, próbujący w XX wieku złączyć żyjące obok siebie narody zróżnicowane religijnie, kulturowo, a także językowo przestał istnieć z chwilą secesji poszczególnych republik związkowych. I chociaż oficjalnie w niej obowiązywały trzy języki urzędowe (tzw. „serbsko-chorwacki“, słoweński, macedoński) to dominującym, a w wielu wypadkach, i obowiązującym w państwie jugosłowiańskim, język serbsko-chorwacki ustąpił miejsca językom narodowym. Powstał on, opierając się na wschodniohercegowińskim dialekcie nowosztokawskim, w wyniku umowy między Serbami i Chorwatami (inne narody nie brały udziału w jego kodyfikacji). Przypieczętowany Umową Wiedeńską (*Bečki dogovor*) w 1850 roku od samego początku budził wiele kontrowersji. Podstawowym błędem przy tworzeniu zasad normatywnych tego języka było świadome pominięcie elementów psycho- i socjolingwistycznych oraz tradycji narodowych i kulturowych poszczególnych narodów. Z biegiem czasu zaczęto go traktować ponadnarodowo, wykorzystując ideologiczne programy jugoslawizmu⁶. Unifikacja językowa, narzucająca w rzeczywistości właściwości języka serbskiego, zarówno gramatycznych, jak i leksykalnych, na pozostałe narody, posługujące się dialektem sztokawskim, z biegiem czasu stawała się coraz bardziej wyrazista i zamiast przybliżać prowadziła do dalszego oddalania się poszczególnych języków⁷. Jako pierwsi zagrożenia wynikającego z serbizacji zauważyli Chorwaci. Przejawy oporu przeciw dominacji serbskiej w języku znane są już od 1937 roku, tj. od chwili założenia stowarzyszenia pod nazwą *Stowarzyszenie „Język chorwacki“* (chorw. *Društvo „Hrvatski jezik“*). Z czasem, po II wojnie światowej wraz z wzrastającym wpływem języka serbskiego na chorwacki, rósł także opór samych Chorwatów. Doprowadziło to w konsekwencji do wydania w

---

⁶Por. E. Tokarz, *Mikrojęzyki słowiańskie – problemy badawcze językoznawstwa porównawczego*, [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*, red. E. Jędrzejko, Katowice 1998.

⁷Por. A. Hofman-Pianka, *Socjolingwistyczne aspekty współczesnego języka bośniackiego*, Kraków 2000, s. 63.

Chorwacji w 1967 roku *Deklaracji o nazwie i położeniu chorwackiego języka literackiego* (chorw. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*)⁸. Intelektualiści chorwaccy domagali się w niej potwierdzenia w konstytucji równoprawności czterech języków literackich na terytorium Jugosławii (słoweńskiego, chorwackiego, serbskiego i macedońskiego)⁹ oraz żądali prawa do używania języka chorwackiego w szkołach, mediach, życiu społecznym i politycznym. Ówczesne komunistyczne władze oceniły jednak wydanie *Deklaracji...* jako przejaw nacjonalizmu, tendencji separatystycznych i unitarystycznych, a jej autorów poddano różnego rodzaju represjom politycznym. *Deklaracja...* spowodowała jednak wzrost wśród samych Chorwatów poczucia odrębności językowej. Zaczęto powracać do rodzimej tradycji językowej i literackiej, wprowadzano do normy językowej liczne dialektyzmy, neologizmy, itp. Powstawały nowe, narodowe słowniki, gramatyki i opracowania monograficzne¹⁰. Podobne do chorwackiego było również stanowisko Bośniaków, nie mieli oni jednak w tym czasie praktycznie szans dotarcia do opinii publicznej¹¹.

Koniec oficjalnej wspólnoty polityczno-językowej przyniosła tragiczna w swoich konsekwencjach wojna domowa w 1991 roku oraz ogłoszenie przez zainteresowane parlamenty w rok później decyzji o rozdzieleniu języka na narodowe.

Nowe języki standardowe Serbów, Chorwatów, Bośniaków, a nawet Czarnogórców budzą wiele kontrowersji. Często słyszy się polemiki nad ich wzajemnymi relacjami, a nawet stawia się pytanie, czy nie jest to jednak jeden język. Odpowiedzi mogą być różne, w zależności od tego, czy analizujemy ich stosunek na płaszczyźnie języka jako faktu genetycznego (uwzględniając jego genezę i historię), czy też jako odmiany standardowej.

W swojej genezie wywodzą się one z tej samej sztokawskiej, rozległej grupy dialektycznej. W związku z tym podobieństwo struktur gramatycznych we wszystkich tych językach jest oczywiste. Dlatego nie

⁸ *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Zagreb 1967.

⁹ *Deklaracija o hrvatskome jeziku s prilozima i Deset teza*, Zagreb 1991, s. 9.

¹⁰ Por. np. S. Babić, *Pregled gramatike hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1973; S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb 1986; R. Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1986, itd.

¹¹ Por. A. Hofman-Pianka, *Socjolingwistyczne aspekty...*, s. 67.

może być więc różnic np. w liczbie przypadków fleksyjnych, w systemie form czasownikowych, w systemie morfemów gramatycznych, czy też zaimków osobowych. Między tymi językami nie istnieje różnica tam, gdzie istnieć nie może, gdzie nie ma takiej możliwości¹².

Natomiast zasadnicze różnice występują tam, gdzie możliwość zróżnicowania istnieje, a więc w standardach wymienionych języków. Różnice, i to liczne, wynikają z oparcia się chorwackiego języka standardowego na narzeczach zachodniosztokawskich (narzezcza dalmatyńskiej Zagory, Liki, zachodniej Hercegowiny, Sławonii i części Bośni), serbskiego języka standardowego na wschodniosztokawskich (szumadyjskim i wojwodińskim), języka czarnogórskiego na narzeczach wschodniohercegowiński i czarnogórskim oraz języka standardowego Bośniaków na narzeczach muzułmanów, zamieszkujących Bośnię i Hercegowinę, a także Sandżak, Czarną Górę, Kosowo i Macedonię. Język standardowy opiera się m.in. na możliwości wyboru, dlatego też różnice między językami chorwackim, bośniackim, serbskim i czarnogórskim wydają się być wystarczające i wiarygodne, aby mówić o różnych językach standardowych tym bardziej, że wszystkie one są oficjalnymi i urzędowymi z bogatą tradycją literacką¹³.

Obecnie w obowiązującej jeszcze Konstytucji Republiki Czarnogóry z 22 kwietnia 1992 roku widnieje napis, iż językiem urzędowym w Republice Czarnogóry jest język serbski w wersji ijekawskiej („U Crnoj Gori u službenoj upotrebi je srpski jezik ijekavskog izgovora...“)¹⁴. Nazwanie języka serbskim mogło być wówczas poparte oficjalną nazwą państwa: Związkowa Republika Jugosławii (*Savezna Republika Jugoslavije*), co miało mieć na celu pełną unifikację językową. W międzyczasie sytuacja społeczno-polityczna doprowadziła do zmiany charakteru republiki związkowej w dwie wspólnoty państwowe (Serbia i Czarnogóra), co w końcu zostało oficjalnie potwierdzone 4 lutego 2003 roku, kiedy to została oficjalnie uformowana wspólnota państwowa

---

¹² Por. I. Pranjković, *Hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik*, [w:] *Język wobec przemian kultury*, red. E. Tokarz, Katowice 1997, s. 53-59.

¹³ Por. też E. Tokarz, *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich* [w:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*, red. H. Fontański przy współpracy E. Straś, Katowice 2001, s. 25.

¹⁴ Ustav Republike Crne Gore (opublikowany w „Službeni list RCG”, br. 48/92).

Serbia i Czarnogóra, podstawą której jest równouprawnienie dwóch państw – członków: państwa Republika Serbia i państwa Republika Czarnogóra. Po referendum niepodległościowym zagadnienie języka w tworzonej konstytucji Czarnogóry staje się problemem palącym. Wcześniej zagadnienia odnośnie języka w Konstytucji, chociaż podnoszone przez czarnogórskich intelektualistów, jak np. prof. V. Nikčevića, były bagatelizowane i niedoceniane.

Poglądy na współczesny język w Czarnogórze są u samych Czarnogórców bardzo spolaryzowane. O języku czarnogórskim w sposób świadomy wypowiadają się kręgi inteligencji czarnogórskiej, skupionej wokół Autokefalicznej Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej (*Crnogorska Pravoslavna Crkva*), Dukljańskiej Akademii Nauk (*Dukljanska Akademija nauka*), czarnogórskiego PEN Clubu (*crnogorski PEN centar*), ośrodków twórczych i naukowych oraz Macierzy Czarnogórskiej (*Matica crnogorska*).

Wariant czarnogórski nie był traktowany równoprawnie z językiem urzędowym Serbii i Czarnogóry mimo, iż od IX wieku poprzez okres duklański, zetski i czarnogórski tworzył i rozwijał się samodzielnie, a od XV wieku posiada znaczną tradycję literacką¹⁵. W ramach istnienia Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii i Związkowej Republiki Jugosławii a następnie Serbii i Czarnogóry traktowany był on jako dialektałny odcień stylizacyjny oraz archaizujący. Starania dotyczące statusu języka Czarnogórców są ukierunkowane na wykreowanie w języku odrębności charakterystycznych dla czarnogórskiej kultury, tradycji i języka z uwzględnieniem:

a) kontynuacji prasłowiańskiego *ě jako (*i*)*je* (identycznym z normą bośniacką i chorwacką), por. np.: *vrijeme, mljeko*, itd.,

b) konsekwentnej (w odróżnieniu w tym przypadku od bośniackiego) antycypacją miękkości spółgłosek zębowych, por. np.: *de, devojka, deca, sušed, šekira* itd.

c) przewagi konstrukcji przyimkowych zamiast rzeczownika w narzędniku, por.: *radi s srpom*,

d) użycia biernika w miejsce miejscownika w znaczeniu lokatywnym z przyimkami *u, na*, por.: *živi u selo*,

---

¹⁵ Por. E. Tokarz, *Współczesne...*, s. 24.

e) częstszego, niż pozostałych trzech językach użycia form aorystu, imperfektu i plusquamperfektu.

Prace normatywne nad językiem czarnogórskim przebiegają w sposób naturalny i, jak zauważają niektórzy badacze, do pewnego stopnia spontanicznie¹⁶, dodając jej waloru naturalności. Wzorcem do kodyfikacji języka czarnogórskiego wydaje się tu być język wybitnych pisarzy czarnogórskich, ponieważ to oni w swoich działach są twórcami swojego języka. Ogólną zasadą zdaje się być „Pisz tak, jak to czynią dobrzy pisarze!” (*Piši kao što dobri pisci pišu!*)¹⁷. Prace normatywne ukazują tendencję bliską purystycznej chorwackiej i bośniackiej z zachowaniem obydwu alfabetów – cyrylicy i łacinki. Należy zaznaczyć, iż, w odróżnieniu od pozostałych języków wywodzących się z dialektu sztokawskiego, język Czarnogórców, ze względu na swoją specyfikę, posiada o trzy fonemy więcej, które oznacza się w alfabecie łacińskim za pomocą grafemów *ś* (*eś*), *ʒ* (*ʒe*) oraz *ž* (*že*), a w alfabecie cyrylickim odpowiednio *ć*, *ʒ*, oraz *ʒ*¹⁸.

BIBLIOGRAFIA

- Andrijašević Ž. M., Rastoder Š.**, *Istorija Crne Gore*, cz. II Š. Rastoder, *Crna Gora u XX vijeku*, Podgorica 2006.
- Babić S.**, *Pregled gramatike hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1973.
- Babić S.**, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb 1986.
- Brom P.**, *Crnogorski pravopis – prace kodyfikacyjne nad zasadami pisowni czarnogórskiego języka standardowego*, [w:] „Świat Słowian“ 1, red. E. Tokarz, Bielsko-Biała.
- Deklaracija o hrvatskome jeziku s priložima i Deset teza*, Zagreb 1991.
- Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Zagreb 1967.

---

¹⁶ Por.: P. Brom, *Crnogorski pravopis – prace kodyfikacyjne nad zasadami pisowni czarnogórskiego języka standardowego*, [w:] *Świat Słowian 1*, red. E. Tokarz, Bielsko-Biała, s. 77.

¹⁷ V. Nikčević, *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskog standardnog jezika*, Podgorica 1993, s. 12.

¹⁸ Por.: V. P., Nikčević, *Crnogorska gramatika*, Podgorica 2001, s. 19.

- Hofman-Pianka A.**, *Socjolingwistyczne aspekty współczesnego języka bośniackiego*, Kraków 2000.
- Katičić R.**, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1986.
- Nikčević V. P.**, *Crnogorska gramatika*, Podgorica 2001.
- Nikčević V.**, *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskog standardnog jezika*, Podgorica 1993.
- Pranjković I.**, *Hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik*, [w:] *Język wobec przemian kultury*, red. E. Tokarz, Katowice 1997.
- Tokarz E.**, *Mikrojęzyki słowiańskie – problemy badawcze językoznawstwa porównawczego*, [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*, red. E. Jędrzejko, Katowice 1998.
- Tokarz E.**, *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich* [w:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*, red. H. Fontański przy współpracy E. Straś, Katowice 2001.
- Ustav Republike Crne Gore* (opublikowany w „Službeni list RCG”, br. 48/92).

<http://www.oddd.org/pl>

http://www.greendevils.pl/polityka/wojna_w_jugoslawii_cz2/sondej_2.html

http://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_w_Bo%C5%9Bni
Vijesti, 30.05.2006.

ZMIANY SYTUACJI POLSZCZYZNY W WIELOJĘZycznym REGIONIE KOWIEŃSKIM NA LITWIE W XX WIEKU

Halina Karaś
Uniwersytet Warszawski

Region kowieński, położony w centrum Litwy, to dawny areal wielonarodowościowy i wielojęzyczny, w ciągu XX wieku coraz bardziej zatracający swój dawny polilingwalny charakter na rzecz monolingwizmu litewskiego, pokoleniowo pod tym względem również bardzo zróżnicowany. Obejmuje on rozległy teren w centrum Litwy od Kowna (lit. Kaunas) na południu po Sienkiewiczowską Laudę i Poniewież (Panevežys) na północy, od Ejragoły (lit. Ariogala) na zachodzie na wschodzie sięga za Wilkomierz (lit. Ukmergė). Zasięg geograficzny tej polszczyzny pozostaje jeszcze do dziś znaczny, natomiast kurczy się zdecydowanie natomiast zasięg społeczny i zakres funkcjonowania polszczyzny, gdyż używanie jej w życiu codziennym zanika.

Kowieńszczyzna jako obszar wielojęzyczny, w tym również polskojęzyczny, stała się ostatnio przedmiotem intensywnych badań. Prowadzone są zarówno badania nad polszczyzną tego regionu, gwarami litewskimi, jak i rosyjską gwarą starowierców osiadłych tutaj od kilku wieków. W artykule najwięcej uwagi zostanie poświęconej badaniom gwar polskich funkcjonujących na Kowieńszczyźnie w otoczeniu obcojęzycznym w warunkach pogranicza językowego. One też najlepiej do tej pory zostały zbadane. Najczęściej badania dotyczą mówionej współczesnej polszczyzny kowieńskiej przede wszystkim w jej odmianie gwarowej, przynosząc analizę zjawisk językowych z różnych

podsystemów języka i prezentację konstytutywnych cech tych gwar¹. Dużo uwagi poświęcono sytuacji socjolingwistycznej języka polskiego na obszarze kowieńskim². Intensywne są także badania nad polszczyzną kowieńską wieków wcześniejszych, dotyczące regionalnej odmiany pisanej, w tym nad socjolektem szlacheckim XIX wieku³ oraz nad językiem kowieńskiej prasy, podręczników szkolnych i słowników przekładowych okresu międzywojennego⁴.

Badaniom lingwistycznym na Kowieńszczyźnie w XX wieku, ani w pierwszej jego połowie, ani w drugiej, nie sprzyjała sytuacja polityczno-społeczna, tj. pozostawanie pod zaborem rosyjskim do 1918 roku, a następnie wyłonienie się niepodległego państwa litewskiego istniejącego do 1940 roku, i kolejno przyłączenie Litwy do ZSRR. W okresie międzywojennym badania utrudniał lingwistom polskim brak stosunków dyplomatycznych aż do 1938 roku Republiki Litewskiej z Polską i realizowany przez ówczesne władze litewskie wyraźny kurs relituanizacyjny niechętny czy nawet wrogi Polakom. Okres powojenny, gdy Litwa stała się częścią Związku Radzieckiego, jedną z jego republik również nie był czasem sprzyjającym badaniom nad wielojęzycznością tego regionu ani – tym bardziej – nad polszczyzną kowieńską. Dopiero przemiany polityczno-społeczne, które zaszły po 1990 roku umożliwiły eksplorację terenową i w konsekwencji zaowocowały znaczącymi publikacjami dotyczącymi sytuacji językowej na Kowieńszczyźnie, zwłaszcza sytuacji języka polskiego.

Obszar kowieński tworzył w przeszłości swoistą mozaikę językową i narodowościowo-kulturową, na którym polszczyzna stanowiła

---

¹ Zob. Halina Karaś, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa-Puńsk 2002, Halina Karaś (red.), *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – teksty*, Warszawa-Wilno 2001.

² Zob. A. Zielińska, *Mniejszość polska na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2002, ss. 191, por. też obszerny opis sytuacji socjolingwistycznej w: H. Karaś, *Gwary...*, op.cit., s. 86-123.

³ Zob. Zofia Sawaniewska-Mochowa, *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku*, Bydgoszcz 2002 (tu też omówienie stanu badań).

⁴ Są to prace powstałe głównie w środowisku Akademii Bydgoskiej, Jolanty Mędelskiej, Marka Marszałka. Por. m.in. M. Marszałek, J. Mędelska, *Za murem. Polszczyzna wydawnictw publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919-1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym)*, t. I. *Fonetyka, grafia*, Bydgoszcz 2005 (tu stan badań).

interdialekt – język komunikacji wszystkich mieszkańców, a inne stosowane tam kody komunikacyjne to przede wszystkim język rosyjski, litewski i jidysz. Na całym określonym tu terenie rozsiane były rosyjskojęzyczne wsie starowerskie, a jego obrzeża były już wyraźnie mieszane pod względem narodowościowym i językowym, zwłaszcza na zachód od linii Niewiaży, gdzie znaczący udział miała ludność litewska. Ponadto większość mieszkańców małych miasteczek stanowili Żydzi.

Kowieńszczyzna już na początku XX wieku była ośrodkiem polskości na Litwie. O sile żywiołu polskiego na tym obszarze świadczy m.in. fakt, iż w r. 1911 zostało wydane przez premiera Rosji Stołypina zezwolenie na używanie w guberni kowieńskiej w obiegu publicznym równorzędnie obok litewskiego języka polskiego. Gubernia wileńska natomiast wówczas takich uprawnień nie zdobyła⁵.

W okresie międzywojennym w powstałej Republice Litewskiej Polacy stanowili znaczącą część jej mieszkańców. Pod względem językowym cechował ich głównie bilingwizm polsko-rosyjski jako spadek po okresie zaboru rosyjskiego.

Liczebność i udział procentowy poszczególnych narodowości w regionie kowieńskim w przeszłości w roku 1923 (według danych polskich) prezentuje tabela nr 1.

Tabela nr 1. Liczebność i udział procentowy poszczególnych narodowości w regionie kowieńskim w przeszłości w roku 1923 (według danych polskich). Opracowano na podstawie: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997:101.

Powiaty		Liczba ludności w tys.	Narodowości							
Nazwa litewska	Nazwa polska		Litwini		Polacy		Żydzi		Rosjanie	
			w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
m. Kaunas	m. Kowno	98,9	27,7	29,9	29,1	31,5	29,4	31,8	2,1	2,3
Kaunas	Kowno	92,4	55,9	56,7	28,5	28,8	8,0	8,0	5,3	5,3
Kedainiai	Kiejdany	86,1	58,3	67,7	18,5	21,5	7,3	8,5	1,2	1,4
Ukmerge	Wilkomierz	126,3	84,1	66,6	30,9	24,5	9,1	7,2	2,2	1,7
Razem		403,7	226,0	56,0	107,0	26,5	53,8	13,3	10,8	2,7

⁵ Zob. I. Masojć, *Czynniki kształtujące świadomość językową Polaków na Litwie po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. I, pod red. J. Riegera, Warszawa 1996, s. 27.

Dane zamieszczone w tabeli wyraźnie wskazują, iż największą mniejszość narodową stanowili Polacy (26,5% ogółu mieszkańców), na drugim miejscu plasowali się Żydzi (13,3% ogółu mieszkańców), najmniej było Rosjan (2,7%). Odnotowano także inne, mniej liczne narodowości, w tabeli nieuwzględnione, np. niemiecka (6,2 tys., tj. 1,5%), marginalnie łotewska. Warto zwrócić tu uwagę na ciekawą sytuację narodowościową Kowna – największego miasta na interesującym nas terenie, ówczesnej stolicy Republiki Litewskiej. Wszystkie trzy najliczniejsze narodowości są tu reprezentowane prawie po równo, ale ich kolejność jest nieco inna niż gdzie indziej. Największą grupę mieszkańców Kowna stanowili Żydzi (31,8% ogółu ludności), drugą, nieznacznie tylko ustępującą im liczebnie, Polacy (31,5%). Litwini, którzy przeważali na terenach wiejskich, w Kownie byli trzecią grupą pod względem liczebności (29,9%), po Żydach i Polakach.

W XX wieku sytuacja językowa na Kowieńszczyźnie podlegała znaczącym zmianom. Polegały one na:

1) zmianach ludnościowych, których skutkiem był znaczny spadek liczby użytkowników języka polskiego i jidysz przy jednoczesnym gwałtownym wzroście użytkowników języka litewskiego i mniej znaczącym wzroście użytkowników języka rosyjskiego,

2) zmianach w zakresie stosowania poszczególnych języków, ich funkcji i prestiżu; w tym w szczególności ograniczenie funkcji i zakresu użycia polszczyzny oraz obniżenie jej prestiżu przy jednoczesnym rozszerzeniu funkcji i zakresu użycia języka litewskiego i wzroście jego prestiżu.

W czasie II wojny światowej ludność żydowska uległa zagładzie i język jidysz w swej odmianie północnokresowej, tzw. litwackiej⁶, przestał być jednym z kilku ważnych stosowanych na Kowieńszczyźnie języków. Powojenne deportacje na Syberię i repatriacja do Polski spowodowały ogromne zmniejszenie się ludności polskiej, której miejsce zajęli przybysze z różnych stron Litwy, głównie z dalekiej Żmudzi. Deportacje te objęły też ludność litewską. Procesy urbanizacyjne, kolektywizacja rolnictwa i, przeprowadzona latach 60. i 70. XX w.,

---

⁶ Por. Iryda Grek-Pabisowa, *Językowa rzeczywistość na Kresach północno-wschodnich*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, pod red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 157-159.

melioracja, doprowadziły do powstania wielu nowych pod względem demograficznym osiedli i zaniku dużej części okolic i zaścianków szlacheckich. Czynniki te oraz duża migracja wewnętrzna sprawiły, że omawiany obszar wyraźnie się zmienił pod względem językowym. Zmieniła się zwłaszcza sytuacja języka polskiego także w wyniku ukształtowania się powszechnego bilingwizmu polsko-litewskiego oraz szerszej znajomości języka rosyjskiego. Język litewski używany w szkole, w pracy, w kościele, w rozmowach z mieszkańcami przybyłymi z innych stron Litwy w ostatnich latach, zdobył dominującą pozycję, zwłaszcza w osiedlach nowych pod względem demograficznym.

Liczebność i udział procentowy poszczególnych narodowości w regionie kowieńskim w roku 1989 u schyłku ZSRR oraz w roku 2001 w niepodległej Litwie prezentują tabele nr 2-3.

Tabela nr 2. Liczebność i udział procentowy wybranych głównych narodowości w regionie kowieńskim w roku 1989. Opracowano na podstawie: P. Eberhardta, op.cit.: 232-233.

Powiaty		Liczba ludność i w tys.	Narodowości							
Nazwa litewska	Nazwa polska		Litwini		Polacy		Żydzi		Rosjanie	
			w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
m. Kaunas	m. Kowno	418,1	367,9	88,0	2,6	0,6	1,3	0,3	34,8	8,3
Kaunas	Kowno	84,3	79,8	94,7	0,7	0,9	0,0	0,0	2,6	3,1
Kedainiai	Kiejdany	69,5	63,7	91,7	0,6	0,9	0,0	0,0	3,6	5,1
Jonava	Janów	54,4	41,8	76,9	0,9	1,7	0,0	0,0	9,1	16,7
Ukmerge	Wilkomierz	52,5	48,6	92,6	0,4	0,7	0,0	0,0	2,8	5,3
Razem		678,8	601,8	88,7	5,2	0,8	1,3	0,2	52,9	7,8

Tabela nr 3. Liczebność i udział procentowy wybranych głównych narodowości w regionie kowieńskim w r. 2001.

Powiaty		Liczba ludność i w tys.	Narodowości							
Nazwa litewska	Nazwa polska		Litwini		Polacy		Żydzi		Rosjanie	
			w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
m. Kaunas	m. Kowno	378,9	352,0	92,9	1,6	0,4	0,4	0,1	16,6	4,4
Kaunas	Kowno	81,6	78,7	96,4	0,5	0,6	0,0	0,0	1,6	2,0
Kedainiai	Kiejdany	65,7	62,7	95,4	0,5	0,8	0,0	0,0	1,5	2,3
Jonava	Janów	52,3	45,1	86,2	0,7	1,3	0,0	0,0	4,9	9,4
Ukmerge	Wilkomierz	48,6	45,9	94,4	0,3	0,6	0,0	0,0	1,8	3,7
Razem		627,1	584,4	93,2	3,6	0,6	0,4	0,06	26,4	4,2

Dane powyższe przekonują o diametralnej zmianie sytuacji narodowościowej i językowej w regionie. Dwie największe przed wojną mniejszości, tj. polska i żydowska, są dziś marginalne (odpowiednio po 0,6% i 0,06% ogółu mieszkańców). Interesująco przedstawia się kwestia ludności rosyjskiej, która wzrosła ponad dwukrotnie z 2,7% w 1923 r. do 7,0% w 1989 r., by następnie zmaleć w okresie niepodległej Litwy do 4,2%. Było to wynikiem zmieniającej się sytuacji politycznej i przynależności państwowej tych terenów. Wzrósł w znaczący sposób udział procentowy ludności litewskiej wśród ogółu mieszkańców (z 56,0% w 1923 r. do 89,7% w 1989 r. i 93,2% w 2001 r.), mimo spadku liczbowego wywołanego m. in. niżem demograficznym. W spisie z roku 1989 odnotowano też niewielką grupę ludności białoruskiej – migrantów z Białoruskiej Republiki Radzieckiej (łącznie 3,6 tys., tj. 0,6%). Grupa ta również zmalała w roku 2001 i wynosiła 1,9 tys., tj. 0,3% mieszkańców Kowieńszczyzny. Nie zmieniło to na ogół jednak sytuacji językowej, gdyż często ludność ta posługiwała się językiem rosyjskim (czasem polskim z terenów polskojęzycznych Białorusi).

W porównaniu zatem z rokiem 1989 dane ze spisu narodowego z 2001 roku pokazują, iż zmalała mniejszość rosyjska i jeszcze – już i tak maleńka mniejszość polska (z 0,7% w 1989 roku do 0,6% w 2001 roku), przy czym w całym okresie powojennym stała się widoczna tendencja spadkowa.

Pod względem liczebności ludności polskiej Kowieńszczyzna należy zatem do zanikających ośrodków języka polskiego. Warto jednak podkreślić, że liczba użytkowników gwar polskich obecnie jest większa niż liczba osób deklarujących polską narodowość. Znaczącą część ludności polskojęzycznej (oczywiście nie monolingwalnej, lecz bilingwalnej polsko-litewskiej) stanowią bowiem osoby, które w paszportach mają wpis o narodowości litewskiej, i taką oficjalnie narodowość deklarują, ale nieoficjalnie często przedstawiają się jako „litewskie Polacy, tutejsze Polacy“. Dotyczy to jednak na ogół tylko starszego (i czasem średniego) pokolenia.

Świadomość narodowa i język na Kowieńszczyźnie nie zawsze idą z sobą w parze. Można tu wyróżnić takie sytuacje modelowe, jak np.

a) Polak – na co dzień (zwłaszcza w domu) mówi po polsku; na zewnątrz – na przemian z językiem litewskim i – ewentualnie – rosyjskim;

b) ni Polak ni Litwin – na co dzień używa obu języków (rzadziej polskiego), w dzieciństwie w domu mówiono tylko po polsku;

c) Litwin – ale deklaruje, że jego rodzice mówili tylko po polsku, on też w dzieciństwie – po polsku, obecnie na co dzień używa obu języków (rzadziej polskiego), Litwin, bo urodził się na Litwie i tu mieszka.

Dla terenu nie tylko Kowieńszczyzny, ale właściwie całych kresów charakterystyczna jest przywoływana w wypowiedziach informatorów kategoria „mieszania/pomieszania“ (*my mieszańce, my takie wymieszani jesteśmy, my mieszane*), określenia typu „czysty / akuraty / prawdziwy“ w opozycji do: „nieczysty / nieakuraty / nieprawdziwy“ Polak.

Dziś w regionie kowieńskim funkcjonują trzy języki w różnych swoich odmianach: jako podstawowy język litewski, częsty, zwłaszcza w kontaktach z ludnością nielitewskojęzyczną język rosyjski oraz – sporadycznie, z wieloma ograniczeniami – język polski. Obecnie językiem urzędowym i językiem powszechnej komunikacji sąsiedzkiej i rodzinnej jest litewski. To on cieszy się największym prestiżem, co niewątpliwie wiąże się z jego rolą języka państwowego. Szeroko używana jest przede wszystkim odmiana ogólna, czyli tzw. literacki język litewski. W mniejszym stopniu stosowane są gwary litewskie, głównie przez mieszkańców obrzeży badanego obszaru oraz przez migrantów z głębi Litwy. Językiem litewskim posługują się czynnie wszyscy mieszkańcy Kowieńszczyzny, choć spotkać można jeszcze sporadycznie osoby najstarsze, zwłaszcza kobiety, ze słabą znajomością tego języka.

Język rosyjski na interesującym nas obszarze występuje w różnych wariantach. Po pierwsze, mamy tu do czynienia z rosyjskim językiem ogólnym uczonym jeszcze niedawno w szkole w czasach Związku Radzieckiego i rozpowszechnianym w mediach. Na ogół była to tzw. nowa „ruszczyzna radziecka”⁷. Oprócz tego szerzył się w okresie ZSRR rosyjski język potoczny, odmiana mówiona upowszechniana także przez media, przez codzienny kontakt z Rosjanami przybywającymi z Rosji. Dodać do tego należy rosyjską gwarę staroobrzędowców od kilku wieków osiadłych w różnych częściach Kowieńszczyzny.

Język polski jest natomiast reprezentowany na Kowieńszczyźnie przez trzy odmiany: gwary ludowe, socjolekt szlachecki i polszczyznę kulturalną. W badaniach nad językiem Kowieńszczyzny zauważono

---

⁷ Por. Iryda Grek-Pabisowa, *Językowa rzeczywistość na Kresach północno-wschodnich*, op.cit., s. 161.

właśnie taki wyraźny trychotomiczny układ obejmujący trzy różne warianty języka polskiego: wariant wysoki reprezentowany przez potomków dawnego ziemiaństwa i inteligencję; wariant pośredni stosowany przez drobną szlachtę okoliczną i zaściankową, oraz wariant niski, tj. język chłopstwa. Dwa z wymienionych wariantów, tj. drobnoszlachecki i chłopski, niewątpliwie można zaliczyć do gwarowej odmiany polszczyzny na obszarze kowieńsko-laudańskim.

Gwary polskie na Kowieńszczyźnie, tworzące w niedalekiej jeszcze przeszłości dużą enklawę polskojęzyczną, położoną z dala od pogranicza litewsko-słowiańskiego, nazywane „archipelagiem wysp polskich“, stanowią pewien fenomen i zarazem tajemnicę naukową⁸. Mimo niesprzyjającej sytuacji zewnętrznej w obcym otoczeniu językowym oraz w warunkach stałego kontaktu z językiem litewskim (i często rosyjskim) wynikającym z bilingwizmu (polilingwizmu), trwają nieprzerwanie aż do dziś co najmniej od połowy XIX wieku, a niewykluczone, że znacznie dłużej (może nawet – w odniesieniu do języka drobnej szlachty zaściankowej i okolicznej – od XVI-XVII wieku), choć jest to już wyraźnie schyłek ich funkcjonowania. Obszar kowieński uległ bowiem dezintegracji zarówno na skutek oddziaływania czynników zewnętrznych, jak i postępującej asymilacji. Przerwana została ciągłość przekazywania języka polskiego zarówno w sposób instytucjonalny, jak i w rodzinie. Stan zachowania gwary w najstarszym pokoleniu mimo postępującego procesu jej zanikania na tym obszarze jest dobry. Inaczej natomiast sytuacja przedstawia się w odniesieniu do pokolenia średniego i młodego.

Gwary te znalazły się na początku XX wieku, po powstaniu niezależnego państwa litewskiego, w zasadniczo odmiennej sytuacji niż gwary polskie na Wileńszczyźnie, która weszła w skład II Rzeczypospolitej. Na Kowieńszczyźnie pozostającej w granicach Republiki Litewskiej, spontaniczność procesów etnicznych i językowych; w tym procesów polonizacyjnych, została powstrzymana przez politykę narodowo-językową nowego państwa, której celem była tzw. relituanizacja polskiej mniejszości narodowej traktowanej jako „spolszczeni Litwini“, a zatem jako ci, których należy przywrócić

---

⁸ Por. opinię L. Bednarczuka na temat obszaru kowieńskiego wyrażoną w artykule, *Litewsko-słowiańskie pogranicze językowe w pierwszej połowie XX wieku w świetle badań Olgierda Chomińskiego*, „Acta Baltico-Slavica“ XXIV, Warszawa 1999, s. 102.

właściwym im litewskim korzeniom. Warunki zewnętrzne, ekstralingwistyczne, spowodowały zatem inny niż na Wileńszczyźnie rozwój tych gwar i w konsekwencji doprowadziły do ich dezintegracji. Nie można też pominąć roli czynnika psychologicznego, jakim było powstanie niezależnego państwa litewskiego, które mogło przyczynić się do ugruntowania się litewskiej świadomości narodowościowej, zwłaszcza u osób o nie w pełni określonym poczuciu narodowym, i w związku z tym wpłynąć na procesy zmian językowych. O ile w okresie międzywojennym można było mówić o zwartych obszarach polszczyzny, o tyle dziś należy mówić już tylko o reliktach tych arealów polskojęzycznych. Diasporyczny i uwarunkowany pokoleniowo obecnie charakter omawianych gwar, przejawia się zarówno w rozproszeniu społeczności polskojęzycznej, jak i w zakresie użycia ograniczonym do najstarszego – i rzadko – średniego pokolenia.

Dziś trudno już zrekonstruować dawniejszy zasięg terytorialny i społeczny polszczyzny, ale opowiadania najstarszych informatorów pozwalają przynajmniej wytyczyć z grubsza takie granice. Inny też zapewne jest stan samej gwary, funkcjonującej w odmiennej niż dziś sytuacji językowej. Warto tu wskazać przede wszystkim na różnice w zakresie liczebności społeczności polskojęzycznej oraz na różnice w zakresie bilingwizmu polsko-litewskiego na badanym obszarze obecnie i w przeszłości. Współcześnie zjawisko dwujęzyczności polsko-litewskiej (czy raczej częściej trójjęzyczności polsko-litewsko-rosyjskiej) jest powszechne, tylko wyjątkowo można było spotkać przedstawicieli najstarszego pokolenia, którzy nie znają litewskiego w stopniu wystarczającym do codziennego komunikowania się. W przeszłości natomiast, zwłaszcza na początku istnienia Republiki Litewskiej, w latach dwudziestych – jak wynika ze wspomnień informatorów – nieznanomość języka litewskiego nie należała do rzadkości. Pokolenie rodziców i dziadków moich informatorów często nie znało języka litewskiego, było monolingwalne (najczęściej dotyczyło to kobiet). Na ogół moi respondenci w domu najpierw poznawali lokalną gwarę polską, a dopiero w szkole opanowywali język litewski. Świadectwa o tym są bardzo częste w zebranych przeze mnie materiale. Akwizycja języków nie dokonywała się zatem równocześnie, tylko najczęściej sukcesywnie: najpierw lokalna gwara polska, potem język litewski, a już po II wojnie światowej – język rosyjski. Rzadko natomiast, głównie w odniesieniu do osób pochodzących z rodzin mieszanych, lub mieszkających w środowiskach

mieszanych narodowościowo, poza zwartymi obszarami polskojęzycznymi, wspominano o symultanicznym przyswajaniu obu języków. Polska gwara rodziców i dziadków moich respondentów, funkcjonująca w innych warunkach społecznych i językowych, częściowego (a nie powszechnego) bilingwizmu polsko-litewskiego i w zasadzie pozostająca wówczas poza oddziaływaniem języka rosyjskiego jako języka urzędowego (tak jak to było wcześniej w okresie zaborów i później w czasach ZSRR), mogła zatem mieć nieco inny kształt, np. w zakresie stopnia interferencji języka litewskiego i rosyjskiego. Należy zatem podkreślić, że powszechna dziś dwujęzyczność polsko-litewska najstarszego pokolenia jest rezultatem opanowania języka litewskiego w szkole, podczas gdy przekaz polszczyzny w jej odmianie regionalno-dialektalnej dokonywał się w rodzinie.

Wobec szybkiego zanikania gwar polskich i silnej interferencji języka litewskiego, wynikającej z bilingwizmu polsko-litewskiego diametralnie zmienia się sytuacja języka polskiego na Kowieńszczyźnie. Obecnie tylko reprezentanci najstarszego pokolenia to użytkownicy badanych gwar, dla których były one kodem prymarnym wyniesionym z domu rodzinnego. Cechuje ich dwujęzyczność pełna, tj. przechodzenie z języka polskiego na litewski, dobra, porównywalna znajomość obu języków. Pokolenie to już szybko odchodzi, a wraz z nimi w przeszłość odchodzi język i kultura polska funkcjonująca przez wieki na Kowieńszczyźnie. Dla przedstawicieli pokolenia średniego na ogół polszczyzna nie jest już kodem prymarnym, nie funkcjonuje jako język kontaktów codziennych, a jej znajomość często ogranicza się już tylko do znajomości biernej. Pokolenie młode jest już całkowicie litewskojęzyczne. Do wyjątków należą osoby, które charakteryzuje czynna znajomość języka polskiego, nieco częściej można mówić o pasywnej jego znajomości. Podejmowane przez oddziały Związku Polaków na Litwie: kowieński i kiejdański wysiłki na rzecz nauczania polszczyzny zasadniczo już nie zmieniają tej sytuacji, gdyż nawet jeśli młodzi ludzie i dzieci uczą się polskiego, to uczą się go już na zasadzie języka obcego. Z całą pewnością nie można traktować ich języka jako przykładu kowieńskiej polszczyzny regionalnej czy gwarowej, gdyż jest to kod sekundarny, wyuczony, powstały na bazie litewskich nawyków artykulacyjno-językowych, przyswajany poprzez filtr języka prymarnego, czyli litewskiego. W pierwszym wypadku mamy bowiem do czynienia z peryferyjną, wyspą gwarą polską powstałą w odległej przeszłości na substracie białorusko-litewskim, w drugim – z

wariantem języka ogólnopolskiego, nasyconym – ze względu na prymarny kod litewski – licznymi interferencjami litewskimi, przyswajaniem w wyniku edukacji, a nie językowego przekazu w rodzinie.

Niewątpliwie podstawową rolę w ukształtowaniu się kowieńskiego obszaru gwarowego odegrała polszczyzna drobnej szlachty. Do dziś bowiem największe skupiska Polaków występują głównie na obszarach zamieszkałych dawniej przez drobną szlachtę, czyli dawnych dworaków, zaścianków i okolic szlacheckich (Lauda, okolice Datnowa, Kiejdan, Wędziagoły, Kowna). Do dziś bardzo silna jest także świadomość odrębności stanowej. Można tu mówić nawet o pewnym zakonserwowaniu się mentalności XIX-wiecznej. Bardzo wyrazisty do dziś jest bowiem na tym obszarze podział społeczno-kulturowy: Polak – szlachcic, a więc mówiący na co dzień po polsku i Litwin – chłop („cham“), czyli posługujący się językiem litewskim. To przekonanie, a także opinia o polszczyźnie jako języku bardziej prestiżowym, nobilitującym ludzi używających go na co dzień, ukształtowało mentalność najstarszego pokolenia. Nie oznacza to jednak, że nie ma zupełnie przykładów wyraźnego utożsamiania się z polskością potomków chłopstwa.

W I połowie XX w. polszczyzna miała inny status i inny prestiż społeczny. Najstarsze pokolenie urodzone na początku wieku ma jeszcze silną świadomość powiązań języka polskiego z polskością i szlacheckością, a języka litewskiego z chłopstwem. Polszczyzna miała wówczas wysoki prestiż; była językiem „pańskim“, „lepszym“, którego znajomość nobilitowała użytkownika, a język litewski był językiem chłopstwa. W Republice Litewskiej po I wojnie światowej sytuacja języka litewskiego zmieniła się diametralnie. Stał się on językiem państwowym, urzędowym, językiem szkoły, a zatem zmienił się jego status i wzrósł jego prestiż w świadomości społecznej. Polszczyzna w dalszym ciągu była natomiast najczęściej językiem kontaktów nieoficjalnych, językiem domowym, rzadziej – religijnym i – już przed II wojną światową w ograniczonym stopniu językiem szkoły. Po wojnie jej zakres społeczny i funkcje jeszcze bardziej zostały ograniczone. Obecnie prestiż gwary polskiej nie jest na Kowieńszczyźnie duży. Jest ona uznawana za język „zepsuty“, „niesprawiedliwy“, a jej użytkownicy są określane często mianem „żargonów“.

Gwary polskie na Kowieńszczyźnie to lokalny wariant polszczyzny północnokresowej, wykazujący szereg cech wspólnych z pozostałymi odmianami języka polskiego na dawnych Kresach północnych (obecnie na Litwie, w południowej Łotwie i na Białorusi), zwłaszcza z odmianą wileńską i tzw. smołwieńską. O pewnej specyfice kowieńskiej odmiany języka polskiego decydują jednak nie tyle odrębne jakościowo zjawiska, gdyż polszczyzna na Litwie jest dość jednolita, co inna frekwencja i odmienna konfiguracja cech językowych (ich występowanie lub brak) wspólnych z pozostałymi obszarami polszczyzny północnokresowej (szczególnie z obszarem wileńskim i smołwieńskim), większy zakres interferencji języka litewskiego i nieznanne (lub tylko częstsze niż na pozostałych terenach gwarowych Litwy) archaizmy, starsze niż na Wileńszczyźnie, bo związane z odizolowaniem od języka ogólnopolskiego już od powstania Republiki Litewskiej, tj. od 1918 r. Wśród tych archaizmów są zarówno rodzime środki językowe, jak i obcego pochodzenia, m.in. liczna jest grupa starych łacynizmów i rutenizmów. Dodać tu należy, że większa frekwencja niektórych zjawisk charakteryzujących też inne areale polskojęzyczne na Litwie często jest rezultatem silniejszej interferencji języka litewskiego uwarunkowanej aktywnym bilingwizmem. Podkreślić tu należy także, że dla dużej części badanych osób językiem częściej używanym jest język sekundarny – język litewski, a nie polszczyzna stanowiąca ich język prymarny.

Skutkiem przemian w sytuacji językowej dokonujących się przez cały wiek XX jest stopniowe ujednocianie polilingwalnego obszaru kowieńskiego. Marginalizacji uległa polszczyzna i język jidysz. Po okresie sprzyjającym rozwojowi języka rosyjskiego jako środka komunikowania się na Kowieńszczyźnie stopniowo ograniczeniu podlega też zakres języka rosyjskiego. Wszystkie te procesy zmierzają ku jednojęzyczności litewskiej.

ХИДРОГРАФСКА И ЗЕМЕПИСНА ТЕРМИНОЛОГИЯ В ТОПОНИМИЯТА ОТ САНДАНСКО НА ОБЩОСЛАВЯНСКИ ФОН

Румен Сребранов
Институт за български език – БАН

Светиврачка околия обхваща днешните общини Сандански, Струмяни и Кресна. Територията на този край е част от западните български земи, които се отличават с наличието на многобройни старинни български топоними. В това отношение твърде интересни са микро- и макротопонимите, които съдържат или са образувани от географски термини. Тук се включват географски апелативи, които са изчезнали в обиходната реч на населението и не се откриват в писмени източници, но се възстановяват въз основа на местните названия в съпоставка с останалите славянски топоними и диалектна и книжовна лексика. Една част от термините са образувани от апелативи с ясен етимон, но като цяло имат неуточнено и избледняло, а в известна степен и неясно значение. Някои от термините имат точно определено географско разпространение в Санданско, чиито граници се явяват най-често естествени дадености – реки и планински била. В доклада се спирам на по-интересни термини, които се откриват в санданската топонимия, като нарочно не се спирам на общоизвестни и употребими географски апелативи, каквито са река, езеро, извор, връх, пещера и др. В него се спирам върху топоними, които имат само славянобългарски произход. Това е продиктувано от няколко факта: 1) в Санданска околия турцизмите и гърцизмите представляват един незначителен процент и се концентрират в полетата покрай р. Струма и около минерални извори, които са били апетитни за турските заселници; 2) интересува ме връзката на нашата топонимия с тази на другите славянски езици с оглед на някои специфики в аре-

алното разпространение на някои географски названия в този край; 3) небългарските и адаптираните топоними са обект на отделно изследване. Прави впечатление, че българската топонимия, в която се включват местните названия от Светиврачко, прави паралели с източнославянски на територията на Украйна, Беларус и северните части на Европейска Русия.

В Струмянска община, в близост с македоно-българската държавна граница, се намира село *Рибница* (Струмяни), чието име е семантично равно на СелИ *Рибник* (Петрич), МИ *Рибник* ‘място с риби в реката’ Ивени (Битолско), *Рибнико* ‘ниви, по-рано бара’ Бориово (Струмица) < *рибник* ‘място в река, обикновено вир, където има повече риби’ (в говора на С. Истевник, Делчевско) – пол. РечИ *Rybница* (WLP / 1557-82/), МИ *Ribeniz* 1241, *Rybinitze* 1261 на о-в Рюген, пол. СелИ *Rybnik* (ŚL), нем. СелИ *Riebzig*, *Ribnick* 1417, сръб. *Рибник*, (Видоески 1999: 134; Pawłowicz 1996: 43; Ślaski 1926: 71; Rzetelska-Feleszko 1978: 61; Pavlović 2003: 97; Borek 1968: 206). Някои топоними са образувани от термина *сушица* ‘сух поток или дере; суха земя’ (в диалекта на с. Плевна, Драмско; = *суходол*), срв. СелИ *Сушица* (Санданско, Симитлийско и т.н.), МИ *Сушица* (Самуилово, Петричко; Ковачево, Мелнишко; Ковачево, Петричко), РечИ *Сушица* в бас. на Вардар, МИ *Сушица* ‘суходол’ в Монтанско и в Лабуница (Стружко), РечИ *Сушица* в Западна Тракия, в Южна и Югозападна България и много селища; в бивша Югославия *Sušica* – много реки и селища, стръб. РечИ и СелИ *Сушица*, *Сушитца* на Пелопонес, *Сушитца* в Трикала, в Албания – *Сушица*, реки и селища, рус. РечИ *Сушица*, пол. *Suszycza*, СелИ *Suszec* /ŚL/, чеш. СелИ *Sušice*, сръб. *Сушица* (Дуриданов 1963: 205; Видоески 1999: 156; Михайлова 1984: 177; Pavlović 2003: 97; Polívková 1985: 160–161)

Интересно е, че южнопол. РечИ *Wądołek* ‘поточе’, *Wądolina*, *Wądolica*, СелИ *Wadolno* (Bergthal, Schweidnitz), *Wadoły* (Württemberg, Oels), *Chlebiotki Wądolewo* 1578 /Łomża/ < *wądół* ‘pańów, jar, wąwoz; дефиле, клисура; ерозирала долина с тясно дъно и стръмни склонове; суха долина с равнинно дъно със стръмни и нестръмни склонове; дълбока и тясна долина с влажно дъно; дол на пътя’, изч. пол. *wądół* ‘grób’, *wędół* ‘rów, dół, wąwóz’, *szlawy wądół* ‘ziemia jako miejsce doczesnego życia, padół ziemski’ има съответствие в микропонимията на с. Каменица (Струмяни), в която се открива МИ *Вадолу*, а при с. Брежани (Симитлийско) МИ *Вадоле*/ *Вадола*

(стб. ждоль), срв. чеш. СелИ *Vendolí*, още лит. *vadė* ‘луговой ручей; сухое русло, которое после дождя наполняется водой’, но при славянските примери е възможно да идват от префикс *vQ-* и термин *dol* или *v+ Qdol*, както РИ *Ундольски* (Pawłowicz 1996: 46; Gołębiowska 1964: 22; Mrózek 2003: 125; Polívková 1985: 174; Невская 1977: 94; MSzP 2003: 350). По наличието на протетично *в-* топонимията на Санданския край (срв. още *в’аам* ‘яхам’ в санданския говор) се свързва тясно със лехтския ареал срещу липсата на такъв елемент в топонимията на бълг. у-говори и славянските у-езици или в територии в близост с тях, в които често се употребяват представка и предлог *у* вместо *в*, срв. *Удол* в Радомирско, слш., чеш. *údol, údolina, údolí*, у Мурзаев *удол* ‘пойма под высоким берегом; низкая долина; влажный луг в котловине; впадина, яма, провал’, рус. *удоль* ‘низменность’, ‘низина’, ‘низкая долина’, в някой бълг. говори *удол* ‘южен склон’ Сол, МИ *Удол* Долот Гугяково (Мар) (Малько 1974: 76; Мурзаев 1984: 573; Видоески 1999: 164). От друга страна, наличието на *удол* в ъ-говори говори за случай, както *вѣврѣгъ, вьврѣгъ*. Речното име *Жилава* (Кашина, Санданско) може да се свърже с апелатива *жила*, който се употребява за място за пропукване в камък, скала, срв. сръб. *Жилава*. Но допускам, че не бива да се отхвърля възможността за съпоставка с пол. *Żulaw Gdański* от д-луж. *żulawa* ‘nizina powstała z namułu’ (Dobroszów W.) (Popowska-Taborska 1965: 30; Rzetelska-Feleszko 1979: 92).

Българският термин *мѡчур* или *мочурище* има значение ‘блатистото място’ и се свързва с *moczar, moczarzisko* ‘mokradło, trzесawisko’ (Шльонск) също в южнополските диалекти, която се открива в две форми в съседния словашки език *močarina* и *močarisko*. *Мочурище* пряко кореспондира с думата *моч* ‘урина’ и глагола *мѡчам* ‘пикая’ (стб. **МОУИТИ**), които имат в западнобългарските говори значение ‘пикоч, пикая’, срв. бълг. МИ *Мочур*. От същия корен и със същото или сходно значение е изчезналият апелатив *мочище* > *Мочището* (Ст. Кресна, Кресна), срв. чеш. *močište* ‘мокрый луг’ (Малько 1974: 37). В топонимията на с. Голешево, Санданско, се открива МИ *Междуряк*, което е образувано от *междуряк* ‘място между две реки или два дола’, стб. *междурѣчнѣ*, сръб. *међурече*, още бълг. СелИ *Междурек* в Кукушко, МИ *Междурѣките* в Маданско, срв. пол. СелИ *Międzyrzec Podlaski, Międzyrzecze /ŚL/, Międzyrzecz /LBU/*, по модел с първа съставка *между-*: пол. СелИ *Międzyzdroje /ZPM/*,

Międzylesie, Międzygórze /DŚL/, Międzychód /WLP/, Międzyborów, чеш. СелИ *Meziměstí, Mezilesí, Meziboří* (Мука 1929: 108; Мурзаев 1984: 366-367; 1986: 107; Wójcik 2001: 100; Кънчов 1996: 168; Христов 1964: 249; Михайлова 1984: 139; Попов 1979: 130; Иванов 1982: 158; Polívková 1984: 125; Видоески 1999: 89).

В Струмянска община се открива СелИ *Каменица* (с паралели в Царибродско; Пирдопско; Алексинацко; Албания), разположено в голямо дере с много камъни (т.е. *каменица* ‘камънак; скалисто място’), МИ *Каменицата* (Градево, Симитлийско), *Каменица* (Боголин, Неврокопско; Чирпанско), в Гърция *Καμενίτσα, Καμενίτζα, Καμινίτσα*, РечИ *Каменица* в Ахея, Каменище (Ракитна, Симитлийско), *каменица* ‘каменолом’, ‘камениста нива’ Туин (Кичевско), ‘камениста местност’ Растойца (Крушевско) > МИ *Каменица* Волак (Драмско), Приковци (Кратовско), *Каменици* Веселчани (Прилепско), сръб. *каменица* ‘дупка в камък, в която се задържа вода’, пол. СелИ *Kamienica /WLP, MLP/, Kamienica Górna, Kamienica Dolna /PKR/, Kamienica Polska, Kamienica Śląska /ŚL/*, РечИ *Kamienica [Kat'in'ica], Kamienica Nawojowska* ‘od kamienista dna, łoziska i brzegów’ (*Kamienicka Rzeka = Kamienica*) в Ю Полша, рус. *Каменица* ‘камень в Смоленской обл.; каменная гряда на реке во Владимирской обл.’, също в Архангелска и Санктпетербургска обл., в Карелия, укр. *Каменица-Волинска* в Ровенска обл. от *камінниця* ‘каменная гора; галечный берег’, чеш. СелИ *Kamenice, Kamenišťe*, блрс. *Камяница* от *каменица* ‘каменное или кирпичное строение (дом, башня и т.д.)’, хърв. *Kamenica, Kamenice* < *kamenica* ‘kamien, камук; ostruga’, луж. *katjenica* ‘der Steinbach’, изч. пол. *kamienica* ‘kamieniołom’, бълг. *каменица* ‘зидана от камък направа за риболов за риболов в река’ (Тетевен), *каменици* ‘вид червени боровинки без семенца’ (Девинско) (Мурзаев 1984: 248; Polívková 1985: 106; Жучкевич 1974: 152; Karaś 1968: 42, 64; Павлова 2005: 242; Vasmer 1941: 134, 135, 154, 217; Чолева-Димитрова 2002: 72; Кнарпова 2001: 268; Pawłowski 1996: 22–23; MSzP 2003: 93; БЕР, т.1, 1971: 188 Видоески 1999: 69–70).

Оронимът *Гривица* ‘рид’ (Моравска, Кресненско) има точен паралел СелИ *Гривица* в Плевенско, МИ *Грива* в Албания и в Гърция, *Гривите* Дреново (Лер), *Grzywy Korzeczkowskie*, бълг. грива ‘остър сърт’ Бенче (Пор), Луково (Стр), *Грива* ‘планински предел’ Брайчино (Рес), рус. *грива* ‘тесен рид или редица от хълмове около блато, низина и т.н.; подводна височина, пясъчен нанос’, слн. *griva* ‘обра-

съл с трева склон, синор’, *grivina* ‘трева по синорите’; *грива* ‘пологий низкий увал, отделенный от другого ложбиной; низкая, некрутая, вытянутая гряда’, ‘формы ерозионного рельефа’, в Западен Сибир *грива* ‘поле; пашня’, рус. *Гривка* ‘возвышенность на луговом берегу нижней части Волги’, *Гривы* в Псковска обл., хълм *Золотая Грива* в Алтайския край (Бийски район), *Грива*, *Борисова Грива* в Санкт Петербург, *Большая Грива* в Приморския край, *Грива* и *Медвежья Грива* в Ярославска обл., *Гривка* в Калужска обл., *Грива* в Коми, *Гривенка* в Челябинска обл., *Гривка* в Саратовска обл., *Унесгрива* (речно устие), *Саласгрива* в Латвия, лит. Сели *Gryvã*, латв. *grīva* ‘устие на река’, *grīvis* ‘дълга трева’, лит. *griovã* ‘ущелье, долина между горами; овраг; обрывистый крутой берег реки’, лат. *grīva* ‘устье реки; старое русло; луг около реки; высокая трава, растущая в низинных местах’, срв. бълг. *гривища* ‘вид пруст, през който се влиза в уземна къща’, но и лит. *gurvõlis*, *gurvuoļys* ‘канара’ (Мурзаев 1984: 158-159; Koptowska 2001: 238; Попов 1979: 99; БЕР, т. 1, 1971: 281; Невская 1977: 29, 31; Видоески 1999: 46). Според Л. Димитрова-Тодорова „семантичният анализ на метафоричните ороними свидетелства за това, че като източници за метафора се използват преди всичко названия на части от тялото на човека и животните, на предмети от бита и т.н., т.е. думи, които характеризират човека и заобикалящата го среда от една или друга страна“ (Димитрова-Тодорова 2001: 59, 61, 62).

В Среден Пирин има връх и рид *Гредаро*, чието име е пренесено върху ВИ *Гредарска река*, *Гредарско езеро* и образувано от *греда* ‘балван’, ‘дебело дърво, което служи за мост над поток’ Растеш (Пор) > ‘дълъг нисък рид във форма на греда’ Вранещица (Кич), ‘планински венец’ Жегняне (Кум), стб. *гъда*, сръб. *греда* ‘планински гребен, стръмна скална стена’, слн. *greda*, срв. МИ *Гредата* ‘хребет’ в Поповско, *Гредата* в Троянско и Пирдопско, МИ *Гред* ‘слог на нива’ (*Гладен гред*, *Средния гред*, *Лозанов гред*), *Греда* ‘рът с ниви; равни ниви’ в Монтанско, МИ *Грежденик* в Босилеградско, *Грешта* < *Греждта* в Белослатинско, МИ *Греда* Рамне (Пор), Баракково (ДХ), Г. Мелничани (Деб), Растеш (Пор), Таор (Ск), Загорани (Прил), *Гредана* Ленища (Прил), Грунище, Будимирци (Мар), *Греата* < *Гредата* Драгожел (Тик), *Греите* < *Гредите* Дръчевица (Тик), Радовиш < *gręda ‘възвишение, рид с равнина’ със застъпници в почти всички слав. езици, сръб. *Орлова греда*, пол. Сели *Grzędzina*

/DŚL/, *Gradki* /W-M/, *Gradowek* /DŚL/, *Gradzanowo Kościelne* /MAZ/, *Grądy* /MAZ/, *Grądy Woniecko* /PDL/, *Grądko* < *grąd* ‘miejsce wśród bagien, wyższe i suche, porośnięte lasem’, вер. и чеш. Сели *Hředle*, рус. *гряда* ‘вытянута небольшая возвышенность, кряж, грива, моренная гряды’, укр. диал. *гряда* ‘невелике видовжене підвищення’, ‘довгий острів на болоті’, блрс. *града* ‘узвиштя, видовжене’, ‘довге підвищення серед болота в лісі’ > *Тимская гряда*, *Восточно-Донская гряда*, Речи *Гряда*, укр. *Гряда*, Сели *Града*, блрс. ВИ *Гряда*, Сели *Greda* в Босна и Херцеговина (5) и в Хърватско (Димитрова-Тодорова 2006: 312; Михайлова 1984: 101; Wójcik 2001: 56; Polívková 1985: 99; Мурзаев 1984: 161-162; Шульгач 1998: 103; БЕР, т.1, 1971: 278; Видоески 1999: 46).

В микропонимията на с. Никудин, Санданско, се открива МИ *Гольово рабѐш* ‘бърчина’ (< диал. *рѐбеш* ‘островрѐх чукар’, *раб* ‘речна брегова ивица; планински сърт’ Инче (Порече) < *рѐб*, *раб*, *руб*, *рѐбец* ‘ребро горы’, ‘остроконечная вершина горного хребета’, пол. *rabek* ‘brzeg, skraj czegoś; krawędź, kant; obwódka’ < *rQbъ ‘възвишение’; срѐб. *руб*, слн. *rób*, рус. *руб*), което може да се свърже с пол. Сели *Rąbież* (5), *Rąbiń*: *Rąbia*, в Черна гора *Rubeži*, пол. Сели *Rąbczyn* /WLP/, *Rąbień* /LDZ/, *Rapice* /LBU/, *Rąbino*, *Rębusz* /ZPM/, МИ *Rąbań* ‘pole, łąka’, *Rąbanie* ‘łąka’, Речи *Porąbka*, *Porębianka*, РИ *Zaręba* < *poręba*, *wyrąb* ‘las wyrąbany; сечище’, wyrobisko ‘las „wyrobiony“ czyli przygotowany pod uprawę po wyrębie drzew’, както и с пол. *rubież*, рус. *рубец*, *рубеж* ‘граница’ < *рубить* ‘Bäume fällen’, *raбаć* ‘удрям, сека, дялам, копя’, срв. още Сели *Рабеш*, *Рапеш* в Драмски Чеч, което Й. Н. Иванов погрешно извежда от ЛИ *Рабышь.

В старинното название *Плеша* (Стара Кресна) се открива апелативът *plešъ ‘kahle Stelle; голо място’, слн. *pleš* ‘kahl; плешив’, *pleša*, *plešnica* ‘kahle Stelle’: *Pleschaitz*, *Plesch*, *Pletzen* в Източните Алпи, в чешки *pleš* ‘holé místo na hlavě, lysine; místo, kde nic neroste’: *Pleš*, *Za Pleší*, *Pod Pleší*, *Na Pleších*, *Plešivec*, *Plešovice*, слн. *Pleševica*, в Румъния *Pleaș*, *Pleașa*, *Pleașovul*, бълг. МИ *Плеша* ‘ниви’ Брайчино (Прес), ‘гола местност’ Барбареве (Струм), *Плешавица*, *Плешница* в Албания, Πλέσα, Πλέσια, Πλεσιβίτσα Янина, Πλήσεβιτσα Леринско, в Асеновградско МИ *Плешивец*, в Кратовско Сели *Плешанци*, МИ *Плешец* Опеница (Охр), *Плешник* Вир < *plešъ, стб. плъшь ‘голо място’, срѐб. *плешина* ‘голо място’, слн. *plěš*, в Монтанско МИ *Плешово* < *плеш* ‘средгорска поляна’, в Радомирско МИ Г. и Д. *Плеш*, в Бе-

лоградчишко, Сели *Плешивец*, в Софийско МИ *Плешо*, пол. Сели *Pleszew* /WLP/, *Pleśna* /MŁP/, *Pleszów*; *плешина*, *плешивина* ‘голое место на земле, лишненное растительности; проталина в весеннем снегу; голая вершина горы, голец’, рус. *плешь* > *Плещи* в Иркутска обл., *Плешивая* в Алтайския край, *Плешивка* близко до Тула, *Плешивец* в Полтавска обл., *Плешканы* в Черкаска обл., ВИ *Плещки* в Московска обл., ороним *Плешивый Белок* в Алтай, ороним *Плешевица* в Словения, срв. лит. *plėšinyš* ‘вспаханная нива; распаханый луг; вырубленное место в лесу’ (Torkar 2001: 91; Olivová-Nezbedová 2001: 275-276, 283; Костадинов 1997: 286; Михайлова 1984: 154–155; Заимов 1994: 193; Vasmer 1941: 117, 127, 157, 172, 186; Кънчов 1996: 222; Jordan 1957: 346; Мурзаев 1984: 440; Невская 1977: 69; Видоески 1999: 109).

В микропонимията на с. Стара Кресна, Санданско, се открива МИ *Копака*, при с. Д. Осеново *Копака*, от *копак* ‘копа сено’ > ‘заоблен хълм’, МИ *Копаците* < *копак* ‘копа’, ‘изкоренена гора’ (Смолянско), което се свързва с пол. МИ *Wysoka Kopa*, *Kopiec*, срв. още МИ *Копните* ‘голи чукари’, *Копнина* ‘било’, *Копџта* ‘стръмнина’ в Маданско, *Божкова закопица* ‘ниви’ в Разложко от *копица* ‘копичка сено’ (Попов 1979: 87; Mrózek 2003 : 199; Христов 1964: 222; Саламбашев 1976: 131; БЕР, т. 1, 1971: 607). Тук можем да изведем термин *копа* (пол. *kopa*, *kopiec* ‘wzgórek, wzniesienie sztucznie usurpane; usypisko; rodzaj rompnika w formie takiego pagórka’), което да обозначава място, където е имало копи сено или което прилича на копа поради хълмистата форма.

Микропонимът *Язовините* е разпространен в Зап. България, включително в Санданско (Моравска), още *Язовините* ‘язови дупки’ Белотино, Ново село (Струм), *Язвини* ‘дупки’ Дедино (Рад), *Язвинье* Любанце, Кучково (Ск), Орах (Кум), Попадия (Тик), Црешево, Ново село (Вел), *Язвиняна* ‘долове и скали’ Кочище (ДХ). Той е образуван от термина *язовина* ‘дупка на язовец’, ‘дупка в скалиста местност’ Подлес (Тик), Блатец (Вин), *язвина* ‘дупка в пещера’ Круше (Вел), *язвина* Блатец (Вин), сръб. *jazvina*, рус. *язва*, *язвина*, укр. *язвина* (срв. с *язва* ‘дупка на язовец’ Круше (Пр), *язве* Речица Охр, сръб. *jazwa* ‘яма, бездна’), пол. Сели *Jazwina*, *Jazwiniec*, *Jazwiny*, МИ *Jaźwica*, *Jaźwina*, *Jaźwiny* пор. ар. *jaźwiec* ‘borsuk’, *jazwa* ‘nora, dziura’, *jaźwina*// *jeźwina* (: *jeźwina*), *jeźbina* ‘wydrążenie w ziemi lub skale,

јана², хърв. *Jazvenik* (Kopertowska 2001: 240; Видоески 1999: 66, 67; Šimunović 2003: 109)

От анализа се вижда, че по-голяма част от редките и изчезналите хидрографски и земеписни термини се откриват в топонимията на запад от р. Струма на територията на Санданско, напр. *язовина, шубел, гривица, кичер*. Това са стари апелативи, които имат паралели в повечето славянски езици. Някои от тях са образувани по метафоричен път, което свидетелства за общата представа и модел на славяните при появата на географски термини, с които се обозначават специфики на терена. Най-често преносът на признак се осъществява от телесни части върху природния обект, т.е. имаме система от географски апелативи от соматоними.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бечева 1998:** *Бечева, Н.* Местните имена в Грудовско (Средецко). София, 1998.
- БЕР, т. 1, 1971:** Български етимологичен речник, т. 1, а-з, София, 1979: БАН.
- Вакарелски 1977:** *Вакарелски, Хр.* Българска етнография. София, 1977.
- Видоески 1999:** *Видоески, Б.* Географската терминологија во дијалектите на македонскиот јазик. Скопје, 1999, МАНУ.
- Димитрова-Годорова 2006:** *Димитрова-Годорова, Л.* Местните имена в Поповско. София, 2006, АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Займов 1960:** *Займов, Ѓ.* Български водни имена. – БЕ, кн. V, 1960, 420-430.
- Иванов 1982:** *Иванов, Ѓ. Н.* Местните имена между Долна Струма и Долна Места. София, 1982, БАН.
- Кирил 1960:** *Кирил Патриарх Български,* Българомохамедански селища в Южните Родопи (Ксантиско и Гюмюрджинско). София, 1960, Синодално издателство.
- Кънчов 1996:** *Кънчов, В.* Македонија. Етнография и статистика. (Второ фототипно издание), София, 1996, АИ „Проф. М. Дринов“.
- Малько 1974:** *Малько, Р.* Географическая терминологија чешского и словацкого языков. Минск, 1974, Наука и техника.
- Невская 1977:** *Невская, Л.* Балтийская географическая терминологија. Москва, 1977, Наука.

- Павлова 2005:** *Павлова, Н.* Топонимията на Чирпанско. София, 2005, УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Саламбашев 1976:** *Саламбашев, Ан.* Местните имена в Смолянско. София, 1976, БАН.
- Христов 1964:** *Христов, Г.* Местните имена в Маданско. София, 1964, БАН.
- Чолева-Димитрова 2002:** *Чолева-Димитрова, А.* Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник. София-Москва, 2002, Pensoft.
- Шульгач 1998:** *Шульгач, В.* Праслов'янський гідронімний фонд. Фрагмент реконструкції. Київ, 1998, Інститут української мови НАН України.
- Borek 1968:** *Borek, H.* Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem *-yn*. Prace Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wrocław, 1968, PWN.
- Cząstka-Szymon и кол. 2000:** *Cząstka-Szymon, B., Ludwig, J., Synowiec, H.* Mały słownik gwary Górnego Śląska, część I, wydanie drugie poszerzone. Katowice, Leksykon.
- Gołębiowska 1964:** *Gołębiowska, T.* Terenowe nazwy Orawskie. – Prace Językoznawcze, z. 11, Studia Orawskie nr 3, Kraków, 1964.
- Göbel, Labocha 1978:** *Göbel, D., Labocha, J.* Nazwy terenowe z okolic Jabłonkowa. Prace Językoznawcze 59, Kraków, 1978.
- Jordan 1957:** *Jordan, I.* Toponimice românești în *-ov(a)*, *-av(a)*. – Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. София, 1957, ИБЕ, 341–349.
- Jordan 1963:** *Jordan, I.* Toponimia românească. București, 1963.
- Jurkowski 1971:** *Jurkowski, M.* Ukraińska terminologia hydrograficzna. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1971.
- Knappová 2001:** *Knappová, M.* K jazykové charakteristice českých oronym. – Toponimia i oronimia (pod red. Al. Ciešlikowej i B. Czopek-Kopciuch), Kraków, 2001, DWN, 265–270.
- Kopertowska 2001:** *Kopertowska, D.* Oronimia w toponimii – teoria a terenowy konkret. – Toponimia i Oronimia (pod redakcją Aleksandry Ciešlikowej i Barbary Czopek-Kopciuch), Kraków, DWN, 2001, 237–248.
- Kozierowski 1926:** *Kozierowski, St.* Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty. – SO 5, 1926, 112–246.
- Mrózek 2003:** *Mrózek, R.* Nazwy górskie (oronimia). Polska. Nazwy górskie (oronimia). – Słowiańska onomastyka. Encyklopedia II, 2003, Warszawa – Kraków, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 198–200.

- Olivová-Nezbedová 2001:** *Olivová-Nezbedová, L.* Některá častěji se vyskytující oronyma na území Čech. – Toponimia i Oronimia (pod redakcją Aleksandry Cieślukowej i Barbary Czopek-Kopciuch), Kraków, DWN, 2001, 281–284.
- Pavlović 2003:** *Pavlović, Zv.* Nazwy wsi i miast (ojkonimia). Serbia. – Słowiańska onomastyka. Encyklopedia II, 2003, Warszawa – Kraków, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 94–100.
- Pawłowski 1996:** *Pawłowski, E.* Nazwy wodne Sądeckizny. Kraków, 1996, Instytut Języka polskiego PAN.
- Polívková 1985:** *Polívková, Al.* Naše místní jíména. Praha, 1985, Academia.
- Popowska-Taborska 1965:** *Popowska-Taborska, H.* Dawne pogranicze językowe polsko-dolnołużyckie (w świetle danych toponomastycznych). Warszawa – Kraków, 1965.
- Rzetelska-Feleszko 1978:** *Rzetelska-Feleszko, E.* Wielkopolskie nazwy geograficzne z sufiksem *-ica* do końca XVI wieku. – SO 35, 1978, 51–69.
- Šimunović 2003:** *Šimunović, P.* Nazwy wsi i miast (ojkonimia). Chorwacja. Imena naselja (ojkonimija). – Słowiańska onomastyka. Encyklopedia II, 2003, Warszawa – Kraków, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 101-115.
- Vasmer 1941:** *Vasmer, M.* Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941, Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co.
- Wójcik 2001:** *Wójcik, U.* Nazwy miejscowe dawnego województwa rawskiego. Warszawa – Kraków, 2001, Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ГЕНЕРИЧНОСТТА В РАМКИТЕ НА ИМЕННАТА ФРАЗА

Кунка С. Молле
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Генеричността като семантична категория се свързва както с номиналната, така и с вербалната фраза (подробна библиография вж. в Крифка и др. 1995; за българския език – в Косеска-Тошева, Гаргов 1990). Обикновено двата типа генеричност се разглеждат съвместно, тъй като много често те се срещат в един и същ контекст. В настоящото изследване генеричността се разглежда само в рамките на именната фраза (ИФ) и се анализира преди всичко по отношение на онези имена и номинални комплекси, които функционират в изречението в субектна позиция.

Най-разпространеното и общоприето схващане за генеричните ИФ е, че те означават целия род, т.е. цялото множество обекти от реалния свят, които се мислят в обема на определеното от името понятие. Според различни автори генеричните ИФ описват множеството от обекти главно по два начина:

- *колективно* – при което ИФ представят обектите като клас, като неразчленимо цяло, като абстрактен индивид от II род (вж. Лайънс 1999: 179);
- *дистрибутивно* – при което ИФ представят обектите като разчленимо цялостно множество, реферират класа като съвкупност от конституиращите го членове, или означават потенциален представител, който е типичен и чрез който се визира целият клас, т.е. характеризират се всички останали членове на множеството.

Дефинирани по този начин, ГИФ се противопоставят на определените ИФ, имащи за референт отделен обект или група обекти с конкретни параметри и възможност за идентификация.

Изглежда обаче, че в стройната и недвусмислена на пръв поглед дефиниция остава нещо недоизказано, но съществено, което поражда въпроси, съмнения и колебания у някои автори, когато те трябва категорично да се произнесат какво точно представлява една ГИФ.

Не е ясно как трябва да се възприемат ГИФ – дали като универсално квантифицирани предикати (от гледна точка на логическата семантика), или само като техен лингвистичен аналог. В първия случай те реферират всички членове на класа без изключение. Във втория случай ГИФ могат да бъдат разглеждани като притежаващи различна квантификационна сила.

Няма единомислие по въпроса за референциалната характеристика на ГИФ. Някои автори разглеждат генеричното множество като референтно, отнасящо се потенциално към всички членове на класа (Лакова, Гаргов 1985 и др.). Други автори твърдят, че изразяваното от ГИФ родово понятие е типичен пример за нереперентност – със силно абстрактна семантика, твърде близка до понятийното, сигнификативното значение (Зидарова 1987 и др.).

Не са единни мненията и по отношение на йерархичната категоризация на генеричността и детерминацията. Къде е мястото на явлението – дали като самостоятелно съществуващо в рамките на детерминацията, дали като йерархично подредно – разновидност на неопределеността, или препокриващо се формално и семантично с определеността.

Друг немаловажен въпрос, който възниква естествено при позадълбочено проучване на генеричността, е въпросът за семантичните признаци на понятието и особено за онези от тях, които са диференциални по отношение на определеността, тъй като точно в тази област е много трудно установяването на адекватен и всеобхватен критерий за разграничаване на двете явления.

С убедеността, че разсъждаването по проблеми, предизвикващи спорове, е крачка по пътя към изясняването им, в две предишни свои работи на базата на анализ на традиционно приеманите за генерични ИФ съм се опитала да установя някои от причините за това, защо някои автори, които намират известни противоречия в дефиницията за генеричност, въпреки това продължават да я приемат като диференциален признак (Молле 2005, Молле 2006). Тук бих искала отново да се спра на някои важни аспекти и същевременно да направя някои доуточнения и допълнения.

Номиналните фрази, участващи в строежа на изречението, от гледна точка на компонентния си състав по принцип имат следната структура:

1) ИФ, състоящи се само от съществително име.

2) ИФ, състоящи се от съществително име – ядро на фразата, и различни по тип негови разширения.

Ако се следва дефиницията за генеричност обаче, във втория случай възниква въпросът какво означава „целият род (клас) обекти“ – дали множеството от екстенционала на понятието, назовано със съществителното име – ядро на ИФ, или множеството от екстенционала на понятието, означено лексикално от цялата ИФ (т.е. от съществителното име и неговите модификатори).

Ако приемем, че генеричното множество се формира само от името както в (1), тогава много ИФ ще останат извън обхвата на генеричността. Употребата на какъвто и да е модификатор, независимо от неговия семантичен характер, има рестриктивна функция спрямо обема на множеството, означаващо от името ядро, и неизбежно редуцира неговия екстенционал. От което следва, че ИФ *ранените зайци* в (2) (примерът, променен незначително, е заимстван от Иванчев 1967), която очевидно представлява само част от класа *зайци*, не може да бъде генерична, тъй като това противоречи на дефиницията.

(1) Зайците са тревопасни животни.

(2) Ранените зайци са лесна плячка за кучетата.

Мнозинството автори обаче определят както ИФ в (1), така и ИФ в (2) като генерични, което означава, че на практика те „суспендира“ дефиницията за генеричност. Езиковедите, осъзнаващи проблема, се опитват да разрешат възникналото противоречие, като разграничават в рамките на ИФ различни типове генеричност. Но ако се приеме, че генеричното множество се формира от лексикалното значение на цялата ИФ, както в (2), тогава семантичното съдържание на генеричността би трябвало да се преформулира така: ‘означава целия клас обекти, определени от *дискурса*’. Тази идея се защитава от мнозина. Парадоксалното обаче е, че в този случай изчезва диференциацията между ГИФ и дефинитните ИФ в множествено число, които притежават същата семантична характеристика. Очевидно е, че формално идентичните ИФ в (2) и (3) означават различни в количес-

твено отношение множества – в (2) референти по принцип са всички зайци, които са или ще бъдат ранени, без обвързване с конкретна ситуация, а в (3) става дума за всички ранени зайци в един определен лов. Но и в двата случая ИФ означават целия клас обекти, определени от дискурса.

(3) *Ранените зайци да се преброят и да се сложат в отделни клетки.*

Изводът, който следва от това кратко представяне на проблема, е, че за да бъде релевантна дефиницията за генеричност, тя трябва да притежава като характеристика освен „целия клас обекти“ и още нещо. Това „нещо“, споделяно от редица езиковеди, е, че само в контекста може да се установи характерът на ИФ. Кр. Лайънс обвързва типа на ИФ с контекста по следния начин. Той отбелязва, че една и съща форма, например ИФ *книгите*, може да бъде определена, ако се отнася за цялото множество от книги, функциониращо в дадена прагматично определена област, или може да бъде генерична, ако се отнася за цялото множество от книги, спрямо което *не се прилагат прагматични ограничения* (Лайънс 1999: 192). М. Лакова и Г. Гаргов също споменават като критерий за такова разграничаване начина, по който са прокарани границите на класа – дали са зависими от конкретната речева ситуация, или са чисто езикови, конвенционални (Лакова, Гаргов 1985).

Така генеричната и негенеричната употреба на ИФ се оказват в комплементарна дистрибуция, която изцяло е детерминирана от лингвистичния и/или прагматичния контекст – определената ИФ се проявява като контекстуално зависима, а генеричната ИФ – не.

Би могло тогава изискването за липса на прагматични ограничения да се включи към характеристиката на генеричността. В този случай значението, изразявано до този момент от семантичния признак [тоталност на обектите], оказал се недостатъчен за диференцирането на множествените генерични и дефинитни ИФ, би могло да бъде допълнено с признака [+/-прагматична ограниченост]. Тогава двата типа ИФ биха функционирали като членове на привативна опозиция, където маркиран член ще бъде дефинитната ИФ.

Основното неудобство се крие в прекалената размитост и широкообхватност на понятията *прагматична ограниченост* и *прагмати-*

чен контекст и липсата на яснота за параметрите, които трябва да се имат предвид.

В българската лингвистика във връзка с комуникативната употреба на ИФ се използват термините *актуален* и *неактуален контекст* (или актуални и неактуални изречения). Кратка и точна характеристика предлагат М. Лакова и Г. Гаргов (Лакова, Гаргов 1985). Според авторите истински генерични фрази са само онези, които се употребяват в изречения с глагол за неактуално действие.

Макар че по принцип е възможно контекстът [+/- актуален] да се използва като диагностициращ критерий и на този факт обръщат внимание и други изследователи, мисля, че той би могъл да бъде само ориентировъчен и да заема периферията на системата от диференциални признаци, тъй като по отношение на определеността и генеричността той невинаги е релевантен. Това много добре се вижда от примери (4) и (5).

(4) Филмите на Спилбърг са професионално направени.

(5) Филмите на Спилбърг не може да не са професионално направени.

ИФ в (4) е дефинитна, тя реферира реално създадените от Спилбърг до този момент филми и е употребена в неактуален контекст. ИФ в (5) има нееднозначна интерпретация. При единия от възможните прочити тя е семантичен еквивалент на ИФ в (4), т.е. това е дефинитна ИФ. При другия прочит тя се възприема като генерична, означаваща не само имплицираното в предишните случаи множество от филми, но и онези, които Спилбърг би създал в бъдеще и които в момента не са реален факт. Независимо от интерпретацията на ИФ в (5) контекстът е неактуален и в двата прочита.

За разлика от (4) и (5) всички ИФ в (6), (7), (8) и (9) са употребени в актуален контекст. Примери (6) и (7) принадлежат на Крифка и др. (1995: 12).

(6) Плъховете достигнаха Австралия през 1770 година.

(7) Картофите са били култивирани най-напред в Южна Америка.

(8) Плъховете изплашиха детето и то се разплака.

(9) Картофите ни ги сервираха цели, в някакъв лютив сос.

Но тяхната когнитивна характеристика е различна. Така например в (6) се съобщава конкретен факт за целия клас пълхове, а в (7) – за картофите по принцип, за картофите въобще. И двете ИФ са с генерично значение. Очевидно е, че в (6) изобщо не става дума за достигането до Австралия на всички членове от класа *пълхове*, нито пък в (7) – за култивирането на всички картофи. В случая възможността за употреба на субектни ИФ с генерично значение в актуален контекст се крие във факта, че на повърхнинно и на дълбинно равнище семантичните структури са различни. Логическият запис на ИФ в (6) се интерпретира така: ‘за класа пълхове е в сила, че една част от тях ...’. С други думи, реалният субект, към който се отнася предикатът в (6) и който се свързва с дадената ситуация, е неопределено, но конкретно множество. В повърхнинната структура обаче този субект не се експлицира и като подлог (но формален!) остава само генеричното множество, останалата част е супресирана. По същия начин се обяснява и присъствието на ГИФ в актуалния контекст на (7).

От казаното дотук става ясно, че и контекстът от гледна точка на своята актуалност не може да бъде достатъчен критерий за диференциране на генеричните ИФ и определените ИФ.

Както беше отбелязано по-горе, рестрикция по различни параметри на множеството, определено от понятийното съдържание на името ядро, предполага не само прагматичният, но и лингвистичният контекст. Когато ИФ е с разширения на опорния субстантив, модификаторите оперират по следния начин:

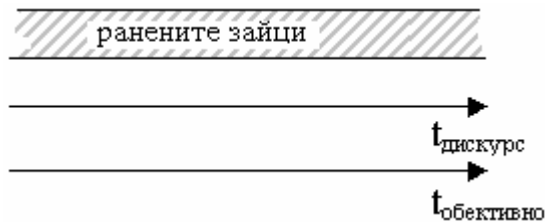
а) ограничават подмножеството качествено, както например в ИФ *хубавите жени*, *бутилките от кока-кола*, *нормалните хора* и др.;

б) ограничават подмножеството количествено, като стесняват екстенционала на ИФ в пространствено отношение, както например в ИФ *азиатските лъвове*, *африканският чакал*, *българите в Чикаго* и др.;

в) ограничават подмножеството количествено, като стесняват темпоралния интервал, в който функционира ИФ, например *съвременната жена*, *днешните деца*, *средновековните градове*, *античните гърци* и др.

Как ще изглежда множеството, означавано от ИФ, и какъв характер ще има, зависи единствено и само от начина, по който се съотнася времето на дискурса с обективно протичащото време.

Ако времето на дискурса се възприема като неограничено, аналогично на обективното време, тогава множеството, означено от ИФ, в описваната ситуация е темпорално нехомогенно – то е разпръснато по цялото протекание на оста на времето и не може да бъде характеризирано по друг начин, освен като генерично, независимо дали референтите са неограничен брой, или ИФ реферира краен брой обекти. На фиг. 1. е представено графично казаното дотук за субектната ИФ от пример (2) *Ранените зайци са лесна плячка на кучетата.*

Фигура 1

Графика на генеричната ИФ ранените зайци във времето.

Тази графика е в сила и за генеричната ИФ *зайците* от (1), и за ИФ *филмите на Спилбърг* от (5).

Когато множеството е ограничено във времето под влияние на прагматични и/или лингвистични фактори, т.е. когато времето на дискурса е локализирано върху темпоралната ос и обхваща конкретен, фиксиран момент, независимо от неговата продължителност, така че множеството от елементи във функцията на субект на предикацията се явява компактно, с едни същи времеви индекси, тогава ИФ ще бъдат дефинитни. На фиг. 2 е представено графично взаимоотношението между времето и множеството, означено от ИФ *ранените зайци* в (3) *Ранените зайци да се преброят и да се сложат в отделни клетки.*

Фигура 2

Графика на определената ИФ ранените зайци във времето.

На фигурата ясно се вижда, че множеството, реферирано от дефинитната ИФ, е подмножество на генеричното и то функционира само в темпоралните рамки, определени от дискурса. Тази графика е в сила и за дефинитната ИФ *филмите на Стилбърг* от (4), и за ИФ *плъховете* от (8), и за ИФ *картофите* от (9). Екстенционалът на определеното множество винаги е по-малък от този на съответното генерично, който е с максимален обхват.

Интерес представлява поведението на ИФ от типа на подчертаните в (10) и (11), т.е. на тези, които съдържат експлицитен темпорален ограничител в самата номинална група.

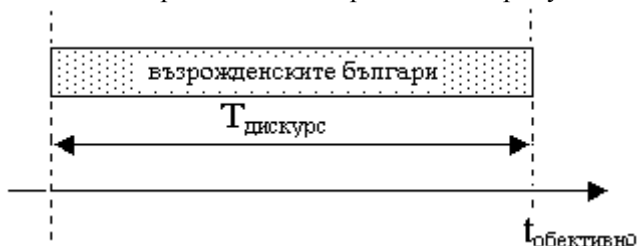
(10) Възрожденските българи са били предприемчиви и работливи.

(11) Възрожденските българи са извоювали независима църква през 1860.

ИФ и в двата примера са формално и количествено идентични – те означават множеството на българите, живели през Възраждането. На пръв поглед те не биха могли да присвояват генерично значение, тъй като Възраждането представлява интервал по оста на времето с определени граници (вж. фиг. 3) и задава предварително максималния обхват, в който елементите на множеството могат да функционират, извън него те не съществуват.

С други думи ИФ в (10) и (11) изглеждат дефинитни, тъй като спрямо обективно протичащото безкрайно време те са ограничени. Но в действителност ИФ са генерични. Множеството, което те означават, е максимално възможното по обем и няма как да бъде нито увеличено, нито редуцирано, тъй като е предварително фиксирано. В този смисъл времето на дискурса в (10), изобразено на фиг. 3 и отна-

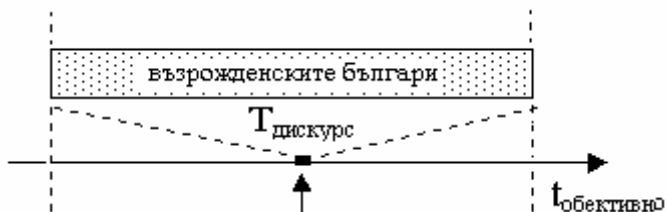
сящо се за целия период на Възраждането, съвпада с обективното по същия начин, както на фиг. 1., тъй като в зададените рамки то не е ограничено от нищо. Елементите на множеството се разполагат по цялото протежение на интервала, темпоралната им индексация е нееднородна и ИФ се възприема като генерична и дистрибутивна.

Фигура 3

Графика на ИФ възрожденските българи от пример (10).

В (11) ИФ участва в актуален контекст – за българите се съобщава един конкретен факт, отнасящ се за Възраждането като исторически период, при което реалното, физическото протичане на времето е без значение. Така на практика интервалът се свива и границите му се сливат в една точка, маркирана на темпоралната ос и значима само с присъствието но не и с продължителността си (вж. фиг. 4). ИФ продължава да реферира целия клас обекти, но генеричното множество, за разлика от това в (10), се възприема колективно, като неразчленимо цяло, като единичен абстрактен субект, който поради таксономичната си характеристика представлява формален субект на предикацията в (11), подобно на ИФ в (6) и (7).

Фигура 4

Графика на ИФ възрожденските българи от пример (11).

В заключение би могло да се каже, че явлението генеричност на равнището на номиналната фраза е онтологично родствено с явлени-

ето определеност, отнасящо се за множествените ИФ. И двете семантични категории се характеризират с едни и същи диференциални признаци – [тоталност] и [локализираност във времето].

И генеричните, и дефинитните ИФ са маркирани положително по отношение на *тоталността*, т.е. и двата типа означават целия клас обекти, означени от ИФ.

По отношение на *темпоралната локализираност* генеричните и дефинитните ИФ са маркирани различно. При генеричните ИФ семантичният признак е [- локализираност във времето], докато при определените ИФ той е с обратен знак – [+ локализираност във времето]. Очевидно е, че приложеният темпорален критерий адекватно разграничава генеричните от дефинитните ИФ и следователно той би могъл да бъде изследван в посока на евентуално установяване на универсалното му действие.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Зидарова 1987:** В. Зидарова. Референциален аспект на определеността и неопределеността в съвременния български език. – *Втори международен конгрес по българистика*. Доклади. Т. 3. София: БАН, 462–467.
- Иванчев 1967:** Св. Иванчев. Към въпроса за членуването на генерично употребения подлог. – *Език и литература*, 4.
- Косеска-Тошева, Гаргов 1990:** В. Косеска-Тошева, Г. Гаргов. *Българско-полска съпоставителна граматика*. Т. 2. София, Изд. на БАН.
- Крифка и др. 1995:** M. Krifka et al. Genericity: An Introduction. – *The Generic Book*. The University of Chicago Press, 1–124.
- Лайънс 1999:** Ch. Lyons. *Definiteness*. Cambridge University Press.
- Лакова, Гаргов 1985:** М. Лакова, Г. Гаргов. За категорията определеност / неопределеност като семантико-прагматична категория. *Език и литература*, 2, 32–40.
- Молле 2005:** Детерминация, генеричност и квантификация. – VIII Международна конференция „Когнитивно моделиране в лингвистиката“, Варна, 212–220.
- Молле 2006:** К. Молле. За генеричността. – *Това чудо – езикът! Изследвания в чест на проф. д-р Живко Бояджиев*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, 317–325.

ИНФОРМАЦИОННА СТРУКТУРА НА ИЗКАЗВАНЕТО И УПОТРЕБА НА ВРЕМЕНАТА В СЛОЖНИ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С ГЛАГОЛИ ЗА РЕЧ

Ласка Ласкова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В тази работа възприемаме като основа теорията на Molnár (1998), която използва добре познатия възглед на Карл Бюлер, че езикът като инструмент е свързан, от една страна, с предметите и ситуациите, от друга, с говорещия и, от трета, със слушащия. Така езиковият знак получава три функции, които са в тясна взаимовръзка, но не са изводими една от друга, съответно: реферативна, апелативна, емотивна. Според Molnár анализът на информационната структура на изказването (по-нататък ИС) във връзка с това трябва да бъде извършван на три отделни нива:

1). свят: реферативна функция: топик – коментар (*topic – comment*),

2). говорещ: емотивна функция: фон – фокус (*background – focus*),

3). слушащ: апелативна функция: тема – рема (*theme – rheme*).

Както отбелязва Zybatow (1997) в своята работа върху ИС в руски език, тъй като не могат да бъдат открити граматически явления, които да изискват анализ на темо-ремното членение на изречението, то може да бъде оставено настрана; самата Molnár игнорира третата дихотомия. Ние също ще се ограничим първоначално до прилагане на първите две деления в анализите си, но малко по-нататък ще покажем, че действително е възможно трето ниво на анализ, свързано с различията в когнитивния статус на референтите в съзнанието на говорещия, което до известна степен се препокрива с темо-

ремното деление (дадено – ново), но дава едно по-диференцирано описание.

Предимствата на разглеждания подход могат да бъдат търсени в няколко посоки. На първо място той се съобразява с прагматичния характер на категориите топик и фокус, но акцентира върху интегрирането на двете понятия и в останалите езикови равнища – фонологично, морфосинтактично и семантично: „формалните свойства и семантичните ограничения създават релевантни условия за съответните дискурсни интерпретации“ (Molnár 1998). Освен че базовите категории не са пряко изводими една от друга, тяхното определяне не е функция от опозицията дадено – ново, както в някои от най-старите теории върху разглежданата проблематика, нито от различните степени на достъпност. Също така са избегнати проблемите при определяне съдържанието на понятието „saliency“ (изпъкналост, значимост) и прилагането му като основен критерий за определяне на изреченски компоненти, означаващи двете основни категории на ИС.

И така, в теорията на Molnár топикът е дефиниран като „това, за което се говори“ (чрез признака aboutness – отнесеност) – той обособява изреченския елемент, за чийто референт се предцира основната информация. Това разбиране за топика е възприето и от повечето български автори, работещи върху въпроси, свързани с особеностите на информационното структуриране на изказването в български език (срв. напр. Крацова, Karastaneva 2000, Ницолова 2001, Tisheva, Dzhonova 2002a, Tisheva, Dzhonova 2002b, Джонова 2004, Тишева 2005, Тишева, Джонова 2006). Разбира се, съществуват и други модели, които в различна степен са съвместими с избрания тук подход. В тях топикът е дефиниран по различен начин – като рамка, задаваща параметрите, за които предикацията е истинна, като „място“ в съзнанието, където по определен начин се складира информация и т.н. Тук е важно да отбележим изводите, до които стига Якобс след критичен преглед на най-разпространените виждания за природата на топика, защото той убедително доказва, че различните теории боравят с отделни измерения на едно прототипично явление, които невинаги се проявяват симултанно в изказването. Ние приемаме, че работата с едно от измеренията – отнесеност – не прави интерпретацията некоректна, стига да се държи сметка за останалите признаци там, където те са релевантни (за повече подробности вж. Jacobs 2001).

Според Molnár фокусът от своя страна е „информационният център на изречението“, който носи новата информация – не само чрез въвеждане на непознат или неизводим от (кон)текста референт, но и чрез въвеждане на нови отношения спрямо познати референти. Освен че топикът и фокусът не са комплементарни, в отделни случаи изказването може да остане несегментирано и да съдържа само коментар или фокус. Ето един пример за това, как работи двудялбата при т.нар. „all-focus“, или тетични изречения:

(1) Gibt's was Neues?

Нещо ново?

[[Peter]_T[besucht seinen Bruder]_C]_F*

Петер посети брат си.

Както се вижда, според Molnár дори в тетични изречения е възможно топикът да бъде идентифициран; както болшинството автори обаче ние ще приемем, че неразчленеността на ниво топик – коментар при подобен тип изказвания е тяхна отличителна черта (срв. напр. доводите на Lambrecht 1994). В една своя по-късна работа Molnár (2002) аргументира необходимостта анализът на информационното членение да бъде извършван и с оглед на признака *контраст*. Тъй като броят на различните теории е много голям, ще представим само част от конкуриращите се концепции. Така например според някои автори фокус и контраст представляват едно и също явление (напр. Bolinger 1961, Lambrecht 1994), доколкото става въпрос за избор на една от множество възможности, а и средствата, с които се реализират (напр. емфатично ударение) са едни и същи. В работата си върху синтактичните конструкции с фокус в унгарски език Kiss (1998) актуализира противопоставянето информационен – идентификационен фокус, което за пръв път е въведено още от Chafe (срв. Чейф 1975); той обаче работи с характеристиките *ново* и *фокус*, които според него са в отношение на допълнителна дистрибуция. За

---

* По-нататък в текста ще бъдат използвани следните означения, независимо дали примерите са собствени, или от други автори: с квадратни скоби се ограждат тези части на изречението, които маркират някоя от категориите на ИС; съответните индекси са: Т – топик; F – фокус; С – коментар; В – фон; CF – контрастен фокус; СТ – контрастен топик. Тъй като категориите от първите две нива са комплементарни, фонът и коментарът няма да бъдат отбелязвани.

Kiss разликите между двата вида фокус в семантичен план накратко могат да бъдат сведени до следното: докато първият просто посочва новата информация, която не е пресупозирана, вторият въвежда „подмножество от множество контекстуално или ситуационно дадени елементи, за които потенциално се отнася предикативната фраза“. Както се вижда, идентификационният фокус е маркиран с признаците [ново] и [контраст].

Обособяването на контрастен топик и маркирането му в изказването също може да бъде концептуализирано като процес на избор на един елемент от множество алтернативи (вж. Büring 1997). В такъв случай обаче естествено възниква въпросът съществува ли и каква е разликата между идентификационен фокус и контрастен топик. Както отбелязва Molnár, на формално ниво тази разлика може и да липсва – при изречения, в които прагматично натоварените елементи са маркирани интонационно посредством т.нар. „I-contour“. Ето защо е важно да се акцентира върху това, че изказването, съдържащо контрастен топик, може да предизвика нов въпрос за неактуализираните алтернативи (residual topic – терминът е на Büring). На прагматично ниво това означава, че съществуват други елементи, за които говорещият би искал да говори (Umbach 2001). Следващите примери ясно илюстрират това положение:

(2) *What did the pop star wear?*

Какво носеха поп звездите?

The [*female*]_T *pop stars wore* [*caftans*]_F (примерът е на Büring)

Жените (поп звезди) носеха кафтани.

Остатъчен топик (residual topic): *What did the male pop star wear?*
(Какво носеха мъжете (поп звезди)?)

В обобщение на казаното дотук ще отбележим, че като изходна база приемаме положенията на една от съществуващите теории – именно представената от Валерия Молнар, но ще си позволим да използваме и други понятия, които смятаме за релевантни. Както отбелязахме по-рано във връзка с обособяването на ниво тема – рема, при анализа на ИС често се използват и различни видове йерархии, приписващи определен ранг на референтите в зависимост от степента на тяхната достъпност за *слушателя* (вж. напр. Chafe 1987, Prince 1992 и др.). Тук ще представим накратко модела на Lambrecht (1994), според който референтите могат да бъдат поделени на идентифицируеми (identifiable) и неидентифицируеми (unidentifiable) в

зависимост от това, дали са въведени за пръв път в дискурса, или не. Неидентифицируемите могат да бъдат и „закотвени“ (anchored) за познат на слушателя референт (“една жена, която съм виждал да идва често тук“). Идентифицируемите от своя страна попадат в една от следните категории: активни (active), достъпни (semi-active или accessible) и неактивни (inactive), в зависимост от това, дали техните ментални репрезентации са в центъра или периферията на съзнанието на слушателя, или изобщо не са активни, но са налични в дългосрочната му памет. Както се вижда, този тип класификация засяга психологическите аспекти на общуването, но елементите ѝ могат да бъдат обвързани с избора на определени езикови изрази, както и с категориите топик и фокус. Тук естествено не можем да представим в пълнота как става това, но можем да отбележим например, че най-характерно за референта на топика е да бъде активен, което пък прави възможно кодирането му в български език само чрез глаголна флексия.

Въпреки внушителното количество литература върху ИС, броят на изследванията, занимаващи се с анализ на сложни съставни изречения, е сравнително малък. Част от проблемите идват от факта, че различните схващания за природата и елементите на ИС предполагат коренно различни подходи към дадените конструкции. Самата възможност на сложните изречения да бъде приписана ИС се поставя под въпрос – така например според Komagata (2003) членението може да бъде извървано само на ниво главно изречение (по-нататък ГИ), а подчиненото (ПИ) трябва да се разглежда като относително самостоятелна единица, която на свой ред допринася за развитието на дискурса. За момента ще приемем, че анализът на сложните съчинени изречения може да бъде извършван поетапно, като се следва последователност на съставящите го предикативни единици, но се въздържа да твърдим, че този подход е най-подходящият за сложните съставни изречения.

Нека сега в съгласие с избраните постановки да се опитаме да установим съществува ли и какво е влиянието на ИС при избора на темпорални форми в подчинени изречения след глаголи за реч. Ще ограничим интереса си върху прототипичния за групата глагол *кажа* в конструкции с подчинено *че*-изречение за непряка реч от типа *X каза, че ПИ*.

Във своя статия, посветена на изследването на вторичния топик (secondary topic), Nikolaeva 2001 съпоставя глаголите за реч с т. нар. „low-content verbs“ (терминът е на Chafe), които не носят нова информация сами по себе си, а само в комбинация с пряко допълнение, т.е. самият предикат не може да бъде фокус на изказването. Следвайки Szabolcsi (1986), Николаева отбелязва още, че преходен глагол, съдържащ компонента /EXIST/ в семантиката си (*правя, намирам, казвам* и др.), при нормални условия не се комбинира с дефинитна именна фраза, която пресупузира съществуването на своя референт. Означеният с прякото допълнение елемент започва да съществува – или в описвания свят, или в този на дискурса – при реализирането на глаголно събитие. В крайна сметка заключението е, че разглежданият тип глаголи (*definite-effect verb*) обикновено въвеждат нов референт или пропозиция. Това предполага, че подчиненото изречение, аргумент на глагол за реч, би трябвало обикновено да получава статуса на фокус. Със следващите няколко теста ще проверим доколко посочените по-горе специфики в семантиката на глаголите за реч предопределят ролята на ПИ в развитието на дискурса. Нека разгледаме следната елементарна конструкция:

(6) *Иван каза, че Мария ще дойде*

в контекста на различни въпроси. Ще отбелязваме само топика, фокуса и евентуално наличието на контраст.

Какво стана?

(6.1) [*Иван каза, че Мария ще дойде*]_F

Какво направи Иван?

(6.2) [*Иван*]_T [*каза, че Мария ще дойде*]_F

Какво каза Иван?

(6.3) [*Иван*]_T *каза*, [*че Мария ще дойде*]_F

Кой каза, че Мария ще дойде?

(6.4) [*Иван*]_F *каза*, [*че Мария ще дойде*]_T

Какво каза Иван за Мария?

(6.5) [*Иван*]_T *каза за* [*Мария*]_T, *че* [*ще дойде*]_F

Мария я няма. Нали Иван обеща, че тя ще дойде?

(6.6) (He), *Иван* [*само \каза*]_{CF}, *че Мария ще дойде* (не е обещавал)

Както се вижда, в три от шестте примера пропозицията, въведена от глагола, реализира нова информация. Тук е мястото да отбележим, че като повечето автори приемаме, че топици могат да бъдат

само обекти или пропозиции, но не и фрази, които обозначават предикати (Lambrecht 1994), освен ако не бъдат номинализирани. За конструкциите с *verba dicendi* това означава, че глаголите в ГИ и ПИ могат да бъдат фокусирани, да бъдат част от фокуса, или част от топика, но не и топик. Семантичната недостатъчност на глаголите за реч всъщност предопределя наличието на синтактична позиция допълнение, а не статуса на подчиненото допълнително изречение в ИС: Влахова (2000) отбелязва, че в конструкции с чужда реч, т.е. в контекста на препредаване, глаголите, представлящи речевия акт репрезентатив, получават като задължителен структурен елемент именна група или изречение (изречения), означаващи субстратното речево действие.

След като видяхме възможните позиции на глаголите в ИС, нека да се спрем и върху възможните комбинации от темпорални форми. Те са представени от Ницолова (1984, 2005), като са взети предвид следните фактори:

- принадлежност на глагола към определена група ментални предикати (за възприятие, мисловна дейност, реч),
- лексикално значение,
- вид на ПИ с оглед на връзката,
- гледна точка (емпатия).

В зависимост от перспективата – тази на участник/свидетел на описваното събитие, или на произвеждащия изказването, времето на глагола може да варира, съответно: презенс – имперфект, перфект – плусquamперфект, бъдеще – бъдеще в миналото, бъдеще предварително – бъдеще предварително в миналото.

Verba dicendi заемат особено място сред пропозиционалните предикати, защото темпоралната им вариативност е ограничена. Срв.

(7.1) *Иван разбра, че Мария е заминала за Пловдив*

(7.2) *Иван разбра, че Мария беше заминала за Пловдив*

(8.1) *Иван каза, че Мария е заминала за Пловдив*

(8.2) ?? *Иван каза, че Мария беше заминала за Пловдив* (но *Иван каза, че Мария била заминала за Пловдив*)

Тук е мястото да припомним класическото вече наблюдение, че докато употребата на индикативен презенс (за едновременност), перфект (за предходност), бъдеще и бъдеще предварително (за следходност) в ПИ след глаголи за реч е естествена, тъй като тези „неутралноизказни“ времена (терминът е на Станков) „не дават сведения

за лична възприетост или пък за преизказност на действието“, останалите, „личноизказните“, са маркирани по първия признак и за тях са характерни ренаративните форми.

И така, сложните изречения, в които позицията на главния глагол е заета от глагол за реч, могат да опишат едно и също положение на нещата, обект на субстратното изказване, чрез:

1). индикативна или ренаративна форма (в болшинството случаи тези две алтернативи изчерпват възможностите за избор):

2). *различни* индикативни темпорални форми в ПИ в зависимост от гледната точка (рядко).

Както е известно, глаголът за реч фиксира интервала на референтност, спрямо който се разполага събитието, означено от сказуемото в ПИ. Така всяко от индикативните времена на подчинения глагол само *опосредствано* ситуира реферираното действие спрямо интервала на говорене (на актуалната реч), т.е. темпоралната ориентация представя перспективата на автора на субстратното изказване. Да бъде представена перспективата на автора на актуалното изказване, означава интервалът на референтност на подчиненият глагол да се определя спрямо актуалната комуникативна ситуация. Теоретично това е възможно, макар че в узуса такива употреби са редки (вж. по-долу). Все пак основното предназначение на конструкциите с чужда реч е да представят информация, получена вербално, която възпроизвеждащият речта не е притежавал преди това. Колкото до изреченията, в които е употребен ренаратив, инвентарът на преизказните форми не позволява разграничаването на две гледни точки.

Ницолова (2005) обръща особено внимание на факторите, които оказват влияние при избора на ренаратив или индикатив. Те са свързани с наличието/липсата на *лична осведоменост* за описваното събитие у възпроизвеждащия субстратното изказване за него:

- лице на глагола в ГИ (1 л. vs всички останали),
- присъствието на „указание за отношение към някакво предишно съобщение“ в семантиката на предиката (*съглася се, отрека*),
- означаване на вътрешна реч в художествен текст, където авторът е всевиждащ и всезнаещ,
- информационен статус на глагола в ПИ.

Когато не глаголът в ПИ, а някои от аргументите или адюнктите там са фокусирани, т.е. събитието, за което се отнася пропозиционал-

ния аргумент, вече е известно от предходния дискурс, замената на ренаратив с някое от съответните индикативни времена става възможно (примерите, които дава Ницолова, са следните: „Жената обясни, че ДЕЦАТА **сяха да подпалят** къщата“, „Съседката каза, че **ИМЕННО ТОВА МОМЧЕ** вчера **риташе** топка и **счупи** стъклото“).

Нашата хипотеза е, че при конструкции от типа *X каза, че* ПИ трудно може да се говори за директна зависимост между ИС на изказването и избора между темпорални (индикативни или други) форми. Ако такава връзка съществува, интуитивно ясно е, че тя трябва да бъде търсена с оглед на признака *лична осведоменост*.

Преди да започнем с анализа на възможните комбинации от релевантни признаци, определящи избора на темпорална/евиденциална форма там, ще си поставим някои ограничения. Ще бъдат разглеждани конструкции, в които както субстратният речев акт, така и този на препредаване, са от типа репрезентатив, в индикатив, а ГИ не съдържа преизказна форма. Ще се спрем основно върху изказвания за събития в плана на миналото.

В описанието ще използваме термините описвана ситуация (означената от ПИ), субстратна (която подлежи на препредаване) и актуална комуникативна ситуация, съответно субстратен и актуален говорещ (вж. по-подробно Влахова 2000).

Както вече отбелязахме, при разглеждане на връзката ИС – темпорална форма в ПИ, е важно да се определи какво е знанието за положението на нещата, реферирано от ПИ, както на актуалния говорещ, така и на комуникантите в субстратната ситуация, а именно, дали е собствено, получено непосредствено чрез наблюдение или участие, или не.

Ще разгледаме следните три случая, открити в изследвания от нас материал.

1. Актуалният говорещ съвпада със субстратния, слушателят и в актуалната, и във възпроизведената комуникативна ситуация е един и същи, освен това говорещият е участник или свидетел в описаното от ПИ събитие, т.е. информацията му за него е получена лично, непосредствено. Глаголът в ГИ е в аорист.

(9) – *Дон – проплака Ник – става дума за кораба, който натоварихме за азиатците. Знаеш, [казах ти]_F, че се **получиха** непредвидени проблеми с митническите власти и това забави нещата.* (Александър Хикс, „Играта“)

Този тип избор на аорист вместо неутрален перфект или ренаратив на аориста вече е анализиран (Ницолова 2005): говорещият възпроизвежда собствена реч, и то за ситуация, в която е бил наблюдател или участник. Индикативното време е единственото допустимо, освен ако авторът на актуалното изказване не иска да скрие информацията, че знанието му е придобито като собствен опит. От гледна точка на ИС ПИ представя идентифицируема пропозиция, която не се появява за пръв път в дискурса. Фокусиран е самият субстратен речев акт на въвеждането ѝ. Говорещият имплицира знанието на слушателя за описваното събитие в момента на актуалната комуникация, тъй като той (слушателят) вече е получил информацията за събитието от субстратното изказване.

2. Актуалният говорещ не е автор на субстратното изказване, слушателите в едната и в другата комуникативна ситуация са различни, освен това актуалният говорещ е участник или свидетел в описаното от ПИ събитие или знанието му за него е част от фонда на общото знание, без да е свидетелско. Глаголът в ГИ е в аорист.

(10) *Нападателят на българския национален отбор Димитър Бербатов бе разочарован от загубата с 1:3 от Словакия и [призна]*_Е, *че отборът ни игра много слабо днес.* (публикация на сайта www.machbg.com от 16.11.2006)

Въпреки че очевидно тук нямаме реализация на конструкцията *X каза, че ПИ*, (10) доста се доближава до нея. Употребата на аорист и имперфект в ПИ е мотивирана по същия начин, както при (9), доколкото ПИ изразява известна на актуалния говорещ *още преди* реализирането на субстратния речев акт информация, а не получена от него. ПИ отново реферира идентифицируема за слушателя ситуация.

3. Актуалният говорещ е бил слушател в субстратната комуникативна ситуация, а авторът на субстратното изказване е слушател в актуалната комуникативна ситуация, т.е. ролите са разменени. Глаголът в ГИ е в аорист.

(11) ВВС: *Преди години вие бяхте човекът, който произнесе фразата за „цивилизационния избор на България“, свързан с членството на страната в НАТО и Европейския съюз. Сега този избор е на път да се реализира. Това дава повод на политици и наблюдатели да твърдят, че СДС като партия на прехода вече е излишна.*

П. Стоянов: *Не само че не споделям подобно мнение, но аз мисля, че СДС ще продължи да е необходим на България.* [Вие сам]_{CF} *ка-*

захте, че СДС беше първата партия, която проправи европейския път на България. (архивът на BBC Bulgarian, от 03.10.2005)

Знанието за състоянието на нещата, описано в ПИ, е споделено и от двамата участници, за автора на актуалното изказване то е получено като личен опит; самата изходната комуникативна ситуация е идентифицируема и активна. Изборът на личноизказан индикативен имперфект пред преизказан имперфект или неутрален презенс е част от стратегията на говорещия. Неговата цел е да представи описваното от ПИ положение на нещата като фактивна ситуация, за която слушащият чрез своите собствени думи е посочил, че е такава. Това обяснява и фокусирането на *вие* от прилагателното *сам*: според терминологията на Vallduví & Vilkuņa, тук имаме случай на контрастно фокусиране (т. нар. confirmation of identity – потвърждаване на идентичността, $x=x$). Налице е риторичен похват, при който говорещият приписва оценката за истинността на пропозицията на ПИ на своя слушател, което имплицира неговата (на актуалния говорещ) обективност.

Въз основа на анализиранияте случаи, можем да направим няколко заключения за връзката информационно структуриране на изказването – темпорална характеристика на глагола в подчиненото *че*-изречение. Нека да видим какви са общите характеристики на разгледаните изречения. Първо, актуалният говорещ винаги е лично осведомен относно описваната в ПИ ситуация. Второ, ПИ само по себе си не е информационен център на сложното изречение, а изразява идентифицируема за слушателя пропозиция (за разлика от 6.1, 6.2. и 6.3, които според нас представят най-фреквентните употреби на конструкцията *X каза, че* ПИ). Трето, фокусиран е самият речев акт на субстратното изказване или неговият автор.

Според нас разгледаният емпиричен материал не дава основание да се твърди, че съществува пряка обусловеност между ИС и избора на темпорална форма. Параметрите и на двете обаче зависят от признака *лична осведоменост*. От една страна, той мотивира употребата на индикативни форми. От друга, актуалният говорещ очевидно има възможност да съобщи нещо за дадена ситуация от действителността, основавайки се на собствения си опит. Той обаче избира да предаде чуждо изказване за тази ситуация, което означава, че именно то представлява „информационният център на изречението“. Оттук

следва и специфичното информационно структуриране на изказването, което наблюдавахме по-горе.

Накрая още веднъж ще подчертаем, че в тази работа сме се концентрирали само върху един от представителите на *verba dicendi*, което означава, че изследването на взаимодействието между темпоралността и информационното структуриране на изказването тепърва предстои да бъде извършено цялостно.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Büring 1997:** D. Büring. The meaning of topic and focus: the 59th Street Bridge Accent. In: *Routledge studies in German linguistics* 3. Routledge, 1997.
- Влахова 2000:** Р. Влахова. *Монофонична и полифонична реч*. С., 2000.
- Влахова, Тишева 2001:** Р. Влахова, Й. Тишева. За някои модални особености на конструкциите с чужда реч. В: *Отговорността пред езика*. Сборник. Шумен, 2001.
- Jacobs 2001:** J. Jacobs. The dimensions of topic-comment. – In: *Linguistics*. Vol. 39, 2.
- Джонова 2004:** М. Джонова. Конструкции от типа *аз ми се струва* в българската разговорна реч. В: *Проблеми на българската разговорна реч*. В. Търново, 2004, кн.6.
- Кис 1998:** K. Kiss. Identificational focus versus information focus. –In: *Language*. Vol. 74, 2.
- Коматага 2003:** N. Komagata, Information Structure in Subordinate and Subordinate-Like Clauses. – In: *Journal of Logic, Language and Information*. Vol. 12, 3, 2003.
- Кръпова, Карастанева 2000:** I. Krapova, Ts. Karastaneva, On the Structure of the CP Field in Bulgarian. Dimitrova-Vulchanova M., I. Krapova, L. Hellan (eds.) Papers from Third Conference on FASSBL, Plovdiv, 1999, University of Trondheim, Working Papers in Linguistics, Vol. 34, 2000.
- Ламбрехт 1994:** K. Lambrecht. *Information Structure and Sentence Form*. CUP, 1994.
- Молнар 1998:** V. Molnár. Topic in focus. On the syntax, phonology, semantics and pragmatics of the so-called ‘contrastive topic’ in Hungarian and German. -In: *Acta Linguistica Hungarica*. Vol. 45 (1-2), 1998.
- Молнар 2001:** V. Molnár. Contrast from a Contrastive Perspective. *Proceedings of the ESSLLI 2001 Workshop on Information Structure*,

Discourse Structure and Discourse Semantics, Helsinki.
www.coli.uni-saarland.de/~korbay/esslli01-wsh/Proceedings/11-Molnar.ps.gz

- Николаева 2001:** I. Nikolaeva, Secondary topic as a relation in information structure. –In: *Linguistics*. Vol. 39, 1, 2001.
- Ницолова 1984:** Р. Ницолова. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*. С., 1984.
- Ницолова 2001:** Р. Ницолова. Значение и граматични особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език. В: *Съвременни лингвистични теории*. Пловдив, 2001.
- Ницолова 2001:** Р. Ницолова. За контрастния фокус с частици в българския език. В: *Съвременни лингвистични теории*. Пловдив, 2001.
- Ницолова 2005:** Р. Ницолова. Гледната точка и употребата на времената в сложните съставни изречения с ментални предикати в българския език. В: *Юбилеен славистичен сборник*. Благоевград, 2005.
- Ницолова 2006:** Р. Ницолова. *Модализованная эвиденциальная система болгарского языка*. (под печат)
- Prince 1992:** E. Prince. On the function of existential presupposition in discourse. – In: *Chicago Linguistic Society*. Vol. 14, 1992.
- Szabolcsi 1986:** A. Szabolcsi. Indefinites in complex predicates. In: *Theoretical Linguistic Research 2*, 1986.
- Тишева 2001:** Й.Тишева. Подчинително свързване в сложното изречение. Комплементизаторите в българския език. В: *Съвременни лингвистични теории*. Пловдив, 2001.
- Тишева 2005:** Й. Тишева. За системата на общите въпроси в съвременния български език. В: *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. С., 2005.
- Тишева, Джонова 2002а:** Y. Tisheva, M. Dzhonova. Information Structure and Clitics in TreeBanks. *Proceedings of The First Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT2002)*, Sozopol, Bulgaria, 2002.
- Тишева, Джонова 2002б:** Tisheva, Y., Dzhonova, M. Lexical Markers on the Informational Structure Level. In: *Proceedings of the International Conference Electronic Description and Edition of Slavic Sources*. Pomorie, 2002.
- Тишева, Джонова 2006:** Й. Тишева, М. Джонова. Старият „нов“ топик. В: *Славистика и общество*, С., 2006.
- Umbach 2001:** Contrast and Contrastive Topic. *Proceedings of the ESSLLI 2001 Workshop on Information Structure, Discourse Structure and*

Discourse Semantics, Helsinki. <http://www.cogsci.uni-osnabrueck.de/%7Ecumbach/publications.html>

Halliday 1994: M.A.K. Halliday. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold (1st edition, 1985)

Чейф 1975: У. Чейф. *Значение и структура языка*. (пер. с англ. Г. С. Щура). М., 1975.

Чейф 1987: W. Chafe. Cognitive Constraints and information flow. In: *Coherence and Grounding in Discourse* (ed. R. S. Tomlin). Benjamins, 1987.

АВТОРСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ДУМАТА В ХУДОЖЕСТВЕНАТА СИСТЕМА НА Н. ВАПЦАРОВ

Галина Крилова
Санкт-Петербургски държавен университет

Както е известно, всяко изкуство е творческо отражение на действителността в художествени образи, които обаче са различни: музикални, живописни, архитектурни и разбира се, словесни. Поначало словесните образи се изграждат въз основа на общонародния национален книжовен език. И все пак езикът на художествената литература не е еднороден, тъй като всеки писател има свой художествен почерк, който до голяма степен се определя от системата на художествените средства, с които той борави. Освен че използва в творбите си семантичните потенци на лексикалната система на книжовния език, той си служи и с присъщите му индивидуални похвати. Тези особености на езика на писателя не могат да бъдат пренебрегвани от анализатора на художествения текст, както, разбира се, и много други компоненти: епохата, в която живее той, светоусещането му, отношението му към действителността, към хората и т.н.

Ако си поставяме задача да изследваме художествената система на писателя, необходимо е да анализираме индивидуалния му словесен фонд във всички форми на неговото функциониране. Само при такова условие можем да разкрием тъй наречения личностен език на твореца. За решението на тази сложна задача могат да бъдат приложени различни методи. Според нашето виждане един от тях е лексикографското описание на употребата на всяка една дума в едно произведение, в цикъл произведения или в цялото творчество на писателя. Този метод беше научно обоснован от известния петербургски учен проф. Б. А. Ларин (Ларин 1974: 214–227). Преди 45 години той създава във Филологическия факултет на С.-Петербургския универ-

ситет тъй наречения „Речников кабинет“, който сега носи неговото име. В него няколко лексикографски колектива работят върху разнообразни речници, в това число и експериментални.

Речникът, който има за цел изследването на лексико-семантичната система на езика на писателя и на неговия стил, трябва да бъде пълен (не диференциален), с тълкуване на всички употреби на всяка дума, като се взема под внимание близкият и по-широкият контекст, за да се открият дори едва забележими семантични оттеънъци на художественото слово. Такъв тип речник можем да го наречем лексико-семантичен. Обективността и резултативността на този метод в изследване на авторския стил са потвърдени в 6-томния труд със заглавие „Речник на автобиографичната трилогия на М.Горки“ (Речник 1974–1990). Принципните положения, отработени и обосновани от проф. Ларин за този речник, са използвани при създаването на тълковни двуезични речници на славянските писатели. Един от тях е тълковният българо-руски речник на поезията на Вапцаров, върху който работи група българисти (5-6 души) от Санкт-Петербургския университет. Този речник няма аналози в световната лексикографска практика.

Започвайки работата върху Вапцаровия речник, ние до известна степен рискувахме, защото приложихме всички принципи на Ларин при изучаване стила не на руския писател, а на българския и не на прозата, а на поезията. И все пак сега ни е ясно, че рискът ни е оправдан, защото вече успяхме да разкрием редица характерни стилови черти на поетичния език на Вапцаров или както бихме могли да кажем, на „вапцаровското“ у Вапцаров.

И тъй, главната ни задача е да разчетем смисловото богатство и художествената стойност на всяко Вапцарово поетично слово. Значимостта на тази задача може да бъде потвърдена с изказванията на редица български авторитетни учени. Най-напред бих искала да припомня мисълта на изявения литературовед Никола Георгиев, на когото принадлежат следните думи за езика на лириката: „Смисловите, логическите, емоционалните, звуковите и други свойства на лириката са не просто постигнати чрез езика, те са в собствените възможности на езика“ (Георгиев 2002: 108). Много е точен в изказването си и Светлозар Игов, като пише, че „Вапцаров има изключително изострен усет за словото, почти сетивно-остро усещане на думите“ (Игов 2004: 171). Същата мисъл подчертава Цв. Трифонова в новата си книга

„Никола Вапцаров. Текстът и сянката“: „И в най-драматичните мигове на своя живот Н. Вапцаров живее с чувството за отговорност към всяка дума в своята поезия“ (Трифенова 2004: 73). Върху значимостта на думата обръща внимание и Р. Коларов, който пише, че във Вапцаровата поезия „главен герой е словото“ (Коларов 1980: 319). Тези думи биха могли да станат мото на нашия речник.

Анализаторите на Вапцаровата поезия често подчертават новаторския характер на поетиката му, нейната оригиналност, неповторимост и т.н., при това обаче все още остават неразкрити механизмите на реализацията на тези черти. Не се анализират детайлно художествени речеви средства, с които се постига това новаторство, тази неповторимост и оригиналност.

Съвсем накратко ще посоча някои стилови черти, които са отразени в двете първи издания на „Речника на поезията на Никола Вапцаров“: първи том – А-дъщеря, втори – Е-лято (Речник 1998, 2004). Лексикалните единици в двата тома са около 1000, а общият им брой в поетическите текстове е малко повече от 2500. В Речника са отразени разнообразни видове образни реализации на думите, които се отбелязват по различен начин: *образно, в образна съпоставка, в образен израз, в образен контекст*. От особено идейно-естетическо значение са тъй наречени авторски метафори, които са многоплатови, понякога съдържат по няколко смислови оттенъка и са различни в структурно отношение. Те се отбелязват със специален знак. Често употребяван е и такъв авторски похват като олицетворението. Антропоморфизмът в поезията на Вапцаров е негова характерна стилова черта, която до голяма степен обогатява образността на езика. Работата върху речника ни помогна да разкрием още една (не съвсем очаквана) особеност на Вапцаровия поетичен език – употребата на фразеологични единици. Между тях има голям брой както авторски, така и общоезикови фразеологизми, повечето от които обаче трансформирани по различен начин. Освен лексикалните неологизми, които са отбелязвани не само в нашия Речник (*боздуганно, огняроинтелигент*), в самостоятелни речникови статии са представени причастни форми, образувани с помощта на приставката *не*, например, *неживял, непразнуван, ненаписан, нетревожен*. Те са употребени като прилагателни (*неживяна пролет, ненаписана мъка*), но в тълковните речници не са отразени в самостоятелни речникови статии. В писателския речник обаче тяхната семантика трябва да бъде обяс-

нена, като се има пред вид съчетанието им със съответни съществителни. Може би в случая бихме могли да кажем, че това явление е авторска иновация на словообразователно равнище.

Още един авторски похват се откроява при употребата на нестандартни словосъчетания, между които най-много са словосъчетанията на прилагателни и съществителни. Появата им се дължи на разширяване на границите на техните връзки. По-често това е свързано с необичайните употреби на прилагателни, които в такъв случай придобиват нови авторски значения. В тълковните речници тези авторски значения не се отбелязват, но не могат да бъдат отминати в писателския речник. Преди да посоча конкретните примери на някои авторски значения в поетическия текст на Вапцаров, ще се спра върху такива понятия като *значение* и *употреба* на думата, като се позовавам на мнението на известния руски филолог В. В. Виноградов. Той смята, че употребата на думата не е винаги равностойна на нейното значение. В нея (в употребата) са скрити много смислови възможности. Значенията на думата в повечето случаи до известна степен са устойчиви (Виноградов 1947: 21), а измененията на нейния смисъл при употребата ѝ „са присъщи на самата природа на думата“ – подчертава Л. Ковтун (Ковтун 1957: 71–94). И тъкмо тази особеност на думите обуславя индивидуалното им използване от писателя. За тези индивидуални своеобразни смислови оттенъци В. В. Виноградов пише така: «...эти семантические нюансы не образуют самостоятельного значения. Они летучи, изменчивы, иногда даже трудно уловимы» (Виноградов 1947: 21). Независимо от тези нюанси (дори да са мимолетни, краткотрайни), задачата на авторите на Вапцаровия речник е да ги усетят, да ги доловят и да ги отразят в съответни речникови статии. Става дума за словосъчетания от следния тип: *куха тъга, нервен компас, парфюмни слова, саксафонена мъгла, безока съдба, безпътна мисъл* и много други.

И тъй, Вапцаров е внимателен и строг не само в избора на думите, той смело изменя и разнообразява техните употреби, нарушавайки привичните словесни съединения. За отбелязване е, че в това се проявяват известни особености на разговорната реч, която не е „скована“ от общоезикови закони. Този авторски похват дешаблонизира поетическия му език, което е в пълно съответствие с принципните позиции на самия Вапцаров спрямо езика на художествената творба. По този повод тук е мястото да си спомним казаното от Пенчо Дан-

чев в книгата му «Обречени на безсмъртие» (Данчев 1977: 132). Вапцаров се е стремил «стихът му да бъде разкован, разкрепостен от традиционни норми». Опирайки се на общонародни думи, поетът трансформира тяхната семантика с цел да я «опресни», за да увеличи естетическата стойност на словото.

Не трябва да забравяме, че семантиката на всяко прилагателно е свързана със значението на съществителното, с което се съединява. В тълковните речници на книжовния език тя се определя въз основа на обичайните му съчетания. Ако писателят обаче разширява кръга на съществителните, прилагателните придобиват нови, авторски значения, които, подчертавам още веднъж, не се отразени в тълковни речници.

Между семантичните иновации в езика на Вапцаров има дори оксиморонни съчетания с висока художествена значимост и емоционално въздействие. Предлагам кратък анализ на две словосъчетания от този тип: *тревожен покой* и *оглупяла мъдрост*.

Словосъчетанието *тревожен покой* се употребява в стихотворение «Песен на жената» от цикъла «Песни за една страна». Първата строфа започва със следните думи: «Днес *тревожния покой/дебне* в малката ни къща. /Стихна боя, мили мой, / ала ти не се завръщаш.“ Прилагателното *тревожен* означава (позовавам се на РСБКЕ) «който изразява *тревога, вълнение*, създава или вдъхва *тревога*, обхванат от *тревога*; има два синонима: *разтревожен, безпокоен*. *Тревожни* могат да бъдат – вик, поглед, звуци, вълнение, новина, известие; дни, мисли, минути“ (Речник 1959: 424). Съществителното *покой* в книжовния български език обикновено означава «спокойно физическо и душевно състояние, *липса на тревога, шум, вълнение*, а като синоними в речника са представени думите *спокойствие, тишина*» (Речник 1957: 619). Семантичното несоответствие на думите *тревожен* и *покой* е очевидно. В съчетанието на тези думи поетът обаче разкрива в конкретния контекст новите им семантични потенци. Фернандес отива да се бие. След отиването му в стаята става «тихо и задушно». Но тишината и покоят са само привидни. Жената на Фернандес е обхваната от лошо предчувствие, че той няма да се върне и те няма да се видят вече. И затова *покоят* не я радва, а предизвиква *тревога, безпокойство* и става *тревожен*. В този текст не може да бъде отменат и глаголът *дебна*, който е употребен в преносно значение и повишава градус на оксиморонното съчетание. Във Вапцаровия реч-

ник в речниковата статия на думата *дебна* в цитата, който илюстрира преносното му значение, трикомпонентното съчетание – *тревожния покой дебне* – е разредено, а в скоби след цитата има следния коментар: «о напъженном ожидании, предчувствии какой-н. беды». Смятам, че художествената значимост на съчетанието *тревожен покой* е очевидна, а емоционалното въздействие на читателя е засилено.

Преценявам като индивидуално, авторско, и словосъчетанието «*оглупяла мъдрост*», което срещаме в стихотворението «История». «Мъдруваха бащите вкъщи: / »Така било е и ще бъде...“ А ние плюехме намръщено / на *оглупялата им мъдрост*. А за това, как е било, се говори в предходния контекст. *Живот ли бе – да го опишеш? / Живот ли бе – да го разровиш? / Разровиш ли го – ще мирише / и ще горчи като отрова. / ... Като мухи сме мрели есен...Работихме къде що хванем, / работихме като добитък.*

Съществителното *мъдрост* в книжовния език означава «дълбоко и вярно познание, натрупани знания, система от възгледи и представи за света, извлечени от практиката на живота» (Речник 1998: 790). Мнението на бащите – «Така било е и ще бъде», не може да бъде прието от лирическият герой и неговите съмишленици. Те го отричат, изразявайки рязко несъгласие с него: «А ние плюехме намръщено». Те са убедени, че трябва да се борят за един достоен живот, а не да заемат пасивната позиция на бащите си. Осъждайки схващанията, възгледите на старото поколение, те характеризират *мъдростта* на бащите като *оглупяла*. В книжовния език причастието *оглупял* (образувано от глагола *оглупя*) означава «който се държи, постъпва неразумно, ненормално, обикновено под влияние на силни чувства или ограничено мислене» (Речник 2002: 315). Мъдростта на бащите е окачествена в анализирания контекст като неразумна, като следствие от ограниченото им мислене. Значи и в този случай общоезиковата семантика на съществителното *мъдрост* и на прилагателното *оглупяла* е оксиморонна. Във Вапцаровия текст това словосъчетание придобива нова експресивно-емоционална натовареност и има подчертано идеологическо и естетическо значение. Необходимо е да се обърне внимание и върху глагола *мъдрувам*, който в този контекст е употребен иронично. Негов синоним би могъл да бъде глаголет *умувам* – «дълго и безплодно разсъждавам» (Речник 1998: 790). Глаголет *мъдрувам* и думите «*А ние плюехме намръщено/ на оглупялата им мъдрост*» още повече засилват експресивната натовареност, зву-

чене на словосъчетанието «оглуляла мъдрост». Както виждаме, и за двете разгледани оксиморонни словосъчетания важи и семантиката на свързаните с тях глаголи.

Подобни семантични трансформации на лексемите в състава на нови словосъчетания са авторски употреби, които не са малко в поетическия текст на Вапцаров и могат да бъдат преценени като една от стиловите му черти. Именно лексикографското описание на Вапцаровия поетичен език, когато не се отминава нито една словоупотреба на всяка лексикална единица, ни дава основание да направим този извод.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ларин 1974:** Б. А. Ларин. Основные принципы Словаря автобиографической трилогии М. Горького.// Б. А. Ларин. *Эстетика слова и язык писателя*. Л., 1974.
- Речник 1974-1990:** *Словарь автобиографической трилогии М. Горького в шести выпусках с приложением Словаря собственных имен*. Л., 1974-1990.
- Георгиев 2002:** Н. Георгиев. *Анализ на лирическата творба*. С., 2002.
- Игов 2004:** Игов Св. Огняроинтелигент. – В сб. Никола Вапцаров. *Песен за човека*. С., 2004.
- Трифенова 2004:** Цв. Трифенова. *Никола Вапцаров. Текстът и сянката*. С., 2004.
- Коларов 1980:** Р. Коларов. Комуникативният статус на Вапцаровата поезия. /- В сб. Никола Вапцаров. *Нови изследвания и материали*. С., 1980..
- Речник 1998, 2004:** *Словарь поэзии Никола Вапцарова*. Вып.1 Адъщеря. Из-во С.-Петербургского университета. 1998.; Вып. 2 Елято. Изд-во С.-Петербургского университета. 2004.
- Виноградов 1947:** В.В. Виноградов. *Русский язык*. М.-Л., 1947.
- Ковтун 1957:** Л. С. Ковтун. О построении словарной статьи. Лексикографический сборник. Вып. 1. Москва, 1957.
- Данчев 1977:** П. Данчев Обречени на безсмъртие. Ботев. Яворов. Смирненски. Вапцаров. София, 1977.
- Речник 1959:** Речник на съвременния български книжовен език. Т.3. София, 1959.
- Речник 1957:** Речник на съвременния български книжовен език. Т.2. София, 1957.
- Речник 1998:** Речник на българския език. Т.9. София, 1998.
- Речник 2002:** *Речник на българския език*. Т.11. София, 2002.

ОБОБЩИТЕЛНИ ДУМИ ЗА РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ПРОЕКТА „СЕМАНТИКА НА ТВОРИТЕЛНИЯ ПАДЕЖ В ГОРНОЛУЖИШКИЯ ЕЗИК“

Елена Любенова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

През последните няколко години се занимавахме със семантиката на творителния падеж в горнолужишкия език (славянски микроезик). Като резултат е налице изследване, в което представяме широка семантична картина на творителния падеж в светлината на идейно-понятийния и методологичен апарат на когнитивната семантика. Ще представим в обобщен вид резултатите и изводите, до които достигнахме.

Лингвистиката във втората половина на XX и в началото на XXI век се превръща от наука за граматичните форми и парадигми и тяхната история във философско-психологическа теория на човешкото мислене и общуване. Краят на XX век бележи обрат в науката за езика, който се характеризира с връщане към идеите на Вилхелм фон Хумболд за същността на езика като съставна част на културата. Езикът се разглежда в пресечната точка на другите науки за човека като история, литература, етнография, културология, етика, социология, психология, биология и др. Подобна гледна точка води до промяна в предмета на изследване в лингвистиката и в методите за научен анализ. Понятието „строгост“ в езикознанието, характерно за структурализма, губи своята привлекателност и се измества от различни по дълбочина интерпретации, които, разбира се, се подчиняват на определена методология.

Наблюдава се трансформация на научната парадигма. Ключови понятия в когнитивната лингвистика – това е понятието за информацията и нейната обработка от човешкия интелект, както и понятията

за структури на знанието и тяхната репрезентация в съзнанието на човека и в езиковите форми. Идеята за антропоцентричността на езика е ключова в съвременната лингвистика. Затова вече не е достатъчно цел на лингвистичния анализ да бъде просто описание на различни характеристики на езиковата система сама за себе си и изолирана от всичко друго. С появата на всяка нова теория и школа науката за езика все повече се превръща в наука за същността на човека, за структурата на неговата менталност и психика, за начините, по които той си взаимодейства със света и с другите хора. Мисълта за това, че езикът и действителността са структурно сходни, е изказвана още от Л. Йелмслев, който отбелязва, че езиковата структура може да бъде приравнена към извънезиковата структура или пък да бъде разглеждана като повече или по-малко деформирано нейно отражение (вж. Маслова, 2001: 59). С изменението на извънезиковата действителност се променят и национално културните стереотипи, променя се и самият език. Езикът не само отразява реалността, но я и интерпретира, създавайки особена реалност. Както е писал Вилхелм Хумболд, „езикът – това е светът, който заема мястото между света на външните, обективните явления и вътрешния свят на човека“. Следователно, езикът не съществува извън нас като обективна даденост, той се намира в самите нас, в нашето съзнание, в нашата памет. В рамките на този подход към езика се развиват и представителите на школата на Е. Сепир и Б. Уорф, и онези учени, които прокарват хипотезата за лингвистичната относителност. В основата на тази концепция стои убеждението, че хората виждат света по различен начин – през призмата на родния си език. За нейните привърженици светът съществува дотолкова, доколкото се отразява в езика. Но ако всеки език отразява действителността по свой специфичен начин, то тогава езиците ще се различават и по своите „езикови картини на света“. Ние отделяме в света на явленията едни или други категории и видове съвсем не защото те са самоочевидни, точно обратното – светът се изправя пред нас като калейдоскопичен поток от впечатления, който трябва да бъде организиран от нашето съзнание, а това означава преди всичко – от езиковата система, намираща се в нашето съзнание. Ние разчленяваме света, категоризираме го, организираме отделните части в понятия и разпределяме значенията по точно определен начин най-вече защото ние сме участници в конвенция, която предписва подобна систематизация.

Сегашната епоха от развитието на лингвистиката – това е безспорно епоха на семантиката, която от своя страна съсредоточава в себе си практики, методологии и теоретични разработки от областта на психологията, философията, антропологията, културологията, фолклористиката, етнологията, когнитологията и други науки за комплексното изследване на човека. Семантиката се налага като „царица“ (сравнение, използвано от Ю. Д. Апресян) на всички научни области, точно защото фокусира в себе си частици от всички тях, и то с една единствена цел – по-пълно, всеобхватно, комплексно тълкуване, интерпретиране на понятия, изразени с помощта на езикови средства. Наблюдава се осъществяване на пълна или частична интеграция с останалите хуманитарни науки. Семантиката отива и подалеч от вербализация, фиксация и концептуализация – тя се опитва да намери обяснение, да предложи цялостна картина и сценарий на развитие и на онези участъци, нюанси от извънезиковата действителност, които не намират езиков израз, защото е безспорно, че езикът не разполага с достатъчно ресурси, за да опише изчерпателно извънезиковата реалност, която от своя страна е богата на културни, религиозни, етнически и антропологични варианти и погледи към света, които произтичат от естествената многоликост на човешкия живот. Идеята за антропоцентризма се отразява и в семантиката, която е психологически ориентирана към Аз-а, като представя неговите модели за извънезиковия и езиковия свят. Централното положение на семантиката в кръга на лингвистичните дисциплини непосредствено произтича от факта, че човешкият език в основата си е средство за предаване на информация (кодиране и декодиране на информация) (вж. Апресян, 1995: 3).

Нашето изследване може да се разглежда като опит с помощта на семантични понятия да се опишат определени фрагменти и ситуации от найвнатая, извънезикова картина на света такава, каквато може да бъде описана с помощта на творителните падежни модели в горнолужишкия език; по този начин „картата“ на извънезиковата картина въобще придобива по-тесни, национално очертани контури чрез езиков материал от горнолужишкия език. За описанието водеща е гледната точка на агенса, защото, както казва Ю. Д. Апресян, от семантична гледна точка „обект на действието“ – това е субектът на дадена ситуация, каузирана от друга ситуация (вж. Апресян 1995: 125). Така че, обективно погледнато, „обект на действието“ не съ-

ществува, защото езикът функционира, за да се реализира и изрази агенсът. Това е една от проявите на антропоцентризма.

В славянското езикознание има натрупано огромно количество изследвания по въпросите на категорията падеж. Като типичен за славянските езици падежът е изследван от различни гледни точки и с помощта на най-разнообразна методика. Изследвана е и грамемата творителен падеж. Съществуващите трудове представят творителния падеж както в семантичен план, така и в синтактичен, и в морфологичен. Нашето изследване си поставя скромната цел да запълни една малка празнина в българската и в лужишката славистика. От една страна, в българската сорабистика, която е изключително слабо развита, липсва самостоятелно теоретично изследване, посветено на лужишките езици, а от друга – и в самата лужишка сорабистика липсва самостоятелно проучване, посветено на творителния падеж. Третият довод в тази посока е, че и самият творителен падеж не е бил изследван с помощта на по-психологически ориентирана методика. Отделни страни на творителния падеж са били обект на анализ предимно в лужишките граматика, които имат най-вече системно описателен характер (вж. например, Х. Шустер-Шевц 1976, 1984, Х. Фаска 1981, 2003). Вниманието ни е насочено най-вече към най-ярките семантични прояви на грамемата, като в някои глави е прилаган и елементът на съпоставката и с други славянски езици; смятаме, че това само може да обогати анализа на горнолужишкия материал. Осмислянето на падежа в светлината и на други научни парадигми ще позволи да се опише по-цялостно и комплексно семантиката на творителния падеж и да се поставят въпроси, които досега не са поставяни, а и да се погледне на познати, стари проблеми от друг ъгъл, което ще позволи да се избегне теоретичното „зацикляне“, познато и от по-стари трудове (срв. напр. въпроса за това колко значения има даден падеж и кое значение е централно – главно, и кои са периферните). В светлината на тази комплексна теоретична парадигма въпросът изглежда неправилно поставен. Защото важно е не колко значения има даден падеж, а какъв участък от света, каква „снимка“ на света около нас е в състояние да направи, т. е. докъде се разпростират възможностите му да реагира описателно на извънезиковите фрагменти и ситуации, за да може заедно с останалите граматични и лексикално-семантични категории да попълва общата картина на света.

В изследването си не се засягаме и не дискутираме въпроси, свързани с характера на категорията падеж. Смятаме, че избраните от нас изследователски методи допринасят за по-пълния и всеобхватен семантичен анализ на онази творителна семантика, която има най-системна проява. Принципът, по който е подбрана, е честотният принцип, изразяващ се в честота на поява, което съответства на системната проява. Извън ползрението ни остават въпросите, свързани с предикативността, защото смятаме, че при нея анализът неминуемо ни отправя и към синтаксиса, а синтактичният анализ е извън обсега на нашето внимание (в последната глава на изследването привеждаме примери за илюстрация на творителната предикативност, но не с цел подробен анализ, а само за по-пълна цялостна илюстрация на семантичния обем на творителния падеж в горнолужишкия език). Извън обсега на вниманието ни ще останат и различните влияния върху семантиката на този падеж от страна на други езици, например от страна на немския език. Т.е. интересува ни семантиката на творителните конструкции в горнолужишкия език, такива, каквито те са зафиксирани в своя краен вид – в съвременната литература.

В цялата работа прокарваме и изхождаме от следната дефиниция за падежа: падежът на формално равнище (план на изразяване) е морфо-синтактична категория, която обаче се изгражда от множество семантични ситуации; всяко „значение“ представлява отворено множество от езикови ситуации, чрез които се описват (предават) определени фрагменти от извънезиковата картина на действителността и между които има по-близка или далечна смислова връзка. Падежът, както никоя друга граматична категория в славянските езици, е в състояние да обхване и да опише с помощта на езикови средства възможно най-много фрагменти от цялостната картина на света. За творителния падеж това са фрагментите, които описват социативност при извършването на действието, инструменталност при извършването на действието, пространствена и времева локализация на субекта при извършване на действието, начина, по който се извършва действието от субекта, причините, поради които се извършва или не се извършва действието и някои други. Събрани заедно, отделните ситуации (всяка описва даден фрагмент от цялостната картина) представят голям процент от цялостната картина на извънезиковия свят, който може да се опише с помощта на творителни падежни модели.

Във всяка ситуация има определен брой участници, чиято психология на поведение се ръководи от определени принципи. Самите извънезикови ситуации могат да представляват събития, действия, състояния и процеси.

Границите на семантичното описание на извънезиковите фрагменти се простират до извършване на следните (еднотипни) процедури за всички ситуации:

1. Определяне спецификата и очертаване границите на семантичните разновидности на отделните фрагменти.

2. Определяне броя на ситуацияите за всеки фрагмент. Отделните ситуации се представят с типови примери от горнолужишкия език. Всяко творително „значение“ представлява отворено множество от ситуации; всяка ситуация може да съдържа в себе си няколко помалки и да представлява множество от ситуации. Има и преходни ситуации, в които семантиката е обща и немного ясно диференцирана (срв. например за изразяване на средство и начин, за причина и средство, за средство и начин на извършване на действието и др.). Няма рязка граница между отделните ситуации, така както и в извънезиковата действителност между отделните ситуации не съществува такава. Налице са смесени, взаимнопреливащи се и взаимнозависещи един от друг фрагменти на извънезиковата картина.

3. Конкретно описание на всяка ситуация – съставяне на семантичен профил, който включва:

3.1. Характеристика на семантичните предикати. Формалната връзка няма автономен характер, а зависи семантично и структурно от семантичния предикат, от сценария на поведение, който му се задава.

3.2. Определяне броя на участниците за всеки фрагмент (като цяло) и за всяка ситуация конкретно. Най-общо казано, участниците са задължителни (тези, които са минимум необходими, за да се реализира ситуацията) и факултативни – предполагат се от валентността на семантичния предикат, не вземат пряко участие в ситуацията, но биха могли да променят нейната характеристика, ако се включат, и тогава ще се трансформират в друг фрагмент от общата картина.

3.3. Изработване на сценарий на развитието на отделните ситуации („сценарий“ и „скрипт“ се използват като синонимни, т. е. това е логично и последователно подреждане на действията, събитията в дадена ситуация (а и на поведението на партиципантите – участни-

ците в ситуацията), тяхното смислово съгласуване; в този смисъл ги използваме и ние в нашата работа).

3.4. Описание на психологията на поведението на отделните участници – поотделно и един спрямо друг (например: агенс – контрагент, агенс – обект и др.).

Методиката, която използваме, е комплексна и представлява съчетание от различни методи, с които се цели да се опишат основните семантични разновидности на творителния падеж в горнолужишкия език. Всички използвани методи и методологични конструкти се намират в отношение на взаимно допълване. Предимствата на избраните изследователски методи: предлагат възможности за всеобхватно и психологически ориентирано описание и анализ на падежната семантика, като отделните значения са в положение на равнопоставеност, а не на доминиращи и затихващи. За анализа на падежната семантика не се използва терминът „значение“, защото той не показва равноправност и равнопоставеност. Анализът е извършен през призмата на термина „ситуация“ и участниците в нея, като описанието на ситуацияите и отношенията между участниците се извършва на по-широк, когнитивен фон.

В най-общ вид методологичните конструкти, през призмата на които и с теоретичната сила на които се анализира семантиката на творителния падеж в горнолужишкия език, могат да бъдат описани в следния ред:

1. Семантиката на ситуацияите (или ситуационната семантика) – в основата ѝ е понятието „ситуация“ (въвежда се от Дж. Баруайз и Дж. Пери за логическата семантика) – базов теоретичен концепт. В лингвистиката понятието ситуация идва с разпространението на теорията на референцията. Описват се всички условия и обстоятелства, при които се реализира ситуацията. Понятието активно се използва и в изследванията с ориентация към когнитивна лингвистика.

2. Понятието „семантична роля“ – („дълбок падеж“ според Ч. Филмор; в следващите части от нашето изследване в разбирането си за отделните разновидности на семантичните роли ние следваме класификацията на Ю. Д. Апресян, дообогатена и доразвита обаче от нас, имайки предвид вече конкретно семантиката на творителния падеж в горнолужишкия език). Също много активно използвано понятие в изследванията по когнитивна лингвистика. По силата на своята абстрактност то представлява своеобразна семантична формула,

изпълнена с разнообразно по дълбочина съдържание, което безапелационно го превръща в основен конструктор, в част от основния репертоар на метаезика при описанието на участниците в ситуацията.

3. Някои основни понятия от областта на когнитивната лингвистика (когнитивната семантика) – картина на света (езикова и наивна), фрагмент от картината на света (езиков и наивен).

4. Общ процедурен метод за цялото изследване е тълкуването. Най-общо казано, тълкуването представлява набор от компоненти, с чиято помощ се обяснява ролята в ситуацията на всеки един от участниците (вж. Апресян, 1995). Тълкуването се използва особено активно и при определянето на сценария на поведение на всеки един от участниците, който пък е най-тясно свързан с кодекса им на поведение.

Като цяло може да се каже, че се придържаме и възприемаме теоретичните постижения на руската семантична школа (начело с Ю. Д. Апресян) за понятията „ситуация“, „семантична роля“ и когнитивна семантика (най-общо казано), но не пренебрегваме и приносите на учени от други школи тогава, когато получените теоретични резултати могат само да обогатят нашето изследване. На някои места в изследването е било наложително прилагането на съпоставителния метод, като съпоставяният езиков материал е от руския език, българския език, чешкия език, полския език и някои други. Това се е налагало единствено защото общото състояние на развитието на трудовете по семантика в тези езици е значително по-добро, отколкото в горнолужишкия език.

В изследването паралелно се използват термините – „картина на света“ (езикова и наивна), „фрагмент от света“, „ситуация“. На „принципа на матрьошката“ се използват като организиращи и описващи конструкции. Между тях съществуват следните взаимоотношения:

1. **Картината на света** е по-общото понятие, то е надредно по отношение на останалите. Цялостната представа за нея получаваме от всички езикови изразни средства и само езикът, представен от всички свои системи, е в състояние да ни покаже цялостната картина на света. Езиковата картина формира отношението на човека въобще към света. Картината на света представлява не просто сбор от „фотографии“ на предмети, процеси, свойства и др., защото съдържа в себе си не само отразените обекти, но и позицията на отразяващия ги

субект, неговото отношение, като при това позицията на субекта е също вид реалност. По такъв начин езиковата картина на света в най-общи линии съвпада с логическото отражение на света в човешкото съзнание. Чрез езика и в езика се отразява наивната картина на света, която се оформя благодарение на практическите нужди на човека, и то като необходима и достатъчна основа на неговата адаптация към света.

2. **Фрагментът** представлява една част от общата картина, една „снимка, фотография“. Това е онази част от картината на света, която е описана вече с помощта на определена граматична категория (в случая това е категорията падеж) или пък с помощта на лексикално-семантични категории и други по-общи езикови конструкти. В случая с творителния падеж в горнолужишкия език съществени са фрагментите, които описват съвместно извършване на действие или състояние (състои се от няколко съществуващи ситуации); фрагментите, които описват инструмента, средството, помощния материал (и други разновидности); фрагментите, които описват пространствената локализация на субекта / обекта; фрагментите, които описват темпоралната локализация на субекта / обекта; фрагментите, които описват причината за извършване или неизвършване на динамична или статична ситуация. С рядка честотност са фрагментите, при които се наблюдава сравнение на субекти / обекти по определени показатели. Срещат се също така и редица случаи на смесване и недотам ясно разчленяване и наслагване на няколко фрагмента в една ситуация. Отделните фрагменти са несъпоставими, защото описват еднакво важни и различни страни от общата картина на света, която е ценна за нас именно със своята цялостност.

3. **Ситуацията** представлява конкретната реализация, материалното въплъщение на фрагмента с помощта на падежния модел. Фрагментът се експлицира чрез езиковите ситуации, които биват основно динамични и статични. Точно затова при анализа основно боравим с термина ситуация, защото той е езиковият експликатор, видимата част от фрагмента.

В структурно отношение работата ни се състои от уводна част, шест глави, обобщителни думи, библиография и списък на ексцерпиранията литература. Първа глава се изгражда от четири раздела, в които в синтезиран и обзорен вид се представят теоретични въпроси, които според нас имат пряка връзка със семантичния анализ на ези-

ковия материал в следващите глави. Това са въпроси, свързани с проблемите на дефинирането на творителния падеж, поглед към традиционното представяне на значението и формата на творителния падеж, основни положения на теорията за семантичната роля, за ситуацията и основните положения и изследователски методи на когнитивната семантика. Представянето на тези пролеми е свързано с факта, че някои от тези понятия („семантична роля“, „ситуация“ и др.) представляват основата на избраните от нас изследователски методи, с чиято помощ ще се опитаме в следващите глави да анализираме в семантичен аспект основни семантични прояви на творителния падеж в горнолужишкия език. Целта на първа глава е да представи същината на изследователските методи, а не да търси теоретична дискусия по поставените проблеми. Обърнато е внимание и на приложението на посочените понятия в някои други, но допирни области на изследване до нашето. Съзнаваме, че всеки един от поставените въпроси би могъл да бъде много по-детайлно изследван в самостоятелно проучване. Не това обаче е нашата цел. Предлаганите анализи разглеждат от различни страни и аспекти явлението и затова ни преpraщат към морфологията, синтаксиса, граматичната семантика.

Мотивация за избора на точно тези творителни семантични разновидности намираме в ексцерпираната литература. Ексцерпираната литература представлява разнообразни в жанрово отношение източници. Използвани са примери от художествена литература, научни статии от научна периодика, публицистични материали от ежедневната преса и др. Целта при подбора на точно тези източници е била да се проследи използването на творителната семантика в разнообразни по тип и комуникативни цели съвременни текстове, за да бъдат направените изводи по-адекватни и достоверни както в честотно-количествено отношение, така и с оглед на семантичното разнообразие на творителния падеж в съвременния горнолужишки език (водеща е идеята за състоянието на семантиката на творителния падеж в съвременния етап от развитието на горнолужишкия език, а не състоянието ѝ в исторически аспект). Най-пълноценно се развива научният стил (главно в областта на хуманитарните науки), а също така художественият и публицистичният стил на горнолужишкия език, което до-голяма степен предопредели и нашия избор на текстове, от които да бъдат ексцерпирани творителни конструкции. За-

това не бива да изненадва фактът, че са изследвани и текстове на учени в областта на лингвистиката. Точно тези автори са в най-голяма степен компетентни за актуалността и фреквентността на семантичния обем на творителния падеж в горнолужишкия език, защото не е тайна, че книжовната норма на горнолужишкия език се характеризира с неустановеност, колебания и толерантност при допускането на диалектни варианти, а също така и с обилно използване на синонимни конструкции, което често поставя изследователя пред недоумение относно актуалността на конструкциите. Към всеки анализ се привежда богат корпус от примери с цел да се популяризира горнолужишкия език и макар по косвен път да се удължава животът му. Богатото многообразие от илюстративен материал би могло да бъде в помощ и на други изследователи, които се интересуват от горнолужишкия език, но за които този славянски микроезик е по-недостъпен. За по-голямата част от ексцерпиранияте източници е използван и текстовият корпус на Сербския институт в гр. Будишин / Бауцен, Германия. Обработени са 55 книжни тела (това прави около 10000 страници с текстов материал на горнолужишки език). Измежду тях с най-голямо (почти равно) процентно съотношение честотност са конструкциите със социативна семантика и с инструментална семантика. Следват ги конструкциите за време, за място, за причина, за съвкупност и сравнение, за кванторна поредност и последователност, за косвен обект и съдържание (срещат се точно в реда, по който ги посочихме).

На базата на ексцерпирания материал, с който разполагаме, можем да обобщим, че най-ярко представени в горнолужишкия език са посочените вече творителни падежни модели, с чиято помощ се посочват най-разнообразни ситуации за:

Социативност (описва се във втора глава „*Лингвистични ситуации за социативност, изразени с творителни падежни модели, и техните извънезикови проекции*“): Посредством материалния си носител – езиковите ситуации, социативният фрагмент проявява и конкретизира най-типичните си признаци:

– Социативна ситуация № 1: А) [Ситуация за описание на съвместно, взаимно извършване на действието]; Б) [Ситуация за описание на съвместно, взаимно съпреживяване на състояние]:

Jěc z přećelom. Nan wosta z maćerju.

– Социативна ситуация № 2: А) [Ситуация за описание на вътрешното състояние на агенса]:

Hlada na nas z wšej nadžiju.

– Социативна ситуация № 3: А) [Ситуация за описание на външна характеристика на агенса]:

Žona ze zamochtanim wobličom. Škleńca z winom,

– Социативна ситуация № 4: А) [Ситуация за описание на целта на действието на агенса]:

Džěchu k njemu ze žadanjom.

Признакът [*социативност*] е надреден спрямо всички тях и всички те са маркирани по различен начин от него и по различен начин се вписват в него и черпят от общия му смисъл.

2. Инструменталност (описва се в трета глава „*Лингвистични ситуации за инструменталност, изразени с творителни надежни модели, и техните извънезикови проекции*“): Инструменталният фрагмент в горнолужишкия език се изгражда от следните ситуации:

– Инструментална ситуация № 1: [ситуация за описание на инструмента – сечивото, с чиято помощ агенсът извършва действието] – основен признак [+ инструмент]:

Z tesakom rozruba wona halzy.

– Инструментална ситуация № 2: [ситуация за описание на конкретното средство, с чиято помощ агенсът извършва действието] – основен признак [+ конкретно предметно средство]:

Jan pisa z wolojnikom.

– Инструментална ситуация № 3: [ситуация за описание на превозното средство, с чиято помощ агенсът извършва действието] – основен признак [+ превозно средство]:

Smy jězdžili z awtom (z čahom).

– Инструментална ситуация № 4: [ситуация за описание на част от човешкото тяло като помощно средство, с което агенсът извършва действието] – основен признак [+ част от тялото]:

Z porstom suny jej kudžer z mjezwoča a zaso poča ju wokošować.

– Инструментална ситуация № 5: [ситуация за описание на абстрактно, квазисредство, с чиято помощ агенсът извършва действието] – основен признак [+ абстрактно средство]:

Móžeše sej z myslemi hišće raz na ćopły přibrjoh wućeknyć.

3. Място (описва се в четвърта глава „*Лингвистични ситуации според локализацията на агенса в пространството, изразени с тво-*

рителни надежни модели, и техните извънезикови проекции“):
 Пространственият фрагмент в горнолужишкия език се изгражда от следните ситуации:

– Пространствена ситуация с формална връзка *z* [езикова ситуация, която описва началната точка, мястото, откъдето стартира действието във физически план]:

Doběžeč z dworom won. Chwatach z wotewrjenej bróžnju do dwora. Swěčachu jemu z woknom nutř.

– Пространствена ситуация с формална връзка *za* [езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно позиция зад друг обект / субект във физически план, временно не на преден план, но действието не спира]:

W jednym wšak dyrbja so ludžo za plotom derje stać ze swojim susodstwom – dla wody. Bě naš nan připadnje něhdže z nim za blidom sedzał.

– Пространствена ситуация с формална връзка *pod* [езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно (или за постоянно) позиция по-ниска във физически план в сравнение с други обекти]:

Ale holcy su jeno wokolo chěže běžate, z druhimi durčkami do zahrody a sedža hižo zaso pod starej krušwinu.

– Пространствена ситуация с формална връзка *nad* [езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно (или за постоянно) позиция по-висока във физически план в сравнение с други обекти]:

Wóčko z radosću wopočowaše nad něžnymi holankami wot Wojerec, nad jaknymi Slepjankami.

– Пространствена ситуация с формална връзка *před* [езикова ситуация, в която се описва как агенсът се оказва временно (или за постоянно) във физически план в позиция пред други обекти]:

Bruni mužojo z psami chodžachu před čahom tam a sem. Doma ze žonu a džěćimi, před chěžu sedži.

– Пространствена ситуация с формална връзка *mjezu* [езикова ситуация, в която се описва как агенсът се оказва временно (или за постоянно) във физически план в позиция сред множество от еднородни или нееднородни обекти]:

Tajkich wjednikow njetrjebamy – přeč z nimi, mamy mjez sprawnymi džělačerjemi lěpšich.

4. **Време** (описва се в пета глава „*Лингвистични ситуации според времевия ориентир на агенса, изразени с творителни падежни модели, и техните извънезикови проекции*“): Фрагментът за време от общата картина на света, експлициран от творителните падежни модели в горнолужишкия език, се изгражда от следните типови езикови ситуации:

– Езикова ситуация за време с формална връзка *z* (*ze*). Това е нееднородна по състав ситуация, която включва два основни профила:

А) Времевия момент, от който агенсът започва паралелно едно или друго действие, събитие, състояние или процес, изразени с предиката:

Mój pak smój z nowym lětom nowaj swěrnaj přećelej.

Б) Редица последователни времеви моменти, с настъпването на които агенсът реализира дадено действие, събитие, състояние, процес:

Bywa z lětami mócniši.

– Езикова ситуация за време с формална връзка *před* [ситуация, при която се описва времевия момент, отправната точка или даже времевия отрязък, които са предшествани от някакво действие, събитие, състояние, процес]

A rozmołwa z Jantom bě dawno, před wěčnym časom.

– Езикова ситуация за време с формална връзка *mjez* [ситуация, при която се описват два или няколко времевия момента, които образуват времевия отрязък, в който е локализирано някакво действие, събитие, състояние, процес].

Serbstwa w lětdžesatku mjez 1924 a 1934.

5. В шеста глава „*За някои по-рядко срещани се (и контаминирани) лингвистични ситуации, изразени с творителни падежни модели, и техните извънезикови проекции в горнолужишкия език*“ се разглеждат някои не толкова фреквентни творителни прояви: лингвистични ситуации **за причина, за съвкупност и сравнение, за кванторна поредност и последователност, за косвен обект и за съдържание, за предикативност** (привеждат се примери само за илюстрация на типа) и за творителната местоименна форма *sobi*. Наличието на подобни преходни случаи, в които семантиката е обща и не много ясно диференцирана (срв. напр.: ситуации, които могат да бъдат едновременно за причина и средство, за средство и начин на извършване на действието и др.), само доказва, че рязка граница

между отделните лингвистични ситуации не съществува така, както и в извънезиковата действителност между отделните ситуации не съществува граница. Налице са смесени, взаимнопреливащи се и взаимнозависещи един от друг фрагменти от действителността, и то на равнище езикова картина и наивна картина на представяния проблем. Всичко това само доказва за пореден път, че извънезиковата картина е много по-богата на възможни нюанси, отколкото езиковият материал, с който разполагаме.

Добрите страни на това изследване трябва да се търсят по посока на това, че то запълва една празнина в изследванията както по падежна семантика в лужишката сорабистика, така и в изследванията по българска сорабистика в българската славистика. Недостатъците сигурно не са малко – зависи кой от какъв ъгъл си съставя мнение за изследването. Вероятно може да се окаже дискуссионен начинът, по който са групирани отделните творителни значения. Съзнаваме, че това подлежи на дискусии и вероятно при друг автор въпросната класификация и подредба по езикови ситуации би придобила друг облик. Затова ще повторим пак, че нашето изследване няма претенции за постигане на така или иначе невъзможната изчерпателност при описанието на творителната падежна семантика в горнолужишкия език. Защото всеки, който се е занимавал с падежна семантика, знае, че това на практика е почти невъзможно. Трудността произтича и от това, че ние почти нямахме ориентири и готови подобни образци за този език, които да следваме. Нещата се подреждаха почти в хода на работата. Разбира се, следваме донякъде в най-общ вид семантичната класификация, която се прави за творителния падеж в *Творительный падеж в славянских языках* (1958 г.), но с много уговорки. Защото в този труд количеството актуален материал за горнолужишкия език е толкова малко, че то не би могло да ни бъде ориентир. А при много от значенията въобще липсва илюстративен материал за този език. Срещат се почти само примери от стари писмени паметници, но от тях не могат да се направят адекватни изводи за съвременното състояние на творителния падеж в горнолужишкия език. В такъв смисъл, нашата амбиция е била по-скоро да се очертае възможно най-пълно съвременното състояние на творителния падеж в горнолужишкия език, т. е. да се създаде някакъв образ, представа, които могат да търпят развитие по-нататък. Различна е и теоретичната и методологичната платформа, което пък определя конструкцията на изследването; използвани са

съвременните теоретични и методологични възможности на лингвистичната семантика. Положителното все пак според нас е, че нашето изследване подлежи на по-нататъшно усъвършенстване и развитие, и то с оглед на това да се подобри местонахождението на отделните значения в цялостния семантичен пъзел на този падеж. Донякъде решението е субективно и въпрос на авторово виждане.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Апресян 1995 (1):** Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. т. 1. Москва, 1995.
- Апресян 1995 (2): Ю. Д. Апресян. Интегральное описание языка и системная лексикография. т. 2. Москва, 1995.*
- Маслова 2001:** В. А. Маслова. Лингвокультурология. Москва 2001.
- Faßke 1981:** H. Faßke. Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Bautzen, 1981.
- Faska 2003:** H. Faska. Pućnik po hornjoserbšćinje. Gramatika. Budyšin, 2003.
- Šewc-Schuster 1984:** H. Šewc-Schuster. Gramatika hornjoserbskeje rěče. 1. zwjazk.: Fonologija, fonetika, morfologija. Budyšin, 1984.
- Šewc-Schuster 1976:** H. Šewc-Schuster. Gramatika hornjoserbskeje rěče. 2. Zwjazk: Syntaksa. Budyšin, 1976.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА РЕГИОНАЛНОТО ДИФЕРЕНЦИРАНЕ НА ПОЛСКИЯ ЕЗИК В НОВОПОЛСКИЯ ПЕРИОД

Агнешка К. Пьотровска
Университет „Адам Мицкевич“, Познан

Сред постиженията на полонистичното езиковедско изследване на регионалната лексика от гледна точка на историческата полонистика имат вече богата традиция и значими достижения от фактологически характер. Според оценката на Квирина Хандке „целостта на полските езиковедски постижения в областта на изследванията на регионалните полски говори на този етап не е достатъчно монолитна, но е относително обширна“¹. Изследванията на историците на езика се концентрират върху среднополския период, особено върху полския език от XVII в.² Изследователите на териториално дифе-

---

¹ K. Handke, *Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań*, (w:) *Polszczyzna regionalna Pomorza (zbiór studiów)*, red. K. Handke, Wejherowo 1986, s. 15.

² Тук трябва да споменем работата: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku* pod red. H. Wiśniewskiej i Cz. Kobyla (Wrocław 1984). В нея за регионализмите пишат: M. Cybulski, *Regionalizmy leksykalne i inne rzadkie wyrazy w księgach miejskich Sandomierza z XVI-XVII wieku*, с. 193-200; J. Kość, *Regionalizmy leksykalne w księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny z XVII i XVIII wieku*, с. 213-222; H. Pelcowa, *Regionalizmy leksykalne kalendarzy zamajskich z XVIII wieku*, с. 183-191; J. Sterociuk, *Regionalizmy tekstów prawniczych XVII wieku*, с. 83-90; I. Szlemiński, *Prowincjonalizmy Marcina Błażowskiego*, с. 59-67. Заслужава си да отбележим и още едно съчинение под ред. на X. Вишнеvsка, а именно: *Odmiany polszczyzny XVII wieku* (Lublin 1992) и статията: Z. Stieber, *O typach polszczyzny regionalnej XVII wieku* (w:) tegoż, *Świat językowy słowian*, Warszawa 1974, с. 267-272. Сред най-новите съчинения вж.

ренцираната лексика посвещават по-малко внимание на новополския период. Тази област е предизвикателство за историците на езика и изисква интензивни изследвания. Нашата докторска дисертация, до известна степен, ще изпълни тази празнина. Нейната цел е описването на регионалната лексика (също на регионалната фразеология) в най-важните лексикографски трудове през новополския период.

Първият от тях е издаденият през 1807-1814 във Варшава *Речник на полския език* на Самуел Богумил Линде, „който дава основата на съвременния лексикографски инвентар и представлява пример за едноезичен речник с научен характер”³. В шест тома се поместват близо шестдесет хиляди речникови статии (лексика от XVI в. до началото на XIX в.), при това около две хиляди собствени имена⁴. Отделните значения на тълкуваните думи авторът илюстрира с (понякога малко собствено видоизменени) цитати на автори, почерпени от повече от осемдесет съчинения на четиристотин писатели. Цитатите са оформени във вида: съкращение на фамилията на автора, заглавие на книгата и номер на страницата. „Този начин на въвеждане на илюстративен материал, днес стандартен, по това време е абсолютна новост за полската лексикография”⁵.

Безспорно преимущество на речника е подаването на чуждоезикови съответствия на думите – на първо място немско, а след това еквиваленти (понякога десетина, двайсетина) от различни славянски езици, от латински и старогръцки. „Често дори немските еквиваленти като че ли са [...] по-важни от полските дефиниции – появяват се статии, в които няма дефиниция, за сметка на това винаги има немски еквивалент. Струва ни се (че по този начин – б. м., А. П.) Линде се стреми да приближи полския език до западните европейски народи, давайки им голям тълковен речник”⁶.

J. Kość, *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego*, (w:) *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 291-346.

³ P. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice 2003, c. 139.

⁴ W. R. Rzepka, B. Walczak, Nazwy własne w „Słowniku języka polskiego” Samuela Bogumiła Lindego, „Prace Filologiczne” t. 30, 1981, s. 113-124.

⁵ P. Żmigrodzki, цит. съч., с.

⁶ T. Piotrowski, *Zrozumieć leksykografię*, Warszawa 2001, c. 72.

С панславистичните идеи на автора се свързва и въвеждането в речниковите статии на думи, които не съществуват в полския език, а са създадени от самия него въз основа на прилика с други славянски езици. Задачата на тези нови думи според Тадеуш Пьотровски е да запълнят лексикалните липси в полския език; езикът, който според Линде, като най-зрял, трябва да стане общ език на славяните⁷. За други слаби страни на речника често се посочват неконсеквентното използване на квалификатори (напр. архаизъм, чуждица и др.) или подминаването на част от заемките, напр. галицизмите.

Не се поставя под съмнение, че въпреки недостатъците, това е дело с огромно значение. През 1854-1860 г. в Лвов се обнародва второто издание на речника – поправено и допълнено с обширен предговор от неговия редактор Август Беловски. Това издание се препечатва с офсетова техника през 1951 г. и отново през 1994-1995 г.

Следващият, двутомен *Речник на полския език* от 1861 г., бива наречен речник на Оргелбранд – по фамилията на издателя, или вилнюски речник – по мястото на издаване (на полски език, съкратено SWil).

В историята на полската лексикография той се определя преди всичко като първия общ речник, адресиран до широк кръг читатели⁸, а също така като първото колективно дело⁹. На заглавната страница четем следните имена на неговите автори: Александър Зданович, Михал Бохуш Шишки, Януари Филипович, Валериан Томашевич, Флориан Чепелински, Винценти Коротински и Бронислав Трентовски. Освен това голям брой сътрудници предоставят информация за специализирани думи, не твърде познати за обикновения носител на полски език. Сред тях са композиторът и по това време директор на операта във Варшава – Станислав Монюшко, езиковедът Феликс Жоховски и актьорът Емил Деринг. При издаването на речника неговите автори си поставят следните цели: «а) да съставят възможно най-концентрирано съдържание, но адекватно на състоянието на полската реч, в цялото богатство и великолепие на развоя ѝ от най-стари времена чак до настоящия момент; б) със систематично, но популярно, възможно най-просто представяне на речниковите ста-

---

⁷ Пак там

⁸ Това порвърждава самото подзаглавие: *За наръчна употреба*.

⁹ B. Walczak, цит. съч., 170.

тии, ненатоварено с подробности, които могат да имат значение само за специалистите, да осъществят достъп до познаването на богатствата и до намирането на указание за съвместно отношение към „огромното наследство на вековете“¹⁰.

На страниците на речника са събрани около сто и десет хиляди думи за периода от средата на XVI в. до средата на XIX в.¹¹, преди всичко лексика от XIX в., произхождаща от териториите около Вилнюс и съдържаща се в творбите на великите романтици. „Освен типично полски думи, вилнюският речник съдържа също така, за което авторите информират в подзаглавието на труда, значителен брой думи, заети в полския от чужди езици; както стари номенклатури, така и отскоро въведени в употреба различни науки, умения, изкуства и занаяти; названия на парични знаци, мерки и теглилки на по-важните държави и провинции; митология на славянските и други по-важни племена; има и таблица на полските неправилни думи и техните склонения и спрежения“¹². Следователно лексикалният материал на *Речника на полския език* на Самуел Богумил Линде, който през XIX в. повсеместно се признава като „най-пълното и най-важното съкровище, оставено в наследство от праотците“¹², се обогатява с нови, по-късно събрани думи. В областта на нововъведената лексика вниманието на авторите се съсредоточава върху четири натоварени лексикални пласта. Това са: заемки, регионализми, разговорна лексика и научна и професионална лексика¹³.

Тук съвременните изследователи обръщат внимание на факта, че точно вилнюският речник бележи началото на тенденцията за енциклопедично дефиниране на понятията преди всичко от областта на природните науки¹⁴. Най-голямото техническо постижение на речника несъмнено е изработването на стройна система от лексикални

---

¹⁰ A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszko, J. Filipowicz, W. Tomaszewicz, F. Czepliński, W. Korotyński, B. Trentowski, *Przedmowa*, [w:] *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, cz. I, Wilno 1861, s. 1.

¹¹ B. Walczak, цит. съч., с. 165.

¹² A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszko, J. Filipowicz, W. Tomaszewicz, F. Czepliński, W. Korotyński, B. Trentowski, цит. съч., с. 2.

¹³ B. Walczak, цит. съч., с. 93.

¹⁴ Пак там, с. 163.

квалифицирани, която, с малки видоизменения, се използва и в съвременните работи¹⁵.

За сметка на това, научната стойност на труда намалява, преди всичко поради ограничаването на примерите за употреба на думите и подминаването на локализацията на цитатите (стр. №), както и липсата на последователност при описа на отделни думи, което е следствие от невъзможността за координация и уеднаквяване на приноса на многото автори на речника¹⁶.

След това Ян Карлович, Адам Крински и Владислав Неджведзки – автори на *Речник на полския език* (1900-1927), наричан още варшавски речник (на полски език съкратено SW), имат амбицията да регистрират цялото полско словно богатство от най-стари времена до началото на XX в. Основа на тяхното дело представлява лексикалният материал от речника на Линде, но в значително разширен обем. От една страна, те се обръщат, макар и в малка степен, към средновековните писмени паметници, от друга, към по-нови писатели чак от следмладополския период¹⁷. Събират около двеста и осемдесет хиляди думи в осемтомен труд, при което има много простонародни думи (съществуващи само в местните селски говори и регистрирани в *Речника на териториалните полски говори* под авторството на Ян Карлович), многобройни професионални и специализирани думи, например използвани изключително в лекарските среди. Освен това се появява значително количество редки думи, напр. глаголи, образувани чрез префиксация или отглаголни и адекватни словообразователни формации¹⁸.

По убеждението на Карлович, речникът трябва да бъде „тесен инвентар на езика, точна и обширна съкровищница на неговите ресурси, неутрална съкровищница [...], с една дума – материал, от който езиковедите ще извеждат своите наблюдения и изводи“¹⁹. Заедно с определението на значението в речниковата статия са поместени и примери за употреба от различни автори, указания, свързани

---

¹⁵ Пак там, с. 37.

¹⁶ Пак там, с. 171.

¹⁷ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1976, s. 657.

¹⁸ P. Żmigrodzki, цит. съч., с. 143.

¹⁹ Цит. по W. Doroszewski, *Uwagi i wyjaśnienia wstępne*, [w:] W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa 1958, s. XI

с етимологията на думата и, рядко, нормативни изисквания, определящи правилата за употреба на дадена дума.

Днес забележките на изследователите са продиктувани преди всичко от несъвършенствата в цитирането, невключващо заглавията на изворите и номерацията на страниците. Освен това авторите на варшавския речник усвояват многобройни примери за употребата на думите от речника на Линде, като повтарят и разпространяват направените от него грешки.

Авторите на варшавския речник не избягват и някои неточности при подготвянето на речниковата мрежа от думи. Те приемат като отделни думи напр. фонетични варианти на дадена дума, които често принадлежат към териториалните говори, а не към книжовния език. Също така въвеждат много несъществуващи в полския език думи, създадени изкуствено чрез злоупотреба със словообразователните възможности на езика²⁰. Въпреки горепосочените забележки, този речник е повторно, фототипно, издаден през 1952-1953 г.

Най-важният речник, натрупващ разнообразна съвременна лексика, е *Речник на полския език*, написан под ред. на Витолд Доросzewski (на полски език, съкратено SJPD). От методологична гледна точка този речник представлява реализация на неговата лексикографска концепция, според която основна цел на лексикографията не е регистрирането и описването на думи и словесни комплекси, а нейната прагматично-педагогическа насоченост. Лексикографията има за задача „да подобрява човешките взаимоотношения. Тя трябва да влияе върху смяната на убеждението и възгледите на използващия речника, трябва да възпитава тези възгледи по отношение на езика, а благодарение на това – по отношение на света”²¹.

В началото е планиран *Речник на съвременния полски език*, но по време на работата времевият обseg на речника е разширен. Последно, в десет тома и едно допълнение, издадени в годините 1958-1969 г., е събрана общополска лексика от средата на XVIII в. до средата на XX в., което дава значителния брой от около сто двадесет и пет хиляди думи. Списъкът на изворите, от които се черпи материал за речника, обхваща около три хиляди заглавия като половината от тях

---

²⁰ W. Doroszewski, Uwagi i wyjaśnienia wstępne, s. XII.

²¹ T. Piotrowski, Leksykografia polska – teoria a praktyka, „Język Polski” LXV, 1985, z. 2-3, s. 182.

са художествена литература. За това пък определена изненада може да бъде фактът, че в сравнение с Варшавския речник, този на Дорошевишки съдържа само 7% нови думи²².

Речникът на Дорошевишки е предназначен за широка публика – „за всички говорещи и пишещи на полски“²³. До известна степен той трябва да улесни взаимната езикова комуникация между хората, или обществено-комуникативната функция на езика²⁴. В него обаче само в известна степен се появяват „живият, говорим, разговорен език, професионалните говори“, подминават се „нецензурните и вулгарни изрази, изрази табу и евфемизми“²⁵. Според Дорошевишки, речникът не бива да съдържа лексика под определено стилистично ниво – ниво, което самият лексикограф определя. Освен това в труда не намират място малко познати, рядко използвани думи и специализирани или индивидуални литературни неологизми.

По мнение на Пьотр Жмигродзки, *Речникът* на Дорошевишки определя стандарт за обема на съдържанието на речниковата статия в общия речник на полския език²⁶, която се състои от: дума, граматическа информация, лексикален квалификатор, дефиниция на значението, примери за употребата на думата и тяхното точно локализиране (стр. №), преносни употреби, фразеология, поговорки, етимологическа информация и информация за отбелязването на думата в предишни речници на полския език.

За сметка на това, всеобщо критикуван недостатък на речника представлява сциентизмът на речниковите дефиниции. От езикова гледна точка те са определено близки до енциклопедическия начин на определяне на значението – въвеждат понятия, класификации и думи, чужди за общия език. Същевременно „дефинициите, позоваващи се на точните науки, определят нещата много конкретно. [...] Следователно, такива дефиниции въвеждат много тясна за ежедневните нужди категоризация на действителността. Подялбата на науката не съответства на подялбата, извършвана чрез езика“²⁷.

---

²² P. Żmigrodzki, цит. съч., с. 159.

²³ W. Doroszewski, цит. съч., с. XV.

²⁴ Пак там.

²⁵ T. Piotrowski, *Leksykografia polska – teoria a praktyka*, s. 187.

²⁶ P. Żmigrodzki, цит. съч., с. 159.

²⁷ T. Piotrowski, *Leksykografia polska – teoria a praktyka*, s. 184-185.

Необходимостта да се анализира лексикалният материал от новополския период, наред с материала, регистриран от речниците, изисква за нуждите на планираната работа формулирането на нова дефиниция за лексикалния регионализъм. Нито една от употребяваните дефиниции не изчерпва всички страни от същността на интересувашото ни понятие и не може да се приеме като достатъчна за настоящото изследване. Следователно е необходимо достъпните дефиниции да се модифицират така, че новоформулираната да бъде практически полезна при ексерпирането на речниците.

Даваме си сметка, че речниците – както впрочем е всеобщо известно – не са идеалният извор за познание върху регионализмите. Все пак липсата на обширни текстови корпуси от различни епохи води до това, че не може да се откажем, въпреки всичките им недостатъци, от лексикографските трудове. Но трябва да направим няколко уговорки.

Преди всичко трябва да съзнаваме това, че много от старите лексикографи са узурпирали правото да моделират езика съгласно собствените си виждания, и следователно са помествали в речниците това, което самите те са считали за достойно да се отбележи.

Също така е необходимо да се съгласим с мнението на Хандке, че „изследовател, занимаващ се с тематика от историята на езика, който трябва да опре своите търсения главно на материал от речниците, често – в зависимост от методите и целите на работата – е принуден да бъде много внимателен при формулирането на изводите”²⁸. Случва се така, че в речниците се вписват не само думи, които се използват всеобщо. Често там се намират и „думи от литературата, които са редки. Най-често това са неологизми на определени писатели, които не са се приели в общия език. Освен това в речниците [...] съществува и определен процент думи и форми, които не се срещат никъде освен там – те са или в един речник, или се основават на принципа на пренасянето и повтарянето им в други, което е в зависимост от съдбата и значението на изходния речник. Това са думи, които са се образували вседствие на инвенцията и страстта на авто-

---

²⁸ K. Handke, *O sztucznych formach słowotwórczych w słownikach*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*“, t. 15, 1975, s. 153.

рите на речника, а често и като резултат от тяхната систематичност и стремеж към симетрия²⁹.

Също е очевидно, че в отделните литературни епохи възприемането на регионалния езиков елемент е твърде специфично. Особено активно отношение към тях имат творците от епохата на романтизма³⁰. „Официалната езикова теория през XIX в. се характеризира с решителна резервираност към диалектите. Това се свързва с последното формиране на общия говорим полски език по времето на Станислав Август Понятовски³¹. Разпространяваният по това време от романтиците принцип за народност на литературата води до отдалечаване от чуждестранните примери и до връщане към народната литература („*pieśń gminna*“). Като ново изразно средство, досега пренебрегваният провинциален речник получава общонародно значение с идеята, че „стъблото, на което разцъфтя цветът на нашия книжовен език, хоризонтът, от който се издигат златните облаци на нашата поезия, душата, от която израства божествената душа, е Народът и неговият език, и неговият собствен живот [...]“³².

Тенденцията за обогатяване на словния фонд на основата на местните говори се отразява без съмнение и в тогавашните лексикографски трудове. „Във вилнюския речник се натъкваме на съзнателно и програмирано включване на регионализми в лексикалния обем на общонародния полския език³³. Това са малко употребявани в него провинциализми от териториите на Източна Полша (Kresy Wschodnie). Много от тях, преди да бъдат регистрирани в речника,

---

²⁹ Пак там.

³⁰ Вж. съчиненията: B. Walczak, *Edmund Bojanowski jako badacz ludowego słownictwa wielkopolskiego*, „Grabonskie Zapiski Regionalne“ 5, 1995, s. 53-63. B. Walczak, K. Maćkowiak, *Język i styl w kręgu zainteresowań Edmunda Bojanowskiego*, Poznań-Zielona Góra-Grabonóg, 2001; B. Walczak, M. Witaszek-Samborska, *Zbiorku „provincializmów“ wielkopolskich Edmunda Bojanowskiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej“.

³¹ K. Maćkowiak, *Refleksja Edmunda Bojanowskiego nad językiem i stylem*, (w:) B. Walczak, K. Maćkowiak, *Język i styl w kręgu zainteresowań Edmunda Bojanowskiego*, Poznań-Zielona Góra-Grabonóg, 2001, s. 48.

³² E. Bojanowski, *Wygląd na gminną mowę wielkopolską*, (w:) B. Walczak, K. Maćkowiak, *Język i styl w kręgu zainteresowań Edmunda Bojanowskiego*, Poznań-Zielona Góra-Grabonóg, 2001, s. 68.

³³ B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, s. 109.

се срещат на страниците на произведенията на Мицкевич, Одинец, Ходжко, у Крашевски, Коженъовски, Сирокомла, Ожешкова, Вайзенхоф, Роджевичувна, Ванкович³⁴.

При новата дефиниция на лексикалния регионализъм би трябвало да се има предвид и фактът, че авторите на речници вписват многократно в своите трудове „потенциални регионализми“, или думи, които все още не притежават фактически статус на регионални елементи (напр. генетическите диалектизми) и могат да станат такива едва след тяхното разпространяване. В този случай важен елемент в приетата в работа ни дефиниция на лексикалния регионализъм ще бъде лексикографският регистър.

Критерий за включване на дадена дума представлява фактът на означаването на неговия географски произход в даден речник. Принципният проблем се основава на това, „че всички речници, и този на Линде (с изключение единствено на Бандке, който така и не оказва явно влияние върху последователите си), се характеризират, в споменатото отношение, с една обща черта – липса на последователност и липса на какъвто и да било авторски замисъл; регистрираната териториална и регионална лексика има случаен характер“³⁵. Географските квалификатори в тях се използват сравнително рядко, само в отделни случаи се дава информация за териториалния обсег на описваната дума.

В *Речника* на Линде последователно се използват само два квалификатора: „звездичка (*) горе до първата буква от думата означава, че тази дума днес не се използва – или въобще, или поне не в посочения вид или значение; две звездички (**), или асерикси, горе в началото на думата отбелязват, че тази употреба произхожда от поетите или стихоплетците³⁶. Вторият от квалификаторите се отнася до поетизмите³⁷, но обсегът на употреба на първия от тях не може да се определи така лесно. По мнението на Войчех Ришард Жепка и Богдан Валчак освен функция на хронологичен квалификатор той из-

---

³⁴ Пак там, с. 121-122.

³⁵ Пак там, с. 109.

³⁶ S. B. Linde, *Skróceń Gramatycznych wyluszczenie, (w:) tegoż, Słownik języka polskiego, t. I, Warszawa 1807.*

³⁷ A. Pihan, J. Szloser, *O tzw. poetyzmach w Słowniku Lindego, „Studia Polonistyczne“ 1982, t. 10, s. 81-92*

пълнява и роля „на своего рода функционален и социален квалификатор (означавайки стилистически натоварени и също така невместващи се в сферата на литературната парадигма форми – разговорни простонародни, може би провинциални и тям подобни)“³⁸. Изследванията на Божена Матушчик потвърждават гореспоменатото предположение – без съмнение Линде означава също и думи с ограничен териториален обсег, или регионализми и диалектизми³⁹. Освен това, „в *Речника* няма примери за използване на точен географски квалификатор. Няма също ясни примери за използването на графичен квалификатор в тази функция, във формата на единична звездичка⁴⁰. Каквито и да било информации за принадлежността на думата към отделна езикова територия се появяват спорадично; могат да имат формата на квалификатор, означаващ диалектизъм (wulg[o]; plebej), да бъдат част от речниковата дефиниция (в отделни случаи, обогатена с информация за географския обсег на думата) или пък в дефинициите се появяват регионални съответствия на дадената дума⁴¹.

Видим напредък в областта на квалифицирането (описа) носи едва *Вилнюският речник*, в който е събрано най-големият до този момент брой териториални и регионални думи – често означени (в по-голяма или по-малка степен точно) и от гледна точка на географския им произход⁴². Впрочем авторите му в предговора на своя труд пишат така: „Най-общата задача на настоящата работа е грижливото събиране и съвестното обработване на материали, допълващи трудовете на нашите предшественици. [...] Като консеквентно правило се приема да не

³⁸ W. R. Rzepka, B. Walczak, *Formy fleksyjne kwalifikowane jako archaizmy w Słowniku Lindego*, *Studia Polonistyczne* t. 10, 1982, s. 129.

³⁹ Вж. B. Matuszczyk, *Archaizmy leksykalne w Słowniku języka polskiego S. B. Lindego w świetle geografii wyrazowej*, (w:) *Polszczyzna dawna i współczesna Materiały z ogólnopolskich konferencjach językoznawczych*, red. Cz. Łapicz, Toruń 1994, s. 75-82; B. Matuszczyk, *W sprawie regionalizmów i dialektyzmów wielkopolskich w Słowniku Samuela Bogusława Lindego*, (w:) *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, red. A. Migdał, Poznań 2005, s. 265-274; B. Matuszczyk, *Słownik języka polskiego S. B. Lindego. Warsztat Leksykografa*, Lublin 2006.

⁴⁰ B. Matuszczyk, *W sprawie regionalizmów i dialektyzmów wielkopolskich w Słowniku Samuela Bogusława Lindego*, с. 274.

⁴¹ Пак там, с. 267

⁴² B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, s. 110.

се образуват никакви думи, да не се цитират такива, които не са публикувани, дори и да са прекрасно измислени; само народният език и провинциализмите, чието събиране препоръчва още Линде, могат да бъдат изключение от това правило⁴³. И без съмнение са. От изледванията на Б. Валчак личи, че във *Вилнюския речник* има 1634 думи, означени с квалификатора „prow[incjonalny]“, от които повече от 40% са локализирани (по различен начин) географски⁴⁴.

„Авторите на речника използват по отношение на регионализмите два квалификатора: „prow[incjonalny]“ и „gm[inny]“. [...] Квалификаторът „prow[incjonalny]“ обема както териториални думи (тук иде реч за споменатите по-горе „потенциални регионализми“), така и провинциализми от литературния полски език. В този случай, рядко използваният (едва 43 пъти в целия речник) и главно съпътстващ първия, квалификатор „gm[inny]“ вероятно представлява, според намерението на авторите, опит за уточняване на обществените рамки на използване на думата, ограничавайки я до народната прослойка⁴⁵.

Хронологически следващият „*Варшавски речник*“ въвежда относително много нови квалификатори, конкретизирайки по този начин системата за разпределяне на думите в предела на отделните слоеве. Групата на географските квалификатори се обогатява с квалификатора (gwagowe) [...]”⁴⁶. Сред около двеста и осемдесет хиляди речникови единици се намират много простонародни думи, съществуващи само в териториалните селски говори и регистрирани в *Речника на териториалните полски говори* на Карлович. Липсват обаче прецизни цифрови данни, които биха позволили да се оцени делът на лексикалните регионализми в мрежата от езикови единици или те да се локализират географски⁴⁷.

---

⁴³ A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszko, J. Filipowicz, W. Tomaszewicz, F. Czepliński, W. Korotyński, B. Trentowski, цит. съч., с. 2.

⁴⁴ B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, s. 110.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ B. Walczak, *Kwalifikatory w słownikach języka polskiego*, (w:) *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci profesora Mieczysława Szymczaka*. Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź, 1988, s. 421.

⁴⁷ Може би на този проблем ще бъде посветена дисертацията на М. Майдак (Варшавски университет), планирана като монография за *Варшавския речник*.

В гореизброените речници квалификаторът „regionalny“ или терминът „regionalizm“ въобще не се появява, а думите, свързани с определена територия, не се отбелязват като провинциални (квалификатор *prow.*). Прилагателното „regionalny“ се разпространява в езикознанието „едва през XX в., като замества по-рано използваните определения и термини: *ziemszczyzna, powiatowszczyzna, idiomatyzm* (*'idiom'*) и преди всичко най-разпространения – *provincjonalizm*, ширещ се през целия XIX в., а и в началото на XX в., и използван до днес от някои автори. Решителен превес придобива терминът *regionalizm*, мотивиран от значението на изходната дума *region* ‘област’, ‘част от цялото (областта)’, тогава, когато аналогичното първично отношение между термините *provincjonalizm* и изходната дума *provincja* престава да функционира от гледище на смяната на семантичния предел на думата *provincja* [първоначално също ‘област’, ‘част от цялото (областта)’, особено ‘административна единица’ – днес синоним на второстепенност по отношение на центъра, напр. *stolica – prowincja czy prowincja kulturalna*]⁴⁸.

Географският квалификатор „regionalny“ се появява едва в *Речника на полския език* под ред. на Дорошевски, в който той е използван съгласно съвременната лексикографска практика, с цел да се отбележи, че дадена „дума или нейната употреба в някакво значение са ограничени в някакъв регион или са особено характерни за някакъв регион“⁴⁹.

Достъпната литература по изследваната тема и направените уговорки представляват основа за формулиране на полезна за нашето изследване дефиниция на лексикалния регионализъм. А именно: за лексикален регионализъм (или регионален фразеологизъм) приемаме дума (словесен комплекс), присъща (при направените във връзка с „потенциалните регионализми“ уговорки) на книжовния полски език от определен географски регион на страната (Полша), който съгласно лексикографската практика, представена от отделните автори на речници, е отбелязан със съответен географски квалификатор, или, по-рядко, бележка, сочеща неговия статус, е поместена в самата дефиниция.

---

⁴⁸ K. Handke, *Przedmowa* (w:) *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 10.

⁴⁹ W. Doroszewski, *Uwagi i wyjaśnienia wstępne*, s. XL.

АНТИЧНОСТТА В ПОЛСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ИНТЕРНЕТ

Александър В. Миколайчак
Университет „Адам Мицкевич“, Познан

Проблемът за наличието на страници, посветени на античната култура в интернет може да изглежда незначителен. От една страна ще се срещнем с мнението, че наследството на Древна Гърция и Рим е имало голямо влияние върху функционирането на постмодернистичните общества. От друга страна пък се сблъскваме с неоснователното убеждение, че функционирането на това наследство в световната мрежа не е нито общо, нито масово явление. Това са обаче по-скоро предположения, отколкото заключения, произтичащи от изследвания, тъй като все още – освен малобройните изключения – не се провеждат систематични изследвания за отгласите на античността в киберпространството.

В същото време въпросът за присъствието на гръcko-римската традиция в новите медии изисква задълбочено изследване. Това произлиза първо от факта, че в глобализиращия се свят се появяват – както е казал Бенжамин Барбър в своя труд „Джихад срещу Mc свят“¹ – тенденции за затваряне в кръга на собствената култура и традиции. От там произтича и тезата на Самуел П. Хънтингтън за сблъсъка на цивилизацияте², които търсят своята идентичност в културното наследство, достигащо началото на формирането и развити-

---

¹ Benjamin R. Barber, *Dzihad kontra Mc Świat*, Warszawa 2000 (ориг. заглавие *Jihad vs. McWorld*).

² Samuel P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2000, (ориг. заглавие *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*).

ето им. В този смисъл за европейския кръг античните мотиви имат основно и фундаментално значение. Второ, глобалната мрежа става днес виртуална реалност, което все повече, особено в комуникативното пространство, е заместител на реалността на заобикалящия ни свят от събития. „Мрежовото общество“ намира в интернет пространство за своята духовна репрезентация, необичайно силно идеологизирано от присъствието на съдържания онасящи се до цивилизационните архетипи.

Античните страници са следователно знаци на времето в европейското киберпространство, които трябва да бъдат разбирани като една от формите на консолидиране на нашия цивилизационен кръг около наследените от миналото норми и ценности. И двете явления са симптоми на промените, които се извършват в момента в лоното на запада под влиянието напр. на опасности от страна на исляма и противоречието между тенденциите за глобализация и ксенофобията.

Нивото на присъствие на античността в световните ресурси на интернет се образува от резултатите, получени при вписване на англоезични думи и фрази, свързани с древния свят, в търсачката Google. При запитване „ancient Grece“, направено на 6.10.2006 г., броят на отговорите е 22.300.000, докато на запитване „Ancient Rome“ – 24.900.000. Не само размерът на това явление е възхитителен, но вниманието привлича и неговата динамика. Преди 3 години, през октомври 2003г. на запитване „Ancient Grece“ можеше да се получат 4.830.000 отговора, а за „Ancient Rome“ – 5.110.000. Следователно диапазонът на интереса към античността е изумителен, като се има предвид, че можем да си измислим хиляди такива подобни запитвания, в които търсените думи ще бъдат изрази, отнасящи се до различни сфери от древната история, литература, изкуство, философия, всекидневен живот и т.н. В такъв случай резултатите от търсенето биха били пермутация на по-горе подадените цифри. Всичко това свидетелства за голямото присъствие на античната традиция в англоезичните, а следователно потенциално създавани в кръга на западната цивилизация страници Word Wide Web.

На този фон наличието на антични съдържания на www страниците, редактирани в Полша и в България, е сравнително скромно. Вписаната на 6.10.2006г. в българската търсачка Google (Google.bg) фраза „древна Гърция“ даде като резултат 40.600 страници, а „антична Гърция“ – 721 страници. Фразата „древен Рим“, вписана съ-

ция ден в същата търсачка, даде резултат 575.000 витрини, а „античен Рим“ – 1070 страници. Съответно резултатите, получени в търсачката Google.pl за фразата „starożytna Grecja“, възлизат на 890.000 страници, за „antyczna Grecja“ – 69.300 страници, „starożytny Rzym“ – 846.000, а на запитването „antyczny Rzym“ – 41.600 страници.

Сумирайки резултатите от търсенето на фразите „древна Гърция“ и „антична Гърция“, получаваме общия резултат от 41.321 страници, „древен Рим“ и „античен Рим“ – 576.070. Сумата от резултатите, получени в полската търсачка, са: за Гърция – 953.300, за Рим – 887.600. Общият сбор от български страници, отнасящи се за Гърция, представлява 4,3% от аналогичните полски страници, що се отнася за Рим пропорцията е на равнище 64%. Това са замислящи резултати, които би трябвало да се анализират по-задълбочено, за което тук няма място. Те се противопоставят на интуитивните предположения, че в България, закоренена културно в гръцко-византийския цивилизационен кръг, трябва да има сравнително повече страници, посветени на Елада, отколкото витрини, засягащи Рим. Междувременно пропорциите са определено обратни. Още по-странно е, че в Полша, свързана културно с латинския запад има много повече страници, посветени на Гърция отколкото на Рим. Тук само сигнализирам този проблем, защото изясняването на подобен феномен изисква отнасяне на виртуалната репрезентация на антична Гърция и Рим в мрежата до общественото съзнание, сътворяващо културното самосъзнание и чувството за принадлежност към даден кръг в областта на цивилизационното наследство. Не е изключено, че тези изненадващи пропорции произтичат от факта, че чуждостта на дадени съдържания е по-привлекателна отколкото по-близките и по-познати, затова тези първите са надпрезентирани сред общия брой страници, посветени на античността. Във всеки случай това аргументира необходимостта в изследванията над присъствието на античната традиция в интернет да се има предвид също и социологичният контекст, образуващ самосъзнанието и знанието на обществото за корените на собствената култура.

Не количествените пропорции обаче са най-важни за разбирането на механизма на съществуване на антични текстове в българския и полския интернет. Много по-важен е въпросът за сравняване на съдържанието на отделните витрини, а също и замисляне над структурата на намиращите се в мрежата информации на тема древна култура

на Гърция и Рим. Използването на търсачки с тази цел не е за препоръчване, защото резултатите, получавани чрез вписване на запитвания, са случайни и не толкова отразяват същественото съдържание на отделните витрини, колкото случайно подбират кодовете на дадени страници, които позволяват на роботите на търсачките да ги индексират като по-високи в йерархията. Затова, ако искаме да селектираме най-важните български и полски страници, посветени на античността, трябва да си послужим с каталозите, които за разлика от търсачките индексират страниците не според *key words* – ключови думи – а според истинското им смислово съдържание. В случая на полския интернет с тази цел могат да бъдат използвани най-популярните от тях: каталог *onet.pl*, *gazeta.pl* или *interia.pl*. В българския случай може да се използва дори каталогът *dir.bg*, обхващащ интернет витрините на София и околностите, а също и българската версия на глобалния каталог *Open Directory Project (ODP)*. Използвайки тези каталози можем да селектираме най-интересните страници, посветени на античността, поместени в различни категории.

Наймайки време за по-широко представяне на всички категории страници, засягащи античната култура, ще се съсредоточа първо на посветените на античните езици – старогръцки и латински. Пример за полските и българските страници с такъв характер нека бъде една от най-добрите световни витрини *The Perseus Digital Library*, отразяваща пълно хипертекстуалния, интерактивния и мултимедийния характер на съдържащите се в нея информации. Това е проект на Факултета по Класически филологии на *Tufts University*, ръководен от проф. *George Crane*. Работата над създаването на тази цифрова библиотека на антични извори започна още през 1985 г. Двата главни дяла на тази витрина са *Perseus Classics Collection* – обхващащ латински и гръцки текстове заедно с английските преводи почти на всички антични автори – и *The Perseus Virtual Reality Collection*, съдържащ колекция от снимки, триизмерни презентации и виртуална действителност. Мултимедийните, хипертекстуалните и интерактивните възможности на тази витрина позволяват нейните ресурси да се използват по абсолютно различен начин отколкото в обикновена библиотека. Нейното съдържание е достъпно без ограничения във времето и пространството, а потребителите според собствените си критерии строят виртуалната гръцко-римска действителност, сътворявайки я по модел на реалния живот от текстовете, картините, звуци-

те, формите и т.н. Това означава, че гмуркайки се в киберпространството, влизат в нея едва ли не телесно, изпитват емоции и преживявания, които се свързват с електронното създаване на все по-нови визии на античния свят. Неговата реалност обаче не припомня света на филма, в който зрителят остава в своята перцепция основно пасивен. Това е интерактивна действителност, в която човек, ползващ интернет, съществува като създател, сменящ и модифициращ нейната структура.

На фона на така разширената интернет страница, посветена на античността, каквато е The Perseus Digital Library, подобни български и полски витрини изглеждат като съвсем аматьорски проби за имитация на такива професионални решения. Това произтича в голяма степен от факта, че проектът на Taft University е сътворяван от щаб специалисти, работещи заедно с няколко информатични фирми и научни дружества. Несравним с полските и българските възможности е и бюджетът на цялото предприятие, възлизащ на милиони долари.

Полските и българските страници, посветени на античността, имат абсолютно различен характер. Те са създавани най-често от любители, от ученици или студенти, което дава отражение върху тяхното съдържание и структура. Няма да намерим там технически фойерверки, разширена мултимедийност, а хипертекстуалността и интерактивността са на абсолютно елементарно равнище. Полският каталог gazeta.pl помещава латинския език в раздела *Наука, Училища* и в подраздела *Чужди езици*. На 692 архивизирани тук страници, засягащи почти 100 чужди езика, на латинския език са посветени едва 7 (от 7.10.2006). Това са витрини с образователен характер, които трябва да бъдат в помощ на учещите латински език гимназисти или студенти, опознаващи този език по време на занятия. Следователно в тях доминират хипертекстуални разработени граматика, латински речници и фрагменти от най-важните автори, четени в училище, такива като Цицерон, Вергилий и Хораций. Там ще намерим също и пословици, интересни неща, римски календар и т.н. На прибавените често към страниците форуми техните участници си разменят разработки, контролни по латински, а също така молят за превод на зададените им от учителите и лекторите текстове. Следователно тези страници са отглас от интереса към латинския език, предизвикан главно от потребностите на училището и са сътворени от самите

ученици и студенти с цел, бих казал, самоспомагателна. С оглед на това, че в полските училища не се изучава старогръцки, в полските каталози няма да намерим страници, посветени на този език.

Още по-лоша е ситуацията, ако става въпрос за страници, посветени на античните езици в българския интернет. В каталога dir.bg езиците трябва да се търсят както и в каталога gazeta.pl в раздел *Наука*, подраздел *Чужди езици*. Тук излизат 5 страници, свързани с латинския език (от 7.10.2006), от които първата е учебна програма на магистърска степен по Антична литература и култура в Софийския университет, другата е направена от учениците от класическата гимназия, а следващите три засягат проблема за записването на кирилски текстове с помощта на клавиатура с латинска азбука. Със старогръцкия език са свързани 2 страници, от които първата е същото, каквото е в случая с латинския – учебна програма, а другата всъщност представлява единствено реклама на частни уроци по старогръцки и новогръцки. За разлика от полските страници, българските витрини са създавани или от институции, или от частни лица с комерсиални цели. Те нямат образователен характер, също и не са правени от любители или привърженици на класическите езици. Това може би произлиза от още по-малкия кръг на изучаване на латинския и старогръцкия език в българските средни училища и в университетите.

При така слабата репрезентация на античните езици в българските и полските интернет страници, значително по-добре изглежда наличието на съдържания, свързани с история на културата – и още повече – гръцкото и римското цивилизационно наследство. В полското киберпространство може да се срещнат редица добре организирани научни институции занимаващи се с античността. Тук може да се посочи страницата на Института по Средиземноморска археология на Варшавския университет, страницата на Центъра за изследвания на Античната традиция на същия университет или страницата, посветена на изследвания, провеждани от полски археолози в българския Нове. Също така има много страници, посветени на историята на древен Рим, сред които се откроява *Сферата на Рим*, имаща разширена структура и богато съдържание. Подобни витрини, посветени на Гърция, се концентрират главно върху митологията, съдържайки свързани с тази проблематика антични текстове, както и богат иконографичен материал. В случая както на Рим, така и на Гърция в полското киберпространство ще се натъкнем на много ен-

циклопедични страници, посветени на античността, както в полската версия на *Уикипедия*, така и в *Енциклопедията PWN*. Освен хипертекстуалността обаче те не притежават мултимедийни способности и разширени интерактивности.

Ако става въпрос за българските страници, то като впишем *Антична Гърция*, ще получим подобно като в Полша, витрини на няколко факултета на Софийския университет (напр. Философския факултет, където се учи антична философия и Историческия факултет, който информира напр. за ново издадена книга, засягаща гръцката архитектура). Характерно е обаче това, че в българското киберпространство ще намерим страници, посветени на проблеми, важни за националното самосъзнание – напр. Егейска Македония и т.нар. Слънце от Vergina. Тук присъства също и гръцката митология и посветените и книги, рекламирани от различни издателства. Страниците, засягащи Рим, съдържат преди всичко оферти на туристически агенции, рекламиращи разходки по руините на Вечния град. На личните витрини могат да се намерят информации, свързани напр. с древната астрология, символиката на числата или хомосексуализма в Рим.

Този бърз преглед на полските и българските интернет страници, посветени на античността, показва, че тази проблематика присъства в много категории информация, достъпни в мрежата. Тези съдържания са обаче разхвърляни и не представляват споена цялост. Не помалко тяхното присъствие доказва, че в новите медии съществуването на антични съдържания си остава жива тенденция на съвременната култура. За съжаление тук може да се забележи доста напреднала деконструкция на класическия начин за разбиране на древното наследство, като едновременно с това не е намерен още нов начин за разчитането и презентацията на тази проблематика в новата медия, каквато е интернет.

ПОДЛЕЖАТ ЛИ СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ НА ФЕМИНИЗАЦИЯ?

Мариола Валчак-Миколайчакова
Университет „Адам Мицкевич“, Познан

Популярността на феминистичните движения в съвременния свят и засилената борба за равнопоставяне на жените станаха причина в края на XX век в много езици да започнат да се въвеждат промени, целящи елиминирането на лексикалната и граматична доминация на формите за мъжки и мъжколичен род. В някои англоезични държави активистки на движенията за права на жените стигнаха дотам, че много автори вече не употребяват местоимението *he* ('той') като немаркирано местоимение, отнасящо се за произволен човешки индивид – вместо това днес се пише *he or she* или се използва новосъздадената форма *s/he*, или проблемът се избягва, като изреченията се съставят в множествено число, където може да се употреби немаркираното от гледна точка на рода местоимение *they* ('те'). Също така обект на критиката на феминистките станаха изрази, съдържащи морфемата *man* (означаваща както 'човек', така и 'мъж'). С успех завърши и кампанията по заместването на форманта *man* в сложни думи, отнасящи се и за двата пола с думата *person* ('лице') – по този начин напр. *chairman* ('председателстващ') в съвременния английски език е заместен от думата *chairperson*, *salesman* ('продавач') вече е *salesperson* и т.н. Отделът по образованието в Онтарио, Канада вече преди повече от двайсет години е препоръчал заместването на думата *mankind* ('човечество') с думата *humanity*, *manmade* (букв. 'създаден от човека) с думата *synthetic*, а идиомът *man in the street* ('обикновен гражданин, малък човек') да бъде заменян с израза *the average*

person.¹ Въпросът за езиковото равноправие на половете в страните от Запада е все така несъществен, нещо повече, възприема се в категориите на т.нар. политическа правилност, пример за която нека бъде поместеното от полската феминистка преса изявление на кандидатката за президент на Франция Сеголин Роял:

- W 2007 roku Francuzom szykuje się mocne widowisko – Ségolène Royal kontra Sarkozy. Piękna i inteligentna socjalistka w pojedynku z asem francuskiej prawicy. [...] ma 52 lata, talię osy, czwórkę dzieci i prowadzi w prezydenckich sondażach. Gdy w ogłoszonym ostatnio została uznana za najlepszego wśród kandydatów lewicy, spytała: „A dlaczego nie najlepsza? Ségolène Royal jest bowiem feministką i walczy o poprawność językową. („Wysokie obcasy“ 24 czerwca 2006, nr 25 (375))

/Невероятно зрелище се подготвя на французите през 2007 г. – Сеголин Роял срещу Саркози. Красивата и интелигентна социалистка в двубой с аса на френската десница. [...] е на 52 години, с талия на оса, с четири деца и води в предизборните сондажи. Когато в последните огласени резултати бе призната за най-добрия сред кандидатите на левицата, тя попитала: „A защо не най-добрата?“, понеже Сеголен Роял е феминистка и се бори за коректност в езика./

В славянските езици, както изглежда, проблемът все още не се очертава така изразително, макар например в Полша забелязвам явна тенденция към все по-честото подемане на дискусии относно „различното отношение на езика спрямо жените“. Това намира израз както в дискусиите, водени по страниците на пресата, особено ориентираната профеминистки, [ср. напр. интервюто, дадено от проф. Йежи Бралчик през 2005 г. пред сп. „Wysokie obcasy“ („Високи токчета“)], на телевизионния екран (по-точно в предаванията на създадената специално за жени частна телевизия TVN Style), така и в научните изследвания². Днес носителите на полски език все по-често биват изненадвани от изрази като:

---

¹ J. Rusiecki, *Postawy wobec języka w Anglii i w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej dawniej i dziś*, w: *Normalizacja języka w krajach Zachodu*, pod red. A. Markowskiego i J. Puzyniny, Warszawa 1994, s. 21.

² Cp. M. Karwatowska, J. Szypra-Kozłowska, *Ona i on w języku polskim*, Lublin 2005.

• Na wystawie Nan Goldin, awangardowej fotografki, w pierwszej chwili poczułam zawstydzienie („Twój Styl“, nr 6/2006, s. 162) /На изложбата на Нан Голдайн, авангардна фотографика, в първия момент почувствах срам./

• 34-letnia historyczka sztuki często ogląda akty [...] („Twój Styl“, nr 6/2006, s. 162) /34-годишна специалистка по история на изкуството често разглежда актовете/

• Yolanda Huerga Cedeño – kubańska uchodźczyni, żona skazanego opozycjonisty Manuela Vasqueza Portala („Wysokie obcasy“ nr 375/2006) /Йоланда Хуерга Седено кубинска бежанка, съпруга на осъдения опозиционер Мануел Васкес Портал /

• Agnieszka widziała takie polityczki we Francji. Piękne, zadbane, zalotne, więc niby wszystko po staremu, a jednak przy nich nikt nie ma szans na mizoginistyczne gadki („Wysokie obcasy“ nr 202/2003) /Агнешка е виждала такива политички във Франция. Красиви, кокетни, сякаш всичко е по старому, все пак с тях никоой няма шанс за женомразки приказки/

В медиите, адресирани към жените, също има силна тенденция към образуване на съответствия от женски род на мъжколичните съществителни нарицателни имена, даже в случаите, когато това противоречи на нормативните препоръки (ср. *antropolożka*, *socjolożka*, *psycholożka*, *ginekolożka*)³. Широк отглас в нашата преса намери също възприемането от говорещите украински език на формата *premierka*, след като за премиер на Украйна бе избрана Юлия Тимошенко. Задаваше се въпросът защо поляците не са постъпили по същия начин в периода, когато премиер на Полша бе Ханна Сухоцка. Обективно и доста изчерпателно на този въпрос отговаря Марта Новосад-Бакаларчик в статията си *Tendencje w sposobie wyrażania żeńskości we współczesnej polszczyźnie* (*Тенденции в начина*

---

³ За неологизми образувани със суфикс *-ka*, а специално за деривати от мъжките основи завършващи с *-лог*, виж: I. Kaproń-Charzyńska, *Żeńskie neologizmy osobowe z formantem -ka we współczesnej polszczyźnie*, „Język polski“ LXXXVI, nr 4/ 2006, s. 260-270.

на изразяването на женскост/женски род в съвременния полски език).⁴

Тъй като в съвременните европейски общества настъпват подобни промени и те засягат близки (ако не и същите) проблеми, внимание заслужава също така и проблемът за начина на изразяване на женскостта в най-новия български език. В настоящата статия ще се постарая да разгледам този въпрос, използвайки езиков материал, почерпен от българската преса (както от традиционните издания, така и от тези в Интернет), а получените резултати да сравня с данните за съвременния полски език.

Както е известно, в полски съществуват два начина за образуване на женсколични съществителни нарицателни. Първият, традиционният, се състои в добавяне на съответния словообразуващ формант към формата за мъжки род. Най-често използвани суфикси са: **-ka**, ср. *lekarz* → *lekarka*, *kucharz* → *kucharka*, *malarz* → *malarka*, *inkasent* → *inkasentka*; **-ini/-yni**, ср. *mistrz* → *mistrzyni*, *zwycięzca* → *zwycięczyni*, *dozorca* → *dozorczyni*, *winowajca* → *winowajczyni*; **-ica**, ср. *wychowanek* → *wychowanica*, *mężennik* → *mężennica*, *potocznik* → *potocznica*. По-рядко се употребяват суфиксите **-owa** (*krawiec* → *krawcowa*), **-ina** (*starosta* → *staroscina*), **-anka** (*kolega* → *koleżanka*) и **-ówka** (*Żyd* → *Żydówka*). Относително често срещано средство е също преобразуването на мъжколичното съществително в съответното женсколично без използването на афикс (парадигматична деривация с форманта **-a**), ср. *markiz* → *markiza*, *radny* → *radna*, *woźny* → *woźna*, *podwładny* → *podwładna*, *spóźnialski* → *spóźnialska*, *przewodniczący* → *przewodnicząca*. Както следва от приведените примери с помощта на парадигматичния формант от имена-лица за мъжки род редовно се образуват техни женски съответствия по склонението на прилагателните.⁵

Втори, по-нов начин за изразяване на женскост в полски език е блокиране функционирането на флективната мъжколична форма – указател за биологичния род в този случай е флективната неизменя-

---

⁴ M. Nowosad-Bakalarczyk, *Tendencje w sposobie wyrażania żeńskości we współczesnej polszczyźnie*, „Język Polski“ nr 2/2006 (LXXXVI), стр. 126-136. Пак там обширна библиография по проблема.

⁵ Ср. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzukowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984, стр. 363-366.

емост на женсколичните форми в контраст с изменяемостта на мъжколичните (ср. *Spotkałem dyrektora Nowaka* : *Spotkałem dyrektor Nowak*, *Dostałem książkę od profesora Kowalskiego* : *Dostałem książkę od profesor Kowalskiej*, *Zadedykowałem pracę doktorowi Mikołajczakowi* : *Zadedykowałem pracę doktor Mikołajczak* и др.). Указателят може още да бъде допълван или подсилван с лексикални средства, напр. с лексемата *pan/pani* или с име. Този начин на изразяване на женскостта, характерен за полския език от XX в., се появява с масовата активност на жените в различни сфери на професионалния и обществен живот и макар първоначално да събужда съпротивата на пуристите, много скоро се оказва полезен и се възприема лесно от носителите на езика.⁶

Тъй като българският език разполага само с първия от двата гореспоменати начина (както е известно, вторият е невъзможен поради изчезването на именната флексия и липсата на пълно съответствие на полската лексема *pani*⁷), а българският народ все още е считан от общественото мнение за традиционалистичен, т.е. патриархален, то вглеждането в начините за изразяване на женскостта в български (и конфронтирането им с полски език) изглежда в пълна степен обособено.

Някои автори на академични учебници по български език изглежда сякаш въобще не забелязват проблемите, свързани с изразяването на женскостта, приемайки ги най-вероятно за несъществени или маргинални.⁸ Други са единодушни, че женсколичните съществителни в български се формират от мъжколичните: „Съществителни нарицателни имена за лица-жени се образуват по начало от съответните съществителни за лица-мъже чрез прибавяне към тях (или техните основи) на наставки или чрез замяна на наставките, посред-

---

⁶ Ср. изказвания на читатели и нормативисти, публикувани в списанията „*Języka Polski*“ и „*Poradnik Językowy*“ през 50-те години на XX век.

⁷ Думата *другарка*, а днес *госпожа* и *госпожица* не се употребяват в много контексти, в които полският език използва *pani*.

⁸ Рог. пр.: Т. Бояджиев, И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София, 1998; П. Пашов, *Практическа българска граматика*. София, 1989.

ством които са образувани с други“.⁹ Даже бегъл анализ на лексикалния материал от речниците доказва, че в съвременния български език функционират най-малко три продуктивни суфикса, образувачи женсколични съществителни /имена/. Това са: **-ка** (напр. *импровизатор* → *импровизаторка*, *морализатор* → *морализаторка*, *организатор* → *организаторка*, *колонизатор* → *колонизаторка*, *цветар* → *цветарка*, *секретар* → *секретарка*), **-ица** (напр. *даскал* → *даскалица*, *крал* → *кralица*, *великомъченик* → *великомъченица*, *колхозник* → *колхозница*) и **-иня** (напр. *роб* → *робиня*, *поляк* → *полякиня*, *слуга* → *служиня*, *немец* → *немкиня*). Единствен само, не толкова новият вече, *Обратен речник на съвременния български език*¹⁰ под редакцията на Л. Андрейчин отбелязва над 70 женсколични деривата със суфикс **-ка**, образувани от мъжколични съществителни на **-ир** и **-ор**, а също така и още по-голям брой деривати, изведени от мъжколични форми, завършващи на други суфикси (**-ан**, **-ант**, **-ак**, **-ач**, **-ар**, **-ат**, **-ер**, **-ик**, **-ист**, **-тел**, **-джия**). Начинът за образуване на женсколичните съществителни имена, следователно, е известен и очевиден. Пълен преглед на суфикси, използвани в съвременния български език, а също така и на основи, от които се образуват нови женски названия, е разработан от Ванина Сумрова и публикуван в интернет на страницата [www.http://www.hf.uio.no](http://www.hf.uio.no). Там също е поместена информация за сравнително нови, но често употребявани в говоримия език начини на създаването на съществителни от женски род, т.е. за универбиране (напр. *магистралка*, *хотелка*), субстантивация (*управляваща*, *данъчна*) и абривиация (*тв водеща*, *БСП-говорителка*, *СДС-лидерка*, *БНТ-новинарка*, *VIP-гостенка*, *US-археоложка*).¹¹

Много спорно, обаче, ми се струва мнението, представено в учебниците на Стоянов, както и на Андрейчин, Попов и Стоянов, според което „Образуваните по такъв начин съществителни нарица-

---

⁹ С. Стоянов. *Граматика на българския книжовен език*. изд. 3, София, 1980, с. 183-185; Л. Андрейчин, К. Попов, С. Стоянов. *Граматика на българския език*. София, 1977. W obu kompendiach przytaczane są te same informacje i przykłady.

¹⁰ *Обратен речник на съвременния български език*. Ред. Л. Андрейчин, София, 1975.

¹¹ В. Сумрова. *Динамика при назоваването на лица жени в съвременния български език през последното десетилетие на XX век*. Интернет.

телни имена за лица-жени имат същите значения и стилистически особености, както имат и съответните имена за лица-мъже, от които са получени.”¹² Примерите, ексцерпирани от пресата (която, между другото, все по-охотно се обръща към неформалния стил, към говоримия език, към узуса, а не към нормата), а и моите собствени многогодишни езикови наблюдения се оказват в противоречие с това твърдение. Това касае по-специално имената на професиите и функциите, изпълнявани от жените, тъй като въпреки че речниците отбелязват форми като *депутатка*, *председателка*, *консултантка*, *говорителка*, те или не се използват въобще в практиката, или се употребяват в неофициалния стил, губейки по този начин неутралността си, затова схващането, че женсколичните деривати запазват значението и стилистичната окраска на мъжколичните съществителни, от които са образувани, не може да бъде потвърдено изобщо. В официалните езикови изяви се срещахме изключително с мъжколични форми за сметка на женсколичните им варианти, ср.:

- Надежда Михайлова отново призова Петър Стоянов да се кандидатира за президент на България. Стоянов и някогашният лидер Иван Костов „често се срещат на кафе”, твърди бившият председател на СДС в писмо до Националния изпълнителен съвет на партията и до парламентарната група. (Netinfo 6.06.2006)

- Министърът на правосъдието Моника Маковей е бивш адвокат по правата на човека, консултант на Световната банка в Босна и Херцеговина и безпартийна. Тя няма проблеми да разтърси системата и да преследва корупцията, тъй като не принадлежи и към нито една партия и е била извън системата. (Kapital, 1.06.2006)

- Тя е сред първите текстописци и сценаристи на студентската програма «Ку-ку» и «Каналето». („Жената днес“, март 2006)

- Втория мандат Соня става медиен съветник на министър Георги Първанов. („Жената днес“, март 2006)

- Цветелин Кънчев, чиято съпруга е шеф на радиото... („Жената днес“, март 2006)

- Ирина Велева, главен редактор на списание «По-здрави»... („Жената днес“, март 2006)

---

¹² С. Стоянов, op. cit. s. 183; Л. Андрейчин, К. Попов, С. Стоянов, op. cit. s. 89.

• Шеф-директорът на изданието очарователната Илияна Раева бе отрупана с цветя. („Бела“, № 36 2006)

• Коментар на психолога Райна Ангелова („Бела“, № 36 2006)

Подобно явление се наблюдава и в полски език. Въпреки, че още през 1971 г. нормативното издателство *Kultura języka polskiego* препоръча образуването на женсколични форми навсякъде, където няма вътрешноезикови ограничения (т.е. употреба на форми от типа *dyrektorka, kierowniczką*), двадесет години по-късно в *Nowy słownik poprawnej polszczyzny* Ханна Ядацка трябваше да заяви: „в полски език през последните десетилетия женсколичните съществителни имена с маркер *-ka* се приемат като недостатъчно официални, неучтивни, несъвместими с авторитета, ранга и позицията на посочваните лица. Настъпи масово отстъпление даже от вече приети форми от типа *dyrektorka, kierowniczką, profesorka* в полза на изразите *pani dyrektor, pani kierownik, pani profesor*. В женсколична форма останаха вече само имената на професии, традиционно изпълнявани от жени, напр. *aktorka, malarka, nauczycielka, pisarka* или минаващите за малко атрактивни, с невисок обществен ранг *ekspedientka, fryzjerka, sprzedawczyni*. В днешния полски език няма нито едно наименование на престижна научна длъжност, степен или звание, което би могло да има словообразователна форма за женски род“.¹³ Нещо повече, според мнението на някои от носителите на езика това правило трябва да се разпростре също така и върху други професии, даже и върху тези от артистично характер, ср.:

• Izabela Cywińska nie chce, by mówić o niej reżyserka. Woli męskie słowo „reżyser“. Była dyrektorem (teatrów w Kaliszu i Poznaniu) oraz ministrem (kultury w rządzie Tadeusza Mazowieckiego). („Wysokie obcasy“, nr 374/2006).

/Изабела Цивинска не иска да се казва за нея режисьорка. Предпочита формата в мъжки род „режисьор“. Била е директор (на театъра в Калиш и в Познан) а също и министър (на културата в правителството на Тадеуш Мазовецки)./

Идентично явление срещаме и в българския език. Тук като основна причина за маскулинизация се сочи пренасянето на чужд, т.е.

---

¹³ *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, pod red. A. Markowskiego, Warszawa 1999, речн. статия *tytuły (naukowe służbowe, zawodowe) kobiet*, s. 1767.

руски модел¹⁴. Като пример може да послужи например статията от биографичния речник:

• Цветана Романска-Вранска (16.12.1914 – 04.03.1969 г.). Завършва Софийския университет, Историко-филологическия факултет, славянска филология (1937). Специализира в Карловия университет в Прага (1937-1939). Доктор на Карловия университет (1939). Доброволен асистент в СУ (1939). Редовен асистент (1942). Доцент (1956). Професор (1963). Зам.-декан на Филологическия факултет (1962-1966, 1968-1969). Ръководител на Секцията по фолклор в Етнографския институт при БАН (1962-1969). Член на Международната комисия за проучване на народните предания и легенди, на Комисията за проучване на народните песни на балканските народи, на Чехословашкото етнографско дружество

М. Новосад-Бакаларчик (op. cit. s. 128-129) отбелязва обаче някои колебания в репертоара от начини за назоваване на жените в най-новия полски език. По-специално това се отнася за лексемите *dyrektorka*, *kierowniczka* и *rzeczniczka*. Резултатите от проведените от нея анкети и анализите на материалите от пресата показваха също, че „имената на професиите клонят към запазване на родово-половата симетрия”¹⁵. Според нея в най-новия полски език наименованията, определящи човешката личност в социална перспектива, са мъжки/мъжколични от граматична гледна точка, тъй като полът на човека е неутрален от социална, общочовешка гледна точка. Имената, назоваващи личността в лична перспектива, образуват корелационни двойки: женсколично – мъжколично име. Да добавим обаче, че в този случай изборът на наименованията зависи от склонностите и убежденията на носителите на езика, както и от стила на изказването.

Говорещите български език, подобно на говорещите полски, въпреки очакванията на езиковедите са приели женсколичните съществителни имена за стилистично маркирани и не са ги включили

¹⁴ Л. Андрейчин. *Основна българска граматика*. София, 1942; Р. Русинов. *Традиция, съвременно състояние и мода при назоваване или титулуване на жените в българския език*. В: *Проблеми на българската книжовна реч*. София, 1974; В. Мурдаров. *Особен случай на съгласуване по род*. „Български език“, 2/1983 и д.

¹⁵ М. Nowosad-Bakalarczyk, op. cit. s. 128-129.

към своя постоянен репертоар от лексикални средства. Затова не трябва да ни учудва, че лекторка по хинди в Софийския университет, която е усвоила българския език, в интервю, дадено за пресата, казва за себе си: Основател съм на фондация «Девам» – индийско-българско общество за изкуство и култура. Докато редакторката добавя: Мона Каушик е консултант при издаване на индийски народни приказки в България („Бела“, № 36 2006).

Употребата на женсколичните съществителни имена както в български, така и в полски остава територия на разговорния стил и субкода на феминистките организации. Въпреки, обаче, че в българската преса наблюдаваме експанзия на разговорния стил, женсколичните форми се използват по правило тогава, когато информацията няма официален характер (даже и в списанията, издавани с мисъл за жените), ср.:

- Дизайнерката на булчински и официални тоалети Невена Николова отпразнува рождения си ден („Жената днес“, март 2006).

- ...шефката на социологическата агенция Мира Янова също потвърди, че не знае за Румен Родопски. (Нетинфо, 24.06.2006)

Когато информацията придобива официален характер, се използват изключително само мъжколични съществителни, ср.:

- Фирма Vanitta е основана през 1999 г. и се управлява от моден дизайнер Гергана Петрова. („Бела“, № 36 2006)

В този контекст най-учудващата лексема в българския език е заетата от английски *модел/топмодел*. Би могло да се допусне, че при процесите по заемане на чужди думи естествено явление е тяхната адаптация към граматичната система на приемащия език. В случая със славянските езици първата крачка в процеса на такава адаптация е поставянето на заемките в съответния граматичен род. За граматичния род решава най-често краесловието – думите, завършващи на консонант, приемат мъжки род, завършващите на вокал – женски род, а тези на *о* или *е* – среден род. Изключение правят лексемите, на които може да се припише т.нар. натурален род. Като се има предвид, че професията на модел е била и продължава да бъде изпълнявана най-вече от жени, би могло да се очаква, че лексемите *модел* и *топмодел* ще бъдат добавени към класа на женсколичните нарицателни, а адаптирането им към граматичната система на българския език ще се осъществи, като се разшири чуждата основа с методите на суфиксацията (ср. *дизайнер-дизайнерка*, *манекен-манекенка*).

Нищо по-погрешно от това – жените, с тази професия са наричани в българския език с английските думи *модел* и *топмодел* със завършек, типичен за лексемите от мъжки род (ср. Топмоделът Жени Калканджиева е зодия риби („Жената днес“, март 2006). Изглежда съмнително английският език да е станал толкова моден, че говорещите български да са решили изобщо да не променят заетите лексеми. По-правдоподобно е предположението, че в днешно време професията на модния модел може да изглежда важна и престижна, оттам и името ѝ е възприемано от носителите на езика както научните степени и званията.

Така в заключение може да кажем, че докато в най-новия полски език мъжколичните нарицателни имена остават територия на официалния, учрежденски стил, който предпочита неперсоналността и събирателността, то разговорният стил, антропоцентричен и конкретен, в който човешкият индивид представлява означавана стойност и се скланя, разграничава имената от гледна точка на биологичния род. Немаловажна роля в промяната на езиковите привички на поляците днес играе експанзивността на феминистките среди, разглеждащи формите на езика като проява на равнопоставеността или неравнопоставеността на жените. В българския език тези процеси не са още така напреднали, затова женсколичните нарицателни имена, все така разглеждани като стилистично маркирани, се използват спорадично и са владение на разговорния стил. Това е силно отчетливо, защото не съществува (както в полски) възможност за подчертаване на рода чрез използване на флексии или тяхното блокиране.

**INTERNACJONALIZACJA SYSTEMÓW
LEKSYKALNYCH JĘZYKÓW
ZACHODNIOŚLAWIAŃSKICH NA PRZYKŁADZIE
TERMINOLOGII I SŁOWNICTWA OGÓLNEGO
UNII EUROPEJSKIEJ**

Ewa Michalska
Akademia Techniczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała

Już na początku lat 90, a więc tuż po wielkich przemianach polityczno-ustrojowych i gospodarczych, większość krajów Europy Środkowej oraz Środkowo-Wschodniej, zwanych później przez niemalże dekadę krajami kandydackimi, rozpoczęła prowadzenie negocjacji w sprawie akcesji do Unii Europejskiej (zwanej dalej UE) z dotychczasowymi jej członkami, tj. krajami piętnastki (państwami Europy Zachodniej oraz krajami skandynawskimi z wyjątkiem Norwegii, która pomimo braku przynależności do UE, należy do Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG), zarządzając także częścią funduszy unijnych; stąd w UE mowa jest o tzw. programie norweskim). Można rzec zatem, że koniec XX wieku przyniósł bodajże najważniejsze wyzwanie o charakterze międzynarodowym, jakim było owo zjednoczenie Europy, które stworzyło między innymi Polsce, Republice Czeskiej oraz Słowacji, szansę na integrację z pozostałą częścią naszego kontynentu. Ów proces integracyjny objął swym zasięgiem różnorakie aspekty życia społecznego, tj. gospodarkę, prawo, politykę itd., co spowodowało zmiany w zasobach leksykalnych języków wszystkich nowych członków UE, polegające na pokaźnym wzbogaceniu tychże leksykonów, między innymi poprzez ugruntowanie w językach narodowych państw UE wielu internacjonalizmów, które, naszym zdaniem, niewątpliwie ułatwiają zacieśnianie dwustronnych

(bilateralnych) lub wielostronnych (multilateralnych) kontaktów między państwowych, z licznym udziałem podmiotów prywatnych. W naszych rozważaniach skupiamy uwagę na internacjonalizacji słownictwa polskiego, czeskiego i słowackiego, a zatem dokonujemy analizy językowej na obszarze zachodniosłowiańskim.

Warto na wstępie zaznaczyć, iż zmiany w zasobach leksykalnych poszczególnych języków są obecnie przedmiotem licznych analiz językoznawców. Owe zmiany, a w zasadzie rozszerzenie leksykonów języków narodowych, polega w dużej mierze na adaptacji słów obcego pochodzenia, spośród których najliczniejszą grupę stanowią anglicyzmy. Jest to niewątpliwie efekt wielkich przemian politycznych i gospodarczych, jakie dokonały się wskutek Jesieni Ludów w Europie w 1989 roku. Czeski lingwista J. Filipec (1992) konstatuje, że „Přejatá slova jsou dokladem nové orientace naší národní společnosti na kulturní oblasti (...). Je to především oblast vyspělých západních států, jako USA, Anglie, Francie, Německo, Benelux, Itálie a Rakousko. Všechny tyto nové kontakty se odrážejí i v lexikální zásobě.“ (Filipec 1992:4). Pojawienie się nowej leksyki w językach narodowych, w tym licznych neologizmów ma na celu sprostanie potrzebom komunikacyjnym użytkowników tych języków w związku z intensyfikacją kontaktów obszaru zachodniosłowiańskiego z innymi krajami czy regionami. Pomimo iż znaczna ilość pojedynczych leksemów, podobnie jak i połączeń wielowrazowych (kolokacji) jest pochodzenia łacińskiego, rzadziej greckiego, to ich „transfer“ do zasobu słownego polszczyzny, czeszczyny i języka słowackiego odbywa się już zapewne bezpośrednio z języka angielskiego, który jest – jak wiadomo – głównym językiem wszelkich rozmów czy negocjacji na arenie międzynarodowej i nie bez powodu zwany jest współczesnym esperanto. Analizując materiał leksykalny związany z UE, (tj. instytucjami unijnymi, formularzami wniosków o dotacje itd.), konstatujemy, że istnieje wiele zapożyczeń słownikowych, czyli tych jednostek leksykalnych, które nie zmieniły swojej formy fonicznej lub fleksyjnej pod wpływem systemów fonetyczno-fonologicznych i gramatycznych języków zachodniosłowiańskich (np. broker, broking, clearing, holding, marketing, know-how, joint venture, PHARE, cross border cooperation (CBC), Interreg – powszechnie używany skrót pochodzący od słowa Interregions, które oznacza Program Popierania Regionów i Współpracy Regionalnej, cash, cash and delivery, public company itd.), choć liczniejszą niewątpliwie

grupę stanowią zapożyczenia strukturalne, w których obce jednostki leksykalne dostosowują się do polskich, czeskich lub słowackich form fleksyjnych, wykazując także zdolność przyłączania się do rodzimych formantów derywacyjnych. Bywają również i takie przypadki, że wyrazy obce, które są członami terminów dwuwyrzowych, wplatają się w niezmienionej formie w pospolite wyrazy, zwroty i wyrażenia rodzime. Do najczęściej zapożyczanych leksemów należą rzeczowniki, które – w porównaniu z innymi częściami mowy – stosunkowo najłatwiej poddają się procesom derywacji, pluralizacji oraz uflexyjnienia. Nowo adaptowane wyrazy czy zwroty obcojęzyczne, o czym była mowa na wstępie, poszerzają i przede wszystkim wzbogacają zasób leksykalny danego języka. Dlatego też, nawet w językach czeskim i słowackim, charakteryzujących się do 1989 roku ogromnym puryzmem, nastąpiła – w wyniku przemian politycznych, ekonomicznych, kulturalnych i społecznych – jak nigdy dotąd aktywna internacjonalizacja leksykonu, zarówno w zakresie terminologii, jak i słownictwa ogólnego. Jednakże znacznie częściej, aniżeli w przypadku polszczyzny, występują w językach czeskim i słowackim tzw. dublety, tj. obok leksemów obcych, na przemian, również w zależności od kontekstu sytuacyjnego, nadal występują leksemy rodzime. Niewątpliwie na uwagę zasługuje fakt, iż wiele zapożyczeń słownikowych, czyli mechanicznych w tak krótkim czasie uzyskuje zdolność do zaszeregowania w systemy gramatyczne języków zachodniosłowiańskich, charakteryzujących się wysokim stopniem fleksyjności, a co za tym idzie, także i zdolność do tworzenia derywatów przy użyciu rodzimych i obcych części słowotwórczych. Proces przyswajania i wkomponowywania zapożyczeń do rodzimego systemu polszczyzny, czeszczyzny czy języka słowackiego jest zupełnie naturalny. Do takiej konstatacji doszedł między innymi – w oparciu o analizę leksykonu swojego języka macierzystego – słowacki lingwista J. Mistrík (1997), zdaniem którego „Napriek tomu, že jej slovná zásoba (tj. slovenčiny – przyp. E.M.) dnes predstavuje vysoko nad 100 000 slov a jej slovtvorný fond poskytuje všetky možnosti na tvorenie obrovského množstva nových slov, náš jazyk pri existencii a fungovaní zložitých spoločenských a výrobných vzťahov preberá veľa pôvodom neslovenských slov na pomenúvanie nových javov a realíí, ktoré so sebou prináša nová doba, moderná výroba a nové spoločenské situácie. Preberanie nových slov nie je jav negatívny, lebo je to proces, ktorý zasahuje všetky jazyky sveta bez ohľadu na sílu, s akou sa mu brania“.

(Mistrik 1997:87). Ważna jest i kolejna teza tegoż autora dotycząca neologizmów, którymi stają się w ostatnim czasie przede wszystkim wyrazy pochodzenia obcego. Mistrik twierdzi, iż „Oveľa viacej neologizmov sa dnes dostáva do slovenčiny tým, že sa preberajú cudzie slová než tvorením nových slov z vlastných zdrojov. Pravdaže, prechádzanie slov medzi slovnými druhmi (deverbalizácia, desubstantivizácia a pod.) sa uskutočňuje s uplatňovaním domácich sufixov“. (Mistrik 1997:90).

Zainteresowanie problematyką Unii Europejskiej „zmotyowało“ zatem systemy leksykalne do wielkich ewolucji semantycznych. Przejmowanie zapożyczeń jest więc jednym ze sposobów tworzenia leksyki specjalistycznej, która to – zgodnie z definicją Encyklopedii Językoznawstwa Ogólnego (EJO) – stanowi tę część słownictwa danego języka, „w znacznej mierze ustalonej arbitralnie, w miarę potrzeby regulowanej, zmienianej i koordynowanej“ (por. EJO 2003:556). Pomimo wyraźnego wyodrębnienia słownictwa specjalistycznego z języka ogólnego, wiele wyrazów będących terminami, przenika także do zasobu leksykalnego danego języka, głównie za sprawą coraz większej popularyzacji nauki we współczesnym świecie. Może również wystąpić sytuacja odwrotna, co oznacza, iż niektóre z wyrazów potocznych zyskują miano terminów. Owa sytuacja ma miejsce nie tylko obecnie, gdy obserwujemy ekspansję internacjonalizmów do języka polskiego, czeskiego i słowackiego, ale występuje – rzecz by można – na każdym etapie języka. Dlatego też podzielamy w tej kwestii opinię polskiej językoznawczyni D. Buttler (1979), która określiła proces przenikania słownictwa potocznego do kręgu terminologii mianem terminologizacji wyrazów ogólnych, natomiast adaptację terminów do zasobu leksykalnego jako determinologizację leksemów, należących do słownictwa specjalnego (por. Buttler 1979:58). Nie wszystkie jednak terminy, (w tym terminy związane z szeroko pojętą integracją europejską), a nawet i takie, które ze względu na dużą częstotliwość użycia, można by już zaszeregować do słownictwa ogólnego, są znane powszechnemu ogółowi, na co – już w połowie XX wieku – zwrócił uwagę słowacki lingwista J. Horecký (1956), zdaniem którego „(...) *mnohé termíny nie sú všeobecne známe, že ich teda nemožno klast' na tú istú rovinu ako celonárodne zrozumiteľné slová. Z povahy samej neutrálnej vrstvy slovnej zásoby však vyplýva, že sú v nej zahrnuté nielen známe slová.*“ (Horecký 1956:130). Jednoznaczność leksyki

specjalistycznej, tj. całkowite uzależnienie od kontekstu, jest jedną z ważniejszych jej właściwości, a zarazem najbardziej widoczną cechą dystynktywną w porównaniu z zasobem słownictwa języka ogólnego. Dlatego też zdaniem wyżej cytowanego słowackiego językoznawcy, „*dôležitou vlastnosťou termínu je, aby presne a jednoznačne bez možnosti rôzneho výkladu a pochopenia vyjadroval daný pojem. Kým bežne používané slovo často dostáva jednoznačný význam až v kontexte, v závislosti od významu ostatných slov v kontexte, význam termínu musí vyplývať z neho samého, a to od samého začiatku, keď bol vybraný na vyjadrovanie určitého pojmu*“ (Horecký 1956:58).

Oprócz słownictwa specjalistycznego, jak przykładowo pojęcia typu: audyt wewnętrzny – czes. interní audit, słow. interný audit, dywersyfikacja, pol. działań gospodarczych – czes. diverzifikace hospodářských činností – słow. diverzifikácia hospodářských činností, pol. fundusz spójności/fundusz kohezji – czes. kohezní fond/fond soudržnosti – słow. kohezny fond/fond súdržnosti, pol. Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego (ZPORR) – czes. Společný regionální operační program (SROP) – słow. Społeczny regionalny operační program (SROP), pol. Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (EFRR)- czes. Evropský fond regionálního rozvoje (EFRR) – słow. Európsky fond regionálneho rozvoja (EFRR), pol. Europejski Fundusz Społeczny (EFS) – czes. Evropský sociální fond (ESF) – słow. Európsky sociálny fond (ESF), pol. alokacja źródeł finansowych – czes. alokace finančních zdrojů – słow. alokacja finančných zdrojov, pol. beneficjent końcowy – czes. konečný příjemce – słow. konečný příjemca itd., które są powszechnie znane wyłącznie ekspertom unijnym, czyli popularnie zwanym ewaluatorom projektów jako osobom oceniającym zarówno pod kątem techniczno-formalnym, jak i merytorycznym złożone do Komisji Europejskiej wnioski o dotacje unijne, istnieje również cały szereg wyrazów lub terminów związanych z UE, które są znane zdecydowanej większości użytkowników języka polskiego, czeskiego i słowackiego; są to zwłaszcza wszelkie wyrazy z prefiksem euro-, jak przykładowo: euroczek – czes. i słow. eurošek, eurodeputowany – czes. i słow. europoslanec lub też i takie, które w rezultacie odpowiedniego rozgłosu medialnego, stają się – rzec by można – coraz bardziej przyswajalne, jak przykładowo termin pol. i czes. euroregion- słow. euroregión; w tym przypadku jest to termin dość dobrze lub dostatecznie znany społecznościom zamieszkującym pas pogranicza polsko – czesko –

słowackiego, ponieważ za pomocą tegoż terminu definiowane są obszary dowolnej współpracy przygranicznej w ramach samorządów terytorialnych co najmniej dwóch bezpośrednio sąsiadujących krajów europejskich. Można zatem przyjąć w tym miejscu tezę polskiego lingwisty M. Bugajskiego (1993), który – w obszarze terminologii – wyróżnia jej krąg wewnętrzny oraz peryferyjny, konstatując, iż „Terminologia ma jakby dwa kręgi: ściśle wyspecjalizowany i peryferyjny. Ten pierwszy – **wewnętrzny** (pogrubienie i podkreślenie: E.M.) stanowi o jej odgraniczeniu od innych wyspecjalizowanych rodzajów słownictwa. Drugi natomiast – **zewewnętrzny** (pogrubienie i podkreślenie: E.M.) łączy różne odmiany języka, szczególnie zaś odmiany wyspecjalizowane z językiem potocznym, co powoduje, iż granice między nimi nie są wyraźnie zarysowane“ (Bugajski 1993:189).

Analizując zjawisko internacjonalizacji systemów leksykalnych poszczególnych języków narodowych, nie sposób pominąć kwestii związanej z ich pisownią. W języku polskim dostrzegamy w wielu wypadkach bezpośredni transfer tychże okcydentalizmów, najczęściej leksemów angielskich. Wychodzi się bowiem z założenia, iż ze względu na popularyzację języka angielskiego na tak wielką skalę, pozostawienie formy angielskiej – rzecz dotyczy najczęściej form gerundialnych z końcówką – *ing*, por. np. *leasing, holding, consulting, briefing, clearing, monitoring, marketing* itd.), ale także i innych leksemów jak np. *business, check, deadline, cash and carry*), nie stwarza użytkownikowi języka polskiego większych trudności z właściwym zrozumieniem komunikatu, nasyconego lub niekiedy i wręcz przesyconego tego typu internacjonalizmami, co ma z kolei, jak twierdzi polski językoznawca K. Ożóg (2000), związek z „ogólną modą na Zachód, która wiąże się z przejmowaniem wielu elementów kultury masowej, wyrobów kultury konsumpcyjnej i co najważniejsze – ciągłym ich dodatnim wartościowaniem“ (Ożóg 2000:91). W językach czeskim i słowackim, częściej niż w polszczyźnie, występują formy graficznie zmodyfikowane, tzn. dostosowane do prawidłowej wymowy angielskiego słowa, jak np. *biznes/byznys, biznesmen/byznysmen, manažér, manažment, lizing, kliring, dyzajn, distribútor* itd. Wyjaśnienie owego, niezwykle interesującego „zabiegu językowego“ prezentuje m.in. czeski lingwista J. Rejzek (1993), zdaniem którego „(...) *hlavním problémem, na který narážíme při přejímání anglicismů je pro češtinu nezvyklý rozdíl mezi zvukovou a grafickou podobou (...). Zásadní otázkou je, zda přejatá*

anglická slova počešťovat, či zachovat jejich původní podobu. Anglicismus v původní pravopisné podobě působí v českém textu cizorodě a je pro uživatele neznalého angličtiny foneticky neprůhledný. (...). Naopak zastánci původního pravopisu argumentují tím, že se počeštěním stírá internacionalnost lexému, jeho identifikační podoba a že se do českého pravopisu dostávají skupiny hlásek nezvyklého, expresivního charakteru (aj, ej). (Rejzek 1993 : 26)

Owa adaptacja graficzna ma zatem miejsce wówczas gdy dojdzie się do wniosku, iż niektóre wyrazy obce mogłyby rzekomo sprawić użytkownikowi danego języka narodowego pewne trudności w ich trwałym przyswojeniu, a co za tym idzie – ich adekwatnym użyciem w danym kontekście sytuacyjnym, a także – co jest chyba najistotniejsze – zachowaniu prawidłowego znaczenia i wreszcie jakości przekazywanego komunikatu. Owe trudności w przyswojeniu tego typu słów wynikają ze znacznych dyferencjacji zarówno w systemie fonetyczno – fonologicznym, jak i w systemie gramatycznym języka angielskiego w porównaniu z systemami języków zachodniosłowiańskich. Należy jednak wyraźnie zaznaczyć, iż do chwili obecnej lingwiści nie wypracowali w tej kwestii jednoznacznego wspólnego stanowiska, albowiem nie każdy ową adaptację – jako formę ułatwiającą przyswojenie danego wyrazu obcego aprobuje, gdyż ma prawo do postrzegania owego zjawiska jako pewnego rodzaju zniekształcenie języka.

Warto zwrócić uwagę na fakt, iż niejednokrotnie użycie internacjonalizmu jest po prostu koniecznością, albowiem brakuje w danym języku rodzimego ekwiwalentu na określenie jakiegoś nowoutworzonego podmiotu, instytucji czy też jeszcze czegoś innego, co w dużej mierze wynika z czynników ekstralingwistycznych, jak przykładowo galopującego postępu techniczno-cywilizacyjnego w Europie i na świecie oraz permanentnego kształtowania się nowych form kontaktów międzynarodowych, tj. np. powstawania euroregionów na granicach krajów europejskich (por. Michalska 2001:165).

Słusznie twierdzi zatem, naszym zdaniem, czeska lingwistka D. Svobodová (1999), która uważa, iż „výskyt velkého množství anglických kompozit v české publicistice lze v převažné většině případů zdůvodnit nesnadností nalézt či nově vytvořit vhodný jednoslovný domácí ekvivalent. Ten může být nahrazen pouze víceslovným pojmenováním, které je sice pro českého čtenáře srozumitelnější a může být i významově přesnější, ale z hlediska úspornosti vyjadřování, která je u publicistických

textů obvyklá, je méně ekonomické a snižuje stručnost i přehlednost textu. Existuje však i celá řada takových kompozit, která svůj ekvivalent v češtině mají a jejichž užití lze pak často vysvětlit pouze snahou o „modernost“ a „mezinárodnost“ vyjadřování“. (Svobodová 1999:122).

Jest rzeczą niezwykle istotną dla systemów języków zachodniosłowiańskich, iż przyswajane internacjonalizmy posiadają zdolność do tworzenia derywatów, tj. w dużej mierze przymiotników, wskutek czego powstają hybrydy, czyli takie połączenia wyrazów, w których jeden z członów jest derywatem leksemu obcego, drugi zaś wyrazem rodzimym, jak przykładowo kolokacje typu: pol. *spółka leasingowa* – czes. *leasingová společnost* – słow. *leasingová spoločnosť*, (por. ang. *leasing company*), pol. *spółka holdingowa* – czes. *holdingová společnost* – słow. *holdingová spoločnosť*, (por. ang. *holding company*), pol. *no-names produkty* – czes. i słow. *no-names výrobky/ produkty*, (por. ang. *no-names products/goods*), czyli produkty/towary, które nie mają nazwy itd. Za wzorcowy przykład kalki językowej z języka angielskiego, powszechnie stosowanej w językach narodowych krajów UE, można by z pewnością uznać termin pol. *narodowa strategia integracji* – czes. *národní integrační strategie* – słow. *národná integračná stratégia*, (por. ang. *national integration strategy*), podobnie jak i wiele innych kolokacji, co wynika między innymi z międzynarodowej współzależności ekonomiczno-politycznej krajów UE.

Wpływ internacjonalizmów, zwanych także i okcydentalizmami, na leksykon danego języka narodowego ma zapewne dobre i złe strony, albowiem z jednej strony bez wątpienia następuje wzbogacenie zasobu leksykalnego języka wskutek powstawania licznych neosemantyzmów, co powoduje iż język – jako sygnifikator kultury, korzysta z dorobku innych kultur, a w naszym przypadku z kultur zachodnioeuropejskich. Negatywny wpływ okcydentalizmów jest widoczny w przypadku licznych nadużyć ich stosowania, o czym była mowa wyżej (patrz: zjawisko mody językowej), a oprócz tego zdarzają się i takie sytuacje, w których użytkownicy danego języka stosują je w niewłaściwym kontekście sytuacyjnym. Jednakże kładąc na szalę „plusy“ oraz „minusy“ internacjonalizacji zasobów leksykalnych języka polskiego, czeskiego i słowackiego, stwierdzamy bezapelacyjną przewagę „plusów“, z uwagi na fakt, iż owe internacjonalizmy, wśród których zdecydowanie dominują anglicyzmy, wzbogacają zasób słownictwa i – co najważniejsze,

ułatwiają wzajemną komunikację między poszczególnymi narodami, (por. Michalska 2001:167).

Nasze konstatacje w tej kwestii są zbieżne z wybitnymi polskimi lingwistami, tj. teżą A. Markowskiego i J. Puzyniny, którzy podkreślają, iż „trzeba doceniać również obecność obcych struktur wyrazowych (...), trzeba doceniać zapożyczenia z różnych, nieraz bardzo odległych języków, które poświadczają historyczne związki różnych kultur i narodów (Markowski, Puzynina 2001:57). Podobne stanowisko w tej sprawie zajmuje również czeski anglista J. Fronek (2000), który w wywiadzie udzielonym na łamach dziennika „Lidové noviny“ nie podziela obaw niektórych leksykologów, iż tak masowa eksplozja anglicyzmów do zasobu leksykalnego języka czeskiego stanowi swoistego rodzaju katastrofę, ponieważ współczesna czeszczyzna jest na tyle rozwiniętym pod każdym względem, że nie musi obawiać się leksykalnych zapożyczeń.

Możemy zatem konkludować, iż niepodzielna dominacja anglicyzmów w tej części zasobu leksykalnego polszczyzny oraz języka czeskiego i słowackiego sprawiła, iż wielu użytkowników tychże trzech języków narodowych nie określa lub po prostu nie uważa niektórych utartych, czyli na dobre zaadoptowanych leksemów mianem wyrazów obcych. Liczne anglicyzmy, jakie przeniknęły do wyżej wymienionych języków w wyniku akcesji Polski, Czech i Słowacji do UE, zostały bowiem stosunkowo szybko zaszeregowane do odpowiednich deklinacji, koniugacji lub klasy przymiotników, przy równoczesnym połączeniu z rodzimymi końcówkami fleksyjnymi.

LITERATURA

- Bartmiński (red.) 1999:** J. Bartmiński. *Językowy obraz świata*. Lublin.
- Bugajski 1993:** M. Bugajski. *Językoznawstwo normatywne*. Warszawa.
- Buttler D. 1979:** D. Buttler *O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego*. [w:] *Poradnik Językowy Nr 2/1979*. Warszawa.
- Filipec 1992:** J. Filipec. *Naše současná společnost, slovní zásoba a slovníky* [w:] *Naše řeč 1/1992*. Praha.
- Horecký 1956:** J. Horecký. *Základy slovenskej terminológie*. Bratislava.
- Kienzler 2003:** I. Kienzler. *Leksykon Unii Europejskiej*. Warszawa – Łódź.
- Michalska, E. 2001:** *Rola języków zachodniosłowiańskich w dobie globalizacji Europy*. [w:] red. E. Tokarz: *Słowiańszczyzna w*

kontekście przemian Europy końca XX wieku. Język – tradycja – kultura. Katowice.

Markowski, A. – Puzynian, J. 2001: *Kultura języka* [w:] red. J. Bartmiński: *Współczesny język polski.* Lublin.

Mistrík, J. 1997: *Štylistika.* Bratislava.

Ożóg, K. 2000: *Wyrazy modne i nadużywane w polszczyźnie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku.* [w:] red. J. Mazur: *Słownictwo współczesnej polszczyzny w okresie przemian.* Lublin.

Pieńkos, J. 2002: *Euroleksykon terminologiczny międzynarodowych stosunków gospodarczych, prawnych i politycznych. Polsko-angielsko-francusko-niemiecki.* Warszawa – Poznań.

Polański, K. (red.) 1995: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego.* Wrocław – Warszawa – Kraków.

Rejzek, J. 1993: *K formální adaptaci anglicismů.* [w:] *Naše řeč 1/1993.* Praha.

Ruszkowski, J. – Górnicz, E. – Żurek, M. 1998: *Leksykon integracji europejskiej.* Warszawa.

Svobodová, D. 1999: *Anglická a hybridní kompozita v současné češtině a jejich adaptace* [w:] *Naše řeč 3/1999.* Praha.

ПРИЧАСТИЯТА – ЕДНА ОСПОРВАНА КАТЕГОРИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ ГРЪЦКИ ЕЗИК

Стойна Пороманска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Причастията като част на речта в новогръцки език показват, че лексико-граматическите категории не са затворени подсистеми в голямата система на лексиката и че те непрекъснато изпитват влиянието на една или друга категория.

От гледна точка на категоризацията причастие в новогръцки език (НГЕ) е една доста мобилна категория. Немалко причастни форми се субстантивират (*οι εργαζόμενοι*¹, *τα κατεχόμενα, ο επιτετραξιμένος, τα κεκτημένα, τα δεδομένα, ο ηγούμενος/ η ηγουμένη, ο προϊστάμενος/ η προϊσταμένη, το ζητούμενο*), срвн. в българския език (БЕ) (*трудещите се, временно управляващ посолство*), в повечето случаи обаче се адективират (*συγκεκριμένος, αφηρημένος, προηγούμενος, ελόμενος*). Поради тази по-честа конверсия на причастията при езиковедите намираме хибридни определения по отношение на граматическата им категория: при Л. Андрейчин причастията са „отглаголни прилагателни“, при М. Триандафилидис-ρηματικόί επιθετικοί τύποι, при Емануил Криарас „μετοχικά επίθετα“. Според Хр. Първев, автор на раздела за причастията (ГСБКЕ, т. 2, 1983:373), поради липсата на категорията лице причастията са „нелични глаголни форми, чрез които на лица и предмети могат да се приписват признаци от глаголни действия“. Към тази група се причисляват наред с причастията и отглаголните съществителни, както и остатъци-

---

¹* Бел. авт. (б.а.) Курсивното изписване и подчертаните форми са от автора на настоящата статия.

те от стария инфинитив (в някои съставни сказуеми при глаголите *мога, смая* напр. *не мога каза* или при отрицателните повелителни форми с *недей* напр. *недей плака*). И още пак там: „В глаголното спрежение на СБКЕ функционира своеобразна система, в която достатъчно стабилно са обособени отделните причастни категории“. Най-характерната черта на тези форми е тяхната хибридна във всички възможни посоки – форма, значение и употреба. Според Първев тази причастна система на БЕ включва сегашно деятелно причастие (*четящ* – примерите са от посочената граматика), минали деятелни причастия (минало свършено – *чел*, минало несвършено – *четял*) и минало страдателно причастие (*четен*). Интересна е постановката на автора относно сегашното страдателно причастие (*любим, необходим, делим -неделим, съотносим – несъотносим, обясним – необясним, утолим – неутолим, обработваем – необработваем, управляем – неуправляем, съотносим – несъотносим, вредим – невредим, склоняем – несклоняем* (в граматиката), *спускаем* (българският коректор в РС не познава тази форма). Авторът твърди, че сегашното страдателно причастие не се е изградило като самостоятелна категория, макар че в старобългарския език е била жива и често употребявана от българските възрожденски книжовници. В системата на СБКЕ според Първев неговото място остава незаето (пак там стр. 377). Носителите на БЕ обаче нямат проблем да разберат новите модерни съществителни *чуваемост – гледаемост*, преминали процеса на натурализиране през сегашните страдателни причастия поради силното присъствие на средствата за масово осведомяване в живота на българина и по-конкретно на телевизията и радиото *гледаем – чуваем* по аналогия на *необходимост* от *необходим, търпимост* от *търпим* и др.

Аналогичен е процесът на развитие на системата от причастия в гръцкия език през цялата му хилядолетна история с активна употреба в старогръцки език, както и с атрибутивната и предикативната им роля в изречението. Според Ал. Милев и Г. Михайлов (1979:303) „причастието е отглаголно прилагателно и затова има допирни точки, от една страна, с името, то има род и падеж, – а от друга, с глагола – управлява същия падеж, както и глаголът, към който принадлежи, има глаголен вид, време и залог..“.

Тази особеност, що се отнася до славянските езици, се изтъква от В. Радева в предговора към книгата на Ив. Гугуланова (2005: 7), раз-

глеждаща българските причастия и деепричастия в славянски контекст: „Неличните глаголни форми в славянските езици са ярко доказателство за преливността между диахрония и синхрония“.

Що се отнася до НГЕ, още в края на XIX в. Дитерих (1970²:206) констатира, че в НГЕ са се запазили само сегашното деятелно причастие и причастие на страдателния перфект, без да отрича, че чрез печата, администрацията, съдилищата, където господства катаревуса, навлизат и книжовни, т.е. старогръцки причастни форми, които функционират като прилагателни или съществителни.

М. Триандафилидис (1993²: 373), чиято граматика, публикувана през 1941 г. и преиздадена през 1993 г. от Института „М. Триандафилидис“ към Солунския университет „Аристотел“, в продължение на десетилетия служи като основното граматическо помагало, твърди: „Μετοχή έχουν στην ενεργητική φωνή ο ενεστώτας και στην παθητική φωνή ο παρακειμένος. Έτσι έχει συνήθως ένα ρήμα δυο μετοχές, που λέγονται ενεστωτική ή ενεργητική μετοχή και μετοχή του παθητικού παρακειμένου ή παθητική μετοχή. Η ενεργητική μετοχή τελειώνει σε **(-όντας)**: *αρμενίζοντας, τραγουδώντας, τηλεγραφώντας*. Η παθητική μετοχή τελειώνει σε **(-μένος)**: *δεμένος, αγαπημένος, θλιμμένος*“ (примерите са на М. Триандафилидис).

Според П. Макридж (1987: 285) „Η παραδοσιακή δημοτική είχε δυο μετοχές, μια ενεργητικού (б.а. имайки предвид деепричастието) και μια παθητικού τύπου (б.а. имайки предвид причастие на страдателния перфект): η καθαρεύουσα κληροδότησε στη ΝΕΚ (б.а. νεοελληνική κοινή) έναν ακόμη τύπου, τη μετοχή του παθητικού ενεστώτα“. Макридж говори за книжовна форма на причастие на перфекта, запазила се в съвременния език с редупликация, *τετριμμένος, συνδεδεμένος*, но и *συνδεμένος*.

Според Ах. Дзардзанос (1989²:329) истинските новогръцки причастни форми на глагола са три (примерите са на Дзардзанос):

–завършващи на **-οντας (-οντα, -ώντας, -ώντα)**. Това са несклоняеми причастни форми, които се образуват почти от всеки глагол в деятелен залог, напр. *παίζοντας – παίζοντα, γελώντας – γελώντα*. Макар и рядко, но се срещат форми на това причастие и при глаголи от стр. залог. напр. *διηγούμαι – διηγώντας, κάθομαι – κάθοντας*.

–завършващи на **-ούμενος** или **-όμενος**. Образуват се от основата на сегашно време, но не толкова често според автора, напр. *κάθομαι – καθούμενος, τρέχω – τρεχούμενος (τρεχόμενος – в народните песни)*,

πετώ – πετούμενος (πετάμενος – съшо), χρειάζομαι – *χρειαζόμενος*, γελώ – *γελούμενος* (=γελαστός), πρέπει – *πρεπούμενος*, λαλώ – *λαλούμενος*, λέγω (λέγομαι) – *λεγόμενος*, πηγαίνω – *πηγαινόμενος*, στέκο (στέκομαι) – *στεκόμενος* (στεκάμενος), τρέμω – *τρεμάμενος*, χαίρομαι – *χαρούμενος* (χαιράμενος), φοβούμαι – *φοβούμενος* (θεοφοβούμενος) и др.

– завършващи на **-μένος**. Образуват се от основата на аориста, напр.

λύνομαι – *λύθηκα* – *λυμένος*, δένομαι – *δέθηκα* – *δεμένος*, λυπούμαι – *λυπήθηκα* – *λυπημένος*, ζαλίζομαι – *ζαλίστηκα* – *ζαλισμένος*, κόβομαι – *κομμένος*. Този вид причастие се образува и от депонентни глаголи дори ако имат деятелна семантика, напр. *μεταχειρίζομαι* – *μεταχειρίστηκα* – *μεταχειρισμένος*, *εγγυούμαι* (б.м. *εγγυώμαι*) – *εγγυήθηκα*

– *εγγυημένος*, *επεξεργάζομαι* – *επεξεργάστηκα* – *επεξεργασμένος*.

Причастия от този вид се образуват според Дзарданос и от деятелни глаголи, изразяващи състояние, като *σαπίζω* – *σάπισε* – *σαπισμένος*,

συννεφιάζει – *συννέφιασε* – *συννεφιασμένος*, *φουντώνει* – *φούντωσε* – *φουντωμένος*, *σκουριάζει* – *σκούριασε* – *σκουριασμένος*, *αρρωστώ* (σημ.

αρρωσταίνω – *αρρώστησα* – *αρρωστημένος*, *σπουδάζω* – *σπούδασα* / *σπούδαξα* – *σπουδασμένος* / *σπουδαγμένος*, *διψώ* – *δίψασα* – *διψασμένος*,

πεινώ – *πείνασα* – *πεινασμένος* и др.

В изследване, публикувано в том с доклади на 5-ия конгрес по проблемите на терминологията в НГЕ и разглеждащо причастните форми в съвременния гръцки език, авторите К. Валеондис и Ст. Франгопулос (2005:44) изтъкват факта, че разглеждането на категорията на причастията в съществуващите граматика на новогръцкия език, особено що се отнася до специалните езици, е непълно. Тяхното мнение е категорично. „Тόσο η σχολική (б.а. имат предвид адаптираната граматика за училищата въз основа на граматиката на М. Триандафилидис, цитирана в библиографията) όσο και άλλες σύγχρονες γραμματικές (б.а. с препратка авторите имат предвид граматиките на Αγ. Τσοπανάκης, Νεοελληνική Γραμματική, 2^η έκδοση, Αδελφοί Κυριακίδη ΑΕ, Θεσσαλονίκη, 1983 и Κλαίρης Χ., Μπαμπινιώτης Γ., Γραμματική της Νέας Ελληνικής, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005), κατά τη γνώμη μας, πραγματεύονται το ζήτημα

της μετοχής με τρόπο που δεν καλύπτει τις σημερινές ειδικές γλώσσες των επιστημονικών θεματικών πεδίων. Πραγματεύονται, δηλαδή, τη μετοχή του ενεργητικού ενεστώτα σε **-οντας / -όντας** και τη μετοχή του παθητικού παρακειμένου σε **-μένος, -η, -ο**, αναφέρουν ακροθιγώς και πλημμελώς τη μετοχή του παθητικού ενεστώτα σε **-μενος, -η, -ο** και θεωρούν ανύπαρκτες τις μετοχές του ενεργητικού ενεστώτα σε **-ων, -ουσα, -ον** και σε **-ων, -ουσα, -ον** ή **-ων**, του ενεργητικού αορίστου πρώτου σε **-ας, -ασα, -αν** και δεύτερου σε **-ών, -ούσα, -όν**, καθώς και του παθητικού αορίστου σε **-είς, -είσα, -έν**. Και όταν φτάνουν σε μερικές ουσιαστικοποιημένες, όπως *παρόν, προϊόν, ενδιαφέρον, συμφέρον* τις θεωρούν ουσιαστικά – χωρίς καμία συνάρτηση με το αντίστοιχο ρήμα – που τα εντάσσουν σε *ιδιαίτερη κλίση (ιδιόκλιτα)* για να καλύψουν την κλίση τους“. Авторите на изследването изразяват твърдото становище, че една добра граматика на новогръцкия език не трябва да разглежда само употребите и граматическите форми в общоупотребимата лексика, а и тези в специалните езици на всички тематични полета. Причастията както в старогръцки, така и в новогръцки се разглеждат въз основа на критерия употреба и се подразделят на причастия в ролята на прилагателни (μετοχή επιθετικής χρήσης) и причастия в ролята на наречия (μετοχή επιρρηματικής χρήσης). В граматиката на старогръцкия език авторите Мих. Войнов и Ал. Милев подчертават връзката на причастие с глагола и прилагателното (139): „Причастие е глаголно прилагателно и има същите общи свойства с имената и глагола“. И още: „Причастие се употребява атрибутивно и предикативно“.

За мен беше голяма изненада, когато в граматическия справочник към Речника на Г. Бабиньотис (съкратен вариант на големия речник), предназначен „за училището и офиса“, намерих пълна таблица на причастията с техните склонения, както и определението за причастие (Бабиньотис 2004: 1209). „Н μετοχή είναι ρηματικός τύπος με καταλήξεις επιθέτου. Με άλλα λόγια, ο συγκεκριμένος τύπος ονομάστηκε μετοχή, διότι μετέχει και του ονόματος (έχει γένος, αριθμό και πτώση) και του ρήματος (έχει χρόνο, φωνή-γραμματικά) και υποκείμενο, αντικείμενο ή επιρρηματικούς προσδιορισμούς – συντακτικά“. Според Г. Бабиньотис в употреба са причастия с дублетни форми в р.п. ж.р. или м.р. с промяна или не на ударението, напр. *τρέχουσας – τρεχούσης, απύσας – απύσης, δηλούσας – δηλούσης*,

κυβερνώσας – κυβερνώσης, λήζασας – ληζάσης, διδασκόμενου – διδασκομένου и др.

Предвид на класификацията на причастията според честотата на употребата им в НГЕ, предложена по-долу в настоящото изследване въз основа на нашите наблюдения, и на липсата на анализи на категорията в съществуващите граматика позволяваме си да приведем гореспоменатата таблица на Г. Бабиньотис (2004:1231–1232):

Μ Ε Τ Ο Χ Ε Σ – Κλιτικοί Πίνακες

M1 τρέχων – τρέχουσα – τρέχον			
τρέχων τρέχοντες	τρέχοντος τρεχόντων	τρέχοντα τρέχοντες	-
τρέχουσα τρέχουσες	τρέχουσας / (τρεχούσης) τρεχουσών	τρέχουσα τρέχουσες	-
τρέχον τρέχοντα	τρέχοντος τρεχόντων	τρέχον τρέχοντα	-
M2 απών – απούσα – απών			
απών απόντες	απόντος απόντων	απόντα απόντες	-
απούσα απούσες	απούσας / (απουσίης) απουσών	απούσα απούσες	-
απόν απόντα	απόντος απόντων	απόν απόντα	-
M3 δηλών – δηλούσα – δηλούν			
δηλών δηλούντες	δηλούντος δηλούντων	δηλούντα δηλούντες	-
δηλούσα δηλούσες	δηλούσας / (δηλούσης) δηλούσες	δηλούσα δηλουσών	-
δηλούν δηλούντα	δηλούντος δηλούντων	δηλούν δηλούντα	-
M4 κυβερνών – κυβερνώσα – κυβερνών			
κυβερνών κυβερνώντες	κυβερνώντος κυβερνώντων	κυβερνώντα κυβερνώντες	-
κυβερνώσα κυβερνώσες	κυβερνώσας / (κυβερνώσης) κυβερνωσών	κυβερνώσα κυβερνώσες	-
κυβερνών κυβερνώντα	κυβερνώντος κυβερνώντων	κυβερνών κυβερνώντα	-
M5 λήξας – λήξασα – λήξαν			
λήξας λήξαντες	λήξαντος ληξάντων	λήξαντα λήξαντες	-
λήξασα λήξασες	λήξασας / (ληξάσης) ληξασών	λήξασα λήξασες	-

λήξαν λήξαντα	λήξαντος λήξάντω	λήξαν λήξαντα	-
Μ6 διδασκόμενος – διδασκόμενη/-μένη – διδασκόμενο			
διδασκόμενος διδασκόμενοι	διδασκόμενου / διδασκομένου διδασκομένων	διδασκόμενο διδασκόμενους/ διδασκομένους	(διδασκόμενε) (διδασκόμενοι)
διδασκόμενη / διδασκομένη διδασκόμενες	διδασκόμενης / διδασκομένης διδασκομένων	διδασκόμενη/ διδασκομένη διδασκόμενες	(διδασκόμενη) (διδασκόμενες)
διδασκόμενο διδασκόμενα	διδασκόμενου/διδασκομένου διδασκομένων	διδασκόμενο διδασκόμενα	(διδασκόμενο) (διδασκόμενα)
Μ7 ιδρυμένος – ιδρυμένη – ιδρυμένο			
ιδρυμένος ιδρυμένοι	ιδρυμένου ιδρυμένων	ιδρυμένο ιδρυμένους	(ιδρυμένε) (ιδρυμένοι)
ιδρυμένη ιδρυμένες	ιδρυμένης ιδρυμένων	ιδρυμένη ιδρυμένες	(ιδρυμένη) (ιδρυμένες)
ιδρυμένο ιδρυμένα	ιδρυμένου ιδρυμένων	ιδρυμένο ιδρυμένα	(ιδρυμένο) (ιδρυμένα)
Μ8 πληγείς – πληγείσα – πληγέν			
πληγείς πληγέντες	πληγέντος πληγέντων	πληγέντα πληγέντες	-
πληγείσα πληγείσα	πληγείσας / (πληγείσης) πληγείσών	πληγείσες πληγείσες	-
πληγέν πληγέν	πληγέντος πληγέντων	πληγέντα πληγέντα	-

Γενική παρατήρηση στις Μετοχές

Οι μετοχές είναι κλιτοί τύποι που προέρχονται από ρήματα της γλώσσας μας. Ειδικότερα, οι μετοχές σε -μένος (διδασκόμενος Μ6 και ιδρυμένος Μ7) χρησιμοποιούνται πολύ συχνά στην επικοινωνία με τον ίδιο τρόπο όπως και τα επίθετα (για να προσδιορίσουν δηλ. ένα ουσιαστικό που παρίσταται ή εννοείται στην πρόταση) και κλίνονται όπως κάποια επίθετα. Πέραν αυτού έχουν επιβιώσει στη Νέα Ελληνική κάποιες μετοχές από τη γλωσσική μας παράδοση, οι οποίες εμφανίζουν ιδιαίτερη κλίση (τρέχων Μ1, απών Μ2, δηλών Μ3, κυβερνών Μ4, λήξας Μ5, πληγείς Μ8).

По наши наблюдения според честотност на употреба причастия-та в новогръцки език биха могли да се класифицират по следния начин:

1. Причастието на страдателния префект (η μετοχή του παθητικού παρακειμένου) с окончание на *-μένος, -η, -ο* (*-μμένος, -σμένος, -γμένος, -ημένος*), напр. γράφω (υπογράφω) / γραμμένος-υπογραμμένος / υπογεγραμμένος, κτίζω / κτισμένος, αλλάζω / αλλαγμένος, αγαλώ / αγαπημένος, като можем да свържем тези окончания с характеристиката на глаголната основа в сегашно време, с основата на аориста и съответните аористни форми в деятелен и страдателен залог, напр. γράφω-έγραψα-γράφτηκα-γραμμένος, κτίζω-έκτισα-κτίστηκα-κτισμένος, αλλάζω-άλλαξα-αλλάχτηκα-αλλαγμένος.

Окончанията на тази причастна форма съвпадат с окончанията в парадигмите на големи групи прилагателни на *-ος, -η, -ο*, поради което приемствеността от старогръцките към новогръцките форми не среща никаква препятствия и не дразни ухото и езиковото чувство на носителите на НГЕ.

Към тази категория спадат и унаследените чрез катаревуса причастни страдателни форми с редупликация, явление, изтъквано от повечето езиковеди, както бе отбелязано и по-горе (Макридж). Тези форми функционират и днес като прилагателни или съществителни, напр. *τεταμένος* (σε τεταμένο σκοινί) – *τείνω* / -ουμαι, *τετελεσμένος* (*τετελεσμένα γεγονότα*) – *τελώ* / ούμαι, *тетриμμένος* (*тетριμμένη έκφραση*) – *τρίβω* / -ουμαι, *προβεβλημένος* (*προβεβλημένη γενιά του 30*) – *προβάλλω* / *προβάλλομαι*, *паратетаμένος* (*паратетаμένη ασθένεια*) – *παρτείνω* / -ουμαι, *ο επιτετραμμένος* (της Κύπρου στη Βουλγαρία) – *επιτρέπω* / -ουμαι, *το δεδομένο – τα δεδομένα* – *διαδίδω* / -ουμαι. Под влияние на димотики се наблюдава тенденция към избягване и отпадане на редупликацията, но при всички случаи чрез преминаване през периода на съществуването на дублетни форми. В нашия корпус срещаме изразите *συμφωνημένη λύση* / *συμφωνημένη λύση* – *συμφωνώ* / -ούμαι, *συνδεδεμένο κράτος* / *συνδεμένο θέμα* – *συνδέω* / *συνδέομαι*, *προσκεκλημένος* / *προσκαλεσμένος* – *προσκαλώ* / -ούμαι, *συντεταγμένος* / *συνταγμένος* – *συντάσσω* / ομαι, *πεπεισμένος* / *πεισμένος* – *πείθω* / -ουμαι, *πεπατημένος* / *πεπατημένη οδός*, *πατημένος* – *πατώ* / -ούμαι. Разбира се, процесите в езика продължават с векове, а понякога и хилядолетия. Интересно би било да си припомним мнението на Ем. Ройдис (1978:157), изразено в есето му *Είδωλα*, в което авторът отбелязва, че още по времето на Омир започва изчезването на „излишните“ според него звукове и части на думите (*περιττοφωνία/περιττοτυπία*) в гръцката морфологична система, което неминуемо засяга и причастията.

Като една от много интересните употреби на причастие на страдателния перфект би могла да се посочи употребата на субстантивизираната форма *το κατεστημένο* на причастие на страдателния перфект в ср.р. от глагола *καθίσταμαι* (=τοποθετούμαι), Liddell-Scott *καθίσταμι*, което навлезе в активна употреба през 60-те години, когато трябваше да се предаде семантиката на английската дума *establishment*. Днес тази форма е натоварена негативно като *εκκλησιαστικό κατεστημένο, βασιλικό κατεστημένο, πνευματικό κατεστημένο* с превод на БЕ напоследък като *статукво*. В Речника на основните понятия (2007:430) тази субстантивизирана причастна форма се тълкува като „η εκάστοτε παρούσα κοινωνική και πολιτική κατάσταση, σύνολο αντιλήψεων, προτύπων, θεσμών και άλλων παραγόντων που αποτελούν παγιωμένη κατάσταση στην κοινωνικοπολιτική ζωή· υπάρχουσα κατάσταση, καθεστώς, συντήρηση, σύστημα“.

2. Сегашното страдателно причастие (η μετοχή του παθητικού ενεστώτα). Образува се от основата на сегашно време с окончанията *-όμενος, -ούμενος, -άμενος* (αναφέρω/αναφέρομαι – *αναφερόμενος*). Това причастие е най-оспорваната причастна форма. Поради сходството на окончанията на тези форми с окончанията при парадигмите на прилагателните на *-ος, -η, -ο*, които представляват по-голямата група прилагателни, адаптацията към склонитбената система на димотики по същество е безпрепятствена. Подобен е случаят и с причастие на перфекта, за което вече стана дума. Не бихме споделили напълно становището на Дзарданос, цитирано по-горе, че не се образуват толкова често форми на сегашно страдателно причастие. Нашите впечатления са, че неговата употреба все повече се активизира, особено в определени словосъчетания в книжовни текстове, което се потвърждава и от изследването на К. Валеонтис и Ст. Франгопулос, за което вече стана дума. Напр. *αναφερόμενος* (στο θέμα), *ζητούμενος/καταζητούμενος* (επί 15 συναπτά χρόνια), *σεσημασμένος* (κακοποιός), *ερχόμενος* (από το Βελιγράδι), *φιλοξενούμενος, κρατούμενος* (στη φυλακή), *ανταποκρινόμενος* (στην έκκληση), *αγωνιζόμενος* (λαός), *αεριωθούμενο* (αεροπλάνο), *λυόμενο* (σπίτι), *μελλούμενες* (γενιές), *ο απερχόμενος* (υπουργός), *ο επερχόμενος* (αρχηγός στρατού), *σεβόμενος* (τον εαυτόν του), *ο διδασκόμενος, αρκούμενος* (ο επαγγελματίας *αρκούμενος* να καθοδηγεί μάξες), *τιμώμενος* (*τιμώμενη χώρα* – страна партньор), *ανερχόμενος* (νέος και σταθερά *ανερχόμενος*), *οι ανερχόμενες*

οικονομίες, *αναδυόμενος* (*αναδυόμενες αγορές* – новопоявилите се пазари). В говоримата реч и днес може да се чуе фразата *έτσι στα καλά καθούμενα*.

3. Сегашното деятелно причастие (η μετοχή του ενεργητικού ενεστώτα ή επιρρηματική μετοχή) с окончания *-οντας/-ώντας*, което съответства на деепричастието в БЕ и така се превежда *γράφοντας* то γράμμα (пишейки писмото), *θεωρώντας* то θέμα σοβαρό. Употребата на това причастие е характерна за устната реч, но не толкова често, и за художествената литература.

4. С активна употреба се характеризират причастни форми в определени словосъчетания и ситуации като сегашното деятелно причастие (μετοχή του ενεργητικού ενεστώτα) – ο ομιλών (ομιλούσα), ο διδάσκων, ο παρών (η παρούσα), ο παρευρισκόμενος, ο καλπάζων (πληθωρισμός), η καλπάζουσα (φυματίωση), το υπάρχον (πρόβλημα), το χρονίζον (πρόβλημα), διαφύγων (τα διαφύγοντα έσοδα), η ζώσα (πραγματικότητα), миналото деятелно причастие (μετοχή του ενεργητικού αορίστου) –ο пролаλήσας, (η пролаλήσασα), както и миналото страдателно причастие (μετοχή του παθητικού αορίστου), напр. ο πληγείς (οι πληγέντες-субстантивирано причастие), η πληγείσα (перιοχή), πληγέν от глагола πλήττω / -ομαι.

Причастието е категория, която със своята способност за конверсия и изразни възможности привлича все повече вниманието на езиковедите. Що се отнася до съпоставителните изследвания, особено внимание заслужава преводът на отделните причастни форми в нашия случай на БЕ, представляващ проблем и в обучението по НГЕ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Бабиньотис 2004:** Γ. Μπαμπινιώτης. Λεξικό για το σχολείο και το γραφείο. Αθήνα, Κέντρο λεξικογραφίας, 2004.
- Βαλεондис, Франгопулос 2005:** Κ. Βαλεοντής, Στ. Φραγγόπουλος. Η χρήση της μετοχής των ρημάτων της νεοελληνικής στην οροδοσία / ονοματοδοσία των ειδικών θεματικών πεδίων. Στο: Ελληνική γλώσσα και ορολογία, ανακοινώσεις 5^{ου} Συνεδρίου. Αθήνα, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2005.
- Войнов, Милев:** Мих. Войнов, Ал. Милев. Старогръцка граматика. София.
- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. София, Издателство БАН, 1983.

- Дзардзанос 1989:** Αχ. Τζάρτζανος. Νεοελληνική Σύνταξις (της δημοτικής). 2^η έκδοση, τ. Α΄. Θεσσαλονίκη, Εκδ. Οίκος Κυριακίδη, 1989.
- Диамандоπουλος 2007:** Δ. Διαμαντόπουλος. Σύγχρονο λεξικό των βασικών εννοιών του υλικού – τεχνικού και ηθικού πολιτισμού. Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2007.
- Дитерих 1970:** Κ. Dieterich. Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis 10. Jahrh. v. Chr. Leipzig, 1898, Hildesheim – New York 1970.
- Μακρίδης 1987:** Ρ. Mackridge. Η Νεοελληνική γλώσσα. Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 1987.
- Μилев, Михайлов 1979:** Αλ. Μилев, Γ. Михайлов, Старогръцка граматика. София, Наука и изкуство, 1979.
- Ραдева 2005:** Β. Ραдева в: Γ у γ λ α н о в а. Българските причастия и деепричастия в славянски контекст. София, Унив. издателство „Св. Кл. Охридски“, 2005.
- Ροιδис 1978:** Εμμ. Ροΐδης. Τα Είδηλα. Άπαντα, τ. 4. Αθήνα, Φιλολογική βιβλιοθήκη, 1978.
- Τριανταφυλλιδис 1993:** Μ. Τριανταφυλλίδης. Νεοελληνική Γραμματική (της δημοτικής). Ανατύπωση. Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, 1993.

УМАЛИТЕЛНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА В РИМСКАТА ПОЕЗИЯ

Станка Козарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Умалителните прилагателни имена споделят общите черти на всички умалителни, но имат и свои специфични качества.

Умалителните имена винаги, независимо от контекста, притежават умалително значение. В контекста те могат да имат и друга конотация, която най-общо се свежда до хипокористична и детериоративна, но извън него, в план на парадигматика, я губят, така че единственото им значение остава умалителността.

Дори и хипокористичността и детериоративността могат да се обобщят като субективен аспект на умалителността. Детериоративността представлява субективно умаляване на значението или качеството на предмета, а хипокористичността – субективно умаляване на обекта, за да се възплъти в него нежността и симпатията, които малките същества и всичко, свързано с тях, обикновено предизвикват.

В случаите, когато деминутивите имат детериоративна или хипокористична функция, обикновено те не са единствените сигнификанти на тази конотация, а наред с тях същата роля изпълняват и различни стилистични средства като епитети, сравнения, метафори, антитези и т.н., които разпростират внушението си и върху деминутива. В други случаи детериоративността и хипокористичността са носени не само или не толкова от умалителната наставка, колкото от корена на самата лексема. В трети самият смисъл на текста допуска такива конотации, но с това не отменя и обективното умалително значение в конкретния случай.

Редица примери показват, че едно и също умалително може да има ту хипокористична, ту детериоративна конотация. Нещо повече, има случаи, в които в зависимост от гледната си точка различните участници в езиковата комуникация възприемат субективно една и съща употреба на умалителното като натоварена с различна конотация.

Тези постановки са в сила както за съществителните, така и за прилагателните имена. Освен това, често пъти умалителното прилагателно има двойко значение – от една страна, предава качество, което се отнася към съществителното, а от друга страна, придава умалителност на съществителното, а не на качеството, изразено с прилагателното (напр. *vetulum vinum* *старо винце*, а не *старичко вино*).

Умалителни прилагателни се срещат в цялата римска литература, но тук ще разгледаме примери от поезията, която поради емоционалната си наситеност е естествено да ги използва по-често.

Подходящ пример е прилагателното *vetulus* *3* *малко стар, старичък*, а също *стар човечец*, *стара бабичка*, дериват от *vetus*, *eris*. Плавт го натоварва с пейоративно значение. Често то е съпроводено от други, подчертано пейоративни прилагателни – *edentulus* *беззъб*, *decrepitus* *грохнал*, *triparcus* *много стиснат*, *claudus* *куц*. Ето какви съвети дава слугинята Скафа на своята господарка, хетерата Феломазия:

Quia ecastor mulier recte olet ubi nihil olet.

*Nam istae veteres quae se unguentis unctitant, interpoles
vetulae, edentulae, quae vitia corporis fuce occultunt.*

(Pl. Most., 273 – 275)

Понеже, кълна се, жената мирише както трябва, когато никак не мирише. Тези старите, които се мажат, са фалииви – дърти бабички, беззъби, които с бои прикриват кусурите на тялото си. (А не като онези дърти баби, /които с благовония се мажат/ и с грим покриват своите кусури – стих. прев. Д. Табакова.)

Vetulae представлява вариативно повторение на *veteres* от предишния стих, като има по-голям пейоративен капацитет, особено в съседство с *edentulae*, което наистина не е деминутив, а отименно прилагателно от *dens*, *ntis* *зъб*, но поради съвпадението на звученето на двата суфикса се схваща по същия начин в дадения контекст.

Vetulus е в комбинация с *decrepitus* в „Епидик“:

nos vetulos decrepitos duos

(Pl., Epid., 666)

Ние двама грохнали деденца

В „Персиецът“ прилагателното **vetulus** е съпроводено от други, които имат детериоративна функция вече не във физически, а в духовен смисъл:

triparcos homines, vetulos, avidos, ardos

(Pl., Pers., 266)

Трижди скъперници, дъртички, алчни, мършави.

В „Магарешка комедия“ **vetulus** е придружено от **claudus** и се отнася за магаретата:

(asinus) vetulos, claudos, quibu' subtritae ad femina iam erant ungulae?

(Pl., Asin., 340 – 341)

Старички, куци магарета, на които копитата бяха изтрпани вече до бедрата.

Това е единственият случай у Плавт, когато **vetulus** се използва за животно в прекия смисъл. Обикновено *старичка овца, дъртичък лъв* се отнасят метафорично за хора и при това във връзка с техните любовни желания и възможности. Смисълът е подчертано детериоративен – „доста старички, за да стават за нещо“. В комедията „Бакхидите“ двете сестри се присмиват над двама старци, разговаряйки за тях като за овце:

Bacchis: vetulae sunt... Soror: at bonas fuisse credo

Ba: viden limulis opsecro, ut intuentur?

So: ecastor sine omni arbitror malitia esse.

...

So: ...quae nec lac nec lanam ullam habent.

(Pl., Bacch., 1129 – 1134)

Бакхида: Старички са...

Сестрата: Но вярвам, че по-рано са били добри.

Б.: Виждаш ли, моля ти се, как си кривят очите?

С: Бога ми, мисля, че е без всякакви лоши помисли...

...

С: ...те нито мляко, нито вълна имат някаква!

Влюбеният дядо Демифон в комедията „Търговецът“ също е представен на хетерата Пасикомпса метафорично като овца от другия старец Лизимах:

Ovem tibi ecillam dabo, natam annos sexaginta, peculiarem.

Pa: Mi senex, tam vetulam?

(Pl., Merc, 525 – 526)

*Ей тази овца ще ти дам, шейсетгодишна, специална.
О, старче, толкоз дъртичка?*

А също и малко по рано пак Лизимах казва:

***Si umquam vidistis pictum amatorem, em illic est.
Nam meo quidem animo vetulus decrepitus senex
tantidemst quasi sit signum pictum in pariete.***

(Pl., Merc., 313 – 315)

Ако някога сте виждали нарисуван любовник – ето го там е. Защото по мое мнение дъртото грохнало старче струва толкова, колкото ако беше нарисувана картина на стената.

В израза ***vetulus decrepitus senex*** се забелязва и разликата между ***vetus / vetulus*** и ***senex***. ***Senex*** е старец, човек на много години, в което се влага количествено значение, без отношение към качествата и възможностите, докато ***vetus*** (и евентуално ***vetulus***) означава *остарял* в смисъл на *негоден, безполезен*.

Любените старци са подиграни и в „Казина“ с метафората ***vetulis vervecibus*** дъртички овни (Pl. Cas., 535).

Също пейоративно значение има и сравнението на стареца с дъртичък лъв в „Менехми“:

***Multa mi imperas, Apollo: nunc equos iunctos iubes
capere me indomitos, ferocis, atque in currum incendere,
ut ego hunc proteram leonem vetulum, olentem, edentulum.***

(Pl. Men., 862 – 864)

Много ми заповядаш, Аполоне: сега ме караш да впрегна необуздани, диви коне и да се кача в колесницата, за да размажа този лъв – дъртичък, миризлив и беззъб!

Хораций също влага пейоративен смисъл в тази дума. Затова е интересно, че от трите случая на употреба нито един не е в сатирите, а е засвидетелствана веднаж в писмата и два пъти в одите. Ето примери:

***Sed Cinarae brevis
annos fata dederunt,
servatura diu parem
cornicis vetulae temporibus Lycen,
possent ut iuvenes visere fervidi
multo non sine risu
dilapsam in cineres facem.***

(Hor., Carm., IV, 13, 22 – 28)

Но на Цинара съдбата даде кратък живот, а Лика ще запази както стара враничка, за да могат буйните юноши да я гледат присмехулно: факла, превърната в прах.

И у Хораций думата **vetulus** също е свързана с образа на животното, за да се получи сравнение, което онагледява нелицеприятността на старостта, но в съответствие с неговия изискан стил това не са овце и магарета, а дълголетната, но грозна врана.

И вторият пример от одите:

**Illam cogit amor Nothi
lascivae similem ludere capreae,
te lanae prope nobilem
tonsae Luceriam, non citharae decent,
nec flos purpureus rosae,
nec poti vetulam faece tenuis cadi.**

(Hor., Carm., III, 15, 11 – 16)

Нея (дъщеря ти) любовта към Нот я кара да лудува, като игрива сърна, а на тебе, вече стара бабичка, ти подхожда преденето на вълна, стригана край прочутата Луцерия, а не китарите, нито пурпурният цвят на розата, нито делвите, изпити чак до утайката.

И тук **vetula** е употребено пейоративно, противопоставено на възхитителната **lasciva caprea**.

У Ювенал думата се употребява като субстантивирано прилагателно в насочената срещу жените VI сатира:

**Utile porro
filiolam turpi vetulae producere turpem.**

(Juv., VI, 240 – 241)

Логично е, че отвратителната майчица отглежда отвратителна дъщеричка.

Тук в опозицията **turpis vetula – turpis filiola** пейоративността е очевидна. Уверено може да се твърди, че тази конотация на умалителните е търсена умишлено от автора, доколкото е в пълна хармония с язвителния тон на цялата сатира.

Първото засвидетелстване на **vetulus** като епитет за неодоушевен обект е у Катул:

**Minister vetuli puer Falerni
inger mi calices amariores...**

(Cat., 27, 1 – 2)

Момче, слуга на старото фалернско винце, донеси ми по-горчиви чаши...

Тук значението е подчертано хипокористично. Умалителността е характерна при думите за деликатеси (*lucunculus*, *caseolus*, *nucunculus* и т.н.). По този начин се подчертава тяхната ценност – алюзия за малко количество срещу висока цена. Това според нас е надеждно обяснение за деминутива *vetulum Falernum*.

Впоследствие същият израз със същото хипокористично значение се употребява от Марциал неколнократно, като реминисценция за Катуловото стихотворение:

*Quid te, Tucca, iuvat vetulo miscere Falerno
in Vaticanis condita musta cadis?
Quid tantum fecere boni tibi pessima vina?
aut quid fecerunt optima vina mali?*

(Mart., 1, 18, 1 – 4)

Какво удоволствие ти доставя, Тука, да смесваш ширата, скрита във ватиканските делви, със старото фалернско винце? Какво добро са ти направили най-лошите вина или пък какво зло са ти нанесли най-хубавите?

И още:

*Candida nigrescant vetulo crystallata Falerno
et caleat blando mollis amore torus.*

(Mart., 8, 7, 5 – 6)

Нека блестящият кристал да тъмнее от старото фалернско винце и мекото ложе да се стопля от любовна ласка.

Същото отношение на Марциал и към сетийското вино се проявява в двустихието:

*Pendula Pompinos quae spectat Setia campos,
exigua vetulos misit ab urbe cados.*

(Mart., 13, 112)

Сеция, която гледа отгоре Помпинската равнина, праща стари делви от малкия град.

Cadi делви е употребено метонимично вместо *vinum* вино, заради това и деминутивът *vetulos* се обяснява по същия начин, както при *vetulum Falernum* – деминутив за означаване на деликатеси, с хипокористична конотация.

Марциал употребява умалителното *vetulus* и с детериоративно значение:

*Musteus est, propera, caros nec differ amicos.
Nam mihi cum vetulo sit petasone nihil.*

(Mart., 13, 55)

Свежо е, бързай, не карай милите приятели да чакат. Защото със старичко филе не ща да имам работа.

При Марциал **vetulus** може да изразява негативно отношение, и когато се отнася за хора:

*Omnes aut vetulas habes amicas
aut turpis vetulisque foediores.*

(Mart., 8, 79, 1 – 2)

Всичките ти приятелки са или дъртофелки, или грозни и потблъскващи от дъртофелките.

И тук се проявява детериоративното значение. Става ясно, че по начало **vetulae sunt foedae**. Следователно Марциал употребява името **vetulus** било с положително, било с отрицателно значение в зависимост от контекста.

У автора на басни Федър също срещаме веднъж тази дума:

Quidam iuvenco vetulum adiungebat bovem.

(Phaedr., Fab. Aesop., App., 10, 5)

Някакъв човек впрягал старичък вол заедно с млад.

Тук няма специална конотация на думата **vetulus**. В никакъв случай не се изразява пренебрежителност, защото именно **vetulus bos** е добрият учител на свирепия юнец. Той с кротост превъзмогва неговата жестокост: **Atrocitati mansuetudo est remedium** (Ibid., 15). Не се забелязва и ясна хипокористичност.

Както може да се заключи от разгледаните примери за деминутива **vetulus** у различните автори, хипокористичността или пейоративността могат да присъстват като резултат от субективно умаляване в съзвучие с общия тон на контекста, но не и като независимо значение на лексемата. Постоянното значение, което винаги присъства, е умалителността, като степента на тази умалителност не е категорично фиксирана. Това дава основание в народния латински език тя постепенно да се изгуби, така че в романските езици деминутивът изцяло да измести примитива **vetus, eris**. За това в много голяма степен е спомогнала и морфологичната характеристика на двете прилагателни. Тъй като имената от III склонение не носят в номинативната си форма точна информация за рода и за формите

си в косвените падежи, в народния латински език често се допускат грешки и съществува стремеж, където е възможно, към преминаване към I и II склонение, които са с по-еднозначна парадигма. Такава възможност се открива в заменянето на прилагателни от III склонение с техните деминутиви. Така например *vetus, eris*, което има обща форма за трите рода, е заменено с умалителното *vetulus 3*. Това развитие се доказва и от романските езици: *vetulus > veclus >* ит. *vecchio, vecchia*, исп. *viejo, vieja*. Но в литературните паметници от целия латинитет, които послужиха за материал за това изследване, примитивът *vetus, eris* се среща общо 168 пъти в номинатив и 1247 пъти в косвените падежи, а деминутивът *vetulus 3* – общо 42 пъти във всички словоформи. Тази огромна разлика показва, че умалителните имена са възприемани като присъщи на разговорния стил и въпреки разпространението им в народния латински език, са избягвани в литературата.

УСТОЙЧИВИ СЛОВΟΣЪЧЕТАНИЯ С ПРЕДЛОЗИ В ПЕРИОДИЧНИЯ ГРЪЦКИ ПЕЧАТ

Величка Симонова-Гроздева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Новогръцкият език (НГЕ) представлява един общ език с различна стилова идентичност. Той е резултат от продължилия почти от създаването на Гръцката държава през 1821 г. до 1976 г. езиков спор с политически и езиковедски измерения, когато с приемането на новата гръцка конституция въпросът е разрешен в полза на димотики с елементи на катаревуса.

През последните години НГЕ показва ясна тенденция към аналитичност, която ясно се вижда при увеличената употреба на предлозите и разширяването на семантичния им обем. В резултат на структурните езикови реформи, „функционалният заряд“ на оцелелите падежи се е увеличил, т.е. една предложна фраза може да изрази не само една, а няколко синтактични функции.

В новинарските колони на периодичния гръцки печат днес изобилстват примерите за употреба на предлози от книжовен произход, чието разпространение е резултат от диглосията. Много от тези предлози се употребяват в НГЕ в устойчиви словосъчетания. Едни оформят книжовния стил на текстовете, други са навлезли в терминологията на различни дисциплини и науки, докато трети са намерили своето място в ежедневиия диалог напр. *εν τω μεταξύ* (междувременно) и вече не се схващат като книжовни. Словосъчетанията с книжовни предлози са съставени от една или повече думи и в малка или голяма степен имат стереотипна, т.е. неизменна, устойчива форма. Те се употребяват в речта без морфологични промени или с малки такива, като обикновено значението им е определено и не произтича от отделните части в групата. Термините „стереотипни“

/σtereότυπες/ или устойчиви и клиширани (παγιωμένες/τυποποιημένες) маркират съчетания от няколко думи, които обаче функционират в речта като единен и неделим езиков сбор. Те не се създават от говорещия в процеса на използване на езиковата система, а се използват в готов вид в определени речеви ситуации, тъй като са заучени по някаква причина преди това. Те са продукт на езиковата система на всеки един език и обикновено не се превеждат буквално от единия език в другия. При тях много рядко съществува възможността за синонимна замяна и значението им не се получава като сбор от значенията на съставляващите ги компоненти. Йорданиду определя предложните стереотипни фрази като една от категориите стереотипни фрази, докато Симиониди ги изключва от своята класификация, защото ги схваща като съставни наречия.

Фокусирайки вниманието си върху езика на пресата, ще се опитаме да разкрием поведението на тези конструкции в текста, тяхната функция и стилова натовареност без да тълкуваме граматическите им закономерности. Ще потърсим отговор на въпроса доколко са приложими и полезни за авторите на този вид писмена реч.

Предлозите представляват неизменяеми части на речта, които се поставят пред именна фраза, за да изразят отношението ѝ към друга такава и същевременно определят падежа ѝ. Предлозите са едни от най-трудните езикови категории в НГЕ, тъй като както вече посочихме, един предлог може да има различни функции и да изрази отношения на време, място, причина и др.

Предлозите, наследени от катаревуса, според Макридж се подразделят на такива в активна употреба (επί, κατά, μετάξυ, υπέρ), употребими само на определено езиково равнище (διά, εκτός, περί, про, υπό), използвани в клиширани изрази (άνευ, είς, εκ/εξ, εν) , а също така и четирите от математиката (συν, επί, δια, μείον/πλην).

Ахилеас Дзардзанос определя като основни предлози в съвременния НГЕ αντί(ς), από, για, ίσμε, κατά, με, μετά, παρά, σε(είς), προς, δίχως, χωρίς, ως(έως). Освен тях във фрази, които се срещат в разговорния език, но с корени в църковния и административния език, касаещи теми с научен характер, са в активна употреба и предлози от старогръцкия език като διά, εκ/εξ, εν, ένεκα, επί, μέχρι(ς), περί, про, συν, υπέρ και υπό. Дзардзанос посочва употребата на старата форма на предлога σε-είς в стереотипни разговорни изрази от рода на είς

βάρος μου/του „за моя/негова сметка“, които днес са навлезли широко в икономическия речник.

Например: *Η εσωτερική πολιτική κατάσταση στην Τουρκία και ο φόβος των πολιτικών στην Άγκυρα για μία ακόμη μεγαλύτερη αστάθεια δεν επιτρέπουν στους «σκληροπυρρινικούς» της διπλωματίας και των ενόπλων δυνάμεων να σχεδιάσουν κινήσεις **είς βάρος** της Ελλάδας. (Η Καθημερινή, 22-06-97)*

Като особено често срещани той определя и изразите с предлога *πρό-πρό* *παντός* и *πρό πάντων/преди* *всичко*, *най-напред*, *най вече/*, които в правописно отношение *вече* могат да бъдат изписвани и като една единна дума: *пропанτός-проπάντων* във функция на наречия (*Бабиньотис*).

Например: *Ελάχιστοι πιστεύουν ότι αυτό μπορεί να εξελιχθεί σε γενική και-**πρό παντός/пропанτός**-μακρά σύρραξη μεταξύ των δύο χωρών. (Η Καθημερινή, 26-10-97)*

Предлогът *επί* може да се види обвързан с Род.п. в подобни фрази, но в първоначалното си значение на „горе, отгоре върху“ и метафорично значение „на дневен ред, за обсъждане“/буквално на килима/.

Например: *Σκοπός του σεμιναρίου είναι να τεθούν επί τάπητος οι εναλλακτικές λύσεις που προσφέρονται. (То Βήμα, 22-06-97)*

Книжовните предлози с най-голям брой регистрирани участия в устойчиви съчетания според *Бабиньотис*, по азбучен ред, са следните: *άνευ/Род.п. без/*, *διά/Род.п. по, през, за, на, с, заради/*, *είς/пред, в, за, на, след, у, по/*, *εκ* или *εξ* –*преди гласна/Род.п. от, за, по, на/*, *εν /в, на, с, от/*, *επί/Вин. Род. и Дат. п. пред, върху, на, към, за, от/*, *περί/Род.п. за, около, към/*, *πρό/Род.п. пред, преди/*, *συν/с, заедно, между, по-с Дат.п./*, *υπό/υφ`от, под, при, пред, над/*, *υπέρ/Род.п. за, над/*.

Например: *Ο Σαΐμιεφ υπέγραψε μία **άνευ προηγούμενου**/без precedent, без аналог/συνθήκη με το Κρεμλίνο... (То Βήμα 29/06/97).*

*Η κατάσταση της Εθνικής Βιβλιοθήκης είναι **διά γυμνού οφθαλμού** /с просто око/ ορατή σε όποιον την επισκεφθεί. ... (То Βήμα 22/06/97).*

И в двата случая в словосъчетанията са се запазили определени характеристики от строежа на книжовния език, които вече не са част от езиковата система на НГЕ. Така например се използва дателния падеж в *εν πάσει περιπτώσει* (във всеки случай, в крайна сметка/):

***Εν πάσει περιπτώσει** τα οικονομικά της Εκκλησίας το σωστό είναι να συζητηθούν αναλυτικά και να ληφθούν γενναίες αποφάσεις ... (То Βήμα 06/07/96).*

и следните примери:

*Χιλιάδες αλβανοί πολίτες , κυρίως Βορειοηπειρώτες, χειροκρότησαν – **συν γυναιζί και τέκνοις**/и жени и деца/ – τον κ. Φ. Νάνο ως αυριανό πρόεδρο της χώρας τους. (То Βήμα 15/06/97).*

*Αυτά θέλει ο κόσμος, λένε **εν χορώ/всички, в един глас, в хор/** οι εμπλεκόμενοι στην αγορά των *reality show*. (То Βήμα 22/06/97).*

В някои случаи семасиологичната непрозрачност се дължи на факта, че стереотипните фрази произхождат от исторически и религиозни текстове или митологични събития, както в следния случай, където предложната фраза в експресивна употреба е от Новия Завет. Тук книжовният предлог *διά* би могъл да бъде заместен от съвременния си вариант *για* или по-архаичния *προς*.

Например: *`Ασε που ο πρωθυπουργός διαβάζει, ενημερώνεται, ακούει μουσική επειδή νοιάζεται και όχι διά το θεαθήναι/за пред хората, за демонстрация/. (Ελευθεροτυπία 13/06/96).*

Става въпрос за така наречената възможност за вариантност в системата на езика, която зависи от степента на устойчивост на конструкцията, термин, въведен от Г. Грос. При по-слаба устойчивост е възможна паралелната употреба на съответните предлози, избор, който натоварва създателя на речевия блок. На основата на горния пример вече можем да трансформираме «*εν πάσει περιπτώσει*» в «*σε κάθε περίπτωση*», което би отговаряло и на комуникативната страте-

гия за достъпност и разбираемост на текста. Синонимните изрази все пак изразяват смисъл родствен семантично, но различни стилови нюанси в зависимост от комуникативната среда. Понякога стремежът да се нагодят устойчивите стереотипни фрази към димотики създава трагикомични ситуации във вид на „хермафродитни форми“, резултат от недобро познаване на езика. Напр. „πολιτικός εν δράση-действащ, активен, но за вулкан, а не политик и βίση του άρθρου-вм. βίσει του άρθρου устойчива дателна форма, използвана главно в официални юридически и административни текстове

Както казва Манолис Триандафилидис: „Езикът не е, както си представят някои, поредица от думи, форми и закони, поместени в речници и граматика... , а израз на нашия вътрешен свят.“ В това отношение ясно можем да говорим за субективност при избора на езиковата конструкция. Всеки човек е и различен „потребител“ на езика, с оглед на това, че използва по индивидуален, специфичен начин езиковите средства.

Езикът на медиите е една обособена и затворена среда. Освен това периодичният печат винаги преследва определена цел, което представлява принцип силно влияещ върху неговия език. Динамизмът сякаш не позволява по-задълбочено отношение към езика. Устойчивите изрази като вид езикови клишета достигат до публиката наготово, имат експресивен заряд и се възприемат бързо. Високата степен на клишираност на публицистичния стил предопределя по скочаната и кратка форма на изразите, което е причина и за честотната употреба на устойчивите предложни фрази.

Например: *Ο Τρούμαν Καρότε με γυαλιά και κασκέτο κατά τη διάρκεια των γυρισμάτων της ταινίας «Εν ψυχρώ» /хладнокръвно/. Κείμενο κάτω από στιγμιότυπο – (Περιοδικό «Ήψιλον»25-26/03/2006)*

Въвеждането на разговорни комуникативни модели в писмения публичен език е специфична и структуроопределяща характеристика на популярния таблоиден печат, която се определя от неговата философия. Най-ярък израз на този стремеж към „скъсяване на дистанцията“ до реципиента е насмешливото отношение към факти, събития и личности. Използват се също така техники от репертоара на езиковата игра, като се правят аналогии с известни вече „крилати“ фрази. Според Сетатос тези устойчиви книжовни изрази в съвре-

менния гръцки език често имат ироничен, подигравателен и закачлив заряд. Той се постига чрез взаимопроникване на традиционните книжовни изрази и контрастното им съчетаване с разговорно експресивните елементи или перифразиране на такива.

Например: *Από τα προτεινόμενα μέτρα προκύπτει ότι η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος είναι ένα «μαγαζί» υπό διάλυση/на прага на прекратяване на дейността. (Ελευθεροτυπία, 12/10/1997)*

Έτερη εκπρόσωπος του χώρου της σόου μιζ , η Σίντι Κρόφορντ, ...βρίσκεται στην αντίπερα όχθη: κινηγά τα φλας επί ματαίω. /безрезултатно, напразно/. (То Βήμα 20/01/2001)

Ако се опитаме да обобщим всичко казано до тук, то трябва да започнем с това, че езиковото и културно настояще на елинизма се сливат с неговото езиково и културно минало, което доказва и разслоението на лексикално и синтактично ниво. Справедливо е да приемем, че гръцкият език не е поредица от различни езици през различните исторически периоди, а един език единен и многообразен. Факт е, че използването на описания по-горе вариант на писмено общуване се наблюдава от няколко десетилетия и означава неизбежното влияние върху арсенала от изразителни средства на речта. Днес, поради господстващата позиция, която заемат политиките и средствата за масова информация в ежедневието, и то не само в случая с Гърция, влиянието му върху формирането на съвременния език се смята за по-силно от това на всички останали такива. Това означава, че журналистическият език трябва вече да се възприема и като представителен за езиковата норма.

Безспорно е, че обективните фактори като стремеж към прозрачност на езиковите връзки и логическото им опростяване през последните години са феномен в НГЕ. Всъщност в съвременните масмедии процесът е насочен към постигане на по-голяма достъпност и разбираемост на текста за масовата публика. В този контекст устойчивите съчетания с предлози са залегнали в учебната програма на гръцкото средно училище, което е свидетелство, че не са вече толкова добре известни на младите гърци, а от друга страна са знак за това, че езиковата норма няма лесно да им позволи „да се оттеглят“, тъй като езиковите норми в съдържателно отношение се представля-

ват от тези стереотипизирани словесни образи. Освен това устойчивите изрази с предлози представляват предизвикателство за езиковедите, лексикографите и преводачите, защото естеството им не позволява директното им превеждане от не естествен носител на езика. Това от своя страна налага системна работа поради високата им честотност на употреба както в разговорния език, така и в текстовете с публицистичен, технически и научен характер.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ιορδανίδου 2001:** Α. Ιορδανίδου. *Λεξικό λόγιων εκφράσεων της σύγχρονης ελληνικής*. Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Κλαίρης, 2001:** Χ. και Γ. Μπαμπινιώτης Κλαίρης. *Γραμματική της νέας ελληνικής*. Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή – Γ'. Τα επιρρηματικά στοιχεία. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- Μπαμπινιώτης 2002:** Γ. Μπαμπινιώτης. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας., 2002.
- Συμεωνίδη:** Α και Α.Ευθυμίου Συμεωνίδη. *Οι στερεότυπες εκφράσεις και η διδακτική της νέας ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας*, Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών/ΠΤΔΕ-ΔΠΘ
- Τζάρτζανος 2002:** Αχιλλ Τζάρτζανος. *Νεοελληνική σύνταξη (της Κοινής Δημοτικής)*. Τόμος Α'. Αδελφών Κυριακίδη, 2002
- Holton Mackridge 2000:** D. Holton, P. Mackridge. *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας*. Πατάκης, 2000
- Σετάτος 1995:** Μ. Σετάτος. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*. 1995, 857–880.

ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ЕДИНИЦИ С КОМПОНЕНТ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЕ ВЪВ ФРЕН- СКИ, АНГЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Соня Мекенян, Ваня Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Цветовите се разделят на две големи групи – към едната група спадат белият, черният и всички оттенъци на сивия цвят, които човек възприема. Тази група цветове се наричат ахроматични, което значи още безцветни и неутрални. Другата група е на хроматичните цветове, в която влизат всички спектрални цветове: червен, оранжев, жълт, зелен, син, виолетов и други.

Различните цветове се отличават по своето психофизиологично въздействие върху човека. Деленето на цветовете на „топли“ и „студени“ се определя от разликата на психологичното им въздействие върху хората. Червените цветове и близките до тях оранжеви, жълти и охровокафяви, напомнящи цветовете на пламъка и на нагорещено желязо, се наричат „топли“. Синьовиолетовите и синьозелените цветове, които напомнят цвета на водата и въздуха (пространство и далечина), са „студени“. Като цяло първите действуват дразнещо, сигнално и активиращо. Студените цветове имат предимно успокояващо, отморяващо действие.

Цветовите предизвикват различни химически процеси в организма. Въздействието им може да доведе до усилване на обмяната на веществата, успокояване, намаляване на болката. Жреците в Египет и Древна Гърция са боядисвали стените на храмовете си в тонове, действащи благотворно на богомолците. Синият цвят лекува и успокоява, зеленият възстановява и отморява, жълтият развеселява и стимулира паметта, оранжевият действа общоукрепващо и тонизиращо, червеният цвят повишава активността на организма, а виолетовият

се използва за сваляне на температурата, възстановява нервите и помага за натрупване на физически и душевни сили.

Открай време човек е свързвал цветовете с определени понятия, чувства и знаци и дори е създал език на цветовете. Всеки писател, всеки народ, носител на съответния език, има своя символика. Фразеологията, семантичното преосмисляне и словообразуване отразяват символиката на цветовете.

В настоящия труд първо ще разгледаме двата основни цвята – черно и бяло, и образуваните с тях фразеологични единици във френски, английски и български език, а след това и някои идиоми с други цветове.

В европейските езици черният цвят много често се противопоставя на белия, за да се изразят двете крайности. Черното обикновено се използва с отрицателно значение, за което могат да се посочат множество примери. Този цвят нерядко символизира смъртта и се използва за цвят на траура. В суеверията черна котка, която пресича пътя на човек, носи нещастие; в приказките лошото момиче за наказание бива потопено в черната вода (а доброто – в златната); в уестърните „лошите герои“ са носили черни шапки, които са ги отличавали от „добрите“ – съответно с бели шапки, и т.н. За белия цвят съответно се приема, че е носител на положително значение. По традиция булчинските рокли в Европа са бели, като белият цвят символизира чистота и невинност. По време на война се използва бял флаг за сигнализиране на примирие (докато черният е знак за пиратство).

1. Черен цвят с отрицателно значение и бял – с положително:

Série noire – 1. черна хроника (поредица от неприятности); 2. поредица от криминални романи

Roman noir – криминален роман

Travail au noir – работа на черно, нелегална работа

Black day – черен (неблагополучен) ден

Black out – краткотрайно загубване на памет/ зрение/ съзнание

Bonnet blanc et blanc bonnet – не врат, ами шия, едно и също нещо

Not so black as one is painted – не е толкова лош, колкото го представят

The pot calling the kettle black – присмял се хърбел на хърбел (когато човек с по-голямо провинение изтъква по-малко такова на друг човек)

- To blackball – отхвърлям, отстранявам, отлъчвам
To blackmail – изнудвам някого
To get a black mark – получавам черна точка (направил съм нещо лошо и хората ще го помнят за в бъдеще)
To put up a black – (жарг.) постъпвам нетактично, правя гаф
Trou noir/ black hole – (астрон.) черна дупка (прен. значение: когато „потъват“, изчезват пари)
Cabinet noir – килер без прозорци
Humour noir/ black humour – черен хумор
Marché noir/ black market – черна борса
Liste noire (le livre noir)/ black book (list) – черен списък (на хора, които са преследвани, убивани и т.н.)
Noir esprit – дяволът
Two blacks do not make a white – чуждият грях не извинява собствения
A great white hope – човек, смятан за голяма надежда
A white lie – невинна, добронамерена лъжа
Arborer drapeau blanc/ wave a white flag – вдигам бялото знаме (предавам се)
White tie – официално вечерно облекло (когато се изисква фрак и бяла папионка за мъжете и официална вечерна рокля за жените)
White-beaded boy – любимец, галеник, фаворит
Avoir les mains blanches (être blanc comme neige) – невинен съм
Manger son pain blanc le premier – възползвам се от настоящия момент, от благоприятните обстоятелства, които няма да продължат дълго
Donner carte blanche à qqn – давам пълна свобода на някого
Черен гологан не се губи.
Черен неблагодарник
Роден на черен петък (роден под нещастна звезда)
Бели пари за черни дни.
Бели кахъри.
Бял ден не видя.
Истината излезе на бял свят.
Отиде си от белия свят.
По белия свят.
Посред бял ден.
Ръка, ръка мие, за да бъдат и двете бели.

2. Черното може да има и положително значение, а бялото – отрицателно.

В модата черният цвят се смята за стилиен и елегантен, вероятно поради контраста между него и бялата кожа на по-голямата част от европейците. Той се счита за цвят на сериозност и авторитет – православните свещеници носят раса в черно. Ето и някои примери:

Black tie – официално вечерно облекло

To be in the black – печеливш, успешен, рентабилен

To climb into the black – (започвам да) нося печалба, ставам рентабилен

To show the white feather – показвам страхливост (с борбата с петли бялото перо в опашката на петела се смята за знак за по-нисша порода)

To whitewash – прикривам/ замазвам грешки, реабилитирам

White elephant – скъпоструваща безполезна собственост

3. Противоположните цветове символизират присъщия дуализъм на битието.

Aller (passer) du blanc au noir – преминавам от едната крайност в другата

C'est écrit noir sur blanc/ mettre du noir sur du blanc/ write in black and white – написано е черно на бяло, безспорно е

Dire tantôt blanc, tantôt noir – променям често мнението си, казвам на черното бяло и на бялото – черно

Prouver que le noir est blanc/ to prove that black is white – искам да изкарам черното бяло; лъжа нахално; лъжесвидетелствам

4. Прилагателните blanc и noir са показатели за интензивност на качества и явления.

4.1 Ниска степен на интензивност

Appel téléphonique blanc – телефонно обаждане без отговор

Billet blanc – пропуснат билет от лотарията

Bulletin blanc – бяла бюлетина (при гласуване)

Coup d'état à blanc – неуспешен преврат

Election blanche – гласуване с бяла бюлетина

Examen blanc – зачот (изпит без оценка)

Faire chou blanc – нямам никакъв резултат, не успявам

Mariage blanc – фиктивен брак

Nuit blanche – безсънна нощ
Opération blanche – неуспешна операция
Tir à blanc – стрелба с халосни патрони
Vers blanc – бял (неримуван) стих
Voix blanche – безизразен глас

4.2 Висока степен на интензивност

Chagrin noir – безизходна мъка
Chauffer à blanc – нажежавам до бяло
To work oneself into a white heat – разгорещявам се, вбесявам се
Chauffer qqn à blanc/ until one is blue in the face – (обяснявам) до посиняване, полагам напразни усилия до безкрай
Cousu de fil blanc – съшит с бели конци (прекалено очевиден, за да заблуди някого)
Etre armé à blanc – въоръжен съм до зъби
Etre dans le noir (le plus complet) – в неведение съм, нищо не разбирам
Four noir – пълен провал
Froid noir – голям студ
Misère noire – голяма нищета
N'être pas blanc – не ми е чиста работата
Regarder qqn dans le blanc des yeux – гледам право в лицето
Saigner qqn à blanc/ to bleed someone white – взимам всичките пари на някого, оскубвам някого здравата, до последната стотинка
Se manger le blanc des yeux – избождаме си очите (при спор)
Rougir jusqu'au blanc des yeux – почервявам като рак (от смущение, срам и др.)

5. Зелен цвят – символика

Зеленият цвят символизира природата, растителността, растежа, свежестта и спокойствието. Употребява се в значение на неузрял, млад, неопитен, а също бодър и здрав.

Зеленото означава разрешение за тръгване, поради употребата му в светофари, ЖП сигнали, сигнализация на корабите и др. Поради маскировъчните (камouflажните) му свойства се използва и във военните униформи на някои войски.

Зеленият цвят е традиционният цвят на исляма, поради асоциацията му с природата. Цитира се твърдението на пророка Мохамед,

че „водата, зеленината и красивото лице“ са три универсално добри неща.

Завистта – един от седемте смъртни гряха, се нарича и „the green-eyed monster“ (зеленоокото чудовище – по израз на Отело от едноименната творба на Шекспир). Човек, който завижда, е „green with envy“.

По традиция за някого, на когото му се отдава градинарството, се казва, че има green thumb, или green fingers (doigts verts).

Неопитните хора се смятат за „зелени“ – green, вероятно по аналогия с неузрелия плод, както и думата greenhorn се отнася за човек без практически опит. (To be green – млад съм, неопитен, зелен, доверчив, наивен)

За хора, които не се чувстват добре, понякога се казва, че са „green around the gills“.

Зеленият цвят символизира американската валута – долара, и по този начин придобива конотация на пари, богатство и капитализъм.

Във френски език този цвят може да има значение на неприличен (En dire de vertes – разказвам неприлични истории; Langue verte – жаргон) и строг (Verte réprimande – строго мъмрене).

Donner le feu vert/ give someone the green light – давам зелена светлина/улица на някого (разрешение, свобода на действие)

Classe verte – зелено училище

Ceinture verte/ green belt – зелен пояс (зеленина извън града)

Tourisme vert – туризъм сред природата

Se mettre au vert – излизам извън града на почивка

Aller au diable (au) vert – отивам много далеч, пропадам

Verte jeunesse – млади-зелени (неопитни, безразсъдни младежи)

Cuir vert – необработена кожа

Verte vieillesse – бодра старост

Vin vert – младо вино

Employer le vert et le sec – прибягвам до всякакви средства, за да постигна нещо

Manger son blé en vert – изразходвам си парите предварително

Donner à qqn une volée de bois vert – здраво набивам/ натупвам някого

Il n'est bois si vert qui ne s'allume – търпението си има граници

Il s sont trop verts (ирон.) – не е лъжица за твоята уста; гроздето е кисело (за нещо, което не можем да получим)

Discuter autour du tapis vert – разисквам около зелената маса (в заседателна зала)

The grass is always greener on the other side – далечното или различно място изглежда по-хубаво от това, където сме в момента

To green up – раззеленявам (се), запролетява се

Billet vert/ greenback – банкнота (долар)

The rub of the green (главно британски израз) – късмет (особено в спортно състезание)

Greener pastures – по-добра работа или място; по-добра ситуация

Трай, коньо, за зелена трева

Пращам някого за зелен хайвер

6. Син цвят

Синият цвят често обозначава контузия, като в израза „black and blue“, тъй като е цветът на натъртеното място. Този цвят се използва и за да изрази състояние на тъга или меланхолия – когато човек е изпаднал в депресия или е потънал в дълбок размисъл. Фразеологизмът „blue skies“ обаче, който се отнася за слънчево време, внушава бодрост и радостно настроение.

В английски език синият цвят прави отправка към тематика, която представлява табу в обществото (изразът „blue movie“ означава порнографски филм).

Тъй като по традиция синьото е цветът на небето, някога родителите са повивали мъжките си рожби в синьо, за да ги предпазят от демони. По-късно розовият цвят е бил избран за момиченцата.

Zone bleue/ blue zone – „синя зона“ в града (където паркирането е разрешено срещу заплащане)

Avoir du sang bleu/ to have blue blood, to be blue-blooded – със синя кръв съм, от благородническо потекло, с най-висок социален статус

N’y voir que du bleu – нищо не разбирам, оставям се да ме излъжат

Passer au bleu – разпилявам, прахосвам (за пари)

Etre (voyager) dans le bleu/ into the blue – отдавам се на празни мечти

To scream (shout, cry) blue murder – вдигам много врява, викам силно от болка, гняв, в знак на протест и т.н.

To appear/happen out of the blue/ out of a clear blue sky/ a bolt from the blue – пълна изненада, неочаквано, като гръм от ясно небе

Into the blue – на далечно разстояние, в неизвестното

To blue pencil something – цензурирам A blue-eyed boy – любимец, фаворит (To look / feel) blue/ sing the blues; have the blues – чувствам се потиснат или тъжен

Once in a blue moon – много рядко, от дъжд на вятър

Blue-chip – сред най-добрите от дадено поприще съм

In a blue funk – изплашен, паникьосан; унил, тъжен

Blue law – (мн. ч.) строги пуритански закони

Blue Monday – потискащ ден (понеделник се смята за тъжен ден, тъй като е работен, за разлика от почивката през уикенда)

Bluenose – пуритан

Blueprint – подробен план/ проект/ описание

(To talk like a) blue streak – говоря като картечница

True blue – верен, предан

The blue blanket – (ряд.) небе, синева

Disappear into the blue – изпарявам се, изчезвам безследно (яко дим)

By all that's blue! – (разг. ряд.) дявол да го вземе!

Till all is blue – с всички сили, с пълна пара, до безкрайност

(Run around/rush around etc.) like a blue-arsed fly (британски и австралийски разговорен израз) – движа се наоколо бързо, докато се опитвам да си свърша работата, когато съм много зает

Like blue blazes (американски и австралийски израз, остарял) – (правя нещо) много често

Into the wide/wild blue yonder (литературен израз) – (отивам) на далечно и непознато (затова и вълнуващо) място

7. Червен цвят

Червеният цвят привлича вниманието на хората и често се използва, за да се обозначи някаква опасност. Червеното е и цветът на огъня – с него са маркирани кранчетата за гореща вода, пожарогасителите и др. Червеният цвят означава „спри“ в забранителните пътни знаци, светофарите, светлините на спирачките и други.

В религията, тъй като червеният цвят представлява цветът на огъня, символизира присъствието на Бог. Смята се също за цвят на църквата, защото символизира и кръвта на мъчениците за вярата.

Тъй като е цветът на кръвта, червеното се свързва с бога на войната от римската митология – Марс, и червеникавата планета се именува на него. Фразата „sang rouge/ red-blooded“ описва човек, който е енергичен и деен, а понякога се противопоставя на по-студения израз „sang bleu/ blue blood“, въпреки че няма връзка между двата изрази по отношение на техния произход.

Червеният цвят символизира любовта, романтиката и секса и съответно отгук идват червените сърца за Св. Валентин и квартала на „червените светлини“. Този цвят обаче може и да изразява гняв, като в израза voir rouge/ to see red, или смущение, например to be red-faced.

„Социалистическото“ червено е цветът на европейските революционери, често във вид на червено знаме. Използва се и от червено-ризиците на Гарибалди („redshirts/ chamise rouge“). Прави се връзка с „кръвта на работническата класа“, символизираща страданията на пролетариата. Например Гражданската война в Русия и тази във Финландия се водят между „Червената армия“ (Red Army/ Armée rouge) и различни „Бели армии“ (White Armies/ Armées blanches).

Червеното мастило се използва, за да се обозначат дългове, а също и загуби в баланса, откъдето произлиза и изразът „in the red“ („на червено“, на загуба/ в дефицит съм). Червеният свят се свързва често и с британската армия (Redcoats) и се използва да опише принадлежност към британската националност. Цветът се използва и за римската, британската и съветската империя.

Dérouler le tapis rouge/ roll out the red carpet – посрещам с почести
Red carpet treatment – много тържествено посрещане
N’avoir pas un rouge liard – на червено съм, нямам пукната пара
Griller un feu rouge – минавам, без да спирам на червено
To be shown the red card – „показват ми червен картон“, уволняват ме от работа
To catch someone red-handed – хващам някого на местопрестъплението
Red tape – бюрократизъм, бюрокрация, канцеларщина

To see the red light – предчувствувам/ забелязвам опасност
Paint the town red – излизам и се забавлявам

A redneck – фанатичен, тесногръд, предубеден човек
Red eye – пътувам с нощен полет

Give sb the red eye – гледам някого с лошо око

Red flag – предупредителен сигнал

Red rag – нещо, което въбесява (от червен плат за раздраждане на бикове)

To draw a red herring across the path/track/trail – отвличам вниманието от главния въпрос

Red hot – сензационен

Red-faced – зачервен

A red-letter day – щастлив ден, празник

See red – (разг.) много съм ядосан

Red light district – квартал на „червените фенери“

Red rag to a bull – нещо, което безотказно кара някого да се ядоса или разсърди

Lanterne rouge – последният (при конкурс, в редица)

8. Жълт цвят

В английски език жълтият цвят най-често се свързва с жълтеницата и страхливостта. „Yellowbellied“ или „yellow“ са американски жаргони за страхлив човек.

„Жълтата преса“ (Journalisme jaune/ yellow journalism) символизира журнализъм, който изопачава и преувеличава фактите, за постигане на максимален ефект и печалби. Жълтите страници (Yellow Pages) пък са тази част от телефонния указател, която изброява бизнес номерата по категории. Именувани са така поради цветната хартия, върху която са отпечатани в указателите, за да се разграничат от обикновените списъци.

Френският израз „rire jaune“ („жълт смях“) може да се преведе като „безрадостен смях“ – когато човек се смее без да се радва, например ако не намира анекдота за забавен или когато хората се смеят за негова сметка.

Жълтото е и цветът на изневярата във френски език (être peint en jaune – рога носец съм).

Montrer à qqn son bec jaune (béjaune) – показвам колко съм глупав, невеж

A yellow streak (to have a yellow streak down one's back) – страховитост, малодушие (като черта на характера)

Péril jaune/ „Yellow Peril“ – „жълтата заплаха“ (нарастващото население на Китай)

Yellow-dog – трудов договор, обвързващ работника да не членува в профсъюз

9. Розов цвят

Tickled pink – приятно съм възбуден (от комплимент и пр.)

In the pink (of health) – в отлично здраве

The pink of perfection – връх на съвършенството

In the pink of condition – в отлична форма съм, напълно здрав

In the pink of repair – в пълна изправност, в отлично състояние

Pink slip – официално писмено уведомление, че човек е уволнен от работа

Pinkies – малките пръстчета

Strike me pink! – има си хас! как е възможно!

The pink round (британски, американски израз) – пари, харчени от хомосексуалисти, особено за развлечения

10. Лилав цвят

Born to the purple – ист. багренороден, прен. от царски/аристократически род

Raised to the purple – провъзгласен за император, ръкоположен за кардинал/епископ

Purple prose – цветист, претрупан, приповдигнат (за стил)

To be purple with rage – много съм ядосан

11. Златист цвят

A golden opportunity – златна възможност

A golden handshake – голяма парична сума, връчена при пенсиониране на висш чиновник/член на фирма

A golden boy/ girl – млад човек, идолизиран заради способностите си (особено в спорта), човек, постигнал успех, на когото се възхищават

Golden opinions – високо уважение

Goldfish bowl – невъзможност да се уедини човек, много хора, навалица

Silent is golden – мълчанието е злато.

Règle d'or/ the golden rule – златно правило (най-важното и основно правило, свързано с нещо)

Milieu d'or/ the golden mean – златната среда

Siècle d'or/ Golden age – Златен век

Veau d'or/ the Golden Calf – Златният Телец

Mine d'or/ a gold mine – златна мина

Cœur d'or/ golden heart – златно сърце

Noces d'or/ a golden wedding – златна сватба

Golden handcuffs – финансови споразумения, посредством които дадена компания „убеждава“ важен служител да остане на работа

A golden parachute – щедро обезщетение в случай на загуба на работата

Affaire (marché) d'or – много изгодна сделка

A golden oldie – стар „златен хит“

12. Сребрист цвят

Noces d'argent/ a silver wedding – сребърна сватба

Age d'argent/ Silver age – сребърен век

The silver screen – киното

Every cloud has a silver lining – всяко зло за добро, всяко нещо си има и добрата страна

Silver spoon (to be born with a silver spoon in one's mouth) – от богато/ привилегировано семейство съм

To have a silver tongue – „имам златни уста“, красноречив, сладкодумен съм

13. Сив цвят

Vie grise/ grey existence – сиво съществуване, скучен живот

Substance grise (du cerveau)/ grey (gray) matter – сиво вещество, умствени способности

Gray area – спорен въпрос, неясна или трудна за дефиниране област (част от закон)

Grey pound – (британски израз) икономическата сила на възрастните хора

14. Човешките емоции са различни, както се различават и цветовете, които се свързват с тях. Под въздействието на емоциите човек променя цвета на лицето си и това може да обясни употребата на различните цветообозначения.

Peur bleue – панически страх

Entrer dans une colère noire – ужасно съм разгневен

Colère blanche (bleue, rouge, jaune)/ white heat – силен гняв

To burn with a low blue flame – много съм ядосан

En être bleu – оставам с отворена уста от изумление

Voir rouge; se fâcher (tout) rouge/ to see red – гледам на кръв

Regarder qqn d'un œil noir; jeter un regard (œil) noir – гледам злобно

Broyer du noir, avoir (se faire) des idées noires/ have black thoughts

– светът ми е черен, обземат ме черни мисли

Être d'une humeur noire/ to be in a black mood – в лошо, мрачно настроение съм

Pousser les choses au noir – голям песимист съм

Prendre sans vert – изненадвам, заварвам някого неподготвен, „по бели гащи“

Конкретният цвят е почти без значение, например En voir de toutes les couleurs – мъча, тормозя, вадя душата на някого. Важно е прилагателното за цвят да означава интензивност на баграта. Не винаги можем логически да обясним защо един или друг цвят обозначава интензивност. Необичайният цвят, който обикновено се прилага към дадено съществително име, подчертава някакво изключително явление.

En voir (bailler) de belles des vertes et des pas mûres – виждам изумителни, шокиращи неща

En voir de bleues (de grises, de toutes les couleurs) – виждам и патя

Méchant comme un âne rouge – зъл като червено магаре

15. Понякога причината за употребата на дадено цветообозначение може да се обясни, като се проследи историята на неговото възникване.

Carte bleue/ blue card – кредитна карта (на American express)

Carte orange – транспортна карта за метрото

Bibliothèque bleue – рицарски романи (заради синята подвързия)

Contes bleus – приказки, небивалици (заради синята подвързия)

Bibliothèque rose – поредица от книги за деца

Papiers roses – розовите страници на Petit Larousse със сентенции на латински или други езици

Cabinet noir – секретен отдел за цензура над кореспонденцията, въведен при Луи XIV

Vert galant – женкар (Анри IV е носел прякора le Vert galant)

Barbe bleue – Синята брада (от приказката на Шарл Перо), със значение на жесток и ревнив човек

Blue stocking – жена с интелектуални/ литературни интереси; педантка (тъй като първоначално дългите чорапи са били част от мъжкото облекло, през XVII в. жените, които са следвали тази мода, са били свързвани с амбиции и стремежи към начетеност, към което е довело до възникването на този пренебрежителен израз)

Blue ribbon – 1. високо отличие, първа награда (от обичайната награда, давана за първо място – орденът на жартиерата)

Cut through the red tape – захващам се с работата без забавяне поради бюрокрация (изразът произлиза от Англия, където векове наред британското правителство е следвало традицията официалните документи да се завързват с червена лента. Безкрайното отвързване и завързване на документите, съпътстващо работата с тях, довежда до преносната употреба на израза като символ на ненужно забавяне и бюрокрация и съответно той започва да се използва с настоящото си значение).

One red cent – пет пари не струва (произходът на този израз се свързва с червения цвят на медта, от която са се изработвали монетите – в днешно време те представляват сплав от мед, калай и цинк. Изразът се използва от XVIII в. за неща, които нямат никаква стойност)

Scarlet woman – прелюбодейка, лека жена (произлиза от видение на Св. Йоан за жена, облечена в алени дрехи, с надпис на челото, че е майка на всички блудници и отвратителни неща по света. Изразът се използва с настоящото си значение от около 1700 г.)

To kill the goose that lays the golden eggs. – Убивам гъската, която снася златните яйца (унижощавам източника на богатства поради глупост или алчност). (Изразът от около 1400 г. прави отправка към Езоповата басня за фермера, чиято гъска снася по едно златно яйце на ден, и който убива гъската с погрешното убеждение, че ще получи всичките яйца наведнъж.)

16. Компаративни ФЕ

(Blanc) comme (la) neige/ whiter than white – бял като сняг; напълно невинен/ честен и почтен човек

Blanc comme le lait – млечнобял; l'albâtre, d'albâtre – бял като алабастър; la (de la) craie – бял като тебешир; un lis – бял като лилия; un linge/ as white as a sheet – бял като платно (от силен страх); as white as a ghost – бял като призрак; *разг. изрази, подчертаващи белотата:* un cachet d'aspirine; un pied de lavabo; as white as ashes

Rose comme un radis – свеж като репичка

Mauve comme la violette de Parme – бледолилав

Jaune comme l'or – жълт като злато; le safran – жълт като минзухар; la paille – сламеножълт; le miel – жълт като мед; le soufre – жълт като сяр; le citron – жълт като лимон, un coing – жълт като дюля, cire – жълт като восък

Noir comme un gruneau – с тъмна кожа; (du) jais/ as black as jet – черен като катран; du cirage – черен като вакса; de l'encre/ (as) black as ink – мастиленочерен; du charbon/ (as) black as coal – черен като въглен; (de l') ébène/ (as) black as ebony – черен като абанос; l'aile du corbeau – смолисточерен; un corbeau / (as) black as a crow/ as a crow's wing/ as a raven/ as a raven's wing – гарвановочерен, une taure – черен като къртица

As black as my hat/ as night/ as soot/ as the ace of spades/ as your boots (hat) – черен като дявол

As black as hades – (от Хадес – бог на подземното царство в гръцката митология)/ as black as Newgate's knocker (Нюгейт е известен затвор в Англия) – тъжен, безнадежден; в неблагоприятна светлина

Il fait noir comme dans la gueule d'un loup – тъмно като в устата на вълка/ dans un four – тъмно като в пещ/ dans un tunnel – тъмно като в тунел

To be not as green as one cabbage looking – не съм толкова глупав или неопитен, колкото изглеждам

Rouge comme une cerise – почервенявам от смущение/ вълнение; un coq – червен като гребена на петела; un coquelicot/ as red as a poppy – червен като мак; une écrevisse/ as red as a lobster – червен като рак; une pivoine – червен като божур; as red as a rose – червен като роза; une tomate/ as red as a tomato – червен като домати; as red as blood – червен като кръвта; as red as a ruby – червен като рубин ; as red as a beetroot – червен като (червено) цвекло

Rouge comme une pomme d'api; une pomme – червен като ябълка
(за бузките на децата)

As green as a jungle – раззеленено (за място)

As green as grass/ as a gooseberry – съвсем неопитен съм

Brown as a berry – тъмно кафяв

17. Антоними

Etre connu comme le loup blanc (gris) – познат съм като шарен вол
(познат съм на целия свят)

противоположен израз Etre le merle blanc – бяла лястовица, рядко срещан човек или предмет

Voir la vie en blanc (rose); Voir tout en bleu (rose) / to look through rose-coloured/tinted spectacles – виждам нещата откъм розовата им светлина, идеализирам

противоположен израз Voir tout en noir – виждам всичко в черни краски

To be in the black – печеливш съм

противоположен израз to be in the red – на загуба съм

18. В отделните езици се наблюдават различни цветообозначения за едно и също явление.

Chauffer qqn à blanc/ until one is blue in the face – обяснявам до посиняване

Blanc – bec, bec jaune/ to be green, green hand, greenhorn – имам още жълто по устата си, зелен съм

Oeil au beurre noir/ black eye – посиняло око (от удар)

To be black and blue – насинен

Avoir une envie bleue/ to turn white/ green with envy – позеленявам от завист

To turn gray – побелявам, прошарвам се

To worry oneself gray – побелява ми косата от ядове

19. Употреба на синекдоха във ФЕ с цветове (част от предмет, от тялото на човек, лицето, дрехата и др.)

Cols bleus – френските моряци

Men/ boys in blue – полицаи; моряци

Cordon bleu – изкусна готвачка

Casques bleus – френските сини каски от Временните сили на ООН

Gueules noires – миньори

Habit vert – член на Академията

Chemise brune/ brownshirt – хитлерист (Щурмоваците в Германия носели кафяви униформи и били познати като „кафявите ризи“)

Talon rouge – елегантен човек с добри обноски

Pourpre romaine – кардинал

Blue-collar workers – хора на физическия труд

Col blanc/ a white-collar worker – служител, чиновник (в офис)

Pink-collar workers – жени служителки (обикновено в офис, за малко пари)

Bluescoat – член на агенция за прокарване на закони

От направената по-горе съпоставка могат да се направят следните изводи:

В някои ФЕ съществителните имена с прилагателно цветообозначение променят своето пряко значение. Например:

Fleur bleue – любовна интрига

Oiseau bleu – несбъдната мечта

Etre la bête noire de qqn/ to be a black sheep – черната овца съм

Papillons noirs – черни мисли

Von rose – безгрижен младеж

Pot au noir – премеждие

Point noir – 1. трудноразрешим въпрос 2. опасно място по пътя с много задръствания.

Характерно за идиомите във френски език е зрителното впечатление, докато в българския език впечатленията са свързани с други сетивни органи:

Nuit noire – глуха нощ

Faire grise mine à qqn – правя кисела физиономия

Rire jaune – кисел (насилствен) смях

Arme blanche – хладно оръжие

Фразеологичните единици с компонент цветообозначение имат висока честотност на употреба – те отразяват образно актуални събития и тенденции в обществото (pink pound, grey pound, rub of the green, drink till all is blue, to see pink elephants, être noir, gris comme un Polonais и др.) Те продължават да се развиват и да възникват нови,

съвременни изрази (например *marée noire* означава прилив, който донася нефт от танкерите, и се употребява със значение на разпространяващо се неприятно явление; *blue zone* и др.)

БИБЛИОГРАФИЯ

- Гак 1974:** В. Гак . *Сопоставительная лексикология*. Москва, 1974.
- Речник 1990:** *Dictionnaire de la langue française*. Le Petit Robert Paris, 1990.
- Речник 1993:** *Dictionnaire de la langue française*. Lexis Larousse Paris, 1993.
- Речник 1994:** *Речник на идиомите в английския език*. Кембридж & прозорец, 1994.
- Речник 1995:** *Английско-български фразеологичен речник*. МАГ-77, 1995.
- Станкова, Харлакова 1991:** I. Harlacova, E. Stankova. *English idioms*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Colour** // Wikipedia, the free encyclopedia
(<http://en.wikipedia.org/wiki/Color>)

IDIOMS EXPRESSING VARIOUS CHARACTER TRAITS IN MODERN ENGLISH

Rossitsa Pashova
Plovdiv University „Paisii Hilendarski“

I) IDIOMS EXPRESSING GENEROSITY:

A giving person – this idiom does not necessarily refer to giving any material object but applies to the person’s generous character

Generous to a fault – be overgenerous, giving more than one should

Put others first – to think of the needs of the others before oneself, often said as put one’s kids first

Give of oneself – to give generously of time, skill or whatever is needed

Be a sugar daddy – this is one who spends a lot of money supporting or buying gifts for someone

II) IDIOMS EXPRESSING SELFISHNESS

People who are self-centered are often too focused on themselves, they can also be called wrapped up in themselves. Here are some idioms pointing to selfishness:

To look out for number one – to be concentrated only with one’s own needs and interests

Into oneself – be conceited, thinking of oneself as the best

It’s all about someone – when a person’s thoughts and actions are self-centered

Out for someone – be involved in something for personal gain at the expense of others

III) IDIOMS EXPRESSING COMPASSION

A compassionate, caring or sentimental person is sometimes called one of these nouns:

A softy; An angel of mercy; A bleeding heart;

IIIA) HAVING A HEART AND RELATED IDIOMS

The heart being considered the centre of compassion, it's no surprise that a number of idioms for compassion and caring use the word 'heart':

Have a heart – show compassion or kindness

Have a heart of gold – be compassionate and generous

Be warm – hearted – to have warm, caring feelings for people

Be soft – hearted – to easily feel sympathy and compassion

Selfless act – a good deed

Act of kindness – a good deed

One's heart goes out to someone – to feel sorry for someone for his or her unhappy situation

One's heart bleeds for someone – to feel very sorry and sad for someone's misfortune

IIIB) IN THE SAME BOAT AND RELATED IDIOMS

Some idioms render empathy for situations or hardships which the speaker has also experienced:

In the same boat – experiencing the same challenge, hardship or difficult situation

Be in one's shoes – to have the same experience as someone else

IV) IDIOMS EXPRESSING COLD – HEARTEDNESS

In contrast to being sympathetic or compassionate some people are cold, showing no compassion or warmth to others. Most idioms that express lack of compassion include the word 'heart'. Many of them express negative character traits in general. Here are some of them with the general meaning 'to be unfeeling':

Be heartless;

Have no heart

Be cold – hearted

Be hard – hearted

Have a heart of stone

V) IDIOMS EXPRESSING HONESTY

Honesty can be manifested in various ways. One can be honest and ethical and truthful in business and every aspect of life. Here are some idioms to describe an honest person:

Honest as the day is long

Keep one's word

Be as good as one's word

A man of his word

Confessing the truth is another form of honesty and here are some more idioms rendering this:

Come clean

Fess up (a slang version of confess)

Sometimes 'Honesty expressions' are used to begin a statement of fact revealing the true feeling of the speaker and they mean the same as „In fact“ or „Honestly“:

Tell the truth

In all honesty

If the truth is known

Honest to God

Following are some other idioms that mean to be frank or honest and not to hide, avoid or distort the truth:

Be straight – forward – to be honest

Be straight with someone

Tell it like it is

Lay it on the line – to be straight – forward about a problem or a serious matter

Be level with someone – to be frank about a problem or serious matter

VA) ABOVE BOARD AND RELATED IDIOMS

Here are some idioms used to describe openness and honesty in business dealings:

Lay (or put) one's cards on the table – to expose one's true motives or intentions

Pull no punches – to be honest about unpleasant facts

On the level – to be honest and ethical

Above board – to be completely open and honest

Out in the open – open and honest representation of something, nothing hidden or secret

VI) IDIOMS EXPRESSING DISHONESTY AND DECEPTION

A person not telling the truth may be dishonest or deceptive in a number of ways – by lying, by hiding or distorting the truth, cheating in love, business or other areas of life. Here are some idioms to describe such a person:

A cheat – someone who cheats us. in love

A phony – someone who presents himself or herself falsely

Be two – faced – be a hypocrite

A double – crosser – someone who cheats us. in business dealings

A scammer – someone who cheats or tries to take advantage of people

A double – talker – someone who speaks deceptively to hide the truth

Talk from both sides of one's mouth – to hide the truth

VIA) TELLING A LIE AND RELATED IDIOMS

Here are some idioms rendering lying to exaggerate or to avoid getting into trouble:

Fib

Stretch (or bend) the truth

Make up something – make up a story

Lie through one's teeth

VIB) LIES AND RELATED IDIOMS

A (little) white lie – a lie told to avoid hurting someone

A pack of lies – a lot of lies

The following idioms generally refer to false stories and excuses told to deceive someone:

A cock – and – bull story – an unbelievable tale invented to deceive

A fish tale – an exaggerated or false story, alludes to exaggerating about the size of the fish one has caught

A tall tale – us. said about legends but also of any unbelievable story

Acting secretly intending to deceive someone can be described with any of these idioms:

Be on the sly

Be on the down low

Sell someone down the river – to cheat someone esp. in business

Rip someone off – to steal from someone or to cheat

VII) IDIOMS EXPRESSING SHYNESS OR INTROVERSION

Someone who is introverted or prefers to spend his time alone is sometimes called a loner. Here are some more expressions meaning to be introverted:

Keep to oneself – prefer or tend to be alone

Like one's privacy – to prefer to be alone and have private space

Prefer one's own company – to prefer to be with oneself rather than with other people

Sometimes there are expressions somehow impolite and even rude used to describe people who are shy and socially awkward:

A wallflower – a person who stays quiet at social gatherings

A shrinking violet – a person who reacts nervously to social contact; alludes to a flower receding when attached or approached

Be mousy – timid and shy, with mouselike qualities

A nerd – (slang) a person who is socially awkward or dull, preoccupied with school work or intellectual hobbies.

A geek – (slang) – socially awkward, different from others in a bizarre way, often said of men.

Someone who is too serious in social settings or ruins others' fun might be called any of these idioms:

A wet blanket; A party pooper – a person who tries to spoil the fun of others.

A stick – in – the – mud – a person who refuses to have fun, doesn't want to go out and is dull. Alludes to being caught unhappily in the mud, unable to move.

VIII) IDIOMS EXPRESSING SOCIABILITY

People who are very sociable and feel comfortable communicating with other people are said to be 'outgoing'. Here are some more idioms to describe such people:

A people person – who likes to be with people

A sociable butterfly – a person who likes social gatherings and socializing, us. said of women but can be said of men too.

Someone who makes people laugh and enjoy themselves in a social setting might be called one of these idioms;

A ham – a person who likes to perform and have people's attention

A character – a person who is eccentric but lovable

Be the life of the party – who makes the party fun and energetic

IDIOMS EXPRESSING INDEPENDENCE AND SELF – SUFFICIENCY

Being an independent adult, having left the security of one's parent's house can be rendered by one of the following idioms:

Leave the nest – to move out of one's parents' house

Try (or test) one's wings – to experience for the first time independence

Stand on one's own – to be financially and emotionally independent

Live in one's own – live independently

Cut the apron strings – to cut the emotional dependence on family, esp. on your mother.

And to come to the conclusion we may ask how has English become such an idiom – rich language. Great Britain is a relatively open and mobile society. Wherever people go they bring their regional and colloquial expressions. In that way idiomatic speech stays alive and it is open to experimentation and thus the environment for a new and creative language is prepared to flourish. People use idioms and expressive phrases simply to find fresh, vivid, humorous ways to say what they mean. Also, it is simply the creativity of human nature which makes it play with language, shape it to one's use and take advantage of the full range of expressions that a language allows – in that way making it sound more vivid, deeply felt and alive, serving the miscellaneous functions of society in all its areas.

REFERENCES

- Hey 1984:** G. C. Hey. *English Usage*. Hong Kong, 1984.
Vallins 1960: G. H. Vallins. *The Best English*. London, 1960.
Gail Brenner 2003: *Webster's New World American Idioms Handbook – Gail Brenner*, Canada, 2003.
Prof. M. Mincoff (ed.): *English – Bulgarian Dictionary*, ed. By Prof. M. Mincoff, Sofia, 1973.
Kunin 1984: A. V. Kunin. *English – Russian Phraseological Dictionary*. Moscow, 1984.

KONTAKT WERBALNY PIELEŃNIARKI Z RODZINAMI POLONIJNYMI W NIEMCZECH

Urszula Kokot

Śląska Akademia Medyczna w Katowicach

Pielęgniarka polska pracująca w szpitalu niemieckim będzie miała kontakt nie tylko z rodowitymi Niemcami, ale także ze środowiskiem polonijnym. Wśród nich znajdują się rodziny przebywające niekiedy od kilku pokoleń w Niemczech. Osoby te władają w różnym stopniu dwoma językami: polskim (ogólnopolskim lub dialektem) oraz niemieckim, który dla wielu z nich będzie językiem wyuczonym. W pracy z rodzinami polonijnymi pielęgniarka środowiskowa spotyka się z dziećmi lub osobami dorosłymi, które zostały wychowane w środowisku bilingwalnym polsko-niemieckim, np. matka-Polka, ojciec-Niemiec. Dzieci te przyswoiły jednocześnie dwa systemy językowe, a kontakt z rodzicami tylko w ich rodzimym języku (z matką-wyłącznie po polsku, z ojcem tylko po niemiecku) zapobiegł interferencji językowej (wpływowi jednego języka na drugi). Podobnie – dwujęzyczność dzieci mówiących w domu po polsku, a w kontaktach zewnętrznych wyłącznie po niemiecku – stosowana konsekwentnie pozwoliła uniknąć wymieszania dwóch kodów.

W tej pracy interesuje nas jednak „zderzenie“ polszczyzny z innym językiem w społeczności bilingwalnej. Istnieje wiele definicji bilingwizmu. Jedna z nich mówi, iż bilingwizm zaczyna się w momencie, gdy mówiący może generować kompletne znaczące wypowiedzenia w innym języku i rozwija się aż do momentu, gdy dana osoba może uchodzić za „native-speakera“ w więcej niż jednym otoczeniu językowym (Mindak, 1983:205). Niektórzy językoznawcy reprezentują pogląd, iż w badaniach bilingwizmu należy uwzględnić także dialekt, jako odrębny system językowy (Weinreich 1953; Dunaj, Kurek,

Latocha:1980), którego interferencja może stanowić utrudnienie w zrozumieniu języka ojczystego. Gdy dwa języki wchodzą w styczność, wtedy w pierwszym stadium interferencji w słownictwie lub strukturze gramatycznej mają miejsce odchylenia od normy (kodyfikacyjnej lub uzualnej), pojawiające się w mówionych lub pisanych indywidualnych formach wypowiedzi. Jeśli są one często powtarzane przez dużą grupę ludzi (interferencja zbiorowa) mogą wejść na stałe w obręb zespołu środków językowych akceptowanych przez uzus i normę językową. Procesy interferencyjne mogą być bardzo intensywne i przebiegać wielopłaszczyznowo: 1. język ogólnonarodowy A ↔ j język ogólnonarodowy B, 2. język ogólnonarodowy A ↔ dialekt, socjolekt B, 3. dialekt, socjolekt A ↔ dialekt, socjolekt B, 4. język ogólnonarodowy A ↔ dialekt B, 5. dialekt, socjolekt A ↔ idiolekt B, 6. idiolekt A ↔ idiolekt B. Owa wielopłaszczyznowość i intensywność procesów interferencyjnych decyduje o odmienności języka polonocentrycznych wspólnot komunikatywnych poza granicami kraju w porównaniu z polszczyzną w kraju, przyczyniając się do czynnego bilingwizmu części członków zbiorowości polonijnych (Dubisz,1997:330)

M. Milewska (1986:144) rozpatruje w związku z tym różne możliwe relacje bilingwalne, od poziomu dialektalnego aż po język literacki, jednakże jej zdaniem oddziaływanie jednego języka na drugi na poziomie ponaddialektalnym jest jednokierunkowe w relacji polsko-niemieckiej – systemem przyjmującym wpływy obce pozostaje zawsze język polski. A. Nagórko (1997:180) prezentuje natomiast nieliczne zapożyczenia polskie przyjmowane przez wieki do literackiego zasobu słownictwa niemieckiego (przykładowo mogą to być późniejsze polonizmy, takie jak np. *Fatzke* / od imienia *Wacek* – w znaczeniu „fircyk. modniś”, *dalli*, *pomale*, *pomahle* pol. *pomału*), których źródłem był język polskich imigrantów (Nagórko, tamże). Z podanych do druku przez Michalewską (1986:148-153) nagrań widać wyraźne różnice językowe pomiędzy starą i nową emigracją. Przy podobnym statusie społecznym (robotnicy) regionalnym (ze Śląska do Zagłębia Rury) głównym czynnikiem różnicującym język emigrantów jest długość ich pobytu w Niemczech. Stara emigracja posługuje się często gwarą (zawierającą także archaizmy jak np. formy czasu przeszłego złożonego typu *jage byua*), która działa na zasadzie interferencji na język ogólnopolski (Nagórko,1997:181).

Piełęgniarka w kontakcie ze śląskimi emigrantami spotyka się z typowymi dla tej gwary zwrotami *:chodźć pod laską* (zamiast: *o lasce*),

dziewczyzna pod okularami (zamiast: *w okularach*; *Ta pielęgniarka jest uczynliwa* (zamiast: *uczynna*). Pomagając pacjentom w zabiegach pielęgnacyjnych oraz przy posiłkach można usłyszeć także dialektyzmy takie jak: *oblec się* (*ubrać się*), *okąpać* (*wykąpać*), *czarny* (w znaczeniu: *brudny*), *na beztydzień* (*na co dzień*), *smażonka* (*jajecznica*), *spodek* (*spódnica*), *warzyć* (*gotować*), *kaj*(*gdzie*), *kołoczek* (*ciasto drożdżowe*), *maszkecić* (*jeść smakołyki*), a także zwroty: *lotać po bosoku* (*biegać na bosaka*) i *ja nie poradzę* (*poradzić* w gwarze śląskiej *potrafić* w języku ogólnopolskim: *udzielić rady*; Synowiec, 1999:117 i in.). Dla osadników powojennych wpływy niemieckie są wyraźnym „ciałem obcym“ i przybierają niekiedy formę cytatów najczęściej o charakterze nazw własnych np. : *do Bundesrepublik, ot Hanover* (Nagórko, 1997:181). W wypadku Ślązaków wiele germanizmów może mieć starszy rodowód – wśród nich wymienić można także zapożyczenia leksykalne jak: *apfelzina* (*pomarańcza*), *kafei* (*kawa*), *leberka* (*wątrobianka*) , a także: *larmować* (*hałasować*, niem. *lärmen*), *deka* (*koc, koldra* niem.*Decke*), *furd* (*daleko*, niem. *fort*) (Nagórko, tamże). Przykłady interferencji języka niemieckiego w grupie starszej emigracji odnaleźć można na wszystkich poziomach gramatycznych, por.: *My som jednako starzy* (obok archaizmów występuje tu kalka niemiecka: dosł. *być ileś lat starym*(niem. *x Jahre alt sein* – pol. *mieć/ileś/ lat*, ; *On był dobry ku mnie* (niem.*gut zu mir*); *bardzo dobrze się podobać* (niem. *sehr gefallen*), *wrócić* (*przysść*), *nazad* (niem. *zurückkehren*); *mam głód* (*jestem głodny*, niem. *Ich habe Hunger*) (Synowiec, tamże) *On był umrzyty* (*martwy*, niem. *tot sein*) (Nagórko, tamże).

Do germanizmów należy także konstrukcja: *Jego kuzyn jest za lekarz* (zamiast: *lekarzem*), w którym orzecznik wyrażony jest wyrażeniem przyimkowym *za* + rzeczownik w bierniku zamiast rzeczownika w narzędniku. W zdaniu: „*Od nich ciocia jest pielęgniarka*“, oprócz błędnej struktury składniowej w mianowniku wystąpi także inny germanizm: przydawka przynależnościowa (Synowiec, 1999:117 i n.). Wpływ języka niemieckiego widoczny jest także w użyciu zamiast formy przypadkowej – struktury przyimkowej np. *wstydę się przed lekarzem przyznać, że..*(Jachimowska,1998:20) lub w użyciu niewłaściwego w języku polskim przyimka: np. *kupić lekarstwo do dziadka* (zamiast: *dla*) (Synowiec, tamże). Współczesna emigracja z Polski, ogromnie zróżnicowana pod względem społecznym i geograficznym, daleka jest od używania tego typu germanizmów, jednak bardzo często posługuje się

mimowolnie schematami niemieckimi np. *wiadome jest, że...; oczywiste jest, że..., w nawiązaniu do...; pod żadnym warunkiem...* (Jachimowska, tamże). Przykłady te świadczą o presji systemu gramatycznego języka kraju osiedlenia (por. Dubisz, 1997:329).

Niektóre ze spolszczonych niemieckich czasowników, takich jak *arbajtować* (por. Mazur, 1993:72), *pucować*, *szprycować* są używane przez Polaków od dawna – zarówno wśród Polonii niemieckiej jak i przez Polaków w kraju. Różnica między polskim językiem literackim a polonijnym dialektem ma z tego punktu widzenia jedynie charakter ilościowy (Nagórko, 1997:183).

Polacy za granicą, niekoniecznie w Niemczech, mają do czynienia nie tylko z rodowitymi Niemcami, lecz także z imigrantami innych narodowości (np. w miejscu pracy). Niemiecy lingwiści mówią o wymieszaniu dwóch lub więcej kodów językowych, tzw. *Pidgin-Sprache* (Spillner, 1986; 89). Jest to gwara międzynarodowa o uproszczonej gramatyce i ograniczonym słownictwie pochodzącym z różnych krajów. Gwara ta ma tendencję do opisu i metaforyki oraz cechuje się uproszczonym systemem fonetycznym i zredukowanymi strukturami składniowymi. Polska pielęgniarka pracująca w Niemczech zetknie się z niemieckim *pidżynem* (por. Mazur, 1993), używanym głównie przez emigrantów (Polaków, Włochów, Turków, Greków), których znajomość języka niemieckiego nie można określić jako bardzo dobrą lub nawet dobrą. Polscy emigranci nawet oficjalną rozmowę toczącą się w języku polskim inkrustują wtrętami w języku niemieckim, np. zapytają pielęgniarkę kiedy ma *Sprechstunde* (godziny przyjęć) lub poinformują, że otrzymała *Überweisung* (skierowanie) do lekarza specjalisty, do którego muszą pojechać *ubanem* / lub: *ubaną* (metrem) – niem. U-Bahn /metro/ mimo, że *ich Befunde* (wyniki badań) były dobre. Powyższe cytaty mogą być z jednej strony świadectwem inercji językowej, z drugiej strony – mówiący decydują się na komunikacyjnie, a nie systemowo adekwatne środki wyrazu (Nagórko, 1997; 183).

W środowisku robotniczym widoczna jest tendencja do ujednoczeń, uproszczeń i redukcji stosunków paradygmatycznych przy jednoczesnym wchłanianiu obcego substratu (Tyralska-Wilson, 1998: 05). Czynnikiem motywującym interferencję języków tej grupy będą m.in.: konieczność wzbogacenia słownictwa o nazwy nowych desygnatów, prestiżowe oddziaływanie kultury kraju osiedlenia, a także chęć podniesienia prestiżu własnego, środowiskowego polonijnego języka (Dubisz, 1998 : 329).

W przypadku środowiska inteligenckiego polskiej emigracji wpływ języka niemieckiego na język ojczysty będzie ograniczał się przeważnie do zapożyczeń leksykalnych. Będą to m.in. czasowniki pochodzenia łacińskiego, mające w obu językach (polskim i niemieckim) podobną formę, różniące się od siebie znaczeniami, co może powodować błędne ich użycie.

W obu środowiskach polonijnych – w środowisku robotniczym i inteligenckim zniemczeniu ulegają również polskie nazwiska i antroponimy – w tym przypadku pacjentów, z którymi polska pielęgniarzka spotka się podczas pracy w Niemczech. Świadczą one o integracji kulturowej ich posiadaczy. Może to być integracja mimowolna (wymuszona) polegająca na przystosowaniu postaci antroponimów do pisowni obowiązującej w krajach niemieckojęzycznych, np. *Wójcik* → *Wojcik*, *Żyła* → *Zila* lub adaptacji fonetyczno- fonologicznej np. *Blaszka* → *Plaschke*, *Lisowski* → *Lissofsky* oraz integracja dobrowolna (świadoma), w której możemy wyróżnić:

a. ekwiwalencje – zastępowanie polskich antroponimów niemieckojęzycznymi odpowiednikami znaczeniowo – brzmieniowymi, np. *Piotr* → *Peter*, *Krzysztof* → *Christoph*, *Agnieszka* → *Agnes*,

b. adideację – zmianę polskich antroponimów utożsamiając je z wyrazami innojęzycznymi w wyniku ludowej etymologii, np. *Szostak* → *Schostag*, *Kaczmarek* → *Katzmark*, *Walczak* → *Waldschak*, *Wawrzyniak* → *Waffenschinjack*,

c. modyfikację analogiczną – zmiany postaci polskich antroponimów na wzór innojęzycznych modeli antroponimicznych, np. *Szyszka* → *Schischke*, *Ostrowski* → *Ostroske*, *Radek* → *Radke*,

Do zmian integracyjnych (integracja świadoma) należy także adaptacja morfologiczna polegająca m.in. na zastosowaniu translacji częściowej (repliki słowotwórcze częściowe), np. *Pisarek* → *Schreiber*, *Zieliński* → *Grün* lub całkowitej (repliki słowotwórcze całkowite), np. *Bogumił* → *Gottlieb*, *Wojciech* → *Hermann*.

Wśród zmian świadomych występują także skróty apokopowe (zanik głosek w wygłosie wyrazu), np. *Sokołowski* → *Sokol*, *Wnukowski* → *Wnuk* oraz alternacje (oboczności) tematyczne, np. *Szopa* → *Schopa* → *Schope*, *Gleba* → *Glebe* → *Glebbe* (Dubisz, 1997; 350-354).

W środowiskach polonijnych, w wyniku długotrwałego bilingwizmu, język niemiecki, będący początkowo językiem wtórnym, przejął stopniowo funkcję języka podstawowego, który stał się źródłem

interferencji, natomiast polszczyzna została ograniczona do roli języka wtórnego, stając się obiektem interferencji.

Reasumując można stwierdzić, że na poziomie leksyki zachodzą tu dwa typy procesów: adaptacja do systemu polskiego obcych leksemów oraz wypełnienie polskim słownictwem obcych lub zmodyfikowanych pod wpływem obcym modeli słowotwórczych (także składniowych). W drugim wypadku chodzi o różnego typu kalki; niekiedy kalkami są całe zwroty frazeologiczne (Mindak, 1983:208). Chociaż niektórzy językoznawcy twierdzą, że wśród zapożyczeń dominują zwykle formacje rzeczownikowe, a rzadziej bywają zapożyczane czasowniki i przymiotniki (Mindak, tamże), jednak przedstawione powyżej przykłady nie potwierdzają tego jednoznacznie.

Na poziomie składni procesy interferencji powodują:

- zakłócenia w prawidłowym używaniu przyimków,
- zakłócenia w rekcji czasowników,
- zakłócenia w odróżnianiu aspektów czasowników, np. tam byliśmy zwiedzać (zamiast: zwiedzić),
- nadużywanie zaimków osobowych, a także zaimka wskazującego *ten* (w pol.- niem. w funkcji rodzajnika określonego i liczebnika *jeden* (w pol.-niem. w funkcji rodzajnika nieokreślonego),
- zmianą rodzaju gramatycznego, neutralizację opozycji rodzajowych,
- zakłócenia w systemie przypadkowym, m.in. nieodmienność nazw osobowych, (Mindak, tamże).

Pielegniarka wykonująca zawód w środowisku polonijnym spotyka się ze zmianami fonetycznymi, morfologicznymi i składniowymi w polskim języku ogólnym, jednakże rzadko będą one na tyle niezrozumiałe, aby uniemożliwiały komunikację pomiędzy nią a pacjentami.

LITERATURA:

- Ahlheim K.H 1970:** Wie gebraucht man Fremdwörter richtig? Ein Wörterbuch mit mehr als 30 000 Anwendungsbeispielen, Mannheim – Wien, Zürich
- Arabski J. 1980:** Warunki i sposoby występowania interferencji, [w:] Arabski J. (red.): Wybrane metody glottodydaktyki, Katowice: Uniwersytet Śląski

- Czochralski J. 1990:** Gramatyka niemiecka dla Polaków, Warszawa: Wiedza Powszechna
- Dubisz S. 1990 b:** O języku środowisk polonijnych [w:] Dubisz S.(red.) Język-Kultura-Społeczeństwo. Wybór studiów i materiałów, Warszawa
- Dubisz S. 1991:** Z badań nad słownictwem polonijnym: „wyraz polonijny“ – próba definicji, [w:] Prace Filologiczne, XXXV, 59–67
- Dubisz S. 1997:** Język polski poza granicami kraju-próba charakterystyki kontrastowej [w:] Dubisz S.(red.) Język polski. Najnowsze dzieje polszczyzny poza granicami kraju, Opole: Uniwersytet Opolski-Institut Filologii Polskiej
- Duden 1974:** Bedeutungswörterbuch, 3 völl, neu bearbeitet und erweitert, Aufl, bearb, von W. Müller u.a. (1974), Bd. 5 Mannheim-Wien-Zürich
- Duden 1977–1982:** Das Große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden (hrsg. Von G. Drosdowski u.a.) (1977-1982), Mannheim
- Dunaj B., Kurek H., Labocha J. 1980:** Zagadnienia interferencji w badaniach dialektologicznych, BPTJ, tom XXXVII
- Geissler H. 1938:** Zweisprachigkeit deutscher Kinder im Ausland, Stuttgart: Kohlhammer
- Grosbart Z. 1882:** Problem mylących podobieństw międzyjęzykowych. Próba definicji i poszukiwania terminologiczne.[w:] Acta Universitatis Lodzinsis, Folia Litteraria, 9, 197 – 208
- Großes Fremdwörterbuch 1977:** Leipzig: VEB Bibliographisches Institut
- Henne H. 1972:** Semantik und Lexikographie. Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache, Berlin – New York
- Hundsnurscher F., Splett J. 1982:** Semantik der Adjektive des Deutschen – Analyse der semantischen Relationen, Opladen
- Jachimowska K. 1998:** Błędy językowe popełniane przez łodzian [w:] Język w mieście. Problemy kultury i poprawności, Acta.-Universitatis Lodziensis, Folia Linguistica 37, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
- Janusz G. 1990:** Polonia w Republice Federalnej Niemiec, Lublin
- Koch H., Posor M. 1980/81:** Zum Problem der Scheinidentität in der Relation Deutsch – Polnisch als Fehlerquelle im Fortgeschrittenenunterricht, [in:] Germanistisches Jahrbuch DDR – VRP, 72-80
- Kokot U. 2001:** Klasyfikacja tekstów medycznych [w:] Kątny A.(red.) Języki fachowe. Problemy dydaktyki i translacji, Wydział Filologiczny Wszechnicy Mazurskiej, Olecko, 57-69

- Komorowska H. 1980:** Nauczanie gramatyki języka obcego a interferencja, Warszawa
- Kurcz I. 1992:** Pamięć. Uczenie się. Język. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Mały słownik języka polskiego, Warszawa: PWN
- Lipczuk R. 1985:** Sematische Relationen im Bereich der lexikatischen Tautonyme im Deutschen und Polnischen [w:] Studien zum Polnisch – Deutschen Sprachvergleich 2, Kraków, 61-72
- Lipczuk R. 1987:** Verbale Tautonyme lateinischer Herkunft in deutsch – polnischer Relation. Ein Beitrag zur sematischen Beschreibung nach dem gebrauchstheoretischen Ansatz, Göppingen
- Lipczuk R. 1988:** O różnicach semantycznych w zakresie niektórych tautonimów czasownikowych w relacji niemiecko – polskiej, [w:] Języki Obce w Szkole, 5, 387-393
- Maćkiewicz J. 1984:** Co to są internacjonalizmy ? [w:] Język Polski, 5, 176-184
- Mazur J. 1993:** Język polski jako narzędzie komunikacji przesiedleńców z Polski do RFN [w:] Gajda S.(red.): Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w Europie, Opole, 65-74
- Miodunka W. (red.) 1987:** Dorobek i perspektywy badań polonijnych, Lublin
- Miodunka W. (red.) 1990:** Język polski w świecie. Zbiór studiów, Warszawa – Kraków
- Micewicz T. 1975:** Biliguism in Upper Silesia, its psycho-and sociolinguistic problems Warszawa
- Michalewska M. T. 1986:** Gwary polskie w Zagłębiu Ruhry. Charakterystyka wstępna, [w:] Dunaj B.(red.): Badania języka mówionego w Polsce i w Niemczech. Prace Językoznawcze UJ, z.84, Warszawa – Kraków 141-155
- Mindak J. 1983:** O bilingwizmie i interferencji w opracowaniach polonistycznych ostatnich lat [w:] Język Polski, z 3
- Nagórko A. 1997:** Język polski w Niemczech, [w:] Dubisz S.(red.): Język polski, Najnowsze dzieje polszczyzny poza granicami kraju, Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 174-187
- Piprek J., Ippold J. 1972:** Wielki słownik niemiecko-polski, Warszawa
- Perl M., Winter R. 1972:** Zum Problem der „false friends“ [in:] Fremdsprachenunterricht, 4, 183-185
- Raszkievicz H. 1980:** Interferencja językowa w kontekście myślenia i mowy, [w:] Kwartalnik Pedagogiczny, nr 25, z 2

- Schippan Th. 1980:** Arten der lexikalischen Bedeutung, [in:] Linguistische Studien 65A Arbeitsberichte, Berlin, 51–60
- Skorupka S., Auderska H., Lempicka Z. 1969:** Mały słownik języka polskiego, Warszawa: PWN
- Słownik wyrazów obcych 1980,** Warszawa: PWN
- Spillner B. 1986:** Fachtext und Fachstill, [w:] Jahrbuch, Deutsch als Fremdsprache Frankfurt am Main
- Synowiec H. 1992:** Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym. Problemy, badania, konwersacje dydaktyczne, Katowice
- Synowiec J. 1999:** Determinanty regionalne sprawności językowej uczniów w młodszym wieku szkolnym, [w:] Michalewska M. T.(red.), Problemy edukacji lingwistycznej, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice; Impuls, 115–124
- Trzaska E. 1935:** Gwara i wpływy obce w języku uczniów śląskich, Katowice
- Tyralska–Wilson B. 1998:** Środowiskowe zróżnicowanie polskiego języka mówionego w Glasgow (w Szkocji) [w:] Język w mieście. Problemy kultury i poprawności. Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica 37, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
- Szliferstejn S. (red.) 1981:** Z badań nad językiem polskim środowisk emigracyjnych, Wrocław
- Szydłowska-Ceglowa B. (red.) 1992:** Polonia w Europie, Poznań
- Weinrich U. 1953:** Languages in contact. Findings and Problems. New York
- Welke K. 1976:** Einheit und Differenziertheit der Wortbedeutung [in:] Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität, 6, 707–710
- Wesolowska D. 1999:** Z problemów pragmalingwistyki – niektóre aspekty edukacji lingwistycznej, [w:] Michalewska M.T.(red.), Problemy edukacji lingwistycznej, Katowice, Uniwersytet Śląski w Katowicach, ; Impuls, 115–124
- Wiegand H. – E. 1976:** Synonymie und ihre Bedeutung in der einsprachigen Lexikographie, [in:] Probleme der Lexikologie und Lexikographie. Jahrbuch 1975 des Instituts für deutsche Sprache = Sprache der Gegenwart. Schriften des Instituts für deutsche Sprache, Bd. 39, Düsseldorf, 118–180
- Wójtowicz J. 1981:** O polskich nazwiskach w Zagłębiu Ruhry [w:] Szliferstejn S. (red.): Z badań nad językiem polskim środowisk emigracyjnych, Wrocław, 203–210

СТРУКТУРНИ И СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА СЛОЖНОСЪСТАВНИТЕ НЕМСКИ МЪЖКИ ЛИЧНИ ИМЕНА

Борян Янев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Древните германци не са имали лични и фамилни имена в днешния смисъл на понятията, а само собствени имена „за обръщение“ /**Rufnamen**/, които по форма и значение се припокриват изцяло със съвременната представа за лични имена, но в исторически период на „едноименност“. Терминът „**Vorname**“ – *лично име* – възниква покъсно, буквално се превежда „предно име“ или „преди името“, което говори вече за наличието на многокомпонентна антропонимична система у немскоезичното население. На фона на прозрачни и ясни обществени отношения, както и при малки групи от население, фамилните имена са били излишни, тъй като функцията, която те изпълняват днес, по онова време не е била толкова съществена. Личното име изразява пожелание за придобиване на определени качества, присъщи на някои **животни** /сила, бързина/, свързани с **оръжия** /защита, отбрана/ или за **принадлежност към определена народностна група**¹. В определения социум, характерен за функционирането на дадено име, са били присъщи и принципите на: 1) наследственост и вариативност на ключовия етимон – пример за това са имената на меровингските крале² (*Chlodoweck – Chlodomer – Chlotachar*;

---

¹ За мотивацията на старонемските лични имена виж по-надолу – за семантика на германските лични имена...

² **Меровингите** са династия *франкски* крале, управлявали често променяща се територия, включваща части от днешните Франция, Холандия и

Theuderich – Theudebert – Theudebald; Dagobert – Charibert – Sigibert – Childebert); 2) антропонимична алитерация – *Heribrand – Hildebrand – Hadubrand* или 3) своеобразна палиндромност³ на основите: *Gangolf – Wolfgang; Friedwald – Walfried* и др.

Това се променя през 12^{-и} век, когато възникват първите поголеми градове, а по икономически, политически и правни причини с тях и фамилните имена – най-често от съществени за немския мироглед апелативи, названия на професии (занаяти), лични имена и топоними */Hammer, Wolf, Schmied, Schneider, Peter, Udolf, Bamberger/*.

Обект на настоящата статия са двусловните мъжки лични имена, и то само старовисоконемските, тъй като под „езически германски имена“ някои автори разбират преномените и от шведски, и келтски произход. Разгледани са около **700** антропонимични единици, включени в **Neues Lexikon der Vornamen** на **Walter Burkart (2003)**, в **DUDEN Lexikon der Vornamen** на **Günther Drosdowski (1974)**, както и във **Vornamen** на **Wilfried Seibicke (2002)**.

За германски (немски) се посочват лични имена като *Wolfgang, Bernhard, Dietrich*, които етимологически се отнасят към 8–12^{-и} век (старовисоконемския период на немския език) или съвременни такива, които са образувани по техен модел. Съвременните двукомпонентни имена като *Frankobert, Frankowart, Frommhold, Gottlob* не се разглеждат в настоящата статия. Както и в другите индоевропейски

Германия в периода от 5^{-и} до 8^{-и} век. Понякога са наричани от съвременниците си „дългокосите крале“, но значението на дългата им коса не е ясно. Меровингската династия получава името си от Меровех (понякога латинизирано като Меровея или Меровий), водач на салическите франки от около 447 до 457, и се появява в по-общата история с победите на Хилдерик I (управлявал около 457–481) срещу вестготите, саксите и алеманите. Хлодвиг I, синът на Хилдерик I, успява да обедини почти цяла Галия северно от Лоара (486), да приеме католицизма (496) и да унищожи кралството на вестготите в Тулуза през 507. При смъртта си Хлодвиг I разделя кралството между четиримата си сина според франкския обичай. Отделните части на свой ред са разделени отново на множество малки княжества, чиито владетели са наричани *меровингски крале*.

³ **Палиндромът** е една или няколко думи или числа, които се четат по един и същ начин отляво надясно и отдясно наляво. Думата произхожда от гръцките думи “ πάλιν“ (“назад”, „отново“) и “ βρόμος“ (“път”).

езици, така и немските сложни преномени са съставени предимно от 2 части и имат за цел да „влият“ върху съдбата на човека, да му предвещават сила, победа, покровителство на боговете, смелост: *Eberhart* ("силен като глиган"), *Bernhart* ("силен като мечка"), *Wolfgang* ("с походка на вълк" / „ловуващ вълци"). Стария индоевропейски модел на антропонимична композиция откриваме в различни езици: гр. – Αλεξανδρος /αλεξω + ανδρος (генитив от ανηρ)/, /Νικολαος /νίκη + λαός/, Πανταλεων /παντες + λεων/, Φιλππος /φιλος, φιλεω + ιππος/; перс. – Каспар /майстор на съкровища, бижута/, Аспарух⁴ /вихрен кон/; лат. – Amadeus /ama + deus/, Bonifatius /bonus + fatum/; евр. Габриел, Даниел, Емануил, Михаил, Вартоломей, Бениамин; най-старите имена на славянски вождове – Ардагаст, Пирогаст, Дабрагез, Велегнев (“достигнали до нас от различните исторически паметници“; Ковачев 1987: 144), както и имената от стар славянски произход – Владимир, Милорад, Братислав, Яромир, Казимер и др.; инд. – Vasudattah /vasu + dattah/, Candraguptah /candra + guptah/; келт. Toutorix /touto + rix/, Caturix /catu + rix/ и т.н.

През 17-18^и век възникват пиетистичните⁵ имена, които също се възприемат за изконно немски, семантично се обясняват чрез изреченски структури, затова се наричат *Satznamen* (имена изречения) – *Fürchtegott*, *Gott helf*. Други пиетистични имена са: *Frommhold*, *Gottgetreu*, *Gothold*, *Gottlob*, *Gottwert*, *Helfgott*, *Lobgott*. Някои от тях са калкирани от гръцки или латински имена: *Fürchtegott* от *Thimotheus*, *Gottlieb* от *Amadeus* и т.н.

Някои от компонентите навлизат в антропонимичните композиции едва през 19^и век. Такава е първата съставка *frei* – (свободен), която можем да открием в името *Freimund* – така се е наричал един от четирите сина на немския писател *Achim von Arnim*, а останалите трима са носели имената *Siegmund*, *Friedmund* и *Kühnemund* (Vordtriede, Werner 1961: 124), т.е. натъкваме се на комбинации

⁴ За името **Аспарух** виж по-подробно: Бешевлив, В. „Ирански елементи у първобългарите“, в *Антично Общество, Труды Конференции по изучению проблем античности*, стр. 237-247, Москва, 1967

⁵ **Пиетизмът** е протестантско религиозно течение в Германия от края на XVII в., което издига в култ нравствения живот, благочестието и смирението, обявявайки се против всякакви светски развлечения и официална църковна обредност.

между стари и нови личноименни компоненти. Появата на такова разнообразие от имена с еднакви композиционни основи се дължи на свързването на отделните компоненти за образуване на нов преномен, така например син с баща *Hildebrand* и майка *Gertrud* може да носи името *Gerbrand* и т.н.

Както вече споменахме, домашните немски лични имена следват всеобщия словообразователен индоевропейски модел на двукомпонентност. Тяхната композиционна схема и днес може да бъде разгледана – *Hel-mut*, *Wolf-gang*, *Ger-hart*, *Fried-helm*, *Helm-bert*, *Adal-brand* и др. До 4^{-и} век отделните компоненти се комбинират съвсем съзнателно и смислено по определени правила, името има пожелателен или защитен характер, а обяснението му образува логическа синтагма. Такива имена са *Konrad* /*kuoni*(смел) + *rat*(съвет) = смел съветник/, *Adalbot* /*adal*(благороден) + *boto*(посланик, пратеник) = благороден пратеник/ и много други (виж отделните групи). През този период се формира значителна част от преноменния състав на езика. Монотематичните (простите) имена със стар немски произход са много по-редки: *Bert*, *Bodo*, *Bruno*, *Frank*, *Karl*, *Knut*, а ако изключим *Frank* и *Karl*, по-вероятно става въпрос за съкратени форми (на първа или втора основа) от сложносъставни имена.

От 5^{-и} век съединяването на двата компонента има за цел най-вече постигането на благозвучие или показване на принадлежност към даден род, докато съдържанието и логиката в композицията остават на втори план. С течение на времето свързването на две основи се превръща в механичен процес, като най-очевидни са примери, при които имаме два компонента с еднакво значение: *Haduwig* /*hadu* – битка, *wig* – битка/; *Askger* /*asck* – копие, *ger* – копие/ и др.

За разлика от нарицателните имена, при които в немски вторият член е водещ в семантиката и в граматичното значение на думата, при антропонимичните композити двата елемента трябва да се разглеждат самостоятелно, етимологически и лексикално неутрално един от друг. Това води до различни и доста субективни тълкувания на едно и също име в няколко различни изследвания. Относно морфологичната оформеност на старонемския преномен в случая е необходимо да се споменат няколко факта:

– съществува поредица от основи, които се появяват като втори член в композитума само при мъжките имена. Такива са /според съвременната им ортография/ **съществителните**: *brand* – меч, огън,

fried – мир, мирен чок, *gar/ger* – копие, *helm* – шлем, *her* – войска, *mann* – мъж, човек, *mund* – защитник, защита, *ram* – гарван, *ward* – защитник, *wig* – битка, *win* – приятел, *wolf/olf/ulf* – вълк; **прилагателните:** *bald* – смел, *bert*, *brecht* – блестящ, *hard/t* – твърд, як, силен, *lieb/lef* – мил, любим, *mar* – известен, *nand* – смел, *rich* – могъщ, влиятелен /също и владетел/; **глаголите и отглаголните основи:** *wald/ald/old* – отглаголна основа на *walten* „властвам“, *danc* от глагола *denken* – мисля, *rohon* – *rufen* – викам, призовавам, *wahsan* – *wachsen* – раста, *warjan* – *wehren*, *verteidigen* – защитавам, браня⁶.

Пълният списък на основите, изграждащи мъжките сложни старонемски имена, изглежда така:

съставна дума, основа, етимон (от старовисоконемски)	германски имена (примери)	съвременно значение на съставната дума
adal, edel	Adelbert, Adalwig	adlig, edel – благороден, аристократичен
agil	Agilbert, Eilbert	Schwert – меч, шпага
alah	Alkuin, Alkwin	Elch, Heiligtum – лос (зоол.), светиня
alb, alp	Alberich, Albwin	Elfe – елф, фея
ald	Landoald	bewährt, stark – изпитан, силен
alt	Altmann	alt, vergangen – стар, отминал
angil	Engelbert, Engelmar	Angle /който е от племето на <i>англите</i> /
ans	Ansbert, Anshelm	Gott – бог

⁶ Проф. Конрад Кунце не допуска съществуването на словообразователен модел с глаголна основа, в изброените от него възможни композиционни модели няма примери за такъв тип. В наблюденията му обаче се натъкваме на примери, при които той самият посочва глагола, от който произхожда първата или втората основа на съответния преномен. Базирайки се обаче на информацията от етимологичните речници на немския език, както и антропонимичните речници на Walter Burkart (BASTEI LÜBBE) и Günther Drosdowski (DUDEN), използвани за ексерпция на лексикалния материал, не можем да пренебрегнем съществуването на такава група.

arbi	Arbogast	Erbe – наследник, наследство
arn	Arnfried, Arnhelm	Adler – орел
asck	Askger	Speer – копие
bald(o)	Hebold, Wiebold	kühn, mutig – смел, дързък
barta	Bardolf	Streitaxt – бойна секира
beraht / -bert, -brecht	Albrecht, Hilbert	glänzend, hell – блестящ, светъл
berg	Ingoberg	Schutz- защита
bittar	Biterolf	beißend – хапещ
bos	Boßhard	eitel – суетен
boto	Siguboto, Bodemar	Bote – пратеник, вестител
brand, brant	Hildebrand, Hadubrand	Feuer, Schwert – огън, меч
brun / ber	Brunold, Bernhard, Guntbert	braun / Bär – кафяв / мечка ⁷
burg	Burghart, Burkhart	Burg, Schutz – крепост, защита
charal	Karlmann	Der Freie – свободен човек
dag	Dagomer, Dagobert, Dagwin	Tag – ден
danc	Dankmar, Dankfrid, Dankrad	denken – мисля
degan	Degenher, Degenhart, Dehnert	Krieger, Gefolgsmann – боец
d diot (в deutsch)	Dietrich, Dietmar, Teotomar	Volk, Menschen – народ, хора
ebur	Eberhart, Eberhelm, Eberwin	Eber – глиган

⁷ Прилагателното и съществителното имат общ корен, произлизат от една и съща дума. Древните германци толкова са се страхували от животното, че са използвали атрибутивния компонент за назоваването му /предпазване от това, да не го повикат, изричайки истинското му име/.

СТРУКТУРНИ И СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ...

ekka, egga	Eckhardt, Egilhart, Eginolf	Schneide, Ecke – острие, ъгъл
era	Erhard, Ehrhard	Ehre – чест, почит
erkan	Erkenbert, Erkenrad, Herkumbert	wirklich, echt – истински
erl	Erlfried, Erlwin	freier Mann – свободен човек
ermin	Hermenegild	Erde, Welt – земя, свят
ewa	Ewald, Ewart	Gesetz – закон
faran	Farald, Faramund	Fahren – пътувам
fasti	Fastolf, Fastrad	fest – твърд, здрав
filu	Filibert, Vielmar	viel – много
folk	Volkmar, Folkwart	Volk – народ
frithu, fridu	Friedger, Friedrich, Gottfried	Friede – мирен човек, мир
frot	Frodeger, Frodewald	klug – умен
fruma	Frommwald	Vorteil – предимство
funs	Hildefons	bereit – готов
gang	Wolfgang, Rodegang	Bewegung, Gang – движение, походка
ger, gar	Gerhart, Ludger	Speer – копие
gilt	Gildebert	Vergeltung – отмъщение, отплата
gisal	Giselbrand, Giselbert	Geisel – заложник
gos	Goswin, Gosbert	Gote – към племето на <i>gotume</i>
got, god	Gottbald, Gotthelm, Godwin	Gott – бог
goz	Meingoz	Gote – към племето на <i>gotume</i>
grim(a)	Hildegrip	Helm- шлем
gund	Friedgund, Gundobald, Gundobert	Kampf – борба, битка
hadu	Hadubrand, Hadubert	Kampf – борба, битка
hagan	Haganwald	оградено място (<i>hegen und Gehege</i>)
hagan	Heinrich	Einfriedung, Schutz – ограда, защита

hall	Halldor, Halvor	Fels, Stein – скала, камък
hart	Sieghart, Gerhart, Hartmut	hart, streng – твърд, суров, строг
heid, heit	Heidwolf	Wesen – същество, създание
heidan	Heidrich	Heide – езичник
heil	Heilmar	gesund – здрав
heim	Heimeran, Heimerich, Heinold	Heim, Haus – дом, къща
heitar	Heidbert	heiter, hell – ясен, чист, светъл
helfan	Helferich	Hilfe – помощ
helm	Wi(l)helm, Helmbald	Helm, Schutz – шлем, защита
her(i)	Herbert, Günter, Herbert	Heer – войска, армия
hiltja, hild(e)	Hildebrand, Hildefons, Hildegrim	Kampf – борба, битка
hluth	Lothar, Chlothar	berühmt – известен
hoh	*Hoimar	hoch – висок
hraban, -ram	Wolfram, Williram	Rabe – гарван
hros	Roswin	Roß, Pferd – кон
hruod, hroth	Hruodwolf, Rudolf, Robert	Ruhm – слава
hugu	Hubert, Hugbald	Gedanke – мисъл
huni	Hunfried, Humbert	Hüne, Riese – исполин, великан
hurst	Horstwin	Gebüsch – храсталак
irmin	Irmenfried, Irmenhard	Gott Irmin – бог Ирмин
isan	Isenbrand, Isenfried, Ismar	Eisen – желязо
kind	Widukind	Kind – дете
kunni	Kuniald, Kunimund	Sippe, Geschlecht – род, пол
kuoni	Kuonrat, Konrad, Kuhnert	kühn, stark – смел, силен
lah, lachus	Gerlach	Grenzzeichen – граничен знак
lant	Landfried, Landolf, Lambert	Land – страна

СТРУКТУРНИ И СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ...

leiba, leip/lef	Dietleib, Dietlieb, Detlef	Erbe/ Sprößling, Nachkomme – потомък
lind	Lindrat	mild – благ, мил, лек
linta	Hadelin	Lindenholzschild – щит от липово дърво
liob, lev,lef	Hartlieb, Liebhard, Gottlieb	lieb, angenehm – мил, приятен
liut	Lebrecht, Luitbert, Luitwin	Leute, Volk – хора, на- род
magan, megin	Maganhart, Meinhart, Magnerich	Kraft, Stärke – сила
man	Guotman, Friedemann	Mann, Mensch – мъж, човек
marah	Marald, Marwin	Pferd – кон
marca	Markwart	Grenze – граница
mari	Waldemar	berühmt, bekannt – из- вестен, познат
maht	Medard	Kraft, Macht – сила, мощ
muni	Mombert	Gedanke – мисъл
munt	Siegmund, Monulf, Irmunt	Schutz – защита, закри- ла
muot	Gismut, Wasmut	Mut – кураж
nantha, nand	Nantwig, Nantwin, Volkenand	mutig, kühn – смел, сър- цат
nid, nit	Ortnit, Neidhard	Neid, Mißgunst – завист, ненавист
nord	Nordolf, Nordwin	Norden – север
not	Gernot, Notger, Notker	Gefahr, Not – опасност, беда
odal	Odalbert, Odalrich	Besitz, Reichtum – при- тежание, богатство
ort	Ortfried, Ortwin, Ortger	Schwert – меч
ot	Otfrid, Otmar	Erbgut, Besitz – наслед- ство, притежание
ragin	Raginwald, Reinhold	Schicksal – съдба
ragin	Ragnulf, Reimund	Rat – съвет
rant	Randolf, Randwig	Schild- щит
rat, rad	Rather, Ratolf, Konrad	Ratschlag, Rat – съвет

rihhi, rich, reich	Reichard, Ulrich, Friedrich	mächtig – могъщ
rohon	Rochbert, Rochwald	rufen – викам, призовавам
ruom	Ruomwalt, Rommel	Ruhm, Ehre – слава, почит, почест
sal	Selmar	Saal – зала
schalk, scalk	Gottschalk	Knecht – ратай, слуга
sigu	Siegbod, Sieghart, Siegfried	Sieg – победа
sind	Sindbald, Sindbert	Weg, Richtung – път, посока
stilli	Stillfried	still – тих, смирен
swind	Swidbert	stark – силен, смел
trut	Trauthelm, Trautmund	Kraft, Stärke
ung	Amelung	zugehörig – принадлежащ към...
uodal	Udalbert	Erbgut, Heimat – наследство, родина
vass	Gervass	Knecht – ратай, слуга
ved, wid	Arwid, Arved, Nordwid	Wald – гора
wahsan	Wachsmuth	wachsen – раста
wakar	Gundekar, Ottokar	wachsam – бдителен, зорък
wal	Walafried, Walarich	Walstaat, Kampfplatz – бойно поле
walt / <u>waltan</u>	Liebwald, Irmald, Walther, Walter	walten, herrschen – властвам, господствам
warjan	Warmund, Werenfried	wehren, verteidigen – защитавам, браня
warm	Warmbold	vom Stamm der Warnen /от варните/
wart	Agilwart, Dietward	Wächter – пазач, защитник
welf	Welfhard	wildes junges Tier – диво младо животно
wendel	Wendelbert	vom Stamm der Vandalen /от вандалите/
wig (m)	Wigbert, Hartwig	Kampf, Krieg – борба, война

willo, willio	Wilbert, Wilhelm, Willrich	Wille – воля
wini (m)	Liebwin, Alvin, Winfried	Freund – приятел
wisi	Alwis, Wishart	weise – мъдър
witu wolf, olf, ulf	Witold Gandolf, Wolfgang, Wolfhard	Holz, Wald – дърво, го- ра Wolf – вълк
wunna	Wunibald, Wunibert	Wonne, Freude – бла- женство, радост

– някои съществителни нарицателни имена изразяват колебания в рода, което рефлектира и върху собствените, образувани от тях. Най-често това са Mut и Rat – **der** Mut /кураж, смелост/, но **die** Sanfmut /благост, кроткост/, **der** Rat /съвет/, **die** Heirat /женитба/ (Кунце 1998: 19). Това е и причината в антропонимичната лексикография имената *Hartmut*, *Helmut*, *Freimut*, *Fromut* да са посочени като мъжки, а *Almut*, *Hadumod*, *Hildemut* – като женски. Подобна несигурност в „рода“ на името се избягва с все по-честата употреба на флексия –е към женските антропоними /под влияние на апелативите/: *Erdmute*, *Guntrade*, *Herrade*. По тези причини съществителните от ср. род като *Land* (страна, земя) например могат да бъдат само първи елемент в преноменния композитум – *Landfried*, *Landolf*, *Lambert*.

Без да е обект на настоящата статия, трябва да споменем факта, че чуждите лични имена навлизат бавно в немскоезичното пространство, като този процес започва от средата на 7^{-и} век и продължава до днес. Това са предимно християнски имена, най-разпространени от които – *Christian* и *Christina*. През втората половина на 8^{-и} век от Италия проникват имена, свързани с християнството: първоначално имена от стария завет с еврейски, гръцки и латински произход – *Adam*, *Susanne*, *Andreas*, *Agathe*, *Katharina*, *Viktor*, *Beata*, *Daniel*, *Samuel*, *Elisabeth* и др. От 12^{-и} век навлизат усилено имена от Новия Завет, като тези имена претърпяват различни фонетични промени, съответстващи на речевите особености на немскоговорящите и различните фонетични промени, характерни за езика (процеси на понемчване, съкращаване, нагаждане на акцента, традициите при образуване на умалителни варианти и т.н.). Така например еврейското име *Johannes* се среща в немска среда като: *Johann*, *Jens*, *Jahn*, *John*,

Hans, Hänsel, Hanko и др. С особена сила библейските имена навлизат през 15^{-и} век.

През 13^{-и} век модните тенденции в антропонимичната номинация са свързани с имената на християнските светци, през следващите векове се появяват все повече имена от други народи, което води до прогресивно пренебрегване на старонемски лични имена. Пример за това са провежданите от *Дружеството за немски език* (Гезелшафт 1996: 187) ежегодни статистически проучвания на най-разпространените лични имена сред новородените момчета и момичета в Германия:

Най-разпространените мъжки лични имена в Германия за:

2005 год.	2004 год.	2003 год.
1. Alexander	1. Maximilian	1. Maximilian
2. Maximilian	2. Alexander	2. Alexander
3. Leon	3. Paul	3. Leon
4. Lukas/Lucas	4. Leon	4. Paul
5. Luca	5. Lukas/Lucas	5. Lukas/Lucas
6. Paul	6. Luca	6. Felix
7. Jonas	7. Felix	7. Luca
8. Felix	8. Jonas	8. David
9. Tim	9. Tim	9. Tim
10. David	10. David	10. Jonas

Изследванията красноречиво показват отсъствието на старите немски имена сред родителските предпочитания. Подобна е картината с имената от 1957 до 2000 год. Най-предпочитаните от немците мъжки преномени през този период са:

Alexander, Andreas, Benjamin, Bernd, Christian, Daniel, David, Dennis, Dieter, Dirk, Dominik, Eric, Erik, Felix, Florian, Frank, Jan, Jens, Jonas, Jörg, Jürgen, Kevin, Klaus, Kristian (Christian), Leon, Lukas, Marcel, Marco, Marko, Mario, Markus, Martin, Mathias, Matthias, Max, Maximilian, Michael, Mike, Maik, Niklas, Patrick, Paul, Peter, Philipp, Phillipp, Ralf, Ralph, René, Robert, Sebastian, Stefan, Stephan, Steffen, Sven, Swen, Thomas, Thorsten, Torsten, Tim, Tobias, Tom, Ulrich, Uwe, Wolfgang

Изключение в посочената група правят имена като *Dieter, Frank, Ulrich, Uwe, Wolfgang*, които са с роден произход.

По-различно изглежда групата на най-предпочитаните мъжки имена в източна Германия в края на 19^{-и} и началото на 20^{-и} век:

Alfred, Arthur, Artur, Bruno, Carl, Claus, Curt, Erich, Ernst, Franz, Friedrich, Fritz, Georg, Gerhard, Günther, Günter, Hans, Harry, Heinz, Hel(l)mut, Hel(l)muth, Herbert, Hermann, Horst, Joachim, Karl (Carl), Karlheinz, Karl-Heinz, Klaus (Claus), Kurt (Curt), Manfred, Max, Otto, Paul, Richard, Rudolf, Walter, Werner, Wilhelm, Willi, Willy, Wolfgang

Сред посочените антропоними откриваме по-голям брой старонемски: *Alfred, Erich, Ernst, Friedrich, Gerhard, Günther, Hel(l)mut, Hel(l)muth, Herbert, Hermann, Wilhelm, Manfred, Karl* и др.

Целта на посочените таблици и статистически наблюдения е да се покаже, че старонемските имена заемат значително малка част от антропонимичното богатство на немците.

И домашните, и чуждите за немците имена са били подложени на най-разнообразни процеси на съкращаване, които също са обект на отделна статия. Някои примери: Ulrich → Ulli; Bertolt → Bert(i); Bernhard → Bernd; Katharina → Kat(h)e; Friedrich → Fritz; Heinrich → Heinz, Harry; Johannes → Hans; Konrad → Kurt; Susanne → Susi. Някои от съкратените (още *хипокористични имена*) имат толкова широка употреба, че се превръщат в основни – *Fritz, Heinz, Hans* и др.

Германските двукомпонентни имена имат широко разпространение в близките европейски държави, като търпят, разбира се, различни субстратни фонетични промени: **Arnold** – *Arnaud* (фр.), *Arnaldo* (ит.); **Dietrich** – *Thierry* (фр.), *Todrico* (исп.); **Heinrich** – *Henri* (фр.), *Enrico* (ит.), *Jindřich* (чеш.); **Roderich** – *Rodrigo* (исп.); **Rüdiger** – *Ruggiero* (ит.), *Roger* (фр.); **Siegfrid** – *Žibřid* (чеш.); **Wilhelm** – *Guglielmo* (ит.), *Guillaume* (фр.) и т.н.

Сложните старонемски преномени могат да бъдат класифицирани в следните 6 групи с оглед на корените /основите/, формиращи техния морфемен състав⁸:

⁸ За морфемния строеж и значението на посочените имена виж по-горната таблица със значенията на отделните словообразователни основи.

1. съществително нарицателно име + съществително нарицателно име

Agilolf, Agilulf	Agilwart	Agimund	Albwin	Alfhelm	Alfrad
Alfred	Alkuin, Alkwin	Amalfried	Anselm	Ansfried	Ansgar
Ansgard	Answin	Arbogast, Arbgast	Arnfried	Arnhelm	Arnulf
Arwed, Arvid	Arwin	Aschwin, Askwin	Bandulf, Bandolf	Bardolf, Bardulf	Batwin
Berengar	Bernfried	Bernhelm	Bernulf	Bernward	Bodwald, Bodewald
Bodwin, Bodewin	Brandolf	Dagwin	Degenar	Detlef, Detlev	Dietger
Dietbod	Dietbrand	Dietegen	Dieter	Dietfried	Diethelm
Dietholf,	/Dietolf, Dietwolf/	Dietleib	Dietmund	Dietram	Dietwald
Dietward	Dietwart	Dietwin	Eberhelm	Eberwin	Eberwolf
Eberwolf	Eckewart	Eckfried	Eckwin	Egilolf	Eginald
Eginolf	Eilwart	Engelfried	Engelmund	Engelram	Erlfried
Erlwin	Erwin	Erwin, Herwin	Ewart	Folkwart	Folkwart
Fridhelm, Friedhelm	Friedebrand	Friedger	Friedgund	Friedhelm	Friedmann
Friedmund	Gandolf, Gandulf	Gangolf	Garlef, Gerleif	Garmann	Gerbod
Gerbrand	Gerfried	Gerlach	German	Gernot	Gerolf, Gerwulf
Gervas	Gerwig	Gerwin	Gerwulf	Giselbrand	Giselher
Giselher	Giselmund	Gismut	Godegisel	Godwin	Goswin, Gautwin
Gottfried	Gotthelm	Gotthold	Gottlieb	Gottschalk	Gottwin
Gudmunt	Gullbrand	Gundolf	Gunter, Günter	Guntfried	Gunthelm
Gunthelm	Gunther, Gunnar	Guntram	Guntwin	Gutbrand	Hadelin
Hademunt	Hademut	Hadewin	Hadwin	Halldor	Halvor
Hedwig	Heidwolf	Heimeran	Heimfried	Heinrad	Helmbot
Helmfried	Helmwart	Helmwart	Herbrand	Herfried	Herlof
Hermann	Hermenegild	Hermund	Herrad	Herward	Herwig

Herwin	Herwin, Erwin	Hildebrand	Hildegard, Hildegere	Hildegard	Hildemund
Hildeward	Hildolf, Hildulf	Hildwin	Horstwin	Hunfried	Ingfrid
Ingoberg	Ingolf	Ingram	Ingwar	Ingwar, Ingward	Ingwin
Irmenfried	Irmenrad	Irmfried	Irmund	Isenbrand	
Isenfried	Isenger	Isengrimm	Isfried	Karlmann	Kuniald
Kunimund	Kunolf	Landfried	Landogar	Landolf, Landolt	Landwin, Lantwin, Leodegar
Liafwinn	Liebward	Liebwin	Luidolf	Luitbrand	Luitfried
Luitger	Luitger, Ludger	Luther	Luitwin	Magnar	Manfred
Marbod	Markward	Meinbod	Meinfried	Meingoz	Meinolf, Meinulf
Meinrad	Monulf	Nidger	Norbert, Nordbert	Nordfried	Nordger
Nordolf	Nordwid	Nordwin	Nordwin, Norwin	Noting	Notker
Odalfrid	Odalwig	Odolf	Ortfried	Ortger	Ortnid
Ortulf	Ortwin	Oskar, Ansgar	Osmund, Asmund	Oswin	Otfrid, Ottfried
Otger	Othelm	Otward	Otwin	Radbod	Radolf, Rudolf
Ragnulf	Raimund	Rainer, Reiner	Ramgar	Randolf, Randulf	Randwig
Ratbod, Radbod	Ratfrid	Ratfried	Ratger	Rather	Ratmund
Ratward	Reimbod	Reimbrand	Reimund, Raimund	Reimut	Reinbot
Reinward	Ringolf	Rodegang	Rodewig	Rodewin	Roland
Roswin	Rother	Rüdiger	Rudolf	Runfried	Rutger
Siegbod	Siegband	Siegfried	Sieghelm	Siegmund, Sigmund	Siegwin
Sindolf	Sintram	Trantman	Trantmund	Trauthelm	Trautwin
Trudwin	Udalfrid	Udalwig	Ul(l)mann	Uland	Ulfried, Odalfrid
Volkbrand	Volkher, Volker	Volkman	Volkrad	Volkram	Volkward

Volkwin	Walafried	Wiclef	Widukind, Wittekind	Wigbern	Wigbrand
Wigfried	Wigmund	Wigram	Wilbrand	Wilfrid, Wilfried	Wilhelm
Willehad Wolfger	Willerad Wolfhelm	Williram Wolfrad	Winfried Wolfram	Wolfer Wolfried	Wolfgang

2. съществително нарицателно име + прилагателно име

Agilbert	Agilhard	Agilmar	Alberich	Alfhard	Amalbert
Amalrich	Amelung	Ansald	Ansbert	Bernhard	Bodmar, Bodemar
Brunhard	Burghard, Burkhard, Borchard	Dagomer	Degenhard	Detmar, Dietmar	Dietbald, Dietbold
Dietbert	Diethard	Dietrich	Eberhard	Eckart	Eckehard
Egbert	Egilhart	Egilmar	Egilmar	Ehrenbert	Ehrenbrecht
Ehrhard, Erhard	Eilbert	Eilbrecht	Eilhart	Einhard	Engelbert
Engelhard	Engelmar	Erenbert	Erhard, Erhart	Erich, Erik	Ferdinand
Fridrich, Friedrich	Friedbert	Friedebald	Friedmar	Friedrich	Garibald
Garimund	Gebhard	Gerbald	Gerbert	Gerbracht	Gerhard
Germar	Gerrich	Gilbert, Gildebert	Gilbrecht	Gisbert	Giselbert
Giselmar	Godbert, Gotbert	Gospert	Gotmar	Gottbald	Gottbert
Gottbrecht	Gotthard	Gumbrecht, Guntbrecht	Gundbert, Guntbert	Gundekar	Gundobald
Gundobert	Gundomar, Guntmar	Gunthard	Guntrich	Hademar	Hademar
Hadubert	Hadubert	Hadubrand, Hadebrand	Heidrich	Heimerich	Heinrich, Endrich
Helferich	Helmbald	Helmbert	Helmbrecht	Helmrich	Helmut
Herbald	Herbert	Hildbert	Hildefons	Hildemar, Hilmar	Hilderich
Hubert, Hugbert	Hugbald	Humbert	Hunold	Ingbert, Ingobert	Ingebald, Ingobald
Ingmar	/Ingemar, Ingomar/	Irmbert	Irmenhard	Isbert	Isenhardt

Ismar	Kunibert	Lambert	/Landbert, Lamprecht/	Landerich	Landoald
Lantpert	Lebrecht	Leonhard	Leopold, Leodebald	Luitbald	Luitbert
Luthard Meinbert	Maginhard Meinhard	Magnerich Menrich	Manhard Mombert	Marbert Mutbrecht	Medard Nithard, Neidhart
Odalbert	Odalrich	Ortlieb	Osbert, Ansbert	Osmar	Otbert
Otmar Rathard Reimbert	Ottokar Ratmar Reinhard	Rambald Reginbald Reinhard	Rambert Reginbert Rembert, Reimbert	Ratbald Reginhard Robert, Robrecht, Robin, Rodebert	Ratbert Reimbald Roderbrecht
/Ruprecht, Rupert/ Siegbald	Roderich, Rurik Siegbald	Rothard Siegbert	Rudibert Siegbert, Sigbert	Rudmar Sieghard, Sieghart	Selmar Siegmar, Sigmar
Sinbald, /Dietbald, Diebold/ Trutbald	Sinibert, Teutobert, Dietbert Udalbert	Sintbert, Teutomar, Dietmar Ulbert	Steinhard Theodard, Diethard Ulrich	Steinmar Trautmar Volkart, Volkhard	Teutobald Trudpert Volkbert, Volbert
Volkenand Wendelbert	Volkmar Wendelmar	Walarich Wichard, Wighard	Warmbold Wigbald	Welhard Wigbert	Wendelbert Wighard, Wighart
Wigmar	Wilbert	Wilhard	Willibald	Willmar, Wilmar	Willrich
Winibert Wunibald	Winimar Wunibert	Winrich	Wolfbald	Wolfbert	Wolfhard

3. прилагателно име + съществително нарицателно име

Adalar	Adalbero	Adalbot	Adalbrand	Adaldag	Adalfried, Alfried, Alfred
Adalger	Adalgot	Adalhelm	Adalram	Adalwig	Adalwin, Alwin
Adalwolf, Adolf	Altmann	Alwart	Alwin	Baldfried	Baldger

Baldwin	Baltfried	Baltram	Bertfried	Berthold	Bertolf
Bertram	Bertrand	Bertwin	Brunold	Elwin	Erkenfried
Erkenrad	Fastolf	Fastrad	Frodeger	Frodemund	Frowin, Frodewin
Hartfried	Hartger	Hartmann	Hartmund	Hartmut	Hartrat
Hartwig	Hartwin	Heilwig	Heimbrecht	Konrad	Liebfried
Lindrad	Lothar	Ludolf	Ludwig	Markhelm	Markolf
Merbot	Nandolf	Nandrad	Nantwig	Nantwin	Oltman
Richmut	Richwin	Riklef	Stillfried	Swidger	

4. прилагателно име + прилагателно име

Adalbert, Albert	Adalbrecht	Adalhard	Adalmar	Adalmar, Elmar	Adalrich
Aldemar, Alkmar, Almar	Alwis	Archibald, Erkenbald	Baldebert	Baldemar	Balderich
Balthard	Blankard	Boßhard	Dagobert	Edelbert	Edelbrecht
Eilmar	Erhenbald	Erkenbert	Fastmar	Filibert	Frodebert
Grimbert	Guiskard, Wishart	Hartbert	Hartbrecht	Hartlieb	Heidbert
Heidbrecht	Heilmar	Helmar	Herkumbert	Hoimar	Liebhard
Liebizo	Liebrecht	Richard	Richbald	Richbert	Richmar
Swidbert, Swindbert	Vilmar, Willmar, Wilmar	Wishard			

5. имена с втора част – глаголна основа

Answald, Answald	Arnold, Arnwald	Bernold	Bernwald, Bernwalt	Erkenwald	Erminold
Ewald	Friedwald	Frodewald	Frommwald	Garibold	Gerald
Gerwald	Gottwald	Gottwald	Grimwald	Harald	Hartward
Heinold	Helmold	Helmwald	Herwald	Ingold	Irmald
Liebwald	Luithold	Mangold	Marald	Marwald	Meinald
Meinald	Meinhold	Meinold,	Modoald	Ortwald	Oswald, Answald
Otwald	Randold	Rathold	Reinhold, Reinold	Richwald	Rodewald
Rodewald, Roald	Rumold	Tranhold	Winald	Witold	Wolfhold

6. имена с първа съставка – глаголна основа

Dankfrid	Dankmar	Dankrad	Dankward	Farald	Faramund
Farold	Rochbert	Rochwald	Rochwin	Wachsmuth	Walbert, Waldebert
Waldemar	Walfried	Walram	Walfried	Walthelm	Walther, Walter
Waltrad	Waltram	Warmund	Wasmut	Werenfried, Warenfried	Werner, Wernher, Wernhard
Wernulf					

Известният немски езиковед Фьорстеман посочва в своите статистически наблюдения следните факти, отнасящи се за мъжките сложносъставни имена (Фьорстеман 1901: 99):

– 199 завършват на *bald, bold*; 250 завършват на *ri(c)h*; 374 завършват на *wald, old, ald*; 372 на *har(i), her(i)*; 408 на *wolf, ulf, olf*

– 80 % от тях се появяват като първи етимон. Най-често това са: *bald, wolf, ri(c)h*

– само посочените етимони водят до образуването на приблизително 2500 имена

В комбинирането на етимоните се наблюдават следните основни принципи:

– не се свързват основи, започващи с една и съща фонема (изключение прави преноменът *Mannmut*). Често като изключение се посочва и името *Roderich*, но в този случай, както проф. Кунце правилно отбелязва, при първата основа имаме своеобразна афереза на звук *h* от същ. име *hruod, hroth* (слава);

– етимоните, започващи с гласен звук, не могат да заемат втора позиция в антропонимичния композитум: *Agilwart*, а не *Wartagil*; *Eberwin*, а не *Wineber*; *Ingwar*, а не *Waring*; *Odalwig*, а не *Wigodal*; *Udalbert*, а не *Bertudal* и др. Изключения правят имената, при които имаме изпадане на началната съгласна при втората основа: *Kun(w)olf, Hild(w)ulf, Ger(w)ald, Diet(h)er*

– основите не се римуват, затова няма и имена като **Ottbot, Marwar, Waldbald*;

Мотивацията на германските сложносъставни преномени може да бъде обобщена в няколко основни семантични области:

1. **Теофорични имена** – това са имената, които съдържат етимон, означаващ бог, божество, митично създание и животно. Имената с компонент **животно** са особено предпочитани сред древните германци. Избирани са само зоологичните апелативи на силни и агресивни животни и птици⁹, животни бойци или помагачи на човека в бой, вписващи се в общата семантична логика на старонемските преномени, изразяваща се в **битката, борбата, победата**. Такива животни са орелът (*Arnfried, Arnhelm* от – arn /орел/), гарванът¹⁰ (*Wolfram, Williram* – от hraban /ram – /гарван/), вълкът (*Gandolf, Wolfgang, Wolfhard* –от wolf – /вълк/), мечката (*Brunold, Bernhard, Guntbert* – от brun/ber/ – /мечка/), глиганът (*Eberhart, Eberhelm, Eberwin* – от ebur – /глиган/), конят (*Marald, Marwin, Roswin* – от marah/hros – /кон/). Изброените животни (с изключение на коня) воюват и нападат плячката си, от тях се страхуват другите животни, както и самите германци.

Култът към дивите и силните животни (който има и хералдически характер) е толкова голям, че се натъкваме на сложни преномени, при които и двете основи означават тотемно животно: *Arnulf* (arn/орел/ + wolf/вълк/); *Bernulf* (ber/мечка/ + wolf); *Eberwolf* (ebur/глиган/ + wolf); *Wolfram* (wolf + hraban/гарван/) и др. Името *Arnulf/olf* се е давало например с пожеланието детето да бъде храбро и смело като вълка и бързо и с остър поглед като орела. Интересно впечатление прави фактът,

---

⁹ В научния стил животни и птици са две отделни понятия, въпреки че птиците са „голям клас гръбначни животни“. В настоящата статия ще използваме израза *животни*, когато говорим и за птици.

¹⁰ В германската митология бог Вотан има два гарвана върху раменете си – единият, Хугин („мисъл“), а другият, Мунин („спомен“), които летели навсякъде и му разказвали всичко, което виждали. Гарванът е и емблема на датчаните и викингите. Като символ е говореща птица, смятана за пророчица; двойствен смисъл – на соларното начало и на мрака на злото; на мъдростта или на войната и разрухата. Гарванът и вълците са най-често срещаните приятели и спътници на примитивните богове, както и на мъртвите. (За разлика от християнството, където гарванът е символ на греха, а неговата противоположност е белият гълъб – символ на невинната душа. Гарванът, изгонен от ковчега на Ной, представлява скиталчеството, неспокойството и нечистото. В символиката на Грехопадението гарванът често се появява кацнал върху *Дървото на познанието*, от което Ева откъсва плода. Той означава и самота (свързва се със светите отшелници).)

че във всички имена от този вид задължително едната основа имплицира представата за вълка¹¹, те са и най-древни, докато компонентът „орел“ например се появява по-късно, но се превръща в основен хералдически мотив заради голямата почит на германците към тази птица¹². В името *Biterolf* се натъкваме на атрибутивно уточнение под формата на сегашно деятелно причастие, разкриващо основното качество на свирепия хищник */bittar* – хапеш/.

Ако направим кратка съпоставка с България, ще установим, че в някои краища на родината ни също изпитват чувство на мистично преклонение към свръхестествена сила на вълка. Поставят черепа му до леглата на родилките, както и до детските люлки, за да се раждат и раснат здрави и силни деца като вълчета. А името на вълка откриваме в имена като *Вълчан/Вълкан, Вълко, Вълъо, Вълкадин, Вълкасан*, както и в старите сложносъставни *Вълкострел, Вълкомир* и *Вълкослав*.

Ето защо към Евангелието откриваме следния коментар от 5-6^{-и} в.: „*Варварите дават на децата си агресивни имена на зверове, диви животни, грабливи птици, за да нямат боящи се от битка синове.*” (Кунце 1998: 27).

Към теофоричните имена спадат и имената на **богове и божествени създания**. Срещат се у много народи. Стига ни да посочим са-

¹¹ Именно вълкът е свещеното животно на **Вотан/Один** – първия бог от семейството на *есите* (боговете на силата), мъдрец, бог на войната и защитник на героите. Вълкът е господарят на Севера, на северната природа, възплъщение на воинските добродетели, жив пример за храброст, съратничество и саможертва. Вълчата глутница е като бойната дружина – в нея цари ред и йерархия; животът в нея протича по строги правила. В природата вълкът е и пример за расовия подбор – както сред жертвите, така и вътре в собствения си вид. Той е благороден хищник, който разкъсва само слабите и болни животни, а оставя здравите да се размножават, с което засилва генофонда на популациите им. Затова го наричат санитар на природата. Но вълкът не търпи мършата и в собственото си племе.

¹² Орелът е символ на остро зрение и зрение духовно. Хералдически символ на властта, господството и великодушнето. Той олицетворява всички небесни богове, слънчевия зенит и духовното начало. Смятало се е, че орелът може да отлети до Слънцето, да се взре в ослепителното му сияние и да се слее с него. Той е вестител на победата над враговете, на интелекта над физическото начало и въобще на всички добродетели у човека. Считат го още за посредник между боговете и хората.

мо разпространените сред българите: *Теодор /Тодор/* или *Доротей*, което на гръцки означава „дар от Бога, Божи дар“, т.е. *Божидар*. Друго българско име, което е превод на гръцко, е *Боголюб – Теофил* или *Филотей*. С теологичен характер са и *Възкресия – Анастасия*, *Кръстьо – Ставри*, *Небесна – Урания*, *Спас – Сотир* и др.

Срещу редица други имена от български корен има близки по значение с гръцки (или латински), но в повечето случаи българските са възникнали самостоятелно: *Богдан – Теодосий*, *Божана – Теофана*. При самите гърци името *Диоген* се свързва с бог Зевс, *Херодот* – с Хера. Характерен показател за божественост при еврейските имена пък е наличието на етимон – el, jo, ja, je: *Jahwe, Elohim, Johnatan, Johann, Nathanael, Josef, Daniel, Elisabeth* и др.

Имената на отделните богове се появяват в антропонимичната система на германците през 10^{-и} век, а преди това са използвани лексеми, изразяващи общи названия за „бог“ или дадена божествена група, както и такива, означаващи божествени, митични създания:

преди 10^{-и} век

– **ans** (от *Asen* – общото название на групата на германските богове *ecu*; към нея спадат: *Odin*¹³, неговата жена *Frigga*¹⁴, синовете му *Thor*¹⁵ и *Balder*¹⁶ с техните деца – *Heimdall*¹⁷, *Loki*¹⁸ и *Tyr*¹⁹ (както и някои други божества), имена: *Ansbert*, *Anshelm*, *Ansgard*, *Answin*

– **got** (етимологически се свързва със старо значение на глагола *gießen* – *правя възлияние (принасям жертва)*, т.е. **got** е съществото, на което се прави възлиянието²⁰); имена: *Gottbert*, *Gotthard*, *Gottfried*, *Gottwin*

– **alb/alf** – означава „елф, елфа“ – *Alberich*, *Albwin*, *Alfhard*

през и след 10^{-и} век

Имена на отделни богове като етимони в композитни преномени:

– **Thor** – *Thorleif*, *Thorwald*, *Thorsten*

– **Irmin**²¹ – *Irmenfried*, *Irmenrad*, *Irmfried* (към *ирмионите* спадат германските племена по поречието на река Елба: *хермундури*, *лангобарди*, *свиони*, *маркомани* и *квади*).

– **Ingwe**²² – *Ingfrid*, *Ingoberg*, *Ingolf*, *Ingram* (към *ингвеоните* спадат племената: *англи*, *геати*, *англи*, *фризи*, *саксонци*, *юти*, *кимбри*, *тевтони*)

2. **Имена, изразяващи принадлежност към социума** – кръщавате групата така, тъй като част от немските сложносъставни пре-

¹³ **Один** е върховен бог при германите. Повелител на небето и справедливата война, следи за справедливост.

¹⁴ **Фрига** е богинята на любовта, плодородието, полята и нивите.

¹⁵ **Тор** е богът на мълниите и природните бедствия, пазител на трудолюбивите хора.

¹⁶ **Балдур** е богът на светлината.

¹⁷ **Хаймдал** е мъдрият пазач на небесното царство.

¹⁸ **Локи** е богът на злото и огъня, смъртен враг на Один и другите добри богове.

¹⁹ **Тир** е богът на войната, най-храбрият сред боговете, покровител на смелите воини.

²⁰ **Възлияние** означава малко вино, изливано върху земята заедно с принесената жертва.

²¹ **Ирмин** е най-важният бог за германското обединение на племена „ирмиони“

²² **Ингве** е най-важният бог за групата от германски племена „ингвеони“. *Ирмионите*, *ингвеоните* и *иствеоните* са трите основни групи, в които се разпределят всички германски племена.

номени могат да се разпределят в следната йерархична социална схема:

– имена, изразяващи принадлежност към човешката раса – *Lebrecht, Luitbert, Luitwin, Luitger*

– имена, изразяващи принадлежност към част от света, посока на света – *Nordwig, Nordfried, Nordwin*

– имена, изразяващи принадлежност на народа – *Volkbrand, Volkher, Volkram, Dietger, Dietbrand, Diethelm, Folkwart*

– имена, изразяващи принадлежност към род, клан или пол – *Kuniald, Kunibert, Kunimund*

– имена, изразяващи принадлежност към определено племе²³ – *Engelbert, Engelmar, Irmenfried, Irmenhard, Warmbold, Wendelbert, Meingoz*

Към тази група проф. Кунце включва и имената с етимон *fridu* – мир (т.е. човекът като пазител на мира), да помага на съплеменниците си, да внася мир и спокойствие вътре в племето: *Friedger, Friedrich, Gottfried, Heimfried, Herfried*. Извън племето мъжът е агресивен воин, боец.

3. Имена, имплициращи идеята за воюващия боец, битката, войната. Впечатление прави фактът, че множество старовисоконемски лексеми, означаващи *битка* и *война*, мотивират първата или втората основа на сложносъставните имена. Това са:

– **gund** – *Friedgund, Gundobald, Gundobert*

– **hadu** – *Hadubrand, Hadubert, Hademunt, Hademut, Hadewin, Hedwig*

– **hiltja, hild(e)** – *Hildebrand, Hildefons, Hildegim, Hildegard, Hildolf, Hildwin*

– **wig** – *Wigbert, Hartwig, Wigbald, Wigbert, Wighart, Adalwig, Hartwig*

Към тази група причисляваме и имената, съдържащи елементи, които показват *целта, ефекта* или *резултата* от битката и *причините* за нея:

– **gilt** /Vergeltung – отмъщение, отплата/ – *Gildebert*

---

²³ В това отношение при славянските имена се набляга повече на конкретната родственоост и светостта на дома : *Житолоб, Житомир, Житорад, Домарад, Домомир, Домонез; Братомил, Сестромил, Чедобор, Чедомир, Сестримил, Татомир, Татомер*

- **gisal** /Geisel – заложник/ – *Giselbrand, Giselbert*
- **hagan** /Einfriedung, Schutz – защита/ – *Haganwald, Heinrich*
- **hruod, hroth** /Ruhm – слава/ – *Hruodwolf, Rudolf, Robert*
- **munt** /Schutz – защита, закрила/ – *Siegmund, Monulf*
- **nid, nit** /Neid, Mißgunst – завист, ненавист/ – *Ortnit, Neidhard*
- **not** /Gefahr, Not – опасност, беда/ – *Gernot, Notger, Notker*
- **odal** /Besitz, Reichtum – притежание, богатство/ – *Odalbert,*

Odalrich

- **ruom** /Ruhm, Ehre – слава, почит, почест/ – *Ruomwalt, Rommel*
- **sigu** /Sieg – победа/ – *Siegbod, Sieghart, Siegfried*
- **warjan** /wehren, verteidigen – защитавам, браня/ – *Warmund,*

Werenfried

– **walt / waltan** /walten, herrschen – властвам, господствам/ – *Liebwald, Walther, Walter*

Метафоричното окачествяване на мъжа като воин се свързва по традиция и със следните прилагателни (качествата, които трябва да притежава германския воин /*Degenher, Degenhart, Dehnert* /om „degan“ – боец²⁴), които също намират място в антропонимичните композити: **balld(o)** /kühn, mutig – смел, дързък/ – *Hebold*; **erkan** /wirklich, echt – истински/ – *Erkenbert*; **fasti** /fest – твърд, здрав/ – *Fastrad*; **funs** /bereit – готов/ – *Hildefons*; **hart** /hart, streng – твърд, суров, строг/ – *Hartmut*; **heil** /gesund – здрав/ – *Heilmar*; **hluth** /berühmt – известен/ – *Chlothar*; **kuoni** /kühn, stark – смел, силен/ – *Kuonrat*; **nantha, nand** /mutig, kühn – смел, създат/ – *Nantwig*; **rihhi, rich, reich** /mächtig – могъщ/ – *Dietrich*; **swind** /stark – силен, смел/ – *Swidbert*; **wisi** /weise – мъдър/ – *Wishart*.

Един от най-често употребяваните адекватни етимони *beraht / -bert, -brecht* – блестящ – в *Albrecht, Hilbert* и др. (блестящ вероятно в бронята си или метафорично – от постигнатия успех), също се свързва с най-висшата функция на древния германец – да бъде храбър воин.

От семантичното поле на битката, свързани с добродетелите на воюващия германец, са и думите: **muot** /Mut – кураж/ – *Gismut, Wasmut*; **fruma** /Vorteil – предимство/ – *Frommwald*; **era** /Ehre – чест, почит/ – *Erhard*; **willo, willio** /Wille – воля/ – *Wilbert, Wilhelm*.

²⁴ Сравни с българските *Воислав, Войномир, Войдан, Ративой, Ратомир, Ратобор*

Не на последно място в цялостната военна картина от старонемския мироглед трябва да впишем и оръжията, с които се воюва. Те са изключително важни за германеца, за което свидетелства големият брой от имена с основа, означаваща „оръжие за нападение и защита“: **agil** – *Agilbert, Agilhart* – меч, шпага; **asck** – *Askger* – копие; **brand, brant** – *Hildebrand, Hadubrand* – огън, меч; **ekka, egga** – *Eckhardt, Egilhart, Eginolf* – острие; **ger, gar** – *Gerhart, Ludger* – копие; **grim(a)** – *Hildegim* – шлем; **helm** – *Wi(l)lhelm, Helmbald* – шлем, защита; **ort** – *Ortfried, Ortwin, Ortger* – меч; **rant** – *Randolf, Randwig* – щит.

4. Имена, свързани с мирния живот, защита и опазване на завоюваното. Логичното продължение на успешния воин е функцията му на пазител (и на мира), управляващ, владетел²⁵ или свободен човек. В немските имена тези компоненти се свързват със следните етимони: **erl** – *Erlfried, Erlwin* – свободен човек; **frithu, fridu** – *Friedger, Friedrich, Gottfried* – мирен човек, мир; **her(i)** – *Herbert, Günter* – войска, армия; **hluth** – *Lothar, Chlothar* – известен; **huni** – *Hunfried, Humbert* – исполин, великан; **mari**²⁶ – *Waldemar* – известен, познат; **odal** – *Odalbert, Odalrich* – притежание, богатство; **ot** – *Otfrid, Otmar* – наследство, притежание; **waltan** – *Liebwald, Walther* – властвам, господствам; **wart** – *Agilwart, Dietward* – пазач, защитник; **maht** – *Medard* – сила, мощ.

В заключение можем да кажем, че най-дълбоко застъпени в германските лични имена са семантичните области „борба, битка“, както и „диви животни“. Това им придава определена специфика и ги разграничава от сложносъставните имена на другите народи, където агресията не е основен мотив, а се набляга предимно на компоненти, свързани с положителни качества, изразяващи кроткост, смиреност, радост, добрина, гостоприемство, слава от добрите дела (каквито са например славянските сложносъставни имена): *Доброгост, Любомир, Радомир, Добромил, Милодраг, Милослав, Добролюб, Радомил*,

²⁵ Сравни с българските преномени за *величие, управление и престиж* – Държислав, Градислав, Владимир, Владислав, Страномир, Градимир, Градислов

²⁶ Съставката **mari** се свързва от някои автори етимологически с българската десемантизирана основа –**мир** /от –**мер**/, най-често за пример се посочва името *Waldemar*, което означава Владимир, Владимир.

Мислигод, Видомир, Видослав; Славомир, Славослав, Стрезислав, Болеслав, Любогост, Доброгост, Радогост, Гостилуб, Госторад, Гостевид, Мислигост.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Гезелшафт...** 1996: Gesellschaft für deutsche Sprache. *Der Sprachdienst*, Wiesbaden, 1996
- Зайбике 2002:** W. Seibicke. *Vornamen*, Frankfurt am Main – Berlin, 2002
- Клуге 1999:** Fr. Kluge. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin – New York, 1999
- Ковачев 1987:** Н. Ковачев. *Българска ономастика*, С, 1987
- Кунце 1998:** К. Kunze. *dtv – Atlas Namenkunde*, München, 1998
- Суперанская 1973:** А. Суперанская. *Общая теория имени собственного*, Москва, 1973
- Фордтриде 1961:** W. Vordtriede. *Achim und Bettina in ihren Briefen. Briefwechsel Achim von Arnim und Bettina Brentano*, Frankfurt am Main, 1961
- Фьорстеман 1901:** Е. Förstemann. *Altdeutsches Namenbuch, Band I/Personennamen/*, Bonn, 1901
- Янев 2005:** Б. Янев. *Името като комуникация (за интеркултурната същност на преномена)*, в сборник „Отвъд думите: превращения на смисъла“, Пловдив, 2005, стр. 171 – 186
- Янев 2007:** Б. Янев. *За морфемната структура на сложноставните мъжки лични имена у българите* – в сборник „Филологически и методически изследвания / Badania filologiczne i metodyczne“, Смолян-Люблин, 2007, стр. 306 – 321

ХОЛИСТИЧКО СХВАТАЊЕ ПРОЦЕСА ФОРМИРАЊА МОРАЛНЕ ЛИЧНОСТИ

Драго Бранковић
Филозофски факултет, Бања Лука

„У стварности појединац је недељива целина која поседује одређена знања, која осећа, која је активна, реализује људске односе и читавог живота се интегрише у личност.“

Ј. Ђорђевић

1. Теоријска упоришта

Под утицајем емпиријско-индуктивне методолошке оријентације и у педагогији друге половине двадесетог вијека личност се истраживала као „збир“ појединачних особина или процеса. Такав методолошки приступ применљиван је и код истраживања веома суптилног процеса формирања моралне личности. Тај процес разлагао се на посебне компоненте или фазе. Без обзира на разлике у схватању компоненти или фаза процеса формирања моралне личности изграђивани су специфични методолошки поступци истраживања појединих компоненти. У основи таквих схватања налазио се поступак неприродног „распарчавања“ цјеловитог процеса формирања моралне личности. Такав приступ није био специфичан само за процес формирања моралне личности, па чак нити само за процес васпитања (педагогију), већ је представљао доминантно схватање личности у скоро свим наукама које проучавају човјека. Не само у науци већ и у практичном животу личност је често поистовјећивана са поједином њеном особином или „збиром“ сличних особина. Дакле, двадесети вијек био је вијек у којем доминира специфичан меха-

нистички приступ личности. У том вијеку којег историја одређује као вијек информатизације и кибернетизације „човек је изложен подели, напетостима и сукобима на свим странама. Друштвене структуре које се одупиру свим правилима правде и хармоније утичу на различита подручја његовог бића“ (Фауре 1975).

Подјела личности и процеса васпитања на двије компоненте (физичка и психичка) започела је у античко доба и завршена је концем двадесетог вијека са шест компоненти (физичка, интелектуална, морална, естетска, радна и емоционална). Процес „распарчавања“ личности није тиме завршен. И свака од наведених компоненти била је у теоријским проучавањима и емпиријским истраживањима подложна даљним „распарчавањима“ на неке дијелове (јединице, елементе, аспекте, компоненте). Такво теоријско и методолошко схватање пренесено је и на процес формирања моралне личности. Специфичан и суптилан процес формирања моралне личности дијелио се на три а понекад и више компоненти.

У емпиријско-неексперименталним па нити у експерименталним истраживањима личност није имала прилику да се противи природном распарчавању на неке „главне“ или „споредне“ дијелове. Подјела личности и процеса васпитања имала је утемељење у традиционалној истраживачкој парадигми. То се посебно односи на сљедеће поставке традиционалне истраживачке парадигме: а) модел особе је издвојив из природног контекста, б) људи су сводљиви на скупове варијабли, в) умјесто особа постоје промјенљиве варијабле, г) придавање прекомјерног знајачаја мјерењима и д) усмјереност на стицање чистих, „неупрљаних“ информација. Након проведених истраживања на традиционалној истраживачкој парадигми аутори су, у виду синтеза, доста често истицали да су проучаване особине (процеси) најбитнији за функционисање цјеловите личности. Таква истраживачка пракса изазивала је оштре критике хуманистички оријентисаних педагога. Стога је с правом Ј. Ђорђевић инсистирао на схватању да се подјела личности и процеса васпитања може вршити само из методолошких разлога како би се поједине компоненте цјеловитије истраживале (Ђорђевић 1976: 18).

Под утицајем хуманистичких схватања у психологији и педагогији концем прошлог вијека долази до промјене схватања личности. Личност се постепено почиње схватати, проучавати и тумачити као цјелина. Такав приступ личности одређује се као холи-

зам.¹ Данас се под тим појмом у науци подразумејева „доктрина да живо биће има својства која су у вези са целином више него са његовим саставним деловима; и да се динамика једне живе целине не може објаснити као резултат независних елемената“. (Инглиш 1972: 173). Холистичко схватање личности и њених својстава (цјелине и саставних дијелова) детерминисало је битније промјене, не само у схватању процеса васпитања, већ и у схватању његових појединих компоненти.

2. Холизам и морални идентитет личности

У фокусу интересовања већег броја педагога у дужем историјском периоду налазила се сложена проблематика моралног васпитања. И поред тога, још увијек нису откривене све битне законитости процеса формирања моралне личности. Досадашња педагошка сазнања најчешће се свде на неке манифестне облике и утицаје основних фактора на процес формирања моралне личности. Унутрашња структура тог процеса, што треба чинити суштину научних истраживања, још увијек је теоријски недовољно осмишљена и емпиријски истражена. У савременој педагошкој литератури о структури процеса формирања моралне личности настала су два међусобно супротстављена схватања. Према једном, процес формирања моралне личности остварује се према законитостима смјењивања сукцесивних фаза. Представници таквог схватања сматрају да су то слjedeће три фазе: а) стицање моралних сазнања, б) формирање моралних увjерења и в) морално понашање и дjеловање. Према другом, у процесу формирања моралне личности не постоје никакве фазе већ се тај процес остварује према законитостима подjеле јединственог процеса на конститутивне компоненте. У те компоненте они убрајају: а) морална сазнања, б) морална увjерења и в) морално понашање и дjеловање.

Протагонисти и једног и другог схватања сагласни су да процес формирања моралне личности чине морална сазнања, морална увjерења и морално понашање и дjеловање. Истина, једни то терминолошки одређују као фазе а други као компоненте. Не улазећи у терминолошка и семантичка разграничења појмова **фаза** и **компо-**

---

¹ Термин холизам је грчког поријекла (халос) и има значење ријечи цјелина.

нента указујемо само на суштину њихових односа у јединственом процесу формирања моралне личности. Не спорећи постојање разлика између фаза и компоненти наглашавамо да се оне (фазе или компоненте) у процесу формирања моралне личности не могу прецизно разликовати нити раздвајати. Оне се најчешће допуњавају или паралелно остварују. И поред тога, за процес формирања моралне личности битно је и упозорење да то „уопште нису и не могу бити етапе моралног формирања да оне не следеју сукцесивно (што је одлика „етапа“), већ да је ту реч о појединим компонентама моралне личности које се формирају не по етапама, већ истовремено, које су увек и морају бити, присутне процесу моралног формирања и које се не могу раздвајати у засебну етапу и сл.“. (Поткоњак 1976: 81). И поред та два, привидно супростављена постоје и нека друга схватања према која процес формирања моралне личности има не само три него и више компоненти. Према тим сазнањима унутрашња морална својства личности разврставају се у четири категорије: а) морална свијест, б) морална осјећања, в) морално понашање и г) морална савијест (Миочиновић 1991: 45).

И поред неоспорних разлика у наведеним схватањима ипак постоји сагласност у одређењу основног циља процеса формирања моралне личности а то је морална аутономија којом се и исказује морални идентитет личности. Али, превасходно, постоји и сагласност да је могуће до моралне аутономије доћи само кроз суптилан, комплексан и по много чему специфичан процес. Тај процес нема само одреднице интенционалности већ и различитих неинтенционалних васпитних утицаја као и других психолошких и педагошких процеса (развој, сазријевање, учење, самоучење, и др.). Стога су у суштини морална аутономија и морални идентитет личности само практичан израз холистичког функционисања личности.

3. Морално понашање и дјеловање као холистичке категорије

Према холистичком схватању крајњи циљ процеса формирања моралне личности јесте морално понашање и дјеловање. Већ дужи временски период изграђивано је схватање према којем је морално формирана само она личност која се понаша и дјелује у складу с моралним нормама одређеног друштва. Отуда је и морално понашање дефинисано као понашање усклађено са моралним нормама и начелима којима се уређују међуљудски односи у породици, радној и

животној средини (друштву). Поред тога, посљедњих година педагози у морално понашање укључују слободу и одговорност личности за избор моралних поступака. Са холистичког аспекта поред моралног понашања постоји и други аспект испољавања моралности који се одређује као морално дјеловање. Оно није усмјерено према себи већ према развијању моралних поступака других личности. Дакле, и морално понашање и морално дјеловање су основне карактеристике само морално формиране личности. Заправо, „могли би се доносити поузданији судови о моралном понашању као цјеловитом понашању целовите личности, односно као интегралном систему различитих облика понашања“ (Ђорђевић 1977: 68). Таквим схватањем моралног понашања избјегао би се мозаички приступ моралној аутономији личности.

Морално понашање и дјеловање као цјеловита (холистичка) морална категорија испољава се под снажним утицајем афективних компоненти моралности. Најпотпунији израз афективне компоненте моралности су морална увјерења. Резултати емпиријских педагошких истраживања показују да морална увјерења подстичу (мотивациона компонента) или инхибирају поступке моралног понашања и дјеловања. Исто тако, истраживања су показала да морална сазнања (појмови, категорије, норме, вриједности), са наглашеним карактеристикама интелектуалних процеса, нису она компонента која се може издвојити из цјеловитог процеса моралног формирања личности. Та компонента у моралном понашању и дјеловању изражава унутрашњи активан однос личности према моралним нормама. Исто тако, морална увјерења мање изражавају друштвену (етичку) компоненту моралности већ увијек имају персоналистичку димензију (лична увјерења). Отуда морална увјерења не представљају издвојиву коппоненту већ покретачку и мотивациону снагу интегралног моралног понашања и дјеловања.

За формирање моралних увјерења у педагогији (теорији и пракси) разрађивани су посебни педагошки поступци који се битно разликују од поступака стицања моралних сазнања. Практичније формирање моралних увјерења не може се остваривати поучавањем као доминантним поступком у стицању моралних сазнања. Она се формирају „изнутра“ са наглашеним поступцима самоформирања. На тој законитости процеса формирања моралних увјерења засновано је и морално самоваспитање као битан сегмент процеса

формирања моралне личности. За разлику од моралних сазнања која се стичу према законитостима процеса интелектуалног васпитања морална увјерења се формирају према законитостима формирања емоционалних особина личности. Стога, морална увјерења не могу се формирати „држањем моралних предавања“ па била она и веома квалитетна или се понављала стотине пута. Осим тога, морална увјерења нису једноставне моралне категорије. Морална увјерења могу свој утицај на морално понашање и дјеловање испољавати у различитом смјеру и интензитету, односно морална увјерења могу детерминисати позитивно и негативно морално дјеловање. Позитивна увјерења (ставови) према конкретним моралним нормама могу се формирати само ако личност има вјеру у те норме. Али ако личност нема вјеру у те моралне норме тада се постепено формирају негативна морална увјерења која, према холистичком схватању, детерминишу и укупно морално понашање и дјеловање.

За морално понашање и дјеловање свакако је веома битно обликовање и његовање човјековог доживљавања сопствених моралних увјерења, односно сопственог односа према личним моралним поступцима и самоодређеним моралним нормама. То доживљавање сопствених моралних увјерења испољава се путем моралних чувстава. А морална чувства, према схватањима савремених педагога, спадају у ред највиших и најсложенијих чувстава. Једно од таквих моралних чувстава јесте осјећај моралне дужности и одговорности као неодвојива компонента моралног понашања и дјеловања. Али, моралне дужности и одговорности могу се испољавати кроз позитивне или негативне односе према моралним увјерењима. Стога је формирање позитивних увијек повезано с потискивањем негативних моралних чувстава или конкретније „обликујући чувство симпатије, потискујемо осјећај антипатије, обликујући осјећај другарства и пријатељства потискујемо чувства негативног односа према другим људима, обликујући осјећај за заједницу, потискујемо индивидуалну себичност, обликујућу чувство свјесност, потискујемо склоност према несвјесним поступцима, обликујући осјећај дужности и одговорности, потискујемо угодно осјећање у самовољном схватању слободе, обликујући љубав према домовини, потискујемо позитиван однос према њезиним непријатељима, обликујући правилан однос према раду, потискујемо љеност и уживање у љености, обликујући осјећај задовољства у ра-

ду, потискујемо осјећај незадовољства и терета итд.“ (Вукасовић 1977: 126-127).

Формирање моралних чувстава као неодојиве компоненте моралних увјерења представља онај дио процеса формирања моралне личности који највише уљепшава и оплемењује личност. Тај процес свакој личности даје подстицај за повезивање човјека с другим људима, широм заједницом, домовином и самим собом. Стога се моралним увјерењима изражавају најбитнија својства моралног интегритета и моралне аутономије личности.

Холистички приступ моралној аутономији личности не представља негацију било које компоненте моралности (морална сазнања, морална увјерења, морално понашање и дјеловање). Наиме, холистичким приступом се не изражава њихова подвојеност и не пренаглашава појединачна вриједност већ процјењује њихов укупан утицај на формирање моралне личности. И поред тога, потребно је истицати специфичности подстицања и развијања појединих компоненти моралности. Оне се развијају према различитим али у исто вријеме и повезаним педагошким поступцима. Разлике у педагошким поступцима су значајне и оне су детерминисане природом и карактером поједине компоненте.

За процес формирања моралне особе свакако су битне и специфичности стицања моралних сазнања. А процес стицања моралних сазнања одвија се према општим законитостима процеса сазнања али и уз одређене специфичности које су детерминисане садржајима и сложености моралног формирања личности. У педагошкој литератури процес стицања моралних сазнања често се одређује као процес формирања моралне свијести. Морална сазнања темеље се на интелекту. Отуда већи број педагога законитости интелектуалног васпитања „преносе“ и у процес стицања моралних сазнања. И поред одређених сличности ипак се процес стицања моралних сазнања битно разликује од процеса стицања знања у интелектуалном васпитању. Те разлике детерминисане су садржајима, утицајем различитих фактора, специфичним методама, облицима и поступцима. Процес стицања моралних сазнања или процес формирања моралне свијести одвија се постепено и у сагласности са развојем општих способности. Притом, што је такође веома важно, постоје и битне разлике у садржинским елементима интелектуалног и моралног васпитања. Са садржинског аспекта специфичности стицања моралних сазнања испољав

се помоћу неколико педагошки уобличених елемената: а) упознавање и формирање моралних појмова, б) стицање основних знања о моралним нормама, моралном суђењу, моралним санкцијама и моралној савјести, в) упознавање система моралних вриједности, г) стицање основних знања о моралним особинама личности (праведност, хуманост, искреност, поштење, љубазност и др.), д) упознавање односа према заједници (праведност, искреност, хуманост, поштење, љубазност и др.), ђ) упознавање односа према домовини (оданост, вјерност, пожртвованост и др.), е) упознавање односа према раду (свјесност, пожртвованост, устрајност, упорност, марљивост и др.) и ж) упознавање односа према себи (амбициозност, достојанственост, спремност на самоодрицање, адекватност снага и др.). Анализа наведених (садржинских) елемената такође показује да процес стицања моралних сазнања није само специфичан већ и веома сложен процес. Но и поред тог неоспорног сазнања нити у педагошкој теорији нити у васпитно-образовној пракси нису пронађена адекватна дидактичко-методичка рјешења. Наиме, у наставним плановима предшколских установа, основних и средњих школа не постоје посебни наставни предмети за реализацију моралних садржаја нити су наставници у току школовања оспособљавани за остваривање циљева и задатака моралног васпитања.

И поред тога, у свим видовима и нивоима школовања дефинисани су захтјеви за стицање моралних сазнања кроз реализацију садржаја свих наставних предмета. И у таквим захтјевима, што је посебно битно, исказује се холистичко схватање процеса формирања моралне личности. Са садржинског али и педагошког аспекта таквој педагошкој концепцији тешко се могу супротставити друга рјешења. И поред тога, педагошка пракса показује да је реализација задатака моралног васпитања на нижем нивоу у односу на интелектуално и друге врсте васпитања. Разлоге томе треба тражити и у нивоу оспособљености наставника различитих струка за реализацију садржаја моралног васпитања. Наиме, у току школовања наставници (васпитачи) нису довољно упознати са теоријама моралног васпитања нити са практичним поступцима процеса поучавања, учења и самоучења моралних садржаја. А постоји веома богата педагошка, психолошка и етичка литература о тим проблемима. Из тог фондуса сазнања издвајамо само схватање о основној законитости према којој се морална сазнања стичу различитим облицима учења.

А морална сазнања се стичу: а) класичним условљавањем (најнижи облик учења моралне свијести), б) сложеним облицима условљавања (асоцијативно условљавање, секундарно условљавање, опсервационо условљавање или супституционално условљавање), в) учењем по моделу, г) учењем идентификацијом (психоаналитичко схватање), д) учењем имитацијом и ђ) учењем улога. Поред идентификације различитих облика учења моралне свијести (у психологији) вршена је и шира теоријска разрада и практична провјера посебних педагошких метода и поступака примјерних специфичностима моралних садржаја којима се формира морална свијест као интегративна компонента моралне аутономије личности.

4. Холистички приступ истраживању моралности

Како смо већ истакли, сложена проблематика процеса формирања моралне личности била је предмет великог броја истраживања у психологији и педагогији. Примјенљиване су различите истраживачке методе (теоријске и емпиријске), технике (тестирање, анкетање, процјењивање, систематско посматрање) и инструменти. Под утицајем традиционалне истраживачке парадигме и доминантног схватања о неприродној подјели моралне личности (морална сазнања, морална увјерења, морално понашање и дјеловање) још увијек нису откривене суштинске законитости процеса формирања моралне личности. Полазећи од таквих критичких оцјена потребно је преваходно извршити методолошку преорјентацију и процес формирања моралне личности схватати, проучавати и истраживати као цјеловит и недјелив процес. Јер, „подвајање појединих сфера и аспеката значајних за развој и формирање личности је вештачко и може се оправдати из методолошких разлога због бољег, потпунијег и јаснијег сагледавања различитих аспеката и својстава личности“ (Ђорђевић 1976: 18). А тај процес треба проучавати и истраживати у његовом тоталитету примјењујући не само холистичко схватање личности већ и холизам у избору истраживачких метода и поступака.

Холистички приступ истраживању моралности и процеса формирања моралне личности почео се примјењивати у посљедњој деценији двадесетог вијека. Пресудан утицај на уобличавање нових педагошких теоријских схватања заснованих на холизму имало је и конституисање нове истраживачке парадигме у чијој се теоријској

основи налази холистички и идиографски приступ личности. Отуда с правом Б. Поповић поставља питање: „Зашто не бисмо кренули у истраживање од замисли да је човек као целина одговоран за оно што чини и да је целина дужна да нешто чини – са собом и другима у општественом поретку, без искључивања сопствене околности“ (Поповић 1992: 72). Истраживати цјелину личности могуће је само уз прихватање бар неколико основних поставки нове истраживачке парадигме. А нова истраживачка парадигма „полази од целовитости особе и истиче холистички приступ проучавању особе као целине у свом контексту са којим, такође, сачињава целину, при чему су неопходни ступњевити и мултидисциплинарни модели разумевања“ (Ристић 1995: 274). За такав методолошки приступ истраживању процеса формирања моралне личности битно је уважавати и нове релације и односе између истраживача и испитаника (Ја – ти). А тај однос Ја – ти заснива се на субјективности, неукључености и емоционалној неутралности. Отуда „значајна знања о особи се стичу кроз узајамни, реципрочни однос испитаника и истраживача у којем испитаник судјелује као саистраживач“ (Ристић 1995: 274-275). Такав у основи нови приступ детерминише знатне промјене у истраживачким методама, техникама и инструментима. Али такве промјене у методолошкој сфери нису уведене или се веома споро уводе.

Посматрано са методолошког аспекта и оне промјене које су извршене у истраживачкој сфери нису извршене без слабости и ограничења. Умјесто холистичког приступа истраживању моралности и процеса формирања моралне личности јављају се еклектички приступи. Такви (еклектички) приступи дошли су до изражаја у оним педагошким истраживањима у којима се успостављање цјелине личности и јединствености процеса формирања моралне личности постиже „механичким сабирањем“ њених појединих компоненти. Умјесто таквог приступа личност треба истраживати онакву како она природно функционише (цјеловита личност). А она у стварности није ни приближно исто што и механички збир њених дијелова. Јер, „у стварности, појединац је недељива целина која поседује одређена знања, која осећа, која је активна, реализује људске односе и читавог живота се интегрише у личност“ (Ђорђевић, 1976: 18). Холистичко схватање личности и нова истраживачка парадигма детерминисаће још значајније промјене у схватању и истраживању процеса формирања моралне личности.

5. Закључне констатације

Битна сазнања о личности и процесу васпитања у психологији и педагогији стицана су проучавањем и истраживањем „распарчане“ личности уз примјену традиционалне истраживачке парадигме. На тим теоријским и методолошким основама и суптилан процес формирања моралне личности истраживан је његовом подјелом на више одвојених или пак самосталних фаза или компоненти. На таквим сазнањима нису конституисане поуздане теорије формирања моралне личности. То је свакако утицало и на бројне слабости и ограничења у педагошкој пракси. Недостатак осмишљених теоријских схватања и скромна педагошка искуства у другој половини двадесетог вијека условљавала су и недовољно остваривање моралне аутономије и моралног идентитета као основних циљева моралног васпитања.

Под снажним утицајем хуманистички оријентисаних психолога и педагога концем двадесетог вијека постепено се личност и процес васпитања почиње проучавати и истраживати са холистичког аспекта. Тај нови (холистички) приступ неопходно је примјењивати и код процеса формирања моралне личности. То превасходно значи да се процес формирања моралне личности не може „распарчавати“ на одвојене или самосталне компоненте (фазе). Он је јединствен и његов исход (морални идентитет и морална аутономија) испољава се само кроз морално понашање и дјеловање. У емпиријским истраживањима условне подјеле процеса формирања моралне личности могуће су из методолошких разлога који су познати само истраживачима.

Поред холистичког схватања моралне личности неопходно је примјењивати и холистички приступ у проучавању и истраживању процеса формирања моралне личности. Тај методолошки приступ изведен је из основних поставки нове истраживачке парадигме а посебно из схватања према којима процес сазнања полази од цјеловите особе и истражује се уз примјену холистичког и идиографског приступа. Не искључујући потпуно номотетички приступ неопходна су шира методолошка разматрања специфичних истраживачких метода, техника и инструмената којима би се, на примјеренији начин, проучавале и истраживале специфичности процеса формирања моралне личности.

ЛИТЕРАТУРА

- Бранковић 2004:** Д. Бранковић. *Педагошке теорије (Научне основе и развојни токови)*, Универзитет у Бањој Луци, Бања Лука,
- Бранковић 1995:** Д. Бранковић. *Комплементарност општег и посебних циљева васпитања*, Наша школа, бр. 1-2, Бања Лука,
- Бранковић 2000:** Д. Бранковић. *Педагошки аспекти формирања моралне личности*, Наша школа, бр. 3-4, Бања Лука,
- Вукасовић 1977:** А. Вукасовић. *Морални одгој*, СНЛ, Загреб,
- Ђорђевић 1977:** Ј. Ђорђевић. *Различити методолошки приступи у проучавању проблема моралног васпитања*, Просвета, Београд,
- Ђорђевић 1976:** Ј. Ђорђевић. *Школа и морално васпитање*, Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Ђорђевић 1975:** Ј. Ђорђевић. *Методе и технике проучавања чврстине моралних судова*, Зборник, бр. 8, Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Мирић 1996:** Ј. Мирић. *Морална аутономија, психологија и васпитање*, Настава и васпитање, бр.2, Београд,
- Миочиновић 1994:** Љ. Миочиновић. *Васпитање карактера: становашиште теорије социјалног учења*, Зборник бр. 26, Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Миочиновић 1991:** Љ. Миочиновић. *Структура моралне личности ученика*, Зборник бр. 23, Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Миочиновић 1988:** Љ. Миочиновић. *Когнитивни и афективни чиниоци у моралном развоју*, Просвета, Београд,
- Моралност и друштвена криза – Зборник радова* (1995), Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Поповић 1976:** Б. Поповић. *Нови и стари погледи у психологији морала*, Зборник бр. 9, Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Поповић 1991:** Б. Поповић. *Обрасци целовите моралне особе*, Зборник бр. 23, Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Поповић 1981:** Б. Поповић. *Развој дечијег моралног мишљења*, Зборник бр. 14, Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Поповић, Ристић 1989:** Б. Поповић, Ж. Ристић. *Морална особа*, Просвета, Београд,
- Поткоњак 1976:** Н. Поткоњак. *Морално васпитање у југословенским уџбеницима и педагошким монографијама*, Зборник бр. 9, Институт за педагошка истраживања, Београд,
- Ристић 1995:** Ж. Ристић. *О истраживању, методу и знању*, Институт за педагошка истраживања, Београд,

Рот 1968: **Н. Рот.** *Формирање моралне свести.* // Настава и васпитање, бр. 1-2, Београд.

Фауре, Е. 1975: *Учити за живот – савет образовања данас и сутра,* УНЕСКО, Париз, Стручна штампа, Београд,

THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF TEACHING CULTURE

Krzysztof Polok

Akademia Techniczno-Humanistyczna, Bielsko-Biala

„culture: (...) 2.[U] **evidence of intellectual development (of arts, science, etc.) in human society;** (...) 4. [U] **all the arts, beliefs, social institutions, etc. characteristic of a community, race, etc. (...)**“ .
A. S. Hornby.

Any language is similar to the human body. Just like the human body consists of the skeleton, the skin and the flesh, a language contains the grammar, the words/expressions and the meanings conveyed by them. What seems to be very often overlooked is the fact that the meanings, just like the flesh (which may be, to follow the comparison, strong and well-built, or flax and sloppy), fully depend on the current position a given community using the language has assumed in the moment they tried to describe the world, as well as the examples of their daily activity in the environment that surrounds it. Culture is, no doubt, one of these kinds of human activity that may be used as a means employed to decide about the forms of the description of the world amply illustrating the ways that have been used by its members.

The concept of cultural background

When Canale and Swain (1980) carried out their analysis of what really communicative competence is and what it means to both learners and teachers, the concept of cultural background in general and its contribution to the all-over picture of meaningful communication in particular

must have been taken into account by them. It seems obvious that during an act of communication, the pieces of information which are to be found in the cultural heritage of the language play such an important role, that they must not be overlooked. Not only in the sociolinguistic layer of the communicative competence, but also in its layer of discourse and, first of all, in the strategies employed by a speaker to reveal and/or elucidate the purport of an informational cell, such cultural background must be remembered about. Any speaker, while using a language to inform his listeners about something, must take into account – whether he wants it or not – the sociolinguistic environment in which this language was formed and brought to the state of usage, and such language formation could not proceed without putting appropriate stress on the national culture in it. It goes without saying that the language patterns, characteristic of a given language, do not only consist of a number of grammatical structures, but also contain a huge number of expressions deeply rooted in the culture of the nation whose language they represent. The influence of the societal situation on the formation and the changes in a given language is obvious and should not be questioned. Likewise, the influence of the cultural background onto the formation and the changes of a given language are comparatively easy to notice and those scholars, who deal with sociolinguistics, will certainly have something to say here. The research carried out in the subject matter of conversational analysis (cf. M. Stawna's [1991] book on it) certainly reveals how much such linguistic structures inherit from the cultural background of the nation (the construction and the scope of use of similes, one of the most commonly used linguistic constructions, can serve as a useful example here). The strategic solutions of a speaker participating in an act of discourse can reveal a number of other connections a language and its cultural background in which it functions have in common.

If a message is to be understood, it has to be anchored in the cultural heritage of the language it represents and both the addresser and the receiver of the message must be simultaneously aware of the cultural information the message is carrying. Hardly anybody not moderately proficient in the cultural layers observed in the USA will be able to comprehend the meaning of such an expression as *to hit the bull's eye* for example, (or another one, *to the victor goes the spoils*, currently becoming almost proverbial in the language of politics, and not only there). Thus, the learners not aware of the cultural background in which the above men-

tioned expressions came into being, may not notice their ambiguity, reading out one of them only; they are also about to show their confusion, when they are not able to comprehend the meaning conveyed by these (and similar) expressions at all.

Similar linguistic 'traps' can be noticed in the British English family. A handy example in which the lack of cultural background may be a handicap in the process of understanding is the possible use of a female personal pronoun instead of the noun *ship* by many Britons. One can find a number of other examples clearly showing that the lack of cultural background of a speaker may form a serious obstacle in the process of communication, and these learners, who want to use the language acquired by them fluently, should be secured appropriate conditions to learn not only its linguistic constructions and patterns, but also its social and cultural backgrounds. In other words, it is difficult to claim one 'knows' the language, to use this popular expression, if s/he has not got sufficient information on why such, and not other, expressions function in the language and in which linguistic situations they may be used. The idea expressed by Krashen (1983), that the acquisition of a language (which is unconscious), and the (conscious) language learning are two different things that go together and independent of each other, finds a clear exemplification here. In fact, to acquire a given linguistic construction does not necessarily equal learning it. As it appears from the very definition of learning, it is the act of being aware of the situations in which the patterns just acquired can be employed without any risk of making a mistake during an act of communication which constitutes its core. Therefore, nobody can (hopefully) deny, it is the possession of the knowledge of these situations, acquired by the learner and matched with the linguistic patterns that are possible to be used, which really describes the level of fluency of the target language. Even an ambitious learner will have some problems in the proper understanding of the message carried out by some stories and/or poems found in the American or British literary heritage (just to take the bitter sense of grotesque in the story „*Doctor Feather and Professor Tarr*“ by E. A. Poe, or a beautiful Wordsworth's ballad entitled „*The Tintern Abbey*“ as but two off-hand examples), if s/he lacks information on the cultural background of the countries their authors come from. Similar remarks can refer to numerous films and/or plays describing the reality and the cultural heritage of the nation of their authors. There are millions of people who like watching westerns, for example,

but one can state with a very high percentage of certainty that many of these western films viewers, just because they lack information concerning the cultural background such films present and represent, will read out their surface layer only, not even trying to reach the deeper one, which is often so decisive in the whole process of communication between their authors and the viewers.

The role/s/ for a language instructor.

As it is, sometimes, quite difficult for a learner to discover the necessary information of that (i.e. culture-oriented) kind her/himself, it seems obvious that the role of a language instructor in respect to this process of fact discovery appears to be of extreme importance. It is, therefore, the learner's teacher who should be able to provide all the necessary information, so that when a given linguistic pattern has been acquired by the learner it should go parallel to the information conveying its cultural roots. One reason for this information transmission is the associative one, the other one is of psychological nature. It has to be remembered that any information emitted in laboratory-like conditions, when all the additional 'road signs' telling the learner how to go and where to turn have been removed, is very hard to acquire (not talking about learning it) and the research carried out by Wicklund and Duval (1972) sufficiently proved it. Additionally, those learners who have been deprived of all direction posts placed on their roads to the fluency of the target language, find themselves discouraged and lose their (language) learning motivation quite soon. On the other hand, the learners who are taught in the conditions at least slightly resembling the natural ones, i.e. such conditions which are used by the native users of the target language, preserve their motivation for learning much longer and feel less discouraged during the whole language learning process. They also form a group of learners who have got bigger chances for both the fuller and the better acquisition of the language, what was proved by Harmer (1991). This is one of the reasons why modern English handbooks provide their users with much cultural information and why many of the textual readings which can be found in them directly refer to the cultural roots of the country. In this way, their users are not only secured with this aspect which seems to constitute a very important purport of language acquisition (understood according to Krashen's assumptions), but are also provided with the conditions which should facilitate their whole learning process. In other words, the learners

are given a kind of springboard enabling them to jump to the level of text (and language) comprehension much easier than if they were to do that in pure and laboratory-like conditions (hopefully assuming that the latter were ever possible).

One must, however, remember that even the best handbook is written for an average (and anonymous) student and its main aim is to secure the minimal amount of information necessary to understand a given problem by her/him. In other words, a lesson given in a handbook is complete only to some extent, because it provides a learner with the information necessary to acquire a given (topic-headlined) problem only; it does not, however, secure any additional amount of information which might be used to fully comprehend it (or learn it, to use Krashen's idea again) consciously. The conclusion which should be drawn from what has been said so far is that if a learner wants to learn a given linguistic construction, s/he needs additional information of some kind. This means that the additional information delivered to the student should contain not only dry grammatical drills, but also social and cultural purports, so as to form in her/his mind a deeply grounded idea concerning the situations in which it may be used; it should also give her/him a chance to employ the linguistic pattern just transmitted onto her/him in a number of meaningful situations s/he might find her/himself. Such a procedure requires not only many additional sources on the basis of which the acquired information can become more thorough and grounded but also – and probably first of all – a creative and professionally trained linguistic instructor able to know how to direct her/his students and/or deliver the necessary information her/himself. Hence, the call for professionally-minded linguistic instructors. Hence, the necessity of proper and accurate (culture-related topics included) training process of them.

In order to answer the question conveyed in the last statement, i.e. the statement concerning the way such linguistic instructors ought to be trained so that they were able to serve as accurate and competent sources of social and cultural information, the answers to three basic questions should be obtained first. These questions, which are of extreme importance during any teacher-training course, can be labeled as follows: /1/ who is to be trained; /2/ what is to be taught to such linguistic instructors; and /3/ how such training sessions should look like.

The answer to the first question seems to be comparatively easy. Even if one neglects the intellectual values of the learners, the outcome is

clearly stated: the action is to be directed at either future, or present language teachers, that is, the people who are, or will be, responsible for the deliverance of such types of information to their pupils. It should be stressed, however, that the way of training them to make them culturally and socially competent and professionally-minded must require a very accurate and clearly defined set of procedures – as well as a syllabus which would secure all the presupposed assumptions, – producing, as the final outcome of the action, a language instructor the portrait of whose has been sketched earlier. The culture of the USA or the United Kingdom is, obviously, too broad a topic to be discussed and grounded during one academic year, which is the period of time given in the training syllabi for the activities connected with the cultural training of the teacher trainees. That is why a necessity for the limitation and selection of the topics discussed during the meetings seems – at first sight – to be indispensable. The procedures of topic selection – if they were to be effective – should not be, however, done haphazardly, from the teacher trainer's point of view at least. This means that it is the mere fact that a given cultural problem might seem important to a given teacher trainer, should not form a criterion sufficient enough to qualify it as the topic to be discussed during the meetings. The criteria which should be employed here, and which, incidentally, seem to be the only reasonable ones, should be based on an issue that may be labeled as topical reality. In other words, the answer to the question: what is to be taught, must roughly go in accordance with the cultural topics the teacher trainees are likely to find in the handbooks they would teach from (if they were to ground their teaching attempts on something at all). Secondly, as the cultural topics offered by different handbooks may differ in both the contents and the intensity, a necessity of a survey of the topics offered by the handbooks most popular in a given country seems to be indispensable. Thirdly, this survey should be the most important source of information for the construction of the framework of a training course aiming at the culture of the target country. And, finally, a limited number of cultural topics, not always included in the handbooks because of their limited teaching flexibility, such as the celebration of Christmas, or the Thanksgiving Day, but which, nevertheless, clearly contribute to the general picture of the understanding of the culture of the target country, should be incorporated to the framework.

In order to satisfy the interests of the readers, a survey of the four, chosen, supposedly most commonly used handbooks (in Poland) has been

carried out. The selected handbooks are: „*Opening Strategies*“ by Brian Abbs and Ingrid Freebairn, „*Blueprint One*“ by the same authors, „*Kernel One*“ by Robert O'Neill and – for the reasons of comparison as well as the fact that, despite its numerous weaknesses, the handbook still remains one of the most commonly used handbooks from which secondary school students of English are taught – „*First Things First*“ by L. G. Alexander. The handbooks have been chosen because of a number of reasons some of which can be verbalized as follows: /1/ the intensity they are used in the classrooms; i.e. their scope of use, as they are mostly the books used by beginners and/or false beginners, /2/ that their users are, supposedly, the people who have got a small, or a very limited contact with American or British social and cultural roots; and /3/ the frequency they are accepted as appropriate handbooks to be taught/learned from by both the teachers and the learners of the target language. The culture-bound topics offered by each of them have been given separately in Table 1 (see: Appendix I)

As one can see in the above survey, some generalizations at what should be taught to the teacher trainees first of all might be drawn. Obviously, the remaining volumes of each of the selected handbooks need not be neglected, but the survey of each of them shows that not many new cultural items are introduced there (for example, the learners of „*Blueprint Two*“, apart from the topics dealt with previously, can find four new topics i.e. visits to Oxford and Scotland, the Edinburgh Festival, or the problems of the disabled and the homeless in Britain, whereas the learners following the course taught with the help of R. O'Neill's book, „*Kernel Two*“, will come across the problems copying with ecology, nuclear power and sport as well as a science-fiction story). Similar items can be found in the remaining volumes of the two handbooks as well as the volumes of the „*Strategies*“ series and the L. G. Alexander's course.

On the basis of the surveyed handbooks a syllabus of a course in the culture of the USA and the United Kingdom might be constructed. First of all, the topics seem to focus on the British/American cultural background, including the problems connected with everyday routines, buying and selling procedures, nourishing habits, moving and touring around, sightseeing the most popular places of interest in Britain and overseas, films, theatres and concerts, the police and the National Health Service, the problems of looking for and finding a job and the unemployed, as well as a number of topics connected with the literary heritage of the tar-

get country and its geographical configuration (an exhaustive list of such topics can be found in Nelson Brooks's book „*Language and Language Learning*“, pp. 90 – 95). Teacher trainees should, therefore, be well informed and professionally trained in all the topics mentioned above and only after their instructors are quite positive that their students have mastered them sufficiently, they may proceed to the next step, furnishing them with the additional knowledge which would allow them to better understand the general culture of the target country and arm them with the knowledge necessary to conduct a lesson in which the topics of 'higher rank' (e.g. Christmas or Thanksgiving celebrations etc.) can be discussed.

The way such teaching sessions should be effected so that they would effectively aim at the teaching professionalism of the teacher trainees has to be carefully planned as well. It seems, however, inappropriate to carry them out in the form of lectures because of one major defect. Many lectures are often characterized by the over-activity of their authors, and the passivity of their listeners, who quite often clearly reveal some form of milder or stronger shade of disconnection at that time. As the knowledge transmitted to the teacher trainees must be fulfilling the requirement of furnishing them with such amount of information, that they themselves are able to carry out their lessons in culture, it seems much more beneficiary to employ another form of knowledge transmission (first of all, to avoid a situation in which the teaching is performed for the teaching's sake). A form of workshops, in which the teacher trainees are involved in a more active way of education seems to be the most appropriate here and the one which allows to introduce different variants of the knowledge transmission by both their instructors and the teacher trainees themselves.

One of such forms of workshop activities can be requesting the teacher trainees to watch a film on some of the topical materials which are to be carried out during one of the following meetings and carry out a brainstorm on it after it, some other may be to stage out a topic that is felt to be particularly important for them as future language teachers, still another one might be asking them to prepare an up-to 45-min.-long lesson on one of the topics taken from the teaching syllabus and talk about both the supervised teaching unit and the presented topic during the subsequent meeting. A variety of the teaching procedures that may be applied here is enormous and everything depends on the creative ideas born in the

heads of the authors of culture course syllabi that are to be delivered to the students.

Attempting to conclude.

This way of transmission of the cultural purport to the teacher trainees seems to be appropriate because of, at least, four different reasons: first of all, they are expected to actively participate in the topics they would have to deal with later; secondly, they are given a chance to test the way of deliverance of a lesson of that kind to possible learners; thirdly, such lessons are supervised by and discussed with both their teaching instructors and their mates who are given an opportunity to learn not only the information concerning the topic itself, but also participate in some forms of critical assessment of the techniques involved by a trainee in the lesson; and, lastly, because of the fact that the only way to professionalism leads through practice and helpful remarks of more experienced fellow-teachers. It also seems quite important not to neglect any possibility in which the teacher trainees' lessons are supervised and assessed by more experienced teaching instructors and methodologists. The last remark has been put down mostly because of the complaints of a considerable number of novice teachers, concerning not only the subject matter of a lesson, but, first of all, its coherent construction and the introduction of a number of cultural threads into it. (cf. Polok, 1998).

The aspects connected with coping with the cultural background of the language of the target country seem to constitute such an important branch of the methodology of a lesson that they need not be considered as less significant in comparison with all other problems included in it. Recent research carried out in the topic of the communicative competence unmistakably proves that the layers of discourse and the strategies applied in the act of communication are at least as significant as the grammatical patterns used to formulate a message. They contribute to its meaning as well as its understanding. Any negligence in respect to them, or their inappropriate clarification to the learners of the target language, must result in an incomplete formation of the picture of what language speaking really is. That is why so much attention should be paid to the way teacher trainees are being prepared to their future (successful) teaching careers.

BIBLIOGRAPHY

- Abbs, Freebairn 1990:** B. Abbs, I. Freebairn. „*Opening Strategies*”, twenty-second impression, London, Longman, (Polish edition: Gebethner i Ska, Warszawa, 1990)
- Abbs, Freebairn 1990:** B. Abbs, I. Freebairn. „*Building Strategies*” twenty-second impression, London, Longman, (Polish edition: Gebethner i Ska, Warszawa, 1990)
- Abbs, Freebairn 1991:** B. Abbs, I. Freebairn. „*Blueprint One*”, third impression. London, Longman.
- Abbs, Freebairn 1991:** B. Abbs, I. Freebairn. „*Blueprint Two*”, third impression. London, Longman.
- Abbs, Freebairn 1991:** B. Abbs, I. Freebairn. „*Blueprint Intermediate*”, third impression. London, Longman
- Alexander 1969:** L.G. Alexander. „*First Things First*”, sixth impression, London, Longman.
- Alexander 1969:** L.G. Alexander. „*Practice Makes Progress*”, sixth impression, London, Longman.
- Alexander 1969:** L.G. Alexander. „*Developing Skills*”, sixth impression, London, Longman.
- Allwright 1988:** D. Allwright. „*Observation in Language Classroom*”, New York, Longman.
- Brooks 1964:** N. Brooks. „*Language and Language Learning. Theory and Practice*.” second ed., New York, Harcourt, Brace and World, Inc.
- Canale, Swain 1980:** M. Canale, M. Swain. „*Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing*”, [in:] *Applied Linguistics*, 1/1, 11 – 47.
- Harmer 1991:** J. Harmer. „*The Practice of English Language Teaching*”, new ed., London, Longman.
- Hornby 1982:** A.S. Hornby. „*Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*”, Oxford, OUP, (Russian Edition: „Izdanielstwo 'Russkij Jazyk', 1982).
- Krashen, Terrell 1983:** S. D. Krashen, T. Terrell. „*The Natural Approach*”, Oxford, Pergamon.
- O'Neill 1985:** R. O'Neill. „*Kernel One*”, sixth impression, London, Longman.
- O'Neill 1985:** R. O'Neill. „*Kernel Three*”, sixth impression, London, Longman.
- Polok 1998:** K. Polok. „*What English Do Teachers Need?*” [in:] „*Prace Naukowe Studium Języków Obcych Politechniki Wrocławskiej*”, Nr 33/1998;

- Polok 2002:** K. Polok. „*Pedagogical Implications of Linguistic Acculturation in the Process of Acquisition of the Second Language. From Theory to Practice*“, (unpublished doctoral dissertation), US, Katowice;
- Sinclair, Coulthard 1975:** J. Sinclair, M. Coulthard. „*Towards an Analysis of Discourse*“, London, OUP.
- Schiller 1976: H. I. Schiller.** „*Communication and Cultural Domination*“, White Plains, New York.:Sharpe .
- Stern 1983:** H. H. Stern. „*Fundamental Concepts of Language Teaching*“, Oxford, OUP.
- Stawna 1991:** M. Stawna. „*Podejście komunikacyjne do nauczania języków obcych. Od teorii do praktyki*“, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Szewczuk 1984:** W. Szewczuk. „*Psychologia zapamiętywania.*“ Warszawa, PWN.
- Wicklund, Duval 1972:** R.A. Wicklund, S. Duval. „*A Theory of Self-Objective Awareness*“, Social Psychology. A Series of Monographs Treatises Text. New York and London, Academic Press.

Appendix I

No.	Title of the handbook	The cultural topics found in it
1.	„ <i>Opening Strategies</i> “	1.Topics dealing with the so-called general culture (everyday routines, visiting different shops, leisure activities, booking rooms in hotels, eating out, food preferences etc.); 2.Different sports (jogging, tennis, skiing and swimming); 3.Touring around Britain (London, Brighton, St. Ives, Cambridge, Chichester, Stratford); 4.The problems connected with job performance and the unemployed; 5.Films and theatres (the Shakespeare Festival, the Chichester Festival Theatre, „ <i>Gone With The Wind</i> “); 6.Moving around (the road signs, the London Underground); 7.Biographies of some famous people (not only Britons or Americans); 8.The police at work.

2.	„ <i>Blueprint One</i> ”	<p>1.General culture topics (similar items); 2.Sport (similar items); 3.The police (similar items); 4.The problems of looking for a job and the unemployed; 5.Touring around (York and Yorkshire, London, the caravan Park at Helmsley, Florida, Hongkong, Australia); 6.Films and theatres (different films and actors); 7.The National Health Service (names of most popular diseases); 8.Literary topics (the Bronte sisters); 9.The „<i>American Dream</i>”.</p>
3.	"Kernel One"	<p>1.General culture topics (similar items); 2.Touring around (New York, London, Camden, Liverpool, Watford); 3.Films and theatres (different films); 4.The police and prisons (very important, as the whole book is built on the topic of a crime which was committed, detected and punished); 5.Job and the unemployed. 6.The rich and the poor (money topics). 7.Music (General issues only).</p>
4.	"First Things First"	<p>1.General culture topics (similar items); 2.Moving around Britain (very roughly); 3.The police (very broadly treated); 4.Illnesses; 5.The problems of ecology.</p>

**НОВАТА ПОЛИТИКА ЗА ЧУЖДОЕЗИКОВО
ОБУЧЕНИЕ И ЕЗИКОВОТО МНОГООБРАЗИЕ
В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ.
АНАЛИЗ И РЕТРОСПЕКЦИЯ НА ЕЗИКОВАТА
СИТУАЦИЯ. БЪЛГАРИЯ И НОВИТЕ
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В СФЕРАТА
НА ЧУЖДОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ**

Албена Л. Младенова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Народите в Европа формират съюз, съставен от множество нации, общности, култури и различни езикови групи. За кратко време Европейският съюз (ЕС) вече наброява близо 450 милиона жители, които ще нараснат до близо 480 милиона след присъединяването на България и Румъния. Изучаването и говоренето на чужди езици отваря пътя към другите култури, възгледи, към социален и икономически обмен между представителите на различни държави и нации. Това е пътят към развитието на всяка личност в контекста на новите политико-исторически реалии.

Европейската комисия поощрява разработването на програми, които способстват за развитието на културното и езиково многообразие. Езиците, които, според статистиките, се говорят от по-голямата част на населението в ЕС, не са много на брой. Това са английски, френски, немски, испански и италиански. Последната инициатива на Европейската комисия от 20.09.2006 г. бележи една решителна крачка напред по пътя на реализирането на езиково многообразие. Съставена е единадесетчленна експертна група, с представители от различни страни, отговаряща за езиковото многообразие. Тя ще заседава за първи път на 03.10.2006 г. и ще разглежда поредица

от теми, които не са засегнати от експертите на национално равнище, но представляват особен интерес в рамките на ЕС. Това са теми, свързани с езиците и изследователската дейност, медиите, използването на новите технологии в писмения и устния превод, както и стратегии за развитие на езиковото обучение.

Още през 2001 г. – Европейска година на езиците – се очертават различни способи за популяризиране на чуждоезиковото обучение.

На срещата на Съвета в Барселона през март 2002 г. е отправен призив „да се подобри владеенето на основни езикови умения, а именно посредством преподаването на поне два чужди езика от ранна възраст“. На тази среща, държавните глави и правителствените лидери са изразили желание да бъде лансиран „Европейски индикатор за езиковите умения“¹. През август 2005 г. Европейската комисия предлага създаването на такъв инструмент, който се вписва в поредицата от показатели за процеса на „образование и професионално обучение 2010 г.“. А това е именно „Европейският индикатор за езикови умения“. Този индикатор трябва да отчете за всеки индивид умения при поне два чужди езика, различни от родния. С него се изследват четири умения: разбиране в процеса на четене, разбиране в процеса на слушане, устно изразяване, писмено изразяване. В началото този индикатор ще бъде прилаган за петте най-говорени езика: немски, английски, френски, испански и италиански, а възрастовата група, която ще бъде подложена на изследване, е тази на петнадесетгодишните.

В прессъобщение по повод Европейския ден на езиците на 26.09.2005 г., европейският комисар по въпросите на образованието, културата и езиковото многообразие – Ян Фигел – заявява, че „днешното младо поколение пълноценно ще допринесе за обогатяването на многоезичното общество на Европа“. Именно затова е необходимо проучванията да се проведат сред младежите, които ще градят бъдещето на Съюза, за да могат да се начертаят схеми и да се разработят адекватни програми по чуждоезиково обучение за най-младата публика, която предстои да бъде изправена пред едно ранно и интензивно обучение на два чужди езика.

---

¹ Заседание на Съвета на Европейския съюз в Брюксел на 19.08.2005 г., Съобщение на Комисията до Европейския парламент и до Съвета. „Европейски индикатор за езиковите умения.“

В последните статистики на Европейската комисия, а именно резултатите от проучването на Евробарометър 11-12.2005 г.², публикувани през февруари 2006 г., се отчитат данни за различните езици, които европейците владеят, и тяхното отношение към езиците, езиковото многообразие и многоезичието като цяло. Проучването е проведено сред 28 694 граждани на двадесет и петте държави-членки на ЕС и България, Румъния, Хърватска и Турция. Като цяло резултатите от това проучване са доста оптимистични. Броят на европейците, които говорят поне един чужд език, се е увеличил от 2001 г. насам (дата на предишното проучване). От 47% през 2001 г. броят се е увеличил на 56% през 2005 г.

През 2001 г. 72% от европейците заявяват, че за тях владеенето на чужд език е полезно, а през 2005 г. вече 83% са на това мнение. От друга страна 44% заявяват, че не говорят никакъв език освен родния. Сред тях са държави като Ирландия (66%), Великобритания (62%), Италия (59%), Унгария (58%), Португалия (58%), Испания (56%), в които това засяга повече от половината население. Това може да ни наведе на мисълта, че изучаването на два чужди езика от ранна възраст може да се окаже предизвикателство не само за новите държави-членки, а и за тези, които от дълго време са част от ЕС. Интересно е защо представителите на тези държави не са почувствали необходимостта да овладеят минимум един чужд език с оглед постигане на реална комуникация с представители на други държави. Ирландия и Великобритания могат да бъдат разгледани като един особен случай, ако се вземе предвид факта, че езикът, на който общуват, се е наложил като своеобразен универсален международен език и те наистина, подхождайки „по-лениво“, не полагат особени усилия, за да усвоят и друг език.

Както се установява от проучването на Евробарометър от 2005 г., най-използваният чужд език в ЕС е английският. Той е роден език за 13% от гражданите на ЕС, но 38% от тях го владеят на достатъчно добро ниво, за да общуват на него. Немският език е роден за 18% от гражданите на ЕС, но още 14% го практикуват като втори език. Френският език се говори от 12% от гражданите на ЕС, а 14% от тях го практикуват като чужд език. Италианският език е четвъртият най-

---

² Евробарометър специално издание 243. 05.11 – 07.12.2005 г.; „Европейците и техните езици“.

разпространен език в ЕС. 13% от гражданите на ЕС го говорят като роден език, а 3% – като чужд език. Като цяло 9% от гражданите на ЕС говорят испански език. Същият процент граждани на ЕС говорят и полски език.

Според същите статистики, английският, френският, немският и испанският език са на челно място в списъка на езиците, които се използват в ежедневието повече от час.

английски	13.7%
френски	3.1%
немски	2.5%
испански	1.2%

При запитване кои езици считат за най-полezni извън родния им език, гражданите на ЕС изразяват своите предпочитания както следва:

английски	69%
френски	67%
немски	26%
испански	15%
не зная	14%

Както вече споменахме, 83% от гражданите на ЕС считат, че изучаването и владеенето на чужди езици е полезно за тях, като от тях 53% считат, че е изключително полезно, а 30%, че е полезно. Идеята, че два чужди езика трябва да се говорят в рамките на ЕС среща най-голяма подкрепа в държави като Полша (75%), Гърция (74%) и Литва (69%). Най-слаба е подкрепата за тази идея в Швеция (27%). Сред държавите-кандидатки България е с най-нисък процент в подкрепа на тази идея с едва 27%, а с най-висок е Турция – 63%. Тази идея, която за първи път е огласена в Барселона през март 2002 г., има добри перспективи за реализация в дългосрочен план, още повече при позицията, застъпена от 84% от европейците, че в Съюза трябва да се говори поне един чужд език.

В България, която не след дълго се очаква да стане държава-членка на ЕС, за съжаление по-малко от една трета от населението осъзнава необходимостта от изучаването и използването на чужди езици. Интересно е да се проведе проучване за причините, довели до

тези резултати. Това ще помогне да се разбере каква е мотивацията на българина и с какво може тя да се засили. Чуждоезиковото обучение (ЧЕО) има дългогодишни традиции в България, като в хода на времето броят часове, отделен за изучаването на чужд език е намалявал, стигайки до 3 часа седмично след 1985 г. След 1993 г. се въвежда нов образователен план, според който се отделят 4 часа седмично от 5-ти клас нататък за втори чужд език.³

Понастоящем чужд език започва да се изучава от 1-ви клас като свободно-избираема дисциплина, а от 2-ри клас като редовна учебна дисциплина в ритъм от 2 учебни часа седмично. Втори чужд език започва да се изучава от 5-ти клас по 4 учебни часа седмично. Като цяло се наблюдава положително отношение от страна на родителите към ранното ЧЕО. Независимо от това трябва да се отчете фактът, че в България малкият ученик среща и ще среща специфични затруднения при изучаването на чужд език поради разликата в азбуките (освен при изучаване на руски език като чужд). Такива затруднения вероятно са срещали и продължават да срещат малките ученици в съседна Гърция, чиято азбука е също различна от латинската. Това е проблем, на който е необходимо да се отдели подобаващо внимание, ако България трябва да върви в крак с новите концепции за ЧЕО, лансирани от ЕС. За да можем да говорим не само за икономическа и политическа интеграция, но и за социокултурна, е необходимо да обработим почвата, на която усилията, полагани в тази насока могат да бъдат плодотворни. Необходимо е също така да си отговорим на въпроса с кой език би било по-добре да се започне ЧЕО в България, за да може ученикът полесно да превъзмогне трудностите при усвояване на различни знания и умения като четене, разбиране, писане и говорене. Изхождайки от така наложените се тенденции в ЕС, би било полезно да почерпим опит от държави, които имат дългогодишни традиции в ранното ЧЕО и в които вече са се наложили необходимостта и личните предпочитания (а може би и двете) при избора на чужд език.

Според проучванията от миналата година, европейците считат, че най-добрата възраст за започване на изучаване на 1-ви и 2-ри чужд език при децата е 6-годишна възраст. 55% от анкетираните считат, че 1-ви чужд език трябва да се изучава още в начален курс на обуче-

---

³ Eurydice – International relations department, Ministry of Education and Science. „Foreign language

ние, а 64% считат, че изучаването на 2-ри чужд език трябва да започне също в този период. 39% от гражданите на ЕС биха се съгласили децата им да започнат изучаването на 1-ви чужд език в предучилищна възраст успоредно с родния си език.

Що се отнася до предпочитанията на гражданите на ЕС относно избора на чужд език статистиките гласят следното:

- 77% от тях считат, че децата трябва да изучават като първи чужд език английски,
- 33% считат, че френският трябва да се изучава като 2-ри чужд език,
- 28% считат, че немският трябва да се изучава като 2-ри чужд език.

Трябва да се отчете факта, че предпочитанията на родителите се припокриват с реалната ситуация, а именно, че 89% от учениците като цяло изучават английски език (в неанглоговорящите държави). 26% от учениците в началното училище изучават английски език. В държави като Дания, Германия, Испания, Франция, Австрия, Финландия, Швеция и Холандия над 90% от учениците в среден курс изучават английски език. От резултатите на същото проучване в България се забелязва същото предпочитание към английски език – 87% от учениците изучават английски език. На второ място се изучава немски от 49% от учениците, на трето – руски с 14% и на четвърто – френски от 13%. Обусловено от конкретни културно-исторически предпоставки, в България руският език се вмести в челната тройка на най-изучаваните чужди езици, но интересът към останалите най-разпространени западноевропейски езици не е незначителен. Забелязва се предпочитание към основните говорени езици в ЕС. В отговор на призива на Ян Фигел, европейски комисар по въпросите на образованието, културата и езиковото многообразие, които приканват да се обърне внимание на днешното младо поколение, трябва да положим сериозни усилия за осигуряване на качествено, по-интензивно и адаптирано към съответната езикова ситуация обучение по чужди езици на младото поколение, което сега се формира. Така наистина ще отворим вратите към Европа и света и ще направим от ЧЕО един наистина използваем мост между културите.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Доклад от заседание на Съвета на Европейския съюз в Брюксел на 19.08.2005 г., Съобщение на Комисията до Европейския парламент и до Съвета. „Европейски индикатор за езиковите умения.“
- Евробарометър специално издание 243, 05.11 – 07.12.2005 г ; Европейците и техните езици“.
- Eurydice – International relations department, Ministry of Education and Science. „Foreign language teaching schools en Europe“, May 2001
- COM (2005 / 596)n 22.11.2005 г. Брюксел

РАЗБИРАНЕ НА ДИСКУРСА В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЧУЖД ЕЗИК

Кристина Чичикова

*Пловдивски университет „П.Хилендарски“
Университет „Адам Мицкевич“, Познан*

Дискурсът е комуникативно явление, което като смислова цялост изразява определено съдържание и знание в дадено социално-речево взаимодействие. През последните години той се превърна в модно понятие в областта на функционалната лингвистика. Въпреки неговата популярност и честа употреба, е трудно да се дефинира еднозначно същността му. Съдържанието на научния термин дискурс не се изчерпва с речниковото значение на думата, определяно като „говорене, разговор, обсъждане; слово, разказ, речеви акт“. Представителите на новото направление в лингвистиката – дискурсният анализ, приемат, че дискурсът е „форма на употреба на езика“, разширявайки определението с необходимостта от информация за това, „кой използва дадената езикова форма, как, защо и къде“ (Ван Дайк 2001: 10). Ван Дайк определя дискурса като многозначно понятие, основавайки се на факта, че той е комуникативно явление, социално по своята същност. Именно в общуването между хората битува в общото си значение, оформяйки различни типове употреба на езика – политически дискурс, поетически дискурс, философски дискурс, правен дискурс, религиозен дискурс и др. Дискурсът е „конкретизация на потенциални езикови форми по пътя на селекцията и конструкцията и същевременно вътрешна репрезентация, достъпна за познавателните процеси на другите членове на комуникативната общност, можещи да извикат тези процеси“ (Даковска 2001: 83).

Главните измерения на дискурса могат да се определят така: „използване на езика, предаване, изразяване на идеи и взаимодействие

вие в социални ситуации“ (Ван Дайк 2001: 10). В зависимост от тези аспекти изследванията върху дискурса се ориентират в параметрите на различни науки: лингвистика, обща психолингвистика, психолингвистика на развитието, социолингвистика и невролингвистика, прагматика, социална и политическа психология, и, не на последно място, приложна лингвистика, изучаваща въпросите на родноезиковото и чуждоезиковото обучение, на двуезицието.

Задачата на дадения текст е да очертае параметрите на разбирането на дискурса в процеса на възприятието му при усвояване на чужд език.

В историята на психолингвистиката дискурсът се появява сравнително късно като обект на изследване – 70-80-те години на 20. век (вж. подробно Курч 2000: 16–17). Интересът към езика като дискурс се провокира от засиления интерес на учените към комуникативната функция на езика. Въведено е вече понятието комуникативна компетентност – говорещият не само умее да си служи с езика (езикова компетентност), но прави това уместно и съобразно речевата ситуация и слушателя: преценява дали да си послужи с разговорен стил, или с художествен, необходимо ли е да направи пауза, да интонира със забързване на ритъма, повишаване на тона и пр., за да бъде разбран. Централно място и значение в комуникативната компетентност е отредено на дискурса. Като обект на проучване можем да го сравним със значението на такива лингвистични обекти като морфема и словосъчетание. Но забележима е разликата, обуславяща неговото „преимущество“: той не е теоретичен конструкт, а реален продукт от съзнателното речево поведение на човека.

В глотодидактиката (лингводидактиката) с термина дискурс се назовават „различни речеви употреби, които са резултат от функционирането на езиковите средства“. Логично в този смисъл дискурсът се третира като „продукт, чиято материална проява е текстът“ (Петров 2000: 10). Така се означава също и „понятието за речево поведение, което се изследва в контекст, т.е. дискурсът се разглежда като комуникативен процес“ (пак там 2001: 10). **Основното предназначение на дискурса в процеса на чуждоезиковото обучение е да функционира като инструмент за развиване и усъвършенстване уменията на обучаемите да възприемат, разбират и създават дискурс в разнообразни социално-речеви ситуации.** В процеса на общуване всеки един комуникант, за да участва успешно, трябва да

развие способност да осмисля връзката и взаимодействието между езиковата форма на речевото изказване и социалния контекст, в който то ще се реализира.

Социалният контекст се разглежда като „система от условия, осигуряващи размяна на смисли в процеса на общуването“ (Петров 2000: 15). Съществуват няколко фактора, които моделират и фиксират рамките на социалния контекст (Халидей, Хасан 1985: 12):

1. поле на дискурса – то се определя от събитието и конкретната ситуация;
2. тоналност на дискурса – свързва се с това, кои са комуникантите, какви социални и речеви роли изпълняват;
3. модус на дискурса – този фактор характеризира канала за свързка и спецификата на езиковите средства, които се употребяват в дадена речева ситуация: какъв критерий е приложен при техния лексикален подбор, как са организирани синтактичните структури, за да се постигне съответната комуникативна цел.

В традиционните американски изследвания понятието *дискурс* е третирано като синоним на *текст*, то е по-често появяващо се отколкото текст, докато понятието текст е по-често използвано в европейските лингвистични разработки (Джеймс 1980). Същият подход се забелязва и в книгите на някои полски и български представители на съвременната психолингвистика и текстолингвистика (вж. подробно Добрева, Савова 1994: 11-12; Даковска 2001; Курч 2000: 147). Дискурсът се определя като „снислова цялост, съставена от най-малко две изказвания, която има свое начало и край. Отличава се със свързаност – свързани помежду си са поредните изказвания. Основната му единица е съседната, близка двойка, например питане-отговор. Приема се, че може да има формата на разговор или текст“ (Курч 2000: 147). В този смисъл дискурсът се диференцира на устен (разговорен) и писмен (текстови).

Устният дискурс предполага участието поне на двама души. Неговият анализ се извършва върху:

1. анализ на две съседни двойки – две изказвания от говорител и слушател. Те са логически свързани помежду си, първото изказване определя второто (Колко е часът? Два).
2. анализ на участниците – разговор тип „тет-а-тет“, когато всички участващи присъстват. В този тип дискурс говорещите се сменят или ролите говорител – слушател се разменят. В даден мо-

мент говори само един човек, ако говорят повече едновременно, то това трае кратко. Преходът от един говорещ към друг се осъществява гладко.

3. анализ на илокуцията и перлокуцията – анализира се разбирането на взаимните намерения и начините, по които се реагира на тях. Решаващо е разбирането на посредническите актове, т.е. на скритото в тях намерение (илокуция) и на реагирането на нея (перлокуция).

4. анализ на условията за комуникиране – обследват се „лъжите“ и възникващите недоразумения при смесване на различните стилове на комуникиране. Познато е вече понятието „индивидуален стил на говорене“, въведено от Дебора Танен (вж. подробно Танен 1982: 1990/95).

Вторият тип дискурс е текстовият. Той включва преди всичко наратива (нарацията, разказване или story-telling). При него говорещите описват едно или няколко събития от действителния или въображаемия свят. Причисляват се и различните преразкази, лекции и, разбира се, всички писмени текстове. В процеса на възприемане на наратива слушателят създава т.нар. ситуационен модел (термин на Ван Дайк и Кинтч: 1983) или това е въобразяване на ситуацията, за която се говори, в съзнанието на човека.

Типичната структура на наратива е анализирана от лингвисти, семиотици, литературоведи. Познавателната психология на свой ред гради граматика на текста, в която се описват правила за създаване на текст (Румелхарт 1977; Торндайк 1977 и др.). Типичната структура съдържа следните елементи:

1. Въведение: кратки пояснения за какво ще се говори.
2. Ориентировка: предлагане на най-общите рамки на събитието или събитията.
3. Действия: разказване на самите събития в хронологична последователност.
4. Контрол и оценяване: споделяне на собствената преценка за събитията.
5. Резултат или развързка.
6. Завършек.

В някои семиотични анализи се откроява понятието универсална структура на текста (на наратива, на приказката, на мита), добило популярност чрез изследванията на В. Я. Пропп (вж. Морфология на приказката 1995). Алгирдас Греймас предлага понятието действащи

лица: информатор, който уведомява за нещо главния герой и подновява цялото действие; помощници, чиято функция е подпомагане на героя във всичките му действия; противници – те му пречат и се противопоставят; цел (обект), към която се стреми или я брани героя. Връзките между тях са от типа сила, желание, знание (Греймас 1970).

Наративът се използва и за оформяне на различни стилове мислене – наративно и парадигматично, т.е. логично, научно (Джером Брунер 1983, 1986). То се проявява и при обучението по даден чужд език, опира се на вътрешно усвоените значения, а не на експлицитните, изразените в изказванията. В съгласие с това наблюдение когнитивната лингвистика обяснява появата на езиковите форми със структурите на човешкото съзнание, мислене и познание. Когнитивната обхваща процедурите, свързани с получаване, съхраняване, предаване и възпроизвеждане на знания, като технологичното им представяне по определени правила обосновава функционирането на компютърните и информационните системи. Най-съществените познавателни феномени, с които се създават форми на езика, са: структурите за представяне на знания, естествената категоризация, дълговременната памет, оперативната памет, вниманието и активацията (Кибрик 1994).

Когнитивният подход в лингвистиката е много ефективен при изследване на процесите за построяване и разбиране на дискурса. И двата типа дискурс – устен и текстови, са основополагащи в езиковото обучение. Те имат репрезентативен характер по отношение на мисленето, познанията за света и езика като инструмент за комуникация. Основната цел при усвояването на даден език е изграждането на комуникативна компетентност, т.е. адекватност, достъпност и разбираемост в общуването, умение да се използва подходящият функционален стил на езика и речта. Изучаващият чужд език преди всичко е участник в процес на познание – познание за една нова култура, начин на мислене и живот, както и овладяване на нов езиков код. Познавателните процеси в обучението са възможни само с помощта на дискурса, разбиран като продукт и процес в диалога между обучаваните. „Неслучайно дидактическите принципи на обучение припокриват реализирането на когнитивния механизъм на човешкия дискурс: принцип на съзнателност – съзнанието е централен феномен, който контролира използването на езика; на активност – акти-

вацията се подразделя на активна информация, полуактивна и неактивна; на достъпност – достъпната информация преминава от полуактивно състояние в активно“ (Чолаков 2006).

Феноменалното свойство на съзнанието да контролира използването на езика, без който не са възможни познавателните процеси, се фиксира в принципа за съзнателност на обучението, в неговия първи смисъл, а именно: ученикът разбира всичко, което изучава, владее езика, който учителят използва, свързва новите знания със старите системи от знания, владее интелектуалните операции и възприема причинно-следствените връзки и отношения.

Разбирането на дискурса може да се разгледа в няколко различни аспекта. Ще спрем вниманието си на следните от тях: 1. когнитивен аспект, 2. аспект на разбирането като акт на комуникация, 3. аспект на разбирането като търсене на смисъл. Но преди да коментираме всеки поотделно, е нужно да припомним възприемането на дискурса като синоним на текста и да представим най-общо идеите за разбирането на текста. Защото основният инструмент за формирането на чуждоезикова компетентност е текстовият дискурс.

Съществуват редица разработки, обосноваващи идеята за „вътрешния живот“ на текста като независещ или частично зависещ от създаващия или възприемащия текста човек. Същността на текста се третира като „самодостатъчна същност, характеризираща се със синергетиката (сливането на енергии) на текстовите единици в текстовото пространство“ (Мишкина 1998, 1999). Той е спонтанно самодвижение на енергии, функциониращо по свои специфични закони и в съответствие със своите цели. Формата на текста се разглежда като универсалия, съществуваща като метро-ритмическа тенденция на текстовата организация, която до продуцирането на текста се слива с първоначално смътния замисъл и с предусещането за цялото, а после се оказва вписана в готовия текст; ритмическата матрица на последния изпълнява функцията „настройка на читателя“, хармонизира ритмите на читателя и автора (Москальчук 1998).

Възприемането на текста се свързва с т.нар. „психология на образа“. Общите положения гласят:

- всяко едно възприятие се отличава с предметност – не се възприемат отделните свойства на предметите, а от самото начало образът е полимодален и е образ на предмета като част от предметния свят;

– ние улавяме в образа не външните перцептивни признаци на предметите, а предметите и техните образи „оживяват“ от социално утвърденото им значение, закрепено в езиковата форма.

Същността на възприемането на текста е в създаването на образ на съдържанието на текста у реципиентите. Тук говорим за предметност от особен род – оперира се с нещо, което стои зад текста – променлив свят на идеи, чувства, мисли, ситуации, човешки ценности, стремежи, представи. Този образ е динамичен, той постоянно се изгражда и тъкмо в това изграждане е неговото битие.

Съдържанието на текста е полифонично, многоаспектно. Доказано е, че ако у възприемателя е създадена установка за възприемане на определен аспект на дадена текстова информация, той оперира не с целия текст, а само с тази негова част, която носи информацията.

Светът се възприема благодарение на постоянни опорни елементи, отразени в нашето съзнание – при текста такава роля играят образите, създадени от съдържанието на думите.

Разбирането на всяко съобщение – писмено или устно – е сложен процес, който е изграден от два основни момента:

1. Поетапен синтез на смисловото съдържание на текста на базата на перцептивен анализ и паралелно извършващ се съдържателен анализ (той включва и смислово прогнозиране) на речевата верига.

2. В резултат на перцептивния анализ, който има евристичен характер (избирателно се извършва опознаване и задържане в кратковременната памет на образите на отделните предмети), се появяват контекстни догадки, резултат от анализа на елементите на текста, които носят максимална информация.

В зависимост от сложността на текста и подготовеността на индивида да приема информация горните моменти са в различно съотношение – при познати текстове водещо е контекстното разбиране, подпомогнато от догадки, изградени върху информация, достъпна чрез текста. Но при непознат и сложен текст се наблюдава преди всичко процес на разгърнат анализ на текстовите елементи.

Има значение и фактът, че текстът съществува в конкретна култура. Общественото знание изгражда и определя параметрите, с които се съобразява човекът, създаващ текстове. Той им придава определена структура, възприемана и разбираема в социалното пространство на конкретна езикова и културна общност. А при изучаването на чужд език във от езиковата среда общественото знание е дистан-

цирано и поражда проблем при адекватността на разбирането. Това в известен смисъл създава илюзията, че текстът се „саморазвива“, но в същото време реалните действия по оформлението му извършва неговият създател – енергията се овеществава в тялото на текста като продукт на речемислителната дейност. Или знанието обезпечава възможността за означаване, без която тялото на текста остава „мъртво“.

Когнитивният аспект третира разбирането на дискурса като ментален процес (осъзнаване, осмисляне и просветление – инсайт). При него обучаваният притежава знание, достъпно и ясно. От него се отива към ново, т.е. усвоената информация става активна към определения момент, достъпната преминава от полуактивно състояние към активно (осмисляне – установяване на смислови връзки и зависимости между референтите), а новата информация влиза в действие (просветление – познаване на предмети, явления, свойства и отношения: „стана ми ясно“). Дискурсът, писмен или устен, съхранява чрез езика резултатите от мисленето. Това означава, че овладяващите даден език съотнасят езика с действителността чрез логическото мислене, което във филогенетичен план е резултат от връзката между съзнанието и езика. Нужно е да се помни разликата между логическата мисъл и нейните „словесни или граматически одежди“.

Вторият аспект – **разбирането като акт на комуникация** и особено **на четенето**, до този момент е интерпретиран като придаване на фонична форма на графията, като действие на езиковите връзки под формата на граматични правила и лексикални елементи. Доста по-рядко разбирането на писмен дискурс е възприемано като комуникативен акт. Тук можем да припомним идеите за „четенето като труд и творчество“. Четенето и разбирането по слух е вид комуникация. Тя има интерактивен характер. Ако се вземе под внимание, че участниците в акта на разбиране на дискурса си предават значения, в този случай актът на разбиране е и транзакция. Разбирането не е пасивно приемане на информация, а е много активен и бърз начин за прехвърляне на информация. Важна роля играе средата с всички свои детайли – характер на ситуативния контекст (учебен, приятелски, в семейство, говорещо този език и др.), визуално и слухово възприятие на събеседниците, състудентите, учителя. Това влияе както на конструирането, така и на реконструирането на комуникативните интенции. Проявява се по много конкретен начин в процеса на раз-

биране на дискурса, детерминиран от паралингвистични и неезикови графични информации (илюстрации, начин на оформление на текста), също и от визуални такива (мимика и език на тялото, когато говорим за устен дискурс). Взаимодействие съществува и между структурата на текста, който обучаваният чете, и умствената репрезентация, знанието, нужно за това прехвърляне. Разбирането на дискурса зависи много от взаимоотношението между знанията и опита на четеца по отношение на дадения тип текст, както и степента на сложност на информацията, вложена в текста. За да има даден дискурс дидактична стойност за преподавателя и обучавания, е нужно той да е информационно и комуникативно стойностен най-вече за четящия или слушащия. Важно е да е улеснено преразказването и запомнянето му.

Разбиране на дискурса като търсене на смисъл. Разбирането засяга всички видове предаване на информация и заема централна позиция в познавателните процеси на човека. Кинтч смята процеса на разбиране за ключ към теорията на познанието, подчертава и изследва връзката между процесите на разбиране изобщо и разбирането на дискурса, третирайки разбирането като търсене и намиране на смисъл на предаваната информация. Смисълът се дефинира като съдържание, изговаряне на нещо точно, в съгласие с правилното мислене, с разумното и съзнателно значение на нещо – логично и вярно. В него взема участие и знанието, съхранено в семантичната ни памет, но не само там. Връзката, която съществува между разбиране и запомняне, се основава на факта, че ние, ако разберем нещо, имаме много голям шанс да го запомним трайно. Разбирането може да бъде обяснено и като вид декодиране на определена информация, която колкото е по-близка до кръга на интересите и знанията, които вече имаме, толкова по-лесно и бързо се възприема и асимилира.

В психолингвистиката се оформя модел на разбиране, пряко свързан с приложната лингвистика и по-специално, с процеса на чуждоезиково обучение. Той включва различни източници на знание. Ще посочим някои от тях, имащи значение за обучаваните:

1. Знание и опит относно структурата на комуникацията, познаване на типа дискурс, планове, сценарии, схеми, комуникативни ситуации, индивидуални културни норми.

2. Знание на езика – майчин и чужди езици, понятия, названията им, правила за словообразуване, идиоми, граматични категории.

3. Знания за света – причинно-следствени връзки, общество, природна среда, професионални знания, знания за всекидневния живот.

4. Въображение и образи, представи, отразени в образната памет.

5. Процедурно знание – освен репрезентацията голяма роля играе и автоматизацията при четенето, отговорна за правилното четене; трябва да има някаква форма на ментален запис, възникваща от придобития читателски опит. (Даковска, 2001, 104).

Съгласно психолингвистичната концепция за разбиране на дискурса достатъчно ясно може да се отбележи кои са източниците на дефицит в обучението по чужд (български) език:

1. Липса на информация, идваща от факта, че обучаваните не са членове на даден езиков колектив, среда; че не се обогатяват с културата и обичаите на тази езикова общност, а само със своята.

2. Ограничен опит като читатели на български език, а отгук и липса на на добро разбиране и представяне на езиковата процедура в чуждия език. Успешните обучаващи стратегии предполагат използване на родния език, повторемост на лексикалния материал и разнообразни езикови структури.

3. Непознати думи в текста. Отнася се не само до лексикални значения, но и за граматични.

В заключение можем да отбележим, че имащи влияние върху процеса на разбиране на дискурса са: наличието на личностна мотивация и комуникативна компетентност у изучаващите езика, информационната стойност на конкретния дискурс, изграждането на механизъм за преработване на получените знания, използваният речеви жанр, планът и организацията му, както и поставената комуникативна цел.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Брунер 1983:** Bruner, J. Child's Talk: Learning to Use Language. New York, Norton.
- Брунер 1986:** Bruner, J. Actual Minds, Possible Worlds. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Ван Дайк, Кинтч 1983:** Van Dijk, T.A., W.Kintsch. Strategies of Discourse Comprehension. New York, Academic Press.
- Ван Дайк 2001:** Teun A. van Dijk. Badania nad dyskursem. W: Dyskurs jako struktura i proces. Praca zbiorowa pod red. Teuna van Dijka. WN PWN, Warszawa, 2001.
- Греймас 1970:** Greimas, A.J. Du sens: Essais semiologique. Paris, Seuil
- Даковска 2001:** Dakowska, M. Psycholingwistyczne podstawy dydaktyki jezykow obcych. WN PWN, Warszawa.
- Джеймс 1980:** James, C. Contrastive analysis. London, Longman.
- Добрева, Савова 1994:** Е. Добрева, И. Савова. Проблеми на изграждането на текста. Глаукс.
- Кибрик 1994:** А. Кибрик. Когнитивные исследования по дискурсу. Вопросы языкознания, 1994, № 5.
- Курч 2000:** Ida Kurcz. Psychologia jezyka i komunikacji. WN „Scholar“, Warszawa.
- Мишкина 1998:** Н.Л. Мышкина. Внутренняя жизнь текста. Пермь.
- Москальчук 1998:** Г.Г. Москальчук. Структурная организация и самоорганизация текста. Барнаул.
- Петров 2000:** А. Петров. Дискурсният анализ в обучението по български език (5.- 8. клас). Булвест 2000, София.
- Проп 1995:** В.Я. Проп. Морфология на приказката. ИК „Хр.Ботев“, София.
- Румелхарт 1977:** D.E. Rumelhart. Understanding and summarizing brief stories. – In: D. La Berge, S.J.Samuels /red./ Basic Processes in Reading: Perception and Comprehension. Hillsdale NJ: Elbaum.
- Танен 1982:** D. Tanen. Analyzing Discourse: Text and Talk. Washington DC: Georgetown University Press.
- Торндайк 1977:** P.W. Thorndyke. Cognitive Structures in Comprehension and memory of narrative discourse. Cognitive Psychology 9, 77-110.
- Чолаков 2006:** Никола Чолаков. Дискурс и езиково обучение. Интернет: <http://www.liternet.bg>

ВРЕДНИ ЛИ СТЕ? ТЕОРИЯТА И ПРАКТИКАТА НА ПРЕВОДА В ОБУЧЕНИЕТО ПО СРЪБСКИ ЕЗИК

Ничка Бечева

Институт за български език – БАН

Резюме

В текста се анализира мястото на теорията на превода като учебен предмет в обучението на студентите по сърбохърватски език. Посочва се необходимостта от изучаването ѝ паралелно с други теоретични дисциплини, както и връзката ѝ с практическите занимания по сърбохърватски език и по превод. Посочват се основните типове грешки, които студентите допускат при превода между двата близкородствени езика. Пропуските са систематизирани за двете фази на превода – разбирането на оригиналния текст и предаването му със средствата на преводния език.

Ключови думи: теория и практика на превода, близкородствени славянски езици, езикови трансформации.

VREDNI LI STE?

THE THEORY AND PRACTICE OF TRANSLATION IN TEACHING IN THE SERBIAN LANGUAGE

Nichka Becheva

Institute for Bulgarian language

Summary

The place of the theory of translation as a subject in teaching students in Serbo-Croatian Language is analyzed in the text. The necessity of learning in parallel with other theoretical disciplines is pointed out. The

causal relationship between the practical training of language and the translation process is indicated too.

The principal types of slips, which the students make, when they interpret the texts of the two very near languages, are pointed. The omissions are systematically arranged for the two phases of translating: comprehending the meaning of the original text and exposing it with the means of translation language.

Key words: theory and practice of translation, kindred Slavonic languages, linguistic transformations.

Теорията на превода е сравнително млада наука. Вероятно това е една от причините все още да се спори дали става дума за научна дисциплина, за приложна наука или за просто обобщение на основните проблеми, с които преводачите се сблъскват по време на работата си. Въпросите не спират дотук. Какво всъщност представлява превеждането – занаят или изкуство е то, възможно ли е да се научи или талантът е решаващ за постигането на добър резултат? Списъкът с противопоставянията би могъл да бъде продължен, тъй като е част от решаваните дълги години от теоретиците противоречия, сложности и въпроси, ненамерили отговор (Ликоманова 2002:119).

Теорията на превода е и учебна дисциплина, чието изучаване е предвидено в учебната програма на специалността славянска филология и в частност на програмата по сърбохърватски език в Пловдивския университет. В течение на един семестър студентите се запознават с различните аспекти на лингвистиката на превода – семантика, прагматика, стилистика, норма, моделиране на превода. Основните понятия от теорията на превода се обясняват и илюстрират с многобройни примери от преводаческата практика на двата езика – български и сърбохърватски, обръща се специално внимание на спецификата на езиковите трансформации при правия и обратния превод между двата близкородствени езика. Обект на изучаване са всички видове превод, като акцентът се поставя върху превода на художествени текстове.

Не случайно изучаването на тази дисциплина е предвидено през шестия семестър от обучението на студентите и се базира върху практическите знания по изучавания език, както и на знанията от паралелно протичащите теоретични курсове по съвременен български и сърбохърватски език.

Прежеждането е сложна и комплексна човешка дейност (Комисаров 2002:23), която изисква не само отлично владение на двата езика – изходния и преводния, но и задълбочени познания в областта на културата, историята, социалната практика на двата народа – носители на съответните езици, както и компетентност в различни области на човешкото знание. Развитието на съвременното общество и активизирането на контактите между хората на всички равнища изискват все повече и все по-добре подготвени специалисти – преводачи, които да бъдат компетентни посредници в общуването. Спецификата на устния превод предполага и изграждането на определени физически, психически и интелектуални качества у обучаемите.

Както може да се заключи от наименованието, теорията на превода е теоретична дисциплина, докато практическото обучение по превод започва още с първите часове по съответния език. Би могло да се направи интересна аналогия между развитието на схващанията за превода в исторически план и етапите, през които преминава обучението на студентите.

Добре известно е, че за най-ранния етап от развитието на преводаческата дейност е характерен буквалният превод, който се свежда до предаване дума по дума на всички формални елементи на оригинала. С разпространението на преводаческата практика и върху художествената литература постепенно се налага друг вид превод – смисловият. Същността му се свежда към предаване на общия смисъл на оригинала в съответствие с нормите на преводния език. Към края на 16. и в началото на 17. век най-напред във Франция, а покъсно и в други страни се появява нов исторически тип превод – свободният. Целта му е не да предаде оригинала такъв, какъвто е, а да го доближи до господстващата през дадена епоха норма на прекрасното. Развитието на човешката цивилизация поставя нови изисквания пред превода – да се запази самобитността на прежеждания текст като неговата форма и съдържание се предават максимално точно на преводния език, без обаче да се робува на оригинала. Така постепенно в началото на 18. век се заражда адекватният превод, който е най-широко разпространен и до днес (Людсканов 1967:20-26).

Позволих си това историческо отклонение, защото практическото обучение на студентите по превод преминава през подобни етапи – от буквалния превод в началния етап на усвояването на езика, когато водещо изискване е точността, през заданието за най-общо раз-

биране на смисъла при четене на различни текстове до стремежа за максимална адекватност при превода на различни по жанрови и стилистични характеристики текстове в заключителните етапи на обучението.

Теорията на превода обобщава възгледите на различни учени за същността на превеждането, за етапите, през които преминава този процес. Ако се опитаме да извлечем основното от всички теории, можем най-общо да кажем, че в процеса на превеждането се наблюдават две фази – анализ на изходния текст, по време на който се осъществява неговото възприемане и разбиране, и фаза на синтез, когато компонентите на изходния текст се предават със средствата на преводния език (Людсканов 1967:75). Използваме тази максимално обща и затова не съвсем точна постановка само за да се опитаме да систематизираме основните грешки, които се допускат в процеса на превода.

Грешките, които се наблюдават в процеса на възприемането и разбирането на текста, са от различен тип в зависимост от степента на владеене на езика на оригинала. Ако изхождаме от по-честия случай на прав превод, в случая от сръбски на български, в началната степен на обучение пропуските са резултат от непълното усвояване на граматичната структура на сръбския език, т.е. неправилно се интерпретира значението и употребата на падежните форми. В някои случаи грешките произтичат и от липсата на достатъчно фонови знания, както и от пропуски в общата култура на студентите.

Примерите са от сборника с разкази на Михайло Пантич „Ако је то љубав“ (Пантич 2003). Например,

ср. **Једва некако смо се пробили до Ферихеђа**. е преведено като

б. *Едва се добрахме до Ферихеджа*. (вместо до *Ферихед*, както е възприетата в български транскрипция на името на летището край Будапеща). По-съществено е обаче, че студентът не е съобразил, че крайното **-а** е генитивно окончание и формата за номинатив в сръбски е **Ферихеђ**.

Неправилното определяне на основната форма на съществителното в сръбски е причина и за следния неточен превод:

ср. ... **у самопослузи великој као авионски хангар, између гондола са робом, видео Татарина.**

б. ... *в супермаркета, голям като самолетен хангар, между гондолите с роби видях татарин*. (вм. ... *в супермаркета, голям като*

самолетен хангар, между стелажите със стока видях татарин. / ... в големия като самолетен хангар магазин на самообслужване, между гондолите със стока видях татарин.)

Тук ср. форма **робом** е възприета за инструментал от съществителното от м.р. **роб** вместо от съществителното от ж.р. **роба** ‘стока’.

За пропуски в общата култура на преводача говори примерът:

ср. **Цитира Томаса Мана.** е преведено като

б. *Цитира Томаса Мана.*, което показва, че името на прочутия немски писател е неизвестно на студента.

Част от грешките произтичат от специфичните отношения в лексикалната система на изходния език, свързани със случаи на полисемия, омонимия, паронимия (Мароевич 1989:13). Напр.

ср. ... усућујем се да то кажем... е преведено като

б. ... обвинявам се, че го казвам (вм. ... осмелявам се да го кажа...)

Грешката е предизвикана от факта, че студентът не е разпознал паронимите в сръбски **осудити** ‘осъдя’ и **усудити (се)** ‘осмелявам се, дръзвам’.

Без съмнение, най-голям брой грешки при превода се допускат в случаите на т.нар. междуезикова омонимия, когато лексема от изходния език по форма е много близка или напълно идентична с лексема в преводния език, но значението им е различно. При близкородствените езици, каквито са сръбският и българският, има многобройни подобни съвпадения. При внимателно възприемане на текста, когато съответната дума се разглежда в по-широк контекст, „клопките“ на междуезиковата омонимия лесно могат да бъдат избегнати. В повечето случаи обаче студентите не правят справки в речника, в резултат на което се получават преводи като

ср. **Исто се десило и последњи пут, када сам свратио тек колико да обићем брата.**

б. *Същото се случи и последния път, когато се върнах, колкото да обидя брат ми.* (вм. *Същото се случи и последния път, когато се отбих само колкото да навестя брат си.*)

Тук сръбската глаголна форма **сам свратио** е преведена като ‘се върнах’, т.е. схваната е като ‘**сам се вратио**’, което не е случай на междуезикова омонимия, а е резултат от неправилно определяне на основната форма на глагола. Формата **обићем** фонетично е близка до

българското *обидя*, но значението ѝ е 'навестя', което е случай на междуезикова омонимия.

ср. **Ja само ћутим и гледам се у огледалу. То је лице средовечног мушкарца.**

б. *Аз само се чудя и се гледам в огледалото. Това е лицето на мъж от средновековието.* (вм. *Аз само мълча и се гледам в огледалото. Това е лицето на мъж на средна възраст.)*

В този пример междуезикови омоними са ћутим и се чудя, както и средовечан 'на средна възраст' и средновековен.

Грешките във втората фаза на превеждането, т.е. когато компонентите на изходния текст се предават със средствата на преводния език, са свързани най-общо с асиметрията в граматичната структура на двата езика. Възможните разминавания в граматическата структура на която и да е двойка езици могат да се обобщат в три основни типа: 1. В изходния език се срещат елементи, които нямат формално-граматични съответствия в езика на превода. 2. В езика на превода съществуват елементи, които нямат формално-граматични съответствия в изходния език. 3. В езика на превода има граматични елементи, които формално съответстват на елементи в изходния език, но те се отличават от тях по своята функция и фреквентност (Васева 1980:150).

Асиметрията между двата близкородствени езика, за които иде реч, произтича предимно от синтетизма в сръбската и аналитизма в българската граматична структура, както и от разликите в глаголната система на двата езика. При превода на падежни конструкции в преводния текст се натрупват предлози, които утежняват фразата, поради което е наложително използването на т.нар. преводни трансформации. Преводните трансформации са своеобразни промени в граматичната (морфологична, лексикална, синтактична) структура, чиято цел е за онова, което не може да се преведе директно от един език на друг, да се осигури известна компенсация с други средства (Сибинович 1990:107), напр.

ср. **Видела сам га на савету родитеља, седео је на другом крају сале за седнице.**

б1. *Видях го на съвета на родителите, седеше на другия край на залата за заседания.*

б2. *Видях го на съвещанието на родителския комитет, седеше в другия край на заседателната зала.*

Преводни трансформации са наложителни и в случаите, когато в езика на оригинала съществуват форми, които нямат свой аналог в преводния език. Като пример можем да посочим формите за мн.ч. на имената в ж.р. и мъжколичните форми на числителните в сръбски, напр.

ср. **Не могу да поднесем ту идиотску реченицу да су све оне исте.**

б. *Не мога да понеса идиотското изречение, че всички жени са еднакви.*

Тук личното местоимение за 3 л., ж.р., мн.ч. **оне** е преведено със съществителното *жени*, тъй като в български формите на личните местоимения в мн.ч. са едни и същи за трите рода. Подобен е проблемът и в следващия пример:

ср. **Болесници и болеснице су шетали ходником.**

б1. *Болните мъже и жени се разхождаха по коридора.*

б2. *Пациентите и пациентките се разхождаха по коридора.*

Конкретизация изисква и преводът на сръбската мъжколична форма **двојица**, тъй като б. *двамата* може да включва както двама мъже, така и мъж и жена, а в конкретната ситуация участват двама мъже и една жена.

ср. **... и онда су њих двојица ... лагано одгурали аутомобил на споредни пут.**

б. *... и тогава двамата мъже ... полека избутаха аутомобила на страничният път.*

Проблеми при превода създава и вторият тип асиметрия в граматичната структура на сръбски и български. Става дума за онези елементи в български, които нямат формално-граматични съответствия в изходния език. Като най-характерен пример бихме могли да посочим наличието на определителен член и преизказно наклонение в български и отсъствието им в сръбския оригинал.

Тъй като обикновено се превежда на родния език, в случая на български, за носителя на този език употребата на определителен член не би трябвало да създава проблеми, напр.

ср. **... ниско сунце стајало је непомично на хоризонту...**

б. *... ниското слънце стоеше неподвижно на хоризонта...*

По-трудно е да се прецени дали да се използва членувана форма в българския превод, когато липсва по-широк контекст, например при превод на заглавия:

ср. **Ако је то љубав**/ б. *Ако това е любов(та)*

ср. **Међу зверима**/ б. *Сред зверове(те)*

ср. **Жена у мушким ципелама**/ б. *Жена(та) с мъжки(те) обувки*

Јасно е, че всяка от формите (членувана или нечленувана) носи смислов нюанс и употребата ѝ в голяма степен зависи от усета и разбирањето на преводача.

Употребата на преизказно наклонение в български винаги е обусловено от контекста. Като индикатор за възможната му употреба биха могли да се използват някои специфични значенија на аорист или определени лексикални средства в србски:

ср. **Када је имала тринаест година, у сну јој се јавио неки средовечан човек ... и рекао јој: удаћеш се за онога коме обориш руку. И чим јој непознати то рече, она се пробуди и одлучи ...**

б. *Когато била тринасетгодишна, на сн̄н ѝ се јавил̄ някак̄в човек на средна възраст ... и ѝ казал̄: ще се омъжиш за онзи, чиято р̄ка успееш да надвиеш. И щом непознатӣт ѝ казал̄ това, тя се събудила и решила ...*

В този пример с форми на преизказно наклонение са преведени форми на перфект, на скратен (без спомагателен глагол) перфект и на аорист в србскија оригинал.

Третиј тип разминавања в граматичната структура на србски и български обхваща случаите, в които в езику на превода има граматични елементи, които формално съответстват на елементи в изходниј езику, но те се отличават от тях по својата функција или по фреквентноста си.

Многобројни примери в това отношение можат да се дадат с формите на перфект в србски, които при превода на български можат да имаат различни функционални еквиваленти. Известно е, че формалното съответствие на србскија перфект в български е минало неопределено време, но функционалниј му корелат е минало свршено време. Освен него в преводните текстове можат да се използват и други глаголни времена, напр.

ср. **Прво је оставила њега, чини ми се да сам га једном срео у аутобусу, никада га раније нисам видео, али сам знао да је то он, знао сам.**

б. *П̄рво оставӣ него, струва ми се, че ведн̄ж го срещнах в аутобуса, никога по-рано не бях го виждал, но знаех, че е той, знаех.*

В този пример сръбският перфект има свои функционални съответствия в български, изразени с минало свършено време, минало предварително време, минало несвършено време.

От казаното дотук могат да се направят няколко извода. Изучаването на теорията на превода е важна част от обучението на студентите филолози. Тази научна дисциплина трябва да се усвоява успоредно с други теоретични предмети, каквито са теоретичните курсове по родния и чуждия език. По този начин у студентите се изгражда ясна представа за приликите и разликите в структурата на двата езика, което е важна предпоставка за добрата им работа като преводачи в бъдеще.

Теорията на превода трябва да има близка връзка и с дисциплини, които предоставят екстралингвистична информация за народа и страната, чийто език се изучава. Така се разширяват фоновите знания на студентите, без които адекватният превод е невъзможен.

Изучаването на теорията на превода би било напълно самоцелно без практиката, разбирана в най-широк смисъл. Тук се включват практическите занятия по съответния чужд език, които трябва да дават комплексни познания както за изучавания, така и за родния език, а също и да изграждат езикова компетентност във всички стилове и употреби на езика. Особено близка би трябвало да е връзката между теорията и практическите занятия по превод. Изграждането на умения и навици за ползване на речници, помагала, справочници, на Интернет, превеждането и редактирането на различни по жанр текстове, усвояването на различни техники при различните видове превод – всичко това трябва да намери място в малобройните специализирани часове превод. Поради това елементи от преводаческите практики трябва да бъдат включвани и в другите часове по чужд език.

Интересна форма за обогатяване на знанията и уменията по превод е обособяването на Преводаческо ателие, в което студенти с подчертан интерес към превеждането предимно на художествена литература имат възможност да обърнат по-специално внимание на художествената страна на превода. По този начин във Филологическия факултет на Пловдивския университет се прави опит за разрешаване на дилемата занаят или изкуство е преводът. Добрият, адекватният превод е изкуство, което се постига с усвояването на правилата и тънкостите на „занаята“. Стимул за студентите е и публику-

ването на някои от преведените художествени произведения в различни издания, каквито са списанията „Литературни Балкани“ и „Славянски диалози“.

Само комплексният поход към обучението на студентите, в което теорията и практиката на превода са неразделна част от тяхната подготовка, би могъл да ги предпази от конфузни ситуации, при които например на любезния въпрос на сръбските домакини **Вредни ли сте?** ‘върви ли ви работата; усърдни ли сте’, те да отговарят с обида и объркване.

ЛИТЕРАТУРА:

- Васева 1980:** Васева, И. Теория и практика превода. С.: Наука и искусство, 1980.
- Комисаров 2002:** Комисаров, В.Н. Современное переводоведение. Москва: ЭТС, 2002.
- Ликоманова 2002:** Ликоманова, И. Преводът между теорията и практиката. С.: Св. Климент Охридски, 2002.
- Людсканов 1967:** Людсканов, А. Превеждат човекът и машината. С.: Наука и искусство, 1967.
- Мароевич 1989:** Маројевић, Р. Лингвистика и поезика превођења. Београд: Научна књига, 1989.
- Пантич 2003:** Пантић, М. Ако је то љубав. Београд: Стубови културе, 2003.
- Сибинович 1990:** Сибиновић, М. *Нови оригинал. Увод у превођење*. Београд, 1990.

ЗА НЯКОИ ТРУДНОСТИ В НАЧАЛНИЯ ЕТАП ОТ ИЗУЧАВАНЕТО НА ГРЪЦКИЯ ЕЗИК КАТО ЧУЖД

*Галина Брусева, Величка Симонова-Гроздева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

При изучаване на даден език като чужд от изключителна важност е да се изследва положителното или отрицателното влияние на сходствата или различията в двете граматични системи – родноезиковата и чуждата. Известно е, че българският и новогръцкият, от една страна, са генетично свързани като членове на индоевропейското езиково семейство, а от друга, те са типологически сходни, тъй като принадлежат към балканския езиков съюз. Проявата на едни и същи морфологични и синтактични особености, наличието на еднакви структурни характеристики несъмнено биха оказали позитивно влияние при изучаването на новогръцки като чужд. Обект на наблюдение в настоящото изследване е езикът на българи студенти, които са в начален етап на изучаване на новогръцки език. Анализът обхваща писмената форма на чуждия език, като не се изследва устната реч на обучаващите се. Вниманието е насочено към конкретни езикови реализации, проявяващи се на равнище план на изразяване на езиковия знак. Семантичната страна откъм нейната съдържателна в смислово отношение същност е извън обсега на настоящия анализ. Цел на наблюдението е да се анализират отклоненията от граматичната норма, които се проявяват на морфологично езиково равнище. Граматичните грешки се наблюдават в условия на езиков контекст, т.е. морфологични категории (като положение при съществителните имена, падеж при съществителните и прилагателните, време при глагола и т.н.) се експлицират посредством синтактични конструкции. Ексцерпираните орфографски и стилистични грешки не се коментират, тъй като не са показателни, при условие че изследването се ограничава върху началното ниво на

овладяване на чуждия език. Проблемните зони, които се очертават, са извадка от анализа на 60 писмени работи на студенти от първи курс. Корпусът, с който разполагаме, включващ 160 грешки от писмената речева продукция на студентите, не е достатъчно репрезентативен, за да се генерализират изводи с цел оптимизация на дидактическите подходи, а по-скоро акцентира върху практическата страна при преподаване на новогръцки език (НГЕ) като чужд и позволява диагностициране на грешките с цел обратна връзка при учебния процес. За нуждите на анализа са подбрани типични грешки, които не се представят статистически, но се степенуват по честотност, като се започне с най-фреквентните отклонения. Таксиномизацията на морфологичните категории е разгледана поотделно при номинативната и при вербалната система на НГЕ.

I. Съществителни имена

1. Положение при съществителните имена

С най-висока фреквентност се характеризират грешките в категорията детерминация в ГЕ. Предпоставената самостоятелна морфема в НГЕ, която изпълнява функция на определителен член, е явление, което липсва в родноезиковата система. Анализът на изследвания материал показва отклонения от нормите на НГЕ в две посоки:

1.1. Изпускане на определителен член

а/ пред съществителни собствени имена:

Πού είναι Γιώργος; (ο Γιώργος¹)

Μαρία (Η Μαρία) είναι εδώ.

Βουλγαρία (Η Βουλγαρία) βρίσκεται στην Ευρώπη.

б/ пред съществителни нарицателни:

Βλέπω φίλη (την φίλη) μου.

Είναι δάσκαλος μου. (ο δάσκαλος)

Θέλω αυτό στυλό. (το στυλό)

1.2. Плеоназъм при употреба на определителния член

а/ едновременна употреба на определителен и неопределителен член:

---

¹ В скобите е отразена вярната граматична форма.

Θέλεις να πάμε στο (σ') ένα φαρμακείο;
Μπαίνω στην (σε) μία τάξη.
б/неоправдана употреба на определителен член:
... στην (σε) υπέροχη διάθεση...

Тъй като категорията определеност в български език (БЕ) невинно съвпада със същата в НГЕ, в настоящото съобщение не се отчитат грешките при неправилна употреба на определителен член в генитивни конструкции, тъй като в началния етап от обучението по НГЕ те не са показателни. Напр.: ...ελευθερία (του) τύπου και λόγου...

2. Падеж

Морфологичната категория падеж несъмнено е сред най-проблемните при усвояването на НГЕ поради факта, че същата липсва в БЕ. Под влияние на родноезиковата система в езика цел се наблюдава трансфер на предложни конструкции, които не са в съответствие с нормите на НГЕ. При начинаещите посоките, в които се експлицират падежните грешки, са основно в две посоки.

2.1. Употреба на номинатив вместо акузатив

– при прякото допълнение:

Ξέρω ο δάσκαλος. (τον δάσκαλο)

Вλέπεις οι φίλοι μου; (τους φίλους)

Έχω ελεύθερος χρόνο. (ελεύθερο χρόνο)

Αγαπάω πολύ αυτή η γιορτή. (αυτή την γιορτή)

Παίρνω ένας σπόγγος. (έναν σπόγγο)

– при непряко допълнение:

Μια επίσκεψη από συμφοιτητή. (συμφοιτητή)

Πάω σε γιατρός. (γιατρό)

2.2. Употреба на акузатив вместо номинатив:

Μου αρέσει την τσάντα. (η τσάντα)

Πότε αρχίζει την συνάντηση; (η συνάντηση)

От падежите в НГЕ най-трудно се усвоява генитивът. Ще посочим случаите, при които се грешни най-често.

– употребата на родителен падеж при кратки форми на местоименията:

Την (της) είπα.

Τον (του) απαντάει.

– наблюдават се случаи, при които липсва падежната флексия на съществителното име:

Οι ειδήσεις της ημέρα. (της ημέρας)

Ο πατέρας του Πέτρος. (του Πέτρου)

– употреба на генитив след предлог²:

Με του φίλου μου. (τον φίλο)

Στης γιαγιάς μου. (στην γιαγιά)

3. Ρод

Лексико-граматичната категория род при съществителните не представлява трудност за изучаващите НГЕ. Наблюдават се спорадични случаи на подмяна на рода (неправилно съгласуване на определителния или неопределителния член със съществителното име или с неговото определение) под влияние на майчиния език.

Το καιρό είναι καλό. (Ο καιρός είναι καλός.)

Ο φως... (το φως)

Αγοράζω τσιγάρες. (τσιγάρα)

Ο οδός... (η οδός)

Μια (ένα) πρόγραμμα...

Μια δύσκολη (ένα δύσκολο) πρόγραμμα.

Μια (ένας) πίνακας...

Ένας (ένα) θρανίο...

II. Прилагателни имена

Горепосочените отклонения от граматичната норма при съществителните имена до голяма степен са в сила и за класа на прилагателните имена. Отликите в сравнение с родноезиковата система са трите родови флексии в парадигмата на множественото число. На

---

² Отчитат се единствено случаите, в които предлогът е присъщ за димотики и след него се изисква употреба на акузатив.

базата анализирания материал се регистрират грешки в три основни направления:

1. В резултат на родноезиков пренос се наблюдава плеоназъм на употребата на мъжки род, когато съгласуването е в множествено число.

Όμορφοι γυναίκες... (όμορφες)

Καλοί παιδιά... (καλά)

2. В най-общ смисъл проблематично е съгласуването на атрибута по род, число и падеж, особено в случаите, когато съществителното и неговото определяемо са отдалечени едно от друго в синтактичната структура на изречението.

Οι φωνές των παιδιών που παίζουν στην αυλή είναι χαρούμενα.
(χαρούμενες)

Τα λουλούδια στον κήπο της γιαγιάς μου είναι πολύχρωμος.
(πολύχρωμά)

3. Една от най-упоритите грешки, която отново се отдава на влиянието на родния език, е употребата на прилагателно за национална принадлежност вместо съответното съществително име.

Αγγλικός δημοσιογράφος... (Άγγλος)

Ελληνικός φοιτητής... (Έλληνας)

III. Местоимение

Отклонения от граматичната норма се наблюдават основно сред групата на т.нар. местоимения прилагателни, тъй като те притежават всички морфологични категории, свойствени за прилагателните имена. Най-чести са грешките при местоименията, които в БЕ са безродни, а в НГЕ се променят по род, число, падеж. Напр.: колко, няколко, толкова, себе си и др.

Μερικοί παιδιά... (μερικά)

Πόσοι Βούλγαρους φίλους έχετε; (Πόσους)

Όλες οι μαθητές... (όλοι οι)

Οι φίλες μου, με τους οποίους... (τις οποίες)

IV. Наречие

При категорията деиксис едва ли може да се говори за родноезиковата интерференция, тъй като диктичните категории в БЕ се изразяват по подобен начин.

V. Глагол

Отклоненията във вербалната система не се характеризират с висока честотност, тъй като в началния етап от изучаването на НГЕ все още не са овладени всички негови морфологични категории, напр. категория време – сложните глаголни времена, пасивният перфект и др., неличните глаголни форми и т.н.

1. Време

В началния етап от изучаването на НГЕ с най-висока фреквентност се характеризира неправилната употреба на имперфект и аорист.

– употреба на имперфект вместо аорист:

Χθες διάβαζα το βιβλίο. (διάβασα)

Πέρσι πήγαινα στην Ελλάδα. (πήγα)

– употреба на аорист вместо имперфект:

Όταν ήμουν μικρός κάθε μέρα πήγα στο σχολείο. (πήγαινα)

Όλο το πρωί έγραφα ασκήσεις. (έγραφα)

2. Вид на глагола

С изключително висока натрапчивост се характеризират грешките в посока замяна на свършен вид на глагола с несвършен и обратно.

– употреба на свършен вместо несвършен

Αρχίζω να γράψω. (να γράφω)

Όταν έχω καιρό διαβάσω. (διαβάζω)

Μου αρέσει να πιω καφέ... (πίνω)

Το καλοκαίρι δεν μπορείς να μάθεις για τις εξετάσεις. (να μαθαίνεις)

– употреба на несвършен вместо свършен:

Θέλω να μιλάω... (να μιλήσω)

Θα ήθελα να σε προσκαλώ... (να σε προσκαλέσω)

3. Залог

3.1. Във формално отношение проблем за изучаващите НГЕ е образуването на пасивните глаголни форми, тъй като в НГЕ те се образуват по синтетичен път, като формалният показател за пасивност се свързва с основата на глагола. Проблематични са т.нар. депонентни глаголи, които са маркирани с формалния показател за пасив, но глаголната форма изразява деятелност. Напр.:

Εγώ κοιμώ... (κοιμάμαι)

Επισκέπτω την γενέτειρά μου... (επισκέπτομαι)

3.2. С особена трудност се отличава усвояването на възвратните глаголи, които по своята същност не са пасивни глаголни форми, но тъй като съдържат възвратно-местоименната частица се/си, при превода от БЕ на НГЕ учащите поставят флексия за пасив.

...γυρίζομαι στο σπίτι... (γυρίζω)

Κάθε μέρα αγοράζομαι τσιγάρα. (αγοράζω)

...σηκώνω από το κρεβάτι... (σηκώνομαι)

4. Преходност

Често допускана грешка е употребата на нетранзитивен глагол вместо близък в смислово отношение транзитивен:

Ο πόλεμος εξακολουθείται. (συνεχίζεται)

В заключение бихме изтъкнали, че задълбоченото проучване на причините за различните типове грешки, които се допускат при усвояването на НГЕ, би спомогнало за разработване на адекватни подходи при чуждоезиковото обучение, а от своя страна прогнозирането и диагностицирането на езиковите отклонения би довело до ефективното им преодоляване. Теоретичният анализ на писмената продукция на чужд език в процеса на овладяването му дава възможност да се открият и разграничат параметрите и спецификите, които би следвало да са обект на контрол в чуждоезиковото обучение. Настоящото научно съобщение се ограничава върху трудностите, с които се сблъскват учащите на начален етап от обучението си, а именно с

правилното усвояване на граматичната система на НГЕ³. Поради факта, че анализът се извършва върху обучаващи се, чийто роден език е българският, при идентификацията на грешките се посочва като основна причина родноезиковият пренос. Универсална типология на грешките обаче би могло да се постигне при съпоставителен анализ на базата на най-различни родни езици. Бъдещото изследване на междуезиковата интерференция на морфологично равнище и системното ѝ изучаване е начин за правилната перцепция на чуждия език, в частност на НГЕ.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Γεωργουγιάννης 2000:** Π. Γεωργουγιάννης. *Θεωρία και πρακτικές προσεγγίσεις για την διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας*. Π., 2000.
- Данчев 1985:** А. Данчев. Прогноза и диагноза на грешки. –В: *Чуждоезиково обучение*, 1985.
- Пенкова 1999:** Р. Пенкова. *Обучение по български език в чуждоезиковата среда*. С., 1999.
- Стефанова 1999:** П. Стефанова. *Методика на чуждоезиковото обучение*. С., 1999.
- Шопов 1998:** Т. Шопов. *Вторият език*. С., 1998.

---

³ Съвсем естествено е учащите да се сблъскват с трудности на всички езикови равнища – фонетично, морфологично, словообразователно, лексикално и др., но те не са обект на изследване в изложението ни.

ИНТЕРАКТИВЕН МОДЕЛ НА ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Ваня Кръстанова

*Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ –
филиал Смолян*

Активно протичащите глобализационни процеси в световен мащаб променят не само социокултурния, но и образователния контекст у нас. Появяват се нови реалности и се задават нови изисквания от обществото към социалната реализация на учениците. Това предполага реформи в образователната ни система, чрез които да се удовлетворят в максимална степен комуникативните потребности на подрастващите. Все по-често в специализираната литература се обсъжда теорията на конструктивизма като потенциална образователна парадигма, способна да оптимизира системата на обучение по български език. Една от базисните постановки на конструктивизма извежда на преден план *интерактивността* като основен подход при овладяването на езика като първи, втори и др.¹

В предлагания материал се прави опит да се опише интерактивен модел на съвременното обучение по български език (ОБЕ). Според теорията на моделирането всеки модел представлява изображение, копие, образ на предмет или явление, който възпроизвежда в различна степен на адекватност свойствата, взаимовръзките и взаимо-

---

¹ Интерактивността се приема за ядро на конструктивистката теория и много често двата термина се употребяват синонимно. По същество конструктивизмът е философската концепция на обучението, а интерактивността е външното проявление на конструктивизма, вписването му в отделните плоскости на системата на обучение. В статията за краткост термините се използват като синоними.

отношенията на елементите на съответния обект. Съществува изоморфно и хомоморфно моделиране, в зависимост от степента на съответствие между модела и реалния обект на описание. Приема се, че за теоретичното познание е присъщо предимно хомоморфното моделиране, при което се запазват изоморфно най-съществените свойства, закономерности и причинно-следствени връзки на обекта от гледна точка на неговото проучване. Понятията, чрез които се описва явлението, са обединяват в цялостен понятиен конструкт, наречен теоретичен /идеален модел на изследваното явление².

Като всеки конструкт предложеният модел на интерактивно обучение по български език като пръв език трябва да се представи чрез операционализирани свойства и техните отношения, т.е. да се разгледа като *методология и практика*.

1) *Конструктивизмът като философия на обучението*. Конструктивизмът е философска концепция на обучението, основаваща се върху схващането, че разсъждавайки върху собствения си опит ние конструираме нашето разбиране за света и го опознаваме. Конструктивизмът „изповядва“ идеята за *отворено образование* и предлага алтернативен поглед към обучението, който е коренно различен от обективистичния възглед за ученето. Теорията на конструктивизма се основава на принципно различна гледна точка за конструиране на познанието на индивида. Епистемологичната рамка на конструктивизма се определя от базисното разбиране за знанието като процес на активното му и индивидуално конструиране от индивида, или с други думи – учещият формира активно познанието си, когато сам конструира свои смисли и значения³. Всеки от нас генерира собствени правила и ментални модели, които използваме при опознаването на света. Ученето всъщност е само процес на прибавяне на менталните ни модели за приспособяване на нов опит. Познанието възниква тогава и е ценностно само тогава, когато познавателният акт се определи като личен, собствен акт на индивида. Учителят и учениците имат нови „роли“ в процеса на обучение, т. е. в процеса на активно конструиране на знанието.

---

² Виж у Джонев: 1996.

³ Виж повече у Кръстанова: 2003, Брукс: 2001 и др.

2) *Вписването на конструктивизма в теорията и практиката на ОБЕ засяга различни плоскости на системата на обучение, като променя по същество: а) учебното съдържание; б) методите и похватите на обучението; в) педагогическите средства, използвани в ОБЕ.*

Учебно съдържание: Привържениците на конструктивизма препоръчват по принцип да се елиминира стандартизирането на учебното съдържание. Един от водещите принципи на конструктивизма е, че учениците учат в съответствие с личните си интереси и потребности. Ако се дава възможност за избор на учебна информация, се предполага, че обучаваните ще изберат за овладяване „близки“ по характер лингвистични знания, такива, каквито са необходими за възрастта им. Тази идея релативира с разбирането, че учениците на еднаква възраст имат приблизително еднакъв опит и интереси.

Учебното съдържание е онзи елемент в конструктивистката парадигма, който трябва да „гарантира“ развиването на критическото мислене на учениците. Трудна е задачата да се определят комуникативните потребности на обучаваните по възраст и по интереси. Един иска да бъде лекар, друг – полицаи, трети – шофьор. Възниква въпросът – може ли да се създаде такова универсално учебно съдържание, което да отговаря на всички ученикови интереси и да „снабдява“ обучаваните с необходимите езикови знания. Възможен вариант е включването в учебното съдържание на алтернативни урочни теми – теми по избор. На практика това означава *не да се намалява учебният материал*, а да се предлагат *алтернативни по съдържание* урочни теми, където е уместно. Изборът на една от темите става след предварително им обсъждане от учениците в час. Целта е да се предлагат такива теми, които не са разработени в учебниците, но които изискват от обучаваните да се включват активно в тяхната подготовка. Един вариант според нас е в 8. клас към “ Социални диалекти. Жаргон “ да се включи по избор – езикът на рекламата, езикът на журналистите, на строителите и т.н. За да се подготвят, учениците трябва сами да събират, изследват и анализират определени езикови факти. Ако са избрали езика на рекламата, обучаваните записват реклами от различни източници, предназначени за различни обекти. В час правят хипотези за „работещите“ модели на рекламирането, обсъждат комуникативните стратегии в рекламата, оценяват

ги, предлагат алтернативни реклами на определени продукти и проверяват „успешното“ им действие в разговор със съучениците си и учителя.

Поради спецификата на учебното съдържание по български език в горния курс се разкриват повече възможности за включване на алтернативна научна информация. В 11. клас като вариант за избор към „Общуването в институционалната сфера“ може да се предложи „Бизнес кореспонденция“ (запознаване със структурата на търговски писма за делови контакти; запознаване със съдържанието на договори, какъвто е например договорът за промяна на тарифния план на мобилен телефон и др.) Друг вариант за избор към темата за общуването в официално-делови план е „Деловата кореспонденция“ с акцент върху поздравителния адрес, върху изготвянето на препоръка, върху уведомителното писмо и т.н. При „Особености на медийните текстове“ може да се предложи „Езикът на печата и езикът на електронните медии“.

Според нас така на праксеологично равнище се реализира една от важните постановки на конструктивизма – учениците активно да участват в процеса, свързан с тяхното обучение, и да са лично заинтересовани от усвояването на знания по определена проблематика. Когато обучаваните сами избират теми за работа, подготвят ги и представят в час, учителят има вече различна функция – той е компетентен съветник, който не оценява, а само консултира.

Идеята за активно овладяване на лингвистични знания в училище не е нова. Нов е подходът, чрез който може да се *интерпретира* определена научна информация. Научното съдържание трябва да се представи по начин, изискващ от подрастващите не само да участват в неговото обсъждане, но и *активно* да преосмислят лингвистичните си знания чрез разсъждаване и анализиране на собствената си дискурсна практика, в резултат на което да конструират новите знания за езика. В процеса на работата учениците формулират хипотези, обсъждат ги, проверяват ги, защитават мненията си, като се позовават на реално функциониращите в пространството дискурсни практики.

Методи и похвати: Конструктивисткото обучение е интерактивно по своята същност, а не само по определение. Конструктивистката парадигма приема интеракцията като основния механизъм за ов-

ладяването на езика. Интерактивността се осъществява главно в трите основни взаимодействия – учител-ученик, ученик-ученик, ученик-високотехнологични информационни и комуникативни продукти (интерактивна мултимедия) (Милков 2006: 32).

Взаимодействието учител – ученик в клас се разбира като насърчаване от страна на учителите учениците да овладяват различни стратегии за учене. В този процес учителите окуражават подрастващите да анализират, търсят, интерпретират, тълкуват, допълват (предсказват по логика) някаква информация.

Взаимодействието между ученик и ученик може да има и друго измерение според нас – това да е взаимодействие он-лайн, т.е. чрез размяна на мнения в мрежата, чрез интернет общуване. Естествено в тази мрежа участва и учителят, но вече без да осъществява типичната си функция на информатор. Важен учебен метод е диалогът, чрез който се приемат или отхвърлят становищата на учителя или на учениците.

Особено резултатно за овладяване на нови за учениците интерактивни техники е ученето по двойки, ученето в група, ученето чрез дискусия, ученето чрез опит, самостоятелното попълване на пропуските чрез Интернет, създаването на електронно портфолио, дистанционното обучение и др. Интерактивността разбираме като засилване на активното взаимодействие между учениците или между ученика и различните информационни системи в часовете по български език при овладяване на лингвистични знания. Знае се, че когато учителят излага научна информация, тя се приема априори за вярна и обикновено не предизвиква обсъждане. Когато обаче в ролята на информатора е съученик или съучениците, се разкрива възможност за дискусия, за коментари, за оспорване, за отхвърляне или приемане на мнения, т. е. за активна интеракция, която води до развиване на умения за сътрудничество, толерантност, търпимост.

Педагогически средства, използвани в ОБЕ: Конструктивистката парадигма неслучайно излиза на преден план във време на активно протичащите глобализационни процеси. Приведено към системата на образование, това означава, че обучението ще се технологизира чрез прилагане и използване на високотехнологични информационни системи. Тенденцията към навлизането на високите технологии в българското образование ще доведе до създаването на цяла *банка от*

информационни продукти за обучението на подрастващите в училище и извън него.

Информационната банка на ОБЕ включва: електронни учебници; електронни помагала за учители с подробна литература за справка; електронни помагала за ученици с препратки към изучен материал; продукти за самообучение; продукти за самооценка; продукти за контрол и оценяване⁴ и др. Електронният учебник ще има възможността да осигурява различни връзки за търсене на информация – вече изучена или още непозната. Останалите високотехнологични продукти ще съдействат за активизирането на подготовката и самоподготовката на обучаваните. Най-важните предимства на високотехнологичните продукти за родноезиковото обучение според нас са: а) бързият и неограничен *във времето* достъп до информация; б) възможността за непрекъснат контрол върху процеса на усвояване на езика не само в училище, но и *извън него*.

Оценяването на учениковите достижения стои като един от проблемите за разрешаване. Според конструктивистите тестовете не са надежден начин за качествена оценка на истинските знания на обучаваните⁵. Вместо прилагането на различни оценки и тестове върху различни части на учебния материал, се препоръчва да се дава възможност на ученика самостоятелно да наблюдава процеса на овладяване на знанията си и най-вече сам да оценява собствения си напредък или неуспех. Логично е всяка образователна идея да предлага вариант за оценяване, тъй като процесът на обучение включва оценяването като критерий за успешността на обучението. Привържениците на конструктивизма предлагат оценяването на учениците да се извършва чрез дискусия, наблюдение, диалог. В практически план тази идея може да реализира комплексно в родноезиковото обучение, което означава: включване на тестове и поставяне на казуси за разрешаване в комуникативни ситуации. Чрез тестовете ще се проверяват граматическите знания на учениците, което се свързва със спецификата на езика като система и структура. Владенето на

---

⁴ Въвеждането на предмета информационни технологии в учебния план на СОУ от първи клас е вече заявка за промяна на стереотипите в българското образование.

⁵ Един от основните аргументи е, че тестът оценява само автоматизираните умения на учениците (Брукс: 2001)

езика ще се оценява чрез уменията на обучаваните да разрешават комуникативни проблеми с разнообразен характер, което се съотнася с познаването и с успешно прилагане на различните употреби на езика, т.е. с използването на езика като средство за постигане на поставени цели.

Теорията на конструктивизма стои в ядрото на един алтернативен интерактивен модел на ОБЕ и дава възможност то да бъде оптимизирано във функционален, съдържателен и технологичен план.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Брукс 2001:** Jacqueline and Martin Brooks. *The Case for Constructivist Classrooms*. <http://www.constructivism/founderstanding>.
- Димчев 1998:** К. Димчев. *Обучението по български език като система*. София, Сиела.
- Джонев 1996:** С. Джонев. *Социална психология*. Т.2. ИК „Софи–Р“, С.
- Иванов 2002:** И. Иванов. Актуални проблеми на интеркултурното образование. – *Стратегии на образователната и научната политика*. Год. 10, Извънреден брой.
- Кръстанова 2003:** В. Кръстанова. *Социолингвистичната компетентност на учениците в обучението по български език (5. –12. клас)*. Булвест 2000, С.
- Милков 2006:** Л. Милков. Конструктивизмът като образователна идея. – Във: *Педагогика*, бр. 1.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 44, кн. 1, сб. А, 2006

Филология

Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

ISSN 0861-0029